TÜRK CİHÂN HÂKİMİYETİ MEFKÛRESİ TARİHİ

TÜRK DÜNYA NİZÂMININ MİLLÎ, İSLÂMİ VE İNSÂNİ ESASLARI

PROF. DR
OSMAN
TURAN

Prof. Dr. Osman Turan

TÜRK CİHÂN HÂKİMİYETİ MEFKÛRESİ TARİHİ

Türk Dünya Nizâmının Millî, İslâmî ve İnsanî Esasları

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 552
KÜLTÜR SERİSİ: 239

14. Basım: 2003

18. BASIM

T.C.
KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI
16267

ISBN 978-975-437-460-5

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12
Ankara irtibat bürosu:
Yüksel Caddesi: 33/5 Yenişehir - Ankara
Tel: (0312) 431 96 49
İnternet: www.otuken.com.tr
E-posta: otuken@otuken.com.tr

Kapak Tasarımı: GNG Tanıtım
Dizgi - Tertip: ötüken
Kapak Baskısı: Plato Basım
Baskı: Yaylacık Matbaası (0212)612 58 60
Cilt: Yedigün Mücellithanesi
İstanbul - 2009

Anadolu'da Türk Vatanı
(1071, Malazgirt) ve
Türk Devleti(1075, İznik)nin Kuruluşu
900. Yıl Dönümü
Hâtırasına Armağan

İÇİNDEKİLER

I. Bölüm
Türk Tarihine Giriş

1. Tarih ve Mefkûre 21
2. Türklerin Adı ve Ana-yurdu 38
3. Türklerin Irkî Husûsiyetlerine Dâir 44
4. Moğol Tesiri ve Mübalâgalandırılması Sebepleri 52
5. Türkçenin Tarih Sahnesine Çıkışı 58
6. Eski Türklerin Dini 65
7. Kamlar ve Dinî Vazifeleri 71
8. Türkler Arasında Yabancı Dinler 80

II. Bölüm
İslâm'dan Önce
Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi

1. Destan ve Efsânelere Göre 93
2. Cihân Hâkimiyeti Mefkûresinin Tarihî Akisleri 101
3. Vatan, Milliyet ve Din Duyguları 106
4. Cihân Hâkimiyetinin İlâhî Menşei 111
5. Hakanların Babalık Vazifesi; Cihân Hâkimiyeti ve Demokrasi Dâvalarının Birleşmesi 118
6. Cihân Hâkimiyetinin Maddî Kaynakları 126
7. İçtimaî ve Siyasî Bünyenin Kudreti 132
8. Kadınların İçtimaî ve Siyasî Rolleri 139

III. Bölüm
Türk -İslâm Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi

1. İslâmiyet ve Türkler 149
2. İslâmiyetin Mâveraünnehir'de Yerleşmesi 157
3. İslâmlaşmayı Kolaylaştıran Sebepler 163
4. İslâmiyetin Millî Din Olması 170
5. Büyük Türk Muhacereti ve Selçuk Hâkimiyeti 176
6. Selçuklular ve İslâm Dünyasının Şükrân Hisleri 183
7. Türk ve İslâm Mefkûrelerinin Kaynaşması 192
8. Selçuklu Sultanlarının Cihângirlik Dâvâları 200
9. Melikşah ve Sancar'ın Dünya Nizâmı Mefkûreleri 207
10. Türk Cihângirliği ve Hıristiyanlar 214
11. Anadolu'da Türk Destânı 221

IV. Bölüm
Osmanlılarda Cihân Hâkimiyeti

1. Anadolu'da Yeni Kudretin Teşekkülü 231
2. Merkeziyetçi Devlet ve İçtimaî Adâlet 239
3. Osmanlı Cihân Hâkimiyetinin Millî ve İslâmî Kaynakları 253
4. İslâm-Türk Mefkûresinde İstanbul ve Kızıl Elma Efsânesi 264
5. Fâtih Sultan Mehmed ve "Feth-i Mübîn" 274
6. Fâtih'in Yükselen Cihângirlik Mefkûresi 285
7. İslâm Birliği ve Halifelik 296
8. Kanunî Sultan Süleyman ve Dünya Nizâmı 311
9. Akdeniz Hâkimiyeti ve Okyanuslarda Cihâd 329
10. Osmanlı Azametinin Devamı 343

V. Bölüm
Türk Tarihinde İnsanlık İdeali

1. Türklere Karşı Haksız İsnatlar 354
2. Gayri - Müslimlerin Şükrân Hisleri 360
3. Selçuk Sultanları ve Hıristiyanlar 366
4. Hıristiyanları Tehcir ve İskân Siyâseti 375
5. Ortaçağ Türkiyesinde İslâmlaşma Faaliyetleri 382
6. Devlet Eliyle İslâmlaştırma 390
7. Ortaçağ Türkiyesinde Türkler ve Yerliler 394
8. Osmanlılar ve Gayri Müslim Tebeaları 405

VI. Bölüm
Osmanlı Azametinin Duraklaması

1. Duraklama Devrinde Millî Hayatiyet 419
2. İmparatorluk Dışında İnhitat 429
3. Medeniyet Üstünlüğünün Kaybı ve Avrupa'ya Yaklaşma Başlangıcı 436
4. Cihân Hâkimiyetinden Mâneviyat Bozukluğuna 446
5. Sultan Selim'in Mefkûreciliği ve İnkılâpçılığı 457
6. Nizâm-ı Cedîd İnkılâbı ve İrtica Hareketleri 465
7. Sultan Mahmud ve Yeni Devlet Nizâmı 477
8. Yenileşmelere Karşı Tabiî ve Sun'î Zorluklar 490

İndeks 507
Maddeler İndeksi 539
Kitaplar İndeksi 547
Umûmî Bibliyografya 549

BAŞLANGIÇ

"Ey Türk milleti, titre ve kendine dön!"
(Bilge Kağan)

MİLLETLERİN istikbali için tarih yazmak yapmak kadar mühimdir. Zira devrimizde tarih şuûrunu taşıyan milletler millî kudret ve medeniyet hamlelerinde bu hazineden faydalandıkça tarihin onlar için faydası vardır. Bu sebeple tarih yazılıp bir kültür ve şuûr kaynağı olmadıkça, toprak altında kalan kıymetli madenler gibi, hiç bir mâna ifâde etmez. Nitekim çağımızda her ileri millet veya her medenî hamleye girişen memleket hummalı bir şekilde tarih tedkiklerine girişmiş ve onu çok yüksek bir seviyeye eriştirmişlerdir. Türk milleti tarihte ne kadar azametli bir mevkie sahip ise onun tedkikinde ve kültür hazinesi olarak kullanılmasında da o derece geri kaldığı bir hakikattir. Bu münasebetle millî tarihin siyasî, içtimaî, iktisadî, dinî, hukukî, kültürel, edebî ve sanat bölümleri üzerinde ciddî eser ve araştırmaların ya çok az veya hiç olmadığını belirtmekte hiç bir tereddüd bulunmadığını ifâde edebiliriz. Bu durumda Türk tarihinin manevî ve mefkûrevî âmilleri hakkında bir tedkikin meydana çıkmamış ve hatta böyle bir meselenin varlığının düşünülmemiş olmasını hayretle karşılamamak gerekir. Bu sebeple "**Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**" adı ile çıkan bu eserin, bu şartlara göre, ilk bakışta yadırganması mümkündür. Lâkin millî tarihin cihanşümul azameti ve medeniyet âbidelerinin ihtişamı dolayısiyle umumî bir bilgiye ve sağlam bir muhakemeye sahip bir kimsenin bir takım büyük manevî ve mefkûrevî âmillerin mevcudiyetini düşünmesi ve böyle bir eseri de ilmî ve millî bir tecessüsle karşılaması normaldir. Büyük ve ileri milletlerin üniversitelerinde kendi siyasî düşünceleri tarihine mahsus ders veya kürsülerin konulduğuna şâhid olanlar Türklerin de tarihî fikir ve mefkûreleri olduğunu düşünmüş; bu sebeple de ilmî ve millî bir boşluğun varlığını hissetmiş olmaları tabiîdir. Zira muhteşem tarihi olan bir milletin bu hususta elbette zengin malzemeye ve hazinelere sahip bulunduğunu istidlal etmekte isabet vardır.

Filhakika milletlerin tarihleri ile siyasî düşünce ve inançları arasında, zarurî olarak, bir takım münasebetlerin bulunması muhakemesi bize de Türk tarihi üzerinde müessir mefkûrevî âmilleri düşünmeği telkin etmiş ve nitekim yirmi yıldan beri de-

vam eden araştırmalarımız bu duygu ve düşüncelerin hem varlığını ve hem de tarihin inkişafında büyük rollerini sarahatle göstermiştir.[1] Gerçekten "**Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**" veya "**Türk Dünya nizâmının millî, islâmî ve insanî esasları**" adını alan bu eser bu istikamette ilerleyen ve gittikçe kaynak malzemesi zenginleşen çalışmalarımızın bir mahsûlü olarak vücuda gelmiştir. Bazı tezadların mevcudiyeti hissedilse bile milliyet, din ve insanlık ideallerinin ahenkli bir şekilde kaynaşması ve dünya nizâmı hâlinde yükselmesi cidden dikkate şayan bir hâdisedir. Zira Türk kağan ve sultanlarının bir yandan *ilâhî irâde* ve hâkimiyetle teyid olunduklarına ve *Tanrının himâyesine mazhar ve mümtâz* bir milleti olduklarına inanmaları ile insanlık ideali arasında bir tezadın olacağı akla gelir. Lâkin millî hudutlar genişleyip yabancı kavim ve dinler üzerinde kurulu büyük imparatorluklar meydana çıktıkça milliyet duygularının insanlık ideali ile birleşmesi ve yükselmesi kolay olmuştur. Zira içtimaî adalete ve nizâma bağlı millî devlet ve demokratik cemiyet anlayışının genişlemesi sayesinde *milletin babası* sayılmakta olan Türk hükümdarları imparatorluk halinde ve hususiyle İslâm çağında derhal "*Cihân ailesinin babası*" mevkiine yükseliyor ve bunu bizzat ifâde ediyorlardı. Öte yandan Türkler İslâm çağında olduğu gibi Şamanî devrinde de ne kadar dindar ve Allaha inanmış idiyse yabancı dinlere saygı göstermeyi de o derece kendi hâkimiyet, adalet ve insanlık duygularına uygun buluyorlardı. İşte Türk Cihân hâkimiyeti ve dünya nizâmı mefkûreleri de bu temel üzerinde ve bu sayede gelişiyordu.

Türkler millî, islâmî ve insanî duyguların ahenkli bir terkibi sayesinde böylece bir dünya nizâmı dâvasına bağlanırken bu esaslara göre *Allahın cihân hâkimiyetini* kendilerine emânet ettiğine inanıyorlardı ve bu emânete saygı göstermek suretiyle de bir hanedan, bir sınıf ve zümrenin veya sadece bir milletin değil hüküm sürdükleri bütün kavim ve dinlerin hâmisi olduklarını düşünüyorlardı. Bu sebeple de Türk imparatorluklarında milliyet, din ve sınıf tezâd ve mücâdelelerine rastlanmamış; adalet ve ahenk hüküm sürmüştür. Türk Cihân Hâkimiyeti ve nizâmının milletler-arası bir mahiyet alması, islâmî ve insanî esaslar dahilinde tekâmülü bu sayede mümkün olmuştur. Orta-Asya'da kurulmuş Şamanî Türk devletleri yalnız yabancı din mensuplarına sığınak ve himâye bahşetmemiş; bizzat Türkler de bu dinlere girerek türlü cemaatler hâlinde ve ahenk içerisinde bir arada yaşamışlar ve bu suretle tarihte din hürriyetine aid ilk ve en güzel örnekleri vermişlerdir.

Türkler İslâmiyeti kabul edip İslâm dünyasına, daha sonraları da, sıra ile, Anadolu'ya, Balkanlara ve Orta-Avrupa'ya hâkim olunca bu millî an'anelere ve İslâmın yüksek dinî ve hukukî prensiplerine bağlı kalarak, asırlar boyunca, bir çok yabancı kavim, din ve mezheplere hak ve hürriyet bahşetmekle Cihân hâkimiyeti ve dünya nizâmı dâvalarını da en yüksek bir dereceye eriştirmişlerdi. Bu âdil ve insanî dünya nizâmı mefkûresi ve tatbikatı sayesindedir, ki Bizans imparatorluğunda baskı ve zulüm gören bir çok Hıristiyan kavimler, daha sonra da Katolik tahakkümü endişeleri karşısında millî varlıklarını ve dinlerini kurtarmak isteyen bizzat Ortodoks ve diğer

[1] Bu hususta yaptığımız tedkikat ve neşriyat için bak. s. 30, not 6.

milletler Türk hâkimiyetini tercih etmişlerdir. Bu tercihin Bizans'a karşı bizzat Rumlar tarafından da yapıldığına dair pek çok misal vardır. Hatta XVI'ıncı asırda Papalığın tahakkümü ve zulmü karşısında din hürriyetine kavuşmak isteyen Almanya protestanları da âdil Osmanlı idaresinin imdada yetişmesini arzu ediyorlardı. Hıristiyan devletlerin Ortaçağda olduğu gibi modern çağlarda bile müslümanlara hiç bir hayat hakkı tanımadıkları, Hıristiyanlık ve ölüm şıklarından birini tercih durumuna düşürüldüklerini hatırlayınca durum daha iyi anlaşılır. Türkler İslâm dünyasında hüküm süren şiddetli mezhep mücadelelerine de nihayet vermişlerdi. İşte İslâm devrinde, bütün din ve mezhep mensuplarının, Selçuklu ve Osmanlı imparatorluklarına bağlanmaları, çok defa kendi arzuları ile onların idarelerine yaklaşmaları sebebi budur. Türk cihân hâkimiyeti ve dünya nizâmı da bu esaslara dayanarak bir realite olmuş ve millî tarihin azameti de bu sayede yaratılmıştır. İslâm ve Hıristiyan kaynakların fâtih Türkleri beklemeleri ve onların hâkimiyetlerine karşı şükran hislerini ifâdeleri durumu çok güzel aydınlatmaktadır. Türk, İslâm ve Hıristiyan kaynakların bu hususa dair verdikleri vesikalar o kadar zengin ve çeşitlidir, ki bunların karşısında hayran olmamak mümkün değildir. Nitekim eski devir müelliflerinin naklettiği hâdiseler ve yabancı bir hâkimiyet hakkında yazdıkları medhiyeler dünya tarihinde emsalsiz ve müstesna kalmaktadır. Her milletin tarihinde zulümler, yabancı ırk ve din mensuplarına karşı yapılmış birçok vahşetler yerine Türk tarihi sâdece adalet, şefkat, yabancı kavim ve dinlere hürriyet ve nihayet nizâm şuûru örnekleri ile doludur. İşte zengin malzemeye dayanan bu inkişaflar artık bir Türk cihân hâkimiyeti mefkûresi ve dünya nizâmı dâvasının tarih boyunca tabiî olarak hüküm sürdüğünü meydana koymuştur. Bu sebeple de bu mühim mevzu yalnız Türk tarihi değil dünya tarihi bakımından da aydınlanmak icap ediyor ve aksi takdirde tarihin bu âmilleri de karanlığa gömülmüş bulunuyordu. Esasen Türk cihân hâkimiyeti adalete, insanlık duygularına ve milletlerin arzularına dayanmasa idi Türk kudretinin tarih boyunca yaşaması da mümkün olamazdı. Burada mukayese için sadece Türklerin Hindistan'da dokuz asır hüküm sürdüğünü, İngilizlerin ise, bütün kıtada, ancak bir asır kalabildiğini hatırlatmak yerinde olur. Türk hâkimiyeti yüz milyonluk bir Pakistan'ı ve İngiliz hâkimiyeti de, sayısız diller arasında, müşterek bir anlaşma vasıtası olarak, İngilizceyi bırakmıştır. Zîra Türk hâkimiyeti Avrupalılarınkinden farklı olarak yerli halklara ikinci sınıf veya esir muamelesi yapmıyor; istismar gayesi de gütmüyordu. Bu esaslar Şamanî devri için birinci bölümün bir bahsinde (**Türkler arasında yabancı dinler**), İslâm devri için de beşinci bölümde tafsilâtiyle tetkik edilmiş; bu bölüme aid bulunan bahislerin bir kısmı vaktiyle Avrupa'da, Fransızca ve İngilizce olarak, neşredilen araştırmalar olup aynen bu kitaba nakledilmiştir.

Türklerin bu insanî davranış ve siyasetleri, şüphesiz, millî mefkûre ve içtimaî demokrasi anlayışının bir genişlemesi ve tekâmülüdür. Gerçekten Türk kağan ve sultanları, başka milletlerden ve meselâ komşu Moğollardan farklı olarak, halkın devletin kuruluşu ve yükselişinde hizmetlerini beyan ederek millî ve demokratik görüş ve duygularını belirtiyorlardı. Nitekim resmî vesikalara göre hakanlar nasıl ilâhî hâkimiyetlerini ve milletin saadeti için mücadele vazifesiyle mükellef olduklarını ifâ-

de ediyorlarsa Türk halkının da kendileri gibi ilâhî menşeden geldiğini, devlet ve hükümdarları için çalışmayı öylece vazife saydığını da açığa vuruyorlardı. Bu karşılıklı anlayış milliyetçi ve demokratik duyguların temelini teşkil ediyordu. İşte Türk tarihinde devletin kudsiyeti ve hükümdarların babalık sıfatı da bu zihniyetin mahsulü idi. Osmanlı mefkûresi ve "**Nizâm-i âlem**" dâvâsı da **din** ve **devlet**, **mülk** (vatan) ve **millet** gibi dört mukaddes unsura dayanıyor ve devlet dinden sonra mevki alıyordu. Kitabın ikinci bölümü Türk devlet anlayışını, millî ve insanî mefkûrelerin nasıl bir cihân hâkimiyeti istikametinde yükseldiğini ve dinin de bu gelişmelerde nasıl bir temel teşkil ettiğini göstermektedir. Türk tarihinde bu mefkûrelerin zuhûrunda maddî kudretin rolü aşikâr olarak meydana çıkmakta; içtimaî şartların, boy teşkilâtı, askerî kuvvet ve tekniğin inançların doğuşuna nasıl yardım ettiği de göze çarpmaktadır. Bu sebeple bu hususlara da ayrı bahisler tahsis edilmiştir. Boy beyleri ile kadınların siyasî ve hukukî mevkileri de Türk devleti teşkilâtında mühim bir âmil olarak kendini göstermiş; bunların da müsbet ve menfî neticeleri ile tetkiki gerekmiştir. Zira Şamanî çağında olduğu gibi Osmanlılara kadar İslâm Türk devletlerinde de boy beyleri ve kadınların siyâsî rolleri ile bu millî devlet anlayışı devam etmiştir.

İslâm dini ve medeniyetine girmekle Türkler yalnız millî tarihlerinde büyük bir inkılâp yapmamışlar; İslâm ve dünya tarihlerinde de bir dönüm noktasına gelmişlerdi. Bu sebeple İslâm devrinde, yâni Selçuklular zamanında Türk mefkûresi ve cihân hâkimiyeti dâvası meselelerine girişmeden önce Türklerin bu dini kabullerine âmil olan şartlar ve İslâmlaşma cereyanının inkişafı üzerinde ayrı bahisler halinde durmak zarureti hasıl olmuştur. Filhakika Türklerin, diğer yabancı dinlerden farklı olarak, İslâmiyeti kabullerini kolaylaştıran ve süratleştiren sebeplerin bir kısmı İslâm medeniyetinin yüksekliği idiyse, diğer kısmı da İslâmiyetin onların mizaç ve idealine uygun bulunması, bu arada Türklerin kâinatın hâliki, insanların akıl ve kaderlerine hâkim tek bir Tanrıya inanmaları ve onun İslâmın Allah inancı ile gösterdiği yakınlıktır. Bundan dolayıdır, ki İslâmın cihân hâkimiyeti ve dünya nizâmını kendi ruh ve inançlarına uygun bulan, Hazreti Peygamberin hadîsleriyle ve evliyanın tebşiratı ile de cezbedilen Türkler, diğer dinlerden farklı olarak İslâmiyeti süratle kabul etmiş; onu, az bir müddet süren intikal devresinden sonra, umumî ve millî bir din hâline getirmişlerdir. Bu münasebetle bu meseleler üzerinde ayrı bahislerin konulması gerekmiştir. İslâm çağında üçüncü bölümü teşkil eden Türk Cihân Hâkimiyeti, bir çok yabancı kavim, din ve kültürler üzerinde kurulmuş ve yalnız Müslüman milletler değil çok defa Hıristiyanlar da bu Türk idaresini kurtarıcı ve mes'ûd olarak vasıflandırmışlardır. Kitabın giriş kısmını teşkil eden birinci bölüm, doğrudan doğruya siyasî düşünce ve inançlarla ilgili bulunmamakla beraber, Türklerin Ana-yurtları, ırkları, dilleri, dinleri ve yabancı dinlerin yayılışı hakkında da toplu tetkiklere ihtiyaç göstermiş ve bu bölüm de bu sebeple bu hususlara aid bahisleri ihtiva etmiştir.

Üç kıtanın ortasında ve iç denizler (Ak-deniz dâhil) üzerinde kurulan Osmanlı imparatorluğu Türk milletinin en büyük eserini, Türk, İslâm ve dünya cihân hâkimiyeti tarihinin de en yüksek siyasî teşkilâtını temsil eder. Gerçekten Osmanlı impara-

torluğu siyasî istikrarı, içtimaî adaleti ve bünyesinin sağlamlığı, kavimler ve dinler arasında kurduğu ahengi, "**Nizâm-ı âlem**" şuûr ve iradesiyle, çok yüksek ve ince idare makinesi, kudretli ordusu, yüksek askerî tekniği, geniş hukukî faaliyetleri ile ve nihayet edebiyat, sanat ve mimaride vücûda getirdiği ihtişamlı eserleri ile de tarihte müstesna mevkiini almıştır. Osmanlı devri bu azameti, hiç bir devlete nasip olmayan zengin millî ve ecnebi tarih kaynakları, muazzam arşivleri ile kendi Nizâm-ı âlem dâvâsını çok geniş bir şekilde tetkik imkânlarını bahşetmektedir. Bununla beraber Osmanlı mefkûrevî inançlarını anahatları ile meydana koymak için başlıca kaynaklara müracaat kâfi gelmiştir. Bu sebeple de dördüncü bölümü teşkil eden Osmanlı devrinde cihângir pâdişâhlardan yalnız Fâtih, Yavuz ve Kanunî için hususî bahisler konmuş; aynı büyüklükte gözüken ilk sultanlar ve meselâ dehâsı ve müstesna hasletleriyle tanınan II. Murad hakkında ancak diğer bahislerde çok kısa bilgiler verilmiştir. Bütün bahislere şümulü dolayısiyle insanlık ideali beşinci bölümü teşkil ederek Osmanlı devri sonuna konmuştur. İnhitat devirlerinin mefkûrevi durumu, son manevî buhran ve ideolojik sarsıntılar da altıncı bölümde tetkik olunmuştur.

Türk milletinin millî, İslâmî ve insanî mefkûrelerini, cemiyet ve dünya nizâmı dâvalarını ve bunlarla ilgili meseleleri tetkik eder, bunların millî tarihin azameti ve yükselişinde birinci derecede âmil olduğunu izah ederken bu suretle, şüphesiz, büyük bir tarihi anlamak ve ilmî bir ihtiyacı karşılamak istiyoruz. Türklerin siyasî düşünce ve inançlarını ve bunları birinci derecede temsil eden Kağan, Sultan ve beylerin irade ve duygularını ve nihayet halkın psikolojisini aksettiren kaynakların hususiyetlerine de dikkati çekmeliyiz. Filhakika bizzat tarihî kaynaklar yanında dinî inanışlar, destan ve efsâneler, **kam**(şaman)ların kehânetleri, evliya menkibeleri ve başta Hazreti Peygamberin Türklere dair hadîsleri, Müslüman büyüklerinin kerametleri, nücûmî istihraçlar, hakanlara ve din adamlarına aid ve yaygın rüyalar ve tâbirleri, atasözleri ve bir takım kelimeler bizim için çok mühim olup birinci derecede vesikalar arasında yer alır. Bu sebeple tarihi geniş mânâsiyle ve bilhassa psikolojik unsurları ile inşaya çalışan ileri görüşlü bir ilim adamı bu türlü malzemeyi ihmal ettiği veya sıkı metodlara göre kullanamadığı takdirde gayeye ulaşamaz. Bu münasebetle de tarihçi için meselâ bir hadîsin **sahîh** veya **mevzu** (uydurma) olmasından ziyâde onun cemiyet psikolojisinde ve hâdiseler üzerinde icra eylediği tesir derecesinin ehemmiyeti olduğunu belirtmeliyiz. Hususiyle bu esere aid meseleleri tetkikte bu türlü kaynakların rolü, başka mevzulara nazaran, çok daha fazladır. Bu sebeple bu kitapta bu cins vesikalara, sık-sık, müracaat edilmiştir. Türk âlimleri Hadîsden başka bir âyette geçen "**Belde-i tayyibe**" kelimeleriyle İstanbulun kastedildiğini ileri sürmek ve hatta **Ebced** hesabiyle bunun fetih tarihini gösterdiğini belirtmek suretiyle de Türkler Allahın tebciline mazhar bulunduklarına ve *Allahın askeri* (**Cund Allah**) olduklarına inanıyorlardı. Nitekim Fâtih Sultan Mehmed Hazreti Peygamberin hadîsleri gibi Kur'an âyetine de mazhar ve tâziz olunduğunu fetihnamelerinde belirtiyordu. Türk cihân hâkimiyeti mefkûresi Şamanî ve daha ziyade İslâm çağlarında kuvvet kazandığından bu kitapta bu devirlere aid bu türlü vesikalar üzerinde durul-

muş ve zaten diğer dinler çerçevesinde bu cins malzemeye de pek az tesadüf edilmiştir.

Türk tarihinin yükselişinde büyük mefkûrevî âmilleri ve rollerini meydana koyduktan sonra **Tanzimat**la başlayan ve son devirde ağırlaşan manevî buhran dolayısiyle sarsılan millî mefkûre ve inançların nasıl bir durum arz ettiğini de VI. Bölümde belirtmekte fayda vardır. Gerçekten millî kültür ve mefkûrenin sarsılması ve kısırlaşması neticesinde aydınlar arasında ideolojik husumet cepheleri yaratılır ve bütün müesseseler, nifak gayretlerine hedef teşkil ederken halk kitlelerini de etnik ve mezhebî tefrikalarla parçalamak fesadları gözden kaçmamakta; millî kültür, mefkûre ve vatan şuûru ile birlikte millî birlik de tehdide maruz kalmaktadır. Halbuki, tarihî mefkûresiyle, Cihân harbi destânlarını ve İstiklâl harbi menkibelerini yaratan Türk milleti, İmparatorluğun yıkılışına ve azîm kayıplara karşı Anadolu'da millî birlik ve tecânüse kavuşmakla teselli buluyor; bu sayede daha kuvvetli olacağını ve kazanacağı huzur ile medeniyet yolunda rahatça yükseleceğini ümid ediyordu. Böylece Türk milleti, ilim ve medeniyet dışı bir anlayışla tarihinde görülmemiş ağır bir manevî ve ideolojik buhrana düşmüştür. Bununla beraber bu mefkûrevî sarsıntının sebebi olan fikir ve kültür sukutunu buradan (altıncı bölümden) ziyâde "**Dünya buhranı karşısında Türk-İslâm medeniyetinin ihyâsı**" adlı eserimizde tetkik ve izah edeceğiz. İlim ve medeniyet tarihinin, rehberliğine dayanan bu eserde millî, İslâmî ve Avrupaî unsurların terkibi sayesinde yeni bir medeniyet yolunun bulunacağı; bugünkü manevî kargaşalık, fikir ve mefkûre kısırlığı ve yıkıcı "**Kültür ihtilâli**"nin kendiliğinden bertaraf olunacağı gösterilecektir. Bu da, şüphesiz, ilmin ve medeniyet tarihinin görüşü olmak gerekir. Bu münasebetle Avrupa medeniyetinin de, selefi eski medeniyetler gibi, ömrünü tamamladığını, bu medeniyetin son harikulâde teknik keşiflerine ve seyyâreler-arası seyahat hazırlıklarına rağmen mukadder âkibetine doğru süratle ilerlediğini de izaha çalışacağız. Zira madde-rûh muvazenesini kaybeden bu medeniyet boğulduğu materyalist hastalıklarla daha şimdiden inhitatını göstermiş; dünya hâkimiyetini de elden çıkarmıştır. Türklerin üstünlük ve inhitat devirlerine aid mefkûrevî durumlarını mukayese ile bu eserin ilmî olduğu kadar millî ve terbiyevî bir gayesi de bahis mevzuudur. Bu kitapta kültür ve mefkûre kaynaklarımızı meydana koymakla yeni neslin zekâ ve enerjisini ateşleyen büyük ve ebedî kıymetlerin cazibesi her şeyin üstünde bulunmakta; kabiliyetlerin ulvî gayeler uğrunda harekete geçirilmesiyle işe başlamanın lüzumu belirmektedir.

İşte çok mütevazi imkânlarla kurulan "**Turan Neşriyat Yurdu**" milletimizin tarih ilmi ve şuûruna, millî kültür ve mefkûresinin yükselmesine hizmet gayesiyle, ilk önce, bu "**Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**" ile neşriyata girişmeyi uğurlu bir başlangıç saymaktadır. Müessesenin genç sahipleri gayelerine uygun bulunduğu ve maddî imkânları el-verdiği nisbette her türlü telif ve tercüme eserleri de programına almak ve Türk efkârına sunmak niyetindedir. Zira biz Türk kültürüne hizmet ederken ciddî neşriyatla sarsılan millî ahlâk ve mefkûreyi korumaya yardım edeceğimizi de düşünüyoruz. Maarif ve üniversitenin kifayetsizliği ve bozuk neşriya-

tın sel halini almasiyle gittikçe derinleşen manevî buhranın tedavisinde yüksek hislerin ilim ve şuûra dayanması şarttır. Bu sebeple mahdud da olsa ciddî neşriyatın devamlı tesir ve faydaları inkâr olunamaz. Esasen zengin tarihî mirasa, kültür hazinelerine ve yüksek hasletlere sahip milletimizin az bir emekle millî hayatiyet ve mefkûresini muhafaza edeceğinden ve sarsılan "**Millî nizâm**"ını sağlam temeller ve madde-rûh muvazenesi üzerinde kurarak medeniyet yolunu açacağından ve eski kudretini kazanacağından şüpheye hiç bir sebep yoktur. Nitekim bütün mahrumiyetlere, iç-dış menfî kuvvet ve ideolojilerin mâhirâne tertiplerine ve baskılarına rağmen idealist memleket çocukları yine de millî vazifelerini yapmaktadırlar. Vatana hizmet aşklarına karşı çeşitli engellerle mağlûbiyetlere veya maddenin ifsadı ile uğratılan pek çok kayıplara rağmen milletin henüz sağlam kalan kökü yine de yeni ve gür filizler çıkararak kendileri ve yeni nesilleri korumaktadır. Esasen bu millî hayatiyet dolayısiyledir, ki imparatorluğun yıkılmasından sonra da Türk milleti kem gözlerden kurtulamamış; menfî gayretler durakiamamış ve millî rûhu ve birliği ifsâd faaliyetleri tahribatını yapmıştır.

Tarih boyunca tek bir Tanrıya inanmış; bin yıl boyunca da İslâmın Allahı, hak ve adalet uğrunda cihâd yapmış bir milletin, yaşayan hasletleri sayesinde, tekrar ilâhî himâye ve yardıma mazhar olacağına inanıyor ve bunu diliyoruz. Nitekim, bu kitapta görüleceği üzere, Türk hakanı "*Tanrı Türk milleti yok olmasın ve yükselsin diye*" müşkül zamanlarında nasıl hayırlı evlâdları vasıtasiyle yardımını esirgememiş; büyük Alp Arslan'ın Buharalı imamı kendisine nasıl: "*Ey Sultan! sen Allahın başka dinlere zafer vadeylediği İslâmiyet uğrunda cihâd yapıyorsun. Bu sebeple ben Tanrının zaferi senin adına yazdığına inanıyorum*" ifâdesiyle ilâhî müjdeyi bildirmiş ise bu millet yine aynı yolda Hakkın teyidine mazhar olacaktır.[2] Orhon Kitâbeleri nasıl Çin esâretine düşmeyi milletin değil idareci ve aydın sınıfın millî mefkûre ve ruhtan

---

[2] Yahya Kemal'in Alp Arslan'ın Rûhuna Gazel'i

İklim-i Rûm'u tuttu Cihângîr savleti
Târih o işde gördü şîr savleti
Titretti arş u ferşi Malazgird önündeki
Cûş u hurûş-i rahş ile şemşîr savleti
On yılda vardı sâhil-i Konstantiniyye'ye
Yer-yer vatan diyarını teshir savleti
Ey şanlı Cedd-i ekberimiz âb-ı tığının
Bîhad imiş güneş gibi tenvir savleti
Tasvir eder mi böyle şahinşâhı ey Kemâl
Şimşekten olsa şiirde ta'bir savleti

Ömer Öztürkmen de şu güzel şiirine:

Bir cuma sabahı semâya karşı,
Malazgird'de elli dört bin er;
Besteledîler en güzel marşı:
Allahu ekber, Allahu ekber!

O büyük zaferin derin ve ilâhî mânasını sıkıştırmıştır.

uzaklaşması neticesi olduğunu, millî ıstırap ve şeref duyguları ile harekete geçen Türk hakan, halkı ve başbuğları sayesinde kurtulduklarını heyecanlı hitabelerle bildirmiş ise bugün de ahlâk ve mefkûresini kaybetmiş; maddenin esiri olmuş münevverler de aynı rolü oynamaktadır. Bu münasebetle Bilge Kağan'ın *"Ey Türk Milleti, titre ve kendine dön!"* ihtârına göre milletimizin kendi irâde ve ideallerini temsil eden akıllı, imanlı, mefkûre ve cesaret sahibi hakikî evlâdlarını bütün müesseselerinde hâkim kıldığı zaman Türk milletinin tarihî kudretini ve millî saadeti bulacağını söyleyebiliriz.

Neşriyat Yurdu cihân hâkimiyetine dair ilk eserini büyük Türk cihângir ve gazilerinden Alp Arslan tarafından 1071'de kazanılan Malazgird zaferi ile bu vatanın, Süleymanşâh tarafından 1075 İznik fethi ile de Türkiye devletinin kuruluş tarihlerinin 900'üncü yıl dönümlerinin hâtıralarına armağan ederken üzgünlüğünü de ifâde etmek ister. Zira bir çok üniversiteleri, ilim cemiyetleri ve resmî müesseseleri olan bu memlekette, bu mübarek günler için, ciddî bir ilmî hazırlığın henüz başlamadığını ve bu münasebetle de Türkiye'nin ilmî, millî ve mefkûrevî bakımlardan nasıl bir kayıtsızlık içinde bulunduğunu müşahede etmekle müteessir olmamak mümkün müdür? Mütevazi imkânlarımıza rağmen bu eserimizi Selçuklular tarihi hakkında, diğer ciltler takip edecek ve müşahede ettiğimiz azim bir ilmî ve millî boşluğu bir derece olsun doldurmağa çalışacaktır. Nitekim bir kaç yıl önce de aynı ihtiyacın ciddiyetle karşılanamıyacağı endişesiyle başka bir müessese tarafından neşredilen **"Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti"** adlı eserimiz de yüce Gazi Alp Arslan'ın rûhlarına ithaf edilmişti. Neşriyatımızın birinci serisi bu tarihe tahsis olunmuştur.

Bu kitap tamamiyle ilmî bir tez olarak yazılmakla beraber mevzuun ehemmiyeti ve cazibesi dolayısiyle daha geniş bir münevver zümreyi alâkalandıracağı kanaatindeyiz. Bu münasebetle eserde anahatları ile bir Türk tarihi kadrosunun yazılması lüzumu da düşünülmüş; fakat hem esas mevzuun dağılmaması, hem de hacim zorluğu bizi bundan vaz geçirmiş ve nihayet okuyucunun umumî tarih bilgisine sahip olması da derpiş olunmuştur. Esere aid bibliyografya ve indeksleri yalnız ikinci cildin sonunda derc etmeyi münasip bulduk. Öte yandan Osmanlı devrine aid ve çok ağdalı olmayan bir kısım vesikaları da hemen aynen naklederken metinlerin sadeleştirilmesine de lüzum görmediğimizi; Türk aydınlarının bir az zahmetle ana dilinin tarihî metinlerine âşinâ olmalarını da istediğimizi belirtmeliyiz. Kullanılan vesikaların ve ileri sürülen fikirlerin ehemmiyeti nisbetinde kaynak ve mehaz gösterilip umumî bilgi veya malûm sayılması gereken yerlerde bunların kaydından ve kitap isimlerini sıralamaktan vaz geçilmiştir. Kitabın intişarından sonra yeni tetkik ve tenkidler sayesinde onun daha mütekâmil bir seviyeye ulaşacağını ve müteakip baskılarının da buna göre yapılacağını umuyoruz. Tenkîd, mütalâa ve sualler bile esere ve dâvaya hizmet edeceğinden bunları büyük bir memnuniyetle karşılıyacağız. Türkiye'de ciddî tenkidlerin henüz bir an'ane hâline gelmemiş; hücum ve medh mahiyetinde kalmış olduğunu veya bazan tabiî yahut kasıtlı kayıtsızlık halinde davranışlara sebebiyet vermiş bulunduğunu da belirtmeliyiz. Bu münasebetle resmî müesseselerde görülmemiş ilmî aşırmaların vuku bulduğunu, bu suiistimallerin isbatına rağmen, resmî

müessese ve makamların, karışık âmillerle, bu kanun ve ahlâk dışı hâdiseleri himâye ettiklerini de görüyor; sâdece fâillerini mânen yıkan böyle çirkin bir hâdisenin Türkiye'de cereyan etmesinden dolayı hâsıl olan hazîn duruma işaret etmiş bulunuyoruz.

Neşriyat Yurdu **hilâl** içinde **ok** ve **yay** işaretlerinden mürekkep bir şekli bu kitap için olduğu kadar bütün eserleri için de uğurlu bir nişan veya remz (**symbole**) saymaktadır. Zira hilâl Türk ve İslâm mefkûrelerinin en eski ve mukaddes bir alâmetidir. Ok ve yay ise, bu kitabın çeşitli yerlerinde görüleceği üzere, destânî Oğuz Han'dan beri bütün Türk kağan ve sultanlarının hâkimiyet işaretidir. Gerçekten asker bir millet olan ve dünya hâkimiyeti dâvâsında bulunan bu milletin eski kağanları gibi Müslüman sultanları da ok ve yay alâmetlerini mektup ve fermanları başına koyarken bu hâkimiyet düşüncesiyle hareket ediyor; onu kendi isim ve unvanları ile süslüyorlardı. Kâşgarlı Mahmud'un belirttiği üzere Oğuz Türkleri hakanların bu nişanlarına **Tuğra** adını veriyordu. Nitekim kaynaklar Selçuk tuğralarının ok ve yay biçiminde bulunduğunu, hatta Selçuklu **çatr**(sultanlara mahsus bir nevi şemsiye)larının da ok ve yay şeklinde yapıldığını söylerler. Osmanlı tuğralarının pâdişâhların sadece isim ve unvanlarından mürekkep bulunduğu gözükürse de aslında bunların da ok ve yay şeklinin bir tekâmülünden başka bir şey olmadığı küçük bir dikkatle anlaşılmaktadır. Esasen her türlü sanat ve ihtişamın zirvesine ulaşan Osmanlılar tuğra ve fermanları ile yazı sanatında da incelik ve azametin en güzel örneklerini vermişlerdir. Öyle ki mimaride Süleymaniye ve Selimiye ne ise yazıda da tuğra ve fermanlar aynı ihtişamı ve cihân hâkimiyeti mefkûresini ifâde eder. Nitekim mimarî, müzik, ve daha sair sanatlarda olduğu gibi İslâm yazıları da en güzel örneklerini Osmanlılara borçludur. İşte hilâl içinde ok ve yayın bu güzel kompozisyonu Turan Neşriyat Yurdu sembolüne bu suretle tuğraya benzer bir hüviyet vermiştir. Tuğra'nın I. Murâd'ın 1365'de Raguza Cumhuriyeti ile yaptığı bir muahede-nâmeye, yazı bilmediği için, el-pençesini basmasından meydana geldiğine dair Hammer'e aid bir düşünce, ilim âlemi dışında, bir efsâne hâlinde yaygın ise de, Osmanlı tuğraları hakkında yapılan neşriyatta ne bu efsâne çürütülmüş, ne onun menşei üzerinde durulmuş ve ne de onun, 2500 yıldan beri, Türk hâkimiyet sembolü olarak üç ok ve yay işaretlerinin san'atkârâne bir tekâmülü neticesinde Osmanlı tuğrasını meydana getirdiği düşünülmüştür. Ayrı bir makalemizin mevzuu olan bu mesele hakkında, şimdilik yapılan araştırmalar için, P. Wittek tarafından yazılan "Notes sur la Tughra Ottamane (**Byzantion** XX, 1950) adlı makalede neşriyatın bir bibliyografyası da mevcûddur.

İşte "**Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**" veya "**Türk Dünya nizâmının millî, İslâmî ve insanî esasları**" adını alan bu eserle ilmî ve millî bir meseleyi meydana çıkarır ve aydınlatırken millî an'aneden kaynağını alan, millî tarihin ihtişamına ve Türk sanatının zarafetine uygun olarak millî hâkimiyetin alâmeti sayılan bir sembolü böylece bu kitap için de en münasip bir alâmet olarak kazanmış bu-

lunuyoruz. Bu kitaba uygun bulunan bu sembolün gayemize de yakışması bütün neşriyatımızı temsil etmesine sebep olmuştur. Bu sembol ve kapak kompozisyonu, yüksek sanat kabiliyeti olan ve ailesinden irs ederek bir çok sahalarda bu kabiliyeti gösteren aziz refikam Sâtıa Turan'ın eseridir. İlmî ve millî bir dâvâ aşkiyle hayırlı bir teşebbüse girişen "**Turan Neşriyat Yurdu**" Hakkın ve hak uğrunda tarihî cihâdını yapmış bir milletin yardımcı olması dileğiyle işe başlıyor ve bunu Allahtan niyaz ediyor.*

Bahçelievler, 60. Sok. 11/7
Ankara, 29. XI. 968

Osman Turan

* 1969 ve daha sonraki yıllarda yapılan basımlarda bu eserin IV., V. ve VI. Bölümleri "İkinci Cilt" olarak yayınlanmış ve hatta tek ciltte toplanmış olmasına rağmen yeniden dizilme külfetine katlanılmadığı için aynen devam ettirilmişti. Biz bu defa kitabın bütünlüğünü esas aldık ve tek kitapta topladık. İndeksini de buna göre çıkardık. Rahmetli Prof. Osman Turan'ın o zaman ikinci cilt için yazdığı takdim yazısını da kaldırdık. [Ötüken]

I. Bölüm
Türk Tarihine Giriş

1. Tarih ve Mefkûre

"Üstte mavi gök, altta yağız yer ve ikisi arasında kişioğlu yaratılmış; kişioğulları üzerinde de ecdadım Bumın Kağan ve İstemi Kağan hüküm sürmüşlerdir."

(Bilge Han)

TARİH şuûru din duygusu kadar eski olup insanların manevî vasıfları ve medeniyet seviyeleri nisbetinde derinleşir. Cemiyetlerin iptidâi devirlerinde ataların ta'zîm ve takdis edilmesi veya bu münasebetle ecdat kültlerinin teşekkülü tarih ve vatan şuûrunun ilk bir belirtisini, insanî ve millî hislerinin de bir başlangıcını teşkil eder. Eski devirlerde halk kitlelerine ait efsâne, destân ve menkîbeler cemiyetlerin tarih ihtiyacı ile teşekkül ediyor ve onun şuûrunu yaratıyordu. Bunlar cemiyetlerin geçmiş zamanlarına ait yaşayış, düşünüş ve inanışlarının akisleri olarak bugün de tarihin inşasında ve eksikliklerini tamamlamakta mühim bir kaynak vazifesini görür. Bununla beraber tarih ve efsâneler uzun zaman birbirine karıştırılmıştı. İslâm medeniyeti, tarihi, efsâne ve destânlardan ayırmakla Yunan medeniyetine bir üstünlük kaydeder. Nitekim eski Yunan ve Avrupa dillerinde kullanılan **"Historia"** kelimesi menşede hikâye mânasına geldiği halde İslâm dünyasında, hakîkî medlülüne uygun olarak, **"Târih"** ıstılâhı zamanla kayıtlı hâdiseleri ifâde eder. Beşeriyetin hâfızası ve insanlığın tecrübesi mevkiinde bulunan tarih şuûrda yaşadıkça, milletlerin şahsiyetlerini geliştirmeğe, kültür ve mefkûrelerini kuvvetlendirmeğe hizmet eder. Tarihini bilmeyen ve şuûrunu taşımayan milletler hâfıza ve idrâklerini kaybetmiş şaşkın kimselere benzer. Böyle bir durumda milletlerin yükselmeleri veya millet vasfını muhafaza etmeleri ve hattâ dağılmamaları zordur. Beşeriyetin tekâmülünde bu derece ehemmiyeti olan tarih, medeniyetin yükselmesi ile muvazi olarak ilerler ve milletlerin istikbalini hazırlamakta yardımcı olur. Bu sebeple târih kültürü ve şu-

ûru cemiyetlerin idareci ve seçkinleri için rehberlik vazifesi görür. Nitekim Ortaçağ İslâm dünyasında târih hükümdarlara ve yüksek tabakaya mahsus ve imtiyazlı bir ilim sayılmıştı.[1] Bugün de milletlerin medenî seviyelerini tarih tetkiklerindeki gayret ve kabiliyetlerine göre tayin etmek mümkündür.

Tarihin geniş bir tetkiki, cemiyet ve medeniyetlerin yükselişinde, maddî-manevî kuvvetler arasında bir muvazenenin nasıl âmil olduğunu meydana koyduğu gibi sukutlarının da bu muvazenenin bozulması ile vuku' bulduğunu gösterir. Maddenin tahakkümü ile cemiyetler manevî buhran ve kargaşalıklara, ruhun hâkimiyeti ile de uyuşukluğa düşer ve sukut mukadder olur. Birincisinde din ve mefkûreler, ikincisinde de akıl ve hayatın isyanı ile tekrar muvazene kurulmağa ve medenî inkişafa yol açılır. Türkler eski çağlardan yakın zamanlara değin, 2500 yıllık tarihleri boyunca, maddî-manevî unsurlar arasında daha fazla muvazene kurabilmiş ve bu sayede azametli devirler yaratmış bir millettir. Gerçekten tarihte itidal ve ihtiyatı ile, vekar ve adaleti ile temayüz eden Türk milleti millî, dinî ve insanî duygulara bağlı kalmış ve bunların ahengi üzerinde de bir Cihân hâkimiyeti mefkûresine inanmıştır. Üç kıt'a üzerinde ve geniş ülkelerde kurulan tarihî Türk hâkimiyeti bu muvazene ile gelişmiş, bu sebeple de anî yükseliş ve sukut inkılâplarına da pek fazla mâruz kalmamıştır. İslâmdan önce Türkistan, İslâm devrinde de Yakın-şark ve Türkiye merkez olmak üzere Çin, Hindistan, Afganistan, Horasan, Şarkî ve Orta Avrupa, Balkanlar, İran, Azerbaycan, Kafkasya, Anadolu, Rumeli, Irak, Suriye, Mısır ve Şimalî Afrika Türklerin başlıca istilâ, göç ve hâkimiyet sahaları olmuştu. Türkler bu ülkelerde birçok devletler ve imparatorluklar kurmuşlar; muvakkat yurtlara ve devamlı imparatorluklara sahip olmuşlardır. Şamanî çağında Kun (**Hiung-nu**) ve Gök-türk kağanlıkları, İslâm çağında Selçuklu ve Osmanlı Sultanlıkları Türk cihân hâkimiyetinin dört büyük devrini teşkil eder.[2] Avrupa Hunları, Ak-Hun'lar, Hazar, Uygur ve Bulgar hanlıkları, Oğuz ve Karluk yabgulukları, müslüman İtil Bulgarları ve Karahanlılar, Gazne, Hârezm, Mısır-Suriye Memlûk ve Hindistan sultanlıkları, Türkistan, Orta-şark ve Altun-ordu han-

[1] Türkiye'de tahsilin kifayetsizliği, yazı değişikliği ve bununla ilgili tedbirlerin alınmaması ve nihayet dil faciası mazi ile istikbal arasındaki bağları koparmakla Türk kültürü ve millî mefkûre ile birlikte tarih şuûrunu da öyle sarsmıştır, ki bu suretle hâsıl olan manevî kayıpların derecesini burada anlatmak kolay değildir.

[2] Burada tarihî devirler kasdedilip Türklerin eski devirlerine ait birtakım nazariyeler ve hususiyle hayalî tarih tezleri bahis mevzuu değildir. Medeniyet ve din münasebetlerinin ehemmiyetine göre Türk tarihini Şamanî ve İslâm olmak üzere iki çağa ayırmak daha isabetlidir. Bununla beraber İslâm devrinin büyük ehemmiyeti dolayısiyle Türk Cihân hâkimiyeti mefkûresinin Şamanî, Selçuklu ve Osmanlı adları ile üç bölümde tetkikini yerinde bulduk.

lıkları, Timürlü, Babürlü ve Safevî imparatorlukları bu dört büyük devre dâhildir.

Bu muazzam tablo, Türk tarihinde maddî-manevî büyük âmillerin rol oynadığını veya bu devirlerin Türklerin şuûrunda birtakım siyasî inanç ve mefkûrelerin teşekkülüne sebep olduğunu istidlâle kâfidir. Gerçekten Türkler, başka milletlerden farklı olarak, daha peygambere sahip olmadan, kendi anlayışları ile tek bir Tanrı inancına yükselmişler; millî ve insanî duygularla birlikte tarih sahnesine çıkmışlardır. Dünya tarihinde bu müstesna vasıflarla tanınan, maddî-manevî kuvvetlerin imtizacı ile de asırlarca cihân hâkimiyeti mefkûresine bağlanan Türkler İslâmiyeti kabul edince bu yeni dinde kendi ruh ve mefkûrelerini bularak daha yüksek bir mevkie sahip oldular. Bu sebepledir, ki son bin yıl zarfında İslâmiyet ve Türklük, zat ve sıfat olarak, öyle kaynaşmıştır, ki artık İslâmiyet Türklerin millî dini mahiyetini kazanmış ve bu iki unsurun birbirinden ayrılması mümkün olmamıştır. Türk tarihinin inkişafında ve azamet devirlerinin yaratılmasında müessir maddî-manevî kuvvetlerden hangisinin daha önce âmil olduğu belli değildir. Zira Türkler tarihlerinin ilk devirlerinde siyasî teşkilât ve askerî kabiliyetleri, dünyada ilk defa ata binerek onu bir muharebe vasıtası halinde kullanmaları sayesinde komşu kavimlere üstün bir kuvvet olarak meydana çıkmışlar; o zamandanberi de tek Tanrı'ya inanmış; millî şuûra ve insanlık duygularına bağlanmış ve cihân hâkimiyeti dâvâsına girişmişlerdi. Bu maddî-manevî kuvvetlerle geniş imparatorluklar kuran Türkler hâkimiyetleri altına aldıkları ve münasebetlerde bulundukları kavimlere siyasî teşkilâtlarını ve askerî tekniklerini vermişler; Uzak ve Yakın-şark ülkeleri, Asya ve Avrupa kıt'aları arasında din, kültür ve alfabelerin, ticarî ve sınaî maddelerin mübadelesine imkân hazırlayarak medeniyet tarihine hizmet etmişlerdir.

Şamanî çağında Türkler Uzak-şark'tan Balkanlara ve Orta Avrupa'ya kadar yayılmışlar; Çin, Hindistan, İran, Roma ve Bizans imparatorluk veya ülkeleri hudutlarını aşmışlar; zaferler kazanmış ve bu uzak ülkelerde birtakım siyasî ve etnik teşekküller vücuda getirmişlerdir. Lâkin bu geniş yayılışlara rağmen Türkistan yine de Türk tarihi ve nüfus kesafetinin merkezi kalmıştır. Bu çağda vuku' bulan fetih ve göçler, kurulan yurt ve devletler dünya tarihinde mühim bir rol oynamakla beraber bunların te'sirleri gittikçe asırların derinliklerine gömülmüş; buralarda geçen hâtıra ve tarihlerin izleri tedricen azalmış ve nihayet bu Türk kavimleri zamanla yerli ve komşu halklar tarafından temsil edilmiştir. Bu sebeple, Ana-yurt dışında cereyan eden tarih Türkler için mühim bir miras bırakmamıştır. Gerçekten bu temsil dolayısıyle tarihe karışan eski Türklerin Çin, Hindistan, İran, Rusya, Balkan ve

Orta-Avrupa kavimlerinin kanlarına, siyasî ve kültürel inkişaflarına kattıkları unsurlar sanıldığından çok daha fazla olmuştur. Nitekim, bugün de, Uzak-şark'tan Orta-Avrupa'ya kadar birçok ülke, deniz, nehir ve kavimlerin adları bu devrin hâtıralarını muhafaza eder. Hıristiyan Gagavuz ve musevî Karayım Türkleri de bu tarih denizinin son bakıyyeleridir.

İslâm çağında Türk tarihinin ağırlık merkezi Türkistan'dan Yakınşark'a ve hususiyle Türkiye'ye intikal eder. Eski medeniyet dünyası ve Akdeniz havzası Türk hâkimiyet sahasına dahil olur. Bu devirde millî ve İslâmî mefkûrelerin imtizacı sayesinde Türkler daha yüksek bir medeniyet ve daha kudretli bir cihân hâkimiyeti ile yeni bir tarih devresine girerler. Türkler İslâm dini ve medeniyeti çerçevesinde kendi ideallerini bularak yükselirken iç buhranlara ve dış istilâlara maruz kalan İslâm dünyasını ve hayatiyetini kaybeden müslüman milletlerini de kurtarmışlardır. Bu yeni devirde Türklerin Türk, İslâm ve cihân tarihlerinde rolleri o derece artar, ki bütün müslüman ve hıristiyan kavimlerin kaderleri üzerindeki tesirleri bugüne kadar devam eder. Gerçekten İslâm dünyası, X. asırda, dinî, içtimaî ve siyasî buhran ve nifakla içeride, Bizans ve Avrupa'nın istilâları ile de dışarıda öyle tehlikeli bir duruma düşmüştü, ki müslümanların tek tesellisi bu asırda İslâmiyetin Türkler arasında sür'atle yayıldığına dair gelen haberler idi. Bu münasebetle Fâtih Türklerin İslâmiyeti kurtaracağına dair birtakım hadîsler, evliya tebşirleri ve kehânetler müslümanlara ümid verirken Türkler üzerinde de İslâmiyetin cazibesini arttırıyor ve ihtidaları süratlendiriyordu. Türkler böylece millî ve İslâmî mefkûrelerin kaynaşması ile cihân hâkimiyeti dâvâlarını canlandırırken müslüman mütefekkirleri de İslâmiyete yaptıkları hizmetler dolayısıyle onlara karşı şükranlarını bildiriyor ve Türkler artık İslâmın hâmisi ve bayrağı mevkiine yükseliyordu. Türkler İslâm dünyasını içeride siyasî ve manevî birliğe, dışarıda da istilâlardan emin bir duruma getirdikten sonra da Orta-Asya'yı, Kafkasya'yı, Anadolu'yu, Rumeli'yi, Şarkî Avrupa ve Karadeniz'in şimal sahillerini, nihayet şimalî Hindistan'ı İslâm dini ve medeniyeti hudutları içerisine dâhil ettiler. Yeni kültürel ve iktisadî hamlelerle de İslâm medeniyeti ikinci yüksek devrini idrâk etmiş ve ona XVII. asra kadar uzun bir ömür ve üstünlük sağlamıştır.

Selçukluların hâkimiyeti ve cihângirâne hamleleri sayesinde İslâmın bu kudreti kazanması Bizans imparatorluğunun artık inhitata uğramasına; fakat, geri olmasına rağmen, Hıristiyan Avrupa'nın da meşhur Haçlı seferleri ile birkaç asır süren taarruzlarına sebep oldu. Milyonlarca insanın kanına mal olan bu Haçlı taarruzları nihayet Türk kudreti karşısında kırılmış ve Av-

rupalılar memleketlerine eli boş olarak dönmüşlerdir. Lâkin onlar hiç farkına varmadan bu seferlerin büyük bir mükâfatını görüyorlardı. Filhakika Avrupalılar bu münasebetle İslâm medeniyetini tanımış; Şarktan ilim ve kültür aşıları almak ve Akdeniz ticaretine hâkim olmak sayesinde Yeniçağlar medeniyetinin temellerini atmağa muvaffak oldular. Öyle ki, Hıristiyanlığın unutturduğu ve Avrupa'nın hayran olduğu eski Yunan medeniyeti de ancak müslümanlar sayesinde öğrenilebildi. Böylece Türk hâkimiyeti bir yandan İslâm medeniyetinin hayatiyetine ve yükselmesine imkân verdi; öte yandan da Avrupa medeniyetinin doğuşuna hizmet etti. Türklerin İslâm dini ve medeniyeti sayesinde yükselişlerine dair bir hâdiseye de burada dikkati çekmek yerinde olur. Karadeniz şimalinden vuku'bulan bin yıllık sayısız Türk göçlerine rağmen buralarda Türklük nihayet tarihe karıştığı halde cenup yolu ile vuku'bulan muhaceretler yüksek medeniyete ve nüfus kesafetine sahip bulunan Yakın-şark ve Anadolu'da Türkmenler yalnız varlıklarını muhafaza etmemişler; aynı zamanda en büyük imparatorluklar kurup yüksek bir medeniyetin ve cihân hâkimiyeti dâvâsının da ileri bir temsilcisi olabilmişlerdir.

Selçuklular devrinde istilâcı Haçlılara karşı Anadolu'da ve Suriye'de cihâd yapan Türkler Osmanlılar devrinde uğradıkları ikinci devir Haçlı taarruzlarını, daha beylik halinde başlamak üzere, Rumeli'de, Orta-Avrupa'da, Akdeniz'de ve hattâ Okyanuslarda karşılayarak daha derin bir mefkûre ve daha kudretli ordular sayesinde daha muhteşem zaferler kazandılar. Osmanlı pâdişâhlarının kudreti ve dehâsı sayesinde Türk cihân hâkimiyeti dâvâsı en yüksek derece ve seviyesine ulaştı. Böylece Katolik kilisesinin giriştiği bu yeni Haçlı taarruzları neticede Türk hâkimiyetini Avrupa'nın ortalarına ve Akdeniz havzasına kadar genişletti. Nitekim Macaristan zaferinden dönen Kanunî Sultan Süleyman, Avrupalı elçilere, *Hıristiyan devletler ecdadıma karşı beyhûde daimî Haçlı taarruzlarına girişmeseydi bu kadar kan dökülmezdi* derken savaşların mes'uliyetinin onlara ait bulunduğunu ve yapılan fetihlerin de bu zaruretle olduğunu meydana koyuyordu. Türk milletinin tarihte en büyük eseri olan Osmanlı İmparatorluğu dünya tarihinde de ancak Roma ve Halifelik İmparatorlukları ile mukayese edilebilecek bir siyasî varlıktır. Fakat, aslında, bu devletin onlardan da üstün vasıfları vardı. Filhakika Osmanlı İmparatorluğu maddî-manevî kudret kaynakları, idaresinde yaşıyan çeşitli kavim, din ve mezhepler-arası âhengi, siyasî istikrarı ve içtimaî âhengi ile iki evvelki imparatorluktan da daha sağlam ve kuvvetli bir nizâmın temsilcisi idi. O, Roma İmparatorluğu gibi yabancı istilâların tehdidi ve haraç verme mecburiyeti altında değildi. Halifelik İmparatorluğu gibi de sür'atle siyasî otoritesini ve birliğini kaybetmemişti. Materyalist hastalıklara,

dinî ve içtimaî buhranlara düşmemekle, yüksek zenginler ve ezilen sefil halk kitleleri ve sınıflar-arası uçurumlar yaratmamakla da mümtaz idi. Osmanlı devrinde üstün Romalı ve aşağı yabancı milletler tasnifine benziyen bir ayrılığa da rastlanmamıştır. Fransız âlimi Fr. Grenard'ın ifâdesi ile *Osmanlı İmparatorluğu hiçbir zaman milliyetler tezadına, din ve mezhep mücadelelerine* fırsat vermemiştir. Bu âhengi ile Osmanlılar yalnız eski imparatorluklar değil, hürriyet, demokrasi, lâiklik ve insanlık fikirlerinin yaygın bulunduğu Modern çağ imparatorluklarından da daha ileri ve emsâlsiz bir nizâmın sahibi idiler. Osmanlı İmparatorluğu siyasî istikrarı, dinlerarası âhegi ve içtimaî adaleti ile Büyük Selçuklu İmparatorluğundan da daha üstün bir siyasî teşkilât idi. Bu sebepledir, ki emperyalist devletlerin taarruz ve tahriklerine kadar yabancı milletlerin isyan veya istiklâl hareketleri de bahis mevzuu değildi. XVI. asırda Osmanlı İmparatorluğu üç kıt'ada, eski medeniyet ülkelelerinde, iç denizlerde ve pek çok kavimler üzerinde hüküm sürerken İslâm dünyasının geri kalan memleketleri de diğer Türk devletlerinin idaresinde bulunuyordu. Hindistan'da Babürlü ve İran'da Safevî şahlıkları, Türkistan'da ve Altun-ordu'da başka Türk hanlıkları bulunuyordu. Böylece bu asırda Türk milletinin hâkimiyeti ve yayılışı Viyana kapılarından Ganj nehri vadilerine, Altay dağlarından Atlas dağlarına, İtil boylarından Habeşistan'a ve Büyük Sahra'ya kadar eski dünyanın yarısına kadar yayılıyordu. Bu sebepledir, ki bazı Avrupa tarihçileri (meselâ **E. Driault**) haklı olarak bu devre *"Türk asrı"* adını vermişler, ki Avrupalıların *Muhteşem* dedikleri Kanunî Sultan Süleyman bu devrin ve Türk cihân hâkimiyeti dâvâsının tâcını temsil eder. Türkiye'de, Türkistan'da, Hindistan'da ve İslâm dünyasının diğer ülkelerinde yükselen büyük mimarî âbideleri Türk ihtişam, mefkûre ve san'at duygularının terkibini ve en güzel maddî ifâdelerini teşkil eder. İslâm mütefekkirleri de, XIII. asırda, dünyanın dörtte birinin Türklere ait bulunduğunu söylerken bu hususu da bu milletin üstünlükleri hakkında başka bir delil olarak gösteriyorlardı.

Osmanlı mütefekkirleri İmparatorluğun maddî-manevî kudret kaynaklarına o derece inanmışlardı, ki XVII. asırda başlıyan inhitatı arizî sayıyor; bir takım ıslâhat tedbirleri sayesinde Kanunî devrini tekrar diriltebileceklerine inanıyorlardı. Hattâ XVIII ve XIX. asırlarda, Rusya ve Avrupa karşısında, uğranan ağır mağlûbiyetlere rağmen Türkler yine de millî ve İslâmî değerleri hakkında hiçbir şüpheye düşmüyor ve asla manevî mağlûbiyeti kabul etmiyorlardı. Gerçekten bu devletin hayatiyeti ve kudsiyeti Türklerin şuûrunda o derece yerleşmişti, ki İbn Haldun'un devletlerin doğuş, yükseliş ve sukut nazariyesine bağlı kalan Osmanlı tarihçileri imparatorluğun *"Devlet-i ebed müddet"* bulunduğuna ve bu sebeple de bu nazariyeden müstesna oldu-

ğuna inanıyorlardı. İmparatorluk, çok ağır şartlar içinde ve büyük hatâların kurbanı olarak, Birinci cihân harbinde yıkılırken bile hayatım tarihî şeref ve azametine uygun hamaset destânları ile kapatıyordu. Hattâ İstiklâl Harbinin zaferle neticelenmesi ve yeni Türkiye'nin doğuşu da Osmanlı Türklerinin ölüm sırasında dahi nasıl bir mefkûrevî kudrete sahip olduğunu göstermiştir. Böylece manevî teslimiyet mânasına gelen Tanzimat'tan sonra Avrupa karşısında küçük bir münevver zümrenin düştüğü aşağılık duygusu ve ruhî çöküntü yine de bu manevî kudreti sarsacak bir derecede değildi. Dikkate şayandır, ki Müslüman âleminin üstünlüğü karşısında Yakın-şark hıristiyanları ve hususiyle Rumlar tam bir aşağılık duygusuna gömüldükleri ve bu suretle de kendi sukutlarını bizzat hızlandırdıkları halde Avrupa'da ne Araplar ve ne de Türkler karşısında böyle bir ruhî çöküntü husule gelmemiş; Kilisenin hâkimiyeti ve Hıristiyanlığa bağlılık böyle bir duruma fırsat vermemişti. Lâkin ilmin ve fikir hürriyetinin inkişafı ile Hıristiyanlığa karşı uyanan bir itimatsızlık dolayısiyle Yeni-çağlar Avrupasında da Türklerin içtimaî, ahlâkî, dinî ve mefkûrevî üstünlüklerine dair bazı fikirler ileri sürülmüşse de Osmanlı imparatorluğunun gittikçe ağırlaşan inhitatı bu düşüncelerin aşağılık duygusu halinde gelişmesine fırsat vermemiştir. Halbuki bugün yeni Türkiye'de, tersine bir medeniyet anlayışı, millî kültür, ahlâk ve mefkûrenin tahribine sebep olmakla aydınlar arasında ağır bir manevî buhran ve aşağılık duygusu yaratmış; kaba materyalizme kurban ve ruhsuz nesillerin yetişmesi ilericilik sayılarak Türk tarihinde ilk defa olarak millî birliği tehdid eden tehlikeler başgöstermiştir.

Türklerin maddî-manevî kuvvet kaynakları ve cihân hâkimiyeti mefkûreleri sayesinde yaratılan tarihin azamet devirlerini izah ederken başka kavimlerin yaşayış, düşünüş ve inanışları ile tarihî inkişafları arasında mevcûd münasebetler de tabiatiyle alâkamızı çeker. Hindistan'da doğan dinlerin savaşı ve hayvan kesmeği yasak etmesi de bu ülkede yaşayan kavimlerin iklim ve hayat şartları ile ilgili olup Hindlilerin siyasî bir kudret ve kabiliyet gösterememeleri ve yabancıların idareleri altında kalmaları bu münasebetlerin tabiî bir neticesidir. Hindistan'da halkların aşılmaz sınıf (**kast**) uçurumları ile birbirlerinden uzaklaşmaları ve **paryalara** reva görülen sefil hayat ve zulümler bu dinî inançların insanî bir menşe'le ilgisini bertaraf eder. Hayat şartları ve inançlar arasındaki münasebetler dolayısıyle Türkler de, Hindlilerin aksine olarak, savaşı günah değil varlıkları için meşru' ve hattâ savap sayıyorlardı. Nitekim millî destâna göre Oğuz Han devletini oğullarına taksim ederken: "*Ey oğullarım! Ben artık çok yaşlandım; çok savaştım; Göktanrıya borcumu ödedim*" demekle cidden savap işlediğine inanıyordu. Bu sebep-

ledir, ki Türkler kendi mizaçlarına uygun gelmiyen Hindistan dinlerini kabule yanaşmıyorlardı. Nitekim Buda dini, VI-VIII. asırlar esnasında, Orta-Asya'da yayılma faaliyetine girişirken Gök-Türk hükümdarı Bilge Han ve onun hakîm veziri Tonyukuk bu dinin kabulünü reddediyor; onun yumuşaklık ve miskinlik telkin ettiğini, *savaşı ve hayvan kesmeyi* yasaklıyarak Türklerin hayat şartlarına uymadığını, mücadele güçlerini bozacağını düşünüyor ve kalabalık Çinliler karşısında istiklâllerini korumakta zorluk çekeceklerini ileri sürüyorlardı. Böylece bu mümtaz devlet adamları hakikaten millî hususiyet, ihtiyaç ve endişelere göre hareket etmişlerdir. Bu münasebetle IX. asır Arap mütefekkiri Câhiz'in Mani dinini kabulden sonra Uygurların *savaşçı kabiliyetlerini kaybettiklerine* dair beyânım da hatırlamak yerinde olur.

Şamanî Türkler savaş gibi o esnada düşmanı öldürmeği de günah değil hattâ savap sayıyorlardı. Bu sebeple de Gök-Türk kağanları ve beyleri öldürdükleri düşman büyüklerinin çirkin heykellerini veya, kendi tabirleri ile, **Balbal**larını mezarları kenarına dikiyor ve bunların âhirette kendilerine hizmet edeceklerine inanıyorlardı. Bu hâdise de Türklerin savaşçı kabiliyetleri ve inanışları ile hayat şartları arasındaki münasebetlere güzel bir misâl teşkil eder. Bununla beraber Orhun kitabelerine göre Türk kağanları kendi milletinin sel gibi akan kanlarını ve dağ gibi yığılan kemiklerini anlattıkları halde zaferleri esnasında öldürdükleri düşmanlarının miktarından bahsetmeye ve bununla iftihara tenezzül etmemişlerdir. Buna mukabil birçok eski ve çağdaş hükümdarlar düşmanlarına karşı yaptıkları zulümlerle öğünüyorlardı. Gerçekten kağanlar *daima sulh ve nizâm için* savaştıklarını ve muharebeyi sadece içeride isyanları bastırmak, dışarıda da tecâvüzleri önlemek maksadı ile yaptıklarını belirtiyor ve bu münasebetle de onların günah (**yazuk**) işlemelerini sebep olarak gösteriyorlardı.[3] Bu durum, Türklerin savaş gayelerini ancak *İslâmın cihâd mefkûresi* ile mukayese ettiğimiz takdirde hakikî mânasında anlamanın mümkün olacağına delâlet eder. Selçuklu ve Osmanlı sultanları da Türk-İslâm esaslarına göre tecâvüz ve tehlike karşısında harp ilân ediyor ve icabında da bunu dinî bir fetva ile meşrûlaştırıyorlardı. Esasen İslâmın cihâdı da bazan yanlış anlaşılmış ve ancak bu gibi kayıt ve zaruretlerle müslümanlara farz kılındığına dair hükümlere dikkat edilememiş; kendi nizâmına aldığı Semavî dinlere ve mensuplarına da geniş hürriyet ve kanunî haklar tanımıştır. Halbuki Hıristiyan kiliseleri yalnız yabancı dinlere değil, kendi mezhep ve tarikatlerine de asla müsamaha etmemiş; hattâ mensuplarına hayat hakkı dahi tanımamıştır. Türk kahramanları atları ile gömülür-

[3] Türklerin bu insanî ve barışçı rûhu ve karakterlerine ilk defa W. Barthold dikkat etmiş ve E. Chavannes'nin hatasını düzeltmiştir (*Orta-Asya Türk Tarihi hakkında dersler*, İstanbul 1927, s. 10-11).

ken bunların dünyada olduğu gibi ahirette de kendilerine binek olarak hizmet edeceklerine inanıyorlardı. Moğol hanları ise, aynı hizmet inancı ile, *insan kurban* ediyorlardı, ki bu iki kavim arasında mevcûd insanlık ve medeniyet seviyeleri farkını göstermesi bakımından kayda değer. Bir hâkanın Türklerin yalnız savaşta hileye cevaz verdiğine dair üzüntüsünü de bu vesile ile hatırlatmak yerinde olur.[4]

Dinlerin kavimlerin tabiatı üzerinde olduğu gibi kavimlerin de dinler üzerinde tâdil edici te'sirlerde bulunduğu tarihî bir hakikattir ve sosyolojik kanunlara uygundur. Bu sebeple Câhiz'in Uygurlar hakkındaki beyânını biraz mübalâğalı bulmak iktiza eder. Nitekim, X. asır İslâm kaynakları, Uygurların, daha küçük bir devlet iken bile, kendi dindaşları Manihaistleri himâye maksadı ile Sâmânîleri tehdit edebilecek bir kudrette olduğunu belirtiyorlar.[5] Gerçekten aynı sosyolojik kanununa göre Buda dini Uzak-şarkta ve Hıristiyanlık da Avrupa'da hayli değişikliklere uğramıştır. Meselâ Avrupalılar, Hıristiyanlığın telkinlerine aykırı olarak, eski savaşçı kabiliyetlerini zayıflatmamışlar; yine Hazret-i İsâ *Allah'ın hakkını Allah'a ve Kayser'in hakkını Kayser'e* bıraktığı halde Saint Thomas'nm "*Beden rûha tâbidir*" düstûruna göre Papalık ruhanî hâkimiyet yanında dünyevî hâkimiyeti de elde etmeğe çalışmış ve bu uğurda uzun mücadelelere girişmiştir. Arap, Acem ve Türk milletlerinin de İslâm mezhep ve tarikatleri üzerinde tesirlerini görmemek mümkün değildir. Meselâ İranlılar, eski dinleri ve millî duyguları sebebiyle, İslâmiyeti tâdil eden bir takım mezhepler ve hattâ ilk zamanlarda İslâmiyete düşman dinî zümreler (sectes) vücuda getirmişlerdi. İslâmiyeti sâf şekline sokmak maksadı ile İbn Teymiyye'nin fikirleri üzerinde kurulan Vehhabilik kuru, sert ve san'attan uzak bir hüviyet alırken Arabistan'ın şartlarına uyuyordu. Türkler, diğer milletlerden farklı olarak, Hazret-i Peygamber sevgisi ile bir *Mevlûd âyini* ihdas ederlerken hem derin kudsiyet duygularını ve hem de ince san'at arzularını tatmin ediyorlardı. Bazı Türk tarikatları içinde mûsiki ve *semâ'*(raks)in büyük bir dinî vecd vasıtası hâline gelmesi de eski Türk *kam*larının te'sirlerini gösterir. Tasavvufî Türk tarikatlarına ait sayısız zaviyeler ve imaretler, bunlar vasıtasıyle yayılan hayır işleri de eski Türk insanlık ve misafirperverlik duygularının İslâmiyetle birlikte yükselmesinden başka bir şey değildir.

Türk tarihinde millî, dinî ve insanî duygulara dayanan bir cihân hâkimiyeti mefkûresinin askerî ve siyasî kudretle muvazi olarak gelişmesini izah ederken manevî kuvvetlerin daha bâriz rollerine de dikkati çekmeliyiz. Filhakika bir avuç Arap kahramanının devrin Sasanî ve Bizans gibi iki muaz-

[4] Aşağıda Türkler'in dini bahsine bakınız (I. Böl. 6. bahis)

[5] Türkler arasında yabancı dinler bahsine bak. Böl. I. bahis 8.

zam imparatorluğu yıkmasını veya kanatlarını kırmasını Hazret-i Muhammed'in getirdiği ilâhî ruh ve İslâm mefkûresinin kudretinden başka bir sebeple anlatmak mümkün değildir. Roma İmparatorluğu da, bütün şiddet ve zulümlerine rağmen, fakir hıristiyanlara karşı yenilmekten kurtulamamış ve yeni dinin zaferini önliyememiştir. Türkler tarih sahnesine çıkışlarından beri, Şamanî ve İslâm çağlarında, tek bir Allah'a bağlı bulunmuş; *Tanrının mümtaz bir kavmi* olduklarına ve onun kendilerini koruduğuna, kağan ve sultanlar *Allah'ın cihân hâkimiyetini* kendilerine ihsan ettiğine ve bu sebeple de dünya nizâmını kurmağa memur bulunduklarına inanıyorlardı. İslâmın ilk mu'cizesini nasıl büyük fetihleri teşkil etmiş ve müslümanlar zafer müjdelerine inanmış idiyse Selçuklu ve Osmanlı Türkleri de öylece İslâmî ve millî imanla kudret kazanıyorlardı. Bu gibi sayısız manevî âmiller karşısında da K. Marx'ın *Tarihî materyalizmi,* tek taraflı bir izah olarak, tabiatiyle, ilmî tenkidlere dayanamamış ve kolaylıkla iflâs etmiştir. Manevî değerlere bağlı bulunan Türk kağan ve sultanları milletlerinin istiklâli, birliği, refah ve yükselişi uğrunda mücadeleyi tabiî bir vazife saydıklarını beyân ederlerken Türk halkı da ancak *devleti ve kağanı mevcût oldukça* çalışmanın faydasına inandığını belirtiyor; böylece millî duygular tarihinde idareci ve idare edilen olarak mühim bir kaynaşma hâdisesi vuku' buluyordu. Bu sebepledir, ki Türkler devleti baba ve mukaddes sayıyor ve "*Devlet baba*" tâbiri de bu tarihi inançtan doğuyordu. Gerçekten Türkler en eski devirlerden millî duygulara sahip olmakla dünya milletleri arasında mümtaz bir mevki almışlardı. Nitekim millî duygular tarihinde emsaline rastlanmıyan Orhun kitâbelerinin bu rûhuna dikkat eden Rus şarkiyatçısı W. Barthold da: "*Eski Türklerde millî vicdanın teşekkül etmiş olduğuna asla şüphe caiz olmıyacak bir derecede tam bir sarahat vardır*" hükmünü verir ve bu husus "**nâdir bir şeydir**" derken bizi te'yid eder. Nitekim bu kitabın çeşitli bölümlerinde Türklerin millî, dinî, insanî ve demokratik duygularla birlikte ve bunlar üzerinde bir cihân hâkimiyeti mefkûresine inandıklarını gösteren pek çok vesika vermiş bulunuyoruz. Türkler, başlangıçtan Osmanlılara kadar, boy beyleri idaresinde kabile birliğine ve feodal esaslara dayanan bir siyasî teşkilâta ve devlet anlayışına sahip oldukları için, bazan ayrı boy ve devletler halinde, birbirleriyle savaşmaktan da geri kalmıyorlardı. Lâkin bu siyasî parçalanma ve mücâdelelerin üstünde yine de millî şuûr ve cihân hâkimiyeti mefkûresi mevcuttu. Nitekim birbirleriyle daimî savaş halinde bulunan eski Yunan siteleri de müşterek bir Yunanlılık şuûruna bağlı idiler.[6]

[6] Bundan önce "Türkler ve İslâmiyet" (*Dil, Tarih Fak. Dergisi,* IV. 4 (1946), s. 457 - 485; *The Ideal of World domination among the Medieoal Turks*, Studia İslamica; Paris 1955 (IV), s. 77-90; *Selçuklu-*

Milliyetçi fikir cereyanlarının gelişmesini ve millî devletlerin teşekkülünü Fransız ihtilâline bağlamak doğru ise de millî duyguların doğuşunu ve hattâ milletlerin teşekkülünü de onunla ilgili bulmak o derece dar ve kifayetsiz bir görüşü temsil eder. Gerçekten millî duygular da din duyguları gibi eski devirlere kadar çıkar. Müşterek dil, din ve kültürlerin, ortak sevinç, bayram, tehlike ve matemlerin başlamasından itibaren millî duyguların tabiî olarak mevcûd olduğu sabittir. İslâmiyet ve Hıristiyanlık gibi iki cihânşümül din kendi ümmet birliği ve dünya nizâmı için ayırıcı millî hareketlere müsaade etmiyor. Bununla beraber bu duygular yine de varlıklarını hissettirmiş ve tarihî rollerini de yapmışlardır. Hattâ millî duygular bazan din ve mezhep ayrılıkları ile birleşmiş veya bu nâm altında birbirlerini desteklemişler; bu suretle de milletlerin varlıkları canlı bir uzviyet gibi devam etmiştir. Meselâ Yakın-şark hıristiyanları, hususiyle Süryanîler ve Ermeniler mezhep farkları ile Bizanslılara karşı millî varlıklarını korumuşlardı. Rumlar da katolik Avrupa'ya karşı Osmanlı idaresini tercih ederlerken millî ve dinî istiklâllerini muhafaza endişesi ile hareket ediyorlardı. VI. asırdan sonra Romalı vasfını kaybetmeğe ve yunanlılaşmağa başlayan Bizans imparatorluğu Şark milletlerini ortodoks yapmak ve rumlaştırmak siyaseti ile onlara karşı zulümlere girişmiş ve bu hareket de yabancı kavimlerin millî ve dinî mukavemetlerini arttırmış; böylece Bizans'ın cihân hâkimiyeti dâvâsı Türklere nazaran çok dar ve adaletsiz bir mahiyet almıştı. İslâm istilâsı altında kalan İran, eski dinî inançlarını yeni fikir ve mezhepler halinde, hususiyle aşırı Şiî (**Gulât-ı Şîa**) adı altında diriltmekle millî ve manevî istiklâl gayesini güdüyordu. Büyük İran şâiri Firdevsî kendi *Şah-nâme*'sinde "*Bu otuz yıl zarfında çok sıkıntı çektim. Ama bu farisî ile Acem'i de dirilttim*" derken eserini ne derece derin bir millî duygu ile yazdığını meydana koymuştu.[7] Bu zamanda İran'ın şarkında Türk Gazneliler ve garbinde de Şiî Acem Büveyhliler hüküm sürdüğü halde Firdevsî yine de Araplara karşı nefret ve hakaret duygularını gizlememiş; İslâm istilâsına karşı millî hislerinin daha üstün olduğunu göstermiş ve bu sebeple de dindar muhitlerde onun İslâmlığı ve eseri şüphe ile karşılan-

lar tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti (Ankara 1965) adlı makale ve eserlerimizde Türklerin Cihân hâkimiyeti mefkûresi hakkında, ileri sürdüğümüz fikirler araştırmalarımızın ilerilemesi ve genişlemesi neticesinde bu kitap meydana gelmiştir. Türklerin yabancı kavim ve dinlere karşı gösterdikleri hürriyet ve adalet de "Les Souveraius Seldjoukides et leurs sujets nonmusulmans", *Studia Islamica*, I (1953), s. 65-100; "İslamiation dans la Turquie du Moyen-âge" (*Studia İslamica*, X (1959), s. 137-152) adlı araştırmalarımızda ele alınmıştır. Türkler'de Milliyet ve İnsanlık idealleri adlı tedkikimiz için de *Türkiye'de Manevî Buhran* (Ankara 1964, s. 157 - 184) adlı eserimize bak.

[7] Beytin aslı:

Besi renc bûdem derîn sâl-isî
Acem zinde kerdem bedin Pârisî.

mıştır. Türkler kendi arzuları ile İslâm olduğu ve İslâm dünyasına hâkim bulunduğu için de bu türlü dar düşünce ve duygulara sahip olmamışlardı.

Araplar Emevî halifeliği zamanında İslâmiyeti kendi millî hesaplarına göre kullanıyor; diğer müslüman kavimlerinden üstün olduklarını, onlara ikinci derecede bir mevki tanıdıklarını, kendileri sayesinde hidâyete erdiklerini ileri sürüyor ve bu sebeplerle Arap olmayanları kendi *Mevâli* (âzâdlı-köle)leri sayıyorlardı. İslâmın müsavilik ruhuna ve ümmet birliğine aykırı bulunan bu tefrik veya aşırı milliyetçilik diğer müslüman kavimlerde de mukabil duygu ve cereyanları kışkırtmış; İslâm tarihinde meşhur **Şu'ûbiyye** (milliyetçilik) cereyanını doğurmuştu. Böylece Arap olmayan müslümanlar arasında da kendilerinin Araplara üstün olduklarına dair fikirler meydana çıkmış ve eserler yazılmıştır. Bu aşırı siyaset Emevî devletinin sukutunda ve Abbasî hilâfetinin iktidara gelmesinde başlıca âmillerden biridir. Hattâ Abbasî devleti Araplara değil, daha ziyâde, önce İranlılara, sonra da Türklere dayanarak İslâmın müsavilik esaslarına bağlı kalmıştı. Ona karşı meydana çıkan Şiî Fatımî hilâfeti, Sünnî mezheplere olduğu gibi hıristiyanlara karşı da çok derin bir taassuba saplanmış ve zulümler yapmıştı. Selçuklu ve Osmanlı Türkleri, İslâm esaslarına ve Türk an'anelerine bağlı kalarak, dinler ve mezhepler arası bir âhenk kurmakla cihân hâkimiyeti dâvâlarını kolaylıkla geliştirmiş; hıristiyan Bizans ve Avrupaca meçhul kalan bu dinî hürriyet ve adalet sayesinde yabancı kavimlerin kalblerini kazanmışlardı. Bu ahenkli cihân hâkimiyeti mefkûresi yanında Türk halkları ve askerleri arasında daima millî duyguların mevcudiyetine de rastlanmıştır. Esasen millet realitesini kabul eden İslâmiyet de dinî ve insanî gayelere aykırı bulunmayan mutedil bir milliyetçiliği yasak etmiyor; milletler-arası üstünlük ve nefret duygularına, yâni kendi tâbiri ile bir nev'i ırkçılık demek olan kavmî asabiyete cevaz vermiyordu. Bu münasebetle milliyet, din ve insanlık duyguları arasında tam bir âhenk kurmanın mümkün olduğunu, Türklerin tarihte kendi cihân hâkimiyeti ve dünya nizâmı dâvâları ile bugün sâdece nazariyatta kalan Birleşmiş Milletler idealine fazlası ile yaklaşmış bulunduklarını belirtmekte bir tereddüd yoktur.

Milletlerin tarihî kudret ve zaaflarına göre yükseliş veya sukutlarına dair bir takım siyasî duygu ve inançlara sahip olduklarını biliyoruz. Eski Roma, İran ve Bizans imparatorlukları, Büyük İskender ve Cengiz Han da cihân hâkimiyeti ve dünya nizâmı dâvâsını güdüyorlardı. Osmanlılar, milletler, dinler ve sınıflar-arası ahenk ve adaletin te'sisinde hepsinden üstün ve İslâm dünya nizâmı esaslarına bağlı bulunmakla eski Türk devletlerini ve Abbasî halifeliğini de geçmişlerdi. Beşeriyetin son ileri hamlesini temsil eden Avru-

pa medeniyeti de dinî ve millî taassup hareketleri, sınıflar-arası mücâdeleler ve materyalist hastalıklarla malûldü. Filhakika Garp dünyası ya Kilisenin ilme ve medeniyete baskısı ile veyahut da ilim ve medeniyetin dine karşı isyanı ile karşılaşmış; medeniyetin bekası ve beşeriyetin saadeti için zarurî olan madde-rûh muvazenesini bir türlü yaşatamamıştır. Gerçekten dünyanın gözlerini kamaştıran Garp medeniyeti materyalist bir istikamette gelişince Avrupa'lılar dünyayı hâkimiyetleri altına almış; milletleri de üstün **Âri** veya Beyaz ve geri ırklara göre sınıflara ayıran bir takım bâtıl fikir ve nazariyelerden kurtulamamıştır. Bununla beraber materyalist ve aşırı milliyetçi fikirler bizzat Avrupa milletleri arasında da mücâdeleleri körüklemiş ve kendi medeniyetleri ile birlikte bütün dünyayı da ağır buhranlara sürüklemiştir. Böylece Yeni çağlar medeniyetinin inkişafında ilim-din ve mezhepler arası mücadelelerle boğuşan Avrupa buna çare olarak din ve dünya münasebetlerini vicdan hürriyeti esasına göre ayırıp huzura kavuşmak isterken, materyalist ve aşırı milliyetçi emeller onu daha büyük sarsıntılara düşürmüştür.

İngilizler adalarda yaşamalarına rağmen ancak Yeni çağlarda denizden nasibini almağa başlamış; deniz ticareti ve şirketleri sayesinde tarihin yeni bir tip ve büyük bir imparatorluğunu kurarak Eski çağdaki Fenikelileri, Ortaçağlardaki İtalyanları ve Yeni çağlardaki komşularını çok geride bırakmışlardır. Bu cihânşümül imparatorluğun hususiyetine ve İngilizlerin karakterine göre bu millet çağdaş imparatorluklara nazaran daha mutedil ve yumuşak bir nizâmın ve cihân hâkimiyeti şuûrunun temsilcisi olarak yalnız diğer ırklardan değil, bizzat kendi Ari ırkdaşlarından daha üstün olduğunu hissediyor; hattâ bu vasıfları ile Avrupa medeniyetini kurmakta aynı hizmeti gören Alman, Fransız ve İtalyanlardan da daha yüksek bazı kabiliyetlere sahip olduklarına inanıyordu. İngiliz tarih felsefecisi A. Toynbee, yüksek idare kabiliyeti bakımından ve hâkimiyet an'anelerinden gelen hasletler dolayısıyle, Garpte İngilizleri ve Şarkta da Türkleri misâl olarak zikreder ve birbirine benzetir. Siyasî birliğine kavuşmakta ve müstemleke imparatorluğu kurmakta geciken Almanlar ise yüksek ilim, kültür, san'at ve tekniklerine, beyaz ırkın en sâf kolunu teşkil ettiklerine inanarak kuvvetli bir milliyetçilik ve **Pan-germanizm** şuûru ile de bir cihân hâkimiyeti dâvâsma girişmiş bulunuyordu. Fakat Yeni çağlar Avrupasmda esaret psikolojisinden cihân hâkimiyeti dâvâsına atılan Çarlık Rusyası çok dikkate şâyân bir örnek olarak üzerinde durulmağa değer.

Filhakika eski Rus kroniklerinin beyânına ve bizzat Slav âlimlerinin de tetkiklerine göre siyasî teşkilât ve devlet kurma kabiliyetinden mahrum bu-

lunan Slavlar bütün Eski ve Ortaçağlar boyunca Türk ve Cermen kavimlerinin idaresinde esir olarak yaşıyor ve bu sebeple de tarihte değil coğrafyada mühim bir mevki alıyorlardı. Nitekim Avrupa dillerinde köle mânasında kullanılan **ésclave** kelimesi de aslında **Esclavus** (Slav) adından gelmiştir. Slavlaşan Türkler Balkanlarda Bulgar devletini kurmuş ve Hazarların idaresinde bulunan Kief prensleri de onlardan **kaganus** unvanını almıştı. Esasen Rus prensliği ve Rus adı da İskandinavyalıların eseridir. Rus prensleri Bizans'tan Ortodoks hıristiyanlığını, kültür ve yazılarını aldıktan ve nihayet Altun-ordu hanlığının parçalanmasından sonra kuvvetlenmeğe, şarka ve cenuba doğru genişliyerek eski Türk ülkelerini istilâya başladılar. Bizans'ın sukutu üzerine onun vârisi olduklarını ve İstanbul'dan sonra Moskova'nın üçüncü Roma mevkiine yükseldiğini iddia ediyor; Rus prensleri de artık bu suretle **Çar** (Kayser) yâni imparator unvanını alarak yeni ve büyük bir dâvâ ile ortaya çıkıyorlardı.[8]

Bu tarihî inkişaflar ve Rus imparatorluğunun genişlemesi çarlara artık bir cihân hâkimiyeti şuûru veriyordu. Nitekim çara tâc giydiren Moskova Patriki bunu İsa'nın tacı ve çarı da onun temsilcisi göstermekle Hıristiyanlığın en yüksek mevkiini ve dünya hâkimiyetini kendisine vermiş oluyordu. Ortodoksluğun vârisi olmak sıfatı ile de çar imparator şehri (Çarigrad) istanbul'u almak, Osmanlı imparatorluğuna dâhil bütün Slav ve Hıristiyan milletler üzerinde hâkimiyet kurmak dâvâsına girişti. Çarlar bu dinî mevkileri ve üçüncü Romanın hâkimi sıfatı ile Avrupa'ya karşı eski Ortodoks-Katolik rekabeti ve üstünlük iddiasına da girişmiş oluyordu. İçtimaî bünyesinin hastalıkları ve Avrupa medeniyetinin hazımsızlığı sebebiyle Rusya'da patlak veren Bolşevik ihtilâlini de Garbe karşı uyanan tarihî rekabet ve intikam duygularının bir devamı sayanlar da vardır. Çarlık devrinde Ortodoks dini ve Pan-slavizm nasıl çarlarda bir cihân hâkimiyeti emeli yaratmış idiyse, Bolşevik idaresinde de gerek komünist ve gerekse milliyetçi fikirler öylece Avrupa'ya ve dünyaya tahakküm ihtiraslarını doğurmuştur. Bu suretle tarihinde esaret psikolojisine sahip bir millet, şartların değişmesi ile, sür'atle dünya hâkimiyeti şuûruna erişiyordu. Bununla beraber bu inkılâp Rusya'da küçük bir hâkim kadroya ait olup halk kitleleri ne Çarlık ve ne de Bolşevik devrinde henüz hürriyet ve millî şahsiyet kazanamamış; bu münasebetle de her iki devirde istibdâd ve zulüm idaresi hüküm sürebilmiştir. Nitekim Rus aydınları arasında istibdada karşı açılan mücadeleler de çok defa ifrata varmış; materyalist ve **nihilist** mahiyeti ile cemiyeti normal tekâmülden uzaklaştırmıştır. Bir mütefekkir Bolşevik Rus devleti istibdâd ve zulmü

[8] Slavlar için Böl. II. bahis 6'ya bak.

ile kuvvetlendikçe Rus cemiyetinin de o nisbette sarsıldığını söylüyor, ki bu da millî ve siyasî şuûrun henüz kâfi derecede gelişemediğini ifâde eder. Evliya Çelebi, kalabalık Rus milletinin teşkilâtlandığı takdirde Türk-İslâm dünyası için arzedeceği tehlikeye işaret ederken, devletin genişlemesine rağmen, Rusların henüz bir yığın halinde bulunduğunu belirtiyordu. Esasen milletlerin karakterleri kolaylıkla değişemediğinden Rusya'da hüküm süren istibdadın temelinde de eski esaret psikolojisini görmek yerinde olur. Bolşeviklerin bütün dünyaya tahakküm cesareti de buradan gelmektedir.

Çarların istibdadı hem Rus halkının bu tarihî durumuna hem de Bizans'tan gelen istibdâd an'anesine dayanıyor. Gerçekten Çarlık devri istibdâdına karşı hiçbir murakabe kuvveti ve müessesesi mevcud değildi. Avrupa'da kilisenin hâiz olduğu yüksek otoriteye ne Bizans ve ne de Rus imparatorluklarında rastlanamamıştır. Zira patrikhane daima imparator ve çarların elinde bir âlet idi. Safevî İran'da olduğu gibi Rusya'da da nazırlar saraydan aldıkları emirleri tatbikten başka bir sıfat ve selâhiyete sahip değildi. Halbuki Osmanlı pâdişâhları devlet işlerini şeriate ve kanunlara göre idare ediyor; memleket mes'eleleri **Dîvan**'da müzakere olunup kararlara bağlanıyordu. Şeriat ve kanunların bekçisi olan âlimlerin ve dinî efkârın da murakabesi çok kuvvetli idi. Kudretli pâdişâhlar bazan şeyhülislâm veya müftülerin fetvaları karşısında kararlarından vazgeçiyorlardı. Osmanlı pâdişâhları zâten millî devlet anlayışına ve dinî nizâma bağlı bulunuyorlardı. Kanunî Sultan Süleyman, ihtiyarlığına ve hastalığına rağmen, son Macaristan seferine umumî efkârın baskısı ile çıkmağa mecbur kalmıştı.

Modern çağlarda büyük devletlerin, kudretleri ile muvazi olarak, bir cihân hâkimiyeti şuûruna ermeleri normal olmakla beraber bu inkişafta, eski Türklerde tabiî olarak doğan millî ve dinî inançlardan, insanî duygulardan ziyâde muhakemenin ve maddî hesapların rolü göze çarpar; aşırı milliyetçi gayelere göre istikamet alır. Bu sebeple modern imparatorluklardan hiçbiri milletler-arası âhenge, adalete ve insanlık duygularına dayanan Osmanlı devlet nizâmı derecesinde bir idare kuramamış ve onun kadar uzun ömre, sağlam ve istikrarlı bir siyasî bünyeye sahip olamamıştı. Milletlerin siyasî duygu ve inançlarında tabiilik şüphesiz bir üstünlük ve kuvvet kaynağı teşkil ediyordu. Polonyalılar istiklâllerine, Türk süvarilerinin atlarını Vistül nehrinde suladıkları zamana bağlayan bir efsâne veya kehânete inanmışlar; Birinci Cihân harbinde Türk askerlerinin Galiçya cephesine varması ve nihayet bu milletin kurtuluşu müjdenin isabetine delil sayılmıştır. Halk kitlelerine ait tabiî inançlar hakkında bu güzel misale mukabil bazı milletlerin sun'î efsâne ve fikirlerle aşırı milliyetçi emellerini beslemeleri de bazan gülünç ve

kötü neticeler vermiştir, ki küçük Yunanistan'ın **Megalo idea** hayâli de bu hususta kayda şâyândır. Filhakika Türkler karşısında, XII-XV. asırlar zarfında, derin bir aşağılık duygusuna düşen Bizanslılar Türklerin üstünlüğüne ve kendilerinin de sukutlarına dair öyle bir inanca sahip olmuşlardı, ki bu inançlarını bizzat yarattıkları efsâne ve kehânetlerle örmüş ve kendi inkırazlarını bu suretle de hızlandırmışlardı. Avrupa'nın ve Rusya'nın himâyesinde kurulan Küçük Yunanistan Osmanlı imparatorluğunun uğradığı emperyalist gailelerden cesaret alarak bu eski sukut efsânelerini tersine çevirmeğe ve Türkler aleyhinde hayalî zaferlere dair bir takım yeni dinî efsâne ve kehânetler uydurmağa giriştiler. Osmanlı imparatorluğunu diriltmekten de çok daha imkânsız olan bu hayal için efsâneleri kilise ve maarif teşkilâtı ile yeni nesillerin şuûruna yerleştirmeğe uğraşırken Yunanlılar sadece gülünç olmadılar; aynı zamanda Tesalya'da Türk süngülerine, Sakarya kayalıklarına çarptılar ve İzmir'de de denize döküldüler. Bununla beraber Yunanlılar yine de bu ölçüsüz emellerin cezbesinden bir türlü kurtulamamış ve Türkiye aleyhinde Haçlı seferleri hazırlamaktan da vazgeçmemiştir. Nitekim bir yandan bu uydurma efsânelerle kafaları bozan faaliyetler devam ederken, öte yandan da Yunanistan hâlâ Fener Patrikhanesine bağlı kalmakta ve hattâ anayasası ile de İstanbul'u dinî merkez saymaktadır. Halbuki istiklâline kavuşan bütün Ortodoks milletler Fener'den ayrılmış ve millî patrikhanelerini kurmuşlardır.

Tarihî mefkûre kudreti ile son Yunan hayallerini yıkan ve istiklâlini de o sayede kurtaran Türkiye hem bu Yunan ihtiraslarına karşı bir gaflet içine düşmekte; hem de Türk milletini ayakta tutan bu mefkûre kaynaklarını, millî, dinî ve kültürel değerlerini, ilericilik iddiaları ile, sarsmağa girişmiş bulunmaktadır. Bu münasebetle Anadolu'yu vatan hâline getiren millî ve İslâmî mukaddesata ve türbelere yasaklar konduğunu, tarihî âbidelerin, evliya ve kahramanlara ait menkîbelerin nisyâne terkedildiğini; buna mukabil uydurma Hıristiyan ve Bizans ziyaret-gâhları ihdas olunduğunu da belirtmek yerinde olur. İstanbul'un da tarihî mukaddesatı ve dinî merkez olma vasıfları giderildikçe, sebepsiz yere, Ortodoksluğun merkezi halinde bırakılması, Ayasofya ve diğer bazı camilerin Bizanslaştırılması da adetâ Yunan emellerine cesaret veren teşebbüslerdir. Böylece bir yanda Yunanistan aşırı ve gülünç bir **Megalo-idea** hayâli ile, öte yanda da Türkiye kendi manevî kıymetlerini ve mefkûresini tahrip ile birbirine zıd, fakat ilmî ve insanî esaslara aykırı bir inkişafa zorlanmışlardır.

Bu durum materyalist hızını alan Avrupa medeniyetinin, Rusya'da olduğu gibi Yunanistan ve Türkiye'de de nasıl bir hazımsızlığa uğradığını ve buhranlara sebebiyet verdiğini gösteren misallerden bir başkasını teşkil eder. Gerçekten insan madde ve ruhtan mürekkep olduğu, onun saadeti ve medeniyetin de akıbeti bu iki unsur arasındaki muvazeneye bağlı bulunduğu halde azametli Avrupa medeniyeti bir türlü bu muvazeneyi bulamamıştır. Materyalist Roma'ya karşı şiddetli bir mücâdele üzerine kurulan Hıristiyanlık, hayatı ve dünyayı inkâr etmekle bu sefer de muvazene maddenin aleyhinde bozulmuş; ilim ve medeniyetin sukutu ile Ortaçağlar Avrupası uyuşuk ve karanlık bir devre sürüklenmişti. Haçlı seferleri esnasında İslâm medeniyetinden ilim, kültür ve teknik iktibaslar yaparak Modern çağlar medeniyetini yaratan Avrupa Hıristiyanlık ile ilim arasında başlayan ve mezhep mücâdeleleri ile devam eden sarsıntılara uğradı. Lâiklik prensipi ile ilim ve Kilise arasında kurulan sulh, hakîkî bir anlaşmadan ziyâde, din ile medeniyetin birbirinden ayrı olarak, gelişmelerine, materyalizm ve dinsizliğin yayılmasına ve böylece yeni buhranların doğmasına sebep oldu. Avrupa'da gelişen aşırı-milliyetçilik ve ona karşı çıkan insaniyetçilik de bu materyalist temel üzerinde besleniyordu. Filhakika din ve milliyet ihtilâflarından kurtulmak isteyen bu sözde insaniyetçi veya beynelmilelci hareket bu tabiî duyguları inkâr etmekle hakikatte kendi gayesinden daha fazla uzaklaşıyor; daha materyalist ve buhranlı bir dünya yaratıyordu. Aslında dinler insanlığı ayırmaktan ziyade Allah, hayır, ahlâk ve şefkat yolunda birleştiriyor; onu maddenin esiri olmaktan kurtarıyordu. Tabiî bir duygu olan ve başka milletlerin haklarına saygı gösteren mutedil bir milliyetçilik de ilmî, millî ve insanî gayelere uygun olarak cemiyetlerin nizâmına sebep oluyordu. Bu sebepledir ki bu tabiî duygular yenilememiş; dünya da tarihinde en kuvvetli ve aşırı bir milliyetçilik devresine girmiş; kapitalist ve komünist ülkeler de bu mahiyeti ile ona mağlûp olmuşlardır. Komünizmin bir zulüm ve istibdâd rejimi hâline gelmesi de materyalist buhran ve kargaşalıklara düşen cemiyetlerin mukadder akıbeti olmuş; Rusya ve Çin'in dünyaya tahakküm ihtirasları da buradan gelmiştir. Yeni kurulan Birleşmiş Milletler teşkilâtı ve ideali bu materyalist inkişaflar karşısında madde-ruh muvazenesini getiremediği için, Avrupa medeniyeti kendisi ile birlikte, bütün dünyayı da tehdit ve tehlikelerle karşılaştırmıştır. Öyle ki bugün dünyanın yaşadığı nisbî bir sükûn sâdece korku muvazenesine dayanmakta olup beşeriyet ve medeniyetin içine düştüğü bu manevî sukut aslında atom silâhlarının patlamasından da daha korkunçtur. Korku üzerine dayanan bir dünyanın akıbeti meşkûk olduğundan beşeriyet, tarihi boyunca kazandığı manevî değerlere yüksek mevkiini iade edemedikçe buh-

ran ve tehlikelerden kurtulmak imkânsızdır. Bu münasebetle Türklerin tarihlerinde, devirlerin şartlarına göre, bağlı bulundukları millî, İslâmî ve insanî duygulara dayanan cihân hâkimiyeti mefkûre ve nizâmlarının Birleşmiş Milletler idealine daha fazla yaklaşmış bulunduğunu belirtmeliyiz.

2. Türklerin Adı ve Ana-yurdu

"Benim Türk adını verdiğim ve Şarkta iskân ettiğim bir ordum vardır. Bir kavme gazaplandığım zaman onlan o kavim üzerine saldırtırım."

(Kâşgarlı Mahmud)

Eski devirlerde Kun, Gök-türk, Uygur ve başka devletlerin merkezleri Orkun havâlisinde bulunduğu için Moğolistan Türklerin ana-yurdu sayılıyordu. Bu ülke de Türklere ait bulunmakla beraber tarihî, lisânî ve destânî delillere dayanan araştırmalar Türk-anayurdunun Altay-Ural dağları arasında olacağını meydana koymuştur[9]. Gerçekten tarihî bilgilerimiz yanında destânî rivâyetler de ana-vatan merkezinin Balkaş, Aral ve Isık - göl bölgesinde olduğunu göstermektedir. Nitekim destânî Oğuz han'a, Afrâsyâb'a ve diğer efsânevî hükümdarlara ait menkîbeler ile Göktürk, Oğuz ve Karluklara mahsus bir çok tarihî hâtıralar hep bu bölgede temerküz etmiştir. Meselâ Sır-derya mansabmda bulunan Oğuz yabgularının payitahtları Yengi-kent şehrinin Oğuz-han ve diğer mühim şehirlerin de Afrâsyâb tarafından kurulduğu destânî rivâyetlerde belirtilmiştir. *Oniki hayvanlı Türk takvimi'nin* icadı da efsânevî bir Türk hâkanına ve İli nehri vâdisine bağlanmıştır.[10] Oğuz des-

---

[9] Bak. G. Nemeth, "Türklüğün eski çağı", trc. Şerif Baştav, *Ülkü dergisi*, LXXXVIII; L. Rasonyi, *Dünya Tarihinde Türklük*, Ankara 1942, s. 9 -15.

[10] Oğuz-nâme (Reşideddin, *Cami ut-tevârih*, Topkapı, minyatürlü nüsha). Kâşgarlı Mahmud'un naklettiği rivâyetlere göre Barskan, Sayram ve Koyaş şehirleri de Afrâsyâb (Oğuz han) tarafından kurulmuş olup, Hayvan takvimi de Türk hanı tarafından İli vadisinde icad olunmuştur (*Dîvânu lûgat it - Türk*, trc. B. Atalay, I, s. 112, 345, 392-93, 466, II. s. 413-415). Afrâsyâb dünyayı fethettiği için de İran kaynaklarına göre Harezm, Horasan, İran ve Azerbaycan'da da bir takım şehirlerin onun (veya Türkçe adı ile Alper-tunga) tarafından kurulmuş ve hâtıraları oralarda yaşamıştır (Nerşahi, *Târih-i Buhara*, nşr. Ch. Schefer, s. 14 -15; Gerdîzi, nşr. W. Barthold, *Academie imperial des sciences de Petersburg*, I 4, s. 81; *Mücmel ut - tevârih*, Tahran 1318, s. 98, 100; Nesevî, *Sîretu Celâluddin*, nşr. Houdas, s. 225;

tânı Sır nehri havzasını Oğuzların ana-yurdu olarak tasvir ederken, Çin kaynakları da Kunların neslinden gelen Gök-türklerin, istiklâl kazanmadan önce, Altayların cenubunda oturduklarını ve demircilikle meşgul bulunduklarını belirtirler. Burası millî an'anelerin Ergenekon adını verdikleri yer olup Türkler, Kun ve Gök-türk devrinde, her yılın beşinci ayının sekizinci gününde, orada Tanrı'ya ve atalarının ruhlarına kurban kesip dinî âyin ve bayram yapıyorlardı[11]. Mukaddes kitaplara bağlı rivâyetler de Yâfes'in oğlu "**Türk**" ün vatanını yine Isık-göl bölgesinde göstermiştir. Nitekim bu rivâyetlere göre peygamber Nuh dünyayı oğulları Ham, Sam ve Yâfes arasında taksim ederken Türklerin ceddi olan bu sonuncuya Ceyhun (Amu) nehri ötesindeki memleketleri yâni Türkistan'ı vermişti[12]. Ak-hunların, garbî Gök-türklerin, muahhar Oğuzların ve Karluklarm Sır nehri ve Isık-göl havzalarında oturmaları bu rivâyetlerin tarihî menşeini göstermektedir.

İran millî destânma veya **Şâh-nâme**'ye göre dünyayı üç oğluna taksim eden Feridun Türkistan ve bütün Şark ülkelerini (Çin dahil) Türklerin ceddi **Tûr** veya **Tûrec**'e, İran ve Arap ülkelerini İranlıların ceddi **İrec**'e, Rum ve Rus ülkelerini de **Selem**'e vermişti. İran kaynakları gibi, Çin, Yunan ve Arap kaynakları da Turanî ve İranî kavimlerin an'anevî hududunu Ceyhun nehri teşkil ettiğini ve Türk-anayurdunun Türkistan olduğunu belirtirler. İranlılar Tûr'a nisbetle bu ülkeye "**Turan**" adını verirler, ki bu isim farsça "Türk" kelimesinin cemi' şekli olan **Tur(k)an** dan, Tûr veya Turec de Türkten başka bir şey değildir. Aynı İran kaynaklarına göre; Türklerin efsânevî padişahı **Afrâsyâb** bu **Tur(k)**'un torunu olup Türkistan'dan sonra İran, Hindistan, Rum ve Rus ülkelerini fethetmiştir. İran-Turan mücadelelerinin kahramanı olan Afrâsyâb'ın payitahtı Merv veya Belh şehri gösterilmiştir, ki tarih de Ak-hunların veya Eftalitlerin merkezi burası olduğunu bildirir. Destânî tarih bu memleketlerde Afrâsyâb'ın kurduğu bir çok şehirler ve ona ait hatıralar nakleder. Böylece Türk destânî rivâyetlerinde Oğuz-han İran rivâyetlerinde Efrâsyâb olmuştur. Oğuz destânının İslâmî rivâyeti Oğuz-han'ı Yâfes'in torunu olarak gösterir, ki bunun da İslâm an'anesinden geçtiği muhakkaktır. Fars kaynakları gibi Çin tarihleri de kendi mitolojik cedleri **Hia**'lar (M.Ö. XXII - XVIII. asır) ile Türklerin ceddi Hiung-nu'ların aynı menşe'de birleştiğini yazarlar.

---

[11] O. Turan, *Oniki Hayvanlı Türk takvimi*, İstanbul 1941, s. 67 - 70. St. Julien, *Documents sur les Tou - kioue*, Paris 1878, s. 25-26; E. Chavennes, *Documents sur les Tou - kiue Oxcidentaux*, Paris 1900, s. 15; Reşideddin, *Câmi ut- tevarih*, Tahran 1338 I, s. 29-44.

[12] Mukaddes kitaplardan intikal eden bu rivâyetler Ortaçağ tarihlerinde sık sık geçer. Meselâ Gerdizî, s. 80; *Mucmel ut- tevarih*, s. 98.

Eski İran imparatorlukları, İskender'in istilâsı, İslâm ordularının baskısı ve nihayet Maveraünnehir'de Sâmânî devletinin kurulması Türk halklarının şarka doğru kaymalarına sebep olmuş; bu husus tarihî ve destânî rivâyetlerle de te'yid edilmiştir[13]. Buna mukabil Hun, Ak-hun, Gök-türk ve Oğuz istilâları da Türklerin tekrar Maveraünnehir, Şarkî Türkistan, Efganistan ve Horasan'da kesafet kazanmalarına yardım etmiş ve Ceyhun nehri yine İran-Turan kavimlerinin an'anevi hududu kalmıştı. Tarihî devirler esnasında bu nehrin şarkında nasıl İranî **Soğdak**'lar ve **Harezmli**ler bulunmuş ise Turanî Ak-hunlar, Gök-türkler ve **Kalaç**'lar da onun garbinde yerleşmişlerdi. Garba doğru artan göçler dolayısı ile Türkler, X. asırda, Moğolistan'da çok azalmış ve Çingiz'den sonra artık bu ülkede Türk kalmıyarak şarktan gelen Moğollarla burası Moğolistan olmuştur.

XI. asırda büyük Türk ve Selçuklu göçleri ile Türk illerinin hudutları çok genişlemiştir. Bu sebepledir, ki XIII. asırda Türkistan veya Türk-ili (**Arz üt-Türk**) Çin ve Hindistan hudutlarından Rum ve Rus ülkelerine kadar yayılmış ve dünyanın dörtte biri olarak kaydedilmiştir. Aynı asırda Avrupalı seyyahlar da Kıpçak-ili (**Kumania**) dahil olmak üzere Tuna boylarından Altay dağlarına kadar uzayan bütün bölgeleri "**Büyük Turkia**" ve Selçuklu Anadolusunu da sadece "**Turkia**" adı ile gösteriyorlardı. Böylece Türkistan veya Türkiye adı Türklerin yayılışlarına göre geniş ülkeleri hudutları içerisine alıyordu. Buna mukabil X. asır Arap coğrafyacıları, Türk adını sadece Şamanî Türklere tahsis eylediği ve Müslüman Türkleri onlardan ayırdığı için, Türkistan adını İslâm hudutları dışında kalan ve Fârâb, hattâ Talas ötesinde bulunan Türk memleketlerine veriyorlardı. İslâmiyetin yayılışı ile hudutlar değiştiği halde bu hatâ muahhar kaynaklarda da tekrarlanmış ve bu husus bir takım tarihî karışıklıklara sebep olmuştur. Bundan dolayıdır, ki eski İran kaynaklarının "**Turan**" (Türklerin yurdu) adını verdikleri Türkistan Selçuklu devrine kadar İslâm eserlerinde, ekseriya, **Mâveraün-nehr** ismi ile anılmıştır[14]. Bununla beraber Araplar Türkistan'a geldikleri zaman Mâveraün-nehr dedikleri ülke Gök-türklere veya onlara tâbi' Han, Yabgu, Tarhan, Tekin, Tudun unvanlarını taşıyan Türk hükümdarları tarafından idare ediliyor; Araplara karşı Türk orduları savaşıyor ve bu sebeple de Ceyhun nehri ötesinde oturan halkları Türk olarak gösteriyorlardı. Nitekim Araplarla savaşan Buhara'nın kadın hükümdarı da Türk idi. Hattâ Arap mütefekkiri Câ-

[13] İskender istilâsı ile Türklerin şarka doğru çekildikleri hakkında millî an'aneler Kâşgarlı Mahmud ve diğerleri tarafından kaydedilmiştir (*Dîvân*, I, s. 393, 452; Gerdizî, s. 89).

[14] Bak. Yâkut, *Mucem ul-buldân*, Beyrut 1955, I, s. 18, III, s. 23; Fahreddin Mübarek-şâh, *Tarih*, Londra 1927, s. 27; W. Rubruck, trc. Rockhill, Londra 1900, s. 37, 41, 44; Marco Polo, trc. A. Ricci, Londra 1950, s. 66, 359, 365.

hiz "*Horasan lisânı ile Türk dili arasındaki fark Mekke ve Medine lehçeleri arasındaki farka benzer*" derken de Türklerin Ceyhun nehrinin berisinde de bulunduğunu ifâde etmiş olur. Bu da Ak-hunların veya Eftalit'lerin buralarda hâkimiyetleri ve yerleşmeleri vakıası ile alâkalıdır[15]. XIII. asırda etnik hudutlara delâlet eden Türkistan adı Tuna nehri boylarına kadar uzadığı gibi Osmanlı devrinde de Türkiye adı bazan siyasî bir mâna almış ve imparatorluğun geniş hudutları içindeki memleketleri göstermiştir.

Türk adının tarih sahnesine çıkışı VI. asırda Gök-türk devletinin kuruluşuna bağlıdır. Nitekim bu kavmi Çin'liler **Tu-kiu** Bizanslılar da **Tur-koi** adı ile tanıyorlardı, ki Orhun kitâbelerinin keşfinden önce bu isimlerin "Türk" olduğu anlaşılmıştı. İslâmdan önce **Câhiliyye** şâirleri (A'şâ ve Nâbiga gibi) ve Hezret-i Peygamber'in hadîsleri de Türkleri kendi isimlerile tanıyor ve kaydediyorlardı. Gök-türk kağanları tabiiyetlerinde bulunan ve hattâ kendi devletlerine karşı isyan eden Oğuz, Türkeş ve Kırgız uluslarını da Türk adı ile zikrediyor ve bunları "kendi *Türk milletim idi*" (**Türküm budunum erti**) ifâdesi ile gösteriyorlardı. Bu durum Türk adının sadece Gök-türk hâkanları hânedanının, mensup oldukları bir boya veya devlete ait olmayıp bütün bir millete şâmil bulunduğunu ifâde eder. Türk adının bu kadar geniş bir mâna kazanması onun Gök-türklerden önce mevcut olduğuna bir delil teşkil eder. Nitekim eski İran ve Arap kaynaklarında Ak-hunlar (**Hayâtile**) da Türk adı altında gösterilmiş; destânî Turan isminin Türkten geldiği anlaşılmıştır. I. asır Lâtin müellifi **Pompenius** Ural (Yayık) ve İtil nehirleri arasında bir **Turkae** kavminin yaşadığını kaydeder. Hattâ meşhur Sinoloji âlimi De Groot Hunlardan önce Çin'in şimalinde **Tik** adlı bir kavmin bulunduğunu ve bu adın da Türk ile ilgili olduğunu ileri sürmüştür[16].

Türk adının bu derece yaygın ve şümullü mânası onun Gök-türk'lerden önce mevcut olduğuna delâlet ederse de eski devre ait kayıtlar henüz müphemdir. İsmin etimolojisi de onun eskiliği ile alâkalı olsa gerek. Çin kaynakları Türk ismini Gök-türklere bağlamakta isabet göstermekle beraber onun etimolojisini verirken de o derece masal kabilinden izahlar yapmışlardır. Filhakika bir rivâyete göre Altay dağlarının cenubunda, Avar'lara tâbi' olarak, yaşıyan Gök-türkler onlara demirden silâhlar yapıyorlardı. Yakınında bulundukları dağlardan biri tulgaya benzediği ve türkçe buna **Tu-kiu** denildiği için bu millet bu adı almış imiş. W. Thomsen ve G. Nemeth gibi meşhur türkologlar uygurca kuvvetli mânasında ve sıfat olarak kullanılan **türk** veya **türük** kelimesinin isim haline gelip Türk milletini ifâde ettiği kanaatini ileri

[15] Câhiz, *Fezâil iil- Etrâk*, nşr. Van Vloten, s. 5.

[16] Zeki Velidi Togan, *İbn Fadlân*, Leipzig 1939, s. 215; Akdes N. Kurat, "Gök-Türk Kağanlığı", *Dil, Tarih F. Dergisi*, X1 - 2, (1952), s. 2.

sürmüşlerdir. Halbuki Munkacsi ve Vambery gibi âlimler Türk adının **türemek** kökünden gelmiş olduğu düşüncesinde idiler. Nitekim nizâm, örf ve an'ane mânasında kullanılan **türe** kelimesi de bu köke bağlıdır. Bu görüşün isabeti bakımından göçebe Yürük isminin de **yürümek** kökünden doğduğunu kayda değer buluruz[17]. Bu izah Türk adının **türemiş**, yaratılmış, yâni mahlûk ve insan mânasında (türük, türk) olduğunu belirtir. Bu münasebetle yabancıları barbar sayan eski kavimlerin telâkkîsma uygun olarak Türklerin de kişi ve insan mânasında bu kelimeyi kendilerine tahsis ettiği ve her Türk kavim ve devletine ait isimler üstünde Türk adının bütün Türkleri ifâde için kullanıldığı kabule şâyân gözükür. Nitekim "**Türk Uygur tili**" tâbiri de her iki hususu ifâde eder. Gök-türkler ismin başına gök (**kök**) sıfatım ekliyerek ona semavî ve kendilerine delâlet eden bir mâna vermiş oluyorlardı. Türk adının kuvvet mânasını kazanması ise Türk milletinin kudreti dolayısı ile aslî değil muahhar bir mânayı gösterir.

Türk ismi yalnız bütün Türk kavimlerini değil zamanla komşu ve akraba kavimleri de şümulüne alıyordu. Meselâ VI. asırda İslâm ve Hıristiyan müellifleri Kuban havalisinde oturan Macarları, şarkta bulunan Moğol ve Kıtay'ları da Türk sayıyorlardı. Hattâ Oğuz destânı ve İslâm coğrafyacıları Türklerin hâkimiyetinde yaşıyan **Saklab**(Slav)ları da Türklük camiası içine almışlardı. Araplar önce Amu ve daha sonra da Sır nehri ötesinde yaşıyan bütün kavimleri ve Mogolları Türk sayarken bu isim, Türklerin İslâmlaşması ile, Şamanî veya Müslüman olmıyan bütün diğer Türklere tahsis edilmişti. Müslüman Türkler de bu telâkkiye uymuş ve nitekim Müslüman Karahanlılar kendilerine Türk ve memleketlerine Türkistan adım verdikleri halde cihâd yaptıkları ırkdaşları Uygurları, kendilerinden ayırmak için, Türk (**Kâfir Türk**) ve kendilerini de Müslüman ismi ile gösteriyorlardı. Bu münasebetle Arapların ilk defa İran'hlara verdikleri **Acem** (Yabancı) adını sonraları bütün Arap olmayan kavimler için kullandıklarım hatırlatmak ve Türk ismini de onların tarafında ve şarkında bulunan Moğol ve sair kavimlere teşmil ettiklerini belirtmek yerinde olur. Bu sebepledir, ki Hârizmşâh Alâeddin Muhammed, askerleri ve teb'ası arasında henüz çok miktarda Şamanî, Kıpçak ve Kanglı ulusları yaşadığı halde, gayrimüslim Türkleri, hattâ Karahıtay ve Mogolları "Türk" ve hükümdarlarını da "Türk hanı" sayıyor; kendisine de "**Pâdişâh-i Acem**" ve "**İskender-i sânî**" unvanlarını veriyordu. Türkiye Selçukluları sultanı Alâeddin Keykubâd'ın denizaşırı Kırım ve Kıpçak seferi münasebeti ile de Şamanî Kıpçaklar Türk adı ile gösterilirken kendileri de İslâm umumî ad veya sıfatı ile anılıyordu. Selçuklu ve Osmanlılar Oğuz han

[17] W. Barthold, *Dersler*, s. 26-27. H. Namık Orkun, *Türk adının aslı.*

veya Afrâsyâb soyuna mensup olmakla, Türklük şuûru ve gururuna bağlı bulunmakla beraber Türk adını eskiden Şamanî uruğdaşlarına, sonra da İslâm kültürü zayıf bulunan göçebelere ve köylülere tahsis ediyorlardı[18]. Bununla beraber göçebe ve köylüler dışında Türk adını asıl, doğru ve kahraman mânaları ile kendileri için de kullanıyorlardı. Bu tefrik Şamanî ve İslâm Türkleri adlandıracak başka bir isim bulunmamasından ve kendilerini gayrimüslim Türklerden ayırmak endişesinden ileri geliyor; ve Türk adı da daha ziyade bu gibi ahvalde meydana çıkıyordu. İlk Osmanlı kaynakları derin bir İslâm mefkûresine rağmen daima ve gururla kendilerini Türk adı ile adlandırıyorlardı. Nitekim Bizanshlar ve Avrupahlar da Selçukluları ve Osmanhları, umumiyetle, Türk adı ile anıyor ve hanedan veya devlet isimlerine pek az yer veriyorlardı. Mevlânâ Celâleddin Rûmî, Anadoluda Selçuklu-İlhanlı devlet nizâmının müdafii olarak, göçebe Türklerin ve hususiyle Karamanlıların isyan ve tahripleri dolayısıyle, bir yerde Türk adını yağmacı mânasında kullanırken bu göçebeleri kasdediyor ve sempatisini Türk olduğunu bildiği Selçuklular için izhar ediyordu. Esasen kendisi de bir rübaîsinde "**Aslım Türktür**" ifâdesi ile de Türklüğe yüksek mevki veriyordu[19].

Asırlar boyunca din, kültür ve devirlerin değişmesi ile Türk adı ve Türklerin yayılışı ile de Türkistan hudutları nasıl mâna farkları göstermiş ve buna dikkat etmiyen ilim adamları Türk tarihinin anlaşılmasında ne derece hatâlara düşmüş ise, Türk milletinin hep göçebe sanılması da o nisbette yanlış anlayışlara ve karışıklıklara sebebiyet vermiştir. Bu da Kun, Gök-türk, Uygur, Hazar, Karahanlı, Selçuklu ve Osmanlı hemen bütün Türk devletlerinin göçebeler tarafından kurulması ile alâkalıdır. Nitekim Hunlardan beri askerî kudret ve teşkilât olarak bütün Türk devletleri göçebelere dayanırken ziraat, sanayi, ticaret ve kültürce de yerleşik ve şehirli Türkleri de idarelerinde bulunduruyorlardı. Gerçekten biz İslâmdan önce Gök-türk, Uygur ve Hazarların bir çok şehirleri, yüksek kültür ve san'at hayatları hakkında zengin tarihî kayıtlara sahip bulunuyoruz. Esasen Türk hakanları da kışın şehirlerde yazın da şehir gibi ordugâhlarında oturuyorlardı. Bu vesile ile Şamanî Türk devletlerinin hep göçebe Türklerden müteşekkil halklara dayandığı hatâsına dikkati çekmiş bulunuyoruz.

---

[18] Osman Turan, *Selçuklular tarihi ve Türk - İslâm medeniyeti,* Ankara 1965, s. 342.

[19] Mevlânâ Celâleddin Türkleri tahripçi olarak gösterirken (Eflâkî, *Menâkıb ul-Ârifîn*), şu cümle ile de *"aslem Türk-est egerçi Hindû gûyem"* (Ferîdûn Nâfiz Uzluk, *Mecâlis-i seb'a*, İstanbul 1037, s. 1) kendisinin Türk olduğunu belirtiyordu.

3. Türklerin Irkî Husûsiyetlerine dâir

"Türkler barışta melek, savaşta ifrit gibidir."
(Gazzî)

Bir milletin tarihine girerken onun ırkî durumu hakkında malûmat sahibi olmak gerekmektedir. Türklerin antropolojilerine dair vuzuhsuzluk ve hatâlar da bir takım karışıklıklara sebebiyet vermiş; Kırgızların mavî gözlü ve sarışın olmaları bazı âlimleri onların aslında Türk olmadığı kanaatine sevketmişti. Sadece bu misal bile Türklerin henüz izah edilmemiş bulunan ırkî vasıflarını göstermek lüzumunu belirtmeğe kâfidir. Bu kadar geniş coğrafî sahalarda, çeşitli iklim ve karışma bölgelerinde yaşıyan Türklerin ırkî vasıflarında bir takım farkların belirmesi tabii idi. Filhakika eski devirlerde Çin, Yunan, İslâm ve Hıristiyan yazarlar Türkler arasında Sarı veya Mongoloid ırktan Aryânî ve Hindî tiplerine kadar değişen sîma farklarının mevcut olduğunu tesbit etmişlerdir. Türkleri Moğol veya Sarı ırkdan sayan modern yabancı âlimler gibi, bunun tamamiyle aksine, Arî veya Avrupalı gösteren yerli yazarların iki ifratı temsil ettiği muhakkaktır. Zira burada göreceğimiz gibi tarih bu hakikati meydana koyan malzemeyi vermektedir. Rus âlimi, W. Barthold Gazneli Mahmud'un tarihçisi Utbî'nin, Karahanlı askerlerinin Moğol tipinde gösteren bir tasvirine dayanarak, "Türklerin Moğol kıyafetinde olmadıklarını iddia edenlerin aleyhine getirilecek delillerin en mühimmidir" ifâdesini kullanmış ve böylece mes'eleyi iyi tetkik edemediğini göstermiştir. Nitekim o, diğer bazı Avrupalı âlimler gibi Çin ve İslâm kaynaklarında Kırgızların şimal ırkına benzer tasvirlerini de bu sebeple anhyamamış ve onları da Türk ve Moğollar dışında bir kavim sanmıştı[20].

[20] W. Barthold, *Dersler*, s. 29, 77. Evvelce Türkleri sarı ırktan saymış Avrupalılara karşı hayalî tarih tezi ve ona daha ciddi bir araştırma ile uyan İsmail Hâmi Dânişmend (*Türklerle Avrupalıların menşe birliği*, İstanbul 1935) iki ifratı ve hissi temsil ediyorlardı.

Eski Çin ve İslâm müellifleri Kırgızların kumral saçlı, mavi gözlü ve uzun boylu olduğu üzerinde birleşmiş; modern bazı âlimler Türkleri Moğol ırkına nisbet ettikleri için onların Türkleşmiş bir kavim olduğu hükmünü çıkarmışlardır[21]. Hâlbuki umumiyetle şimal kavmi olan Türklerin diğer ulusları arasında Kıpçak (Kuman), Peçenek ve Bulgarlar da İslâm, Ermeni ve Avrupalı kaynaklarca sarışın, beyaz tenli ve uzun boylu olarak tasvir edilmiştir. Nitekim Ruslar ve Almanlar bile Kumanlara sarışın mânasına gelen **Polovtsi** ve **Falben** adlarını vermişlerdi. Kayda şâyândır, ki XI. asırda büyük Türk muhaceretine katılan Kumanlardan bir kısmının türkçe **Sarı** ismini taşıdığını Mervezî de belirtmiştir[22]. Bu münasebetle Uygur ve Türkeşlerin iki kısım olup birer kısımlarının "Sarı-Uygur" ve "Sarı-Türkeş" adlarını aldıklarını da hatırlamak yerinde olur. Arap coğrafyacısı El-Omarî Mısır Memlûk devletini kuran ve ordularını teşkil eden Kıpçakların "Yüzleri güzel, boyları tam, vasıfları zarif, vefakâr, dürüst ve kahraman" ve Türk ırkının en seçkinlerinden olduğunu söylerken diğer kaynakları te'yid eder[23]. Gürcü kıralı Dâvid, XII. asırda, Selçuklulara karşı Şamanî büyük Kıpçak kavminin hükümdarı Karahan'ın oğlu Atrak ile ittifak etmiş; kızı ile evlenmiş ve 40 000 Kıpçak askerini aileleri ile birlikte Kafkaslardan geçirerek memleketine yerleştirmiş; bunların bir kısmı da orada hıristiyan olmuştur. **Kuman-duht** (Kuman kızı) unvanını alan bu kıraliçe güzelliği ile meşhur idi[24]. Yeni keşfedilen VIII. asra ait Tibetce bir vesikaya göre de Uygurlara bazan dost, bazan düşman olan Kırgızlar "Mavi gözlü ve kızıl saçlı" gösterilmekle diğer kaynakları te'yid etmiştir[25]. Bu vesikalar Kırgızlar yanında diğer şimal Türk kavimlerinin de ırkî vasıflarını güzelce belirtmiştir. Bulgar ve Hazarlar arasında bulunan Burdas'larm da güzel yüzlü ve beyaz tenli olduğu kaydedilmiştir[26]. Esasen Şimal Türklerinin bugünkü ırkî vasıfları da tarihî kaynaklara uygundur.

Şimalde oturan Kırgız, Peçenek, Kıpçak ve Bulgarlar nasıl beyaz ırk vasıflarına sahip idiyse cenubtakiler de iklim şartlarına göre esmer renkte idi.

---

[21] Rockhill, *Journey of W. Rubruck*, s. 197 (*Ma Tuan-lin*'den); Gerdizî, s. 96; Eberhard, *Çin'in şimal komşuları*, Ankara 1942, s. 87; Barthold, *Dersler*, s. 29.

[22] Urfalı Mathieu, *Chronique*, trc. E. Dulaurier, Paris 1858, s. 89; Minorsky, *Mervezî*, s. 73, 100; Gerdizî, s. 96; A. N. Kural, *Peçenek tarihi*, İstanbul 1937, s. 186 - 187; O. Turan, *Selçuklular*, s 73.

[23] Nşr. W. de Tiesenhausen, *Altın ordu tarihine aid metinler*, (Yeni nşr. İ. H. İzmirli) İstanbul 1941, s. 370. Aslen Kıpçak kölesi olup Sivas'ta satılan Sultan Baybars ise "esmer yüzlü, mavi gözlü ve uzun boylu" olarak tasvir edilmiştir (Makrizî, *Sulûk*, Kahire 1936, I, s. 637; Ebu'l - Fidâ, *Tarih*, İstanbul 1280, IV, s. 11.

[24] Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, s. 362.

[25] J. Bacot, *Reconnaissance en Haute Asie par Cinq envoyés Ouigours au VIIIe siecle*, JA (1956) 2, s. 146.

[26] Gerdizî, s. 96.

Kâşgarlı Mahmud'a ve Oğuz-nâme'ye göre yirmi dört Oğuz-boyundan birini teşkil eden Kalaç(**Halaç**)lar, eski zamanlarda Afganistan'a doğru ilerlemişler; Gazneli Sultan Mahmud'un ordusunda bulunmuşlar ve Hindistan fetihlerinde de büyük rol oynamışlardı. İslâm kaynakları onları ya Ak-hunların **(Hayâtile, Eftalit)** torunları sayıyor veya onlarla çok karışmış olduklarını belirtiyorlar. Eski müellifler bunların cenub ikliminin te'siri ile esmer bir renk aldıklarını ve bu simaları ile de diğer Türklerden ayrıldıklarını yazarlar[27]. Bununla beraber Hindistan'ın Türkler tarafından fetih ve iskânında mühim rolü olan bu Halaç'ların renkten başka bir değişikliğe uğramadıkları da anlaşılıyor. Keşmir'i bir Türk beldesi sayan Kâşgarlı Mahmud'dan sonra XIII. asır coğrafyacılarının, bu memleket halkının Türklerle karışması sâyesinde güzel bir ırk meydana geldiğini ifâde etmeleri bizim için dikkate şâyân bir hâdisedir. Şimalî Hindistan(Pakistan)'ın Ak-hunlar, Gök-türkler, Gazneliler, Selçuklular ve Moğollar devrinde büyük ölçüde Türk göçlerine sahne olduğuna ve Halaç'ların bu ülkede tekâsüf ettiğine dair tarihî kayıtlar hayli zengindir[28].

Oğuzların şarkında bulunan ve Karahanlıların ana kitlesini teşkil eden Karluk, Yağma ve Çigiller ile Talas (Taras), Fârâb, Şaş (Taşkent) ve Fergana şehir ve bölge halklarının çok güzel olduğu, Türkler arasında boy, vücut tenasübü ve güzellikte meşhur bulundukları hakkında ittifak vardır. Taraz halkının güzelliğine dair Ebû'l Hasan Zeyd el-Bayhakî'nin bir kıt'a şiiri bize kadar gelmiştir. Kaynaklar güzellikte Şaş ve Fergana halklarının İranî unsurlarla karışmış olan Semerkand, Buhara ve Merv'den üstün olduğunu kaydeder. İbn ül-Fakîh Türklerin aristokrat tabakasını ve güzellerini Karluklar teşkil ettiğini ve Ezgişlerin de gür sakallı olduğunu yazar[29]. Bu kayıtlar Utbî'nin Karahanlılara dair verdiği bir kaydı tekzip etmektedir, ki bu husus aşağıda bahis mevzuu olacaktır.

Hârizmli büyük Türk âlim ve filozofu Zamahşerî (1047-1134) Türk kadınları hakkındaki şiirlerinde bu güzellerin orta boylu, ince belli, uzun saçlı, yay (keman) kaşlı, çekik gözlü ve gövdelerinin bacaklarından daha uzun olduğunu tasvir etmiştir[30]. Sultan Sancar'a isyan eden Oğuz'ların bu hüküm-

[27] Curcânî, *Coğrafya*, Brit. Mus. Add. 7705, s. 36 b; Muhammed b. Bekrân, *Cihân-numâ*, nşr, Tahran 1342, s. 73. Mes'ûdî onları *Hayâtile*'nin torunları gösterirken (*Murûc*, nşr. B. de Meynard, I, s. 289) Gerdizî bu münasebetleri evlenme ve karışmaya atfeder (s. 84). *Selçuklular tarihine* de (s. 348) bak.

[28] *Selçuklular tarihi*, s. 189-190; İbn Said al-Mağribî *Kitâb Bast ul-arz*, Tetuan 1958, s. 95 - 96.

[29] Mes'udî, *Murûc*, I, s. 139, 288, Mukaddesi, *Ahsen ut takasim*, Leiden 1906, s. 336; Z. Kazvinî, *Asâr ul-bilâd*, s. 235, 344, 384, 544, 582; İbn ul-Fakîh, Meşhed nüshası, Z. V. Togan, *Belleten*, XLV (1948), s. 12; İ. Hâmi Dânişmend, *Türklerle Hindu - Avrupalıların Menşe birliği*, s. 295.

[30] Şerefeddin Yaltkaya, "Türklere dair Arapça şiirler", *Türkiyat Mec.* V, s. 322, 324.

dara vermeği taahhüt eyledikleri köle ve câriyelerin tasvirleri de kayda değer. Gerçekten Yağma ve başka Türk boylarına mensup bu kölelerin uzun boylu, uzun gerdanlı, ince belli, ak yüzlü, siyah saçlı ve düzgün bacaklı olmaları şart idi[31]. XIII. asırda Moğolistan'a giden Rubruck, Uygurları ve ülkelerini anlatırken onlar hakkında "Bizim gibi orta boyludur" demekle iktifa eder. Uygurlara ait duvar resimlerinde güzel aryanî tiplere de rastlanmıştır[32]. Kâşgarlı Mahmud kız güzelliğini "Burnu **kıval** ve boyu **dal**" sıfatları ile ifâde eder[33]. Bazı Türk kavimlerinin sarı ve kara diye iki kısma ayrıldıklarını ve böylece Kara-Hazar ve Kara-Türkeş kabilelerinin mevcudiyetlerini biliyoruz[34]. Fakat bununla renk ifâde edildiği belli değildir. Nitekim Türklerin (Oğuzların) ceddi Karahan adı da bazan renk ile ilgili sanılmış ve bu hususta bir hikâye de uydurulmuştur[35].

Selçukluların ve garp Türklerinin esasını teşkil eden Oğuz veya Türkmenlere dair tarihî kayıtlar onların Moğol tipinden çok uzak ve İranlılara yakın ırkî vasıflar arzettiğini belirtirler. Reşideddin Oğuzların Türkmen adını aldığını, eskiden bu ismin mevcut bulunmadığını ve onların Karluk, Kalaç, Kıpçak, Kanglı, ve Uygurlardan ayrıldıklarını bildirdikten sonra "Bütün Türk şubeleri şekil ve lehçe itibariyle, birbirlerine yakın ise de, her ülkenin hava ve suyuna göre vücut, sima ve şîvelerinde bazı farklar" husûle geldiğini anlatır. Nihayet Türkmen adını izah ederken de "Oğuzlar kendi ülkelerinden Mâveraünnehre ve İran'a gelince buralarda nesilleri çoğaldı; iklim, hava ve su te'siri ile tedricen Tacik(Acem)lere benzediler. Fakat tam Tacik biçimini almadıkları için de İranlılar onlara '**Türk-mânend**' (Türke benzer) adını verdiler. İşte Türkmen ismi bu suretle meydana çıktı" mütaleasım ileri sürer[36].

Türkmen adı hakkında yapılan bu izah şüphesiz bir halk etimolojisinden başka bir şey değildir. Fakat bu kayıt, XIII. asırda, Oğuzlar ile şark Türkleri arasında bir sima farkı olduğunu, birincilerin Parslara daha yakın bulunduğunu göstermek bakımından çok mühimdir. Zira Reşided-din'in görüşüne aykırı olarak Oğuzların muhacereti ile coğrafya, iklim ve zaman bakımından XIII. asırda bir değişikliğe uğramaları mümkün değildi. Çünkü Sır

[31] Reşîdeddin, *Câmi ut-tevârih*, (Selçuklular kısmı), Ankara 1960, s. 94.
[32] Rubruck, s. 152. Bir Çin kaynağı ise vucudlarının küçük olduğunu söyler (E. Chavannes, s. 27).
[33] *Dîvân*, I, 412 (B. Atalay tercümesi).
[34] İbn Havkal; nşr. Kramers, s. 394; *Hudûd al-Âlem*, nşr. V. Minorsky, s. 300-301; Z. Kazvinî, *Âsâr*, s. 584; Yakut, *Mücem*, II, s. 368.
[35] Mervezî, s. 43.
[36] *Selçuklular Tarihi*, s. 352.

nehri-Hazar arası Oğuz yurdu ile Mâveraünnehir, İran arasında mühim bir iklim farkı bulunmadığı gibi ciddî bir ırkî karışma da bahis mevzuu değildir. Kâşgarlı Mahmud, Oğuzların Türkmen adını almasına dair, İskender istilâsı ile alâkalı, uzun bir hikâye anlatırken onların uzun saçları olduğunu ve Türklere ait alâmetleri bulunduğunu ve bu sebeple "**Türkmen**" (Türke benzer) adını aldıklarını söyler ve Reşideddin'in izahını iki asır önceye çıkarmış olur[37]. Böylece bu kayıt Oğuzlar ile şark Türkleri arasında, birincilerin kendi yurtlarından göçmelerinden önce de, bir sima farkı bulunduğunu meydana kor. Bu vesika Oğuzların simasında iklim, zaman ve karışmaların bir te'sir yapmadığını gösterir. Esasen İslâmiyeti kabul eden bazı Oğuz ve Karluk boylarına, daha X. asırda, Türkmen adı verildiğini, Oğuzların şarkında bir "**Müslüman Türkmen ülkesi**" ve Çu vadisinde de bir "**Müslüman Türkmen hükümdarı**" mevcut bulunduğunu İslâm coğrafyacıları bildirmektedir[38]. Kâşgarlı Mahmud Müslüman Oğuzlar gibi Müslüman Karlukların da Türkmen ismi ile isimlendirildiğini söylemekle bunu te'yid eder[39]. Bu hususta daha sarih bilgi veren Mervezî İslâm dünyası ile komşu olan "Oğuzların bir kısmı Müslüman olunca *Türkmen adını aldı ve onlarla Müslüman olmıyan Türkler* arasında savaşlar başladı" der[40]. Böylece Türkmen adının Oğuzlara muhaceretten önce verildiği, ismin farsça "**Türk-mânend**" gibi halk etimolojisi ile değil türkçe tafzil "men" eki ile meydana geldiği, Müslüman Oğuzları ifâde eden "İman etmiş Türk" (**Türk İmân**) izahının da bir yakıştırma olduğu meydana çıkar. Kâşgarlı Mahmud, Oğuzlar ile Farslar arasında karışmalara işaret ederse de bununla ırkî değil lisanî ve kültürel münasebetler kastedilmiştir[41]. Esasen onun zamanında Oğuzların muhacereti çok yeni olduğu için kan karışması bahis mevzuu olamıyacağı gibi İslâmiyeti kabul edinceye kadar Karlukların Oğuzlardan daha fazla İran ve İslâm tesirlerine maruz bulunduğu da malûmdur[42].

Oğuzların şark Türklerinden olduğu gibi İranlılardan da farklı bir sîmaya sahip bulundukları ilk Selçuk devrinde müşahede ediliyordu. Filhakika Kirman Selçukluları hükümdarı Turan-şah (1085-1097) zamanında ceryan eden bir hâdise bu bakımdan kayda şâyândır. Bu hükümdar, sarayında çalışan bir marangoza, çırağının Türke benzemesi dolayısıyle, bu çocuğun kimin olduğunu sorar. Marangoz: "Bu mes'elenin mes'uliyeti size aittir. Zira *Ko-*

[37] *Dîvân*, III, s. 304-307.
[38] Mukaddesî, *Ahsen ut-takasim*, s. 274, 275.
[39] *Dîvân*, I, s. 393; Barthold, *Dersler*, s. 68; *Selçuklular Tarihi*, s. 38.
[40] Mervezî, s. 18.
[41] *Dîvân*, I, s. 76, 401 (B. Atalay).
[42] Barthold, *Dersler*, s. 69.

nak Kanununa (**hükm-i nuzûl**) göre evimde bir Türk askeri oturmaktadır. Anası bu çocuğun benden olduğunu söylerse de bunun cevabını vermek size düşer" beyânında bulunur. Ustanın bu ifâdesinden müteessir olan Turan-şah derhal sarayını ve ordugâhını şehrin dışına nakleder. Orada cami, medrese, zaviye, hasta-hâne (**bîmâristan**) ve hamam yapar; bunlara vakıflar te'sis eder. Beyler (kumandanlar) ve devlet adamları da orada köşkler inşa eder; bu suretle hükûmet erkânı ile ordu şehrin dışına çekilirler[43]. Böylece esmer İranlılara nazaran Türkler daha farklı bir sîma arzediyorlardı. Bu gibi hâdiselere İlhanlılar zamanında da rastlanmıştır. Oğuzlar da Peçenek, Bulgar ve Kıpçaklar gibi, İranlılara nazaran, bir şark-şimal kavmi olarak tanınmakta idi.

Bununla beraber Türkler ile İranî kavimler arasında bazı kaynaşmalar da vuku buluyordu. Selçuklulardan önce Hârizmlilerin de "*Suret ve tabiatları ile Türklere benzediği*" erkenden dikkati çekmişti. Nitekim Selçuklular ve Hârizmşahlar zamanında bu yüksek medeniyet ülkesi ilerlemeye ve Türkleşmeye devam etmiş ve Moğol devrinde bu etnik hâdise tamamlanmıştır[44]. Hârizm gibi Mâverâünnehir'de ve Şarkî Türkistan'da da asırlarca süren Türk göçleri sayesinde yerli Aryanî kavimler temsil edilmiş ve Türkleşmiştir. Nitekim Kâşgarlı Mahmud, XI. asırda Buhara ve Semerkand bölgesinde Soğudlular, Şarkî Türkistan'da Gencek ve Hotanlıların türkçeden başka kendi dillerini de konuştuklarını belirtir. O: "**Tat'sız Türk, başsız börk bolmas**" atasözü ile Türkler ile Şarkî İran kavimleri arasındaki karışmalara işaret eder[45]. Bu gibi muayyen bölgelerde vukubulan bu karışmaların göçebelerle değil, yerleşik hayata geçen Türklerle ceryan ettiğini de kaydetmeliyiz.

İlk Selçuklu ve Osmanlı sultanlarının sîma tasvirleri de Garp Türklerinin ırkî vasıflarını tesbit bakımından lüzumludur. Alparslan "Uzun boylu, uzun bıyıklı ve heybetli bir padişah" idi. Oğlu Sultan Melik Şah da beyaz-kırmızımtrak çehreli, güzel yüzlü, uzun boylu, top sakallı ve pazuları kuvvetli olarak tasvir edilmiştir. Sultan Sancar "Buğday renkli, güzel yüzlü, çiçek bozgunu, uzun boylu, geniş göğüslü, şişman, sakalları tam ve heybetli bir padişah idi"[46]. Bu sîma hususiyetleri henüz karışmamış bulunan ilk Selçuklu sultanlarının nasıl Moğol tesirlerinden uzak, İranlılardan ve hattâ

[43] Afdalüddin Kirmânî, *Vakayî-i Kirmân*, Tahran 1326, s. 18 -19; M. İbrahim, *Tevârih Âl-i Selçuk*, nşr. Th. Houtsma, s. 20.

[44] Mukaddesî, s. 285; Kazvinî, s. 520; Yakut, II. s. 369.

[45] *Dîvân*, II, s. 224; Mukaddesî, s. 285; Yakut, II, s. 396. Kazvinî, s. 520.

[46] Ravendî, *Râhat us-Sudûr*, nşr. M. Iqbal, Lahore 1934, s. 117, 125, 152; Reşîdüd-din, (Zahîruddin Nişâpûrî), *Tarih - Âl-i Selçuk*, nşr. A. nşr. Ateş, s. 10,103; İ. Hami Dânişmend, *Türkler ile Hindu - Avrupalıların Menşe Birliği*, s. 210 - 212.

Şark Türklerinden farklı olduklarını meydana koyar. Türkiye Selçuklu sultanlarının sîmaları hakkında daha az kayda sahibiz. Gürcü kraliçesi II. Tahamara Kılıç Arslan'ın oğlu şehzâde Süleyman'ın güzelliğini duymuş ve yaptırdığı resmini görünce kendisine evlenme teklifinde bulunmuştur. III. Gıyaseddin Keyhüsrev orta boylu ve yakışıklı idi[47]. Musul-Halep atabeyi Nureddin Mahmud uzun boylu, güzel yüzlü, alnı geniş, rengi esmer ve sakalları gür (bir rivâyete göre de yalnız çenesinde) olarak tarif edilmiştir[48].

Osmanlı sultanlarına ait tasvirler Oğuz tipinin dikkate şâyân örneklerini gösterir. Kayı boyundan gelen Osmanlı sultanları, Osman ve Orhan gazi ince ve uzun boylu, burnu kavisli, mavi gözlü, kumral saçlı, yüksek alınlı, geniş göğüslü, beyaz tenli ve kolları adaleli idi. Bu kayıtlar resimleri ile iyi bildiğimiz "Fatih burnu"nun daha başlangıçta Osmanlı Hanedanında mevcut olduğunu, bütün karışmalara rağmen, harikulâde hâkim bir irsiyetle, bu vasfın son Osmanlı padişah, şehzâde ve sultanlarına kadar devam ettiğini ifâde eder. **Şemâil-nâme** Sultan Murad'm da kartal burunlu olduğunu gösterir. Fâtih gibi, sarayı resimlerle süsleyen Yavuz Sultan Selim, yapılan resmin dedesine benzemediğini, zira çocuk iken onun kucağında oturduğunu ve kartal burunlu olduğunu hatırladığını söyler. Kanunî Sultan Süleyman'ın da, resimlerine uygun olarak, kartal burunlu olduğu yabancı elçiler tarafından belirtilmiştir[49]. **Dede-Korkut** kitabının Oğuzlara ait tasvirleri de diğer kaynaklara uygundur.

Türkiye'de göçebe ve yerleşik Türklere ait tasvirler de garp Türklerinin sima hususiyetleri için ehemmiyetlidir. XIII. asırda Sinop şehrini tasvir ve metheden bir Türk şâiri bu şehrin uzun boylu, mütenasip endamlı ve çok güzel kadınlarla dolu olduğunu ifâde eder[50]. XIV. asrın ilk yarılarında Anadolu'yu gezen İbn Batûta halkın birçok meziyetlerini anlatırken "Allah bütün iyilikleri bu diyarda toplamış olup, ahalisi çok güzel bir surettedir." der[51]. XV. asırda göçebe Türkmenler hakkında güzel bilgiler veren de la Broquiere adlı fransız seyyahı Çukurova'dan bahsederken "bu çok güzel memleket deniz ile dağlar arasında olup tamamiyle Türkmenlerle meskûndur. Bunlar çok güzel insanlar olup çadırlarda otururlar" kaydım verir. Bir başka seyyah da çadırlarda yaşayan ve otlaklarda dolaşan Türkmenlerin "Çok misafirperver, âlicenap ve hayırsever; uzun boylu, yüzleri renkli, bakış-

[47] İbn Bîbî, *el-Evâmir ul-'Alâiyye*, Faksimile neşir, Tarih Kurumu, s. 28; Aksarayî, s. 88.
[48] İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, s. 116; İbn ül- Esîr, *Tarih*, XI, s. 151.
[49] Hammer, *Osmanlı Tarihi*, trc. M. Ata, I, s. 202, 237; Hoca Saadeddin, *Tâc ut-tevârih* (Selim-nâme), II, s. 617.
[50] Osman Turan, *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar*, Ankara 1958, s. 159-160.
[51] *Seyâhat-nâme*, trk. I. s. 310.

ları sert ve kadınları çok güzel" olduğunu söyler. Bu kadınların erkeklerden kaçmadığını, Türk kadınlarından daha renkli, taze ve zarif bulunduğunu söyler[52]. Anadolu'da yerleşen göçebe Türkmenler ve Yürükler bugüne kadar bu vasıfları muhafaza etmişler ve garp Türklerinin güzel bir tipini temsil etmişlerdir. Oğuz Destânı, Oğuz doğunca babası Karahan çocuğun "Güzelliğinden hayrette kalmış; kavmimiz ve uruğumuz içinde bu kadar güzel bir çocuk dünyaya gelmemiş" olduğunu belirtir. Destânın uygurca rivâyetinde "Oğuz'un yüzü gök, ağzı ateş gibi kızıl, gözleri mavi, saçları ve kaşları kara ve vücudu kıllı idi". Onun evlendiği kızların da gözleri gök gibi (mavi) ve saçları su gibi dalgalı olarak tasvir edilmiştir[53]. İran ve Arap edebiyatları Türk güzellerine dair şiirlerle doludur ve bu sebeple de farsçada "Türk" kelimesi güzel ve sevgili mânasını almıştır.

[52] *Voyage d'Qutre-Mer*, Paris 1892, s. 92; F. de Beaujour, *Voyage militaire dans l'Empire Ottoman*, Paris 1829, II. s. 137.

[53] *Oğuz-Kağan Destanı*, asr. W. Bang ve R. Rahmeti, İstanbul, s. 11-15.

4. Moğol Tesiri ve Mübalâgalandırılması Sebepleri

"Tat'sız Türk, başsız börk olmaz."
(Kâşgarlı Mahmud)

KARAHANLI hükümdarı Kadir han'ın ordusundan bahseden Gazneli Sultan Mahmud'un tarihçisi "**İlig** Han 50.000 kişilik ordusu ile Ceyhun nehrini geçti. Bu askerlerin yüzleri geniş, gözleri Hazarlarınki gibi küçük, burunları yassı ve başlarının ön kısımları tıraşlı idi" der[54]. Bu ifâde tam bir Moğol tasviri olduğu gibi saçların önden tıraş edilmesi de Türklere değil, Moğollara ait bir an'aneyi gösterir. Bu ifâde aynı zamanda Karahanlıların halkını teşkil eden Karluk, Çigil ve Yağma uluslarına dair kaynakların verdiği tasvirlere de tamamiyle aykırıdır. Bundan başka Gazneli Mahmud'un ordusunu da başlıca Halaçlar ve diğer Türkler teşkil ettiğine göre, iki taraf askerleri arasında fazla bir etnik ve sîma farkı bahis mevzuu olamaz. Bu metni şerheden Yunini de bu münasebetle Ye'cüc-Me'cüc kavmine isnat olunan bir hadîse işaret etmiş ve bu sîmanın Hoten Türklerine ait olduğunu belirtmiştir. Sadece bu şehir halkına isnat olunan bu tipin Karahanlıları temsil edemeyeceğini, bu şehrin İranî (Aryanî) olup yeni türkleşmeye başladığını da dikkate almalıyız.

Eski Hıristiyan ve Müslüman kaynakları şarkta efsânevî bir Ye'cüc ve Me'cüc kavmi bulunduğu, bu sebeple o tarafta yaşayan diğer kavimlerin onlar gibi ve Mongoloid vasfında gösterildiği, bu edebî an'anenin Müslüman oluncaya kadar Türkler, daha sonra da Moğollar için kullanıldığı malûmdur. İran şâiri Muhtarî Karahanlı Tamgaç han için yazdığı bir kasidede onu be-

[54] Utbî, *Tarih-i Yemînî*, II, s. 83; Barthold, *Turkestan down to the Mongol invasion*, London 1928, s. 273.

yaz yüzlü ve siyah saçlı gösterirken başka bir çağdaş müellif de Sultan Mahmud'u, uzun boylu, kısa gerdanlı, köse sakallı, uzun burunlu ve yüzünü çirkince olarak tarif etmiştir, ki Karahanlılara nazaran daha fazla şark tipine yakındır[55]. Mongoloid ırk tasvirine ilk defa Heredot'un tarihinde rastlarız. O İskitlerin ötesinde basık burunlu bir kavmin mevcudiyetini belirtir. Lâtin ve Bizans kaynakları Avrupa Hunlarını ve Attila'yı Moğol tipinden de daha mübalâğalı, çok hayalî ve efsânevî bir şekilde tasvir etmişlerdir. Bunlar umumiyetle Hunları büyük başlı, kısa boylu, geniş omuzlu, yassı burunlu, ufak gözlü ve seyrek sakallı göstermişlerdir[56]. Halbuki Çin'liler Asya Hunlarına mensup sarı saçlı, mavi gözlü ve kızıl sakallı kabileler bulunduğunu bildiriyorlar[57]. Gök-türk hükûmdarı İşpara han, uzun boylu ve Çulu yabgu uzun çeneli, parlak gözlü, ayrık kaşlı ve sırtı kambur, Mukan han da mavi gözlü ve kızıl yüzlü olarak kaydedilmiştir[58].

İran müellifleri Türklerin vücutlarında az kıl bulunmasını kurt efsânesine bağlamışlardır. Bu efsâneye göre Türklerin ilk ceddi Yâfes çocuk iken hasta olmuş; anası kurt sütüne karınca yumurtası karıştırarak ona içirmek suretiyle tedavi etmiş ve bu sebeple de vücudunda az kıl bitmiştir[59]. Bu kayıt Türklerin İranlılara nazaran şimal ırkı olarak daha az kıllı olduğunu belirttiği gibi, Gök-türklere ait kurt efsânesinin de bu şekilde yabancı kaynaklara intikal ettiğini meydana kor. Mübalâğalar bir yana bırakılırsa Türkler arasında Mongoloid te'sirlere de rastlanmıştır. Uzak-şarka doğru gidildikçe Türk, Moğol ve Çin karışması başlar; Türk hakanlarının Çin prensesleri ile evlenmeleri de mahdud ölçüde de olsa bazı ırkî değişikliklere sebep olmuştur. Gök-türk kahramanı Göl-tekin'in yeni bulunan heykeli ve Uygur duvar resimleri hafif Moğol tesirlerini aksettiriyor[60]. Türkiye Selçuklularına ait Konya ve Kubâd-âbâd sarayları çinileri üzerinde görülen resimlerde de Moğol vasıfları vardır. Fakat bu Anadolu Türklerini değil, Orta-Asya Uygur san'atının Anadolu'da devam ettiğini meydana koyar. Selçuklularla birlikte Türklerin XI. asırda vuku' bulan büyük muhaceretleri ve arkalarından Ka-

[55] Said Nefîsî, *Tarih-i Beyhakî* zeyli, III, s. 1278; Nizâm ül-mülk, *Siyâset-nâme*, nşr. Halhalı, s. 34.

[56] Peter Vaczy, *Hunlar Avrupa'da*, s. 64; S. Eckhardt, *Efsâneler'de Attila*, s. 148 [*Attila ve Hunlar* (trc. Ş. Baştav, İstanbul 1962) adlı eser içinde].

[57] Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, Ankara 1942, s. 67, 105, 109. Isık-göl havâlisinde oturan *Vu-Sun*'lar (M.Ö. 140 yılı) mavi gözlü ve kestane rengi sakallı idiler (Barthold, *TM*, I. s. 50).

[58] S. Julien, *Documents*, s. 31, 58; JA (1864), III, s. 331.

[59] Gerdizî, s. 81; *Mucmel ut-tevârih*, s. 105.

[60] Lumir Jisl, "Kül-tekin Anıtında yapılan arkeolojik araştırmalar", *Belleten*, CVII (1963), s. 386-402 (sonundaki resimler); Uygur duvar resimleri arasında da Arî ve Mongoloid vasıflara rastlanmış; Hiung-nu'larda uzun boylu, uzun burunlu, sarı ve kızıl tipler kaydedilmiştir.

ra-hıtay ve Moğol istilâları Türkistan'da kaynaşmaları ve Moğol ırkı tesirlerini arttırmıştır.

Türklere ve Moğollara ait ırkî tasvirlerin farkını anlamak için Moğollar hakkında verilen tarihî kayıtları kısaca nakle lüzum vardır. Gürcü, Ermeni ve Avrupalı çağdaş müelliflere göre: "Başları büyük, burunları ezik, derileri beyaz, saçları siyah, gözleri çekik, boyları, kol ve bacakları küçük ve sağlam, sakalları çok az ve çenelerinde, sesleri ince ve keskin" olarak tasvir edilir[61]. Filhakika Moğolların sakalları sayılacak kadar az olduğuna dair ifâdeler Müslüman tarihçileri tarafından da te'yid edilmiş ve meselâ, Kaydu han'ın yüzünde dokuz tane kıl bulunduğu belirtilmiştir[62]. Bu kayıtları toplıyan D'Ohsson'a göre gözleri siyah ve kapalı, yanak kemikleri fırlamış, burun kısa ve yassı, dudaklar etli, sakal seyrek, boy orta, omuz geniş, yüz ve kafa yuvarlak, renk zeytunî ve başın tepesinde saçlar tıraşlıdır[63]. Bu karakteristik vasıflar bugünkü Moğollarda, Kalmuk ve Buryatlar'da da aynen muhafaza edilmiştir. XIII. asra mensup Fransız tarihçisi Vincent de Beauvais, Plano Carpini ve Rubruck Türkler ile Moğollar arasında, dil ve kültür farkları yanında, kıyafetlerde ayrılıklar olduğunu belirtmişlerdir. Meselâ, "Türkler elbiselerini sol üzerine iliklediklerı halde, Tatarlar sağa ilikler", ki Türkler bu hususta Çinlilerden de ayrılırlar. Türkler saçlarını uzattıkları halde, Moğollar başlarının üstünü alınlarına kadar traş ederlerdi. Eski Türkler gibi ilk Selçukluların da saç örgüleri bulunduğunu İslâm ve Hıristiyan kaynakları belirtmişlerdir[64].

Büyük Türk milletinin idaresinde ve te'sirinde kalan Finogur'lar, Macarlar, Slav (**Saklab**) kavimleri gibi, Moğol ve Kıtaylar da ortaçağlar boyunca Türk sayılmıştı. Bu sebeple Türk'lerin ırkına dair vasıflardan bahseden yabancı tarihçilerin kendilerine benzeyen değil, çok farklı olan Moğol hususiyetlerini Türklere atfetmeleri tabii idi. Hattâ Hıristiyan kaynakları gibi İslâmiyeti kabul edinceye kadar Müslüman müellifleri de Türkleri mukaddes kitapların bahsettiği efsânevî ve korkunç Ye'cüc-Me'cüc (**Gog magog**) kavmi sanıyorlardı. Türklerin Hun, Gök-türk ve diğer isimler altında yaptıkları istilâlarla İran, Roma, Hıristiyan ve Müslüman dünyalarını tehdit devirlerinde efsânenin Türklere tatbik edilmesi sebebini anlamak kolaydır. Türklere

[61] Brosset, I. s. 485; Kiragos, *TM*. II, s. 172; Rubruck, s. 72-73.

[62] *Ravzat us-safâ*, (Bombay), V, s. 46.

[63] *Histoire des Mongols*, I. s. 11.

[64] Rubruck, s. 73; St. Julien, *Documents*, s. 8; *Selçuklular tarihi*, s. 48. Türkler ile Moğollar arasında ırk, dil, kültür, inanç, siyasî ve içtimaî teşkilât ve zihniyet bakımlarından da pek çok farklar olduğunu biliyoruz.

karşı, İran, Roma (Bizans) ve İslâm imparatorluklarının hudutlarda yaptıkları tahkimat ve kaleler de Makedonyalı İskender'in Ye'cüc-Me'cüc'e karşı inşa ettiği setler (**Sedd-i İskender**) sanılıyordu. Bunlar arasında Kafkaslarda Bâb ül-Ebvâb veya Derbend, Semerkand(Soğd)ın cenubunda Demirkapı bu istilâların cenuba akmalarını önlüyordu. İslâm coğrafyacıları bu seddin bulunması ve Ye'cüc-Me'cüc istilâsına karşı tamiri maksadı ile Abbasî Halîfesinin, X. asırda, hey'et gönderdiğini yazarlar. Derbend'in İskender seddi olduğuna dair kanaat çok yaygın ve umumî idi. Hunların, Gök-türklerin, Hazarların ve daha sonra Kıpçakların hep bu geçitten cenuba inmeleri onun ehemmiyetini ve tarihî efsânelerin burası ile alâkalı olarak teşekkül sebebini izah eder. Aslında bu hisar ve kaleler İskender değil, Sasanîler ve İslâmlar tarafından inşa olunmuştur. Müslümanlar buraya hâkim devlete nisbetle bazan "*Hazar Geçidi*" **(Derbend-i Hazar)** adını veriyorlardı. Türkler, Orhun kitâbelerine göre, Soğd'dakine olduğu gibi XIII. asır Avrupa seyyahlarına göre Derbend'e de "*Demir Kapı*" adını veriyorlardı[65]. İşte bazı Hıristiyan ve İslâm kaynaklarının İslâm dinini kabulden önce Türkleri efsânevî Ye'cüc ve Me'cüc kavmi ile birleştirmeleri ve korkunç göstermeleri sebebi bu istilâlar idi[66]. Türklerin İslâmiyeti kabulünden sonra ise takdir ve methiyeler başlayınca da artık bu dine girmiyen Moğollar Ye'cüc ve Me'cüc kavmi olarak gösteriliyordu. Moğolları Türk camiası içinde sayan eski telâkkiler dolayısiyle de Türklerin lehinde rivâyet edilen bazı hadîsleri onlara da teşmil ediyorlardı[67].

Avrupalıların Hunları çok mübalâğalı ve hayâlî tasvirlerini XII. asır Yahudi seyyahı Benjamin de Tudelle'in aynı kelimelerle Türkler hakkında kullanması da eski efsânelerin edebî bir an'ane halinde nasıl devam ettiğini göstermektedir. Filhakika bu seyyah "Türkiye putperestleri" dediği göçebe Türklerden bahsederken onlar: "Ekmek yemez, şarap içmez, hayvanların eti ile geçinirler. Yüzlerinde burunları olmayıp onun yerine teneffüs ettikleri iki delik vardır. Bunlar Yahudilerin dostudur"[68] derken eski çağ müelliflerinin Hunlar hakkındaki mübalâğalı ve hayâlî tasvirlerini aynen tekrarlamıştı. Bu da tetkiklerde kaynakları ne derece ihtiyatlı kullanmamız gerektiğini gösteren bir misaldir. Eski İslâm müellifleri ırk ve sîma farklarını iklimin in-

[65] Plano Carpini, Rubruck (Rockhill) s. 100, 119, 120, 261, 262; İskender efsânesi için bak. Yule, *Marco Polo* I, s. 55; H, s. 537. Türkler Tuna'da da olduğu gibi bu gibi geçitlere "*Demir-kapı*" adını verirlerdi.

[66] Bu efsâneler kısmen İ. H. Dânişmend'in eserinde toplanmıştır.

[67] Osman Turan, *Aksarayî*, s. 51; 2. Kazvinî, *Âsâr*, s. 581.

[68] *Voyage du Benjamin de Tudelle autour du Monde, Commencé l'an 1173*, nşr. Bergeron, Paris 1830, s. 82.

san uzviyeti üzerindeki te'sirleri ile izah ediyorlardı. Onlara göre soğuğun büzücü hassası dolayısıyle insanlar şimalde kısa boylu, küçük gözlü, dar ağızlı ve cenupta sıcağın te'siri ile Zenciler de siyah renkli ve kıvırcık saçlı olurlar[69].

Bu tetkik bize Türkler arasında, eski çağlardan beri, uzak coğrafî bölgelere, iklim değişikliklerine ve ırkî karışmalara göre bazı sîma farklarına rastlandığını, şarkta sarı veya Moğol te'sirleri, cenupta esmerleşme, şimalde sarışın renklerin mevcut olduğunu göstermiştir. Uzak-şarktan Orta-Avrupa'ya, Balkan'lara, Yakın-şarka ve Anadolu'ya kadar Türk milletinin şubeleri arasında bu derece farklarını artık tabiî bulmak icap eder. Esasen bugün ücra bölgelerde yaşıyan küçük kavimlerin bile bir ırkî birlik vücuda getiremedikleri sabit olmuş; ırk ile millet birbirlerinden ayrı, maddî-manevî, iki mefhum olduğu kabul edilmiştir. Bununla beraber Anadolu gibi birtakım eski kavim, din ve kültürlere sahne olan bir memlekette bile Türklerin sanıldığı kadar yerlilerle karışmadığı da anlaşılmıştır[70]. Uzun asırlar boyunca Türklerin şarkta Çinlileşmesi, Rusya'da, Balkanlarda ve Orta-Avrupa'da Hun, Ogur, Bulgar, Peçenek, Uz (Oğuz), Kıpçak (Kuman) Türklerinin Hıristiyanlaşarak yok olmaları 1000 yıl zarfında Türk kanının yabancı kavimler üzerinde büyük hissesini gösterir[71]. Bununla beraber garp Türklerinin eski Oğuzlara ait sîma hususiyetlerini, ana-çizgileri ile, muhafaza ettiği de şüphesizdir.

Macar âlimi Türkolog L. Rasonyi'nin bizim tetkikimize uygun gelen Türk antropolojisine dair hükmünü buraya dercetmeyi yerinde buluyoruz. Ona göre Türkler'de boy ortadan biraz yüksek ve mutedil derecede uzun, kol ve bacaklar nisbeten kısadır, kafatası yuvarlak ve geniş, yüz değirmiye yakın ve öne çıkıktır. Burun ne Mongoloidlerde olduğu gibi yassı ve ne de Dinarit ırkta olduğu kadar büyüktür. Dudaklar şişkin değil, daha ziyade ince ve düzdür. Yanak hafifçe dolgun, çene ufak ve Dinarit ırkta olduğu kadar yüksek değildir. Kulak küçük ve hafif yapışıktır. Göz küçük, keskin ve koyu

[69] Mes'ûdî, I, 337; Sa'id ul-Endelûsi, *Tabakat ul-Umam*, Fr. trc. R. Blacker Paris 1935, s. 37; Mervezî, s. 41.

[70] Bu husus için "L'Islamisation dans la Turquie du Moyen âge", *Studia Islamica*, X. s. 137 -152) makalemiz bu kitaba alınmıştır. "*Anadolu'nun Türkleşmesi*" adlı eserimizin neşrine kadar *Selçuklular Tarihi*'mize (s. 67-76, 188, 195 -198, 214 -216) bakılabilir.

[71] Bazı Avrupalı ve Rus bilginleri Türk dilinin kudretini belirtirken Türklerin bu sayede girdikleri ülkeleri türkleştirdiklerini ileri sürer; fakat kaybolan bunca Türk kavimlerini unuturlar. 1000 yıl zarfında Şarkî, Orta Avrupa ve Balkanlar'da yaşayan Türk kavimlerinden bugün çok küçük izlerden başka bir şey kalmamıştır. Bir Bulgar kavmi devleti ile birlikte Slavlaşmış; Çarların ve Bolşeviklerin müthiş ruslaştırma siyâsetleri milyonlarca Türkü Rus yapmış ve yine de temsil ve imha faaliyetleri sona ermemiştir.

renktedir. Vücut kılları ne Ön-Asya kavimleri kadar sık ve ne de Moğollar kadar seyrektir[72]. Böylece tarihî kaynaklar Türk'lerin ırk bakımından uzak coğrafî bölgelere göre bazı farklı hususiyetler gösterdiğini, anahatları ile, Uzak-şark ve Moğol, Hind-İran (renk olarak) ve Avrupa ırkları arasında bulunduklarını meydana koymuş bulunuyoruz. Hunlar veya Türkler hakkında tarihî kaynakların verdiği bazı tasvirlerin çok hayâlî ve hissî olduğunu da tekrarlamalıyız.

[72] *Dünya tarihinde Türklük*, Ankara 1942, s. 17 -10.

5. Türkçenin Tarih Sahnesine Çıkışı

"Türk dilini öğreniniz! Çünkü onların hâkimiyeti uzun sürecektir."

(Kâşgarî, hadîs)

"Türk dili o kadar mükemmel ve kaideleri o derece kıyasîdir, ki bu dili sanki lisâniyat âlimleri vücuda getirmiştir."

(Max Müller)

LİSANİYÂT (**Linguistique**) araştırmaları, XIX. asırda çok ileri bir dereceye erişirken Ârî, Sâmî ve tek heceli (Çince) dil aileleri yanında bir de **Turanî** dil grupu meydana çıkarılmıştır. Meşhur dil bilgini Max Müller, başta türkçe olmak üzere, Moğol, Tonguz, Macar ve Fin dillerini Turanî ailede topluyor ve bir zamanlar Sümer, Japon ve Kafkas dilleri de bu aileye alınmış bulunuyordu. Araştırmaların gelişmesi ile daha sonra bu dil ailesi Ural-Altay adını aldı. Bununla beraber Ural-Altay dilleri arasındaki akrabalığın menşe birliğine mi, yoksa kelime iştiraklerine mi dayandığı hususu hâlâ bir münakaşa mevzuudur. Nitekim, uzun süren Türk hâkimiyeti ve kültür te'siri dolayısiyle, Moğolcada ve Macarcada mevcut pek çok türkçe kelime menşe birliğinden ziyade kültür kaynaşmaları ile ilgilidir. Türkçe çok heceli olmakla Çinceden, **bitişken** (iltisakî-**agglutinante**) olmakla yâni köke ek takmakla da **bükülgen** (inhinaî- **flexible**) bünyesi bulunan Sâmî ve Ârî dillerden ayrılır. Esasen Ural-Altay dil ailesinin meydana çıkmasında başlıca âmil de bu hususiyettir. Türkçe yeni kelimeler yaparken kök sâbit kalır; Ârî ve bilhasas Sâmî dillerde kök de değişikliğe uğrar. Fail, mef'ûl ve fiil sırası ile de türkçe bu dillerden ayrılır, onlara mukabil tahlilî değil, terkibî hüviyeti ile de mantıkan daha isabetli bir sırayı takip eder.

Türkçe kaidelerde hemen hiç istisnaların bulunmaması, âhenk kanunu, fiil kökleri ve sığalarının zenginliği dolayısiyle dünya dilleri arasında çok mümtaz bir mevkie sahiptir. Bu hususiyetleri münasebeti ile de meşhur Max Müller: "Türkçenin *gramer kaidesi o kadar kıyasî ve güzeldir ki bu dili lisaniyât bilginlerinden mürekkep bir hey'etin şuûrla yaptığını sanmak mümkündür.*" ifâdesi ile hayranlığını belirtmiştir. Nitekim tarihte de Kâşgarlı Mahmud, Fahreddin Mübarek şah ve Ali Şir Nevaî gibi Türk mütefekkirleri de türkçenin üstünlüğüne dair başka türlü sebep ve deliller ileri sürmüşlerdir. Türkçe çok muhafazakâr ve sağlam bünyesi sayesinde ikibin yıllık bir tarihe sahip olduğu ve çok uzak mesafelere yayıldığı halde az değişikliklere uğramış ve başka birtakım eski diller gibi istihalelere ve kaybolmağa mahkûm bulunmamıştır. Türklerin büyük imparatorluklar içerisinde siyasî birlikler halinde kalmaları ve göçlerle birbirlerine karışmaları da türkçenin yeni lehçelere ayrılmasına fazla fırsat vermemiştir. Bu sebepledir, ki bir yanda Yakutlar, öte yanda Çuvaşlardan başka yeni diller türememiş ve diğer Türk kavimleri arasında umumiyetle dil birliği muhafaza edilmiştir. Yakut ve Çuvaş lehçeleri kelime başında Y'leri S, sonunda da Z'leri R yapmakla ana-türkçeden ayrılırlar. Meselâ **yetti** (yedi) Çuvaşça **sette** olur; **yıl** çuvaşça **sul** (Volga bulgarcasında **cal**), **yirmi** Çuvaşça **sirim** (Volga bulgarcasında **cirim**) gibi. Tuna Bulgarlarmdan kalan vesikalara göre onlar da bu eski Türk lehçesi ile konuşuyorlardı. Buna göre bizim kız **kır**, dokuz **tıkır**, otuz **utur**, öküz **vıkır**, sekiz **sakkır** (keza Çuvaşça) olmuştu. Avrupa'da Hunların bakıyyesi olan Ogur'lar da bu lehçeyi kullanıyordu. Bu sebepledir, ki **On-ogurlar** On-oğuz, **Uturgurlar** da Otuz-oğuz sanılmıştır.

Türkçenin yazı dili haline gelmesi Yeni-Sey ve Orhun kitâbeleri ile başlar, ki bunlar VI-VIII. asırlara aittir. Daha eski türkçe hakkındaki bilgilerimiz ise yabancı kaynaklara geçen birtakım isim, unvan ve kelimelerden ibarettir. Bu mahdut malzeme sayesinde biz yalnız Türk dilinin tarihi değil, bazı kavimlerin milliyeti, kültür ve dilleri hakkında da bilgi sahibi oluyoruz. Bununla beraber eski yabancı kaynakların ve hususiyle Çinlilerin kaydettikleri türkçe kelimeler Çincenin fonetik yazılmaması dolayısiyle çok defa asıllarına irca edilememiştir. En eski türkçe kelimeler Çinlilerin Hiung-nu dedikleri Kunlara aittir. Kun hükümdarlarının unvanı olarak Çinlilerin kaydettiği "**T'ang-li ku-tu**"nun türkçe "**Tangrı**" (gök ve tanrı) ve "**Kut**" (kutsî ve uğurlu) kelimeleri olduğu kolaylıkla anlaşılmıştır. Bu iki kelime ile birlikte nakledilen "**Tan-yu**" veya "**Şanyu**"nun da Hun dilinde "Semânın oğlu" mânasına geldiği belirtilmiştir, ki bu sayede bu kelimenin de Tangrı'nın başka bir

şekilde zaptedilmesinden ayrı bir şey olamıyacağına hükmediyoruz. Nitekim Gök-türk ve Uygur metinlerinde hanlara ait "**Tengri tek tengri'de bolmış**" veya "**Tengri tek kut bolmış**" ünvanları da bu eski inanış ve formüllerin bir devamıdır. Çin kaynakları Kunların oturdukları çadırları da "**U-tu**" şeklinde kaydetmişlerdir. Bunun da Osmanlı devrine kadar gelen meşhur "**otağ**" kelimesi olduğu ve milâttan öncelere kadar çıktığı artık tesbit edilmiş bulunuyor. Yerleşik hayata geçtikten sonra Türklerin **oda** ve Parsların da **otak** (oda, büyük çadır) yaptıkları kelimeler de bu menşee bağlıdır.

Kun hükümdarı Tuman (**Teu-men**) adı da Türkçe duman veya 10.000 mânasına gelen tuman veya tümen'den başka bir şey değildir. Nitekim Gök-türk devletinin kurucusu Tuman (Orhun kitâbelerinde Bumm) Kağan ve daha sonraki bazı Oğuz yabguları da bu ismi taşıyordu. Onun oğlu Modun(Mete)nun aslında **türkçe bağatur** (bahadır) olacağı ileri sürülmüştür[73]. Çin kaynakları Hun dilinden "**Su-si tiligen (süligen) pu ku-ki tu-tang**" şeklinde restore edilmek istenen bir cümle veriyorlar. Bu da bugünkü türkçe ile "Orduyu yardı (sevketti) ve Bugu'yu tuttu" mânasında anlaşılmıştır[74]. Avrupa Hunlarına ait olup Lâtin ve Yunan kaynaklarına geçen bazı isimler de izah edilmiştir. Meselâ, Attilâ'nın babası **Moncuk** (boncuk, Selçuk devrinde hâlâ **moncuk**), amcası Aybars (**Oibars**) oğlu **Dengizik** (deniz), **Arıkan** ve **Karaton** isimleri bu meyandadır. Milâdî II. asırda yaşıyan Batlamyus ve daha sonra Bizans kaynakları Ural nehrinin adım "**Dayık**" şeklinde verirler[75]. Muahharen İslâm kaynaklarında Yayık (bazen **Cayıh**) adının aynı türkçe kelime olduğu ve yayılmış mânasına geldiği hiçbir şüphe uyandırmamıştır. Zira en eski Türkçe kelimelerden birini teşkil eden Dayık aynı zamanda bu ülkede oturan yerli halkın da Türkler olduğunu gösterir. Türklerin İtil (Volga) nehrine verdikleri ismin de Gök-türkler devrine kadar çıktığını tesbit

[73] O. Lattimore, *Inner Asian frontiers of China*, New York 1951, s. 450, 524. Oğuz-nâme Tuman adını duman mânasında tercüme eder.

[74] A. Remusat, *N. Melanges Asiatiques*, II (1829), s. 183; Abdülkadir (İnan), *Türk tarihinin ana hatları*, İstanbul 1934, s. 12; N. Atsız, *Türk tarihi üzerinde toplamalar*, İstanbul 1935, s. 99. Diğer tetkikler için bak. A. Caferoğlu, *Türk dili tarihi*, İstanbul 1958, s. 69.

[75] Berthelot, *L'Asie ancienne d'après Ptolémée*, Paris, 1930, s. 222. Bizans kaynakları *Dayık* ve XIII. asır Avrupa seyyahları da *Jaik* adını kullanıyordu (Rockhill, *Journey of W. of Rubruck*, London 1900, s. 129). Dayık'ın Yayık olması Türkçe kelime ortasında vukubulan "*d*" lerin "*y*""ye tebâdül hâdisesinin kelime başında da olduğuna bir misal teşkil eder. Gök-türk kağanının ölümü üzerine yapılan Yuğ (matem) merâsimini Bizans kaynakları "*dokiya*" (duğyuğ) şeklinde kaydetmeleri ikinci bir tebâdül örneğidir. Yığlamak (ağlamak) fiili de yuğ'dan gelir. Selçuk'un babası *Tukak* adı da sonraları bazan Yukak olmuştur. Tuna Bulgarlarının da kullandığı Hayvan takviminde Yılan "*Dilom*" şeklinde olmakla bu tebâdülün dört misâl ile mevcudiyeti meydana çıkar. Barthold bu *Dayık* adını en eski Türkçe kelime sayarken Kunlara aid daha eski kelimeleri düşünememiştir (*Dersler*, s. 25). Herodot'un bahsettiği *Agathir*(Ağaçeri)lerin de buralardan bulunması (IV, 49) kayda şâyândır.

edebiliyoruz[76]. Kâşgarlı Mahmud İtil nehrinin Kıpçak ülkesinden geçtiğini ve "**Bulgar**" (Hazar) denizine döküldüğünü söylerken bu denize ait yeni bir türkçe isim daha verir ve nehir hakkında da güzel bir şiiri nakleder[77].

Milâdın ilk asırlarında meydana çıkan Kırgızların "Ay" (**ai**) kelimesini kullandıklarına dair Çin kaynaklarının kaydı da mühimdir[78]. Avrupa Hunlarının bir devamı olan Tuna Bulgarlarma ait kitâbelerde de **Kuçi** (Koç), **Sigor** (Sığır), **Tok** (Tavuk), **Doks** (Domuz), **Dvanş** (Tavşan), **Veçem** (Üçüncü), **Altom** (Altıncı), **Tangrı** ve **Kağan** kelimeleri de eski türkçe bakımından kayda şâyândır[79]. Ak-hunlara veya Eftalitlere ait bir kaç türkçe isim de bize kadar gelmiştir. İslâm kaynakları V. asırda yaşıyan Akhun hükümdarının adını **Akşunvar** şeklinde vermişlerdir, ki bu isim türkçe **Ak-sungur** (Bazı Avrupalılara göre soğudca kıral mânasına **khşevan**) sanılmaktadır. VI. asır başlarında Hindistan'da hüküm süren Ak-hun hükümdarı **Toraman** adını, Kâbil ve Gandara'da bulunan Eftalit reisi de **Tekin** unvanını taşıyordu. Esasen İslâm tarihçileri Eftalitlerle Halaçların aynı dili konuştuklarını kaydederler.

Kun hükümdarları ile Çin imparatorları arasında cereyan eden muhaberatta mektupların hangi dilde yazıldığını kaynaklar belirtmezler. Bununla beraber bu muhaberatın türkçe olamıyacağı gözüküyor. Yazının kullanılmasından önce Türk kağan ve beylerinin tâbileri ile muhaberelerinde bazı işaretlere sahip olduğu anlaşılıyor. X. asır Arap âlimi İbn ün-Nedim, Bağdat'ta bir Türk kumandandan alarak verdiği kayda göre, büyük Türk hükümdarı tâbilerine bir emir yazmak istediği zaman vezirini çağırır; oku yarmasını em-

---

[76] İtil adının "*Til*" şeklinde Gök-türkler zamanına kadar çıktığını Bizans tarihçisi Theophylaktos yazar (Chavannes, s. 247). Daha sonra da onu *Attila, Atel, Atol* ve *Etil* şeklinde vermişlerdir. XIII. asır Avrupalı seyyahlar Volga adını kullanmışlardır, ki ismin bu nehir kenarında oturan Bulgar'ların adından geldiği ileri sürülüyor (Rockhill, *Journey*, s. 107. Barthold, Marquart'in bu İtil'in Orhun kitâbelerinde nehir mânasında Türkçe bir kelime olduğu fikrine itiraz ederek bunu eski bir Türk lehçesi olan Çuvaşça'ya bağlar (*O. A. Türk tarihi*, s. 22). Marquart Oxus (Ceyhun) adı ile Türkçe Amu (Yincü Ögüz) ve Sır nehirlerine Türkçe verilen *Ögüz* (öz) adları ile Öğüz arasında da bir münasebet düşünmüştür (*Osttürk-Dial-Stud*, s. 37).

[77] *İtil suyu aka turur*
Kaya tübi kaka turur
Balık tilim baka turur
Költing taka küşerür
Dîvân, I, 70. Onun Hazar denizine "*Bulgar denizi*" denildiğine dair kaydı mühimdir. İtil ve Yayık nehirlerinden sonra garptaki Don, Özi, Aksu nehirleri de Türkçe isim taşıyordu ve Osmanlılar da Rusçalarını değil bunları kullanırdı.

[78] *Tan - şu Kırgızların her mevsim için üç ay saydıklarını ve bunu oniki hayvan takvimi ile kullandıklarını*, yılbaşına da "*Mo-cheng ai*" (yani buz ayı) dediklerini yazar (A. Remusat, *Recherchas sur les langues Tartares*, I. 70; *Oniki HayvanlıTürk takvimi*, s. 50.

[79] Osman Turan, *Oniki Hayvanlı Türk takvimi*, s. 50, 52.

reder. O da üzerinde birtakım işaretler yapar. Türk ileri gelenleri (beyleri) bunların mânasını bilir ve hükümdarın maksadını anlar. Az işaret (nakış) ile çok şey ifâde edilir. Dostluk ve sulh zamanlarında olduğu gibi harp esnasında da aynı şeyi yaparlar ve bu yazılı oku muhafaza ederler[80]. Çin kaynaklarındaki, Türklerin mukavele yapmak maksadı ile tahta üzerinde işaret yaptıklarına dair kayıtlar bunu te'yid eder ve aynı hâdiseyi belirtirler[81]. İşaretli ok gönderme suretiyle emirlerin tebliği, Türkler arasında yazının kullanılışından sonra ve İslâm devrinde bile devam etmiştir. Asker bir millet olan Türklerin hayatında ok çok mühim bir rol oynamış; Kağana bağlı beyler ve boylar da bazan oklara göre isimlendirilmiştir. Yay-ok arasındaki münasebetlere göre de Oğuz han'a veya Hunlara kadar çıkan bir metbu'luk ve tâbilik hukuku da ortaya çıkmıştır. Nitekim Türk hakanlarının okunu (dâvetini) alan hükümdar ve beyler hukukan onların tâbii sayılıyordu[82]. Türkçede okumak nasıl ok ile ilgili ise bu işaretlerin yazı haline gelmesi de ona bağlı olarak gelişmiş ve Orkun alfabesi de böylece Kun devrinden beri başlıyan bu muhabere işaretlerinin tekâmülü ile meydana çıkmıştır.

Filhakika Gök-türk kağanları, daha VI. asırda, Çin imparatorlarına gönderdikleri mektupları türkçe olarak ve millî diplomasi usullerine göre yazdıkları, hayvan takvimine göre de tarihledikleri anlaşılmıştır. Bununla beraber Çin imparatoruna gönderilen bu mektuplar ve başlarındaki "*Tanrı tarafından gönderilmiş Büyük Gök Türk'lerin Kağanı*" ibaresi bize sadece Çince tercümesi ile intikal etmiş olup Orhun kitâbelerinde ve daha sondaki resmî yazılarda görülen formüllerin başlangıcını teşkil eder[83]. Nitekim Yeni-sey kitâbelerinin de aynı asırda yazıldığı tahmin olunuyor. Orhun alfabesinin Türklerin uzun bir çabalama devri sonunda meydana çıktığına dair bir delil de bu alfabede **K, Y** ve **B** harflerinin, ok, yay ve ev (eskiden **eb**-çadır) biçimlerinde olmasıdır. Çin kaynakları Gök-türklerin mezarları başına bir taş kitâbe koyduklarını ve burada ölünün hayat ve faaliyetlerini kısaca yazdıklarını kaydederler, ki bu kitâbelerin bir çoğu keşfedilmiş, okunmuş ve yazının Türkler arasında oldukça yaygın olduğunu göstermiştir[84]. Gerçekten Türk kağanı Orhun kitâbesinde devletin tarihçesini anlatırken bir yerde "*Ey Türk ve Oğuz Beyleri, milleti işidiniz!*" hitabı ile halkı bu yazıları okumağa dâvet

[80] İbn ün-Nedim, *Kitâb ul-Fihrist*, Kahire, s. 29-30. Müellif bu kumandanın İşnas'ın torunu Mehmed olduğunu kaydeder.
[81] St. Julien, *Documents*, s. 27.
[82] Bak. Osman Turan, "Eski Türklerde ok'un hukukî bir sembol olarak kullanılması", *Belleten*, XXXV (1945), s. 305-318. Topladığımız yeni malzeme ile bu mevzuu daha geniş olarak yazacağız.
[83] P. Pelliot, *Neuf notes sur les questions d'Asie Centrale;* T'oung Pao, XXVI (1929), s. 205-206.
[84] St. Julien, *Documents*, s. 48, 49, 53.
[85] W. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon*, Helsingfors 1896, s. 105.

eder, ki bu da yazının yayılış derecesini gösterir[85]. Harflerin düz çizgiler şeklinde olması bu yazının taş ve tahta üzerinde yazıldığına ve Türklerin icadı olduğuna delâlet eder[86].

Uygurlar, ilk zamanlarda Şamanî dininde iken, Orhun yazılarını kullanmış; bilâhare Mani, Buda ve İsâ dinlerine girdikten sonra, bu dinlerle birlikte Yakın-şarktan gelen ve Aramî menşei olan Soğd ve ondan türeyen Uygur alfabelerini kabul etmişlerdi. Arap âlimi İbn ün-Nedim'in ifâdesine göre Soğd (Semerkand-Buhara bölgesi) da halkın **Seneviye** (dualist) ve Hıristiyan dinlerine mensup bulunduğunu, burada hem Soğd alfabesi ve hem de Mani yazısının kullanıldığını söyler[87]. Bununla beraber bu devirde bu ülkede İslâm dini ve medeniyeti çok yüksek derecede olduğundan bu ifâde daha eski zamanlara ait olmak icap eder[88]. Fahreddin Mübârek-şah (1148-1215) da Türklerin yazıları ve kitapları olduğunu, bunları çocuklarına öğrettiklerini, alfabelerinden birinin yirmi beş harfli Soğd, diğerinin de sağdan sola yazılan ve yirmi sekiz harfi bulunan *Dokuz-Oğuzca* (**Toğuz-guzî**, Uygurca!) olduğunu ve bitişik yazılmadığını belirtir[89]. Birinci müellif Mani alfabesi ile uygurcayı kasdetmiş ise de ikinci müellifin Dokuz-Oğuz (Uygur) alfabesinin bitişik yazılmaması ve yirmi sekiz harfi bulunması ifâdesi ile Uygur alfabesinden ziyade Orhun yazısını kasdettiği gözüküyor. Lâkin İslâm âleminin Gök-türk yazısından haberdar olduğuna dair başka bir kayda rastlanmamıştır. Bununla beraber Mani dinine ait Uygurca **Irk bitig** adlı fal kitabının Orhun alfabesi ile yazılması çok dikkate şâyân olup Türklerin daha uzun müddet millî alfabelerini yaşattıkları anlaşılıyor.

İbn ün-Nedim'in Hazarların İbranice yazdıklarına dair kaydı, VIII. asırda Bizans'ın tazyiki ile, Musevîlerin bu ülkeye sığınmaları, hakan ve yüksek tabakanın bunların dinini kabulleri arasında bir münasebet vardır. Mübârek-şah ise Hazarların Rus alfabesine nisbet edilen ve soldan sağa yazılan bir yazıları olduğunu belirtir. Bu da Bizans'lı papaz Kyril'in Slavlar arasında Hıristiyanlığı yaymak maksadı ile Yunan alfabesinden vücuda getirdiği yazı (**Kyrilique**) olup onun Hazarlar arasında da Hıristiyanlığı yaydığı rivâyeti ile ilgilidir. Fakat bize Hazarlardan kalma yazılı bir eser veya vesika intikal edememiştir[90]. Birinci müellif Hazarların komşusu olan Bulgarların da bir yazısı olduğunu kaydederse de X. asırda İslâmlaşan İtil Bulgarlarının yazılarına

[85] St. Julien, s. 10, 28, 135, 148, 201; E. Chavannes, *Documents*, s. 38, 71, 177. Orhun yazılarının yabancı bir menşeden gelmesi ihtimali ileri sürülmüş ise de bir netice elde edilememiştir.

[87] *Kitab ul-Fihrist*, s. 26, 29.

[88] Nitekim aynı müellif bu zamanda Semerkant'da Mani dini sâliklerinin ancak 500 kişi olduğunu ve Uygur hanının himâyesinde bulunduğunu yazar (*Fihrist*, s. 372).

[89] *Tarih*, s. 44-46.

[90] D. Dunlop, *Jewish Khazars*, Princeton 1954, s. 119; *Selçuklular tarihi*, s. 315.

dair başka bir bilgimiz mevcut değildir[91]. Tarihçi Cüveynî, XIII. asırda, Uygurların eski ve yeni illerini (Moğolistan ve şarkî Türkistan) gezmiş; onların kitaplarından bilgi toplamış; tarihleri, dinleri ve aralarında Buda, Mani, Hıristiyan ve İslâm dinlerinin yayıldığım, Orhun bölgesinden Beş-balığ'a göçlerini tafsilâtı ile anlatmıştır. O, Uygurlara ait yazılı taşların, Orhun nehri üzerinde, Ordu-balığ (Kara-balgasun) şehrinde bulunduğunu, bunları kimsenin anlıyamadığmı, Çin'de oturan ve bu yazıyı bilen insanların getirtilip okuttuklarını bildirir[92]. Cüveynî'nin bahsettiği bu yazılı taşlar türkçe, çince ve soğdça olarak mahkûk bulunan Kara-balgasun kitâbesi olup şimalî Çin'de yerleşen ve getirtilen Sarı-uygurlar tarafından okunduğu anlaşılıyor, ki bu mühim kitâbe bilâhare Avrupalı âlimler tarafından neşir ve tetkik olunmuştur[93].

Uygurca Orta-asya'da edebî ve resmî lisan olarak o derece yükselmiştir, ki uzun müddet devletler-arası münasebetlerde de diplomatik dil halini almıştı. Nitekim 1027 senesinde Uygur ve Kıtay hanından Gazneli Sultan Mahmud'a gelen elçi Türk usulü ve takvimine göre uygurca yazılı bir mektup getirmişti, ki bunun arapça tercümesi bize kadar gelmiştir[94]. Kâşgarlı Mahmud da, kadîm zamanlardan bugüne değin, Kâşgar'dan Yukarı Çin'e kadar *bütün Türkler'in Hakan ve Sultanların Uygurca* kullandıklarını, Çin'li ve diğer şark kavimlerinin de mektuplarını bu yazı ile Türklere yazdıklarını ve oralarda şehirlilerin türkçe bildiğini söylemekle uygurcanın ne derece yaygın bulunduğunu belirtir[95]. Hârizmşahlar da şark Türkleri ile uygurca (**Hatt-ı uygurî**) yazılarla muhaberatta bulunurlardı. Bu durum uygurcadan kalan pek çok eser ve vesikanın meydana çıkması, Karahanlılara ait ilk eserlerin de uygurca yazılması sebeplerini gösterir. Moğollar zamanında ise uygurca İslâm dünyasında da çok yayılmış bulunuyordu[96]. Selçuklular İslâm olunca ve ata-yurdlarından İslâm ülkelerine gelince İslâm yazısı Türkler arasında yayılmağa ve hâkim olmağa başladı. Esasen yazı ile din ve medeniyet arasında daima sıkı bir müvazilik ve münasebet bulunduğunu tarih göstermektedir[97].

---

[91] Z. Kazvînî İmâm ul-Harameyn'in dostlarından Kadi el-Bulgarî'nin, elimize geçmeyen, bir "*Tarih Bulgar*" yazdığına dair kaydı (*Âsâr*, s. 613) çok mühim olup XIII. asırda mevcud idi.

[92] *Tarih-i Cihân - güşâ*, I, s. 32 - 45, 192. Çin kaynakları Uygurların tarih ve edebiyat üzerinde zengin kitapları olduğunu, Moğolların (İslâm dünyasında olduğu gibi) Çin'de de Uygur dili ve yazısını kullandıklarını, Uygur âlim ve memurlarının Çince'den Uygurca'ya eserler tercüme ettiklerini yazarlar (Bahaeddin Ögel, *Sino-Turcica*, Taipei 1964, s. 47, 53, 93, 102).

[93] E. Chavennes et P. Pelliot, *Un traité Manichéen retrouvé en Chine*, J. A. (1913) I, s. 190, 195, 268.

[94] Mervezî, s. 7-8.

[95] *Dîvân*, I, 10, 29, 30; Cüveynî, I, 136;

[96] *Selçuklular tarihi*, s. 315-317.

[97] Türkler arasında böylece pek çok yazı kullanılmıştır.

6. Eski Türklerin Dini

"Türkler yerlerin ve göklerin hâliki tek bir Tanrı'ya inanıyor; ona tapıyor ve kurban kesiyorlar."
(Theophylaktos)

Eski Türkler çok geniş sahalara yayılarak hudut bölgelerinde yabancı din ve kültürlerin te'sirlerine maruz kalmakla beraber, XI. asırda İslâmiyet umumî ve millî bir din haline gelinceye kadar Şamanîlik büyük göçebe kitleler arasında hâkim bulunuyordu. Heredot'un belirttiği bazı inanç ve merâsimlere bakılırsa Şamanîliğin tarihini M.Ö. VI. asra kadar çıkarmak mümkündür. Hunlar devrinde "**Tanrı**" kelimesi hem göğü, hem de ulûhiyeti ifâde ediyordu. Bu devrin hükümdarlarına verilen "**Tanrı kutu**" ünvanı da Türklerin ilâhî hâkimiyet telâkkisinin başlangıcını, gökle alâkalı olduğunu ve tek Allah inancına doğru bir tekâmülün mevcudiyetini gösterir. Nitekim Gök-türkler devrinde gökle alâkalı olmakla beraber, mücerret mânası ile, tek bir "**Tanrı**"nın varlığı inancı meydana çıkmıştı. Gerçekten Orhun kitâbeleri *yer, gök ve bütün mahlûkların yaratıcısı, insanların iyi veya kötü kaderlerini* tâyin edici bir "Tanrı" fikrinin artık teşekkül ettiğini göstermektedir. Türkler bu devirde yükseliş ve sukutlarına, kabiliyetli veya kabiliyetsiz kağan ve beylerin kendi kaderlerinde vasıta olmasını da ilâhî himâye veya cezanın bir neticesi olduğuna ve Tanrı'nın kadir-i mutlak bulunduğuna inanıyorlardı[98]. Tardu kağan, bir seferinde, askerleri ve hayvanları arasında hastalık çıkmasını Tanrı'nın bir gazabı sayıyor ve bundan titriyordu. Başka bir han da Çin'lilere mağlûbiyetini ilâhî kadere bağlıyordu[99]. Çağdaş Bizans tarihçisi Theophylaktos Türklerin, toprağı, suyu, ateşi, ve havayı (dört unsuru) takdis

[98] De Guignes, *Türklerin tarih-i umumîsi*, İstanbul 1924, I, s. 201.
[99] W. Thomsen, "Moğolistan'da Eski Türkçe kitâbeler", *T.M.*, III, s. 99.

etmekle beraber, sadece, yerlerin ve göklerin hâlikı bir Tanrı'ya taptıklarını, ona at, sığır ve koyun kurban ettiklerini, istikbali haber veren kâhin (kam) leri olduğunu söyler[100]. X. asrın ilk yarılarında Oğuzları ziyaret eden halifenin elçisi İbn Fadlan "*Bir Türk zulüm gördüğü veya bir zorlukla karşılaştığı zaman, başını yukarı kaldırıp* **"Bir Tangrı"** diye dua ettiğini söylemekle Şamanî Türklerin Allah inancı hakkında bize güzel bir fikir verir[101].

Din adamlarını huzurunda münakaşaya çağıran Mengü Han da "*Biz sadece tek bir Tanrı'mn varlığına, onun sayesinde yaşadığımıza ve onun emri ile öldüğümüze inanıyoruz*" derken Gök-türkler devrinde varılan yüksek bir ulûhiyet inancının devam ettiği görülmektedir. Gerçekten Moğollar hakkında bilgi veren yabancı müellifler bu vesile ile Şamanîliği de aydınlatmaktadırlar. 1245'te Lyon'da toplanan Hıristiyan Ruhanî Meclis'inde (**Concile**) Rus Başpiskopusu Petro Moğolların her sabah ellerini göğe kaldırıp Hâlik'a dua ettiklerini bildirir. P. Carpini ve Mathew Paris'e göre "Onlar tek Tanrı'ya inanırlar ve onu görünen ve görünmeyen her şeyin yaratıcısı bilirler. *Dünyada mücazât ve mükâfatı da onun emri* sayarlar. Fakat ona dua ve ilâhilerle ibadet etmezler" der. Marco Polo ise "Semavî en yüksek bir Tanrı'ya taparlar; fakat sadece hayat ve sıhhatları için dua eder ve ona **Mengü** (ebedî) sıfatını verirler" ifâdesi ile bu inancı biraz daha aydınlığa kavuşturur[102].

Gök-türklerin tek Tanrı inancına yükselmeleri mühim bir hâdise olup millî şuûrun çok ileri bir dereceye ulaşması, kültür ve yazının yayılması da bu devre rastlar. Eski çağların Yunan'lı, Roma'lı ve başka medenî kavimleri çok Tanrılı bir devrede bulunmakla beraber din tarihçileri, haklı olarak, *tek Tanrı inancına erişmeyi ileri bir derece* sayarlar. Türkler bu yüksek ve mücerred Tanrı telâkkisine varmakla beraber, başlangıçta onu yine de gökte düşünüyorlardı. Bu sebeple Tanrı kelimesi hem gök ve hem de Allah mânasında kullanılıyordu. Nitekim Türkler Allah'ı "**Gök-Tanrı**" adı ile anıyorlardı. Orhun kitâbelerinde "**Üze kök tangrı**" (Üstte mavi gök) terkibinde "tanrı" yine gök mânasını da muhafaza ediyordu. Allah'ın mekândan münezzeh olduğunu bildiren dinlerin dahi **semavî** sıfatını almaları ve bunu kullanmaları eski beşerî düşüncede Allah ile gök veya yücelik arasında münasebet izlerinin devam ettiğini gösterir. Tanrı'nm Türkleri koruması ve kendilerini başka milletlere üstün tutması, hakanların iktidarı ondan almaları inancı Türklerde milliyet ve cihân nizâmı şuûrunu doğurmuştur, ki bir vesile ile W. Barthold'un da işaret ettiği gibi millî vicdanın bu derece yükselmesi dünya tari-

[100] E. Chavennes, *Documents*, s. 38, 50, 248.
[101] İbn Fad'lan, *Rihle* (Seyahat-nâme), nşr. Z. Velidi Togan, Leipzig 1939, s. 10.
[102] W. Rubruck, *Journey*, s. 235, 236.

hinde nâdir ve müstesna bir hâdisedir[103]. Bu imtiyaz ve inanç dolayısıyledir, ki Türkler Allah'a bazan "*Türk Tanrısı*" adını veriyorlardı. Bu terkibe XI. ve XII. asırlarda da rastlanmıştır. "**Uluğ Tanrı**" tâbiri ise İslâm devrine de mal olmuştur. Bu ileri Tanrı anlayışı Türk Şamanîliğinin komşu kavimlerin dinleri ve polytheisme'in tesirinde kalmadığını gösterir. Bu Tanrı ile İslâm'ın Allah'ı arasında göze çarpan başlıca bir fark da onun Türkleri başka milletlerden üstün tutması ve himâyesi olup bu bakımdan bir derece Yahudilerin Yahovasına benzer[104].

Gök-türklerin, daha sonra Oğuz ve başka Türk kavimlerinin bu ileri ulûhiyet anlayışlarına mukabil Kırgız, Başkurt ve diğer bazı Türk ulusları, X. asırda bile, hâlâ bu dinî seviyeye ulaşamamışlardı. Meselâ Başkırtlar en büyüğü gökte olmak üzere çeşitli mabutları tanıyor; Kırgızlar Hindliler gibi ölülerini yakıyor ve İslâmın tesiri ile bundan vazgeçip, cenazelerini defnediyorlardı. Başka Türk boyları da güneşe, yıldızlara, büyük dağ ve nehirlere tanrılık sıfatı veriyorlardı[105]. Onlar gibi geri bir seviyede kalan Altay Türkleri de, son zamanlara kadar, Kara han'ı tanrıların en büyüğü biliyorlardı.

İleri tanrı anlayışına erişen Türkler, aynı zamanda, rûhun ebedîliğine ve bunun zarurî bir neticesi olarak da Âhiret hayatına, iyilik ve kötülüklere dair bir hesabın verileceğine de inanıyorlardı. Bu sebeple Türkler, bir çok eski kavimler gibi, meselâ Orhun kitâbelerinde kaydedildiği üzere kağan ve beyler ölünce ruhlarının bir kuş gibi göğe, Tanrı'mn yanma uçtuğunu **(uça-bardı)** kabul ediyorlardı. Eski Türkçede "**uçmak**" kelimesinin aym zamanda, **cennet** mânasına gelmesi ve İslâm devrinde bu mefhumu ifâde için kullanılması sebebi de budur. Bunun gibi kötü ruhlar da yer altına gider, ki buraya da **tamuğ** deniliyordu ve İslâm devrinde cehennem karşılığı olarak kullanılıyordu. Mevlânâ Celâleddin Rûmî Moğolların Mahşer Günü'ne inandıklarına ve hesapların görülmesi için bir **yargu** (mahkeme) kurulacağına dair sözlerini ciddiye almıyor ve bunu Müslümanlara böyle gözükmek arzuları ile ilgili buluyordu[106]. Plano Carpini onların ebedî hayat hakkında bir şey bilmediklerini söylerken dünyadan sonra başka bir âlemde de yaşayacaklarına inandıklarını ilâve eder ve bu suretle hem Hıristiyanlığa göre dü-

[103] W. Barthold, *Eski Türk kitâbelerinin tarihî ehemmiyeti*, s. 72.

[104] Sâdece burada "Türk Tanrısı" Yahudilerin Yahova'sına benzer.

[105] İbn Fadlan, s. 18 - 20; Mervezî, s. 18 -19; Gerdizî, s. 83, 87; Fahreddin Mübarekşâh, s. 43; Yakut, I, s. 24.

[106] Celâleddin Rûmî, *Fih mâfih*, nşr. Firûzan Fer, Tahran, s. 65; W. Barthold da Şamanîlikte âhirette hesap verileceğine dair bir inanışın mevcûd olmadığını düşünürken yanlış olarak buna harpte öldürülen düşmanları misâl gösteriyor; fakat bunun sevap sayıldığına dikkat etmiyordu (*Dersler*, s. 13).

şündüğünü belirtir ve hem de hatâsını düzeltir[107]. Bununla beraber Türkler ruh hakkında birtakım hususî akidelere de sahip bulunuyorlardı. Kâşgarlı Mahmud'a göre Türklerde ruhların yılda bir defa geceleri hayatta iken yaşadıkları şehirlere gelip halkı ziyaret ettiklerine ve "**tiki**" diye bir ses çıkardıklarına dair bir inanışın mevcudiyetini haber verir[108]. Göklere çıkan iyi ruhlar dünyadaki akrabaları için Tanrı nezdinde şefaatta bulunuyor ve yeraltına giden kötü ruhlar da insanlara fenalık yapıyorlardı. Türkler kıyamet gününe de "**Uluğ gün**" adını veriyor ve bunu da İslâm olduktan sonra kullanıyorlardı[109]. Türklerin ölünce atları ve silâhları ile birlikte gömülmeleri *"bu hayvana binip Cennete gideceklerine"* dair inancın bir neticesi idi. Bu inanç ve defin âdeti Hun, Gök-türk, Oğuz, ve Kıpçaklarda mevcut idi[110]. Şamanî dininde peygamber ve mukaddes kitap gibi, melek mefhumu da yoktu. Fakat Orhun kitâbelerinde ve başka kaynaklarda ona benzer ruh ve varlıklara rastlanmıştır, ki bunlar arasında **Umay** dikkati çeker. Kitâbelerde kağanların anaları Umay'a benzetilmekte ve çocukların da hâmisi sayılmaktadır. Kâşgarlı Mahmud da kadınların Umay ile tefe'ül ettiklerini ve ana karnındaki çocukları da onun muhafaza ettiğine inanıldığını yazar[111]. Bugün türkçede çocukları korkutmakla alâkalı olan umacı tâbiri de bu eski inancın bir devamıdır[112]. Yüksek dağlar ve pınarlar da hayırlı ruhların makamı sayılıyordu. Bunlara **Yir-sub** (Yer-su) deniliyor ve onlar da tazim ediliyordu. Nitekim buralarda Tanrı'ya dua ediliyor ve kurbanlar kesiliyordu[113]. Bu makamlar İslâm evliyalarının türbelerine benzemekte; vatan şuûrunu doğurmakta ve kuvvetlendirmekte idi. XI. asırda İran'lı müellif Gerdizî de Türkeş yabgusunun memleketinde büyük bir dağ olduğunu, onların burayı *"Tanrının makamı"* saydıklarını ve bu dağ üzerinde yemin ettiklerini söyler, ki meşhur Tanrı dağları da adını bu inançtan alsa gerektir. Bu sebepledir, ki Türkler bu gibi yerleri "**İduk**" (mübarek) tanırlardı[114].

İyi ruhların Tanrı yanına, göklere uçması ve akrabalarına şefaatte bulunması ecdadı ta'zim ve millî şuûr duygularının bir başlangıcıdır. Nitekim Hunlar, onların torunları Gök-türkler ve Uygurlar yılın beşinci ayında aynı

---

[107] Rockhill, *Journey of Rubruck*, s. 236.
[108] *Dîvân*, III, s. 230 (B. Atalay).
[109] F. Mübârek-şâh, s. 43.
[110] İbn Fadlan, s. 14; Rubruck, s. 78, 80 - 82.
[111] Thomsen, s. 103; *Dîvân* I, s. 111.
[112] Marco Polo Moğollarda çocukları, hayvan sürülerini ve hububatı koruyan ve bu sebeple takdis edilen *Natigay* adlı bir rûhdan bahseder, ki bu *Umay*'dan başka bir şey değildir (s. 85).
[113] St. Julien, *Documents*, s. 11.
[114] Gerdizî, s. 102; *Dîvân*, s. 377, (B. Atalay).

mukaddes dağ üzerinde toplanır; Tanrı'ya ve atalara kurban keserlerdi. Gök-türklerin bu âyin ve merâsimleri demircilikle uğraştıkları ve kurt menşe efsânesiyle bağlı bulundukları Altay dağlarının bir vadisinde yüksek beylerin ve asillerin iştiraki ile yapılıyordu[115]. Çin kaynaklarında ecdâd mağarası olarak tanınan bu yer Türk an'anesinde Ergenekon ismini almış ve İslâm kaynaklarına kadar intikal etmiştir. Gerçekten Türkler her yılbaşı buraya gidip demircilik devrinin hâtırası olarak, bir miktar demiri örs üzerinde dövmek suretiyle, bir bayram yapıyorlardı[116]. Kötü ruhlar da, yer altında, cehenneme gidiyor; onların fenalıklarından kurtulmak için de **kamlar**, yâni din adamları vazife görüyorlardı. Altay'lıların yaratılış efsânesine (kozmogoniye) göre Tanrı Kara han yerleri ve gökleri "**Kişi**"den sonra yaratmıştır. Kişi de bu esnada yaratmak kudretine erişmek isteyince Tanrı onu ışık âleminden yeraltı karanlık diyarına atmış; başka yeni bir kişi yaratmıştır. Erlik adını alan bu ilk kişi ve onun kandırdığı kötü ruhlar da düşman oldukları insanları fenalıklara sevketmiştir. Burada, diğer dinlerin de kabul ettiği, Allah-Şeytan münasebeti, insanın Allah'a isyanı ve sonsuz ihtirasları dolayısıyla günahkâr oluşu bahis mevzuudur.

Türklerin ruhların hayatına dair inanışları hakkında İbn Fadlan'ın naklettiği bir fıkra dikkate şâyândır. Onun Oğuzlar arasında dinlediğine göre bir ihtiyar, ölen komşusunu rü'yasında görür. Ölü ona akraba ve dostlarını takip edemeyip yalnız kaldığından şikâyet eder. İhtiyar bu hâdiseyi anlatınca akraba ve arkadaşları derhal mezarına gidip kurban keserler. İki gün sonra tekrar rü'yasına giren komşu ona "akraba ve arkadaşlarıma artık rahat ettiğimi söyle" der[117]. Burada Oğuzlar arasında itibar gören bir din adamı veya bir **kam** (şaman) bahis mevzuudur. Eski Türklerin muntazam günlük ibadetleri ve ibadethâneleri olduğuna dair açık bilgilere sahip değiliz. Gök-türklerin müşterek âyin ve bayramlarında, mukaddes yerlerde dua ve kurbanlarından başka sefere çıkarken bir mâbede gidip zafer duası yaptıkları ve ondan sonra da orduları harekete geçirdikleri gözüküyor. Filhakika Çin kaynakları **Fu yun-se** adını verdikleri bir tapmak veya ibadethânenin mevcudiyetini kaydetmişlerdir. Z. Kazvinî de Yedi-su havalisinde Karluklara ait bir ibadethâne olduğundan ve içinde eski hükümdarların resimleri bulunduğundan bahseder[118]. Bununla beraber muntazam ibadet ve ibadethâ-

[115] De Guignes, II, s.. 201; St. Julien, s. 11, 29; Chavennes, s. 15, 111.
[116] Reşideddin, *Câmi ut-tevârih*, Tahran 1338, I, s. 113-115.
[117] *İbn Fadlân*, s. 14 - 15.
[118] St. Julien, s. 180; *Âsâr*, s. 584.

nelerin mevcut olmadığı, bazı müşterek âyin ve merâsimler dışında, istenildiği veya ihtiyaç duyulduğu zaman baş açıp, yüzü ve elleri göğe kaldırıp Tanrı'ya dua edildiği anlaşılıyor. Çingiz Han, Harizmşahlar imparatorluğuna karşı savaşa girişmeden önce, bir tepe üzerine çıkmış; başını açmış; kemerini boynuna bağlamış (itaat maksadı ile) ve yüzünü yere koyarak üç gün-üç gece zafer için Tanrı'ya dua etmişti. Müslüman tarihçiler bu hâdiseyi Allah'a bağlanmanın faydaları ve gururun zararları münasebeti ile zikrederken Çingiz'in zaferini ve Harizmşah'ın mağlûbiyetini de bu davranışlarına bağlarlar[119]. Bir çağdaş müellif de dinlerinin "Yüzü şarka çevirip üç defa diz çökerek ebedî bir Tanrı'ya tapmaktan" ibaret olduğunu söyler[120]. Allah'a niyaz ederken baş açmaya Selçuklu, Osmanlı sultanları ve evliyaları arasında da rastlanmış ve bu eski âdetin İslâm ibadetlerinde devamı mahzurlu sayılmamıştır. Bu münasebetle Alparslan'ın ve büyük velî Akşemseddin'in, mühim hâcet dileklerinde, bu şekilde Allah'a niyâz ettiklerini kaydetmeliyiz.

[119] Cuveynî, *Tarih-i Cihân-güşâ*, I, s. 62; Bar Hebraeus, *Chronography*, trc. W. Budge, London 1932, s. 357; Aksarayî, s. 44.

[120] Brosset, *Historie de la Géorgie*, I, s. 486. 53.

7. Kamlar ve Dinî Vazifeleri

"Tanrı size kitaplar, bize de kamlar verdi. Biz onların söylediklerini yapar ve rahat yaşarız."
(Mengü Han)

Eski Türk dininde (Şamanîlikte) bir peygamber ve mukaddes kitap olmadığı için kam(şaman)ların bir çok vazifeleri ve büyük nüfuzları vardı. Bu kamlar arasında Oğuzların destânî Irkıl-hocası ve Korkud-Atası, Çingiz Han'ın tarihî Gökçe'si çok kudretli şahsiyetler idi. Gerçekten bunlar *Tanrının cihân hâkimiyetini Oğuz Han'a* ve evlâdlarına, Çingiz Han'a ihsan ettiğini müjdelemişlerdir. Gök-türk kitâbeleri Şamanlar hakkında bir şey söylemiyorsa da Çin, Bizans, İslâm ve Hıristiyan kaynakları şamanların çeşitli dinî vazifeleri ve te'sirleri hakkında dikkate şâyân bilgiler verirler. Çağdaş İran'lı tarihçi Cüveynî: "*Uygurlar'da sihir ilmini bilenlere* **Kam** derler. Bunlar şeytanlara hükmettiklerini iddia ederler... Bugün *şehzâdeler onların söz ve duâlarına* çok itimad ederler ve fikirlerini almadan bir işe teşebbüs etmezler. Hastaları da Kam'lar tedâvi eder" der. Süryanî tarihçisi Bar-Hebraeus Moğolların Uygurlarla temastan sonra çok mahir kamlara sahip olduklarını, bunların cin ve şeytanlarla münasebette bulunduklarını belirtir[121]. Müslüman ve Hıristiyan anlayışından farklı olarak kamların Tanrı ile münasebetlerine dair inanışlar mevcuttu. Cüveynî Çingiz adının menşeini izah ederken "Muteber Moğollar'dan işittim, ki şiddetli bir kışta, çıplak olarak, dağlara giden bir kimse vardı. O, *'Tanrı ile konuştum, buyurdu ki yeryüzünü Timuçin'e ve oğullarına verdim;* adını da Çingiz Han koydum' demiş. Bu adama **Tab Tangrı** adını verirlerdi". Bununla kamların Tanrı ile münasebette bulunduğu inancı yaşıyordu. Reşideddin de "Tab Tangrı lâkabını taşıyan Gökçe'nin göğe çıktığından Tanrı ile görüştüğünden ve daima Çingiz Han'ın yanına ge-

[121] *Cihân-güşâ*, I, s. 43-44; *Chronography*, s. 355; Mervezî, s. 19; Reşideddin, I, s. 127.

lip onun dünya hükümdarı olacağından" bahsederdi kaydı ile bu hususu te'yid eder[122]. Kırgızların yılın muayyen bir gününde toplandıkları, musiki-şinasları ve şarkı âletleri hazırlandıktan sonra içmeye ve raksetmeye başlıyan kamların kendinden geçtiği, bu esnada ona istikbâlde vuku'bulacak hâdiseler hakkında sual sordukları, onun da o yıl zarfında bolluk- kıtlık, yağmur- kuraklık, hastalık, emniyet-düşman durumu hakkında haberler verdiği ve bunların doğru çıkacağına inanıldığı rivâyet ediliyor[123].

Tarihçi Cüveynî kamların istikbale ait haberlerini nücûm ile iştigallerine atfeder. Rubruck'a göre onlar astronomiden anlar; husûf ve küsûf hâdiselerini önceden haber verirler. Ay ve gün tutulunca halk evinde ayakta bekler ve bir kimse dışarı çıkmaz. Tutulma hâdisesi sona erince de halk içki ve müziğe başlar, ve eğlenir. Şamanlar onlara istikbâlin iyi ve kötü hâdiselerini bildirirler. Kamların tavsiyeleri olmadan orduyu toplamaz ve savaşa girişmezlerdi. Nitekim kâhinler müsaade etmediği için Moğollar uzun zaman bekledikten sonra Macaristan'a dönmüşlerdir[124]. Türk-Moğol şamanîliği arasında bazı farklar gözüküyorsa da bunları ayırmak kolay değildir. Söylendiği gibi kamların ay ve gün tutulmaları hakkındaki bilgileri muhtemel olarak Uygur medeniyeti ile temastan sonra, astronomlara ait bulunmak icabeder. Moğollar İslâm memleketlerini istilâ edince de riyâziye ve hey'et âlimlerini kıtalden istisna etmişler ve onları yanlarına alarak istikbali keşfe çalışmışlardır. Mengü Han'ın sarayı karşısında baş şamanın ikametgâhı bulunurdu. Han onların sözlerinin yapılması lüzumunu belirtirdi. Kumanlar da kamlara çok itibar eder; kehânetlerine, tebşirlerine ve sihirlerine itimat eder ve verdikleri haberlerin Tanrı'dan geldiğine inanırlardı. Şamanlar geceleyin duâ ve sihrî faaliyetlerini yapar; ellerindeki davulları şiddetle yere vurur; nihayet hiddetlenir ve bizzat kendisini bağlar. Bundan sonra karanlıkta ruh gelir ve haberler verir. Rivâyete göre bir Macar böyle bir merâsim esnasında aralarında gizlenmiş; çadırın üstünde bulunan ruh içeride Hıristiyan olduğu için gelemiyeceğini haykırmış; bunu işiten Macar da sür'atle oradan kaçmıştır. Şamanlar hasta olunca da çağrılır; o da büyüye başlar ve hastalığın tabiî veya cin eseri olduğunu söyler ve tedâviye girişirdi. Kamlar çocukların doğuşunda da onların kaderlerini haber verirlerdi[125]. Nitekim Dede Korkut da

[122] *Cihân - güşâ*, I, 28; Reşîdeddin, *Câmi ut-tevârih*, I, s. 307; Osman Turan, "*Çingiz* adı hakkında", *Belleten*, XIX (1941), s. 268.
[123] Gerdizî, s. 37; Mervezî, s. 19.
[124] Rubruck, s. 240.
[125] Rubruck, s. 239-244.

çocuk doğunca davet edilir; o da duâ eder; ismini koyar ve "*Adını ben verdim, ömrünü Tanrı vere*" dileğiyle vazifesini bitirirdi.

Kamların hastalık ve ölüm zamanlarında vazifeleri çok ehemmiyet kazanırdı. Bir kimse hasta olunca ona evinin yakınında bir çadır kurulur; hastalık fena ruhların eseri olduğu için hizmetine köle ve câriyeler bakar; çadır üzerine işaret konularak başkalarının yaklaşmamaları belirtilirdi. Sadece kam hastanın yanma gider; kendisine göre duâ ve vasıtalarla tedâviye başlar; akrabası iyileşinceye kadar kendi hastasını görmez ve ölünce de orada merâsimle defnedilirdi. Türklerin ölüm ve defin merâsimleri de ruhun ebediyetine ve âhirete inanışın bir icabı olup bu hususta çok zengin tarihî malzeme vardır. Gök-türklerde ölünün cesedi çadırın içinde yatırılır; akrabaları kendisine at ve koyun kurban ederlerdi. Hepsi ata biner; çadırı yedi defa dolaşır ve feryada başlarlardı. Çadırın kapısına geldikleri zaman bıçakla yanaklarını yaralar; kan gözyaşlarına karışırdı. Cesedin defni, mevsime göre, yaprakların yeşermesi veya dökülmesi zamanına kadar, yâni ilk ve son bahara değin, bekletilirdi. Defin esnasında da aynı matem merâsimi yapılırdı. Ceset ölünün silâhları ve kurban edilen atının külleri ile birlikte gömülür ve bu ata binerek cennete gideceğine inanırlardı. Esasen han ve beylerin atları da semavî bir menşeden gelirdi. Bu yüksek şahsiyetlerin mâtem merâsimlerine yabancı devlet elçileri de katılır ve onlar da Türkler gibi yüzlerini yaralamağa ve aynı şeyleri yapmağa mecbur edilirdi. 572'de gelen Çin, 576'da gelen Bizans elçileri Mukan ve İstemi hanların matemlerine katılmağa zorlandıkları zaman bunu garip karşılamışlar; fakal nihayet sakallarını tıraş ederek mateme iştirak etmişlerdir[126]. Türkler bu matem merâsimine "**Yuğ**" adım verirdi, ki türkçe "**yığla-**" (ağlamak) da buradan gelir. Bizans kaynakları bu mateme "**dohıya**" denildiğini söylerler. Bu da türkçede **D**'nin **Y**'ye tebadül ettiğini gösteren fonetik bir hâdise olup **Dayık** nehir adının **Yayık** olması ile de kendini göstermiştir.

Eskiden ölenlerin cesedleri yakıldığı halde bilâhare gömüldüklerine dair de bazı işaretler vardır. Ölen hükümdar ve kahramanların mezarları üzerine öldürdükleri düşmanların taştan **balbal** denilen heykelleri konur ve bunların âhirette kendilerine hizmet edeceğine inanılırdı. İslâmiyet nasıl zaruret halinde cihadın farz ve sevap olduğunu emrediyorsa eski Türk dini de böylece savaşı dinî bir müdafaa vazifesi sayıyordu. Bu sebepledir, ki ömrünü muharebe ve fetihlere ayıran Oğuz Han "*Çok savaştım; Tanrıya borcumu ödedim*" diyordu. Gök-türk han ve beylerinin mezarları üzerine tuğladan bir **bark** yapılır; içerisinde duvarlarına ölünün resmi ve yaptığı savaşların tasvir-

[126] St. Julien, s. 29; E. Chavannes, s. 348.

leri de çizilirdi. Avrupa'lı seyyahlar Tuna boylarından Altaylara kadar Kıpçak ve Kanglı'larm Kurgan denilen tepe gibi mezarlarını ve üzerlerinde ölülerin heykellerini görmüşlerdi. Sonraları taş-nine denilen bu Kıpçak mezarlarına ait heykel (Sin-taş)lerin başları kırılmış bulunuyordu. W. Barthold bu heykellerin kırılışını İslâm taassubuna değil, Moğollara atfediyor. Zira ona göre Moğollar eski insan resimlerinin hayattaki kimselere zarar vereceği itikadında idiler, ki bu münasebetle de Türk ve Moğol inanışlarında bir fark daha kaydedilmiş oluyor. Çin kaynakları hakan ve kahramanların mezarları üzerine bir âbide dikildiğini ve bunlara ölünün hayatı ve zaferlerinin de kısa hikâyeleri yazıldığım kaydederler. İşte Orhun ve Yeni-sey kitâbe ve âbideleri de bu tarihî kayıtları te'yid etmiştir. Hazar hanları ve idareci sınıf Musevî dinini kabul ettikleri halde Şamanî inanışları ve defin merâsimleri yine devam ediyordu. Filhakika "Hazar hakanı ölünce kendisine kesme taştan ve tezyinatlı, üstünde ışık yanan bir mezar yapılmıştı. Âbide yirmi dört odadan terekküp ediyor ve bu muhteşem binanın her odasında bir mezar bulunuyordu. Bu sayede kabrin bu odalardan hangisinde olduğu bilinmemekte ve bu suretle ceset insan, hayvan ve şeytan tecavüzlerinden korunmakta idi. Hakan, bütün odaları altın işlemeli kumaşlarla döşeli olan ve cennet adını alan bu mezarda defnolunmuştur. Onu defnedenler yanaklarını yaralamışlardı."[127]. Türklerin matem esnasında yaptıkları merâsim ve âdetlerden bazıları İslâm devrinde de devam etmiş ve Selçuklular zamanında türlü şekilleri ile yaşamıştır. Hastaların ayrı bir çadırda tutulması ve kimse ile temas ettirilmemesi bulaşıcı hastalıklara karşı sıhhat kaidelerine uygun bir tecrübenin dinî bir inanış haline geldiğini göstermektedir.

Gök-Türkler ve halefleri yabancıların, beraberlerinde zararlı ruhları getirdiklerine veya sihir yaptıklarına inandıkları için hudutlarda ve hakanların huzuruna girişlerinde kamlar tarafından iki ateş arasından geçirilmek suretiyle bir merâsime tâbi tutuluyor ve temizleniyorlardı. VI. asırda Bizans elçisi Zemarkos Gök-türk hududunda böyle bir muameleye maruz kaldığını anlatmış; Plano Carpini de Altın-ordu hükümdarı Batu Han'ın huzuruna ka-

[127] St. Julien, s. 9, 10,18, 28,105,127, 135, 142, 148, Chavannes, s. 38; İbn Fadlân, s. 14-15; İbn Havkal, s. 395; Rubruck, s. 80 - 82, 85, 95; Marco Polo, s. 85; Kiragos, TM, II, s. 173; Deguignes, I. s, 201; Menandros (Cousin, *Hist de Constantinople*; III. s. 97); W. Barthold, "Türklerde ve Moğollar'da defin merâsimleri", *Belleten*, LXIII, s. 515-519; A. İnan, *Şamanizm*, Ankara 1954, s. 2-6; W. Thomsen, *T.U.* III. Eftalitlerin örfleri gibi ölüm âdetleri de Gök-Türklere benziyordu (Chavannes, s. 159). Moğollar'da at ve eşyadan başka ölen hanların köle ve câriyeleri de kurban edilerek birlikte gömülürdü. Barthold'un dediği üzere bu barbarca âdete Türklerde rastlanmadığı gibi Moğollar yine Türklerden farklı olarak ölülerin resim ve heykellerini de zarar vereceği inancı ile yapmıyorlardı (*Dersler*, s. 15).

bulden önce iki ateş arasından geçirilmişti. Kendisine: "Han'a karşı fena bir şey düşünmeniz veya zehir taşımanız ihtimali dolayısiyle bütün fenalıkları uzaklaştırmak için bunu yapacağız. Bu sebeple korkulacak bir şey yoktur" denilmiş; o da şüpheli bir kimse olmaktan kurtulmak için mukaddes iki ateş arasından geçmiştir. Ateş fenalıkları temizlediği için ölülerin eşyaları da onunla temizlenmeden önce kullanılmazdı[128]. Bu da tecrübelerle mikroba karşı müdâfaanın nasıl bir dinî inanış haline geldiğini gösterir. Şamanların duâ ve ilâhileri tesbit edilememiştir. Zira bu duâlar onların istiğrak halinde bulunduğu zaman irticalî olarak okunur ve bu esnada kendilerinden geçmiş bulundukları için de hatırlanamazlar. Yalnız Tanrı ile insanlar arasındaki münasebetlere dair haberler bize kadar intikal ettiğinden bunların böyle bir ruh hâleti dışında olduğu anlaşılıyor.

Türkler arasında yağmur ve kar yağdırmaya dair inanış ve faaliyetler hakkında hikâyeler çok eski olup İslâm devrinde de devam etmiştir. Dinî ve sihri mahiyeti dolayısiyle bu mes'ele üzerinde burada kısaca bilgi vermeği yerinde buluyoruz. İslâm müelliflerine göre Nuh Peygamber Türkistan'ı oğlu Yâfes'e verdiği zaman o bu kurak ülkede ne yapacağını sorar. Babası da oğluna yağmur yağdırma kudretini bahşeder ve üzerinde dua **(İsm-i âzam)** yazılı olan bir taş (tılsım) verir; ihtiyaç halinde bu yazılı taş ile Allah'a duâ edilerek yağmur yağdırılırdı. Buna **"Yada taşı"** adı verilirdi. Rivâyete göre bu taş Oğuzlar eline geçtiği için onlarla Karluk, Hazar ve diğer Türkler arasında, buna sahip olmak maksadı ile, savaşlar eksik olmazdı[129]. Türklerin ecdadına Allah'ın yağmur yağdırma kabiliyeti verdiği rivâyeti Çin, İslâm ve Hıristiyan kaynaklarında sık-sık zikredilmiştir[130]. Çin kaynakları, Gök-türk devleti kurulmadan önce, **Apangu**'nun kardeşi tabiat-üstü kuvvetlere hükmediyor ve istediği zaman rüzgâr estirip yağmur ve kar yağdırabiliyordu bilgisini verirler[131]. Bu da onlara ataları Kunlardan geliyordu. Zira, Kunlar düşmanlarına karşı, yağmur, dolu ve kar yağdırarak veya fırtına ve rüzgâr çıkararak onları mağlûp ediyor ve bunu yapan kâhinlere sahip bulunuyorlardı. V. asırda kuvvetlenen Cücen(Avar)lerin bir istilâsına karşı kendilerini bu sayede koruduklarını da kaydedilmiştir[132]. Böylece Yada taşı'nın hem kuraklığa, hem de düşmana karşı kullanıldığı rivâyet edilmektedir.

[128] Rubruck, s. 9. 240-241.

[129] Gerdizî, s. 80; *Mucmel ut-tevârih*, s. 102; Quatremère (*Heft İklim*), *Histoire des Mongols*, s. 428. Bu da Oğuzların Türklerin asil ve üstün kolunu teşkil ettiğine dair bir delildir.

[130] Taberî, *Tarih*, 1. s. 348; Mukaddesî, *Kitab ul-Bed ve't-Tarih*, trc. Cl. Huart, IV. s. 20; Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946, s. 14.

[131] St. Julien, s. 3-4.

[132] De Guignes, II. s. 150.

Abbâsî Halifesi Me'mun bile bu esrarengiz hâdiseyi duymuş ve onun hakkında tetkiklerde bulunmak üzere Horasan valisi Esed bin Nûh'u me'mur etmiş; o da gereken bilgileri toplamış; fakat mahiyetini öğrenememişti. Eski Arap seyyahı Temîn bin Bahr Dokuz-oğuzlara (Uygurlara) gitmiş; "*Onların beldelerinde garip bir taş* olup bununla istedikleri zaman yağmur, dolu ve kar yağdırıyorlardı. Bu mes'ele onlar arasında çok yaygın ve meşhur olup kimse bunu inkâr etmez" der[133]. Coğrafyacı İbn ül-Fakîh'in rivâyetine göre Eb'ul-Abbas İsa Oğuzlar, Dokuz-oğuzlar ve Karluklar arasında yağmur yağdırıldığı haberlerini duyar; fakat bunlara pek inanmaz. Bilâhare Horasan valisi Davud Badgîsî ile görüşünce artık şüphesi kalmaz. Zira o Oğuz yabgusuna isyan eden oğlu Balkık'tan bu hususta tam bir bilgi almış; bunun bir hile ve sihirle değil Allah'ın kudreti ile olduğunu öğrenmiştir. Kâhinler (kamlar) vasıtası ile yağmur ve kar yağdırıldığına dair bir haber de Samanî hükümdarı İsmail bin Ahmed(892-907)in Şamanî Türklere karşı giriştiği bir sefer münasebeti ile verilmiştir. İslâm kaynaklarına göre Samanî Emîri köle Türklerden ve yerlilerden mürekkep yirmi bin kişilik ordusu ile hareket edince askerleri arasındaki bu Türkler karşı tarafta akrabaları olduğunu ve onlardan aldıkları habere göre yarın kâhinleri (kamları) vasıtası ile yağmur ve kar yağdıracaklarını söylediler. Hükümdar askerlerine insanların böyle bir şeye kaadir olamayacağını ve buna inanmakla hâlâ kalblerinde küfür izleri kaldığını söyledi. Fakat Türk askerleri yarın güneş doğduktan sonra bunun gerçekleşeceği ve Emîr İsmail'in de bizzat bu hâdiseyi görebileceği üzerinde ısrar ettiler. Nitekim ertesi gün, aynı saatte, ordunun dayandığı dağ üzerinde büyük bir bulut peydah olmuş; her tarafı karanlığa boğmuş ve korkunç gürültüler duyulmuştu. Bu tehlikeli durumda Emîr İsmail atından inip Allah'a yalvarmış ve nihayet bulutlar Şamanîlere aid tepe üzerinde dolu halinde dökülmüş ve bu sayede onların bozguna uğramaları ve kaçmaları sağlanmıştı[134].

Türk halkları hakkında en selâhiyetli bir kimse olan Kâşgarlı Mahmud: "*Hususî bir taş olan* **Yat** (Yada) ile *kâhinlik yapılır*; rüzgâr ve yağmur celbedilir. Bu, Türkler arasında çok yaygın olup buna Yağma boyu içerisinde bizzat şâhid oldum. Orada bir yangını söndürmek maksadı ile yapılmış; yaz esnasında, Allah'ın izni ile, kar düşmüş ve bu suretle yangın söndürülmüştü" der[135]. Bu usulün tatbikatı ve çeşitli maksatlarla kullanılışı hakkında kaynaklarda zengin kayıtlar vardır. Muhammed bin Hüseyin et-Tûsî eserinde

[133] Nşr. V. Minorsky, *BSOAS*, XII (1948), s. 282; Yakut, II. s. 24.
[134] Yakut, *Mucem ul-buldân*, II. s. 25-26; Z. Kazvînî, s. 515-517.
[135] *Dîvân*, III. s. 2.

"Türkler arasında türlü renk ve cinsleri olan bir **yat** taşı vardır, ki onun mâdeni Hıtay ve Tavgaç dağlarından çıkar. Bu taş vasıtası ile yağmur, dolu ve kar celbedilir. Türkler ve Uygurlar bu sanata vâkıf olup bunu icra edene **Yatçı** derler. Bu işte mâhir olanlar köyün bir tarafına yağmur ve kar getirdikleri zaman diğer tarafında da güneş çalar. Türkler bunu muharebelerde yanlarında taşır ve o sayede düşmanlarına zafer kazanırlar. Türkistan'da bir tepeden çıkan bu taşlardan şehirlere götürülür; suya asar ve yağmur yağdırırlar" tarzında bir bilgi verir[136]. Ahmed bin Ebi Hâlid'in "**Kitâb-ül Ahcâr**" adlı eserinden aldığını söyliyen Ahmed bin Yusuf el-Tifâşi bu inanç ve muamele hakkında daha fazla tafsilât verir. Harzemşah Alâeddin Muhammed'in ordusunda bir Türk gördüğünü, istediği zaman yağmur yağdırdığını, yağış ve sel zamanında **Sürhab** adlı bir kuşun yağmur ve sel zamanında sulak yerlere yumurta büyüklüğünde taşlar bıraktığını, bunların hükümdarın hazinesinde toplandığını, yazın yağmur yağdırmak veya düşmana karşı fırtına çıkarmak gerekince kullanıldığını bildirdikten sonra "Yaşlı bir Türk tenha bir çadırda yağmur yağdırmağa başlayınca hazine emîni ile birlikte biz de üstü açık olan bu çadırda idik. Önüne içi su dolu bir tas aldı. Sonra üç kalın kamışı tasın sağına, soluna dikti; diğerini de ufkî bir vaziyette koydu, ince ve kızıl yada taşı renginde bir yılanı, kuyruğu ufkî olarak kamışa bağlı ve başı su üzerinde tuttu. Bundan sonra iki yada taşını suya koyup birbirine sürttü. Bu işi yedi defa yaparken yanında bundan anlıyan kimseler de kendisine yardım ediyordu. Bu muameleyi müteakip yadacı başı açık, saçları dağınık, yüzü hiddetli ve köpürmüş olarak başını göğe kaldırdı; iki saat yağmur duâsı yaptı. Nihayet gök bulutlanarak müthiş bir yağmur yağdı". Hikâye sahibi bu işi yapanların mutlaka muvaffak olduğunu, zira bir çok defalar buna şahit bulunduğunu, bununla beraber yadacıların ailesine bir ölüm, mal ve hayvanlarına bir zarar geldiğini, fakat Sultan'm kayıplarını tazmin ettiğini ve bununla beraber yine de fakir yaşadıklarını ilâve eder. Harzemşah yazın (Şamanî) Türk beldelerine sefere çıkardı. Bir defa hudutta yağmur ve kar yağışına tutularak askerlerin helâk olmak tehlikesi ile karşılaşmış; bu durumda **candar**larım çıkararak dağı araştırmış ve yağmur yağdıran iki kişi buldurup getirtmiş. Karı kestirmek ve tehlikeyi atlatmak maksadı ile **yadacı**ları keçeye sararak canlı iken gömdürmüş ve bu sayede hava düzelmiş[137].

Harzemşah Celâleddin Mengü-birti de seferlerinde yada taşını beraberinde taşıyordu. Şarkî Anadolu'da Valaşgirt ovasında çok sıcak ve kuraklıkla

[136] Veliyüddin Ef. No: 2542, s. 57-58.

[137] Ahmed bin Yusuf al-Tîfâşi, *Ahcâr ul-mülûkiyye*, Veliyüddin Ef. No: 2542, s. 550-560; Z. Kazvînî, *Acâib ul-mahlûkat*, trk. trc. Veliyüddin Ef. No: 2462, s. 1396.

karşılaşınca yada taşı ile yağmur yağdırmağa karar vermiş; Sultan'ın yanında bulunan tarihçisi Muhammed Nesevî buna inanmamıştı. Fakat Sultanla birlikte bizzat bu merâsime gittiğini ve neticede ovaya gece-gündüz yağmur yağdığını, Harzemşah'ın bu kudretinden dolayı da gurur duyduğunu yazar. Nitekim Dâye Hatun'un Sultan'a: *"Ey dünyanın efendisi!* Sen bu san'atta ölçüyü bilmiyorsun; zira bu şiddetli yağmur ile halkı azaba soktun. Halbuki başkaları ihtiyaç nisbetinde yağmur yağdırıyorlardı." demiş, Sultan'ın da: "Öyle değil; bu yağmur merdin eseridir ve benim himmetim başkalarından farklıdır" dediği rivâyet edilmiştir[138]. Harzem ordusunda aslî unsuru teşkil eden Kanglılar arasında bu san'atta çok mâhir kimseler vardı. Bu sebeple, Çin seferinde zorlukla karşılaşan, Oktay kağan bir Kanglıyı **yay** (yada) yapmağa me'mur etti; yaz ortasında yağmur ve kar yağdırınca Çin'liler dehşete düştü. Nayman'lar Hıristiyan olmakla beraber yine de Şamanları çok rol oynuyordu. Muharebelerde **yaycı** (yadacıları) kullanıyorlardı. Nitekim Buyuruk Han da, bir defasında, Cengiz Han'a karşı bir muharebede bu vasıtaya başvurmuştu[139]. Fahreddin Mübârek-şah Türkistan'ın hassaları bulunan taşları arasında çeşitli yada taşları ve onların yağmur yağdırma te'sirleri hakkında daha farklı bilgiler verir[140]. Gimek'lerin ülkesinde bulunan yada taşları ile onlar da yağmur yağdırırmış[141]. Karluklar yurdu ile Huttalan arasında bulunan bir boğazdan geçerken yağmur ve kar yağmağa başlarmış[142]. Türklerle karışan Keşmir'de de yada ve yağmur yağdırma san'atının mevcut olduğunu Marco Polo yazar[143]. Böylece Eski ve Orta çağlar boyunca Türklerin yağmur yağdırma an'anesi hakkında Türk, Çin, İran, Arap ve Avrupa müellifleri pek çok malûmat vermiştir, ki İbn Haldûn da bunlar arasındadır. Bu taşa yay, yat, yada, cada ve bunu yapana da yaycı, yatçı, yadacı ve cadacı denirdi. Moğol devrinde farsçada kullanılan "**yadamışî**" veya "**cadamışı kerden**" yada ile yağmur yağdırmak mânasına geliyordu[144]. Kâşgarlı Mahmud'un kitabında, Uygur metinlerinde ve farsça lûgatlarda bu tâbirlere rastlanır. Uygurların Orhun havalisinden Beşbalığ şehrine ve şarkî Türkistan'a

[138] M. Nesevî, *Sîretu Sultan Celâluddin Mengü-birti*, nşr. Houdas, s. 238; Farsça metin, nşr. M. Minovi, Tahran 1344, s. 268.
[139] Cüveynî, *Cihân-güşâ*, I. s. 152.
[140] Mübarekşâh, *Tarih*, s. 41-42.
[141] Z. Kazvinî, s. 588.
[142] M. N. Bekrân, s. 84.
[143] Marco Polo, Pekin tabı, I. 87-88.
[144] Diğer kayıtlar için bak. Quatremère. *Histoire des Mongols*, s. 428 - 440. Bu filolojik araştırma istisna edilirse bu hususta ilk dinî-etnolojik tetkik F. Köprülü tarafından yapılmıştır (*Edebiyat Fakültesi mec.* IV (1925); A. İnan, *Şamanizm* adlı eserinde bu husus için bir bahis ayırmıştır (Ankara 1954, s. 160-165).

muhaceretleri de kendi menkîbelerine göre saadetlerini sağlayan **Kut** dağı'nın Çinlilerin hilesi ile parçalanması neticesinde kuraklık başlamış; canlı ve cansız her varlık "**Göç, göç!**" diye bağırmağa başlamış ve muhaceret de, Kırgızların istilâsı ile değil, Çin oyunu ile ve uğurlu tılsımın kaybolarak kuraklığın hüküm sürmesi ile izah edilmiştir[145]. Böylece Çin'lilerin fenalıklarına dair Türklerin kanaatları tarihî metinlerle olduğu gibi efsânelerle de sâbit olmuş ve milletin şuûru altında da yerleşmiştir.

[145] Cüveynî, I. s. 40-45.

8. Türkler Arasında Yabancı Dinler

"Buda dini, insanlara yumuşaklık ve meskenet telkin ettiğinden, Türklerin yaşayışlarına ve savaşçı ruhlarına aykırıdır."

(Tonyukuk)

TÜRKLER eski devirlerde, Şamanî dininde iken, kültür birliğine sahip bulunuyorlardı. Fakat VIII-XI. asırlar arasında yabancı dinlerin yayılması bu manevî birliği parçaladığı gibi siyasî bakımdan da Türk dünyası daha fazla dağınık bir manzara arzediyordu. Şarkta Uygurlar, garpte Hazar ve Bulgarlar hanlık derecesinde olmakla beraber, Oğuz ve Karluk gibi büyük Türk kavimleri daha küçük derecedeki yabguların idaresinde bulunuyor; Uzak-şarktan Balkanlara kadar büyük-küçük birçok devletlere ayrılıyorlardı. XI. asırda İslâmiyet Türklerin umumî ve millî dini olmağa başladıktan sonradır, ki tekrar büyük ve kudretli imparatorluklar doğmuştur. Zira İslâmiyet Türklerin mizaçlarına, tekâmüllerine ve medeniyet hamlelerine uygun bulunduğundan onların maddî ve manevî yükselişlerine yardım ediyordu. VIII-XI. asırlarda Türkler Maveraünnehir'de, Şarkî-Türkistan'da, Yedi-su ve Sır-derya boylarında, Hazar ve Karadeniz sahillerinde, İtil havzasında yerleşik hayata geçmiş; ticaret, sanayi ve kültürü yüksek pek çok şehirlere sahip olmuşlardı. Bununla beraber Uzak-şarktan Balkanlara kadar uzayan Bozkırlarda yine de göçebe hayatı sürüyor ve Şamanî dinine bağlı bulunuyorlardı. Fakat Göktürkler, Uygurlar, Oğuzlar ve Karluklar dinî ve kültürel bakımdan ileri seviyede iken, şimalde yaşıyan Gimek, Kırgız ve Başkırtlar dinleri ile birlikte daha farklı ve geri bir durumda idi[146]. Bu geniş bozkırların, Asya ve Avrupa'da dünya ile hududunu teşkil eden bölgelerde yabancı

[146] İbn Fadlân, s. 18-19; Gerdîzî, s. 83, 87, 102; Bîrûnî, *Âsâr ül-bakıyye*, s. 264; Mervezî, s. 19.

kültür, din ve yazılar da Türkler arasında yayılmış; fakat bu yayılışlar göçebelerden ziyade yerleşik halklar arasında vuku bulmuştu.

Zerdüşt, Buda, Mani ve Hıristiyan dinlerinin Türkler arasına girmesi daha evvelki asırlara çıkmakla beraber asıl yayılışı bu asırlarda kendini göstermiş; Musevîlik de bu devirde Hazar hakanları tarafından kabul edilmişti. İslâmiyet de, yine bu devirde, daha yüksek esasları ve medeniyeti ile Türk kavimlerini fethetmeğe başlayıp manevî ve siyasî birliğe zemin hazırlarken Türk dünyası böyle bir dinî parçalanma içerisinde bulunuyordu. Buda dini Türkistan'da, hususiyle Buhara ve Belh şehir ve bölgelerinde kuvvetle yerleşmişti. Buhara'da çok miktarda Budist **Vihara**(manastır)ları kurulduğu içindir, ki bizzat bu şehir de adını bu manastırlardan almıştır. *İslâm medreselerinin kurulmasında* ve Selçuklular zamanında bu müesseselerin *bütün İslâm dünyasına* yayılmasında bu Viharaların te'siri olmuştur. Gök-türkler zamanında Buhara ve Belh Budizmin merkezi olmuş; 630'da buraları ziyaret eden Budist hacısı Hiuen Tsang pek çok Buda tapınağına, Viharalara ve rahiplere rastlamıştır. İslâm istilâsında Kuteybe Buhara yakınında büyük bir ticaret merkezi olan Beykent şehrini işgal ve tahrip edince mâbedlerinde pek çok gümüş putlar ve mücevherat elde etmişti. Haccâc zamanında fethedilen Belh, Kandahar ve Bamyan mâbed ve manastırlarında çok miktarda altundan Buda heykelleri ve mücevherat bulmuşlardı. X. asır İslâm coğrafyacılarının Belh, Buhara ve Semerkand'da **Nev-bahar** adı ile mevcudiyetini haber verdikleri sur kapıları **(derb)** da bu eski devrin dinî hatıralarını ve oralarda yeni (nev) viharalar bulunduğunu gösterir[147]. Türkler de Budist putlarına "Burkan" ve tapınaklarına da "**Burkan evi**" adını veriyorlardı, ki bu da Viharadan geliyordu[148].

Gök-türklerin idaresinde yaşıyan bu beldelerin Türk Aryanî halkları arasında Buda dini bu merkezlerde yayılmış bulunuyordu. Budist rahipleri de dinlerini Türk kağanlarına ve halkına kabul ettirmek için çok uğraşmışlardı. Nitekim Mukan Han'ın halefi Tapu **(To-po)** Han'ın (572 -581), bir rahibin te'siri ile, Buda dinine girdiği, bir Buda mabedi ve heykeli yaptığı, ve bu sayede hükümdarlığının yükseleceğine inandığı rivâyet ediliyorsa da bu hâdisenin dinin yayılışı hakkında hiçbir te'sirine rastlanmamıştır.[149] Garbî Gök-türklerin hakanı Tung Yabgu, 626'da, kendisini ziyarete gelen bir rahi-

[147] İbn un-Nedîm, *Fihrist*, s. 285-286; İbn Havkal, s. 483-492; İstahrî, s. 316; Nerşahî, s.. 16, 17, 43; Hiuen tsang, s. 46-48.
[148] Kâşgarlı Mahmud, *Divân*, I, s. 343, 346; III, s. 84 (B. A.).
[149] St. Julien, s. 30.

bi saygı ile karşılamış ve ona ihsanlarda bulunmuştur. Aynı Han 630'da Tokmak ve Balasagun şehirleri yakınında bulunan yazlık ordugâhında Budist hacısını yaldızlı muhteşem otağında kabul etmişti. Hacının hatıratına göre, Han'ın yanında ipekli elbiseleri ve örgülü saçları ile muhafızlık yapan ikiyüz subayın manzarası göz kamaştırıcı idi. Ordusu da gözün görebileceği kadar uzaklara yayılıyordu. Bu süvari ordusu da ince yünlü elbiseler giyinmiş; ellerinde yay, uzun mızrak ve bayraklar bulunuyordu. Han hacıya içkili ve müzikli büyük bir ziyafet vermişti[150]. Bununla beraber bütün bu gayret ve propagandalara rağmen Türkler kendi Şamanî dinlerine bağlı kalmıştı.

Filhakika, VIII. asırda, Bilge kağan (716-734) Orkun'da Buda ve Lao-tse dinlerine birer mâbed yapmak düşüncesini akıllı veziri ve kayınpederi Tonyukuk ile görüşünce bu devlet adamı bu dinlerin *insanlara yumuşaklık ve miskinlik verdiğini,* bu sebeple *Türklerin yaşayışlarına ve savaşçı ruhlarına* uygun gelmiyeceğini ve çok kalabalık olan Çin'liler karşısında mağlûbiyete ve temsile uğrayacaklarını anlatıyor; Han da bu hakîmâne tavsiyeleri doğru buluyordu[151]. Bilge Han, kitâbesinde, yabancı ve bilhassa Çin te'sirleri karşısında çok hassas davranıyor ve onların esaretine sebep olan bu te'sirler dolayısı ile acı şikâyet ve ihtarlarla milletinin millî kültür ve an'anelerini muhafazaya çalışıyordu. Bu sebeple onun veziri ile yaptığı bu müzâkerenin yabancı mâbetlerin kendilerinden ziyade bu dinlerin sâlikleri için düşünüldüğünü de telkin eder. Nitekim yabancı dinlere saygı gösteren ve tebealarının hürriyet ve ihtiyaçlarını düşünen bütün Türkler gibi Gök-türkler'de, VIII. asırda, Keşmir'de Hatun ve Yel-tekin, Gandara'da da Hatun ve oğlu Tekin-şad tarafından yapılan Buda tapınaklarının yerliler için yapılmış olması icabeder. Bu eserler, aynı zamanda, Gök-türk hâkimiyetinin bu uzak beldelere kadar uzadığını ve onların medenî faaliyetlerini gösterir[152]. Böylece Budizmin Türkler ve bilhassa göçebeler arasında pek yayılamadığı ve onların ruh ve mizaçları buna sebep olduğu anlaşılıyor. Fakat Şarkî-Türkistan'ın Türkleşmesinden önce orada yerleşen Buda dini bu ülkeye göçen Uygurlar arasında bir derece yayılmış ve onlardan bize birtakım Uygurca dinî eserler kalmıştır. Gerçekten Şarkî-Türkistan'da da diğer din mensupları Budistlerden daha fazla idi. Bu suretle Budizm orada da uzun bir ömre sahip olamadan Tibet'e, Hindiçini'ye, Japonya'ya ve diğer Uzak-şark memleketlerine göçtü.

[150] E. Chavannes, s. 192, 194; Hiuen Tsang, trc. St Julien, *JA* (1847), s. 63.
[151] St. Julien, s. 190-191.
[152] E. Chavannes, s. 198.

Mani dininin Uygurlar arasında yayılması daha mühim tarihî ve kültürel neticeler doğurmuştur. Sasanîlerin son devrinde İran'da vuku'bulan dinî ve içtimaî mücâdeleler dolayısı ile bu ülkeden Mâverâünnehre ve yüksek Asya'ya doğru Zerdüşt, Mani ve Hıristiyan dini mensupları göçüyor; Türkler arasında müsamaha ve himâye buluyorlardı. Sasanîler idaresinde zuhûr eden Mani (doğ. M.S. 215), Zerdüşt ve Hıristiyan dinlerinin karışmasından, daha sonra Buda akidelerini de içerisine almasından meydana gelen yeni bir din vücuda getirdi. Sasanî devletinin yıkılması üzerine İslâmiyet karşısında tutunamıyan Manihaistler Türkistan'a ve Türk hakanının himâyesine sığındılar; dinlerini bu ülkede yaydılar. Büyük kervan yolu ile oradan Uzak-şarka kadar ilerlediler. Onlar kendileri ile birlikte Yakın-şarktan kültürlerini, âramice-süryânîceden türeyen ve Soğd alfabesi adını alan yazılarını da getirdiler. İslâmiyet Türkistan'da ilerledikçe burada sığınak bulan Mani ve İsa dini mensupları bu yüksek ve yeni din karşısında dayanamıyarak azalıyorlardı[153]. Bununla beraber İslâm ve Türkistan medeniyetinin çok yüksek bir devri olan X. asırda bile Semerkand, Şaş (Taşkent) ve Tunket gibi büyük şehirlerde Manihaistlere ve Hırîstiyanlara rastlanıyordu[154]. Böylece bir yandan Gök-türk devletinin yıkılması öte yandan İslâmiyetin ilerlemesi bunların ya İslâmiyeti kabullerine veya Uzak-şarka göçmelerine sebep oldu.

Mani dininin Çin'de ilk yayılışı Gök-türklere tâbi' Toharistan yabgusunun, 720'de, Çin'e gönderdiği Tamuça adlı mühim bir astronomi âlimi ve rahibi ile başlar[155]. Gök-türk imparatorluğu yerinde, 745 yılında, Uygur devletini kuran Bayan Çur kağan'dan sonra onun halefi olup **"Tanrı'da kut bulmış Bilge kağan"** unvanını alan oğlu Bugu Han (759-780), 762'de, Çin'e yaptığı bir sefer esnasında, orada tanıştığı Mani rahiplerini dönüşünde payitahtı Karabalgasun şehrine getirdi. Bu suretle onun resmen Manihaizmi kabulü İslâmiyet ve Hıristiyanlık karşısında çökmekte olan bu dine hayatiyet verdi. Uygurlardan kalan Mani eserleri (ve meselâ **Huastuanift**) sayesindedir, ki bu din hakkındaki bilgiler hep ona düşman İslâm ve Hıristiyan müelliflerin tek taraflı görüşlerinden kurtulmuştur. Soğd'lu ticaret kervanlarının Çin'e götürdüğü bu din şimdi, Uygurlar vasıtası ile, tekrar Yüksek-Asya'ya dönüyordu. İslâm müellifleri Çin kaynaklarına uygun olarak bu dinin Uygurlar arasında yayılışını anlatmışlardır.

---

[153] İbn un-Nedim, s. 26, 472, 484; Mes'udî (Takı-zâde, *Mani ve din-i o*) Tahran 1325, s. 129; Barthold, "Orta-asya'da Hristiyanlık", *TM*. I; Cl. Huart, *La Perse antigue*, s. 219 - 226.

[154] Bîrûnî, *Âsâr*, s. 209; Makdisî, s. 323; İbn Havkal, s. 498, 507; *Hudud al-Âlem*, s. 113.

[155] E. Chavannes, s. 292, 302.

Mani dinine ait meşhur Karabalgasun kitâbesi: "*Evvelce et yenen bir memlekette şimdi pirinç yenecek; evvelce insan öldüren bir millet artık hayır ve sulh içinde yaşıyacaktır*" ifâdesiyle derin bir değişikliği meydana koyuyordu[156]. Bu hâdiseye temas eden Moğol devri İslâm tarihçisi Cüveynî Uygur hükümdarlarının semavî menşeine, Bugu Han'ın Afrâsyâb soyundan olduğuna ve tahta çıkışına dair destânî rivâyetleri naklederken payitahtları Ordu-balığ yâni Karabalgasun şehrinin inşasını, bu şehrin harabeleri içerisinde bulunan arkeolojik buluntuları ve kitâbeleri anlatır. Nihayet Çin kaynaklarına uygun olarak, **Kut** dağı efsânesine göre felâketlerin başladığını, bütün varlıkların "**Göç, göç!**" feryâdları üzerine Uygurların garba doğru göçüp Beşbalığ ve Balasagun şehirlerini kurduklarını, onların sihir ve nücûm bilen kamları olduğunu söyledikten sonra Bugu Han'ın Çin'den getirttiği **To-yin**(Mani rahibi)lerle kamlar arasında yapılan dinî münakaşalar sonunda bunların ikincileri mağlûp ettiklerini bildirir. Ona göre manilerin **Nom** adlı kitapları insanlara ve hayvanlara eziyet ve zulüm yapmayı yasaklıyor; fenalığa karşı iyiliği tavsiye ve rûhların tenâsuhuna inanmayı emrediyordu[157].

Böylece Gök-türklerin millî rûh ve anlayışlarına aykırı bularak reddettikleri Buda dini yerine Uygurlar ona yakın olan Manihaizmi kabul etmekle kendi kültür ve hayatlarını da bir derece değiştiriyorlardı. Gerçekten Orhun alfabesi yerine Soğdçadan meydana çıkan bir yazıyı alıyor (Uygur yazısı) ve savaş kabiliyetlerini de azaltıyorlardı. Bu sebepledir, ki IX. asır Arap mütefekkiri Câhiz, bu din değişikliği ile birlikte, Uygurların savaşçılığı da kaybettiklerini söyler. Ona göre bu cesur milletin evvelce galip geldiği Karluklara artık mağlûp olmasının sebebi Mani dinini kabulleridir. Bununla beraber bu ifâdede biraz mübalâğa olsa gerek. Zira Uygur hanları kendi dindaşlarını korumak için hem Çin imparatorluğunu, hem de Mâveraünnehir'de Sâmânî devletini tehdit edebilmişlerdir. Filhakika Halife Muktedir zamanında (908-932) Sâmânî hükümdarı Semerkand'da bulunan Manihaistleri tazyik edince Uygur Hanı ona yazdığı mektubunda "*Benim memleketimde bir kaç misli müslüman vardır. Eğer onları öldürürsen ben de müslümanları yok eder ve mescidlerini yıkarım*" diyordu. Bunun üzerine Sâmânî emîri Manihaistleri

[156] E. Chavannes et P. Pelliot, *Un Traité Manicheén retrouve en Chine*, J A (1913), s. 195-196, 268; P. Pelliot, *A. Propos des Comans*, J A (1920), I, 153; W. Barthold, *Dersler*, s. 43.

[157] Cuveynî, *Cihân-güşâ*, s. 39-45; Reşideddin, *Câmi ut-tevârih*, I, s. 105-107; Bîrûnî, *Âsâr*, s. 206 - 209; Mani dininin kabulünde Manihaistlerin tedavilerinin rol oynadığına dair rivâyetler vardır (Gerdizî, s. 90-91). Uygurca'da *nom* (kanun), Arapça'da *nâmûs*, Farsça (ve ordan Türkçe) *namaz* kelimeleri Yunanca *nomos*'tan gelmiştir. Türklerin secde ve namaz yerine kullandıkları *Yükünç* (yükünmek) tabiri İslâm devrine de intikal etmişti.

takipten vazgeçmiş ve onları sâdece vergiye bağlamıştı. Mes'udî bu din mensuplarının İslâm memleketlerinde çok az kaldığını, Bağdad'da üçyüz kişiden beşe düştüklerini, Soğd'da ve Tunket şehrinde bir miktar bulunduklarını ilâve eder. Bu hâdise de Uygur devletinin Moğolistan'da Kırgızlar tarafından, 840'ta, yıkılışlarından ve Şarki Türkistan'a göçtükten sonra vuku bulmuştur, ki Uygurların küçüldüğü zamana rastlar. Buna rağmen Uygurlar yine de askerî kabiliyetlerini muhafaza ediyor ve Müslüman Karahanlara karşı da savaşlar yapıyorlardı. Kâşgarlı Mahmud Uygurları iyi ok kullanan bir kavim olarak göstermekle de bu hususu te'yid eder[158]. Bu münasebetle dinlerin kavimler üzerinde olduğu kadar, kavimlerin de dinler üzerinde te'sirleri bulunduğuna dair tarihî ve sosyolojik bir hakikati hatırlamak yerinde olur. Nitekim Hazret-i İsa'nın talimatına rağmen Avrupa'lıların savaşçı kabiliyetleri hiç değişmemiş ve yine papalar cismanî hâkimiyet mücâdelesine girişmekle de onun emirlerine muhalefet etmişlerdir. Budizm de Uzak-şark'ta aynı tâdillere uğramıştır.

Şarkî-Türkistan ve Yedi-su havâlisinde hüküm süren yeni Uygur devleti içerisinde Mani dininden başka Buda, Hıristiyan ve İslâm dinleri de bir arada yaşıyor ve Şamanîlik de henüz devam ediyordu. İslâmiyet ve Hıristiyanlık karşısında yok olmak üzere bulunan Mani dininin Uygurlar tarafından kabulü bu dinin Şarkta talihini yükseltirken Garpta da birdenbire geniş ölçüde yayılmasına vesile oldu. Gerçekten Mani dini Bizans Anadolusunda **Pavlâkî**'ler (Arapça cemi' şekli ile **Bavâlıka**, fransızca **Pauliciens**), Balkanlarda **Bogomil**'ler, Dalmaçya sahillerinde **Kathar**'lar ve cenubî Fransa'da **Albigeois**'lar adı ile meydana çıkarak cihân-şümûl bir din olmağa başladı. Hıristiyan ilâhiyatçısı Saint Augustin bile gençliğinde bu dine mensup idi. Kilise bunlara karşı çok şiddetli davrandı ve XI. asırda ilk Haçlı hareketini de onlara karşı yaptı.

Çağdaş müellifler, yakınlık ve karşılıklı te'sirler dolayısı ile, bazan Buda ve Mani dinlerini birbirlerine karıştırıyorlardı. XIII. asır seyyahı W. Rubruck Uyguristan'da Buda, Mani, Hıristiyan, İslâm ve Şamanî Türklerin bir arada ve âhenk içinde yaşadıklarını müşahade etmişti. Mengü Han, huzurunda çeşitli dinlerin mümessillerinin münakaşalarını dinledikten sonra: "*Biz tek bir Tanrıya, onun emri ile yaşadığımıza ve öldüğümüze inanıyoruz*" beyânı ile Budist, Manihaist ve Hıristiyanların mabutlarından daha yüksek sıfatlara sahip bir Tanrı'ya taptıklarını söylüyor ve "**Tanrı** size verdiği **kitapla-**

[158] İbn un-Nedim, s. 472; Mes'ûdî, I, s. 288, 289-301; Tamim bin Bahr, *Journey to the Uighours*, nşr. Minorsky, *BSOAS*, XII (1948), s. 282; Barthold, *Dersler*, s. 47-49;

ra mukabil bize de **kâhinler** (kamlar) vermiştir. Biz onların anlattıklarını yapar ve huzur içerisinde yaşarız" derken Bilge Han gibi düşünmüştür. Avrupalı seyyahlara göre Uygurlar mâbedlerinde bulunan idollara tapmadıklarını, sâdece ölülerini temsil ettiklerini, Tanrı'nın tek ve gayrî maddî olduğunu söylediklerini yazar, ki burada daha ziyade Şamanîlik bahis mevzuu gözükmektedir[159]. İslâm ve Hıristiyan yazarlar Uygurlara ait Hoten, Yarkent, Kâşgar ve Kayalık şehirlerinde Budist, Müslüman ve Hıristiyanlar bulunduğunu, merkez Kara-hoço şehrinde ise Müslüman, Hıristiyan ve putperest (Şamanî)lerin bir arada yaşadığını belirtirler. Uyguristan'da din hürriyeti çok geniş olduğu halde Moğol devrinde Beşbalığ şehrinde Müslümanlara bir suîkasd hazırlanmış; fakat mes'ele Mengü Han'a intikal edince müteşebbisler **Yargu** (mahkeme) da cezalandırılmış ve bu sebeple de Uygur hanı değiştirilerek yerine kardeşi Ögünç **İdi-kut** (kutsiyet sahibi, han) makamına getirilmiştir[160].

Şarkta Uygur hanı nasıl Mani dinini devlet dini yapmış ve diğerlerine hürriyet tanımış idiyse Garpta da Hazar hanı aynı asırda, öylece Musevî dinini resmen kabul etmiş; fakat küçük bir yüksek tabaka dışında halk Müslüman ve Hıristiyan dinlerine girmiş ve Şamanîlik de bu dinler arasında uzun müddet yaşamıştır. VI. asırda Gök-türklerin yabguları olarak batı bölgelerini idare eden Hazarlar metbû'larının zayıflaması üzerine kuvvetli bir kağanlık (imparatorluk) hâlinde yükselmişlerdi. Evvelce Gök-türkler gibi Sasanîlere karşı Bizanslıları daha müsait bulan ve onlarla ittifak yapan hakanların, daha sonra, kuvvetli İslâm-Arap ve Hıristiyan-Bizans imparatorlukları karşısında, her iki dini de kabul etmiyerek musevîliğe girişlerinde siyasî endişelerin rol oynadığı gözüküyor. Nitekim bir rivâyete göre Hazar hanı Bulan, 740 da, bu üç din mensupları ile, huzurunda yapılan münakaşalar sonunda, Musevîliği tercih etmiştir. Mes'udî Musevî dininin kabûlünü Halife Harun Reşid zamanında (786-809) gösterir[161]. Bizans'ta imparator Romanos zamanında (919-944) girişilen dinî tazyik ve Hıristiyanlaştırma gayretleri üzerine Yahudiler Hazar devletine sığınmış ve himâye görmüşlerdir. Bu sayede Musevî dini bu ülkede kuvvet buldu. IX. asırda Slavlar arasında olduğu gibi Hazarlar arasında da Hıristiyanlık propagandası genişlemiş ve Kyrille adlı meşhur papaz bu memlekete giderek İsa dinini yaymaya başlamıştır. İbn un-Nedim'in Hazar'ların İbranice bir alfabe kullandıklarını ve Fahreddin Mübarek-şâh da Slavlar gibi soldan sağa doğru yazıları olduğunu söyler, ki iki din-

[159] Rubruck, s. 148, 228, 231-233, 235-236.
[160] Rubruck, s. 142; Marco Polo, s. 63 - 64; Gerdizî, s. 94; Cüveynî, I, s. 34 - 39.
[161] Mes'ûdî, I, s. 111-112 (Mısır tabı).

le birlikte bu alfabelerin de Hazarlar arasında kullamldığını meydana korlar[162]. Bununla beraber, yukarıda belirttiğimiz gibi, Hazarlardan bize kadar intikal etmiş Hazar Türkçesinde bir vesika yoktur.

Hazarlar komşuları Türk, Rus ve diğer Slav kavimlerini hâkimiyetlerine alarak büyük ve kudretli bir Türk imparatorluğu vücuda getirmişlerdi. Ruslar üzerinde yaptıkları siyasî ve kültürel te'sirler arasında han (**kaganus**) unvanı Kief hükümdarları tarafından kabul edilmişti. Hazar ülkesi milletler-arası ticâret sayesinde çok ilerledi; payitahtları İtil şehrinden başka Balancar, Semender, Saksın (Sarığ-şm) ve Suvar gibi büyük şehirler meydana gelmiş; ziraat, ticaret ve sanayi hayatı canlanmıştı. Komşu İslâm medeniyetinin ileri derecesi ve Türklerin bu dine girmeleri Hazarlar arasında da İslâmiyetin yayılmasına hizmet etti. Hâkim ve idareci kadro dışında İslâm ve Hıristiyan dinleri halkın ekseriyetini kazanmıştı. Bu sebepledir, ki İtil şehrinde yedi mahkemeden ikisi İslâm, ikisi Hıristiyan, ikisi Musevî ve biri de Şamanî ve Rus tüccarlarının dâvâlarına bakan hâkimlerin idaresinde bulunuyordu. Filhakika "*Dinleri Oğuzların dinlerine benziyen*" halkın bulunduğuna dair ifâde de Şamanî Hazarlara aittir. Esasen Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerden başka Putperest (**abedet-ül evsân**) halkın mevcudiyeti kaydı ile Şamanîler kastedilmiştir. Kaynaklar en kalabalık halkın Müslüman ve en azının da Yahudi dininde olduğunu belirtirler[163]. Bundan başka diğer dinlere mensup olanların da henüz bazı Şamanî an'ane ve âdetlerini muhafaza ettikleri görülmekte; ölüm ve defin usulleri buna en güzel misali teşkil etmektedir. Hazar hakanının Rus (**Sakalibe**) hükümdarının kızı ile evlenmesi ve bu hatunun da İslâm dinine girmesi İslâmiyetin hâkimiyeti bakımından kayda şâyân bir misâldir ve din hürriyetine delâlet eder[164]. Bütün Türk kavim ve devletlerine mukabil Hazar hakanları halktan çok uzak ve ayrı bir mevkie sahipti. Bu sebepledir, ki halkın hükümdar önünde secde ederek yerlere kapanması Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi dinlerinde görülmemiş, bu münasebetle de "*kadîm putperest*" âdetlerinin hâkim bulunduğu dikkati çekmişti[165]. Bu aşırı ta'zim hareketine başka Türklerde rastlanmaması yabancı bir te'sirin mevcudiyetini düşündürmektedir.

Hazar devleti, tabiiyetinde bulunan Macar, Peçenek ve Oğuzların muhaceretleri ve onlarla savaşları neticesinde, zayıflayınca, kendisine vergi ile

[162] İbn un-Nedîm, s. 29; F. Mübârek-şâh, s. 46; Dunlop, *Jews Khazars*, s. 111; *Selçuklular tarihi*, s. 315.

[163] İbn Havkal, s. 390.

[164] İbn Fadlân, s. 35, 38, 40, 44-45; İbn Havkal, s. 390, 391, 393, 395; İstahrî, s. 220-221; Mes'ûdî, I, 112 (Mısır tabı); Gerdizî, s. 95-96; Yakut, II, s. 367 - 369.

[165] İbn Havkal, s. 390.

bağlı bulunan, Ruslar da bu fırsattan faydalandılar. Kief prensi Sviatoslav, 935'te, taarruza geçerek Don nehri dirseğinde bulunan Sarkel şehrini işgal etti. Bu devirde Rus Knez(bey)leri henüz İsveç dilinde konuşan Cermenler idi[166]. Bizanslılarla müşterek hareket eden Ruslar Hazarlara ve Bulgarlara karşı bulunuyorlardı. Ruslar Azarbaycan'a kadar akınlar yapınca Hazar Hanı Harezmlilerin yardımına başvurdu. Harezmlilerin İslâmiyeti kabul şartını ileri sürdükleri bildiriliyorsa da kendileri de aynı şekilde göçebelerin akınlarına mâruz kalıyordu. Rivâyete göre bu münasebetle Hazarlar ve bilâhare hanları da İslâmiyeti kabul etmiş ve zaten hâkim bir din hâlinde bulunan İslâmiyet daha da kuvvetlenmişti[167]. Bu sırada Rusların Müslüman olması mümkün gözükürken Bizanslılarla ittifakları onların Hıristiyanlığı kabullerine sebep oldu. Bu sarsıntılar dolayısıyle İtil (Volga) ve Don nehirleri arasında sıkışan Hazar devleti Rus-Bizans hücumları neticesinde Taman (Tama-Tarkan) yarımadasına çekildi. Nihayet 1016'da hanları da Hıristiyanlığa girdi.

Hazarlar, Kıpçak(Kuman)lar gelinceye, yâni XII. asrın başlarına kadar, Taman ve Kırım'da küçük bir beylik halinde kalarak nihayet tarihe karıştılar. Latinler, XIII. asırda, Sudak ve diğer sahil şehirlerinde ticaret yaparken buralarda Hıristiyan Hazarların bulunduğunu ve bu ülkeye *"Hazar-ili"* (**Gazaria**) adı verildiğini belirtirler, ki Müslüman müellifler bu devirde Karadeniz'e de "**Hazar Denizi**" denildiğini kaydederler. Hattâ Avrupa'lı seyyahlar bazan İtil nehrine kadar uzayan bölgeleri de, XIII. asırda, hâlâ *Hazar Ülkesi* adı ile adlandırıyorlardı. Bilâhare Kumanların istilâsı Rusların ilerlemesini durdurmuştu. Bu devirde Hıristiyan propagandası Kıpçaklar ve *"Büyük Bulgaristan"*nın şarkında çobanlık eden Başgırtlar arasında da başlamıştı. Fakat Müslüman olan Bulgarların hâkimiyeti İslâmiyetin yayılışını kolaylaştırdı. XIII. asırda şarktaki Kıpçaklar müslüman olurken, garptekiler de Hıristiyan dinine giriyordu. Katolik papazları tarafından Türkçe-Lâtince olarak vücûda getirilen **Kodex Kumanikus** adlı eser de bu maksatla yazılmıştı. Câhil papazların kımız içmeği yasak etmeleri dolayısıyle Hıristiyanlığın reddine dair basit vak'alar da görülüyordu. Hazarların idaresinde bulunan Gürcüler, Çerkesler ve Alan(As)lar Hıristiyan, Dağıstanlı, Lezgi ve diğer Kafkas kavimleri de müslüman olmuştu[168].

---

[166] Barthold, *Dersler*, s. 56-59.

[167] İbn Miskveyh, *Tecârib il-Umam* (Mısır), IV, s. 209; İbn ul-Esîr, VIII, s. 186; Birûnî, *Kanun ul-Mes'ûdî*, (Haydar-âbâd tabı), H, s. 539.

[168] P. Carpini, s. 36; Rubruck s. 42, 91, 92, 127, 151, 263. Macaristan'daki Kumanlar da sür'atle hristiyanlaşıyordu (Rubruck, s. 127).

Gök-türklerin yabguları idaresinde bir uc beyliği hâlinde başlayan Hazar devleti nihayet büyük bir kağanlık olmuş; bütün komşularını hâkimiyeti altına almış; önce Sasanîlere, sonra da İslâmlara karşı zaferler kazanmış; Azarbaycan ve Şarkî-Anadolu'ya kadar yayılmış ve çok defa da Bizanslıların müttefiki kalmıştı. Böylece dört asırlık parlak bir devir yaşıyan Hazarlar, Selçukluların İslâm dünyasına hâkim olduğu bir zamanda, tarih sahnesinden çekilmişlerdi[169]. Alparslan, 1064'te, Gürcistan ve Şarkî-Anadolu seferini yaparken şimalde türlü Türk kavimleri ve o zaman "**Kâfir**" olan Komuklar da, göçlerin baskısı ile, Kafkaslardan cenuba iniyorlardı. Bunlar arasında "Üç bin hanelik bir *Hazar bakiyesi* Derbend'i aşarak Kâhtan havalisine geldi; orasını imar etti ve vatan haline getirdi". 1131'de seyahat eden Ebu Hâmid el-Endülüsî yetmiş iki dil konuşan Kafkas milletlerinden bir kısmının İslâmiyeti Maslama bin Abdülmelik zamanında kabul ettiğini söylerken Komukları da bunlar arasında sayar. Fakat yukarıdaki ifâde dolayısıyle burada Dağıstanlıların bahis mevzuu olduğu ve Komukların daha sonra İslâmiyeti kabul ettiği anlaşılıyor[170].

Uygurlar gibi Hazarlar da, İslâm, Hıristiyan, Musevî ve Şamanî çeşitli dinlere parçalanmış olarak bir arada, âhenk içerisinde, yaşıyorlardı. Hazar hanı da, hudutları dışında bulunan dindaşlarını, Uygur hanı gibi, himâye edebiliyordu. 922 yılında bir İslâm ülkesinde Yahudi havrası yıkılınca Han payitahtı İtil şehrinde, kendi tebeasına ait, bir camiin minaresini yıkmak ve iki müezzini öldürmek tehdidinde bulunmuş ve Müslüman memleketlerinde mevcut "*diğer havraların tahribinden korkmasaydım, camii de yıkardım*" demiştir[171]. Devletin zayıflamasında ve yıkılmasında bu dinî parçalanmanın te'sirleri de bahis mevzuudur. Bu devletten birtakım yahudi cemaatlarının kalması tabii idi. Nitekim XII. asırda Alanlar arasında ve XIII. asırda Demirkapı (Derbend) yakınında, Samur şehrinde, çok miktarda Yahudi bulunduğu kaydedilmiştir[172]. Kırım'da ve Polonya'da türkçe konuşan ve Musevî olan Karayım Türkleri de Hazarların şüphesiz bugüne kadar kalan son bakiyelerini teşkil eder[173].

---

[169] E. Chavannes, s. 253-256; Z. Velid'i Togan, *İbn Fadlân*, s. 268-270; Dunlop, *Jews Khazars*.

[170] *Târih ul-Bâb*, nşr. Minorsky (*Hristory of Sharvan and Darband*), Cambridge 1958, s. 23-24; "Ebû Hâmid al-Andalusi", *JA* (1925), s. 83; *Selçuklular tarihi*, s. 106.

[171] İbn Fadlân, s. 45; Yakut, II, 369.

[172] Rockhill, *Journey of W. Rubruck*, s. 363.

[173] Karayimler ve menşeleri hakkında hayli neşriyat yapılmıştır.

Şarkta Uygurlar Mani, şimalde Hazarlar Musevî dinlerine resmen girerlerken Türk dünyasının en uzağında, Balkanlarda bulunan Bulgar hanları da, IX. asırda (863'de); Şamanîlikten Ortodoks hıristiyanlığa geçiyorlardı. Fakat Bulgarlar, evvelkilerden farklı olarak, başka dinlere bölünmeden kitle hâlinde Hıristiyan oluyor; millî dil, kültür ve anânelerinden de ayrılıyorlardı. Böylece, bazı millî hâtıra ve dil bakiyelerini muhafaza etmekle beraber, bir Türk devleti ve kavmi toptan slavlaşıyordu. Bulgarlar kendi ırkdaşlarından uzak kalarak Türklüklerini öyle unuttular, ki XII. asırda büyük bir Kuman kitlesi ile birlikte ikinci Bulgar devletini kurdukları zaman bile Türk unsuru yine hâkim olamamış ve Kumanlar da Balkanlarda Bulgarlar ve diğer Türkler gibi erimişlerdir. Böylece hâkim ve efendiler devlet kurma kabiliyetine sahip olmayan slav tebealarına manen mağlûp olmuş ve onların kesafetleri içinde erimişlerdi. Hıristiyanlığı kabul ile *İncil*, ilk defa, Bulgar slavcasma tercüme edilmiş ve diğer Slav milletlerinin edebiyatları üzerinde bu bulgarca te'sir etmiştir. Müslüman Selçuklu Oğuzları İslâm dünyasına ve Anadolu'ya göçerken Şamanî Oğuz(Uz)lar ve arkalarında Kumanlar Balkanlara iniyordu. Sadece 1065 yılında Tuna'yı geçenlerin miktarının 600.000'e baliğ olduğu rivâyet edilmiştir. XII. asırda Kıpçak hanı Atrak'a mensup Kıpçaklar da Kafkasları aşarak Gürcülerle ittifak ediyor; orada kısmen Hıristiyan olarak Müslüman ırkdaşları Selçuklularla savaşıyorlardı[174].

Garpte Bulgar, Kuman ve sair Türklerin Hıristiyanlığı kabullerinden çok önce daha Sasanîler zamanında, Yakın-şarkta Bizans'ın takibine uğrayan Nesturîler ve hususiyle bunların âlim ve filozofları İran'a sığınmış; Hıristiyanlık bu suretle İran'da tutunmuş ve buradan da Türkler arasına girmişti. Fakat bu yayılış daha ziyâde Sasanî devletinin yıkılışından sonra ve İslâm istilâsı sırasında vuku bulmuştu. Gerçekten eski İslâm kaynaklarına göre Araplar geldiği zaman Soğd'da, daha şarkta İspiçap'da Hıristiyanlar ve kiliseleri vardı, ki X. asra kadar bunların izlerine rastlanmıştır. Uygurlar arasında diğer dinler gibi Hıristiyanlık da bu suretle yerleşmiş ve bu dine ait birtakım türkçe vesikalar bize kadar gelmiştir. Mâverâünnehir'de yerleşen Buda ve Mani dinleri gibi Hıristiyanlık da buradan Şarka doğru itilmiştir. XI. asırda Moğolistan'da bulunan Nayman ve Kerait ulusları gibi Kunların da Nesturîliği kabulleri bu suretle olmuştur. Bununla beraber bu yayılış fazla mübalâğa edilmiş; Kara-hıtayların Sultan Sancar'a karşı kazandıkları zafer, XII. asırda, Avrupa'da rahip Yuhenna (Jean) efsânesini doğurmuştu.

[174] *Selçuklular tarihi*, s. 71-73, 169.

Halbuki Karahıtaylar Hıristiyan olmadığı gibi bir zamanlar Oğuzların da evvelce Hıristiyanlığı kabul etmiş bulunduğu sanılıyordu. Lâkin Hıristiyanlığın göçebe Türkler arasında nüfuz edemediği ve İslâmiyet karşısında da dayanamadığı anlaşılmıştır[173].

[175] Mervezî *Kun*'ların Nestûrî hıristiyanlığını kabul ettiklerini söylerse de (s. 18) bunda da yanlışlık veya mübalâğa vardır. Zira bu göçebe kavim Hıristiyan olsa idi tesirlerine rastlamak mümkün idi. W. Barthold'un, "Orta-asya'da Hristiyanlık" makalesi (*TM*, I.) de mübalâğalı olup Oğuzların Hıristiyanlığına dair hatası Z. V. Togan tarafından (*TM*, II) düzeltilmiştir.

II. Bölüm

İslâm'dan Önce
Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi

1. Destân ve Efsânelere Göre

"Oğuz Kağan: Ey oğullarım! Çok savaştım, çok yaşlandım. Gök-Tanrıya borcumu ödedim."

(Oğuz Destânı)

MİLLETLERİN yaşayış, düşünüş ve inanışlarını araştırırken millî destân, menkîbe ve efsâneler bazan tarih vesikaları arasında birinci derecede ehemmiyet kazanır. Bunlar yalnız tarihin eksikliklerini doldurmakla kalmaz; içtimaî ruhun akislerini, düşünce ve inançlarını meydana koymak bakımından da çok mühim bir mevki işgal ederler. Bu sebeple Oğuz destânı ile başlamakta isabet vardır. Eski Türklerin veya Oğuzların tarihî fetihlerini destânî bir şekilde anlatan **Oğuz-nâme**'ye göre *ilk cihân hâkimiyeti Oğuz kağan* tarafından kurulmuştur. Nitekim destân Oğuz Han'ın Çin, Hindistan, İran, Azarbaycan, Irak, Suriye, Mısır, Anadolu (Rûm), Rus ve hattâ Frenk ülkelerini fethettiğini anlatırken Kun (Hun), Gök-türk ve Selçuk devirlerini şümûlüne almakta ve hattâ destânın muahhar parçaları Osmanlılara kadar uzanmaktadır. Türklerin ilk fâtih atası, bütün millî nizâm ve müesseselerin kurucusu sayılan *Oğuz Kağan semavî bir menşeden* gelmiş ve harikulâde vasıflara sahip olarak doğmuştur. O, daha çocuk iken birtakım kahramanlıklar yapmış ve kendisi gibi gökten inen bir kız ile evlenmiştir[1]. Destânın İslâmî rivâyetine göre Oğuz han daha doğuşunda, Müslüman olmadığı için, anasının südünü emmez. Büyüyünce de bu din ayrılığı onunla babası Kara-han arasında mücadeleye sebep olur. Oğuz han babasına galip gelir; tahta çıkar ve kağanlığını ilân eder[2]. Dört tarafta bulunan bütün kavimlere elçiler gön-

[1] Eski Türk kahramanlarının doğuşunda, sık-sık rastlanan ışık motifi burada da kendini gösterir.

[2] *Oğuz Kağan Destânı*, nşr. W. Bang ve R. Rahmeti, İstanbul 1036, Farsça *Oğuz-nâme* de Reşideddin'in *Câmi'ut - tevârih*'i içerisinde (bazı nüshalarda yoktur) *"Târih-i Oğuz ve Türkân ve Hikâyet-i*

derek "*Ben artık bütün dünyanın Kağanıyım*" der ve hepsini kendisine itaata ve tâbiiyete çağırır. Esasen Oğuz han'm çok akıllı ve kerâmet sahibi olan müşaviri (veziri) Irkıl-hoca veya Uluğ-türk *Tanrının cihân hâkimiyetini kendisine* verdiğini de tebşir eder: "**Ey Kağanım, Gök-tanrı bütün dünyayı sana bağışlasın**" der. Aşağıda görüleceği üzere Allah'ın birçok Oğuz kağan ve sultanlarına dünya hâkimiyetini bağışladığını Korkut-ata ve İslâm evliyası da müjdelemiştir.

Oğuz han ilâhî hâkimiyetini kabul etmiyen milletler üzerine seferlere çıkıp dünyayı fetheder. Bu fetih hareketlerinde Türk destân ve an'anelerinde mühim bir mevkii olan ve menşe efsânelerine giren Bozkurt (**Böri**) Oğuz Han'm da rehberidir. Gökten inen bozkurt: "*Ey Oğuz, sen Urum* (Roma) *üzerine gitmek istiyorsun; ben senin önünde yürüyeceğim*" der. Oğuz kurdu takiple sefere çıkar; Urum ve Urus (Rus) hükümdarlarını yener; Çin, Hind, Suriye ve Mısır ülkelerini fetheder[3].

Ben sizlere oldum kağan
Alalım yay ile kalkan
Nişân olsun bize "buyan"
Boz-kurt olsun bize "uran"[4].

İslâmî **Oğuz-nâme**de kurt çıkarılmış ise de Selçuklularla birlikte Yakın-şarka ve Anadolu'ya gelen Oğuzlar destânla birlikte Boz-kurt hikâyelerini de getirmişlerdi. Nitekim XII. asır Süryanî tarihçisi Mihael'e göre: "*Yeryüzü Türkleri taşımağa kâfi gelmiyordu.* Garba doğru ilerlerken önlerinde *köpeğe benzer bir hayvan* (kurt) bulunuyor ve onlar da ona yetişemiyorlardı. Bozkurt hareket etmek istediği zaman "**Göç**" (Yâni, kalkınız!) diye bağırıyor; Türkler de durduğu yere kadar onu takip ediyor ve orada çadırlarını kuruyorlardı. Uzun zaman rehberlik eden kurt nihayet kaybolunca Türkler de artık geldikleri yerlerde oturup kaldılar", yâni Yakm-şark ve Anadolu'da göçlere son verip yerleştiler ifâdesi ile Oğuzlarla birlikte destânlarının da nasıl geldiğini ve başka milletlerce de bilindiğini meydana koymuştur[5]. Ural-

---

Cihângîrî-i O" adı altında olup henüz neşredilmemiştir. Uygurca nüshaya karşı Farsça *Oğuznâme*'de Sır-derya Oğuz yabguları ve Selçuklular devri de destâna girmiştir. Aybeg ed-Devâdârî'nin ifâdeleri daha mufassal bir *Oğuz-nâme*'nin İslâm devrinde mevcûd olduğunu gösterirse de böyle bir eser elimize geçmiş değildir. Onun Depe-göz'e ve onu öldüren kahraman Basat'a ait kayıtları *Oğuz-nâme*'nin bir parçası olan Dede - Korkut kitabına uygundur. Hayli zorluklar çıkaran Farsça metni neşredeıken Destân ve Oğuzlar hakkında mühim meseleleri de aydınlatmak niyetindeyiz.

[3] *Oğuz Kağan Destânı*, s. 29.

[4] *Oğuz Kağan Destânı*, s. 17.

[5] *Chronique*, trc. Chabot, III, s. 153, 155.

lardan Avrupa'ya göçen Hunların da önünde kendilerine rehberlik eden bir geyiğin bulunduğu rivâyet edilmiştir[6]. Semavî bir nurdan doğan Bugu-han ve evlâdları elindeki **kut** taşı Uygurların saadetini ve hâkimiyetini sağlıyordu. Bunun elden çıkması da onların Şarkî-Türkistan'a göçmesine sebep olmuştu.

Destân Türk milletini Oğuz Han'ın oğullarından türeyen Oğuz boyları ile Oğuz han'ın kumandanları sayılan Karluk, Kıpçak, Kanglı, Kalaç ve Uygurların nesli olarak bölümlere ayırırken Oğuzların hâkimiyeti altında millî birliği, bu uluslar-arası münasebetleri ve hukukî mevkileri de bir nizâma bağlamıştır. Oğuz dünya hâkimiyetini kurduktan ve ihtiyarladıktan sonra devletini altı oğlu arasında taksim ederken, feodal esaslara rağmen, millî birliği devam ettirmek ister. Gerçekten Oğuz'un her oğlundan doğan dört torunu ile çoğalan yirmi dört boy Oğuz milletini teşkil eder. Oğuzhan'ın üç oğlu Gün, Ay ve Yıldız'dan on iki torunu (boy) sağ; Gök, Dağ ve Deniz'den on iki torunu da sol kolu teşkil eder. Oğuz han *hâkimiyeti temsil eden yayı* birincilere, tâbiiyeti temsil eden oku da ikincilere vermiştir. Oğuz beyleri ve boylarının siyasî ve hukukî münasebetleri de yayla ok münasebetine göre olduğundan sağdaki Boz-oklar, soldaki Üç-oklara üstündür. Yâni üç-oklar Boz-oklara tâbidir. Bu hukukî kaide Selçuklulara ve hattâ bir dereceye kadar Osmanlılara kadar devam eder[7]. Millî ve yabancı çeşitli kaynaklarda Türk kağan ve sultanlarının boy beylerine, tâbi' Türk veya ecnebi hükümdarlarına ok göndermeleri kendilerinin yayı ve hâkimiyeti, onların da oku ve tâbiiyeti temsil etmeleri dolayısıyledir. Gönderilen ok aynı zamanda hükümdarın emrini ve huzuruna daveti ifâde etliğinden onu alanlar derhal hakan ve sultanların yanına koşar. Garbî Gök-türklere bazan **On-ok** adı verilmesi de onların büyük kağanlara tâbi' on boya ve idareye ayrılmaları ile alâkalıdır[8]. Muharebe ve mühim mes'elelerde hakan ok gönderince bütün tâbi' yabgu ve beylerin iştiraki ile yüksek bir meclis (Kurultay) kurulur ve müzakereler olurdu.

Çin kaynakları Gök-türkleri Kunların torunu gösterir. Tatarların (Cücen veya Avar) hücumuna uğrayan ve imha edilen asîl bir Hun çocuğu Boz-kurt tarafından kurtarılmış ve Gök-türkler de onunla kurdun nesli olarak türemiştir[9]. Burada tarih ve destân birbirine karışmış; Gök-türklerin bayrak-

[6] S. Eckhardt, *Attila ve Hunları*, s. 148.
[7] A. İnan, "Orun ve ülüş meselesi", *Türk Hukuk ve İktisat tarihi mecmuası* I.
[8] Osman Turan, "Eski Türklerde okun hukukî bir sembol olarak kullanılması", *Belleten* XXXV, s. 305 - 318.
[9] St. Julien, s. 2-5, 25.

larında kurt başı bulunmuştur. Esasen Türk efsâne ve an'anelerinde mühim bir mevkii olan kurt hikâyeleri Hunlara kadar çıkar[10]. Bu sebepledir, ki kurt Türklerce at gibi uğurlu ve hattâ mübarek sayılmış; Kâşgarlı Mahmud ve Dede-Korkut kitabının kaydettiği üzere bu telâkki İslâm devrine kadar gelmiştir[11]. Oğuzlar arasında kurttan başka her boyun kuşlardan ayrı ayrı mübarek (**ıduk**) sayılan birtakım ongunları da vardı.[12]

Cihângir Oğuz han ile babası Kara-han arasında vukubulan mücadele, M.Ö. III. asır sonlarında, Kun imparatoru tarihî Mete (Modun) ile babası Tuman arasındaki savaşın destânî bir in'ikâsından başka bir şey değildir. Aslında Çin kaynaklarının ilk Türk fâtihi olarak gösterdiği Mete hakkındaki kayıtları bile daha Hunlar zamanında bu şahsiyetin destânî bir hüviyet kazandığını gösterir. Böylece **Oğuz-nâme**'nin Hunlar devrine kadar çıktığını belirtmiş oluyoruz[13]. Büyük Hun **Tan-yu**'su Mete'nin destânda Oğuz han olduğunu gösteren başka sağlam deliller de vardır. Gerçekten Hunlardan Osmanlılara kadar devam eden idarî, siyasî, sağ-sol teşkilâtı tarihî ve destânî bu iki hükümdara atfolunmakta ve bu suretle bu iki şahsiyet birleşmektedir. Mete'nin imparatorluğu yirmi dört kumandana taksimi yirmi dört Oğuz beyi ve boyuna tekabül eder. Her kumandanın maiyetinde 10.000 süvariden müteşekkil bir kuvvet (tümen) bulunması, orduda bundan sonra 1000, 100 ve 10 kişilik birlikler ihdası da Mete'ye isnat olunmuştur[14]. Onun, fetihleri, teşkilâtı ve vatanperverliği cidden milletin kalbinde destânî hüviyeti ile de yaşamasına imkân vermiştir. Destânın Oğuz boylarına tâyin ettiği hukukî mevki ve dereceler Türk cemiyetinde fi'len yaşamış; bu da tarihî kayıtlarla meydana çıkmıştır. Esasen Oğuz han'a ait başka te'sis ve icadlar da vardır.

Oğuz han altı oğlu ile birlikte dünyayı fethedip cihângir olduktan sonra ana-yurduna (**yurt-i aslî**) döndü. Bir "**Uluğ Kurultay**" topladı. Binlerce hayvan keserek azîm bir **toy** yaptı; altun bir otağ kurdu. Üç büyük oğlu Boz-oklar sağda, üç küçük oğlu Üç-oklar solda oturdu: "*Ey oğullarım! Çok savaştım; artık çok yaşlandım. Düşmanları ağlattım; dostları sevindirdim.*

[10] Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, s. 67, 73, 85 - 87, 91, 104, 108.

[11] Dede - Korkut kitabında "*Kurt yüzü mübâreketir*" ifâdesi (Kilisli neşri, s. 26) bunu gösterir. Kâşgarlı Mahmud çocuk doğunca "*Tilkü mü toğdı, azu böri mü*" sorulduğunu, tilki aldattığı için kızı, kurt da yiğitliği dolayısıyla erkeği temsil ettiğini söyler (*Dîvân* I, s. 359). Türkistan'da da şu: "*İl ağrısız bolmaz, dağ börisiz bolmaz*" ata sözü vardır.

[12] Reşîdeddin, *Câmi ut-tevârih*, I, s. 30-44, 206, 219; O. Turan, *Oniki hayvanlı Türk takvimi*, İstanbul 1941, s. 43-45.

[13] Mete ile Tuman arasındaki mücâdele'nin destânı olduğuna O. Lattimore, *Inner Asian frontiers of China* (New York, 1951, s. 363-365) adlı eserinde işaret eder.

[14] De Guignes, I, s. 200.

Gök-Tanrı'ya borcumu ödedim" dedi ve yurdunu oğulları arasında taksim etti. Ok-yay münasebetlerine göre Üç-oklarm Boz-oklara tâbiiyetini bildirdi. Türeye ve birliğe bağlı kalmalarını vasiyet etti. Herbirine ait hukukî mevki (**orun**) ve damgaları belirtti; onların ongunlarını gösterdi[15]. Destânın İslâmî rivâyeti Oğuz handan sonra Sır-derya boylarında yaşıyan Oğuzların ve onların yabgularının hayatlarını içine alır. Onlardan sonra da Selçuklulara ve, muahhar parçaları ile de, Osmanlılara kadar uzanır. Dede-Korkut, Oğuz han tarafından inşa olunan ve yabguların payitahtı olan Yengi-kent şehrinde oturur. **Oğuznâme**'ye ve Dede-Korkut kitabına göre o çok yaşlı, ak sakallı, çok akıllı ve tecrübe görmüş, *kerâmet sâhibi bir insandı. Hanların tâyinlerinde, devlet işlerinin müzâkerelerinde, kurultay ve toylarda* başlıca söz sahibidir. Çünkü an'aneye göre Dede-Korkut'un kerâmetleri, hikmet ve hikâyeleri çoktur; istikbal için ne demişse çıkmıştır. Eski devrin Şamanları ve İslâm devrinin evliyâsı vasıflarını gösteren Dede-Korkut, Oğuz yabgularımn başlıyan hâkimiyeti gibi son cihângirliğin de, Oğuz boyları arasında birinci hukukî mevkii bulunan Kayı kabilesine ve Osmanlılara intikal edeceğini de kerâmeti ile keşfetmiş ve müjdelemiştir. Filhakika Dede-Korkut kitabının başında: "Resul aleyhisselâm zamânına yakın Bayat boyundan Korkut Ata dirler bir er koptu. Oğuz'un ol kişi tamâm bilicisiyidi, ne dirise olurdı. Bir gün Korkut Ata eyitti: Âhir zamanda hânlık girü Kayı'ya değe kimesne ellerinden almaya, âhir zamân olup kıyâmet kopınca. Bu didüğü Osmân neslidür. Uşda sürilüp gideyorur..." ifâdesi Korkut-ata'nın kerâmetleri arasında nakledilmiştir[16].

Dede-Korkut'a atfolunan bu keşif ve tebşir ilk Osmanlı vakayi-nâmelerine ve bazı muahhar **Oğuz-nâme** parçalarına da intikal etmiştir. Filhakika II. Murad devrine ait türkçe **Selçuk-nâme** aynen bu metni ihtiva eder ve şöyle başlar: "*Pâdişâhımız Sultan Murad Han, ki eşref-i Âl-i Osman'dur ve pâdişâhlığa enseb ve elyaktır. Oğuzların kalan hanları urığından ve Çingiz han urığının mecmûundan ulu asîl ve ulu* **sükükdür**".[17] Nitekim tarihî ve destânî rivâyetlerde Kayılar daima başta gelmiştir. Osman gazi de Selçuklulara karşı Gök-alp neslinden gelmekle iftihar ediyor ve hâkimiyet hakkının kendisine ait olduğunu ileri sürüyordu. Bu sebeple de Osman Gazi'ye "*Siz Kayıhan neslindensiniz. Kayıhan hod Oğuz beylerinin,* Oğuz'dan sonra ağaları ve hanları idi. Gün-han vasiyeti ve Oğuz türesi mucibince Oğuz neslinden kimse

[15] *Oğuz Kağan Destânı*, s. 32-33; *Oğuz-nâme*, s. 343 b -344 b (resimli nüsha).
[16] Dede - Korkut kitabının başında.
[17] Türkçe *Selçuk-nâme*, Paris Bibl. Nat. No: 1185, s. 16 b;

olmayıcak; hanlık ve padişahlık Kayı soyu var iken özge soya değmez" düşünceleri bildiriliyordu"[18].

Millî destân ve an'anelerle asırlarca milletin kalbinde, cihângir olarak, yaşayan Oğuz-han İran kaynaklarında Afrâsyâb adı ile geçer. **Şahnâme**'ye göre Türklerin ilk fâtihi olan Afrâsyâb da Türkistan, İran, Azarbeycan, Hindistan ve Rum ülkelerini fethetmiş; buralarda bir çok şehirler kurmuş ve hâtıralar bırakmıştır. Destân dışında kalan kaynaklar da bu hâtıraları kaydetmişlerdir. Fakat ona ait hâtıraların en fazla Sırderya ve Isık-göl havâlisinde temerküz ettiği de millî ve İranî eserlerde gösterilmiştir. X. asır Arap müellifi Mes'udî de Türklerden ve Türk hâkanlarından, Çin ile Horasan arasında oturan ve bir çok şehirlere sahip bulunan çeşitli Türk kavimlerinden, Oğuz, Dokuz-Oğuz, Karluk, Gimek, Hazar ve Barskan'lardan, Fergana ve Taşkent bölgelerinde oturan uzun boylu ve güzel Karluklardan bahsettikten sonra: *"Afrâsyâb bu Türkler'in hükümdarı ve hâkanlar hâkanı* olup bütün *Türk ülkelerine* hâkim idi; diğer hanlar ona tâbi bulunuyordu. İran'a hükmeden bu *Afrâsyâb bu hâkanlara* mensup idi." derken onu Gök-türk (Oğuz) menşeine ve hânedanına bağlıyordu.[19]

Kâşgarlı Mahmud Türklerin Afrâsyâb'a **Alp-er Tunga** dediklerini ve onun dünya hükümdarı **(Ajun begi)** olduğunu bildirir. O, Afrâsyâb veya Alp-er Tunga için Türklerce matem âyinleri yapıldığını ve mersiyeler söylendiğini yazar ve bu münasebetle de şu kıt'ayı kayd-eder:

Alp-er Tunga öldi mu
Issız ajun kaldı mu
Özlük öcin aldı mu
Emdi yürek yırtılur

"Yâni Afrâsyâb öldü; dünya ıssız kaldı; felek öcünü aldı. Şimdi, onun devri ve devleti düşünülerek, yürekler yırtılmaktadır.". Kâşgarlı "Afrâsyâb için yapılan bir matem âyininde herkesin *kurt gibi uluduğunu, gözyaşları döktüğünü ve haykırarak yakasını yırttığını*" anlatan başka bir manzumede de bu destânî kahramanın Türkler arasında ne kadar derin hâtıralarla yaşadığını gösterir"[20].

---

[18] Âşık Paşa-zâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul 1332, s. 21 - 22.

[19] *Murûc üz-Zeheb*, Kahire 1346, I, s. 80.

[20] Kâşgarlı, *Dîvân*, I. s. 44, 164, 403; II, s. 31. Türklerin yuğ merâsimine uygun olan bu matem esnasında kurt gibi uluma hâdisesi başka kaynaklarda da vardır. Çin vekayî-nâmecileri Oğuzlar *(Kao-che)* kurttan türediği için onların ağlamaları ve şarkılarının kurt sesine benzediğini belirtirler (Rockhill, *Journey*, s. XVIII).

İslâm kaynakları Uygur, Karahanlı ve Selçuklu hanedanlarının Afrâsyâb'a mensup olduklarını ifâde ederlerken bu münasebetle, onu tarihî ve millî an'aneye uygun olarak, Oğuz-han ile birleştirmişlerdir[21]. Türklerin Afrâsyâb'a Alp-er Tunga dedikleri rivâyeti bazı İslâm kaynaklarına **Tunga Alp** şekli ile geçmiştir[22]. Orhun kitâbelerinde de matemi yapılan bir **Tunga Tekin**'e rastlanmıştır[23]. Afrâsyâb'a ait rivâyetler, onun iran'ı fethedip orada hükümdarlık yapması dolayısıyle İran destânında, tarihî ve edebî kaynaklarında çok geniş bir yer almış ve Arap menbalarına da girmiştir.

Cihân hâkimiyetinin Selçuklulara ve Osmanlılara tarihî rü'yalarla ve şeyhlerin tebşîrâtı ile bildirilmesi de bu eski an'ane ve inancın İslâmî bir mahiyet almasından başka bir şey değildir. Selçuk'un babası Dukak, rü'yasında göbeğinden üç ağacın çıktığını, her tarafı saran dallarının göklere yükseldiğini görmüş ve bunun üzerine *Korkut-ata da* kendisine evlâdlarmm *cihân pâdişâhı* olacağını müjdelemiştir. Diğer rivâyete göre İslâmiyeti kabul eden Selçuk rü'yasında ateşe idrar yapmış ve bu suretle sıçrayan kıvılcımlar dünyayı sarmıştır. Bu da *Selçuk oğullarının dünyaya hâkim* olacağı şeklinde tâbir edilmiştir. Üçüncü rivâyete göre de İslâmiyeti kabul eden Dukak olup Kur'an'ı çok tâ'zim ettiğinden rü'yasında Hazret-i Peygamber kendisini ve oğullarını *takdis* etmiş; ashabının da duâlarını almıştır[24]. Osman Gazi'nin rü'yası da cihân hâkimiyeti inancını aksettirir. Rivâyete göre Osman Gazi Şeyh Edebali'nin zâviyesinde misafir iken Kur'an'ı çok ta'zîm eder. Yatınca, geceleyin, rü'yasında Şeyhin kucağından çıkan bir ay kendi koynuna girer. Bunun üzerine Osman Gazi'nin göbeğinden çok muazzam bir ağaç yükselir ve dalları dünyayı sarar. Bu rü'yayı dinleyen Edebali Osman beye: *"Pâdişâhlık sana ve nesline mübarek olsun* ve kızım Mal-hatun da senin helâlin olsun" der. Böylece Osman Gazi Şeyh'in damadı olur ve Osmanlı imparatorluğunun da cihâna hâkim olacağı keşfedilir[25].

---

[21] Oğuz Han ve Afrâsyâb münasebetleri için *Selçuklular tarihi*, s. 30, 345-346, 350).

[22] Gazalî Türklerin Afrâsyâb'a *Tunga Alp* dediklerini yazar, ki biz bunu imlâ bozukluğundan dolayı Kök Alp sanmıştık (*Selçuklular tarihi*, s. 30). Niğdeli Kadı Ahmed de aynı kaydı verir (*El-Veled uş - Şefik*, s. 139). Bu kayıdlar Alp-er Tunga menkîbesinin Türkler vasıtasiyle İslâm dünyasına da yayıldığını gösterir.

[23] Orhun Kitâbelerinde *Tunga Tekin*'e aid bir yuğ(matem)den bahis geçer (W. Thomson, *TM*, III, s. 105-106). Bunun efsânevî Alp-er Tunga ve dolayısı ile Afrâsyâb olduğu ileri sürülmüştür (F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 57). Dokuz Oğuzlara aid olduğu anlaşılan bu matemin mezkûr destânî Alp-er Tunga mı, yoksa o sırada ölen kendi reislerinden biri mi olduğu da vuzuhsuzdur.

[24] Sadruddin el - Hüseynî, *Ahbâr ud-devlet is Selçukıyye*, nşr. M. Iqbal, Lahore 1933, s. 2; Reşîdeddin, *Câmi ut-tevârih*, Topkapı, No: 2935, s. 601 a; Anonim *Selçuk-nâme*, Ankara 1955, s. 6-7.

[25] Âşık Paşazâde, s. 6; Neşrî, *Cihân-numâ*, T.T.K. neşri, I. s. 82; Taş-köprülüzâde, *Şakayık*, s. 20; F. Köprülü, *Les Origines de l'Empire Ottoman*, Paris 1935, s. 12.

Türk cihân hâkimiyeti nasıl destânlarda akisler bırakmış ise felâket devirleri de menkibe ve efsâneler hâlinde öylece millî vicdanda yaşamıştır. Kunların inkırazı üzerine onlardan bir boy Altay dağlarına sığınmış; bir kaç asır kaldıktan ve kuvvetlendikten sonra atalarını ezen Tatarlara (Avar ve Cücenlere) karşı intikam almışlardır. İşte Gök-türklerin kurt efsânesi ve **Ergenekon**'dan çıkış destânı yeni bir cihân hâkimiyeti devrinin hikâyesidir. Uygur destânına göre de kendi saadetleri Kut taşı (dağı) ile alâkalı olarak başlar; onun kaybı ile felâket ve göç ile sona erer. Bu da Kırgızların 840'da Uygur ilini istilâları ile olduğu halde destân bu hâdiseyi de Çinlilerin hilelerine bağlar. Böylece millî vicdan tarihî hâdiseyi unutmuş ve her felâketin menşeini Çinlilere atfetmiştir.

2. Cihân Hâkimiyeti Mefkûresinin Tarihî Akisleri

"Şimdi ölürsek dünya durdukça kahramanlık şânımız yaşıyacak: oğullarımız ve torunlarımız başka milletlerin başbuğları olacaktır."

(Kun hükümdarı)

"Atalarımızdan işittik, ki Garp imparatorluğu (Roma) elçileri geldiği zaman bu bizim için artık yeryüzünü fethedeceğimize delâlet eder."

(İstemi Han)

TÜRKLERİN cihân hâkimiyeti ve mefkûresi, ilk defa, büyük bir Türk imparatorluğu kuran Kunlar ile, bilhassa onların hükümdarı Mete ile, başlar. Bu kudretli imparatorluğun hükümdarları mektuplarının başında *"Tanrının tahta çıkardığı Kun milletinin* büyük **Tan-yu** veya **Şan-yu**"su ibaresini kullanırlardı, ki *hâkimiyetin semâvî* (ilâhî) menşeine inanıldığına dair ilk vesikayı teşkil eder. Hun hükümdarları "**Tangrı kutu**" unvanını taşıyordu. Büyük ve kudretli imparator Mete sulhu korumak maksadı ile ağır fedâkârlıkları göze aldığı halde bir çöl parçası için harbe karar verirken: *"Toprak milletin kökü-dür; onu nasıl verebilirim*" dediği rivâyeti de milliyet ve vatanperverlik duyguları tarihinde çok eski bir hâdise olarak müstesna bir ehemmiyet arzeder. Hunlar Uzak-şark'tan şarkî Avrupa'ya kadar bütün Türk ve Asya kavimlerini birleştiren, birçoklarını yerlerinden söküp atan ve meşhur Çin şeddinin inşasına sebep olan kendi kudret ve üstünlüklerine inanıyorlardı. Bir Hun imparatoru ecdadının Çinlilere karşı kudretini *millî ahlâk ve an'anelerinin üstünlüğü* ile izah ediyordu. Bu sebeple de Çin kültür ve âdetlerine rağbeti milletinin esaretine bir başlangıç sayar; bu hususta halkı uyarır ve muharebeleri de sadece *milletinin menfaati* için yaptığını söyler, ki Türk hükümdarlarına mahsus olan bu millî görüş ve duygular Orhun kitâbelerinde daha de-

rin bir his ve hasletlerle meydana çıkar[26]. Kun imparatorluğunun parçalanmasından sonra bir Hun kumandanı, M.S. 304 yılında, devletini tekrar kurmak ve milletini kurtarmak maksadı ile, ileri gelenleri gizlice toplar ve "**Tan-yu**'muzun sadece bir unvanı kalmış; beyler Çinlilere esir olmuştur. Bu halde bile 20.000 kişilik bir kuvvetimiz vardır. Neden bu esarete katlanalım ve Çin'deki karışıklıklardan faydalanmıyalım" der ve devam ederek "**İl-yu-sü** cesur ve hükümdar olmağa layık; bütün meziyetleri hâizdir. Eğer *Tanrı Kun devletini* diriltmek istemeseydi onu *dünyaya yollar mı idi*" tarzında düşüncelerini bildirir. Bu nutkun te'siri ile Çin'de oturan Tan-yu'yu davet ettiler ve orada hüküm süren kargaşalıktan faydalanarak onu getirtip tahta çıkardılar. Bütün Hun kumandanları "*Tanrının devletlerini korumak için kendilerine yardım ettiğine* dair bir delil de Çin'de hüküm süren bu kargaşalığın meydana çıkmasıdır" diyorlardı[27]. Hunlarm, esaret devrinde bile, millî şuûr ve gururlarını muhafaza ettiklerine ve Tanrı'nın kendilerine yardımcı olduğuna inandıklarına dair şu tarihî kayıt da çok mühimdir. Mağlûp olan bir Kun hükümdarı teslim olmayı red ederken "*Şimdi öldürsek dünya durdukça kahramanlık şânımız yaşıyacak; oğullarımız ve torunlarımız başka milletlerin başbuğları olacaktır*" beyânı böyle bir durumda bile cihân hâkimiyeti fikrinin ne derece derin bir imanla yaşadığını göstermektedir[28].

Avrupa Hunları da bu mefkûreyi göç ve istilâları ile birlikte bu kıt'aya götürmüşlerdi. Bizans elçisi Priskos Hunların, *Attilâ'nın ilâhî bir men'şeden geldiğine* inandıklarını, buna itiraz edenlere çok hiddetlendiklerini, *dünyanın kendilerine ait olduğu* akidesi ile fetih ve savaşlar yaptıklarını ve sarayında bu inancın hüküm sürdüğünü söyler. Daha sonra giden diğer Bizans elçisi Jordanes de Attilâ'nın *İlâhî kudret* tarafından *dünyanın hükümdarı* tâyin edildiğine, kılıcını da bu kudretin idare ettiğine inandığını belirtir. Attilâ da diğer Türk kağanları gibi kâhinlere (kamlara) çok itibar eder ve sözlerini dinlerdi. Bir çoban tarafından bulunup kendisine verilen efsânevî kılıcı da Tanrı'nın bir hediyesi sayardı. Hunlar hükümdarlarının Tanrı tarafından gönderildiğine nasıl inanıyordu ise Avrupahlar da öylece onları "**Tanrının kılıcı**" sayıyor ve günahlarından dolayı kendilerini cezalandırmak için gönderildiklerine kani bulunuyorlardı. Bu inancın Orta-şark hıristiyanlarmda ve Müslüman dünyasında da mevcut bulunduğu görülecektir. Oğuz han'ın, Gök-türklerin ve Oğuzların rehberi kurt olduğu gibi Hunlara da göç ve seferlerinde uğurlu

[26] De Guignes, I. s. 218, O. Lattimore, s. 361-365.
[27] De Guignes, s. 392-393.
[28] L. Rasonyi, *Dünya Tarihinde Türklük*, s. 34-35.

bir geyik veya benzeri bir hayvanın önlerinde kendilerine yol gösterdiğine, istilâlarını da bu suretle yaptıklarına inanıyorlardı[29]. Bu münasebetle aşağıda görüleceği üzere, Süryani Mihael'in Oğuzların kurdu "köpeğe benzer" bir hayvan yapması gibi Avrupalıların da onu geyik sanmalarını hatırlatabiliriz.

Gök-türkler, Kunların torunları olup, onların eriştiği millî şuûr ve cihân hâkimiyeti mefkûresi tarihte daha müstesna bir mevki işgal eder. Bu hususta bize kadar gelen millî ve yabancı vesikalar çok bol ve değerlidir, ilk Gök-türk kağanı Tuman (Bumın), henüz istiklâl hareketine giriştiği ve yabgu ünvanını taşıdığı bir zamanda, M.S. 545 yılında, kendilerine Çin elçisi gelince "Bütün Türkler bununla *devletlerinin yükseldiğine* inanıyor ve birbirlerini tebrik ediyorlardı"[30]. Daha sonra gelen Bizans elçisi ile vâki bir konuşma Türklerin cihân hâkimiyeti düşüncesine bağlı bulunduklarını açıkça meydana koyar. Filhakika garbî Gök-türklerin hükümdarı İstemi Han Bizans İmparotoru Justinianus'a Manyak adlı bir elçi göndermiş; imparator da Zemarkos adlı kendi elçisini, 568'de, hana yollamıştı. Kara-şar şehri şimalinde, yazlık ordugâhı Ak-dağ civarında elçiyi kabul eden Türk hükümdarının görüşme sırasında gözlerinden yaş akar. Zemarkos sebebini sorunca, *O: "Atalarımızdan işittik, ki Garp imparatorluğu*(Roma-Bizans)*nun elçileri geldiği zaman bu, bizim için, artık yeryüzünü fetih ve istilâ edeceğimize delâlet eder*" cevabı ile bu sevinç yaşlarını döktüğünü, cihân hakimiyeti inancının daha devletin kuruluşundan önce mevcut olduğunu ve böylece komşu kavimlere de yayıldığını ifâde eder[31]. İstemi han'ın oğlu ve halefi Tardu Han, Ak-hunları kendi hâkimiyetine alan büyük zaferi üzerine, Bizans imparatoruna gönderdiği mektubu: *"Dünyada yedi iklim ve yedi ırkın büyük kağanından* Romalılar imparatoruna..." ibaresi ile başlar ve bu şuûru belirtir. Avar Hanının mektubu da hemen aynı duygu ve kelimelerle yazılmıştı[32].

Gök-türklere ait Orhun kitâbeleri ise baştanbaşa millî şuûr, demokratik ruh, insanlık duygusu ve cihân hâkimiyeti ideali ile dolu olup bu fikirlerin tarihinde misli olmayan bir eserdir. Kitâbe: *"Üstte mavi gök, altta yağız yer ve ikisi arasında kişioğlu yaratılmış;* kişi oğulları üzerinde de dedem Bumm ve İstemi kağanlar hükümdar olmuşlardı. Onlar *dört tarafta bulunan düşmanla-*

[29] S. Eckhardt, *Attila ve Hunlar*, s. 113-116, 119, 148-151; A. Thompson, *A History of Attila*, Oxford 1948, s. 89; Priskos, bahis IV, 10.

[30] St Julien, *Documents*, s. 5.

[31] Süryani Mihael, *Chronique*, III. s. 150. Süryani tarihçisi bu malûmatı Jean d'Asie (Asyalı Yuhenna)nın üçüncü kitabından aldığını da kaydeder.

[32] E. Chavannes, *Documents*, s. 246, 249; Rockhill, *Journey*, s. 174 (Theophylactes, *Historia*, s. 257, 382).

rı idareleri altına almışlar; harpten vazgeçirmişler; başlılarını eğdirmiş ve dizlilerini çöktürmüşlerdi... Böylece sahipsiz ve teşkilâtsız *Gök-türkleri nizâma koyup hüküm sürmüşlerdir*" hitabı ile bu mefkûrelerini milletine ve dünyaya duyuruyor; muahhar nesillere miras bırakıyorlardı.[33]

Bilge kağan (716-734) Türk milletinin saadet ve felâketinden haricî bir kuvvetin değil, sâdece kendisinin mes'ûl olduğunu, beylerin kudretli, akıllı, âdil ve millî şuûra sahip olması ve halkın da itaatli bulunması sayesinde bir endişe olamıyacağını ileri sürerken yalnız millî şuûr değil siyasî düşünceler tarihinde de yüksek bir mevki alır. O, Gök-türk devletinin ilk kuruluş ve yükseliş devrinin gururunu duyduğunu belirttikten sonra, elli yıl süren, Çin esareti zamanına ait acı hâtıraları halka anlatırken de derin millî duygularını, ıztırabını ve milletinin kudretine de sarsılmaz bir imanla inandığını ifâde eder: *"Ey Türk ve Oğuz beyleri, milleti dinleyiniz! Üstte gök basmadığı ve altta yer delinmediği halde* senin **ilini** ve **türe**'ni (devlet ve nizâmını) kim bozdu? İtaatin sayesinde seni yükselten hakîm kağanına ve müstakil devletine fenalık eden sensin. Silâhlı ve mızraklı askerler mi gelip seni dağıttı ve götürdü? *Ey mübarek Ötüken halkı!* Siz kalkıp şarka ve garba göçtünüz. Kârın şu oldu: *Kanın su gibi aktı; kemiklerin dağ gibi yığıldı.* Oğulların köle ve kızların câriye oldu" der ve sert ihtarını yapar: *"Ey Türk milleti, titre ve kendine dön!"* Han bu ifâdeleri ile yer ve gök yıkılmadıkça hiç bir kuvvetin Türk milletini sarsamıyacağını; fakat buna rağmen elli yıl süren esaret devrinin kendi kusuru ve bünyesinden ileri geldiğini belirtir. Burada Han'ın mes'uliyet yüklediği halk değil, beyler ve yüksek tabaka hakkında şikâyetçi olduğu aşağıda görülecektir. Zira devletin kuruluşu ve yükselişinde kağanlar daima halkın hissesini millî şuûr ve vatanseverliklerini takdirle karşılamış ve bunu belirtmişlerdir.

Türk hakanı bu esaret devrinin utanç verici manzarasını çizerken de milletine Çinlilerin tatlı sözlerine, yumuşak ipeklerine aldanmamasını, hilelerine karşı uyanık bulunmasını ve Çin'e giderse yok olacağını ısrarla tekrarlamıştır: *"Ey Türk milleti! Sen Ötüken'de oturup kervan ve kafileler gönderirsen ebedî devletini muhafaza edersin.* Türk kağanı burada oturdukça senin için bir kaygı olmayacaktır" ifâdeleri ile millî şuûr ve birliğe sahip olmak sayesinde hiç bir dış tehlikeden korkulmıyacağına dair inancını te'yid eder[34]. Bilge Kağan Ötüken'in mübarek **(iduk)** bir yer olduğunu, dünyayı idare için de en müsait bir duruma sahip bulunduğunu belirtirken de vatan duygusunun şâhâne bir örneğini verir. Türkler arasında bu an'ane o kadar kuvvetli ve yay-

[33] W. Thomsen, "Moğolistan'da Türkçe kitâbeler", *TM.* III, s. 99.
[34] W. Thomsen, s. 97, 98, 100, 102, 106, 111.

gındır, ki Kâşgarlı Mahmud da *Altay bölgesinin kutsiyetini İslâm dini* ile de te'yid ve takviye eder. Nitekim Hazret-i Peygamber'in *"Türk'ler Allah'ın ordusu"* olduğuna dair **kudsî** hadîsi bu bölge ile alâkalı olarak kitabına derceder ve *Tanrının Türk milletini havası en sağlam* olan bu ülkede iskân ettiğini söyler; Türklerde iyilik, güzellik, doğruluk, tatlılık, büyüklere saygı, ahde vefa, sadelik ve kahramanlık gibi yüksek vasıfların hâkim olduğunu ve asla kibir yapmadıklarını da ilâve eder[35]. Çağdaş Bizans tarihçisi Menandros Türklerin bu yüksek hâkimiyet bölgesini, dağlarının azameti ve meyvelerinin bolluğu ile sevdiklerini, buralarda hiç bir zaman bulaşıcı bir hastalık ve zelzele vukubulmadığım iftiharla söylediklerini, bu sebeple de bu *bölgeyi takdis ettiklerini ve burasını* en kudretli kağanlara bir *kanun* ile ayırdıklarını yazar[36]. Böylece Ötüken Türk hâkimiyeti merkezi ve kudsiyeti dolayısıyla Kun, Gök-türk ve Uygurlarca, daha sonra da Moğollarca (Karakorum) kıymet kazanmış ve imparatorluk kurmak için buraya sahip olmak telâkkisi hüküm sürmüştür.

[35] *Divân*, I, s. 294.
[36] E. Chavannes, s. 248.

3. Vatan, Milliyet ve Din Duyguları

"Toprak milletin köküdür; onu nasıl verebilirim?"
(Mete)
"Eski Türklerde millî vicdanın teşekkülünden asla şüphe edilemez."
(W. Barthold)

TÜRKLERİN Ötüken'i mübarek (**ıduk**) saymaları ve "*Atalardan kalma*" yurtlarına bağlı kalmaları vatan şuûr ve sevgisinin en güzel örneklerinden birisidir. Eski Türk dinine (Şamanîliğe) göre "**Türk Tanrısı**" nasıl Türk milletinin hâmisi idiyse Türk yurtları, hususiyle yüksek dağları, pınarları, suları, ata mezarları ve hâtıraları ile de öylece mukaddes ruhların makamı olup bunlar da yurdun koruyucusu idi. Nitekim kitâbelerde "Tanrı, **Umay** ve mübarek **Yir-sular** bizim için onlara (düşmanlara) gaflet verdi; bu sayede zafer kazandık" ifâdesi vatan şuûrunun, mukaddes ruhlarla bağlı olarak nasıl teşekkül ettiğini meydana koyar[37]. Anadolu'da ziyaretgâh olan ilk Türk fâtihleri ve evliyası da, *millî* ve *dinî hâtıra* ve *menkîbeleri ile, asırlarca milletin* hâfıza ve vicdanında kudsiyet hâlesi içinde yaşamış ve bu yeni fethedilen yurdu öylece vatan hâline getirmiştir. Yukarıda Kun hükümdarı Mete'nin "toprak milletin köküdür" diyerek onu her kıymetin üstünde tutması da bu duygunun eskiliği, derinliği ve kudsiyeti bakımından tekrara lâyıktır.

Türk hakanları ve halkı millî kültür, nizâm (**türe**) ve an'anelere de kudsiyet veriyor ve bunları korumakta çok hassas davranıyorlardı. Bu sebeplerdir, ki Bilge Kağan esaret devrinde görülen Çin te'sirlerine, Çince unvanlara ve taklid hastalığına kapılan Türk beylerine şiddetle hücum eder: "Çin milleti tatlı sözleri ve yumuşak malları ile uzaktaki kavimleri kendilerine bağlı-

[37] W. Thomsen, *s. 102, 106.*

yorlardı. Lâkin akıllı insanları kandıramadılar" ifâdesi ile devletinin birinci ve ikinci kuruluşlarını gözönünde tutar[38]. Bir Çin kaynağı imparatorun tâbiiyetine düşen İşpara Han'a ait şu dikkate şâyân hâdiseyi anlatır. Han imparatora: "Oğlumu sarayınıza gönderiyorum. Size *semavî menşe'den gelen atları* her yıl takdim edecektir. Sabah akşam emrinizi bekliyeceğim. Fakat elbiselerimizin önlerini açmağa, dalgalanan saç örgülerimizi çözmeğe: *dilimizi değiştirmeğe ve sizin kanunlarınızı* kabul etmeğe gelince *örf ve âdetlerimiz* çok eski olduğu için onları *bozmağa cesaret* edemedim. Bütün milletimiz de *aynı kalbe sahiptir*" demek suretiyle her türlü fedakârlığa katlanan, hattâ tâbiiyet ve haracı kabul eden hükümdarın milletin mânevî değerleri, millî şahsiyeti ve nizâmı üzerinde hiçbir fedâkârlığa katlanamayacağına dair sözleri çok güzel bir misal teşkil eder[39].

Türk hâkanları ve halkı çok dindar ve milliyetçi duygulara sahip olup Tanrı'nın Türk milletini koruduğuna ve hanları da bu maksatla başlarında tuttuğuna, tam bir samimiyetle, inanıyorlardı. Bilge kağan milletinin esaretten kurtuluşunu ve ikinci Gök-türk devletinin kuruluşunu (681 yılı) anlatırken: "*Türk Tanrısı Türk milletinin adı ve sanı yok olmasın diye* babam Kağan (Kutluğ) ile anam Hatun'u yükseltmiş; şimdi de beni tahta çıkarmıştır. Ben hâli ve vakti yerinde bir millet üzerinde hükümdar olmadım. Aç ve çıplak halkın hanı oldum. *Türk milleti için gündüz oturmadım; gece uyumadım, ölesiye çalıştım.* Başka yerlere göçmüş ve bitkin olan halkı tekrar yurtlarına topladım. Milletin belini doğrultayım diye şimalde Oğuz iline, şarkta Kıtaylara, cenupta Çinlilere karşı on iki sefer yaptım. *Tanrı yardım ettiği* için ölgün *milleti dirilttim. Çıplak halkı giydirdim; yoksul halkı zengin ettim;* nüfusu azalmış milleti çoğalttım. Türklerin başka milletler arasında mevkiini yükselttim. Dört yandaki *milletleri sulha* mecbur ettim" ifâdeleri milliyetçilik tarihinde misli görülmemiş yüce duyguları ve barışseverliği belirtmektedir[40]. Türk hükümdarı isyan eden ve kendisine karşı savaşan Oğuz, Türkeş ve Kırgız kavimlerinin de Türk ve kendi milletinden **(Türküm budunum erti)** olduğunu ve **"Yanıldıkları için yazık ettiklerini"** bildirirken de ileri derecede bir millî birlik şuûruna sahip bulunduğunu gösterir[41].

Kitâbeler Kutluğ kağan'm, 681'de, Çinlilere karşı harekete geçip Gök-türk devletini dirilttiğini anlatırken de: "Devleti ve hakanı yok olmuş; müesseseleri bozulmuş ve esarete düşmüş Türk milletini *ataların türesine gö-*

[38] W. Thomsen, 100
[39] St. Julien, s. 55.
[40] W. Thomsen, s. 97, 98, 100, 106.
[41] W. Thomsen, 102, 105.

re nizâma koymuş" olduğunu söyler ve aynı hisleri belirtir. Bu diriliş devresinde çok hizmetleri geçen Kutluğ'un, kardeşi Kapağan'ın ve oğlu Bilge Han'ın vezirliğini yapan akıllı devlet adamı Tonyukuk da kendi kitâbesinde şöyle der: "Ben hâkim Tonyukuk Çin'de dünyaya geldim. Çünkü o zaman Türk milleti Çin'e tâbi idi... O vakit *Tanrı şöyle demişti:* Ben sana bir hakan vermiştim; fakat sen onu bırakıp hüküm altına girdin. Bu sebeple *Tanrı onları ölümle cezalandırdı.* Türk milleti perişan olmuş ve birleşik Türk yurdunda toplu bir halk kalmamıştı... İlk önce **Şad** (Kutluğ) yanında 700 kişi toplandı; ben de onlar arasında idim. *Tanrı bana sezgi* verdiği için onun kağan olmasına çalıştım ve kendisini sıkıştırdım. O da "Tonyukuk benimle bulundukça ben **İlteriş** (milleti toplayan) hâkan olayım" dedi. Kıtayların ve Çinlilerin bu taze kuvvete karşı harekete geçtiğini öğrenince *gündüz oturmadım, gece uyumadım* ve derhal durumu hâkanıma arzettim; düşmanlar birleşmeden üzerlerine varalım dedim. *Tanrı yardımı* ile düşmanları perişan ettik. Kağan ve Türk milleti Ötüken'de yerleşince cenup, şimal, şark ve garpta bulunan bütün boylar bize katıldı". Büyük vezir başka bir yerde de "Kapağan han yirmi yedi yaşında tahta çıkınca gündüz oturmadı ve gece uyumadı. Ben de *kızıl kanımı* dökerek ve *kara terimi* akıtarak onun hizmetinde çalıştım. İl-teriş (Kutluğ) kağan himmet etmese veya yok olsa idi, ben de çalışmasaydım *birleşik Türk yurdu* sahipsiz kalırdı. Onlarla birlikte çalıştığım için *Türk milleti birliğe kavuştu.* Bugün Bilge Kağan da bu sayede Türk ve Oğuz milletini idare ediyor" der[42]. Bu ifâdeler Türk han ve beylerinin nasıl millî kahramanlar olduklarını açıkça gösterir. Çin kaynakları Kapağan Han'ın 100.000 kişilik bir süvari ordusu ile Çin'i istilâ ettiğini, oraya sürgün edilen *Türk halkını kurtararak yurtlarına götürdüğünü* bildirirken kitâbeleri te'yid eder. İmparator hakan'a 300.000 kile darı, 50.000 top ipek, 3.000 ziraat âleti ve altı vilâyet vermek suretiyle sulhu elde edebilmiş; yurtlarına dönen halka bu ganimetler dağıtılarak iskânları yapılmıştır[43]. Bu sebepledir, ki Orhun kitâbeleri: "Bu zamanda *esir olmuş Türk milleti* artık esirlere sahip olmuştur... Düşmanların altınlarını, gümüşlerini, ipeklerini, darılarını ve atlarını *Türklerime kazandırdım*" demek suretiyle Çin haberlerini te'yid eder[44]. Kitâbeler, ilk inkıraz devrinde, bir kısım beylerin Çinlilerle işbirliği yaparak devleti nasıl parçaladıklarını, millî kültür ve türelerden uzaklaşarak şahsiyetlerini ne derece kaybettiklerini ve bu suretle kendi menfaatleri için milletin esâretine

[42] W. Thomsen, s. 100, 111-113.

[43] St. Julien, *Documents,* s. 170, 175. Hâkanın bu zaferler neticesinde iki defa ayni miktarda vergi ve ganimeti Çinlilerden aldığı ve yüz binlerce halkın Çin'den ana-yurda götürüldüğü kaydedilmiştir.

[44] W. Thomsen, s. 98, 99, 102.

sebep olduklarını anlatırken onları şiddetle lânetlemekte; bu yüce duyguları ve ıztırapları millete ve tarihe mal etmektedir. İşte ikinci Gök-türk devletinin kuruluşu bu millî uyanış ve şahlanış sayesinde mümkün olmuştu. Bilge Han bu esaret sebeplerini izah ederken: "*Beyler ile halk arasına nifak girmiş; Çinliler kurnazlık, hîle ve şirretlikle kardeşleri birbirine düşürmüş* ve bozgunculuk tohumlarını saçmışlardır. Bu yüzden Türk milletinin '*Atalardan kalma devleti* zevale yüz tutmuş; beylerin oğulları Çinlilere köle ve iffetli **(silig)** kızları câriye oldu. Kendi isim ve unvanlarını Çinceleri ile tebdil ettiler. Elli yıl Çin imparatoruna hizmet ederek esir halinde yaşadılar. *Türk halk kitlesi* **(Kara budun)** de şöyle diyordu: "*Ben devleti olan* **(illi)** *bir millet idim; şimdi devletim nerede ve kim için kazanayım? Ben kağanı olan bir millet idim; şimdi kağanım hani?*" diyordu. Böyle düşünerek Çin'e karşı savaşa girişti[45]. Hakan da: "*Türk Tanrısı Türk milleti yok olmasın diye babam İl-teriş Kağan'ı ve anam İl-bilge Hatun'u* yükselterek gönderdiğini ve "*Tanrının güç*" vererek nasıl istiklâl kazanıp kurtulduklarını anlatır. Böylece hakan, vezir, ve halkın nasıl aynı millî şuûrla birleştiklerini ve esaretten silkindiklerini öğreniyoruz[46].

Türk kağanı alınan mes'ud netice dolayısıyle "*Artık milletimi kaygısızca yaşayacak bir hâle getirdim*" derken tam bir emniyet içinde bulunduklarını hissediyor ve bundan gurur duyuyordu. Bununla beraber Gök-türk devletinin on yıl sonra Uygurlar tarafından yıkıldığı malûmdur. Hükümdar hitaplarında haklı ve doğru olduğunu meydana koymak maksadı ile de: "*Ey Türk beyleri ve milleti,* bu sözleri işitiniz! Acaba bu sözlerimde bir yalan var mıdır?" ifâdesi ile de bütün milleti şâhid gösterir; gelecek nesillere derin itimadını nakleder; yazının yaygın olduğu ve Gök-türklerin kültür seviyeleri hakkında da dikkatimizi çeker. Hakan esaret devrini hatırlatırken bir kısım beylerin ve yüksek memurların "hıyanet ve alçaklığı" üzerinde ısrarda bulunur ve yine: "*Ey Türk milleti, titre ve kendine dön!*" diye ihtarını tekrarlar. Türk milletinin millî hassasiyetine dair Çin kaynaklarının naklettiği bir hâdise de kayda şâyândır. Filhakika Çin'in tâbiiyetine düşen Türk hükümdarı İşpara han hu memleketten gelen elçiyi kabul ederken, hastalığını ileri sürerek, imparator için ayağa kalkmaz. Zira o "*Bugüne kadar atalarım kimseyi selâmlamadı*" diyordu. Bununla beraber yine de imparator için yere eğildi ve mektubunu hürmetle baş üstüne koymağa mecbur kaldı. Bunun üzerine yanındaki Türklerin "*Utançtan yüzleri kızardığı ve çok acı feryâd çıkardıkları*" görüldü. Böylece Han'ın millî örf ve türelerin değiştirme teklifini reddetmesine ve ayağa kalkmamasına rağmen Türk halkı yine de devletinin şeref ve haysiyetinin kırılmasmdan, zillet sayılan bir davranıştan dolayı tahammül edemi-

[45] W. Thomsen, s. 100.
[46] W. Thomsen, s. 100, 101.

yor ve ezâ duyuyordu[47]. Buna mukabil Gök-türk devletini. 630 yılında, Çin hâkimiyetine düşüren Kie-li Han *Tanrıdan korkmadığı, atalarının türesine tecavüzde bulunduğu, iyi-kötü rûhlara* (dinî inançlara) *karşı istihzâ* eylediği; ailesi ile de ihtilâfa düştüğü; Çin'li bir mütefekkirin tavsiyelerine göre hareket ettiği ve memuriyetleri de yabancılara verdiği için *felâketlere* sebep olmuş ve *ilâhî cezaya* uğramıştır[48]. Türkler normal zamanlarda, daima hilelerine maruz bulundukları Çinlilere karşı çok hassas idiler. Nitekim, XI. asırda Türkler ile Çinlilerin birbirlerine karışmadıkları, birçok hususlarda birbirlerine aykırı âdet ve kıyafetlerde bulundukları; fakat Uygur ve Kıtaylar arasında karışmalar olduğu dikkati çekmiş ve bunlar Mâverâünnehir hükümdarları ile de muhaberatta bulunmuşlardı[49]. Bu devirde Müslüman Karahanlılara karşı Put-perest Uygur ve Kıtayların müttefik olmaları bu yakınlaşmaya sebep olsa gerektir. Zira Türklerle Moğollar arasında da örf ve âdet ayrılıkları devam ediyordu.

Gök-türklere mahsus bu millî, demokratik ve dinî duyguların, VI. asırda dikildikleri tahmin edilen, Yeni-sey mezar kitâbelerinde de belirmesi çok dikkate şâyândır. Filhakika bu kitâbelerin birinde: "*Devleti* (ili) ve *türeyi* (nizâmı) *koruyunuz!* Ne çare ki ben Kürt ilinin ham Alp-urungu *milletime ve size doymadan* otuz dokuz yaşımda (bu dünyadan) ayrıldım" diyor. Bir başkası da "*Yukarıda Tanrı buyurdu. Üç oğluma ve milletime doyamadım*" ifâdesiyle ulvî hislerini nesillere hâtıra olarak bırakmıştır[50]. Âbidelere ve Çin kaynaklarına göre, Göktürkler Çin idaresinde iken, hanedan mensupları ve halk kitleleri arasında yabancı hâkimiyetine ve esarete karşı millî duygu ve ızdıraplar büyük olup onlar devletin kudsiyetine ve millî an'anelere sadakatlarını muhafaza etmişlerdi. Fakat aristokrat sınıf veya beyler arasında kendi menfaatlerine uygun gelince Çin istilâsına ve millî an'anelerin yıkılmasına kolayca alışanlar görülüyordu, ki bu husus devrimiz için de ibrete şâyân bir hâdisedir. Böylece, W. Barthold'ün söylediği gibi, tarihte nâdir olarak, eski Türkler'de millî şuûr ve vicdan teşekkül etmiştir.

[47] St. Julien, s. 49-50.
[48] St. Julien, s. 127-128.
[49] Mervezî, s. 3.
[50] *Yeni-sey yazıtları*, nşr. Hüseyin N. Orkun, III, s. 145, 181.

4. Cihân Hâkimiyetinin İlâhî Menşei

"Türk Tanrısı Türk milleti yok olmasın diye beni kağanlığa oturttu."

(Bilge Kağan)

Eski Türkler kadir-i mutlak bir Allah'a ve onun cihân hâkimiyetini kendilerine ihsan ettiğine derin bir imanla ve samimiyetle inanıyorlardı. Bilge Kağan: "*Tanrı irâde ettiği* için tahta oturdum; dört yandaki *milletleri nizâma* soktum" derken dindarlığını ve hâkimiyetin semavî menşeini belirtiyordu. Nitekim "*Tanrı güç verdiği için* Türk askerleri *kurt gibi ve düşmanları koyun gibi*" idi. Çin esareti zamanında da "*Türk Tanrısı Türk milleti yok olmasın* diye babam İlteriş Kağan'ı ve anam İl-bilge Hatunu gökten tutup yükseltmiştir". Fakat Türk Tanrısı, sevdiği ve himâye ettiği milletinin hanları, beyleri ve halkı doğru yoldan, millî örf ve nizâm(**türe**)dan ayrıldığı zaman onları cezalandırır; kendilerini Çin'in esaretine düşürür. Gerçekten, Tonyukuk'un söylediği gibi, bu sebeple "*Tanrı onları cezalandırdı ve mahkûm etti*"[51]. Bununla beraber burada da yine ceza vermek suretiyle Tanrının Türk milletini kurtuluş yoluna sevketmek ve korumak irâdesi sezilmektedir. Bu inanç dolayısıyledir, ki "*Türkler hudutları geçmeğe karar* verdikleri zaman bir mabede gidip *zafer için* dua ediyor; ondan sonra ordularını toplıyarak Çin'e doğru taarruza geçiyorlardı"[52]. Bu inanış bir dilek ve şükran duygusundan ibaret olmayıp hâkimiyetin kendilerine bizzat ilâhî bir ihsan olduğuna da inanıyorlardı. Hakanların kitâbe, **yarlığ** (ferman) ve mektuplarının başına koydukları ibare veya formüller bu hususu daha açıkça meydana koyuyordu. Nitekim Gök-türk hanı "*Ben Tanrı gibi gökte yaratılmış Türk Bilge Kağan* tahta oturdum. Siz küçük kardeşlerim, yeğenlerim, genç şehzâdelerim, bütün soyum

[51] W. Thomsen, s. 99, 116.
[52] St. Julien, s. 180.

ve milletim; sağdaki şad beyler, ve soldaki **tarhan** ve **buyruk** beyler sözlerimi sonuna kadar iyice dinleyiniz!" derken hâkimiyetin bu semavî menşei inancını tekrarlıyordu[53]. Şamanî dinine göre yüksek ruhlar ölünce Tanrının yanına gittikleri gibi doğuşları da öylece gökle alâkalı idi. Bu sebeple ilâhî himâye ve hâkimiyet ihsanı dışında hakanların dinî inançlara aykırı bir kudret ve iddiaları bahis mevzuu değildi.

Oğuz Han hâkimiyetini ilâhî bir menşeden almış; Uygur hanları semavî bir nurdan doğmuş bulunuyordu. Asya ve Avrupa Hunlarının da Tanrının cihân hâkimiyetini kendilerine verdiğine inandıklarını yukarıda izah etmiştik. Milâttan önceki asırlardan beri Hunlar kendilerini düşmanları Çinlilere karşı üstün görüyorlar; mektuplarına "Semanın tahta çıkardığı Büyük Tan-yu" formülü ile başlıyorlardı. Avrupa Hunları da Attilâ'yı ilâhî menşeden gelmiş biliyor; dünya hâkimiyetinin kendilerine verildiğine ve Tanrının askeri olduğuna inanıyorlardı. Nitekim Avrupalılar da onları "Allah'ın kamçısı" kabul ediyordu[54]. Çinler kendi imparatorlarını "Semanın oğlu" saydıkları için bu Türk formülünü de o mânâda tercüme ediyor ve Avrupahlar da bunu kendi dillerine bu mânâsı ile naklediyorlardı. Türk vesikaları meydana çıktıktan, Türklerin kadir-i mutlak Tanrının emrinde ve himâyesinde oldukları, onun yüceliği karşısında kendi tevazu' ve âcizlerini itiraf ettikleri anlaşıldıktan sonra artık "**Tangrı-teg**" (Tanrı gibi) tâbirini Tanrıya benzer veya "Semânın oğlu" değil hakanların ilâhî te'yid ve himâyeye mazhar oldukları veya Tanrı tarafından me'mur edilmiş bulundukları mânâsında anlamak icabeder, ki bu telâkkiye Müslüman Türklerde ve sultanlarında da rastlandığını göreceğiz. Burada yüksek ruhların ve dolayısıyle hakanların doğum ve ölümlerinde Tanrıya yakın bulunmaları inancı bahis mevzuudur. Esasen Türk hakan ve sultanlarının, bazı Eski ve Ortaçağ hükümdarları gibi, istibdada ve mutlak bir otoriteye sahip bulunmadıkları ve demokratik bir ruh ve davranış içinde oldukları da hatırlanmalıdır[55].

Hunların ve Gök-türklerin kendilerini Allah'ın ordusu sayan ve komşu milletlere de intikal eden inanışları İslâm devrinde de mevcut olmuş ve İslâm akideleri ile de te'lif edilmişti. İşpara Han'ın, Çin'e tâbiyetinden önce, "*Elli yıldan beri Tanrı'nın koruduğu Gök-türkler...* 100.000 kişilik bir orduya sahip bulunuyorum" ifâdesinde görüldüğü üzere, hanlar gibi Türk milletinin de Allah'ın himâyesinde bulunduğuna dair Çin kaynaklarının kayıtları Or-

[53] Kitâbe'de "*Tangrı-teg Tangrıda* (gökte) *bolmış Türk Bilge Kağan bu ödke* (tahta) *olurdum*" (W. Thomsen, *Inscription de l'Orkhon*, Helsingfors 1896, s. 114; *TM*, III, s. 96.

[54] De Guignes, I, s. 218; *Attila ve Hunları*, s. 111-112, 149, 152. 155.

[55] Aşağıda 63. nota bakınız.

hun Kitâbelerinin beyânlarını te'yid eder[56]. Bu inanış ve deliller dolayısıyle "*Gök-türk*" adının başına konan kelimeye gök veya mavi değil, semavî mânâsını vermekte isabet vardır. Bu da hükümdarlar gibi *milletin de ilâhî himâye ve semavî* sıfata sahip olduğunu ifâde eder, ki bu husus diğer vesikalarla da sâbittir. Türklerden pek çok kültür, dil ve din unsurları alan ve Oğuz destânını da benimseğe çalışan Çingiz Moğolları da kendilerine "*Köke Moğol*" adını verirken aynı mânâyı kastediyorlardı. Bu terkibe göre **Sagun** rütbe adı da bazan "**Kök-Sagun**" şeklinde bu kelime ile birlikte kullanılmıştır.

Türk hâkimiyetinin ilâhî menşeine ve hakanların dünya hükümdarı olduklarına dair inançları yabancı hükümdarlara gönderilen mektupların başlangıç formüllerinde daha kat'i bir şekilde meydana çıkar. Filhakika Gök-türk hükümdarı İşpara Han(581-557)ın, kuvvetli zamanında, Çin imparatoruna yazdığı bir mektup "*Tanrı tarafından gönderilmiş* (veya gökte doğmuş) *Büyük Gök-türkler* imparatorluğunun bilge kağanı **Şa-po-lu** (İşpara)" formülü ile başlamıştı, ki kitâbelerde bulunan unvan ve sıfatlar aynen tekerrür etmiştir[57]. Tardu Han'ın, 598 yılında, Bizans imparatoru Maurikianus'a gönderdiği mektupta "dünyada yedi iklimin efendisi ve yedi ırkın kağanı" ibaresi de bu mânada kullanılmıştı. Hunlardan sonra İtil boyundaki "Büyük Bulgaristan"dan ayrılıp Balkanlara gelen, Türk dil, din, kültür ve dîvân usullerini (**chancelerie**) de birlikte getirerek devlet kuran Tuna Bulgarları da hâkimiyetin semavî menşei inancına bağlı bulunuyorlardı. Bulgar Han'ına ait bir kitâbedeki şu: "*Tanrı tarafından* (gönderilmiş veya nasbolunmuş), *Tanrıya benzer Melemir Han*" (831-852) başlangıç formülü de tamamen Türk siyasî anlayışı ve inanışının bir ifâdesi idi[58]. Asya'da Gök-türklerin halefi olan ve onların yerinde devlet kuran Uygur hanları, destânlarına göre, semavî bir ışıktan geldiklerine inandıkları gibi, hâkimiyetlerinin ilâhî menşeden çıktığını gösteren birçok ibareleri (meselâ **Tangrıda kut bulmuş**) ihtiva eden vesikalar da bırakmışlardır[59]. Bir Uygur hükümdarının, 1027'de, Gazneli Sultan Mahmud'a gönderdiği mektubu "*Göklerin sahibi* (Tanrı), *yeryüzü ülkelerinin ve bir çok kavimlerin hâkimiyetini bize verdi*" cümlesi ile başlar. Uygurların han'ı bu devirde büyük bir devletin hükümdarı olmadığı halde bile yine res-

[56] St. Julien, s. 53.

[57] St. Julien, s. 48. Esasen mektubun ifâde ve tarih usûlüne dayanan P. Pelliot eldeki vesikanın aslen Türkçe yazılmış ve Türk takvimine göre tarihlenmiş olup Çinceye tercüme edilmiş bulunduğu kanaatını belirtmiştir. (*Neuf notes sur les question d'Asie Central*, T'oung Pao, XXVI (1929), s. 205-206.

[58] Geza Feher, *Les Titres des Khans bulgars*, Th. Uspensky'ye aid hatıra kitabı, Paris 1930, s. 38.

[59] F. W. K. Muller, *Uigurica* II, s. 95; Chavennes et Pelliot, *Un traite Manicheen retrouve en Chine*, Paris 1913. s. 189; A. Caferoğlu, "Tukyularda ve Uygarlarda han unvanları", THIT mec. I, s. 105-119.

mî Türk cihân hâkimiyeti mefkûresine ve diplomatik usullerine sâdık kalıyor; bu sebeple de Müslüman Türk sultanına *yay* ile on *ok* gönderiyordu[60].

Çingiz Moğolları Türk kültürünü, destânî an'anelerini, Uygur yazısını ve birçok müesseseleri Uygurlardan alırken me'murları ve dîvân teşkilâtı ile birlikte cihân hâkimiyeti formüllerini de iktibas etmişlerdi. Bu sebepledir, ki bu cihân hâkimiyeti formülünü, çok defa, Moğolca değil, Türkçe olarak yazıyorlardı. Nitekim, Güyük Kağan'ın Papa IV. İnnocent'e gönderdiği cevabî mektup (**yarlığ**, ferman): "**Mengü Tengri küçinde kür uluğ ulus'nung taluy'nung han yarlığımız**" (yâni ebedî Tanrının kudreti ile büyük milletin deniz gibi (engin) hanı bizim fermanımız) ibaresi ile başlar ve farsça olarak devam eder[61]. Bu formülün moğolcası han'ın mühründeki yazıyı teşkil eder. Buna "*Büyük Moğol*" adı ile "itaat eden milletlere varınca ona saygı ve korku duymaları gerektir" ibaresi de ekleniyordu, ki bu son kısım, Türk hâkimiyet ve insanlık anlayışına aykırı olduğu için, türkçelerinde mevcut değildi. Bu türkçe formülün moğolcası: "**Mongke Tangrı-yin küfündür yeke Mongol ulus-un dalay-ın hanu yarlık il bolga irgen-dür kürbesü buş iretegüy ayutugay**" şeklini almıştır, ki buradaki kelimelerin de çoğu aslen türkçedir. Mengü han'ın Fransız kıralı Saint Louis'e gönderdiği **yarlığ** (ferman) da bu mahiyette olup dünya hâkimiyetinin kendisine ait olduğu, kırala iki kişinin gerebileceği bir yay ve iki gümüş ok da gönderdiği, İslâm memleketlerini istilâda Moğollarla birlikte olursa kendi memleketlerini kırala bırakacağı, aksi takdirde bu ok ve yayların, kullanılmak üzere, iadesini bildiriyordu. Papanın elçisi Ascelin, şarkta Hıristiyanları korumak ve Müslümanlara karşı ittifak yapmak maksadı ile, 1245 yılında, Moğolların İran ve Anadolu'da kumandanı bulunan Baycu'ya gelip ona *İnsanların en büyüğü* ve Hıristiyanların başı *Papa*'nın temsilcisi olduğunu beyân ediyordu. Bu ifâdeden gazaplanan Moğol kumandanı *Kaanın dünya hâkimiyetine* başka bir şerik bulunamıycağını söyledi ve elçiye karşı hiddetini belirtti[62].

Cihân hâkimiyetinin bu başlangıç formülü Orhun kitâbelerinde geçen "**Tanrı-teg Tanrı yaratmış Türk Bilge Kağan sabım** (sözüm)" ibâresindeki

---

[60] Mervezî, s. 7-8. Tâbiiyet alâmeti olarak yayın da gönderilmesi mânâsını henüz bilmiyoruz. İkisinin birlikte gönderilmesi, muhtemel olarak, dostluk ve ittifak mânâsına geliyordu.

[61] P. Pelliot, *Les Mongols et la Papaute*, R O Ch, III (XXIII), s. 15-23; Tafsilât için bizim "Çingiz adı hakkında" adlı makalemize. Cihânşümul hâkimiyetin Deniz (taluy)e ve daha küçük hâkimiyetin de "Göl" e benzetildiğini ve bu sebeple bazı ulusların beglerine "Köl - erkin" ve "Köl tekin" unvanları verildiğini de orada izah etmiştik.

[62] Rubruck, s. 26, 180, 248 - 249, *Voyage du Frère Ascelin*, trc. Bergeron, Paris 1830, s. 233; Pelliot, *Papauté*, s. 119-120; Vernadsky, *The Mongols and Russia*, London 1953, s. 97.

mânayı ifâde eder[63]. Yukarıda belirtildiği üzere Çingiz Han da, eski Türk hükümdarları gibi Tanrının kendisini himâye ettiğine ve kendi şamanı Gökçe'nin tebşiratına göre de dünya hâkimiyetini kendisine verdiğine inamıyordu. O da, Türk hanları gibi, seferlerinde Tanrıya dua ediyor; zafer kazanması için yardımcı olmasını diliyordu[64]. Moğol fâtihi, Türkistan pâdişâhı Sultan Alâeddin Muhammed Harezmşâh'a karşı harekete girişirken, ilk önce, Otrar şehri (Fârâb civarında) önünde, yalnız olarak, bir tepeye çıkıp üç gün yaptığı duayı da burada tekrar hatırlatmalıyız. Bundan sonradır, ki Çingiz Han Türk-İslâm dünyasının en büyük ve kudretli devletini yıkmış ve çok yüksek medeniyet merkezlerini tahrip etmişti. İslâm müellifleri Harezmşâh'ın mağlûbiyetinde gururunu, dinî zaaflarını, Bağdad halifesine karşı Şîîleri tutmasını ve Çingiz'in zaferinde de onun Tanrıya bağlılığını ve duasını sebep olarak göstermişlerdi.

Gürcü ve Ermeni kaynakları da Moğolların Tanrı adını dillerinden düşürmediklerini, üç defa diz çökerek ona taptıklarını ve mektuplarının başına da "**Mengü Thengri küçündür**" (Ebedî Tanrının gücü ile) ibaresini kullandıklarını yazarlar[65]. Onlara göre *gökler Tanrıya* ve *dünya* da *Çingiz Han'a* ait bulunuyordu. Bu münasebetle de onun Türk destânlarında görülen kahramanlar gibi semavî bir nurdan doğduğuna inandıklarını belirtirler[66]. Moğollar Müslüman hükümdarlarına gönderdikleri mektupların başına da, bunu bazan arapçaya tercüme ederek, "**Gök Tanrısının nâibi**", "**Şark-garp bütün dünyanın en büyük kağanı, bütün hükümdarların itaatini emreder**" şeklinde koyuyorlardı. Oktay Kaan'ın 638 (1240) tarihli bu mektubu yanında Hülâgü'nün mektubu sadece yer ve göklerin hâlikinin adı ile ve arapça olarak

[63] W. Thomsen, *Inscription de l'Orkhon*, s. 122. Eski Türkçe'de Tanrı'nın hem gök hem de Allah mânâsına gelmesi şüphesiz iptidaî devirlere aid düşüncenin mahsûlüdür. Bununla beraber Gök-türkler zamanında Tanrı inancı İslâmın Allah'ına çok yakın bir mefhûm hâline geldiğinden "*Tanrı'da doğmuş*" ve "Tanrı'ya benzer" tabirleri artık Tanrı tarafından teyid edilmiş ve yüce mânâsına gelmiştir. Zaten Orhun kitâbesi "*üze kök tangrı, asra yağız yer kılındıkta*" ibâresile de "*tanrı*"nın yaratılmış gök ifâde ettiğini gösterir. Moğol mektuplarının Latince tercümelerinde Çingiz hanı "*Tanrı'nın oğlu*" olarak göstermeleri, "*Chingiscam filius Dei*" şekli hem bu müphemlikten ve hem de Hıristiyan inancından ileri gelmiş bir hata olup P. Pelliot tarafından düzeltilmiştir (*Papaute*, s. 119-121; Rubruck s. 249), Mamafih Pelliot'nun "Mengü Tengri gücinde" ibaresini "Dans la force du Gitel eternel" şeklindeki tercümesini "Par la force du Ciel eternel" olarak düzeltmek gerekir.

[64] Vernadsky, "Çingiz han yasası", *Türk hukuk tarihi dergisi*, Ankara 1944, I, s. 116. Çingiz han, henüz mücâdelesinin ilk devresinde, "*Mengü Tanrı'nın yardımı ile*" Moğolları idaresinde topladığını söylüyordu (*Moğolların gizli tarihi*, trc. Ahmed Temir, Ankara 1948, s. 136.)

[65] Brosset, *Historie de la Géorgie*, I, s. 486; Kiragos, trc. E. Dulaurier, *TM*. II, s. 173. Bu formül ilhanlı paralarında yazılmıştı, (*Meskûkât-ı İslâmiye Kataloğu*, s. 26).

[66] Buğu han'ın doğuşunda ve hattâ Satuk Buğra han menkîbesinde de olduğu gibi semavî ışık Türk kahramanlarının dünyaya gelişinde rol oynar.

başlıyordu[67]. Altun-ordu hanları bu formülü İslâmiyete uydurarak "**Mengü Tanrı gücünde, Muhammed Resûlullah, Hacı Giray sözüm**" şeklinde yazıyorlardı. Timur'un paraları üzerinde bu formül moğolca yazıldığı halde torunu "**Uluğ beg Gürgân sözüm**" tarzında türkçe ibareyi kullanıyordu. Fâtih Sultan Mehmed'in, Uzun Hasan'a karşı kazandığı zaferini, Türkistan hükümdarlarına bildiren Uygurca yarlığı "**Allah Taâla'nın inâyeti ile, Sultan Muhammed Han sözüm**" ifâdesile aynı dîvân an'anesine uygun olarak başlıyordu[68]. İslâmî şekli ile bu başlangıç ifâdelerine Osmanlı sultanlarının Uygurca olmayan mektuplarında da rastlanır. Filhakika Yavuz Sultan Selim'in **el-Müeyyed min indillâh Ebû'l-Muzaffer** ve oğlu Kanunî Sultan Süleyman'ın Avusturya ve İspanya hükümdarlarına, tuğrası ile birlikte ve "**Hak Taâla'nın inâyeti ve ulu Peygamberimizin mûcizâtı berekâtı ile, ben ki yeryüzü hâkanlarına taç giydiren, sultanlar sultanı...**" ibâresile başlıyan mektupları eski Türk cihângirlik ve ilâhî hâkimiyet an'anesinin İslâmî bir şekil alarak Osmanlı devrine kadar yaşadığını göstermektedir[69].

Türk hanedanlarına mensup hakan, sultan, şehzade ve beylerin, mukaddes menşeleri ve Oğuz Han nesli bulunmaları dolayısı ile ölüm cezalarında kanları akıtılmıyordu. Nitekim, Şamanî devrinde olduğu gibi, Selçuklularda ve Osmanlılarda da isyan eden hânedan mensuplarının idamları, kan akıtılmamak gayesi ile, yayın kirişi ile boğdurulmak üzere cezaları infaz olunuyordu[70]. II. Murad şehzâde Mustafa'yı Düzmece saydığı için onu yayın kirişi ile değil alelâde surette idam etmişti. Bu münasebetle Selçuklularda ve ilk Osmanlılarda hânedan mensupları ile bazı büyük devlet adamlarının, İslâm an'anesinde mevcut olmadığı halde, mumyalanmak sûretiyle defnedilmelerini de eski Türk an'ane ve müesseselerinin devamlılığı bakımından kayda şâyân buluruz[71].

Hıristiyanlığın cihânşümül dâvâsı ve ilâhî hâkimiyet telâkkisi İslâm'ın ve Türklerinkinden çok farklıdır. Hıristiyanların reisi olarak Roma'da oturan Papa, orada şehid edildiğine inanılan *havvâri* (**apôtre-apostole**) Saint Pierre'in vekili ve bu sıfatla da İsa'nın gözüken başı ve ilâhî irâdenin temsilcisi

[67] Zehebî, *Düvel ül-İslâm*, Haydar-âbâd, 1364, II, s. 108; Aksarayî, s. 51. Bu mektuplar Şam ve Meyyâfârikîn hükümdarlarına yazılmıştır.

[68] Akdes Nimet Kurat, *Yarlık ve Bitikler*, İstanbul 1940, s. 64; *Fâtih'in yarlığı*, nşr. Rahmeti Arat, *TM.* VI, s. 298.

[69] Feridun Bey, *Münşeât us - Selâtin*, I, s. 392; II, s. 339.

[70] F. Köprülü, "Türk ve Moğol sülâlelerinde hânedân azasının idâmında kan dökme memnuniyeti", *Türk Hukuk tarihi dergisi*, I, s. 1 - 9. Türklerde idam cezalarının iple asılarak yapılması da galiba bu tesirledir.

[71] Bu husus için "Altun-aba vakfiyesi", *Belleten*, XLII, s. 209-211) adlı makalemize bak.

sayılmış; bu sebep ve sıfatları dolayısıyla da "*Hatâ işlemez*" (**lâyuhti-İnfailleble**) olduğuna inanılmıştır. Bu sıfatlar kilisenin yalnız dinî değil bilâhare dünyevî hâkimiyet ve tahakkümüne de sebep olmuştur. Hazret-i İsa bir cemaatin idaresi ile meşgul olmadığı için "Allah'ın hakkını Allah'a ve Kayser'in hakkını Kayser'e" bıraktığı halde papalar, Orta-çağda, ruhanî hâkimiyetlerine cismanî saltanatlarını da ilâveye başlamışlardı. Bu da meşhur ilâhiyatçı St. Thomas'ın "*beden ruha tâbidir*" düstûruna dayanıyordu. Halbuki İsa'nın ilâhî hâkimiyeti ilâhî adaletin hüküm sürmesi mânasında olup Papalığın dinî ve siyasî tahakkümü bahis mevzuu değildi. Nitekim Katolikler dışında kalan diğer Hıristiyan mezhepleri ve onların mümessilleri hiçbir zaman böyle bir dinî ve siyasî hâkimiyet iddiasında bulunmamışlardı. İslâmiyette Hazret-i Muhammed aynı zamanda bir devletin de kurucusu olduğu, din ve dünya işlerini de Kur'an'a göre idare esaslarını koyduğu için "Peygamberin halifeleri iki vazifeyi birleştirmiş oldukları halde din ve dünya işlerinde böyle bir kudrete de sahip bulunamamış ve İslâmın (Kur'an'ın) koyduğu kanunlar dahilinde kalmağa mecbur edilmişlerdi. Bu sebeple Kur'an'da geçen "Allah'ın halîfesi" tâbiri umumî ve mecazî bir mânada olup halifelere ve hiçbir kimseye böyle bir hudutsuz selâhiyet tanınmamıştır. Türk sultanları bazan "Yeryüzünde *Allahın gölgesi*" (**Zillullah fi'l-âlem**), "**Allah'ın halifesi**" veya "Allah tarafından te'yid edilmiş" sıfatlarını kullanırlarken bu sonuncu mânayı kastediyor; sadece İslâmiyet ve hak yolunda Allah'ın yardımına mazhar bulunduklarına inanıyorlardı. Bu da Türklerin İslâmdan önceki cihân hâkimiyeti anlayışı ve tâbirlerine uygun bulunuyor ve İslâmiyetle de te'yid olunuyordu.

5. Hakanların Babalık Vazifesi Cihân Hâkimiyeti ve Demokrasi Dâvalarının Birleşmesi

"Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım; aç milleti doyurdum; çıplak halkı giydirdim. Tanrı irâde ettiği için milletimi diriltttim."

(Bilge Kağan)

"Sultan Melik-şâh cihân ailesinin babasıdır. Bu sebeple onun babalık şefkatı da o nisbette geniş olmalıdır."

(Nizâm ül-Mülk)

Eski Türk kağan ve sultanları semavî menşe ve cihân hâkimiyetine sahip bulunmak inancı ile milletin ve tebaanın velisi veya babası sayılıyor ve dünyanın efendisi sıfatlarını hâiz bulunuyorlardı. Bu velilik sıfatı **(velâyet-i pederâne)** dolayısıyle Şamanî kağanları ve İslâm sultanlarının, yabancı müstebid hükümdarlardan çok farklı olarak, yüksek insanî vasıflarda ve demokratik ruhta bulunmaları gerekiyordu. Türk devlet anlayışına göre hükümdarların millet ve tebaalarına karşı, adalet, şefkat ve himâye göstermeleri bu babalık sıfatı ile alâkalı idi. Dikkate şâyândır, ki Türk din, kültür ve müesseselerini iktibas eden Çingiz Moğolları mutlak istibdatları ve aristokratik zihniyetleri dolayısı ile halka karşı böyle bir babalık velâyetine sahip bulunmuyor; sâdece beyleri düşünüyor; istilâ ve zaferlerini aristokratlar hesabına yapıyor ve Gök-türk hanlarından farklı olarak ne halkın rolü ve ne de bu zaferlerden istifâdesi bahis mevzuu bulunuyordu[72].

Türk kağan ve sultanlarının, yabgu ve meliklerinin, Oğuz türesine ve onun tâyin ettiği hukukî kaidelere göre beylere ve devlet adamlarına, halka

[72] Barthold, *Dersler*, s. 7.

umumî ziyafet (**toy, şölen**) vermeleri ve bu esnada sofra ve saray eşyasını yağma ettirmeleri babalık sıfat ve vazifesinin icabı bir an'ane idi. Bu sebepledir, ki İran'lılar han ve sultanların bu ziyafet veya toylarına "**Hân-ı yağma**" (Yağma sofrası) adını veriyorlardı. Bütün millî türe ve an'aneler gibi bu da Oğuz Han ile veziri (şamanı) Irkıl Hoca'ya atfolunmuş bir an'ane idi. Filhakika Oğuz Han dünyayı fethettikten sonra muhteşem bir altın çadır (otağ) kurdurdu; büyük bir toy hazırlattı. Destâna göre 90.000 koyun, 700 kadar büyük baş hayvan kestirdi. Bütün hatunlar, beyler, kumandanlar ve halk bu toya katılmıştı. Oğuz Han bu büyük merâsimde hâkimiyeti kendi oğullarına devrediyor; hükümranlık kaidelerinin hukukî esaslarını (türeyi) kuruyordu. Oğuz Han'ın üç büyük oğlu Boz-okları teşkil eden Gün, Ay ve Yıldız sağ tarafta bulunuyor ve kendilerine yay; sol kolda diğer üç oğlu Gök, Dağ ve Deniz'e yâni Üç-oklara da ok veriyor ve bunları birincilere tâbi kılıyordu. Oğuzların oniki sağ, oniki sol beyleri ve boyları bu esasa göre hâkimiyet hakkına sahip bulunuyordu. Bu türe Müslüman Oğuzlar arasında da muteber idi. Okun yaya tâbiiyeti dolayısı ile Oğuzlar'ın Boz-oklar'dan gelen hakan ve sultanları Üç-oklara, diğer Türk uluslarına ve dünyanın diğer kavimlerine hâkim sayılıyordu. Bu sebepledir, ki metbû'lar ok göndermek suretiyle beyleri veya diğer hükümdarları kendilerinin tâbi'leri biliyorlardı[73].

İlk Selçuklu sultanı Tuğrul Beğ, bütün resmî vesikalarında olduğu gibi, Bağdad halîfesine gönderdiği mektupların başında yay ve ok işaretlerini koyuyor ve içerisine de kendi unvanlarını yazıyordu. Buna *Tuğra* deniliyordu. Sonraları bu ok ve yay işaretleri kaldırılmış ise de Sultanların isim ve unvanlarını ok ve yay biçiminde gösteren tuğra usulü Osmanlı imparatorluğunun sonuna kadar devam etmiştir. Kâşgarlı Mahmud'un, tuğranın "*Oğuzlara mahsus olup diğer Türklerce bilinmemesi*" kaydı dikkate şâyân olup herhalde hâkimiyetin kendilerine ait bulunması ile ilgilidir[74]. Oğuz boyları arasında en yüksek hukukî mevki Osmanlıların mensup bulunduğu Kayı boyuna ait olduğu eski devrin bütün tarihî ve destânî rivâyetleri ile sâbit olmuştur. Bununla beraber fi'iliyatta başka boylara mensup hanedanlar kurdukları büyük imparatorluklarla en yüksek hâkimiyeti temsil etmişlerdir, ki **Kınık** boyuna mensup Selçuklular bu meyândadır. Efsânevî devirlerin inanç ve hâtıralarına göre yirmi dört Oğuz boyundan herbiri bir kuşu **ıduk** (mübarek) sayıyor,

[73] Reşîdeddin, *Câmi'ut-tevârih*, I, s. 36 - 43; *Oğuz Kağan Destânı*, s. 29, 31, 32. Farsça *Oğuz-nâme*, göçebe devletlere (Ak ve Kara Koyunlular gibi) aid kronikler ve *Dede-Korkut kitabı* toylar hakkında çok zengin malzeme ihtiva ederler.

[74] Bar Hebraeus, s. 200, 206; Kâşgarlı Mahmud, I, s. 385; Osman Turan, "Eski Türklerde okun hukukî bir semboî olarak kullanılması" *Belleten*, XXXV, (1945), s. 305 - 318. Osmanlı Tuğraları cihân hâkimiyeti ve tarihî azametin yazı ve şekil hâlinde san'atkârâne bir ifâdesidir.

bunlara asla dokunmuyor; etleri yenilmiyor; sadece yılda bir defa olmak üzere dinî bir toy münasebeti ile kurban edilip yenilmeleri caiz görülüyordu. Bu hayvanlara *ongun* deniliyordu. İptidaî devirlerin totemik bir hâtırası gözüken bu inanışlar tek Tanrı akîdesine erişmek sayesinde dinî mahiyetini kaybetmiş olmakla beraber, Şamanî devrinde olduğu gibi, İslâm devrinde bile Karahanlılarda, Büyük Selçuklularda, Türkiye Selçuklularında, hattâ Osmanlılarda ve Anadolu beyliklerinde de merâsime göre yapılan **sürgün** avları hâlinde pek meşhur olarak devam etmiş ve hükümdarlar ile orduları için askerî bir spor mahiyetini muhafaza etmiş bulunuyordu[75]. Türklerde kuşçuluğun meşhur ve makbul bir an'ane hâlinde devamı da bununla alâkalıdır.

Türk hükümdarları milletin babası olmak sıfatı ile onun hesabına çalışmayı millî ve dinî bir vazife sayarlardı. Kun hükümdarları savaşları sadece milletin menfaati için yaptıklarını belirtiyor; ahlâk ve an'anelerinin Çinlilere üstün olduğunu söylüyorlardı[76]. Gök-türk hanlarının babalık sıfatları millî ve demokratik vazifeleri hakkında pek çok vesika bize kadar gelmiştir. Bu münasebetle, yukarıda vesile düştükçe kaydettiklerimize ilâve olarak, sâdece Bilge Kağan'ın bir ifâdesini nakletmeği kâfi görüyoruz. Filhakika bu asîl Türk hakanı tahta çıktıktan ve birçok isyanlar karşısında devleti kurtardıktan sonra, babalık vazifesini şu şekilde anlatır: "*Kardeşim* (Köl-tekin) *ve beylerimle birlikte çalıştım.* (Bu sayede) *göçmüş ve dağılmış halkı topladım. Yoksul ve bitkin halkı toparladım; çıplak halkı giydirdim; aç halkı doyurdum; fakir halkı zengin ettim; az milleti çoğalttım. Tanrı irâde eylediği için milleti diriltim.*" ifâdeleri ile babalık sıfat ve vazifelerinin en güzel örneğini vermiştir[77]. Şarkî Anadolu'da yaşıyan göçebe Oğuzlar, XV. asırda, samimî müslüman olmalarına rağmen, birçok eski yaşayış, düşünüş ve inanışlarına ve bu arada babalık sıfatı ile henüz dinî mahiyetini tamamen kaybetmiyen toy an'ane ve merâsimlerine de bağlı bulunuyorlardı. **Dede-Korkut** kitabında bu inanış ve merâsimler hakkında pek çok sahne tasvir edilmiştir. Bu tasvirler arasında bir Oğuz beyi: "*Aç görsem doyurdum; yalıncak görsem donattım; depe gibi et yığdırdım; göl gibi kımız sağdırdım*" ifâdeleri ile sanki Orhun kitâbelerinden bir parçayı nakletmiştir[78]. Kâşgarh Mahmud hanların bayram ve düğünlerde otuz arşın yükseklikte, minare gibi, sofra kurup yağmalattıklarını yazar[79]. Böylece Türk türesi hanların ve beylerin halka yemek vermesini onların ba-

[75] Osman Turan, *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar,* Ankara 1958, s. 27-32.
[76] De Guignes, I, s. 218.
[77] W. Thomsen, *TM*, III, s. 102.
[78] *Kitâb-ı Dede-Korkut*, Kilisli neşri, s. 9, 14, .35, 95.
[79] *Dîvân*, I, s. 438.

balık vazifeleri icabı sayardı. İdare edenlerle edilenler arasında bu karşılıklı münasebetler; hükümdarların babalık şefkat ve sevgileri devletin kudsiyeti telâkkisini doğuruyor ve millî kaynaşmayı kuvvetlendiriyordu.

Şamanî kağanlar gibi Müslüman sultanları da **velâyet-i pederâne** inancı ve vazifesi ile hareket ediyorlardı. Nitekim bu an'ane ve müessese Karahanlılara, Büyük Selçuklulara, Anadolu Selçuklularına, beyliklere ve Osmanlılara kadar devam etmiştir. Büyük Selçuklu veziri Nizâm ül-Mülk Sultan Melik-şâh (1072-1092) hakkında "*Sultanımız cihân ailesinin babasıdır ve devrin hükümdarları ona inkıyâd etmiştir. Bu sebeple onun babalık şefkati, cömertliği ve sofrasının genişliği de o nisbette büyük olmalıdır*" derken onun dünya milletlerinin de babası olduğunu ve Türk türesinin icabını belirtmiştir. Bu büyük vezir Sultan Tuğrul beyin sofrasını açık tutup umumî ziyafetler verdiğini, ava çıktığı zamanlarda bile beyleri ve halkı hayran bıraktığını da sözlerine ilâve eder. Ona göre bu münasebetle haftada bir veya iki gün umumî ziyafet (**bâr-i âm**) vermeli ve herkes sırasını ve gününü bilmelidir. Türkistan (Karahanlı) hakanlarının da daima sofraları halka açık idi. Bu sebeple Melik-şâh'ın Türkistan seferinde Çigil ve Yağma uluslarının şikâyetini nakleder ve "*Biz onun sofrasında bir lokma bile yemek yemedik*" diye açıkça söylendiklerini belirtir. Selçuk veziri böylece İslâm dünyası içinde Sultan'ın millî örf ve an'aneleri ihmâlinin mahzurlarına işaret ederek Türklerin ve türelerinin kuvveti karşısında Melik-şâh'ı babalık vazifesinde dikkate davet eder[80]. Zira imparatorluk yine de Türk kuvvetlerine dayanıyor ve Yakın-şarkı iskân eden büyük Türkmen kavmi varlığını hissettiriyordu.

Alp Arslan da umumî ziyafetleri, muntazam olarak, tertip ederdi. Sultan Muhammed Tapar'ın 1118'de, oğlunu veli-ahd tayin eden büyük merâsim ve ziyafetinde kıymetli yemek takımlarını "halkın yağma" ettiğini kaynaklar yazar[81]. Oğuzların en kesif bir şekilde göçtükleri ve yeni vatan kurdukları Selçuk Türkiyesinde bu Oğuz türesinin yaşaması tabii idi: "*Melik-şâh zamanından beri, Selçuklu sultanlarının âdeti üzre*, Cuma günleri şahane yemekler hazırlanır ve *Sultan sofrası kurulur;* **havass** ve **avâm** ziyafetlerden faydalanırdı"[82]. Yazıcı-oğlu bu devirde Oğuz türesi ve ziyafetlerin nasıl hüküm sürdüğünü ve usullerini meydana koymuştur[83]. Kastamonu beyi İsfendiyar-oğlu Süleyman Paşa "Hergün ikindi namazından sonra kabul resmi ya-

[80] Nizâm ül-Mülk, *Siyâset-nâme*, nşr. Ch. Schefer, s. 110, 115.

[81] İbn ül-Esîr, X, s. 184; İmadeddin İsfahânî, *Zübdet ut-Nusre*, nşr. Th. Houtsma, s. 117; *Selçuklular tarihi*, s. 138, 153.

[82] Aksarâyî, s. 90; İbn Bîbî, s. 572; *Resmî vesikalar*, s. 30 - 32.

[83] Yazıcıoğlu'na göre Türkiye Selçukluları zamanında yapılan ziyafet toplantılarında "*Oğuz'un resm ve erkânı üzere*" oturulup yemek yeniliyor ve kımız içiliyordu:

par; bu münasebetle yemekler getirilir; kapılar açılır; *şehirli-köylü, ecnebi-misafir herkes yemek yerdi.* Sabahları ise hususî bir meclis tertip eder; oğlu gelip elini öper; hususî dairesine gider. Ondan sonra devlet adamları gelir ve hükümdarın yanında yemek yerler[84]. Umumî ziyafetler ve büyük toylar zafer şenlikleri, cülus ve veliahd tâyini merâsimleri münasebeti ile çok muhteşem olurdu. Yunus Emre de "*Malın yağmalatılmasını*" ilâhî aşka bir vasıta ve manevî bir "**toy**" sayardı[85].

Oğuz Han'ın ve Bayındır Han'ın muhteşem toyları hakkında verilen destânî malûmat göçebe devletlerinde tarihî bir mahiyet alarak kendini gösterir. Nitekim Kara-koyunlu ve Ak-koyunlularda toylar göçebe hususiyetlerini daha fazla muhafaza ediyordu. Kara Yusuf Bey, oğlu Kara-budak'ı, Diyarbekir'de padişahlığa yükseltirken tertip ettiği büyük toyda 300 at, 3000 koyun kestirmiş; çeşitli yemekler ve içkiler hazırlatmış; bir çok musiki-şinâslar merâsim ve eğlencelere katılmıştı[86]. Kayı boyundan olan ilk Osmanlı hükümdarlarının bu an'aneyi devam ettirmesi tabiî idi. Yazıcı-oğlu'nun verdiği malûmat da bu muhitle ilgili olmalıdır. Osman Gazi zamanından beri muteber olan nizâm ve kanunlardan bahseden Âşık-paşa-zâde Osmanh pâdişâhlarının nevbet, bayram ve sofra usullerini anlatırken: "*İkindi vaktinde nevbet urırlar, kim halk gelüp yemek yiyeler.* İmdi bu Âl-i Osman'ın dahi kanunları bunun üzerinedir. Osman Gazi'nin hasleti her ayda bir kere taam pişirip fakirlere yemek yedirmek ve giysiler giydirmek idi" dedikten sonra Orhan, Murad, Yıldırım ve diğer pâdişâhların ver-

---

Hanlar atası Oğuz Han söyledi
Böyle türe, yol ve erkân eyledi
İşbu resmile vasiyet kıldı ol
Tâ ola oğlanlarına türe yol
.....
Kim Kayı, andan sonra Bayat
.....
İşbu tertip üzre oturmak gerek
Önlerinde müçeler durmak gerek
Kımız u kumranda bu tertib ile
Ağa vu ini arasında içile
Mansıb u beglik dahi bu resmile
Uruğ u soyuna göre verile

(*Selçuk-nâme*, nşr. Th. Houtsma, s. 204 - 205; A. İnan, "Orun ve ülüş meselesi", *THIT Mec.* I, s.

[84] İbn Batûta, I, s. 352.

[85] *Yunus Emre Divânı*, nşr. A. Gölpınarlı, s. 32, 166.

[86] Ebû Bekir Tahranî, *Tarih-i Diyarbekriye*, nşr. N. Lugal ve F. Sümer, Ankara 1964, s. 24, 25, 27; A. Semerkandî, *Matla'us-Saadeyn;* s. 141; *Tevârih Türkmaniyye*, yazma (hususî kütüphanemizde), s. 151.

dikleri ziyafetleri ve onların imaret ve zâviyeler inşa ederek fakir ve dervişleri koruduklarını da bu Oğuz türesine bağlar"[87].

Oğuz türesine göre hükümdarlar babalık vazifesine, beylerin ve milletin hukukuna saygı göstermeğe ve ziyafet vermeğe mecbur idi. Bu hukuk ihlâl olunduğu zaman, Çigil ve Yağmaların yaptığı gibi, halk, hakkını taleb eder ve isyan bile meşruiyet kazanırdı. Nitekim millî örflere kuvvetle bağlı olan göçebelerde *Taş-Oğuz*ların *İç-Oğuz*lara karşı isyanını anlatan Dede-korkut kitabının XII. hikâyesi bu hukuku meydana kor: "**Üçok, Bozok yığınak olsa Kazan evin yağmalaturdi. Kazan girü evin yağmalattı; ama Taş (dış) Oğuz bile bulunmadı**" şeklinde başlıyan hikâye bu sebeple bütün Oğuz beylerinin Kazan'a geldiklerini ve Uruz beg'in: "*Suçumuz ne idi ki yağmada bile bulunmadık*" diye şikâyet ettiklerini ve bunun üzerine artık "*biz kazana düşmanız böyle bilsin*" der. Bu sebeple Üç-oklar ve Boz-oklar karşılaşır ve savaşlar olur[88]. Dede-Korkut kitabı Oğuzların toylarını çok güzel tasvir eder: "**Attan aygır, deveden buğra, koyundan koç**" kesilir; tepe gibi et yığılır, göl gibi kımız sağılır, İç-Oğuz, Taş-Oğuz beyleri toplanırlar. Açlar doyurulur, yalıncaklar donatılır; borçlular kurtarılır ve "**çok ulu bir toy**" olur. Bu merâsimler umumiyetle *Dede-Korkut*'un "**Boy boylayup, soy soylayup**" kelimeleri ile ifâde edilen alkışları (duaları) ile nihayet bulurdu[89]. Bu da eski Şamanî te'sirlerin yine devam ettiğini gösterir.

Türk hükümdarlarının cihân hâkimiyeti ve dünya nizâmı mefkûreleri ve velilik sıfatları onları milleti ve tebaalarını korumak, beslemek ve umumî ziyafetler vermek vazifesi ile mükellef kılıyordu. İşte Türk misâfir-perverliği de menşeini bu tarihî-dinî an'aneden ve asâlet duygularından almaktadır. Nitekim Kâşgarlı Mahmud "*Konuk gelince* **kut** (uğur) *gelir*" der. Bugünkü halkın da "Misafir rızkı ile gelir" atasözü bu inancın güzel bir belirtisidir. Kâşgarlı'nın naklettiği şu eski şiir de kayda şâyândır: "*Kendin güzel elbiseler giy; başkalarına tatlı aş ver; konuğunu ağırla. Bu sayede millet arasında şöhretin artsın*". Bununla beraber eski misafir-perverliğin zayıfladığına dair şikâyetler de daha o zaman başlar. Gerçekten Kâşgarlı'nın: "*Konuk gördüğünde* bunu **kut** (uğur) sayanlar gitti; şimdi bir karartı görünce *çadırını yıkan* kimseler kaldı" ata-sözünü nakletmesi kayda değer[90]. Dede-Korkut kitabı misafir-perverlikten bahsederken "**Er malına kıymayınca adı çıkmaz**" ve "**Konu-**

[87] *Tarih-i Âl-i Osman*, s. 10, 195 -196.
[88] *Kitab-ı Dede-Korkut*, s. 165 - 172.
[89] *Kitab-ı Dede-Korkut*, s. 8. 20.
[90] *Divân*, s. 47, 79. 85. 120 (*Körkluğ tonuğ özingke, Tatlıg aşığ ajunka, Tutgıl konuğ ağırlığ, Yaysun cavin budunka*). Musafir-severliğin diğer şekilleri için bak. *Altun-aba vakfiyesi*. s. 216-219.

ğu gelmiyen kara erler yıkılsa gerek" cümleleri ile Kâşgarlı Mahmud'un ifâdelerini tekrarlamış olur. Misafir-perverlikte kadınların vazifelerini belirtirken de erkek olmadığı zamanda dahi misafirin ağırlanması lüzumunu anlatır[91]. Bu eski inanç ve an'aneler misafir-perverliğin nasıl dinî ve millî bir müessese halini aldığım, hakan ve beylerden millete yayıldığını gösterir. XI. asırda devlet idaresinin fikriyatını yapan Yusuf Has Hacip çağdaşı ve hemşehrisi Kâşgarlı Mahmud gibi "*Beyler cömert olursa* adları dünyaya yayılır; dünya da bu *şöhretleri sayesinde* korunur" derken devrinin millî türe ve hislerine tercüman olur. O bu münasebetle ne hükümdara hazineyi açmasını ve mal dağıtmasını tavsiye eder[92].

Şamanî Oğuzlara giden İbn Fadlân onların Müslüman tacirlere karşı misafir-severliği ve dürüstlüğü hakkında dikkate şâyân bilgiler verir. Bir Müslüman bir Türke konuk olacağını söyleyince o da kendisine "*Türk çadırı*" kurar; koyun keser. Misafir zengin veya bir devlet adamı olursa emrine bineceği atları tahsis eder. Ailesi ve akrabalarını da oraya davet ederek misafirini ağırlar. Misafir tacir ev-sahibinden istediği kadar at, deve ve para ödünç alır[93]. Türk misafir-perverliği ve hayır işleri millî ve İslâmî unsurların imtizacı ile öyle kuvvetlenmiştir, ki Müslüman ve Hıristiyan müellifler bu hususta hayranlıklarını belirtmekle müttefiktirler. Gerçekten İslâmın yüksek idealleri ile de canlanan bu hayır duyguları Türkistan ve Türkiye'nin devlet adamları ve zenginleri tarafından vakfedilen imaret, zaviye, ribât, kervansaray ve hastahâne gibi sayısız vakıf müesseseleri ve âbidelerle dolmasına sebep olmuştur. Nitekim X. asırda İslâm coğrafyacıları başka ülkelerde zenginler servetlerini kendi zevk ve eğlencelerine harcarken Türkistan'da zenginlerin mallarını din, hayır ve cihâd yolunda feda ettiklerini, Türkler kadar dindar ve hayır-sever bir millet bulunmadığını söylerler. XIII. asır Türkiye hakkında da aynı hükümler verilmiştir. Nitekim bunlar arasında Selçuklu ve Osmanlılara ait muhteşem kervansaraylarda, yüksek medenî seviyeleri yanında, yolculara zengin-fakir, hür-köle, müslüman-kâfir farkı gözetilmeden müsavi muamele yapılıyor; tacir, yolcu ve devlet adamlarının kendilerine ve hayvanlarına meccânen bakılıyor; hastaların tedavisi ve daha başka birçok ihtiyaçları da görülüyordu. Hattâ bu hayır müesseselerinde yolcuların kültür ihtiyaçları için kütüphane kurulduğuna dair kayıtlara da rastlanmıştır. Kervansaraylar bugün de ihtişamları ile bizleri hayran bırakan bü-

[91] Dede-Korkut kadının müsâfir-perverliği vazifesi hakkında "*Evin dayağı oldur, ki yazıdan yabandan eve bir konuk gelse er adam evde olmasa ol anı yedürür, içürür, ağırlar azîzler gönderir. Ol Ayşe Fatma soyudur*" (Kilisli neşr. s. 3, 4, 5, 6, 76, 95).

[92] *Kutadgu-Bilig*, bugünkü türkçe ile nşr. R. R. Arat, Ankara 1959, s. 155, 395.

[93] İbn Fadlân, s. 12, 15.

yük medeniyet ve san'at âbideleridir. Böylece kaynakların belirttiği üzere her sınıf yolcu ve misafir mamur Türk ülkelerinde, hiç para sarfetmeden, aylarca seyahat edebiliyor ve yaşıyordu[94]. Bu münasebetle meselâ el-Omarî Türkiye'nin "*Selçuklular zamanında cennet gibi*" olduğunu söylerken bu hükmü tafsil eden zengin malûmat da verir. İbn Batûta da Anadolu Türkleri ve Ahi'lerin misafirseverliği ve cömertliği hakkında çok güzel tasvirler yapar ve Türkiye'nin bir "*Şefkat diyârı*" olarak tanındığını yazar[95]. Esasen Kâşgarlı'nın anlattığına göre türkçe "**akı**" kelimesi de cömert mânasında kullanılıyordu. Bu sebeple Fransız âlimi J. Deny Ahi'lerin (misafir-perverliği gibi) ismini de bu eski Türk an'anesine bağlamaktadır[96].

İşte Türk hakan ve sultanları milletin babası olduğu için halkı beslemek vazifeleri, cihânın sahibi ve efendisi oldukları için de yabancı milletlere şefkat ve adalet muameleleri bu eski anlayış ve inanışlardan doğmuş; İslâmın din ve hayır duyguları ile de birleşerek birçok müesseselerin meydana gelmesine, Türk cemiyetinin vakıf sayesinde teşkilâtlanarak ilim, maarif, sihhat, nafia ve sair hayır ve içtimaî yardım işlerinin ifâsına ve tarihî Türk misafir-perverliğinin millî bir karakter olarak belirmesine sebep olmuştur. Bu vasıflar cihân hâkimiyeti şuûru ile gelişerek insanî hasletler de millî bir mahiyet almıştır. Öyle ki tarihî Türk destân ve an'anelerinde hasislik daima nefret mevzuu ve kusur olarak belirtilmiştir. Türk devletinin tarih boyunca mukaddes sayılması, Osmanlı mefkûresinin "**Din ve devlet, mülk** (vatan) **ve millet**" gibi dört esasa dayanması ve Türk hâkimiyetinin dünyaya yayılması sebepleri arasında hükümdarların babalık sıfat ve vazifeleri de mühim bir rol oynamıştır.

---

[94] Osman Turan, "Selçuk Kervansarayları," *Belleten* XXXIX, s. 471-496; *Selçuklular tarihi*, s. 263.; Busbecq, *Mektuplar*, s. 25.

[95] el - Omari, *Mesâlih ül-Ebşâr*, nşr. Fr. Taeschner, s. 2; İbn Batûta, I, s. 310 - 357.

[96] *Dîvân*, I, s. 84. J. Deny bu kelime münasebetiyle "**Akı**" kelimesini de Arapça kardeş manasında değil, Türkçe "Akı"dan geldiğini söyler (*İsl. Ansikl.*).

6. Cihân Hâkimiyetinin Maddî Kaynakları

"Size ilâhi menşeden gelen atlar takdim edilecektir."

(İşpara Han)

"Olmasun ki oturak olasız, beylik türkmenlik ve yürüklük edenlere kalur."

(Osman Gazi)

TÜRKLERDE millî şuûrun çok eski devirlerde uyanması, İslâm cihâdına uygun bir savaşçılık ruhu, nihayet ilâhî himâye ve kadere kuvvetle inanış tarihî kudret ve hayatiyeti arttırmağa ve cihân hâkimiyeti mefkûresini ve dünya nizâmı davasını yaratmağa sebep olmuştur. Fakat bizzat bu mefkûre bile maddî kudretle yaşıyabilir ve insanlık ideali ile uzlaşarak gelişebilirdi. Gerçekten Türkler bizzat askerî ve siyasî bir kudrete sahip olmasa veya başka bazı kavimler gibi uzun bir esaret devri yaşasalardı böyle bir mefkûre doğamaz ve bahis mevzuu olamazdı. Nitekim uzun devirler Türk ve Cermen kavimlerinin hâkimiyetinde yaşıyan Ruslar asla bir devlet kurmağı düşünemiyorlardı. Türklerden sonra Germenlerin nüfuzuna giren Ruslar, kendi eski kronikleri Nestor'un rivâyetine göre, Baltık denizi ile Karadeniz arasında ticaret yapan İskandinavyalı Vareg'lere müracaat ederek: "*Bizim memleketimiz çok büyüktür* ve her şey boldur. Fakat nizâm ve *adalet yoktur*. Geliniz bu memleketi alıp bizi *idâre ediniz*" demişlerdi. Rus adını alan bu İskandinavyalıların reisi Rurik idaresinde, 862 yılında, Kief etrafında Rusya teşekküle başladı. Nitekim Slavlar eski devirlerde teşkilât ve devlet kuramayarak başka milletlerin esiri olmuşlardı. Esasen Avrupa dillerinde kullanılan "**esclave**" (esir) kelimesi de Slav (İslâm-Türk kaynaklarında **Saklâb-Sakalibe**) adından gelmiştir. Bu sebepledir, ki meşhur Alman mütefekkiri Herder: "Slavlar *tarihten ziyâde haritada yer tutmuşlardır*" hükmünü verebilmişti[97]. Filhakika Slav tarihi mütehassısları da Rusların ve diğer Slav kavimlerinin (bu arada

[97] A. Rambaud ve E. Lavisse, *Tarih-i Umumî*, Tr. trc. İstanbul 1926, s. 740, 788.

Rumenlerin) Hun, Hazar, Bulgar, Peçenek, Kuman ve Altun-ordu Türklerinin uzun süren idareleri altında kalmış; onlardan siyasî ve medenî bir çok te'sirler aldıklarını meydana koymuşlardır. Hattâ bunlar arasında Çek âlimi J. Peisker *Slavların devlet kurma kabiliyetinden mahrum* bulunduklarını ileri sürmüş; Slav hukuku tarihi üzerinde çalışan K. Katlec de Türklerin onlar üzerindeki kültürel ve hukukî te'sirlerini göstermiştir[98]. Bununla beraber Türk te'siri ile teşkilâtlanan Ruslar gittikçe büyümek ve kuvvetlenmek sayesinde önce Üçüncü Roma olmak, daha sonra **Pan-slavizm** mefkûresine sahip bulunmak, şimdi de komünizmle karışık olarak, cihân hâkimiyeti dâvâsına girişmek suretiyle siyasî düşünce ve millî mefkûre sahasında büyük bir inkılâp yapmışlardır. Fakat Rus halkının, Çarlık devrinde olduğu gibi, Bolşevik idaresinde de mutlak bir itaat ve inkıyâd psikolojisine sahip olması bu milletin hâlâ eski hüviyetini tamamiyle değiştiremediğini göstermektedir. Bunun gibi, adalarda yaşamasına rağmen, İngiliz milletinin denizciliğe alışması da Yeni çağların başlarında olup bu millet Okyanuslara açılmak, ticaret şirketleri vücûda getirmek suretiyle modern çağların en büyük imparatorluğunu kurmuş; bu sebeple cihân hakimiyeti dâvâsına ve üstün bir millet duygusuna erişmiştir. Eski Romalılar nasıl imparatorlukları ve *cihân hâkimiyetleri* dolayısıyla hukuk sahasında ilerlemişlerse Türkler de Türkistan'da ve Anadolu'da hukuk ilmi ve tatbikatı ile İslâm hukukunda yüksek bir mevki kazanmışlardır. Buna mukabil denizci cumhuriyetler hâlinde teşekkül eden ve Orta-çağın sonlarında ticaretle zenginleşen İtalyanlar da yeni şartlara göre, Roma'nın askerî kabiliyeti yerine san'atta mümtaz bir mevki almışlardır. Bu misâller milletlerin güç ve inançları arasındaki münasebetler için hatırlatılmıştır.

Türklerin tarih sahnesinde cihân hâkimiyeti mefkûresi ile çıkışlarında da ilk âmilin manevî değil askerî kudretin rol oynadığı, onun doğurduğu mefkûrenin de maddî kudreti geliştirdiği muhakkaktır. Maddî sahada ilk göze çarpan unsur at olmuştur. Gerçekten atın Orta-Asya ovalarında ehlîleştirildiği ispat edilememiş ise de bu hayvanın, ilk defa olarak, bir savaş vasıtası haline getirilmesi ve *okçu süvari ordularının* meydana çıkışı Türklerin eseri olmuş ve askerî üstünlükleri de bu sayede sağlanmıştır.

Filhakika, ilim âleminde kabul edildiğine göre, ilk önce Türkler (Hunlar) *koşum takımlarını*, üzengi, eğer ve dizgini keşfederek ata binmek ve ona hâkim olmak sayesinde sür'atli bir nakil ve muharebe vasıtası elde etmişlerdi. Bununla muvazi olarak, süvarilik için zaruri olan dar pantalon, deri kuşak ve potin de Türkler tarafından icâd edilmiş; uzun kılıç da süvariliğin ica-

[98] F. Köprülü, "Orta-zaman Türk hukukî müesseseleri", *II. Türk Tarih Kongresi zabıtları*, İstanbul 1943, s. 394-396.

bı olarak kullanılmıştı. İşte Türklerin askerî kudreti ve dünya hâkimiyeti dâvâsında at ve silâhlar ilk imkânı hazırlamıştı. Bu keşiflerin askerlikte bir inkılâp yapması ve komşu kavimlere karşı bir üstünlük ve hâkimiyet kazanması tabii idi. Zira Çinliler atı arabaya koşmayı biliyor; fakat ona binemedikleri için sür'atli hücum, çevirme ve ric'at hareketleri yapan Türk süvarilerine karşı dayanamıyor ve kolaylıkla bozguna uğruyorlardı. Çinliler Türk'lerden ata binmeyi, koşum takımlarını öğrenmişler; bu münasebetle de kendi geniş elbiselerini, üstü açık ayakkabılarını ve kısa kılıcı terketmek lüzumunu anlamışlardı. Bununla beraber Türkler yine de askerî üstünlüğü muhafaza ediyorlardı. Avrupahlar da, Çinliler gibi ata binmeyi ve onu bir muharebe vasıtası olarak kullanmayı Hun'ların istilâları sayesinde öğrenmişlerdi. Gerçekten Yunanlılar, Romalılar, Cermenler ve Goller de atı kullanıyor; fakat ona binemiyor ve koşum takımlarına sahip olmadıkları için süvari kuvveti vücûda getiremiyorlardı. Hunlar at ve süvarileri sayesinde Avrupa'da da üstünlüğü elde tutuyor; fetih ve istilâlarını kolayca yapıyorlardı.

Türkler asker bir millet olarak çadır-hamam (**çerge**) ve seyyar hastahâneleri de keşfederek at üstünde orduları ile birlikte taşıyor ve bunlardan istifâde ediyorlardı. Bizanslılar Türklerden aldıkları **hamâm-ı seferî**'yi ordularına eklemişlerdi. Selçuklu, Hârezmli ve Ak-koyunlu hükümdarları mükellef **çerge**leri ile hareket ediyor ve seferde bunlar içinde yıkanıyorlardı. Türklerin gömlek giydikleri zamanlarda Romalıların henüz çamaşır kullanmamaları da dikkate şâyândır. Bu münasebetle eski Yunan gibi İslâm dünyası da burun mendilini bilmiyordu. Halbuki Kâşgarlı Mahmud'un belirttiği üzre Türkler "*Burun temizlemek için cepte ipek bir kumaş parçası*" (mendil) taşıyor ve buna "**ulatu**" adım veriyorlardı. Nitekim Kâşgarlı Türklerin "ütü yapmayı bildiklerini ve bizzat bu kelimeyi kullandıklarını söyler. Avrupalılar mendil kullanmayı XV. asırda Türklerden öğrenmişlerdi. Avrupa'da kullanılan "**chemise**" (gömlek) de arapça "**kamîs**"ten gelmiştir. Türkler askerî bilgi, terbiye, muharebe usulleri ve disiplin sayesinde Eski, Orta ve Yeni çağlar başında daima üstünlüğü elde tutmuşlardı. Nitekim eski müellifler Türklerin saldırış, çevirme ve sahte ric'at hareketleri ve muharebe taktikleri dolayısıyle hayretlerini belirtmişler, ordularının şaşkınlığa düştüklerini kaydetmişler ve hattâ bu taktikler dolayısıyle merdce muharebe etmediklerine dair garip düşünceler de ileri sürmüşlerdir[99].

[99] O. Lattimore, *Inner Asian frontiers of China*, s. 465; F. Grenard, *Grandeur et decadence de l'Asie*, Paris 1939, s. 7-13; Ligeti, *Attila ve Hunlar*, I, s. 38; De Guignes, I. s. 238; St. Julien, s. 55; Kâşgarlı, *Dîvân*, 1, s. 122; E. Darko, *Influence Touranienes sur l'evolution de l'art militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins*, Byzantion, XII (1937), s. 119-147; *Selçuklular tarihi*, s. 183, 254. Ebu Bekir Tahranî, *Tarih-i Diyârbekriye*, s. 235.

Türkler Kunlar devrinden beri, anasının himâyesinden kurtulduğu ve ayakta durabildiği andan itibaren ömürlerini at üstünde geçirmişler ve hayatlarını bu hayvanla birleştirmişlerdi. Zira eski Türkler at üstünde yemek yer, kımız içer, toplantı ve istişarelerde bulunur ve nihayet savaş yapardı. Hun, Gök-türk, Selçuklu, Moğol ve Osmanlı imparatorlukları da at üzerinde yaşayarak ve savaşarak kurulmuştu. Türkler sür'atli süvarileri ve akınları sâyesinde kolaylıkla istilâlara girişiyor; uzak-yakın ülkeleri fethediyorlardı. Komşu milletlerin yaya veya ağır hareket eden zırhlı orduları anî baskın ve hücumlarla ve öne, arkaya ok atmak suretiyle şaşkına çevriliyor; daima teşebbüsün elde tutulması sâyesinde düşman safları bozuluyor; ondan sonra da son ve imha savaşı başlıyordu. Bu durum zaferlerin az bir zayiatla kazanılmasına yardım ediyordu. Bu sebepledir, ki Orta-çağ kaynakları Türk askerlerinin *kasırgalar gibi birden görünüp kuşlar gibi* uzaklaştıklarını hayretle tasvir etmişlerdir. Türklerin atlarını ve süvari teşkilâtlarını devrimizin zırhlı vasıtalarına, hattâ tayyarelerine benzettiğimiz zaman tarih boyunca kazanılan zafer ve fetihlerin sebebini daha kolay anlarız[100].

Türklerin hayatında ve cihân hâkimiyetinde bu derece mühim mevkii olan atın artık kudsî bir mahlûk sayılması, tarih ve destânlarda, Orhun kitâbelerinde, adları ve menkîbeleri ile, yer alması tabii idi. Nitekim Kunlar ve Gök-türkler *atı mübârek* sayıyor; hakan ve kahramanlar gibi onu da aslında gökten inmiş bir varlık sanıyorlardı. Yukarıda, başka bir vesile ile, kaydettiğimiz üzre, VI. asırda Gök-türk hakanı "Size ilâhi menşeden gelen atlar takdim edilecektir" ifâdesini taşıyan mektubunu yazarken bu kudsiyeti daha bariz bir şekilde belirtmiştir[101]. Şamanî Türkler kağan ve kahramanların cennet(**uçmak**)de atlarına bineceklerine inandıkları için ölünce onları da ölüleri ile birlikte defnediyor; Allah'a ve ecdada yapılan kurbanlar arasında bu müstesna yaratık da yer alıyor; yabancı hükümdarlara gönderilen en kıymetli hediyeyi de at teşkil ediyordu. Tarih, destân ve efsânelerimizde at hakkında çok zengin malzeme vardır. Türkler İslâm olunca at kültürünü de birlikte Yakın-şarka getirmişlerdi. İlk İslâm devrinde "*Türk-atı*" (**Esb-i Türk**) meşhur idi. Mübarek Zengi'nin 1160(555)'da atlara dair te'lif ettiği **Feres-nâme**'de Huttalân beyinin Türk, Arap ve **iğdiş** olmak üzre 1000 at sürüsü ve bunların terbiyesine bakan Türkmen, Arap ve Horasan'lı 10 üstâd bulunduğu yazılmıştır. Selçuklularda ve Osmanlılarda da at bu ehemmiyetini muhafaza ediyordu. Kastamonu beyliğinin yetiştirdiği atlar, dünyaca meşhur olup Arap atlarından üstün sayıldıkları için, her biri bin altın dinara satılıyor-

[100] De Guignes, I. s. 182-183; *Attila ve Hunları*, s. 91.
[101] St. Julien, s. 55.

du[102]. Türk at kültürü ile birlikte **iğdiş, yağız, ulak, yam, yamçı, yılkı**... kelimeleri de arapçaya ve farsçaya geçmiştir. Yonca ziraatı da Türkistan'dan Çin'e intikal etmiştir, ki bu da eski türkçe atın ismi olan **yond**(yond-ca)dan gelmektedir[103].

Göçebe imparatorluklarında hayvancılık nasıl iktisadî faaliyetlerin esasını teşkil ediyorsa at da öylece askerî kudretin kaynağı idi. Bu sebeple Türkler çok sayıda at yetiştiriyordu. M.Ö. 49 yılında bir Kun ailesinin 10.000 baş hayvanına mukabil 7000 atı, M.S. 83 yılında da başka bir ailenin 110.000 koyun ve sığırlarına mukabil 20.000 atı tesbit edilmiştir. Gök-türk han ve beylerinin at sürüleri de sayısızdı ve yüzbinlere varıyordu[104]. Gök-türkler zamanında at, askerlik ve nakliyat dışında, sadece ziraat maksadı ile de besleniyordu. Çin yazarı **Tang şu**'ya göre Tulu Han idaresinde bulunan İli vâdisinin garbinde, Kırgız ve Basmıl uluslarına komşu bir boy vardı ki sadece ziraat için at beslerdi. Bu boy atlarının benekli rengine göre isim almıştı. Bunların Oğuzlardan Alayondlu kabilesi olduğu anlaşılıyor[105]. Nitekim Tibetce, VIII. asra ait yeni bulunmuş bir vesikada, **Ha la-yun log** (Alayondlu) kabilesinin kalabalık ve zengin olup en iyi *Türk* (Drugu) atlarını yetiştirdikleri bildiriliyor[106].

İşte Türklerin 2500 yıllık tarihlerinde ve cihân hâkimiyeti dâvâla rında böylece at büyük bir rol oynamış ve maddî kuvvet kaynaklarından başlıcasını teşkil etmiştir. Ata hâkimiyet göçebelerin askerî üstünlüğü yanında kültürlerinin de yükselmesine yardım ediyordu. Filhakika Türkler geniş imparatorlukları ve atın sür'atı sayesinde Uzak-şark ve Yakın-şark medeniyetleri ile temasa geçerek kültür mahsullerinin mübadelesine hizmet ederken kendi bilgi ve görgülerini de yükseltiyorlardı. Nitekim Yakm-şarkın fikir ve dinlerini, cam sanayiini, Çin'in de ipek, kâğıt ve başka mahsullerini Türkistan'a ve ovadan da dünyaya nakletmişlerdi. Gök-türklerin hayatları ve medeniyet seviyeleri hakkında Çin ve Bizans kaynakları mühim kayıtlar ihtiva eder. Esasen Orhun kitâbeleri ve kendilerine mahsus olan yazıları da ne derece

[102] *Mesâlik ul-ebsâr*, s. 23.

[103] *Oniki Hayvanlı Türk takvimi*, s. 105; *Selçuklular tarihi*, s. 269. At hakkında destânî malûmat için A Caferoğlu, "Türk onomastiginde At kültü", *TM*, X, s. 201 -212.

[104] Iwamura Shimbou, "Nomad and Farmer in Central Asia", *Acta Asiatica*, Tokyo 1962, III, s. 52.

[105] Çin kaynakları bu boyun at beslediği halde ona birlemediklerini ve Kırgızlara benzedikleri halde, onlarla savaş halinde bulunduklarını kaydederler (Chavannes, s. 29, 58).

[106] *Reconnaissence en Haute Asie septentrionale, par Cinq envoyés Ouigours au VIII siècle*, par J. Bacot, JA, 1956, 2, s. 147. Bu metin hakkında bir makale yazan G. Clauson *Ha-la-yun-lug* (Alayundlug) Gök-türk kabilesini anlayamamış ve "çok muahhar ve malûm Kara-koyunlug'un yanlış bir yazılışı olarak düşünülmesi mümkündür" demiştir. Yunan, Çin ve İslâm kaynakları en iyi atların Fergana'nın bir kısmı Usruşana'da yetiştiğine dair en eski kayıtları da düşünerek bu kabilenin burada yaşadığını tahmin eder (JA. *A propos du Manuscrit Pelliot Tibetain*, CCXLV, 1957, I, s. 16-17).

ileri olduklarını göstermektedir. Bu sebeple bir kısım yerleşik kavimlerden daha yüksek bir seviyede oldukları için *Atlı göçebe kültürü* hususî bir mâna kazanmış ve Macar âlimlerince ciddî tetkiklerle ehemmiyeti meydana çıkmıştır[107]. Bununla beraber Gök-türkler zamanındanberi Türklerin mühim bir kısmı yerleşik hayata geçmiş; ziraat, ticaret ve san'atla uğraşıyorlardı. Orta Asya'nın büyük nehir vadileri ve ovalarında büyük şehirler kurmuşlar; ziraatta ileri bir sulama sistemi ile de bazı yerleşik kavimlere örnek olmuşlardı. Bu sebepledir, ki İslâm medeniyetinin kuruluşunda Türkistan büyük bir rol oynamıştır. Nitekim eski İslâm hukukunda sulama işleri hakkında bilgi mevcut olmadığı halde, Abbasîler zamanında, Türkistan'da tedvin edilen "**Kitab ul-kuniy**" (Kanallar kitabı) adlı eser sayesinde İslâm hukukunun bu eksikliği ikmâl edilmiştir. Gök-türkler ve Uygurlar zamanında Orta-Asya'nın nehirleri üzerinde, vadilerinde ve Uzak-Yakın şark büyük kervan yolu güzergâhında türkçe isimleri ile tanıdığımız pek çok şehir ve kasaba teşekkül etmiş bulunuyordu. İlk İslâm devrinde Türkistan'da bir takım büyük riyâziyeci, hukukçu ve filozofların yetişmesi de bu sayede mümkün olmuştu[108].

Bu medenî inkişaflara rağmen Türk tarihinde yine de büyük devletlerin kuruluşu, büyük istilâ ve fetihler bu yerleşik halkların değil teşkilâtçı ve savaşçı göçebelerin eseri idi. Nitekim Şamanî Kunlar, Avrupa Hunları, Gök-türkler, Uygurlar, Hazarlar ve Müslüman Karahanlı, Selçuklu, Osmanlı sultanlıkları ve Anadolu beylikleri hep bu kudretli ve teşkilâtçı göçebe veya yarı göçebe Türkler sâyesinde kurulmuş ve cihân hâkimiyeti mefkûresi de bunlar arasında gelişmiştir. Bu durumun pek farkında olmayan çağdaş müellifler gibi bugünkü tarihçiler de, çok defa, tarihî devletlerin teşekkülüne bakarak, Türkleri hep göçebe sanmışlardır. Bu münasebetle Osman Gazi bile, *hâkimiyet ve beyliğin türkmenlik* ve yörüklük yâni göçebelik edenlere ait olduğunu söylüyor ve oturak hayatı tavsiye etmiyordu[109]. Bu kitapta yerleşik Türklerden ve medeniyetlerinden değil, cihân hâkimiyetini yaratan ve dünya nizâmı dâvâsı güden göçebelerden bahsetmemizin sebebi de budur.

---

[107] Gök-Türkler ve daha sonra Türk şehirleri ve medeniyeti hakkında bak. *Selçuklular tarihi*, s. 353-360.

[108] *Selçuklular tarihi*, s. 353-360.

[109] *Selçuk-nâme*, Türkçe yazma.

7. İçtimaî ve Siyasî Bünyenin Kudreti

"Türk hakanı hileye sâdece savaşta başvurduklarından dolayı eseflerini belirtir."

(Câhiz)

"Eski Türk devletinde zadegânlık cebir ve şiddetten âri idi. Halk Moğollarda olduğu gibi hakaret görmezdi. Bir demokrasi şuûru mevcut idi."

(Barthold)

TÜRK imparatorluklarının kuruluşunda maddî-manevî kuvvet kaynaklarını araştırırken içtimaî hayat ve siyasî teşkilâtın rollerini de ihmal etmek mümkün değildir. İktisadî faaliyetleri hayvancılığa dayanan göçebeler çadır altında yaşıyor; sürüleri ile birlikte sulak ve otlak yerlerde yazlık ve kışlık göçlerini yapıyorlardı. Her boy veya kabilenin, kışın alçak ve yazın yüksek olmak üzre, kendisine mahsus ve *"Atadan kalma"* yurdları vardı. Her boy veya oymağa ait yurdun hududunu diğer kabile yurtlarının hududları teşkil ediyordu. Bu suretle eski Türelere göre bütün kışlak ve yaylalar kabileler arasında taksim edilmişti. Her boy kendi beyinin başkanlığında içtimaî, idarî ve siyasî bir teşkilâta sahipti. Bu mevkide irsî olarak bulunan bey, yurtların korunması, vergilerin tahsili, göçler zamanında boyun disiplinini ve diğer boylarla münasebetlerini tâyin, kendi boyuna mensup aile veya ağıllar arasında ihtilâfların halli ve emniyetin te'mini gibi her mes'elede yegâne söz sahibi kimse idi. Boy beylerinin bu nüfuz ve mevkii göçler esnasında çok yükselirdi. Göçler mücâdele ve çatışmalara sebebiyet verdiğinden boy beyleri ve boydaşlarının teşkilâtçı ve savaşçı kabiliyetleri kuvvetlenir; ihtiyatlı ve tedbirli olmalarına âmil olurdu. Bu suretle boy beyleri idaresinde küçük siyasî teşekküller veya devletler vücud buluyordu. Büyük siyasî birlikler, devlet ve imparatorluklar böylece kağan ve yabguların idaresinde bir çok boyların birleşmesine ve feodal Türk devletinin meydana çıkmasına sebep oluyordu.

Her boya ait yurtlar, yaylak ve kışlaklar kabile reisleri tarafından bilinir ve korunurdu. Bir seyyaha göre, XIII. asırda, Tuna'dan Uzak-şarka kadar bütün ovalar, yaylalar ve bozkırlar Türk göçebeleri arasında bölünmüştü ve bu taksim çok eski zamanlardan beri mevcut idi. VI. asır Çin sülâlesi vekayi-nâmeleri Gök-türkler hakkında "*Her ne kadar göçebe iseler de her kabilenin kendine mahsus bir arazisi vardı*" derler. Bu toprakların mülkiyeti kabileye ait olup boy beyleri tarafından idare ve aile(ağıl-**avul**)lar arasında taksim edilirdi. Boy beyleri de, cemaate ait topraklar üzerinde mülkiyet hakkına sahip bulunmamakta; bununla beraber en iyi hisseleri kendilerine tahsis edebilmekte idiler. Gök-türkler yarı göçebe olup ziraatla da uğraşıyorlardı. Kunların da böyle bir durumda olduğuna dair kayıtlar vardır[110]. Boy beyleri gibi onların üstünde bulunan kağanlar da istihsali arttırmağa ve milletini terkip eden boyların refahını te'mine çalışıyorlardı. Nitekim Kapağan Han (691-716) 100.000 kişilik bir süvari ordusu ile Çin vilâyetlerini işgal edince, bir defasında, Çin'e göçmüş ve sürülmüş Türkleri vatanlarına geri getirirken Çin imparatorunu "*Türk topraklarını ekmek için* bir milyon kile darı, üçbin ziraat âleti ve çok miktarda demir" vermeğe; başka bir seferinde de üçyüzbin kile hububat, üçbin ziraat âleti, elli bin top çeşitli renkte ipek kumaş ödemeğe mecbur etti[111]. Bu durum Gök-türkler zamanında çiftçiliğin kazandığı ehemmiyeti gösterir. Esasen garbî Göktürk hanları ve daha sonra Sır-derya yabguları yazın muhteşem otağları ve orduları ile yaylalarda; fakat kışın da Balasagun ve Yengi-kent şehirlerinde oturuyorlardı.

Boy beyleri yurtlarda tarlaları ailelere bir vergi (kira) bedeli ile dağıtıyor; fakat toprakların mülkiyeti yine kabilenin manevî şahsiyetinde kalıyor; yeni bir aile kurulunca ona da bu müşterek araziden bir parça veriliyordu. Yedi-su havalisinde oturan Kırgızlar. Murgab kanalı ile sulanan ovaları 17 ve 18. asırlarda işgal eden Türkmenler ve bugün de Gürgân(İran'ın şimalî-şarkîsinde)in İnce-burun köyünde yaşayan Türkmenler *toprakları kabile mülkiyeti* esasına göre taksim ve ziraat ederler. Böylece menkul mallar dışında bulunan otlak ve tarlaların kabilelerin mülkiyetinde kalması Türk toprak hukuku ve idaresi tarihinde çok mühim neticeler doğurmuştur. Filhakika, Selçuklu ve Osmanlı devirlerinde, asırlarca devletin askeri ve ziraî rejimin, esasını teşkil eden **Mîrî** (beylik) toprak idaresinin menşei de buradan gelir. Türklere mahsus olan bu göçebe toprak idaresi Selçuklu ve Osmanlı sultanları tarafından bütün toprakların devlet mülkiyetine intikaline sebep olmuş;

[110] St. Julien, s. 11, 27; Klaprot, *Tableau historique de l'Asie*, s. 102; Rubruck, *Journey*, s. 53; Lattimore, s. 66-67.

[111] St. Julien, s. 170, 175.

boy beyleri yerine sultanlar bu âmme mülkiyetini **iktâ** veya **timar** sahibi beylerin idaresinde devlet hesabına kullanmış; Türkiye'de idarî, askerî, ve hukukî teşkilâtın, ziraî iktisadın temeli olmuştur. Göçebe hukukundan yüksek bir devlet ve cemiyet hayatına intibak ve tekâmül eden bu âdilâne sistem sayesinde fethedilen Anadolu ve Rumeli topraklarının türkleşmesi mümkün olmuş; başka milletlerde misli görülmemiş bu nizâm *toprak aristokrasisi ile topraksız veya esir köylü sınıflarının* doğmasına fırsat vermemiş ve dünyada böylece en sağlam ve sıhhatli bir cemiyet meydana gelmişti[112]. İşte Kunlar devrinden gelen bu idarî ve hukukî anlayış da hakan ve sultanların babalık vazifeleri arasında mühim bir mevki almış ve cidden "*Devlet baba*" telâkkisini doğurmuştur.

Türk hâkan ve sultanları, Şamanî ve İslâm devrinde, devletin başmümessili ve milletin babası sıfatı ile **Yargu, Yolak** ve **Dar ül-adl** (Dîvân-i mezâlim) adlı mahkemelerde bizzat halka adalet tevzi ederken de boy beylerinin yükselen vazifelerini deruhte etmekten başka bir şey yapmıyorlardı. Kağan ve sultanlar Oğuz Han veya Afrâsyâb'ın vârisi ve halefi olmakla, hâkimiyetlerini de ilâhî menşeden almakla kudsiyet kazanıyorlardı. Kun hükümdarları, bu menşeleri dolayısiyle, *soylarının çok daha eski devirlere* çıktığını söylüyor; başka bir aileden hiç bir kimsenin hükümdar olamıyacağını ve kendisine itaat edilemeyeceğini belirtiyorlardı. Halbuki Çin'de hanedanlar dışında başka kimselerin imparatorluğu gasbedebileceklerini, her şeyin bir nizâmsızlık ve karışıklık içinde bulunduğunu, bu sebeple de Türkler'in ahlâk, örf ve türe ile onlara üstün bulunduğunu bir gurur vesilesi sayıyorlardı[113]. Karahanlı, Selçuklu ve Osmanlı ve daha başka Türk hanedanları hep iki bin beşyüz yıllık Oğuz Han veya Afrâsyâb'a mensup bulunmakla iftihar ediyor veya bu nisbet olmadığı takdirde meşruiyetini kabul ettirmek zorlaşıyordu. Nitekim, büyük bir fâtih olmasına rağmen, Aksak Timur bir türlü han veya sultan unvanım alamamış ve emîr olarak kalmıştı. Bu sebeple Müslüman Türkler *Âl-i Resûl*(Peygamber sülâlesi)den sonra *Âl-i Selçuk ve Âl-i Osman*'ı hem Oğuz Han soyuna mensup bulunmakla ve hem de İslâmiyete ve Türklüğe büyük hizmetler yaparak şan ve şeref kazandırmakla *mukaddes* saymışlardı. Böylece devlet gibi hukuk ve otoritesi münakaşa edilemeyen bu hanedanlar, zayıf zamanlarda bile, kolaylıkla ulaşılamıyacak yük-

[112] Osman Turan, "Türkiye Selçuklularında toprak hukuku", *Belleten* XVII (1948), 349-574 [Fransızcası, *Revue des Etudes İslâmiques* (1948), s. 25-49]. Bugün Gürgân Türkmenlerine aid bu toprak idaresi de *Hüner ve Merdum* dergisinde tasvir edilmiştir (Tahran, Sayı L, s. 33)

[113] De Guignes, I, s. 220. Gök Türkler anaları asîl olmayanları da hanlığa lâyık görmüyorlardı (St. Julien, s. 31; Chavannes, s. 48).

sek bir mevkiin temsilcisi bulunmakla devletin kudsiyetine, bekasına ve nizâmına âmil oluyorlardı. Halbuki Çin'de olduğu gibi Bizans'ta da gâsıp kumandanlar yeni sülâleler kurabiliyorlardı.

Kağan ve yabguların idaresinde birlik kuran boy ve uluslar eski Türk devletine feodal bir mahiyet veriyor; böylece ilâhî menşe inanışlarına rağmen, onların otoriteleri boybeyleri üstünde yüksek bir derece farkından ibaret kalıyordu. Bu sebeple Türk hükümdarları Eski ve Ortaçağların bir çok kıral ve imparatorları gibi kendilerini mâbutlaştırmamış; zulüm ve istibdada düşmemiş olup kudretleri daha ziyade şahsiyetleri ile kaim olmuştur. Zira hanedana mensup şehzadeler ve boy beyleri de Oğuz Han soyuna mensup ve feodal hâkimiyet haklarına sahip bulunuyorlardı. Böylece millî şuûr, babalık sıfatı ve siyasî hâkimiyet türesi Türk hükümdarlarım demokratik bir ruha eriştirmiştir. Bu hususa dikkat eden W. Barthold, hâkanların asîl boy beyleri (zâdegân) ile çevrili olduğu halde devletin yükselişinde halkın rolünü müdrik bulunduklarını belirttikten sonra "Şüphesiz bu *Türk devletinde zâdegânlık* azamet, cebir ve şiddetten âri idi. Halk da, bilâhare Moğollar zamanında olduğu gibi, hakaretle muamele görmezdi. Zira "**il tutmak**" yâni *devlet kurmak* hususu *bütün millete* isnat olunuyordu. Bu vaziyet her halde *demokrasi fikrinin* mevcut olduğunu gösterir" mütaleası ile hem bu durumu, hem de Türk ve Moğol kavimleri arasında mevcut zihniyet farklarından birini daha belirtmiştir[114]. Hâkimiyetin ilâhî menşei telâkkisine rağmen hâkanlarm beyler tarafından bir keçe üzerinde kaldırılarak tahta oturtulması, yapacağı icraata dair sözlerini aldıkları hakkında bazı kayıtlar da onların hâkimiyete iştirakini belirtmek bakımından kayda şâyândır[115]. Hazarların, akıl ve muhakemesi yerinde olamayacağı düşüncesi ile, hâkanlara kırk yıldan fazla saltanat hakkı tanımamaları da bu münasebetle dikkati çeker[116]. Türk hâkanlarının "*devlet işleri hakkında* "**kengeş**" (müzâkere) yapmaları ile bir "kurultay" müessesesine sahip bulundukları anlaşılıyor. Oğuz beylerine mahsus olmakla beraber eski Türk devletlerinin bu demokratik an'anesi

[114] "Eski Türk kitâbelerinin tarihî ehemmiyeti", trc. Necib Asım, *Orhon Âbideleri*, İstanbul 1340, s. 80 (Almanca aslı "*Die Historische bedeutung der Alttürkischen inshriften*" adı ile W. Radloff'un *Alttürkischen Inschriften der Mongolei*'de çıkmıştır.

[115] F. Köprülü, "Orta-zaman Türk hukukî müesseseleri", *II. Türk tarih kongresi zabıtları*, İstanbul 1943, s. 391.

[116] İbn Fadlân. s. 44. Halbuki Hazar Hâkanı, diğer Türk hükümdarlarından farklı olarak, halkla temas etmez; ancak dört ayda bir çıkardı. Bu sebeple işleri halîfesi (vekili) olan Hakan-beg görür; yanına ancak o ve *Kündür* hâkan girebilirdi. Asker ile çıktığı zaman onunla süvarileri arasında bir mil mesafe olurdu. Fakat yine halka görünmezdi. Geçerken halk secdeye kapanır ve izin vermedikçe başlarını kaldıramazlardı (İbn Fadlân, s. 43-44). Bu usûle İslâm, Hıristiyan ve Yahudilerde rastlanmadığı da kaydedilmiştir (İbn Havkal, s. 390).

Selçuklulara da intikal etmiş olup Moğolların aristokratik kurültaylarından farklı bir mahiyette idi[117]. Zira Moğol hanları merkeziyetçi bir otoriteye ve istibdada sahip bulunuyorlardı.

Eski Türk devletlerinde boy beyleri ile hâkan arasındaki bağları sağlayan devlet merkezinin yüksek memurları vardı. Kağanın kardeşi **yabgu** unvanı ile devletin mühim bir bölgesi ve boy beyleri üzerinde en büyük memuru teşkil eder ve Selçuklular devrindeki melik'lere tekabül ederdi. Bununla beraber Selçuklular, idarelerine aldıkları ana-yurtları Cend şehrinde oturan meliklere de yine eskisi gibi **yabgu** unvanını veriyorlardı[118]. Devlet imparatorluk hüviyetini kaybedince kağan yerine yabgular hüküm sürüyordu. Gök-türklerden sonra Oğuz ve Karluk reislerinin han değil ancak yabgu unvanını taşımaları sebebi budur. İmparatorlukta yabgular Selçuk devrindeki melikler gibi yarı müstakil olup kağanlara tâbiiyetleri sadece siyasî ve hukukî bir şekilden ibaretti. Bu sebeple kendi başlarına savaş ve barış yapabiliyorlardı. Devletin boy ve uluslar üzerinde **şad, sagun, tekin, tudun, tutuk, tarhan, inal, çur, köl-erkin, il-tapar** gibi yüksek memur(**buyruk**)ları olup bunlar hâkan ile beyler arasında münasebetleri te'min eder; asker ve vergileri alırlardı. Eski Türk feodal devlet idaresinde hâkandan boy beyine kadar, herkes derecelerine göre, selâhiyet ve mes'uliyet sahibi bulunuyor; bu durum onların teşkilâtçı ve savaşçı kabiliyetlerini yükseltiyor ve neticede devletin kudret ve hayatiyet kazanmasına yardım ediyordu. Bu sistem İslâm devrinde Karahanlılarda ve Selçuklularda da aynı idi.

Bununla beraber eski Türk devletinin bu feodal bünyesi aynı zamanda onun zaafını ve parçalanma sebeplerini teşkil ediyordu. Gerçekten büyük kağan ve sultanların bulunmadığı, ihtiraslı ve kudretli şehzade ve beylerin fırsat bulduğu zamanlarda Türk imparatorlukları sarsıntılara ve parçalanmalara mâruz kalıyor; bu mücadeleler içerisinde kuvvetli bir şahsiyetin çıkması ve hâkim olması suretiyle tekrar istikrar ve yeni hamleler başlıyordu. Komşu kabile birliklerinin, yabancı devlet ve kavimlerin baskısı siyasî muvazeneyi bozunca veya büyük nüfus kesafeti husule gelince bu unsurların birleşmesi ile Türk tarihinin sel halini alan büyük göçleri vucûd buluyordu. Kun, Gök-türk, Selçuklu ve Moğol imparatorluklarının kuruluşları büyük nüfus hareketleri ve muhaceretlerile birlikte vuku'bulmuştur. Henüz yeni tetkik mevzuu olan bu büyük göçler, tarihî sebep ve neticeleri ile, Avrupalılarca çok ehemmiyet verilen Cermen istilâ ve muhaceretinden çok daha fazla büyüktür. Hattâ Cermen istilâ ve muhacereti de bizzat Hunların baskıları

[117] Kâşgarlı Mahmud, *Divân*, III, s. 270; *Selçuklular tarihi*, s. 34.
[118] *Selçuklular tarihi*, s. 175.

ve göçleri eseridir. Filhakika bu büyük hareketler esnasında Çin, Hindistan, Şarkî ve Orta Avrupa, Balkanlar ve Yakın-şark kesif Türk akınları ile dolmuştu[119]. Bu büyük insan hareketleri bile yine Türklere mahsus nizâm ve disiplin şuûru içerisinde cereyan ediyor; devlet ve beylikler bir nevi seyyar hüviyeti ile devam ediyordu.

Filhakika, çağdaş kaynakların belirttiği üzre, mahşerî insan kitlelerine ve sayısız hayvan sürülerine rağmen, boy beylerinin tecrübesi ve teşkilâtı sayesinde *"Türkler kargaşalığa ve gürültüye meydan* vermeden ilerliyor ve duraklıyordu. Zira onlar *daima sükûtu muhafaza eder ve uzun nutuklardan hoşlanmazlar"*[120]. Esasen eski müelliflerin bu müşahadesi gibi Osmanlı imparatorluğunu ziyaret eden Avrupalılar da Türklerde gördükleri nizâm ve disiplin dolayısiyle hayranlıklarını ifâde ederlerken bu nizâm şuûrunu onların kudret ve azametlerinin başlıca âmillerinden saymışlardır. Kanunî devrinde Türkiye'ye gelen Avusturya elçisi Busbecq pâdişâhın ordugâhı hakkında: *"Bu muazzam kalabalık içinde* imrenilecek diğer bir husus da sessizlik ve nizâmdı. Hiçbir bağrışma, uğultu ve gürültü yok. Halbuki bizde birkaç kişi bir araya geldi mi gürültüden durulmaz. Herkes kendisine ait yerde sessiz ve sakin duruyordu. Sanki bir heykel gibi idiler"[121]. Millî şuûr ve nizâm savaşçılık kabiliyeti ile birlikte bulunuyordu. Gök-türkler "hastalıkla (evde) ölmeyi *utanç* ve savaşta ölmeyi *şeref* sayarlar" idi[122]. Bununla beraber büyük göçler uluslar arasında kabile hislerinin başa geçmesine sebep oluyordu. Nitekim Selçuklu muhaceretinin dâhil bulunduğu büyük göçler esnasında Peçenek, Uz (Oğuz) ve Kuman(Kıpçak)lar yurt bulma gayreti ile birbirleri üzerine atılıyor; Bizanslıların hile siyasetleri ve bunlardan birile ittifakları boylar arası mücadeleyi kışkırtıyordu. Şamanî Türklerin Balkanlar'da ve Avrupa'da eriyerek yok olmaları sebebi bu idi. Bu ulusların başlarında han bulunmaması da dikkati çekmekte ve bu da hanlığın herhalde Orta-Asya'da kalan hanedanlara ait olması ile ilgili bulunmaktadır.

Bununla beraber, tarihin müstesna zamanlarına ait, bu büyük göçler dışında, göçebeler umumiyetle atadan kalma yurtlarında oturuyor; millî ve dinî hâtıralarla dolu olan vatanlarına bağlı kalıyorlardı. Kunların ve Gök-türklerin aynı mukaddes yerlerde ibadet etmeleri, Tanrıya ve ecdat ruhlarına kurban kesmeleri hem asırlarca oralarda yaşadıklarını ve hem de vatan duygularının nasıl devam ettiğini gösteriyordu. İbn Fadlân Oğuzların

[119] Selçuklular devri muhacereti için *Selçuklular tarihi*'ne s. 71-73 ve başka bahislere bak.
[120] Süryani Mihael, III, s. 153.
[121] *Türk Mektupları*, Ankara, 1953, s. 42.
[122] Julien, s. 29.

Sır-derya boylarında atalardan kalma yurtlarında oturmakta olduklarına dair sözlerini dinlemişti[123].

Göçebelerin çadırları siyasî, içtimaî mevkilerine göre ehemmiyet kazanıyordu. İstemi Han Bizans elçisini, 568'de, ordugâhında, çok sanatkârâne işlenmiş muhteşem otağında kabul etmişti. Han'ın altın tahtı iki tekerlek üzerinde kurulmuş olup atlarla çekiliyordu. Otağ içinde altın ve gümüşten san'atkârâne yapılmış kıymetli eşya ve heykeller vardı. Bizans elçisi bu eserlere dair hayranlıklarını yazmıştır. Çin seyyahı Hiuen tsang da, hâkanı 630'da ziyaret ettiğinde, torununu ve ordusunu ihtişam içinde bulmuş; Han'ın sofrasında yemek müzik ve orkestra eşliğinde yenilmişti. Güyük Han'ın otağı 2000 kişi alacak bir büyüklükte idi. Sefer halinde arabalar üzerinde kurulu çadırlar ve otağlar seyyar bir şehir halini alır; durakladıkları zaman çadır-şehir ve çarşılar meydana çıkar; Türk ve yabancı tacirler de onları takip ederdi. Çin kaynakları **Kao-çe** adlı (Yüksek arabalı) bir Türk kavminden bahsederler, ki bu, tarihçe Kanglı(kağnılı)lara ait en eski (I. asır) kaydı teşkil eder. Oğuz destânı da bu kavme adını veren Oğuz kumandanını kağnının kâşifi olarak gösterir. Mamafih **Kao-çe** ile ilk Uygurların bahis mevzuu olduğu kanaati da vardır. Her çadırın ve hususiyle otağın çeşitli bölümleri bir evin teşkilâtını andırır. Çaldırın kapısında yaz için kımız, kış için de hafif bal şarabı bulunurdu. Göçebeler bayram ve düğünlerinde, kadın-erkek bir arada yemek, içki, müzik, dans ve sair eğlenceler yaparlardı. Hanlar yabancı elçileri kabul ederken onlara kımız takdim ederlerdi[124].

Böylece hâkan veya sultanın hâkimiyetinde bulunan Türk devleti feodal Türk beyleri arasında taksim edilmiş olup, harpler ve kabileler arası savaşlar olmadığı normal zamanlarda, boylar kendi beyleri ve türelerine göre idare olunuyor; merkezin ve hâkanların hâkimiyeti pek az hissediliyordu. Fakat dış ve iç savaşlar hâkanların nüfuzunu ve millî birliği kuvvetlendiriyor; bazan bu birliğin tesisi maksadı ile müthiş insan kanı akıyor ve düşmanlara karşı girişilen muharebelerden daha fazla zayiat veriyorlardı. Feodal Türk devleti siyasî ve askerî hayatiyeti kuvvetlendirdiği gibi parçalanmasını da kolaylaştırıyordu. Bu sistem Osmanhların kurduğu merkeziyetçi imparatorluğa kadar devam etmiştir. (Böl. IV, bahis, 2'ye bakınız).

[123] İbn Fadlân, s. 16.

[124] Chavannes, s. 194, 237-238; Hiuen tsang, trc. St. Julien, *JA* (1847), s. 63; Rubruck, s. 19, 54-58, 54 - 48; Z.V. Togan, s. 31-33.

8. Kadınların İçtimaî ve Siyasî Rolleri

"Tanrı, Türk milleti yok olmasın diye babam Kağan ile anam Hatunu yükseltti."

(Orhun Kitâbeleri)

"Acem hükümdarları devrinde kadınların siyasî bir tesiri olmazdı. Türkistan hâkanları ve Türkmen pâdişâhları devlet işlerinde hatunların fikirlerini üstün tutarlar."

(Nizâm ül-Mülk)

Eski Türk içtimaî ve siyasî hayatında kadının müstesna bir mevkie sahip olması devletin feodal bünyesine yeni bir unsur ekliyor; bunun faydaları yanında siyasî istikrarı bozan mahzurları da beliriyordu. Bu sebeple kadının mevkii ve rolüne dair bir bahsin buraya konulması gereklidir. Bilge Kağan kitâbesinde: "Tanrı Türk milleti yok olmasın diye babam İl-teriş Kağan ile anam İl-bilge Hatun'u yükseltti" ibaresi kadının siyasî ve içtimaî mevkiinin ne derece ileri olduğunu göstermeğe kâfidir[125]. Han başka bir yerde: "Sizler anam Hatun, hala ve teyzelerim, ablalarım, kadınlarım ve kızlarım" hitabı ile de bu görüşü te'yid etmiştir. Uygurlar VII. asırda, henüz devletlerini kurmadan önce, bu kavmin reisi savaşlarla meşgul olduğu için, anası Uluğ Hatun: "İhtilâflara ve dâvâlara bakıyor; kanunlara tecavüz edenleri şiddetle, fakat adaletle cezalandırıyordu. Bu sayede Uygurlar arasında nizâm kurulmuş bulunuyordu"[126]. Arap istilâsı karşısında, Tuğ-şad küçük olduğundan, anası Hatun Buhara hükümdarı bulunuyordu. Onbeş yıl tahtında kalan Hatun, Araplarla uzun müddet savaş ve barış halinde idi. O, Çinlilerle de münasebette olup imparatora 719'da elçi gönderip Araplara karşı yardım istemişti[127].

[125] W. Thomsen, *TM*, III, s. 100.
[126] E. Chavannes, s. 90.
[127] Nerşahî, *Târih-i Buhara*, Tahran 1317, s. 8; Chavannes, s. 203-204.

Türkler müslüman olduktan sonra kadın Karahanlı, Selçuklu, Harezm-şahlı ve diğer devletler zamanında da mevkiini muhafaza ediyordu. İslâm ve Hıristiyan dünyalarında rastlanmıyan bu durum münasebeti ile, Nizâm ül-Mülk'e göre *Acem hükümdarları* devrinde kadınların *devlet işlerinde* te'siri olmazdı. Vezir bu mevzuda Sâsânî devrine ve İslâm görüşüne dair bir takım hikâyeler anlatır; nihayet Türkistan hâkanları devlet işlerinde hatunlarla müşavere eder ve onların fikirlerini üstün tutarlardı. *Türkmen Pâdişâhları* (yâni Selçuklular) da onlar gibi *hatunlara büyük bir mevki* verirler. Nizâm ül-Mülk bu münasebetle vezirlerin hatunları memnun etmeleri lüzumuna işaret ederken bu nâzik ve tehlikeli durum üzerinde kapalı bir şekilde ve tenkidî hikâyeler vermek suretiyle durmaktan da kendisini alamamıştır[128]. Zira Melik-şâh'ın zevcesi Terken Hatun da kendisine karşı gelen muhalif fırkanın başı bulunuyordu. Filhakika Karahanlılarda ve Selçuklularda **Terken**[129] unvanını taşıyan sultanların zevceleri sadece hükümdarlara ve siyasî hâdiselere te'sir etmekle kalmıyor; bizzat idare ve siyaset içinde de mühim roller oynuyorlardı. Nitekim **Terken**'lerin kendilerine ait *yurtluk* (**iktâ**) vilâyetleri, bunları idareye me'mur dîvân teşkilatları, askerleri ve kendi hazinelerine akan mühim gelirleri yardı. Bu durumları ile *Hatunlar feodal devlet bünyesinde*, iktâ ve asker sahibi beyler gibi, mühim bir mevki işgal ediyorlardı. Onlar bu kuvvetleri sayesinde yalnız siyasî değil, bazan askerî müdâhaleleri ile de te'sir ediyor ve hattâ büyük mes'eleler çıkarıyorlardı.

Tuğrul Bey üvey kardeşi ve amcazâdesi İbrahim Yınal tarafından Hemedan'da kuşatılınca Sultan'ın hatunu **Altun-can** Bağdad'ta derhal ordunun başına geçmiş; müstereddit veya durumu şüpheli bazı devlet adamlarını tevkif etmiş ve emrine aldığı ordusu ile hareket ederek Tuğrul Bey'i kurtarmakta mühim bir hizmet yapmıştı. Bu faaliyetleri münasebeti ile Bar Hebraeus bu hatunun *imparatorluk işlerini idarede* çok ileri bir role sahip olduğunu söyler[130]. Alp Arslan'ın hemşiresi Gevher Hatun kocası ve amcazâdesi İl-basan'ı kurtarmak için Melik-şâh'a karşı mücâdele etmek maksadı ile Yabgulu Türkmenlerini idaresine almağa karar verdi ve harekete geçti[131]. Hatunlar arasında Melik-şâh'ın zevcesi ve Karahanlı hükümdarının kızı *Terken hatun'un siyasî ve askerî faaliyetleri* çok daha mühim olup devletin dahilî savaşlara ve parçalanmaya mâruz kalmasına sebep olmuştur. Gerçekten Terken hatun beş yaşındaki oğlunu veliahd ve sultan yapmak, halifeden do-

[128] *Siyâset-nâme*, nşr. Ch. Schefer, s. 156-164; *Vesâyâ-yi Nizâm ıl-Mülk*, Brit. Mus. Or. 416, s. 716.
[129] Osman Turan, "Terken unvanı", *Türk Hukuk tarihi dergisi*, I, s. 69-73.
[130] *Selçuklular tarihi*, s. 90; Bar Hebraeus, *Chronography*, s. 215.
[131] *Selçuklular tarihi*, s. 120, 143.

ğan torununu da Hilâfet makamına getirmek maksadı ile mücadeleye girişti. Hatun'un yalnız Melik-şâh üzerinde değil, devlet adamları ve kumandanlar üzerinde de büyük bir nüfuzu vardı. Hattâ bunların bir kısmı da kendisine mensup olup onun ni'metleri ile yetişmişti. Kendisine ait vilâyetler, idare teşkilâtı, vergiler, hazîne ve bizzat 12.000 asker de vardı. Vezir Nizâm ül -Mülk karşısında mücadeleye girişen Hatun, Sultan ile vezirin arasını açıktan ve galiba ikisinin de ölümlerine sebep olduktan sonra beş yaşındaki oğlunu tahta çıkarmak ve meşru veliahd olan Berkyaruk'u düşürmek için ordusunu hazırladı. Devletin hazinelerini açıp 20.000.000 altun dağıtarak bir çok kumandanları daha tarafına çekti ve Bağdat'tan İsfahan'a hareket etti. Büyük âlim Gazalî'nin beş yaşındaki bir çocuğun sultan olamıyacağına dair *fetvâsına* karşı mukabil bir fetva da elde edebildi. Böylece 1092'de dünyanın fethine karar vererek Bağdat'ta hazırlıklarını yapan Melik-şâh'ın kırk yaşlarında ölümü (veya zehirlenmesi) üzerine şimdi bu muazzam imparatorluk bir dahilî harbe düşmüş ve Haçlı seferleri arifesinde devlet fi'len parçalanmıştı. Terken Hatun, eski nüfuzu, kuvvetli taraftarları ve nihayet Karahanlı (Afrâsyâb) hanedanından bir prenses olması dolayısıyle bu büyük buhranı yaratmış ve siyasî nizâm da ciddiyetle sarsılmıştı[132]

Melik-şâh'ın oğulları Sultan Muhammed Tapar ve Sultan Sancar'ın terkenleri de aynı imtiyazlara sahip idiler. Fakat bunların bu türlü sıyasî faaliyetleri görülmemiştir. Bunlar "*Dünya melikesi*" unvanı ile meşhur idiler, ki bu da cihân pâdişâhı unvanının mukabili idi. İlk Türkiye Selçuklu hükümdarları zamanında da kadınların bu rolleri devam etmiştir. I. Kılıçarslan'ın şehid olmasından (1107) sonra Malatya'da bulunan hatunu en küçük oğlu olan Tuğrul Arslan adına hüküm sürmeğe başlamış; oğluna tâyin ettiği **atabey** vasıtası ile geniş siyasî faaliyetlere, savaş ve istilâlara girişmiştir. Uzun müddet devam eden hâkimiyeti nihayet olgunluk çağma erişen oğlu ile de mücadeleye vardı. O, bu münasebetle "Sultanın şehri kendisine verdiğini" ileri sürüyordu. Dânişmend'li Emir Gazi'nin hemşiresi de Zamantı'ya sahip bulunuyordu. Böylece kadınların siyasî ve içtimaî mevkileri Anadolu'da da devam ediyordu[133]. Sultan Melik-şâh'ın terken'inden sonra siyasî tarihte onun gibi büyük ve meş'ûm rol sahibi Harezm-şâh Sultan Alâeddin Muham-

[132] *Selçuklular tarihi*, s. 157-160, 163-165.

[133] Süryani Michael, *Chronique*, III, s. 194, 199, 200, 220, 230. *Selçuklular tarihi*, s. 222-223. Terken unvanının Anadolu'ya geldiğine dair sâdece Sivas'ta bir *Terken Hatun* medresesinin bulunduğunu gösteren bir vakfiye kaydına sahibiz (bak. "Terken unvanı" adlı makalemiz). Uygurlar'da ve Karahanlılar'da "*Silig terken*", İslâm devrinde "*İsmetlü*"nün karşılığı olarak kullanılıyordu. Karahanlılar aynı zamanda "*Umdet ül-mülk*" (Devletin dayanağı) unvanı vermekle Terkenlerin siyasî mevkilerini belirtiyorlardı (aynı makale).

med'in anası Terken Hatun olmuştur. Mensup olduğu Kanglı ulusu ve askerlerine dayanan Terken Hatun oğlu ile nüfuz ve siyaset rekabetine girişmiş ve, Moğol istilâsı arifesinde, o da bu büyük Türk-İslâm imparatorluğunun sarsılmasına âmil olmuştur. Selçuklulardan sonraki Türk devletlerinde İbiş Hatun, Kutluğ Terken ve hattâ Mısır'da Şecer üd-dür gibi kadınlar Türk devletlerinde ya bizzat hükümdar mevkiinde bulunarak veya nâib sıfatı ile devletleri ellerine almışlardır. Bu hatunlar böylece evvelâ Haçlı, sonra da Moğol istilâları karşısında iki imparatorluğun da parçalanmasında rol oynamışlardı.

Moğol hanları ve Timur ecnebi elçileri de hatunları ile birlikte kabul ediyorlardı. İbn Batûta: "*Türk ve Tatar kavimlerince kadınlar pek muhterem* olup bir **emir-nâme** yazıldığı zaman "**Sultanın ve hatunun emri ile**" ibaresini koyduklarını söyler. Müslüman olan Altun-ordu hükümdarı Özbek Han tahta çıktığı zamanlar sağında üç hatunu ve oğulları, solunda büyük beyler oturduğunu, hatunlar içeri girince Özbek Han ellerinden tutarak onları yerine götürdüğünü, **melike** olan hatunu ise kapıda selâm vererek karşıladığını da sözlerine ilâve eder[134]. İtil Bulgarları hükümdarı yeni müslüman olmuş ve Halîfenin elçisi, onların usulüne göre, "*Hükümdarın yanında oturmuş bulunan hatuna*" götürdüğü hediyelerden birini takdim etmişti. Ziyafette devlet erkânı ile birlikte yemek yemişler "**sücü**" (bal-şarabı) içmişlerdi. Dindar hükümdar bu suretle Halife nâmına neşelendiklerini beyân etmişti[135]. Kâşgarlı Mahmud "*Han'ın işi olunca hatunun işi geri kalır*" ata-sözünü naklet-mekle hükümdar ile zevcesinin mevkilerini güzelce belirtir[136]. Anadolu'da göçebe Türkmenler henüz sathî bir şekilde müslüman olmakla beraber İslâmiyeti samimî bir şekilde kabul etmişlerdi. Dede-Korkut kitabında Oğuzlar İslâm aşkını, "**adı görklü Muhammed**" sevgisini, sık-sık tekrarlıyor; arasıra namaz kılıyor ve Allah'a dua ediyorlardı. Fakat eski hayat ve inanışlarından bir çoğunu da muhafaza ediyorlardı. Nitekim kadın-erkek bir arada kımız içiyor ve müşterek çalgılı eğlenceler yapıyorlardı. Buna mukabil **Dânişmend-nâme**'nin tasvir ettiği gaziler İslâm cihâd mefkûresine ve dinî yasaklara çok sıkı bağlı bulunuyorlardı. **Dede-Korkut** kitabında kadınların da erkek gibi kahraman olması matlûptu. Aynı XV. asırda Türkiye'ye gelen Fransız elçisi B. de la Broquère Türkmen kadınlarının erkeklerden kaçmadığını, çok güzel ve iffetli olduklarını anlatırken Dulkadir oğullarına bağlı 30.000

[134] Rubruck, s. 123; İbn Batuta, I, s. 250, 371, Klaviyo da Timür'e seyahati ile bu duruma şâhid olmuştur.
[135] İbn Fadlân, s. 20-21.
[136] *Dîvân*, I, 1. 410 (B. Atalay).

kadın süvari bulunduğunu, erkek gibi silâh taşıyıp savaştıklarını söyler, ki Dede-Korkut destânının tasvirlerine tamamiyle uygundur[137]. Bu münasebetle Âşıkpaşa-zâde'nin Anadolu'da bulunan "**Bâcıyân-ı Rum**" taifesi adı ile bu Türkmen kadınlarını kastettiği sanılmaktadır.

İbn Batûta, XIV. asrın birinci yarılarında, Anadolu'da göçebelerden başka şehir halkının da erkeklerden kaçmadıklarını, misafirleri ağırladıklarını ve ayrılırken onlardan dua isteyip hediye verdiklerini yazar[138]. Bununla beraber bu ifâdeler daha ziyade göçebelikten yeni kurtulmuş Türkmen beylikleri için doğru olup Selçuk Türkiyesinin büyük şehirlerinde, İslâm medeniyetinin kuvvetlenmesi ile muvazi olarak, kadınların da kapandığı görülüyor[139]. Filhakika Mevlâna Celâleddin "*Bir çok kadınlar kapalıdırlar*; yüzlerini açmakla isteklerini tecrübe ederler" der. Eflâkî de Konya'da *peçeli kadınların* bulunduğunu kaydeder[140]. Sultan Alâeddin Keykubâd'ın, tahta çıkmak üzere, Konya'ya girdiği zaman yapılan şenliklerde kadınlar sadece pencerelerden seyrediyordu[141]. XII. asrın sonlarında Konya'da kuyumcu bir Hıristiyan kadın vardı. Denizli çarşısında da Hıristiyan kadınlar ticaret yapıyordu[142]. Kâşgarlı Mahmud gelin giderken yabancılara görünmemesi için "**didek**" denilen bir örtüyü başına örttüğünü söyler[143]. Böylece şehirlerde, İslâm medeniyetinin inkişafı ile birlikte, kadınların örtünmeleri de gittikçe sıkı bir şekil almağa başlamış; hattâ İslâmiyetin tesettür ölçülerini de aşmıştır. Bunun yanında Selçuklular Konya'sında hanlarda ve başka eğlence yerlerinde kadın şarkıcılar ve çalgıcılar faaliyette bulunuyor; buralara yüksek mevki sahipleri de devam ederek eğleniyorlardı[144]. Kadınların siyasî ve içtimaî mevkilerine ve serbest hayatlarına rağmen bütün eski kaynaklar "Türk kadınlarının çok iffetli olduğunu ve bunun da herkesçe bilindiğini" belirtmişlerdi[145]. İbn Fadlân, X. asırda, Şamanî Oğuzların tam bir hürriyet içinde yaşadığını, zina mevcut olmadığını, vukubulduğu takdirde kaatil gibi öldürüldüğünü

[137] *Voyage d'Outremer*, s. 82, 118. Yunanlılar savaşçı İskit kadınlarına Amazon adını veriyor ve kuvvetlenmek için bir memelerini çıkardıklarını söylüyorlardı. Mervezî erkek gibi savaşçı olan bu kadın muhariplerin Türk olduğunu söyler (s. 25, 122).

[138] *Seyâhat-nâme*, I. s. 310-311.

[139] Nitekim Aydın-oğullarından bahseden Enverî (*Dustûr-nâme*, nşr. M. Halil Yınanç, s. 95) bu hususta şu beyti verir:

Anlar içinde perde yoğidi
Gerçi adâb u erkân çoğidi

[140] *Fihi-mâfih*, s. 231; *Menâkıb ul-ârifin*, trc. Cl. Huart, II, s. 206.

[141] İbn Bibî, s. 217.

[142] *Altun-aba vakfiyesi*, İbn Batûta, I. s. 318.

[143] *Dîvân*, I, s. 408, 510 (B. Atalay).

[144] *Resmî vesîkalar*, s. 37-41; *Selçuk Kervansarayları*, s. 496.

[145] Gerdîzî, s. 81.

söyler. Ona göre yeni müslüman olan Bulgarlar "*kadın-erkek bir arada nehirde, çıplak olarak, yüzerler* ve birbirlerinden kaçmazlar. Bununla beraber onlar nezdinde zina mevcut olmayıp bu en büyük cürmü teşkil eder ve her iki suçlu da ölüm cezasına çarptırılır". Çin kaynakları Gök-türklerin de aynı cezayı verdiklerini yazıyorlar[146]. Bulgarların bu serbestisi ve iffetleri şimal iklimi ile ve İslâmiyeti henüz kabul etmeleri ile alâkalıdır. Dikkate şâyândır, ki onların şimalinde ormanlarda yaşıyan Merds ve Mordvin gibi Finogur kavimleri arasında cinsî münasebetlerin tamamiyle serbest olduğu, erkeklerin kadınlarını asla kıskanmadığı, XIII. asır Avrupa seyyahları tarafından tesbit edilmiştir[147]. Meşhur İran şâiri Hakîm Senaî bir şiirinde Bulgar Türklerini ve "*Bulgar güzellerini*" metheder. Çeşitli dinlere mensup bulunan Uygurlar arasında cezaların mutedil bir şekil aldığı görülüyor. Zira bâkire bir kız ile zina yapan kimseye üçyüz değnek ceza ile birlikte maddî bir cerime ödetmek kâfi sayılıyordu. Eğer kadın dul ise üçyüz değnekten sonra erkek onu nikâhlamağa mecbur idi[148]. Bir Türkmen, kızı ile münasebette bulunan bir erkeği öldürmek istediğini Melik-şâh'a şikâyet eder. Fakat sultan bizzat **mihrini** vererek bunları evlendirir"[149].

Şamanî ve Müslüman Türklerde evlenmede ana ve babanın rızası şarttı. Kızın babasına verilen cihaza "**kalıng**" denir. Baba terbiye hakkı olarak "**başlık**", ana süt hakkı olarak "**sütlük**" ve kardeşler de "**ağırlık**" almakta idiler. Evin hâkimi olduğu için "**erkeğe beg**" denirdi. Zira o evinde bey gibidir. Kocası karısını boşıyabilir. Kadın da para vermek veya mihrinden vazgeçmek suretiyle kocasından ayrılabilir. Zenginler evlenirken gelin veya güveyi omuzuna dayanarak, atından indiren bir câriye veya köle bulunur ve bunlar geli-

[146] İbn Fadlân, s. 11, 30; Yakut, IV, s. 487; St. Julien, s. 9, 28. İbn Fadlân livâtanın Türklerce en *müthiş* bir *günâh* sayıldığını söyler ve bir vak'a da nakleder: "Bir Harezmli, Türk meliki (yabgu) nin vekili olan Köl - erkin'in kabilesi içinde koyun satın almak için bir müddet bir Türk'ün evinde misafir kalmıştı. Türkün küçük oğlunu yoldan çıkarmış ve babası tarafından yakalanmıştı. Ev sahibi Köl-erkin(Küderkin)e şikâyet edince o Türkleri topladı ve babaya: "âdilâne veya gayri âdi lâne bir hükümden hangisini istersin?" diye sordu. Baba "adalete göre" istedi. Bunun üzerine Köl-erkin, Harezmli tacir ile çocuğun birlikte idam cezasına çarpılmaları hükmünü verdiğini bildirdi. Fakat Türk, evlâdından vaz geçemeyeceğini söyledi. Bunun üzerine Köl-erkin taciri fidye vermeğe mahkûm etti. Harezmli, Türke tazminat ödedikten sonra Köl-erkin'e 400 koyun verip Türk ülkesini terketti. (s. 13).

[147] Rubruck, s. 99.

[148] Gerdîzî, s. 91.

[149] Sibt b. el-Cevzî, Topkapı 2907 (XIII) 101 a. Çin ve Türkistan yolu üzerinde, Huten, Hami ve Tibet'te, etnografiarca bilinen ve dinî bir menşei olan cinsî müsâfir-perverliğin câri olduğu kaydediliyor. Bir Selçuklu müellifi Anadolu'da da böyle bir taife bulunduğunu ve *Taptuklular*'ın da bununla itham edildiğini söyler ("Altun-aba vakfiyesi", *Belleten*, XLII, s. 216-219; "Selçuklu Türkiyesi din tarihine dair bir kaynak", *Köprülü armağanı*, s. 544).

nin malı olurdu. Düğün gecesi gelin ile güveyin başlarına para saçılır. Gerdek gecesi gelin ile gönderilen hizmetçiye **eget**; gelinin hısımlara hediye olarak götürdüğü elbiselere **geyüt** denirdi. Gelinin gerdek gecesi başında "**didim**" denilen bir tâc bulunurdu. Türkmenlerin evlenme esnasında, namzetlerin ismi zikredilmeden türkçe "**gelin benüm, güveyi senün**" ve "**aldum, virdüm**" sözlerini söylemekle nikâh akdi tamamlanır ve derhal düğün başlardı. Çin kaynağı **Wei-şu**'ya göre erkek kızın çadırına at ve davullarla gider ve kızı at üzerine atardı. Bazı kabilelerde ata bindirilen kız sür'atle koşturulur; erkek onu yetişip yakalar veya geçerse kızı almağa hak kazanır, ki Dede-Korkut'ta da kızların bu biniciliği ve kahramanlık vasıfları evlenmede aranırdı. Tatarlarda namzet, kızın babasına gider; o da ziyafet verir; kız akrabalara kaçar. O zaman babası kızı almak için güveyi serbest bırakır. Bunun üzerine o da arkadaşları ile kızı arar ve bulunca da zorla alıp götürür. Kâşgarlı Mahmud erkek ve kız aileleri arasında vasıta olana "**arkucı**" denildiğini söyler[150]. Bu tarihî bilgiler Hıristiyan Avrupa'da kadın hakîr görülür ve şeytanın âleti sayılırken Türklerde onların çok ileri bir hukuka, içtimaî ve siyasî mevkie sahip olduğunu gösterir. Osmanlı Türkleri Selçuklu Türkiyesinde başlıyan kadınların örtünmesine devam ettiler ve feodal siyasî bünyeye olduğu gibi kadınların da rollerine nihayet verdiler.

[150] İbn Fadlân, s. 11; İbn ul-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, s. 2; Pir Muhammed, *Zubd üt-fetâvâ*, Veliyüddin Ef. No: 1451. s. 116a, 1226; Kâşgarlı Mahmud, *Dîvân*, I, s. 51, 141, 150, 397, 491; III, s. 64, 85, 155, 166, 235, 237, 271 (B. Atalay); Rubruck, s. 78 - 79.

III. Bölüm
Türk -İslâm
Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi

1. İslâmiyet ve Türkler

"Türkler size dokunmadıkça siz de Türklere dokunmayınız."

(Hazret-i Muhammed)

ORTA-ÇAĞLAR tarihi, Hıristiyanlık ve İslâmiyet gibi, iki cihânşümül dinin yayılışı, cihân hâkimiyeti ve nizâmı dâvâsı, birbirlerile mücadelelerile dünya tarihinde müstesna bir ehemmiyet arzeder. Hıristiyanlık Eski-çağların kargaşalık halinde bulunan putperest veya *çok tanrılı* (**polytheiste**) akidelerini, Roma'nın materyalist ve mânen sukut etmiş hayatını yıkarak beşeriyeti *vahdaniyete ve manevî nizâma* eriştirmeğe uğraşırken, ondan altı asır sonra gelen, *İslâmiyet*, daha büyük bir dâvâ ve kudretle yalnız bu dinin gelişmesine sed çekmekle kalmamış; onu yerleştiği Yakın-şark ve Akdeniz ülkelerinden de söküp atmağa, daha sağlam bir *dünya nizâmı ve medeniyet* kurmağa muvaffak olmuştur. Zira İslâmiyet, Hıristiyanlığın ana akidelerini bozduğundan, **Teslis** (üçleme) inancı ile putperestlik te'sirlerinden kurtulamadığına, hayat ve medeniyeti inkâr ederek, beşeriyetin saadeti için zarurî olan, madde-rûh muvazenesini kaybettiğine inanarak bu dini de ilga ediyordu. Materyalizme karşı isyan eden Hıristiyanlık ilme ve medeniyete karşı da şiddetli davrandı. İskenderiye kütüphanesinin yakılması, Şarkî-Roma'nın büyük imparatoru Justinyanus'un Atina Felsefe mektebini kapaması ve birçok ilim adamının öldürülmesi veya İran'a kaçması bu dinin *medeniyet ve hayata aykırı* mücadelelerinin göze çarpan ilk misallerini teşkil eder. Papalığın, ilim ve akıl ile birlikte, hayatı da inkâr eden otoritesi Orta-çağ Hıristiyan dünyasını bir karanlık devre düşürdü; taassup ve suiistimaller üzerinde kurulan bir kilise hâkimiyeti, asırlar boyunca, insanları zulüm ve cendere altında tutmağa çalıştı. Bu durum İslâm medeniyetinin tesiri ile Avrupa'da uyanan ilim ve san'at hareketlerine, XV. asra, kadar devam etti.

İslâmiyet ise ilim ve akıl yolunu benimsiyor; Kur'an ve Hazret-i Peygamber insanları muhakemeye ve bu vasıta ile ilâhî hikmetleri düşünmeğe davet ediyordu. Her basit vak'a karşısında Hazret-i İsâ'ya isnad olunan mucizelere mukabil Hazret-i Muhammed *en büyük mu'cizesinin Kur'an* olduğunu söylüyor ve İslâmda çok az mu'cize yer alıyordu. Böylece İslâmiyet ilim ve din, akıl ve iman, madde ve ruh, hayat ve ahiret arasında tam bir muvazene kuruyor; bu suretle insan tabiatına uygun esasları ile beşeriyete medeniyet ve saadet yollarını açıyordu. İslâmiyet bu hüviyeti sayesinde yalnız madde âleminde, tarihin kaydettiği, iki mu'cizeyi gerçekleştirmiştir. Filhakika dünyanın ücra bir köşesinde yaşıyan küçük bir kavim, Hazret-i Muhammed vasıtası ile üflenen *İlâhî rûhun* kudreti ile yeni ve büyük bir millet haline inkılâp etmiş; meçhul veya sâde insanlar birdenbire tarihin kahraman ve dâhileri olmuştur. İslâmiyet bu ilâhî kudreti sâyesinde *Hazret-i Ebubekir*'in dehâsı ile hayatiyetini, *Hazret-i Ömer*'in fetihleri ile de dünyaya yeni ve üstün *nizâm* getirdiğini ispat ediyordu. Hazret-i Ömer bir avuç müslüman gazisi ile, 641'de Suriye ve Mısır kıt'alarını fethederek koca Şarkî Roma'nın kanatlarını kırmış; 642'de de büyük Sâsânî imparatorluğunu yıkmıştır. İmparator Heraklius, şaşkın bir durumda, Suriye'yi terketmiş; bir müddet sonra da İran şehinşâhı Yezdigerd de Türkler nezdinde sığmak bulmak ümidi ile şarka doğru koşmuş ve kaybolmuştur. Böylece İslâmiyet az bir zaman zarfında Atlas sahillerinden Sır ve Sint nehirleri kıyılarına, Kafkas dağlarından Pirene dağlarına kadar yeni bir İslâm dünya nizâmını, yeni bir görüş ve yeni bir hayatı kuruyordu. İşte bu büyük kudret ve fetihler, tarih bakımından, İslâmın birinci mu'cizesini teşkil eder.

İslâmiyet, beşeriyeti dâlaletten kurtarmak ve hidâyete eriştirmek dâvâsı ile zuhûr etmiş; kendine mahsus bir dünya sulhu ve nizâmını da birlikte getirmiş ve bu suretle yeni bir cihân hâkimiyeti mefkûresi başlamıştı. Hıristiyanların kendi dâvâları için Haçlı seferlerine mukabil *İslâmın cihâdı* farz kılması da onun dünya görüşünü gerçekleştirmek gayesine matuf idi. Bu sebeple İslâm dini dünyayı **Dâr ül-İslâm** (İslâm ülkeleri) ve **Dâr ül-harb** veya **Dâr ül-cihâd** (gayri müslim memleketleri) olarak ikiye ayırmıştır. **Dâr ül-cihâd** olan ülkeler ve halklarının İslâma tecavüz ve tehditte bulunması cihâdın farz olması sebebi idi. Bu münasebetle cihâd, sanıldığı gibi, mutlak surette gayri müslimlerle savaşmak ve memleketlerini işgal etmek mânasında değildir. Gerçekten İslâmiyet cihâdı emrederken haksız yere bir muharebeyi terviç etmiyor; kendisine bir tehdit ve tecavüz olmadıkça cihâd müsaadesini vermiyordu. Bundan başka **Dâr ül-harb**'ı **Dâr ül-İslâm** yapınca da Hıristiyan ve Yahudi gibi *Ehl-i kitap* kavimlere İslâm hukukunu, nizâmını ve adâletini tatbik ederken onlara âmân veriyor ve "**La ikrâhe fi'd-din**" (Dinde

cebir yoktur) düstûru ile de **Zimmi**lerin dinlerine, ibâdetlerine ve hürriyetlerine dokunmuyor; kilise ve manastırlarına saygı gösteriyor. Zimmilerin hukukî durumları, Hazret-i Ömer'in Kudüs'ün fethi münasebeti ile verdiği *ahid-nâmeye* göre bütün kaideleriyle tesbit edilmiştir. Zimmilerin, İslâmlardan farklı olarak, ödedikleri **cizye** vergisi de askerî mükellefiyetten muaf tutulmalarına bedel sayılıyordu. Zira cihâd farizesi sadece Müslümanlara aid idi. Zimmilere ait bu hükümler Tanzimat'a kadar devam etmiştir. Türkler, bu yüksek esasları ve ileri medeniyeti ile İslâmiyete girerken bu dinde kendi savaş ve barış anlayışlarını, cihân hâkimiyeti ve nizâmı mefkûrelerini buluyor; daha derin bir iman ve şevkle ona sarılıyorlardı. Zira bu nizâm hakka, Allah'ın emirlerine uygundur.

İslâmiyet, siyasî hudutları ile yeni nizâmını kurduktan sonra, Abbasîler zamanında, aynı sür'at ve kudretle, ilim ve kültür hamlelerine girişmiş ve en yüksek medeniyet seviyesine ulaşarak karanlığa gömülmekte olan dünyaya aydınlık ve saadet getirmişti. Filhakika Hıristiyanlık mîrâs aldığı eski ilm ve medeniyet eserlerini imha ederken İslâmiyet, tamamiyle aksine, kendi sağlam esasları ile, eski Şark, Yunan, İran, Türkistan ve bir miktar da Hindistan ve Çin'in fikir mahsullerini yoğurarak yeni bir medeniyet sentezi vücûda getirmişti. Hıristiyanlık ilmi, hayatı ve medeniyeti inkâr ederken İslâmiyet bunları yükseltiyor; *ilim tahsilini* bütün müslümanlara emrediyor; âlim ile câhilin müsavi olamıyacağını bildiriyordu. Böylece madde-rûh muvazenesini kurarak Eski-çağ kültürlerini, yeni ve yüksek bir medeniyet sentezi ile Yeni-çağlara ulaştırma şerefi Hıristiyanlığa değil, İslâmiyete aittir. Hattâ Avrupalılar medeniyetlerinin kaynağı saydıkları eski Yunan'a kavuşmayı bile İslâm medeniyetine borçludurlar. Gerçekten Avrupa XII-XV. asırlar zarfında, İslâm'dan aldığı ilim, kültür ve teknik aşılar sayesinde kendi medeniyetini kurabilmiştir. İşte İslâmiyetin tarih bakımından ikinci mu'cizesi de budur.

İslâmiyet, Hıristiyanlığı ilga etmekle beraber, başlangıçta Ehl-i kitap olan Rûmları (Romalıları) ateş-perest İranlılara tercih ediyordu. Filhakika Gök-türk ve Bizans ittifakı karşısında mağlûp olan Sâsânî imparatorluğu nihayet Avarlar ile birlikte mukabil taarruza geçerek büyük zaferler kazanmış; İran orduları, Suriye ve Mısır'ı işgal ettikten sonra, 626'da, Kadıköy'e kadar ilerlemiştir. Bu hâdiseleri Ehl-i kitab'm mağlûbiyeti sayan müslümanlarm üzüntüsü karşısında nâzil olan **Rûm** sûresinde: "*Rumlar yakın bir memlekette mağlûp oldu; fakat on yıldan az bir zaman zarfında galip gelecekler ve o gün müslümanlar sevinecektir*" âyetleri ile müslümanların endişeleri giderilmiştir. Nitekim Heraklius bu istilâlar karşısında Hazarlar ile ittifak ederek mukabil

taarruza geçmiş; Hazar ordusu han'ın yeğeni Şad kumandasında, 627'de, Azarbaycan'ı ve şarkî Anadolu'yu istilâ ederken Rumlar da Irak ve Suriye'de ilerledi; 629'da Kudüs'ü ve şarkta işgal edilen bütün memleketleri kurtardı. Böylece müslümanlar Kur'an mu'cizesi ve tebşiratının gerçekleştiğine şâhid olmuşlardır. İslâmiyet, bu kuruluş devresinde, Rumlara karşı sempatisini göstermekle beraber, Orta-çağlar boyunca dünya nizâmını kurmak ve beşeriyeti saadete eriştirmek dâvâsı karşısında başlıca rakîp olarak Hıristiyan dünyasını ve Bizans imparatorluğunu bulmuş; onunla daimî cihâd halinde bulunmuş ve Haçlı taarruzları ile karşılaşmıştır. Bu sebeple İslâm'ın bu sempatisi kuruluş devrine aittir. Nitekim Sâsânî devleti ile birlikte Zerdüşt dini de yıkılıp tarihe karışınca İranlılar, birtakım yıkıcı hareketlere rağmen, İslâm dünyası ve medeniyetinin başlıca rükünlerinden biri haline gelmiştir.

Hazret-i Muhammed'in Türklere karşı ilk teveccühünü de bu sebebe bağlamak, Sâsânî İran'ın sarılması ve İslâm istilâsına hazır bir duruma gelmesinde Ak-hun, Gök-türk ve Hazar ordularının kazandığı zaferleri hatırlamak mümkündür. Gerçekten Hazret-i Paygember'in Türkler lehinde rivâyet edilen hadîslerinden biri "*Türkler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayınız*" hadîsi olup Ebû Dâvud Sicistanî'nin **Sünen** gibi muteber hadîs külliyatında ve pek çok tarihî kaynaklarda yer almıştır. Bundan başka Türklerin bu devirde *tek Tanrı inancına* erişmeleri ve belki de istikbalde İslâma yapacakları büyük hizmetler de bu teveccühte âmil olmuş ve Türkler istilâcı ve ateş-perest İranlılara tercih edilmiştir. İslâmın zuhûru sıralarında **Câhiliyye** şâirlerinin Türklerden bahsetmeleri Arapların onları tanıdığına ve dünya hâdiseleri üzerinde te'sirlerine vâkif bulunduklarına delâlet eder. Eski Arap âlimleri de Türkler ile İranlılar arasında vukubulan muharebeleri ve Sâsânî hükümdarı IV. Hürmüz'ün (cülûsu 579) Türk hâkanının kızından (**Türk-zâd**) doğduğunu biliyorlardı. Emevî halifesi III. Yezid (744) dört büyük hükümdarın, yani İran **Kisrâ**'sı, Türk **hâkanı**, Rûm **kayser**'i ve Emevî Mervân'ın torunu olduğunu iftiharla söylüyordu[1]. Tüccar bir kavim olan Mekkeliler (Kureyşliler) Suriye seferleri esnasında Türklerin İranlılar ve Bizanslılar ile münasebetlerini öğrenmişlerdi.

Araplar İran'ı istilâ edip Mâverâünnehir'e dayanınca Türkler ile karşılaşmışlardır. Bu sırada Gök-türk imparatorluğu da ikiye parçalanmış ve Çinlilerin istilâsına uğramıştı. Bu durumda gittikçe kuvvetlenerek Gök- türklerden ayrılan Hazar yabguları artık kağan unvanını almış ve Sâsânîlere karşı Bizans ile ittifakı devam ettirmişlerdi. Bununla beraber Garbî Gök-türk hükümdarı Tung yabgu (619-630) da bu esnada İran'ın şark vilâyetlerini işgal

[1] Câhiz, *Fezâil ul-Etrâk*, s. 53; Taberî, II, 1874; Mes'ûdî (Kahire), I. s. 193.

etti. Fakat bir yandan iç mücadeleler, öte yandan da Çinlilerle savaşlar dolayısıyle Gök-türk devleti Tulu Han'ın (638-651) ölümü ile artık şarkta olduğu gibi, garpte de nihayet bulmuş ve Çin istilâsına uğramıştı. Bununla beraber Türkistan ve Afganistan'da Gök-türklere mensup **Yabgu, Tekin, Tarhan, Tudun, Afşin** ve **İhşid** unvanlarını taşıyan birtakım mahallî bey ve hükümdarlar Araplara karşı vatanlarını müdafaa ediyorlardı. Fakat, bunlar arasında birlik olmadığından, Kuteybe mühim bir ticaret merkezi olan Beykend'den sonra Buhara ve Semerkand şehirlerini aldı. Şâş (Taşkent) istikametinde ilerliyerek bu şehirlerde *ilk câmileri* inşa etti (705-715). Arap ordularının bu ilerlemesi Şarkta ikinci Gök-türk devletinin kuruluşu ve inkişafı zamanına rastlar. Türk hâkanı Kapağan (691-716) Garbî Gök-türk boylarını teşkil eden *On - Ok*(On-boy)ları itaata aldıktan sonra, 712 yılında, Semerkand halkının yardım talebi üzerine, yeğeni Göl-tekin kumandasında bir ordu gönderdi. Orhun Kitâbeleri onun "**Soğdak** halkını teşkilâtlandırmak maksadı ile **İncü-ügüz** (Zerefşân) nehrini geçip *Demir-kapı*'ya değin" sefer yaptığını söyler. Kitâbelere göre Göltekin'in **yuğ** (matem) merâsimine Soğdak (Semerkand halkı), **Bukarak** (Buhara halkı) ve **Berçeker** (Pers-Acem) kavimleri temsilciler göndermiştir. Bu kayıtta Mâverâünnehir halkının uzakta bulunan Gök-türk hâkanları ile münasebetlerini, 731 yılına kadar, devam ettirdiklerini gösterir. Daha sonra On-ok boyları arasında kuvvetlenen Türkeşler Araplara karşı mücadeleye devam ediyordu. Fakat bir yandan karışıklıklardan faydalanan Çinlilerin Şarkî Türkistan'a doğru ilerlemeleri, öte yandan Türkeşlerin ham Sulu'nun 738'de öldürülmesi ve nihayet Uygur ve Basmillerin isyanları sonunda Şarkî Gök-türk devletinin 744'te yıkılması Türkistan'daki Türk beylerini Araplara karşı Çin'in yardımına muhtaç kıldı.

Türklerin kaderi bahis mevzuu olduğu bu devirde İslâm dünyasında büyük bir inkılâp vukubuluyor ve Emevî devleti yıkılarak Abbâsîler iktidara geliyordu. Emevîler, Peygamber evlâdlarına yaptıkları zulümleri ile olduğu kadar İslâmın müsâvilik esaslarına aykırı olarak da, müslümanların kalblerini kırmış ve nefretlerini kazanmışlardı. Filhakika koyu bir Arap milliyetçiliğine saplanan ve dinî duyguları zayıf olduğundan İslâmiyeti de ona vasıta kılan Emevî hânedanı diğer müslüman olan kavimleri Arapların **Mevâli** (azadlı-köle)si sayıyor ve hakir görüyorlardı. Emevîler zamanında Mâverâünnehir'de Arapların camie ancak silâhlı olarak gitmeleri Emevî hâkimiyetinin yerli halk arasında nasıl karşılandığını belirtmektedir. Emevî halifelerinin en dindarı ve âdili olan Ömer bin Abdülâziz (717-720) Horasan valisi Cerrâh'a müslüman olanları cizye vergisinden muaf tutmasını emretmişti. Fakat vali halifeye müslüman olduğunu söyleyen kimselerin sünnet olmadı-

ğını ve camie sadece vergiden kurtulmak için geldiğini bildiriyordu. Halife ona: "*Allah Hazret-i Muhammed'i dine davet için gönderdi; sünnet etmek için değil*" cevabım veriyor ve böylece halkı İslâmiyete alıştırmak istiyordu[2]. Daha sonra İslâmiyeti yaymak isteyen vali Eşres Semerkand'a adam göndererek muhtedilerden vergi alınmayacağını ilân etti. Fakat bu teşebbüsün hazineye verdiği zarar ve **dihkan**'lar(yerli toprak aristokratlar)ın nüfuzlarını muhafaza gayretleri bu kararın değiştirilmesine sebep oldu ve yalnız yeni müslümanlara tatbik edilirken sünnet olmak, Kur'an'dan bir sûre okumak ve İslâmın farzlarım yerine getirmek şartlarına bağlandı. Fakat İslâmlaşma hareketi gelişmedi; bilâkis huzursuzluk daha da artarak 728'de isyan başladı. Daha sonra "Türk hâkam"na ve Semerkant Tarhan(Gûrek)ma mensup kuvvetler, Semerkand ve Buhara müstesna, diğer bölgeleri Araplardan kurtardılar ve 737'de Amu (Ceyhun) nehrine kadar ulaştılar. İşte bu zamanda idi, ki Türkeş han'ı Sulu'nun Sarı-Türkeşlerin reisi Köl-çur (**Kürsûl**) tarafından öldürülmesi müslümanların Sır-derya kıyılarına kadar ilerlemelerine imkân verdi.

Bu durumda Çinliler de, 748 yılında, Kuça'yı ve Şarkî Türkistan'ı işgal ettiler. Oradan Isık-göl bölgesine doğru ilerleyip Tokmak şehrini yıktılar; on binlerce asker ve çiftçiyi esir ettiler. Böylece feodal mücadeleler ile parçalanmış Türklerin illerinde ilerleyen Araplar ve Çinliler Orta Asya hâkimiyeti için karşılaşıyorlardı. Emevîlerin şiddet ve koyu milliyetçi siyaseti Türkleri eski düşmanları Çinlilere yaklaştırıyordu. Bu sebeple Çin'in yardımına başvuran Semerkand hükümdarı imparatora gönderdiği mektubunda: "Otuzbeş yıldan beri, fasılasız Arap eşkiyaları ile savaşıyoruz" cümlesi ile başlayarak bu muharebelerden ve Semerkand'ın sukutundan bahsettikten sonra: "*Araplara gelince onların kudreti tam bir yüz seneden fazla sürmiyecektir.* Bu yıl yüz sene tamamlanmaktadır" diyerek yapılan bir kehâneti de belirtiyordu[3]. Gerçekten Semerkand Tarhanının bu kehâneti gerçekleşiyor; zira Emevî hânedanının sonu yaklaşıyordu. Filhakika Horasan'lı Ebû Müslim, Hilâfet imparatorluğunun şark bölgelerinde, Horasan ve Mâverâünnehir'de, gayri memnunların başına geçerek Emevî devletini yıkmağa ve Abbâsîleri iktidara getirmeğe girişmişti. Bu inkılâp sayesinde İslâm dünyasında artık *müsavât ve adâlet* devri açılmış ve Türklerin de kaderi değişmişti. Filhakika bu sıralarda

[2] Taberî, II, s. 1354; İbn ül-Esîr, V, s. 21; W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol invasion,* London 1928, s. 188.

[3] E. Chavannes, s. 204-305. Mektubun tarihi 719 verilmiş olup bir asır öncesi hesabı ile İslâmiyetin doğuşuna uygun gelirse de Emevî devletinin sonuna tekabül etmez. Mektup tarihinde bir yanlışlık varsa bu Türkistan'da Arap istilâsının başlangıcı ile Emevîlerin yıkılışı arasında geçen takribî bir asra uygun olup kehânette bir isabet gösterir.

Çin istilâsının baskısı ve zulmü artmış; Çin kumandam Kao Şien-çe'nin Taşkent beyi Bağatur Tudun'u hile ile hapsetmesi Türkler arasında bu tarihî düşmanlarına karşı nefreti tazelendirmiş ve kuvvetlendirmişti. Tudun'un oğlu Araplara giderek yardım istedi. Ziyâd bin Salih kumandasındaki Abbâsî kuvvetleri, 751 temmuzunda, meşhur Talas şehri yakınında karşılaştı. Çin ordusu savaşa başlarken Karluklar ansızın harekete geçerek iki ateş arasında kalan Çin ordusu tamamiyle imha edildi; Kao Şien-çe bin kişi ile hayatını zor kuratabildi[4].

Talas Meydan Muharebesinde hem İslâmiyet, hem de Türkler zafer kazandı. Burada mağlûbiyete uğrayan Çin, iç buhranlara düşerek, bir daha Orta-Asya'ya ve Türklere müdahalede bulunamadı. Aksine Uygur devleti kuvvetlenerek Çin işlerine karışacak bir duruma geldi. Abbasî devletinin iktidara gelmesi üzerine bir yandan Türkistan'da İslâmiyetin yayılması, öte yandan da Türk askerlerinin Hilâfet ordusunda çoğalması Türk milletinin İslâmlaşmasını ve İslâm dünyasına hâkimiyetini hazırlıyordu. Halife Mehdi Türkistan'ın mahallî hükümdarlarına, Semerkand tarhanma, Taşkent tudununa, Uşrusana afşinine, Fergana ihşidine, Sırderya ve Talas bölgesindeki Oğuz ve Karluk yabgularına, hattâ Uygur (Dokuz-Oğuz) hâkanına mektuplar yazarak itaatlarım istedi. İslâm hudutları dışında kalan hâkan ve yabgular müstesna diğerleri muvafakat cevaplarını bildirdiler[5].

Türkistan'a sığman Emevî aleyhtarı unsurlar orada Şiîliğin de yayılmasına sebep oldular. Kuvvetini bu muhitte toplıyan Ebû Müslim'in Bağdad'da idamı Abbâsîlere karşı yeni halk hareketlerine ve Şiîliğin kuvvetlenmesine yardım etti. İlk defa onun mensupları tarafından, 755'te, **Mübeyyize** veya **Sepîd-câmegân** hareketi başladı. Emevîlere karşı siyah rengi kabul eden Abbasîler aleyhinde isyan edenler şimdi onların siyah renklerine karşı beyaz bayrak ve elbiseleri giymekle ayaklandıklarını ilân ediyor ve bu sebeple de bu ismi alıyorlardı. Fakat bundan sonra bu taraflarda başgösteren isyanlarda Ebû Müslim'in öldürülmesi rol oynamış ise de bu vesile ile İran'ın eski Zerdüşt, Mani dinleri ve hususiyle Mazdak'ın komünist fikirleri esas teşkil ediyordu. Nitekim Ebû Müslim hareketine katılanlar arasında "**Türk**" İshak Zerdüşt dinini dirilteceğini bildiriyordu. İbn Mukanna ise Buda ve Hıristiyanlık akidelerinden de faydalanarak, 776'da, Allah'ın büyük peygamberlere, İsa'ya, Muhammed'e ve nihayet Ebû Müslim'den sonra da kendisine hulûl ettiğini iddia ediyordu. Onun hareketi Mâverâünnehri hayli karıştırdı. Kendisine karşı sevkedilen Râfi' de bu kargaşadan faydalanarak isyan etti.

[4] W. Barthold, *Turkestan*, s. 196; E. Chavannes, s. 143 - 144.
[5] W. Barthold, s. 187 - 195.

Semerkand, Buhara, Taşkent, Hârezm ve Huttalan halkları ve mahallî Türk hâkimleri de bu hareketi desteklediler[6]. Hattâ Karluklar ve Oğuzlar da bu fırsattan faydalanarak Mâverâünnehir'e doğru ilerlediler. Harun Reşid zamanında Karluklar Fergana'dan çıkarıldı ise de Râfi'in hareketi ancak 810'da bastırıldı. Halife Me'mun'un Fergana'ya gönderdiği bir ordu Kulan şehrine (Evliya-ata civarında) kadar ilerledi[7]. Burada Şakîk ul-Belhî adlı zâhid bir kimsenin şehid olması seferin gaza mahiyetini ve İslâmiyeti neşir gayesini gösterdi.

Bu devirde Çin buhranlar içinde bulunduğu için Türklerin şarktan bir endişeleri yoktu. Hattâ Uygurlar, Buğu Han zamanında (759-780) Çin işlerine müdahale etmiş; Alp Kutluğ Han zamanında (780-789) da Çinlilerle anlaşarak Tibetlileri Kuça'dan çıkarmış; Beş-balığ, Turfan ve Karaşar şehirlerini de tedricen kendi hâkimiyetleri altına almış bulunuyorlardı. Eskiden Gök-türkler idaresinde yaşıyan Karluk ve Oğuz yabguları Müslümanlara komşu olarak, devletlerini, istiklâllerini muhafaza ve vatanlarını müdafaa ediyorlardı. Fakat şarkta Uygurlar ve garpta Hazarlardan başka kağanlık derecesinde bir devlet kalmamıştı. Bununla beraber bu yabguların kuvvetleri karşısında müslümanlar Taşkent ve daha sonra da Sayran(İspiçap)'da tahkimat yaparak Mâverâünnehri onların istilâlarından koruyorlardı. Hattâ İslâm kaynakları Taşkent ve Fergana hudutlarında en şiddetli savaşların Türklere karşı yapıldığını ve en kuvvetli hudut teşkilâtının Karluk ve Oğuzlara karşı kurulduğunu, müslümanların en cesur ve kudretli asker olan Türklere karşı durakladıklarını ve Sır nehrini aşamadıklarını yazarlar[8]. Hazar hâkanlığı da İslâmın şimale doğru yayılmasına engel oluyordu. Bununla beraber İslâm dünyası ile devam eden sıkı komşuluk, ticarî münasebetler ve kültür te'sirleri sayesinde İslâm dini Hazarlar arasında çok yayılmış; onların nüfuzunda bulunan İtil Bulgarları da, X. asrın ilk yarısında, toptan İslâmiyeti kabul etmişti. Türk âleminin en uzak ucunda bulunan Tuna Bulgarları da aynı şekilde Hıristiyan olarak Slâvlaştılar.

[6] W. Barthold, *Turkestan*, s. 202; F. Grenard, "Satuk Buğra Han tezkiresi ve tarih", trc. O. Turan, *Ülkü* LXXX, H. Sadighi, *Les mouvements religieux des Iraniens*, Paris 1938, s. 150-154.

[7] İbn ül - Esîr. VI, s. 85.

[8] İbn Havkal, s. 507, 511; İstahrî, s. 290.

2. İslâmiyetin Mâverâünnehir'de Yerleşmesi

"Türkistan halkı kadar servetini hayır, din ve cihâd yolunda harcıyan başka bir millet yoktur."
(X. asır İslâm Coğrafyacıları)

TÜRKLER arasında İslâmiyetin ilk yayılışı diğer yabancı dinlerle hemen aynı devre rastlar. Filhakika Şarkta Uygur, şimalde Hazar ve garpte Tuna Bulgarları, sıra ile, Mani, Musa ve İsa dinlerini resmen kabul ederlerken Mâverâünnehirde de İslâmiyet VIII-X. asırlar arasında yayılmış ve İslâm medeniyeti çok yüksek bir seviyeye ulaşarak diğer Türk ülkelerini te'sir ve câzibesi altına almağa başlamıştı. Yeni dinin yayılabilmesi için Abbâsîler zamanını beklemek gerekiyordu. Emevî halifesi Hişâm (724-743) tarafından Türk hâkanına bir elçi gönderilip onu İslâmiyete davet ettiği rivâyet edilmiştir. Bu rivâyete göre hâkan, elçiden İslâmiyet hakkında bilgi aldıktan sonra, askerlerini gösterir. Bunların *İslâmın şartlarını yerine getiremiyeceğini* ve Müslüman oldukları takdirde hayatlarının bozulacağını söyler ve bu teklifi reddeder[9]. Bu hâdise Gök-türklerin son devrine rastlamakta ve Bilge Han ile veziri Tonyukuk'un Buda dinini redlerine benzemektedir. Bununla beraber teklifin Türkeş hanına yapılmış olması gerekmektedir. Fakat Türkler için İslâmiyet'in Buda dini gibi mahzurlara sahip olmadığını, teklif vâki ise Emevî devrinin hususiyeti sebebiyle, İslâm din ve medeniyetinin bu uzak diyarlara yayılması için henüz câzibesinin duyulmadığını düşünmek yerinde olur. Daha sonraları da Basmılların, *sünnet olmak korkusu ile,* İslâmlardan kaçıp Sarı-uygurlar arasına gittiklerine dair bir kayıt Türklerin henüz tanıyamadıkları İslâmiyet karşısında bu gibi bazı basit sebeplerle ona uzak kaldıklarını ifâde eder[10].

[9] Yakut, II, s. 24; Z. Kazvînî, *Âsâr*, s. 515.
[10] Mervezî, s. 7.

İslâm devrinden önce dinî bir birliğe sahip olmayan Mâverâünnehir'de İslâmiyet kuvvetlenir ve onun yüksek medeniyeti karşısında bu dinler tedricen kaybolurken bu münasebetle bu ülkede bir kültür kaynaşması vukubulur; bu sayede Türkistan İslâm medeniyetinin kuruluşunda yetiştirdiği büyük ilim ve fikir adamları ile müstesna bir mevki kazanır. Gerçekten bu ilk devrede yetişen Türk âlimleri arasında bu medeniyetin kuruluşu ve İslâmiyetin yayılışı bakımından bazı isimleri kayda ihtiyaç vardır. İmam-ı Âzam Ebû Hanife'nin dostunun oğlu olan Abdullah bin Mübârek el-Türkî (736-798) gibi tefsir, hadîs ve fıkıh ilimlerinde mühim bir sîmanın Merv'de yetişebilmesi İslâmiyetin ne derece kuvvetlenmekte olduğunu gösterir[11]. Bu devirde Türk Tarhanları nesline mensup birtakım ilim adamları da dikkati çekmektedir. Bunlar da Ali bin Hasan, İbn Tarhan lâkabı ile, musîkı-şinaslara ve kuşlara dair eserleri ile tanınmıştır. Süleyman bin Tarhan (Ölümü 960) ve oğlu Muammer hadîs ve **megazî** (gazalar) ilimlerinde şöhret yapmış ve Basra'da yerleşmişti. Riyâziye ve hey'et (astronomi) ilimlerinde büyük bir sîma olan ve Me'mun zamanında yaşıyan Ahmed bin Muhammed el-Ferganî Orta-çağ Avrupasmda da tercüme edilen eserleri ve **Alfraganus** adı ile meşhur idi. Meşhûr riyâziyeciler arasında Amacur oğlu Abdullah el-Türkî ve oğlu Ali (883-933) de Ferganalı idi. Abdülhamid bin Vâsî' el-Türkî ve oğlu Muhammed el-Muttali de eserleri ile tanınmışlardı[12]. Riyâziye ve hey'et ilimleri Türkistan'da yükselmiş gözüküyor. Nitekim Toharistan yabgusunun, 719'da, Çin'e gönderdiği Tamuça adlı elçinin bu ilimlerde çok ileri derecede bir bilgin olduğu ve bu an'anenin bu suretle İslâm devrine intikal ettiği anlaşılıyor. Abbâsîler devletinin kuruluşu hareketine katılan Cürcanlı Sol-tekinler ailesi de hadîs, edebiyat ve tarih ilimlerinde Ebûbekir el-Sulî ve İbrahim el-Sulî (doğumu 792) gibi mühim şahsiyetler çıkarmıştır. İslâm hukukunda değerli bir mevkii bulunan Öz-kentli Ahmed bin Tayyib (ölümü 899) ve Ferganalı Abu'l Abbas el-Türkî lâkabı ile tanınan Hacîb bin Mâlik bin Erkin (ölümü 918) ve nihâyet İslâm dünyasının en uzak hudut şehri Fârâb'da doğan büyük filozof Uzluk oğlu Fârâbî (doğumu 870) bu ilk devir Türkistanmda İslâm dini ve medeniyetinin ne derece yükseldiğini belirten sîmalardır[13].

Türkistan, böylece, ilmi, kültürü, büyük şehirleri, yüksek iktisadî ve içtimaî hayatı ile İslâm medeniyetinde çok ileri bir seviyeye ulaşmıştı, ki X. asır İslâm coğrafyacılarının eserleri bu hususta çok zengin ve hayranlık veren sa-

[11] İbn ün-Nedim, s. 319; İbn Hallikân, I, s. 311; Abdülkadir Kuraşî, *Tabakat ul-Hanefiyye*, Haydar-âbâd, I, s. 281-282; İbn ül-Esîr, VI. s. 57.

[12] İbn ün-Nedim, s. 222, 289-291; İbn ül-Esîr, V, s. 206; VI, s.68.

[13] *Selçuklular tarihi*, s. 357-359.

hilefelerle doludur. İslâmiyet halife Mu'tasım zamanında (833-842) buralarda o derece yerleşmişti, ki dinî kargaşadan kurtulan Mâverâünnehir halkı mevî bir birliğe kavuşmuş ve artık şamanî Oğuzlara karşı da gazaya başlamıştı[14]. Abbâsî devletinin kuruluşundan beri Hilâfet ordusuna giren Türk askerleri bu halife zamanında büyük ölçüde çoğalmıştı. Filhakika Abbâsî devletinde Arapların nüfuzu kırılmış; Me'mun anası dolayısıyle nasıl İranlıları hizmete almış ve onlara dayanmış ise, anası Türk olan Mu'tasım da aynı şeyi yapmıştır. Bununla beraber bu hâdisede Türklerin askeri ve ahlâkî meziyetleri daha büyük bir rol oynamıştır. Halife kudret ve emniyetini sağlamak maksadı ile ordunun esasını Türklerden teşkil ediyor ve "*Bütün Türkleri seviyordu*". Onun Semerkand, Taşkent, Fergana, Uşrusana ve başka beldelerden getirtip kurduğu *Türk ordusunun heybeti* gözleri kamaştırıyordu. Türk askerleri ipekli elbiseleri, yaldızlı kemerleri ve sırmalı askıları ile diğerlerinden mümtaz idi. Bu halife Mâverâünnehir'de 300.000 köy olduğunu, herbirinden bir süvari ve bir yaya asker çıkarıldığını, hiç bir İslâm hududunda Taşkent ve Fergana kadar zengin ve kuvvetli bir hudut bölgesi bulunmadığını, her evin yüzlerce hayvanı olduğunu, büyüklerine hizmet ve itaatta en ileri giden bir halkı teşkil ettiğini öğrenmişti. Bu sebeple Horasan valisi Abdullah bin Tâhir'e mektup yazarak oradan külliyetli Türk askerleri getirmişti. Zira "*Türk askerleri* kuvvet, cesaret, kahramanlık, harp san'atı ve tekniğinde başka kavimlere üstün" meziyetleri ile şöhret yapmışlardı[15].

Türk askerleri az zamanda o kadar çoğaldı, ki Bağdad şehri onlara dar gelmeğe başladı. Bundan başka halife Mu'tasım, onların ahlâk ve karakterlerini korumak maksadı ile de, Türk ordusu için, Sâmerrâ şehrini inşa ederek sarayım, ordusunu ve payitahtını da oraya nakletti. Türk askerlerini memleketlerinde mensup oldukları kabilelere göre ayırdı ve herbirine kendi kumandanlarını tayin etti. Askerlerin karakterlerini muhafaza için de onları satınaldığı Türk câriyeleri ile evlendirdi. Bundan başka Türk bey ve şehzâdeleri de dâvet ederek onları da orada hükümdar gibi yerleştirdi. Bu Türklerin bir kısmı müslüman olmuştu, diğerleri de henüz şamanî dininde bulunuyordu. Türk askerlerinin meziyetlerine hayran olan meşhur Arap mütefekkiri *Câhiz* onlar hakkında yazdığı **Fezâil ül-Etrâk** adlı eserinde, diğer eski yabancı kaynaklara uygun olarak, der ki: "*Türkün hayatı* daha ziyade *at üzerinde geçer;* Türk atını kendisi terbiye eder. *Adı ile çağırdığı atı kendisini takip* eder. Koşum takımlarını ve silâhlarını bizzat yapar ve beraberinde taşır. Savaş san'atı Türk'e *bilgi, tecrübe, siyaset* vesair yüksek vasıflar kazandırmıştır.

[14] Belazûrî, Kahire 1901, s. 437.
[15] Mes'ûdî, II, s. 349 (Kahire); İstahrî, s. 291; İbn Havkal, s. 468.

Türk daima sözünde durur ve hile bilmez. Türk hâkanı hileyi sadece savaşta tatbik mecburiyetinde kaldığını da esefle belirtir ve münâfıkı en kötü insan olarak vasıflandırır. Türklerin nehirleri geçmekte ve kaleleri aşmaktaki maharetleri de müstesnadır. *Bu sebeple Arap ordularını Türkler kadar titreten* başka bir millet yoktur. Türkler daima *soyları* ile iftihar ederler; *vatanlarına, dillerine çok* bağlıdırlar. Düşmanları esir alınca da onlara *iyilik, ikram ve âlicenaplıkta* bulunurlar". O, uzun boylu bu meziyetleri anlatırken Çinlilerin san'atta, Yunanlıların felsefede, Sâsânîlerin siyâsette, Arapların şiir ve ilimde, Türklerin de askerlikte üstün kabiliyete sahip olduklarını ilâve eder[16].

Halife Mu'tasım bu askerleri Hilâfet imparatorluğunun ana kuvveti hâline getirmiş; bu ordunun başına Afşin, Buğa, İşnâs, İtâh, Ferganalı Ömer gibi mühim Türk kumandanlarını koymuştu. O, bu ordusu ile eski İran'ın komünist fikirlerine dayanan Bâbek isyanını bastırmış; Bizans'a karşı giriştiği Anadolu seferinde de meşhur **Amûriyye** (Amorion) şehrini fethetmiştir. Halife Mütevekkil (847-861) Şiîlere ve İranlılara karşı şiddet siyasetine geçince Türk ordusunun nüfuzu daha fazla arttı. Bundan sonra artık *devlet işleri Türklerin* eline geçmeğe başladı; halifelerin bile makam sahibi olmaları bu ordunun tasvibine dayanıyordu. Böylece, Selçuklular zamanında İslâm dünyasının idaresi Türklerin eline geçmeden önce, Abbâsî devrinde, Türk askerlerinin hâkimiyeti başlıyordu. Esasen bundan sonra yalnız Hilâfetin değil bu devirde meydana çıkan diğer İslâm devletlerinin ve hattâ Mısır Şiî-Fatımî halifelerinin ordularını da Türkler teşkil ediyordu. Bizanslılar bile Balkanlardan getirttikleri şamanî Türk askerlerini ordularına almışlardı, ki bunlar *Turkopol* adını alıyordu.

Bu inkişaflar Türkistan'da İslâmiyetin kuvvetlenmesi ile muvazi gidiyordu. Abbâsîlerin Bizanslara karşı Tarsus, Malatya ve Erzurum'da kurdukları hudut teşkilâtında **(Avâsim, sugûr)** gönüllü gazilerin bir kısmı da Türkistan'dan, İslâm mefkûresi ile cihâda gelen Türkler idi. Bu hudut şehirlerinde yerleşen ve din uğrunda gaza eden bu Türkler arasında Ebû Süleyman el-Türkî gibi kumandanlar ve birtakım din âlimleri de yetişti. Bu hudut şehirleri sâdece askerî kuvvetlerin merkezi değildi. *Cihâd mefkûresini* besliyen dinî ve kültürel faaliyetler de buralarda kesifleşiyor; İslâm devlet adamları ve zenginlerinin yaptıkları vakıflarla teşkilâtın maddî-mânevî ihtiyaçları karşılanıyordu. Malatya'da yerleşen cihâd an'anesi, daha sonra Bizans'ın bu şehri işgaline rağmen, devam etmiş ve Selçuklu devrine kadar intikal ederek **Dânişmend-nâme** destânı da bu sebeple Malatya'ya bağlanmıştır. Horasan

[16] *Tria Opuscula,* nşr. Van Vloten, Leiden, 1903, s. 29 - 50; Corci Zeydân, *Medeniyet-i İslâmiye tarihi,* trc. Zeki Megamız, İstanbul IV, s. 294-300.

ve Mâverâünnehir'den gelen âlim ve gaziler Torosların şarkında kalan yerlere varıp yerleşiyor veya bir müddet sonra tekrar memleketlerine dönüyorlardı. Böylece daha Selçuklulardan önce *müslüman Türkler Anadolu* ile münasebet kurmuşlar; gaza niyeti ile geldikleri bu memleketi bir iki asır önce âdetâ müstakbel vatan olarak keşfetmişlerdi. Bu suretle İslâm dünyası tedricen Bağdad'da ve eyâletlerde Türklerin hâkimiyetine giriyor; Arap ve İranlıların hayatiyeti de gittikçe azalıyordu. Bu Türk askerlerinin hâkimiyeti ile Mısır-Suriye'de valilik eden Tolun oğlu Ahmed 875'de ve ondan sonra Ferganalı Tuğaç oğlu Mehmed de 968'de bu havalide ilk müslüman Türk devletlerini kurmuşlardır.

Bununla beraber Türklerin İslâmlaşmasında esas rol Türkistan(Mâverâünnehir)da hüküm süren Sâmânîler devrine (874-999) aid olup İslâm hudutları dışına yayılmıştır; Bu devletin ordusunu ve halklarının da büyük bir kısmını Türkler teşkil ediyordu. Askerlerin bir kısmı, Abbâsîler gibi, Türk kölelerden, diğeri yerli halklardan ve Türklerden idi. Sâmânîlerin, şamanî Türklerle giriştikleri seferlerde kendi askerleri arasında karşı tarafta akrabaları bulunanlar vardı[17]. Hilâfet ordusunda olduğu gibi burada da *Türkler Sünnîliği* müdafaa ediyordu. Nitekim Sâmânî emîri İsmailî mezhebine temâyül edince Tolun Üge kumandasında bulunan ordu onu 942'de tahttan indirdi. Mâverâünnehir ordusu (**cund**'u) daha Mu'tasım zamanında bile, tamamiyle Soğd, Fergana, Şâş ve Uşrusana askerlerinden terekküp ediyordu[18]. Bu durum Sâmânîler devrinde Türk kölelerinin askere alınması ile kuvvetlenmişti. Nuh bin Esed Horasan valisi iken, 840'da İspiçap'a kadar ilerlemiş ve Türk istilâlarını durdurmak için orada tahkimat yapmıştı. Burada müslüman bir Türk hanedanı X. asra kadar devam ediyordu. Bu büyük şehrin her dört kapısında câmi ve ribât (kervansaray) vardı. Buralarda Buharalı, Semerkandlı, Nahşepli tacirler ve din adamları oturuyordu. Büyük kervan yolu üzerinde bulunan ticaret şehri Beykent'te, 855 (240) yılında, binden fazla ribât bulunup buralarda oturan ve beslenen gaziler cihâda gidiyordu[19]. Esasen ribât müessesesi de ilk defa gazilerin meccânen beslenmesi için yapılmış vakıflar olduğundan Selçuklular devrinde de kervansaraylara ve hanlara bazan bu isim veriliyordu[20].

Sâmânî emîri İsmail, 893'te, Türk illerine sefer yapıp Karluklara aid Talas (Taraz) şehrini aldı ve oradaki büyük kiliseyi camiye tahvil etti. Şehrin

[17] İbn Havkal, s. 468, 471; İstahrî, s. 292; Yakut 411, s. 25; Kazvinî, s. 516.
[18] Belâzurî, s. 437; *Selçuklular tarihi*, s. 348.
[19] Nerşahî, nşr. Schefer, s. 16; Mukaddesî, s. 272-273; İstahrî, s. 333.
[20] Ribât için F. Köprülü'nün Ribât makelesine bak. (*Vakıflar dergisi*, İstanbul 1942; II, s. 267 - 278.)

beyi (hâkimi) ve halkı da İslâmiyeti kabul etti. X. asırda coğrafyacı Mukaddesî bu büyük şehrin çarşılarında camiler bulunduğunu yazar[21]. Bununla beraber Şamanî Türkleri mukabelede bulunarak 903'de, büyük bir ordu ile, Mâverâünnehir'i istilâ ettiler. Sadece reislerine mahsus otağ (**kubbe Türkiye**)ların 700 miktarında olduğu rivâyet ediliyor. Fakat Sâmânî hükümdarı ordusu ve Türk gönüllüleri ile birlikte onları çekilmeğe mecbur etti. Yakubî ve Kodama İslâm ve şamanî Türkler arasında, 920 senesinde, hududun Talas şehrinin 20 kilometre şarkında bulunduğunu söyler[22]. Bu da fetihlerin ve İslâmiyetin, Türkistan-Uzak-şark arasında işleyen büyük kervan yolunu takip ettiğini gösterir. Sâmânîler, 905(293)de, Türklerden birtakım yeni fetihlerde bulundular; İslâmiyet şarkta Balasagun'a kadar ilerledi. Sâmânî şehzâdesi İlyas'ın 922'de isyanı Türklerden yardım gördü. Fakat mağlûp olunca Talas'a, daha sonra tekrar isyan edince Kâşgar hükümdarı Toğan Tekin'e sığındı. Türkler 942'de Balasagun'u kurtardılar. Sâmânî hapishanesinde bulunan Türk hükümdarının oğlu da iade edildi[23]. Böylece Mâverâünnehir'de çok kuvvetlenmiş olan İslâm dini ve medeniyeti, hem Müslüman Türklerin fetihleri, hem de ticaret kafilelerine katılan âlim ve şeyhlerin seyahatları sayesinde hududlarını genişletiyor ve şamanî Türkler arasına nüfuz ediyordu. Mâverâünnehir'de yükselen medenî ve iktisadî hayat yavaş yavaş Türkleri İslâm dininin câzibesi içine alıyordu. Kendi ırktaşlarının Müslüman olması da bu faaliyetleri kolaylaştırıyordu. Büyük Türkistan şehirlerinde gelişen sanayi mahsulleri, yünlü ve pamuklu çeşitli kumaşlar, madenî eşya ve silâhlar göçebeler arasında rağbet görüyordu. Tacirler onların memleketlerine götürdükleri ticarî emtiayı satıyor; mukabilinde hayvan mahsullerini ve Uzak-şark emtiasını alıyorlardı. Bu sıkı ticaret İslâm kültür ve dininin, Mâverâünnehir dışında, Türkler arasında, tesirlerini arttırıyordu. Böylece orduların yapamadığı dinî neşriyat ticaret kervanları ve onlara karışan din adamlan sayesinde vuku buluyordu. Bu devirde Türkistan'da her ilim sahasında büyük arapça eserler te'lif edilirken Türkler farsça şiirler de yazıyorlardı. Filhakika İslâmî Fars edebiyatı İran'da değil Sâmânîler idaresindeki Mâverâünnehir'de ve Gazne devleti hudutlarında doğmuş ve gelişmiş; **Ağacı** ve **Türkeşî** unvan veya nisbetlerini taşıyan birtakım Türk şâirleri farsça şiirler yazmıştır[24].

---

[21] Nerşahî, s. 102; Mukaddesî, s. 274; Nizâm ül-Mülk, *Siyâset-nâme*, s. 188 -189; W. Barthold, *Turkestan*, s. 224, 228, 241.

[22] İbn ül-Esîr, VII, s. 175-177; F. Grenard, "Satuk Buğra Han Menkıbesi", *Ülkü* LXXIX, s. 52; Barthold, s. 256.

[23] İbn ül-Esîr, VII, s. 180; VIII, s. 41, 42, 135; F. Grenard, *Ülkü*, LXXX, s, 157.

[24] Nizâm-i 'Arûzi Semerkandi, *Çihâr - makale*, nşr. A. Kazvinî, s. 28. 129.

3. İslâmlaşmayı Kolaylaştıran Sebepler

"Türk milleti daima tek bir Tann'ya inanıyor ve Araplann da aynı Allah'a itikat etmeleri onlann dinini kabullerine sebep oluyordu."

(Süryani Mihael)

İSLÂMİYETİN Türk ve göçebe büyük kitleler arasında yayılması İslâm medeniyetinin Mâverâünnehir'de yükselmesi ile ve büyük ilim, kültür ve ticaret merkezlerinin teşekkülü ile alâkalıdır. Gerçekten Türkistan bu medeniyetin kuruluşu ve inkişafında İran, Irak, Mısır ve Endülüs ile rekabet edebilecek bir seviyeye erişmiş ve onu İslâm dini ile birlikte diğer Türk illerine nakledecek bir mihrak olmuştu. İslâm medeniyetinde otorite haline gelen büyük âlim, filozof, riyâziyeci, hukukçu, tefsir ve hadîs bilginlerinin bir çoğu bu ülkeye mensuptur. Mâverâünnehir'in bu medenî seviyesine rağmen Türklerin Türk, İslâm ve cihân tarihlerindeki rolleri bu ülke ile değil burasının İslâmlaşmasına sebep olduğu geniş Asya bozkırları ile alâkalıdır ve göçebelerin bu dini kabulleri sayesinde mümkün olmuştur. Eski Türk imparatorlukları hududları içerisinde bulunan Türkistan Uzak ve Yakın-şark arasında işleyen büyük kervan yolları vasıtası ile ülkeler arasında ticarî ve kültürel mahsullerin mübadelesine yardım etmiştir. Yakın-şark ve Hindistan'ın dinleri, alfabeleri, sınaî maddeleri İç-Asya'ya ve Uzak-şark'a, Çin'in de ipek, kâğıt ve çinilerini Yakın-şark'a nakletmiş ve bu medeniyetlerin karşılaştığı Türkistan da bu sayede medenî yükselişe imkân bulmuştur. İslâm devrinde Türkistan bu maddî-manevî medeniyet mahsullerinin nakli vazifesine devam etti. İslâmdan önce dinî birliğe sahip olmıyan bu ülke İslâm devrinde ayrıca bu birliğe de kavuşmuş; orada yayılan veya bakiyeler bırakan dinler, tabiatiyle, İslâmiyetle rekabet edecek bir kuvvette değildi. Gerçekten İslâmiyet Mâverâünnehir'de yerleştikçe bu eski dinler ya kaybolmuş veya bu ticaret kervanları vasıtasıyle şarka doğru yayılmışlardır. İlk önce şarka doğru

bu yabancı dinler ve aşırı Şiî mezhepler intikal etmiş; daha sonra da bizzat İslâmiyet onları takibetmiştir[25].

Türklerin İslâm dinine kitle halinde girmeleri X. asırda vuku bulmuş ve göçebelerin İslâmlaşması en büyük tarihî hâdiseyi teşkil etmiştir. İslâmın bu zaferi, başka memleketler ve milletlerde olduğu gibi, bir istilâ altında olmamış; Türkler kendi irâde ve arzuları ile yeni dini benimsemişlerdi. Bu hâdisede birinci âmil İslâm dini ve medeniyetinin üstünlüğü veya câzibesi ise, ikinci âmil de eski Türk dininin, *Şamanîliğin İslâmiyete* yakın *ana akîdelere* sahip olması ve Türk ruhuna uygun gelmesi idi. Filhakika Türklerin inandığı *tek Tanrı*'nın kâinatın ve mahlûkatın hâlikı olması, bütün hâdiselere ve insan fiillerine hâkim bulunması sıfatları İslâmın Allahına çok yakındır, ki bu esaslar yukarıda gösterilmiştir. Nitekim XII. asır Süryanî âlimi Mihael, Türklerin İslâmiyeti kabul sebepleri arasında, bu hususa dikkati çekmiştir. Gerçekten ona göre: "*Türkler daima tek bir Tanrı'ya* ve göklerin ona ait olduğuna inanıyor ve Arapların da aynı Allah'a inanmaları *onların dinini* kabule sebep oluyordu". Ona göre ikinci sebep de, yukarıdaki izahımıza uygun olarak, Türkler (Göktürkler) Mâverâünnehir"(**Margiana**)e geldikleri zaman Hazret-i Muhammed zuhûr etti. Burada yaşayan Türkler müslüman olunca *diğer Türkler de kendi dillerini konuşan ırkdaşlarının dinine girdiler.* Üçüncü sebep de Türkler Arapların ordularına asker olarak dâhil olmuş; Romalılara (Bizanslılara) karşı savaşmış ve bu sayede İslâmiyeti öğrenmişlerdir. Müellif bu arada Hazret-i Muhammed'in *putperestliği* bırakıp müslüman olanlara çok şeyler vaad ettiğini de söyler. Bu müellif işte bu üç sebeple Türklerin Muhammed'in dinini kabul ederek Araplarla birleştiklerini ve bir millet gibi olduklarını belirtirken tarihî realiteyi çok güzel kavramış bulunuyor[26].

Türklerin İslâm olduktan sonra *Allah* adı kadar *Tanrı* adını kullanmaları da, şüphesiz, ona atfettikleri ilâhî sıfatların İslâmiyetin ana inancına yakın bulunması ile ilgilidir. Şamanî dininin bir peygamberi olmaması da Hazret-i Muhammed'in kabulünü ve kudsiyet kazanmasını kolaylaştırıyordu. Bundan başka onun *Türkler lehinde söylediği hadîslerin* bulunması ve hattâ bir kısmının sahih olmamaları halinde bile ihtida faaliyetlerini teşvik ediyor; millî mefkûre ve duyguları canlandırıyordu. *İslâmın cihâdı* da Türklerin savaşçı ruhlarına ve cihân hâkimiyeti dâvâlarına uygun geliyordu. Zira Şamanî Türkler İslâmın cihâdını, onun sevap ve faziletlerini, *şehâdetin* vaad ettiği *ahiret mükâfatını,* az-çok, kendi dinlerinde buluyor; böylece daha yüksek bir

[25] İbn ün-Nedîm, s. 483; Mervezî, s. 5, 66.

[26] *Chronique*, III, s. 156 -157; Osman Turan, "Türkler ve İslâmiyet", *D.T.C.F. Dergisi,* IV 4 (1964), s. 467-468, Süryani Mihael'in Türklerin İslâmlaşma sebeplerine dair görüşü bizim de düşüncelerimize uygun olup bu eseri gördükten sonra bizi teyid ettiği anlaşıldı.

dine ve medeniyete kavuşuyorlardı. Şamanîlikte ruhun bekası, ahiret hayatı, cennet ve cehennem akîdeleri, Tanrıya ve ecdada kurban inançları da İslâmiyette daha mütekâmil olduğundan kendilerini bu dine çekiyordu. Türklerin kerâmet sahibi, her derde deva bulan, gaipten haber veren **kamları** yerine İslâm şeyhleri ve evliyası geçerken burada da sessiz bir kaynaşma oluyor ve bu ihtida inkılâbında ciddî bir zorluk hissedilmiyordu. Nitekim müslüman Türk **ata** veya **babaları** hem şamanlara, hem de evliyaya benziyordu. Türklerin kendi **Alp**(kahraman)ları **Alp-eren** şekli ile kudsiyet kazanıyor ve İslâm Türkün gazileri ile birleşiyordu. Nitekim bugün de **ermek, ermiş** ve **eren** kelimeleri hâlâ bu dinî mânalarını muhafaza eder. Bu sebepledir, ki Türkler kendi yaşayış, düşünüş ve inanışlarına uygun gelmiyen Buda, Mani, Zerdüşt, Musevî ve Hıristiyan dinlerini benimseyememiş; eski münasebetlere rağmen, zaman zaman bunların mizaçlarına aykırı bulunduğunu beyân etmiş; hiç bir istilâ ve baskı olmaksızın İslâmiyeti X. asırdan sonra, sür'atle *millî bir din* hâline getirmişlerdir[27]. Bu müşterek esaslar dolayısıyle Türkler İslâm dinine ait birçok mefhum ve ıstılâhları kendi din ve dillerinde bularak İslâm devrinde de kullanmışlardır. Nitekim **Tanrı, Uluğ-Tanrı, uçmak** (cennet), **tamuğ** (cehennem), **yüküng** (secde, namaz), **uluğ-gün** (kıyâmet), **yek** (şeytan), **yazuk** (günah)... ıstılâhları İslâm olunca da muhafaza edilmiş; en eski ve büyük Kur'an tefsir ve tercümelerinde bu kelimelere yer vermişlerdir. Peygamber ve resûl için konulan **yalvaç** ve **savcı** ıstılâhlarının İslâm devrinde kullanılması da herhalde bir kıyas eseridir veya diğer yabancı dinlerden geçmiştir. Zira bunlar yabancı dinleri kabul eden Uygurlar arasında da mevcuttu. Namaz ve oruç (**rûze**) farsçadan gelmiştir. Birincisi yunanca **nomos**'tan gelip arapça **nâmus** ve uygurcada da **nom** şeklini almış olup kanun ve kaide mânasında idi. Eski Kur'an tefsir ve tercümelerinin hep türkçe kelime ve istilâhlarla yapılabilmesi Gök-türklerdenberi ve hususiyle Uygurlar devrinde kültür ve yazı dilinin kazandığı zenginliği ve medeniyet seviyesini göstermektedir. Bu kültür kelimeleri ve Kâşgarlı'nın eserinde bulunanlar tetkike şâyân bir mevzudur. Şamanîlikte mübarek ruhlar varsa da **melek** olmadığından İslâmın bu mefhûmu da ya arapçası ile veya farsça **ferişte** ile karşılanmıştır. Bununla beraber yeni dine geçişte Şamanîlikle İslâmiyet arasındaki bu yakınlıklara rağmen hâlis müslüman olan Türkler eski akidelere karşı düşmanlıklarını gösteriyorlardı. Bu münasebetle İslâmiyet yayıldıkça kamların hakîr görüldüğüne ve hattâ tahkir edildiğine dair bazı işaretlere rastladığımızı da belirtmeliyiz. Bunu da Şamanların eski dinin temsilcileri olmaları ve İslâmiyete aykırı bir inanışı temsil etmeleri dolayısıyle tabiî bul-

[27] W. Barthold bu kolaylaştırıcı manevî âmiller üzerinde durmamış; bu dinî ve ruhî sebeplerin vârid olmadığını bir cümle ile reddederken büyük bir hataya düşmüştür (*Dersler*, s. 62).

mak ve Türklerin İslâmiyete derin bir imanla bağlanmaları sebebi saymak yerindedir. Lâkin açıkça dinî mahiyet arzetmiyen birçok unsurlar yine müslüman Türkler arasında yaşamıştır, ki bunu da aşağıda göreceğiz.

Türkler arasında İslâmiyetin, devlet ve halk olarak, ilk defa kabulü, sanıldığı gibi, Karahanlılara değil İtil (Volga) Bulgarlarma aittir. Gerçekten Uygur hanının Mani, Hazar hanının Musevî ve Tuna Bulgar hanının da Hıristiyanlığı resmen kabulünden bir müddet sonra da bu Bulgarların hükümdarı, devlet ve millet olarak, İslâm dinine giriyordu. Uygur ve Hazar hanlarının din değiştirmelerine rağmen, ülkelerinde diğer dinler de yaşıyordu. Halbuki "*Büyük Bulgarlar*" (İtil boyu ve Kazan havalisi) ile onlardan ayrılmış Tuna Bulgarları toptan yeni dinleri kabul ediyor; birincileri İslâm ve ikincileri de Hıristiyan oluyordu. Türk dünyasının uzak şimalinde oturan *Bulgarların İslâmiyeti kabulleri* de Türkistan (Hârezm) ile şarkî Avrupa arasında çok gelişen, o devirden beri Bulgarlarca girişilen ticarî münasebetler sâyesinde olmuştur. Bulgar hükümdarı *Almış*, milleti ile birlikte, müslüman olunca Bağdad halîfesinden, İslâmiyetin öğretilmesi ve kal'eler inşası için, kendilerine din ve ihtisas adamı istemiştir. Halife Muktedir, 921 yılında, İbn Fadlân riyâsetinde bir hey'eti Bulgar şehrine elçi olarak gönderdi. Samimî bir müslüman olan Bulgar hükümdarının hutbesi: "*Allahım, Bulgar meliki* **Yaltavar**'ı (başka Türklerde kullanılan **İl-tapar** unvanı) *islâh et!*" duası ile başlardı. Elçi ona sadece kendisinin ve babasının adım zikretmesini bildirince hükümdar "Müslüman olmıyan babasının *ismini anmak* istemediğini beyân etmiş; elçi de onun adı yerine "**Abdullah**" (Tanrıkulu) adını koymayı tavsiye etmiştir. Bu samimî İslâmiyete rağmen hükümdar ve halk yine birçok eski örf ve âdetleri muhafaza ediyorlardı. Elçiyi kabul edip kendi erkânı ile birlikte yemek yerken eski Türklerce "**sücü**" (süçiğ) denilen bal şarabı (arapça: **nebîz**) içmişler ve halifenin şerefine üç defa kadeh kaldırıp neş'elenmişlerdi. Mamafih eski İslâm âlimleri arasında bal şarabının haram olup olmadığı hakkında hayli münakaşalar olmuştu. Eski usûllere göre Bulgarlar hükümdar önünde serpuşlarını çıkarıyor; defin âdetleri yaşıyor; kendi hukuklarına göre mîrâs intikal ediyor; kadın-erkek bir arada nehirde yıkanıyorlardı. İlk zamanlara ait bu eski örflerin tedricen değiştiği muhakkaktır. Filhakika gecelerin çok kısa olması ve *sabah namazını kaçırma korkusu ile* bir ay geceleri uyumayan insanlara rastlanmıştır, ki bu da İslâmiyeti ne derece kuvvetli bir imanla kabul ettiklerini gösterir.

Bulgarların İslâmiyeti kabullerinde, İslâm medeniyetinin câzibesi, kendi dinleri ile İslâmiyet arasında yakınlık rol oynamakla beraber bu hususta bir hikâye kayda şâyândır. Buna göre Bulgar hükümdarı hasta olup hayattan

ümidi kesmiş ve Bulgar şehrine giren bir müslümanın tedâvisi neticesinde İslâmiyeti kabul etmiştir. Bu sıralarda Hazar Hâkanı onlara taarruz etti. Müslümanın tavsiyesi üzerine Bulgarlar "**Allahu ekber!**" nida ve duaları ile müdâfaada bulundular ve Hazarları mağlûp ettiler. Bu münasebetle Hazar hâkanı "*Askerleriniz arasında atlara binen* ve adamlarımızı öldüren kimselere rastladım" diyordu. Müslüman: "*Bunlar Allahın askeri idi*" düşüncesini ilâve etti. Bu da İslâmiyetin intişarı başlamakla beraber, Han'ın ihtidasında Yahudi Hazarlara karşı bir müttefik bulmak gayesi rol oynamış gözüküyor, ki Karahanlıların ve Selçukluların İslâm oluşlarında da böyle bir destek bulma ihtiyacı âmil olmuştur. Nitekim Bulgar hükümdarı halifeden askerî yardımın mümkün olup olamıyacağını sormuş; fakat mesafe uzaklığından dolayı bunun kabil olamıyacağı cevabını almıştır. Bununla beraber İslâmın yayılışı yine devam ediyor; Balancar (**Barancar**) denilen beş bin nüfuslu bir ailenin (oymağın) İbn Fadlân'ın seyahati sırasında müslüman olduğu, ahşap bir mescid inşa ettikleri; fakat ibâdet bilmedikleri için onlara Kur'an okunmasını öğrettiği bizzat elçi tarafından nakledilmiştir[28].

Gerdîzî Bulgarların, Hazarlar ile Slavlar arasında, 500.000 hanelik bir kavim olduğunu söylemekle onların kalabalık bir halk teşkil ettiklerini bildirmiştir[29]. Bulgarların, gece-gündüz farkı dolayısıyle yazın ibâdet edemediklerini, zira teravih namazını kılarken şafağın söktüğünü; kışın da gündüzlerin kısalığından beş vaktin mevcut olmadığını beyân ederek fetva istedikleri XIII. asır başlarında, ticareti ile çok meşhur ve büyük bir şehir olan Saksın halkı için günde bir vakit namaz kılmalarına cevaz verildiği; Moğol devrinde burada birçok cami ve medrese bulunduğu kaydedilmiştir[30]. Şimal Bulgarlarına ait olup İmam ül-Haremeyn'in dostu Kadı el-Bulgarî tarafından yazılan ve bize kadar gelmiyen **Tarih Bulgar** adlı eserin muhtevasına göre Bulgar han'ı şiddetli kışta *kâfirlere gazâ* edüp kadın ve çocuklarını esir yapıyordu[31]. Eserini XI. asır başlarında yazan Mervezî de Bulgarların gayri müslim Türklere ve diğer kâfirlere cihâd yaptığını söylerken bu hususu te'yid eder. Böylece müslüman Bulgarlar yalnız Slavlara ve Finogur kavimlerine değil, kendi ırkdaşlarına karşı da gazalarda bulunuyordu[32]. Nitekim, XIII. asırda, Bulgarların himmeti ile, Başkurtlar arasında yayılmakta olan Hıristiyanlık önlenmiş ve İslâmiyet galib gelmiştir. Bununla beraber bu asır-

[28] İbn Fadlân, s. 27 - 30, 38 - 40. Yakut, I, s. 487; Mukaddesî, s. 361.
[29] Gerdîzî, s. 97 - 98; Zeki Velidi Togan, *İbn Fadlân*, s. 190.
[30] İbn Sa'id al -Mağribî, *Kitâb bast al-arz*, s. 138, 140; Muhammed b. Bekrân, *Cihân-numâ*, s. 112. Z. Kazvînî, s. 612 - 613, Ebu Hâmid el-Endelûsî, s. 116.
[31] Mervezî, s. 44; Kazvînî, s. 610; İbn Fadlân, s. 18, 35; Rubruck, s, 131.

da Katolik papazların hâlâ Hıristiyanlığı neşre çalıştığı görülüyor. Moğollarla muharebelerde büyük zâyiata uğrayan Başkurtların İslâmiyeti kabulleri her halde Moğol devrinde tamamlanmıştır[33].

İslâmiyet böylece Mâverâünnehir'den taşarak şimalde Hazarlar ve Bulgarlar arasında yerleşmiş; şarkta da Sır nehrinin yukarı mecralarına doğru ilerlemişti. Şimalde Oğuzlar, şarkta ve cenupta da Karluklar ile hudut olan Mâverâünnehir Türkleri şamanî soydaşlarına karşı büyük bir dinî vecd ile cihâda başlamıştı. X. asır Arap coğrafyacılarına göre başka memleketlerde zenginler paralarını şahsî zevk ve eğlencelerine, hattâ kendi kötü fiillerine sarfederken *Türkistan halkı* servetlerini hayır işlerine, Allah ve dîn yolunda cihâda veriyorlardı. Şamanî Türklere karşı en büyük bir hudut beldesi ve **Dâr-ül-cihâd** olan İspiçap (Sayram) şehrinde gazilerin barındığı 1700 kadar **ribât** vardı. Kara-tekin ribâtının yıllık vakıf geliri 7000 dirhem idi. Türkistan'daki vakıf ribâtların 10.000 kadar olduğu rivâyet ediliyor[34]. Muharebe ile fethedilemeyen İslâm hudutlarının şarkında da, X. asır ortalarından itibaren, bu din sür'atle yayılıyordu. Sır-derya, Talas ve Isık-göl istikametinde, kervan yolu üzerinde ilerliyen İslâmiyet Oğuzlar ve Karluklar arasında Şamanî dini ile bir arada yaşıyor; bazan Şamanî ve bazan İslâm hükümdarlar idaresinde iki cemaat bulunuyordu. Oğuz yabguları(**Sultan ül-Guziyye**)nın kışlık pâyitahtı olan Yengi-kent ile Cend ve Savran şehirlerinde müslüman cemaatleri teşekkül etmişti. Ordu şehri bir "**Türkmen meliki**"nin merkezi idi. Çok zaman önce müslüman olan Fârâb şehrinin 70.000 asker çıkardığı söylenmekte idi. Teken-ket şehrinin yarısını müslüman, Haran şehrinin de hükümdarı ve halkının bir kısmı müslümandı. Mirki camii de kadîm bir kilise idi. Hudut üzerinde bulunan Buruket şehrinin kalesi yıkıldığından dolayı burada oturan Türkmenler korkularından müslüman olmuştu. Müslüman olan Balasagun şehrinin nüfûsu kalabalık ve hayratı bol idi. Talas, Tunket, Barkan, Salcı, Atlıh, Çigil, Kulan, Üş (uç), Adah-ket, Suğnak, Şavgar, İspaniket, Ahsi-ket, Balaş, Kuba, Arpalık ve başka şehirler Oğuzlara ve Karluklara ait olup İslâmiyeti kabul etmişlerdi. Bu inkişaflar neticesinde İslâmiyet artık göçebeler arasında kitle halinde ihtidalara şâhid oluyordu. Bu sıralarda Taşkent ile Sayram arasında 10.000 kadar çadır halkının müslüman olduğu kaydedilmiştir[35].

---

[33] Mukaddesî, s. 273; İstahrî, s. 290.
[34] İbn Havkal, s. 510-513; Mukaddesî, s. 271-277.
[35] Bak. *Selçuklular tarihi*, s. 358.

Gök-türkler devrindenberi ticaret ve san'atla birlikte kültürleri de yükselen bu şehirlerde, İslâmiyetin yayılışı ile muvazi olarak, birçok âlimler de yetişiyordu. Nitekim bunlar arasında, IX. asra ait meşhur Türk filozofu Fârâbî ve onun hemşehrisi İsmail Cevherî Arap dilinin **Sihâh** adlı büyük eserini, dayısı İbrahim bin İshak da **Dîvân ül-edeb** adlı kitabını yazmıştı. Bu münasebetle Zekeriya Kazvinî: *"Ne gariptir, ki Türk beldelerinin en uzağında* Fârâb şehrine mensup olan bu iki âlim *Arap dilinin üstâdları oldular"* ifâdesi ile hayranlığını belirtir. Fizik ilmi ile de uğraşan Cevherî yaptığı *kanatlarla uçmağa* teşebbüs etmiş; fakat düşerken yaralanmış ve bu yaradan ölmüştür[36]. X. asır ortalarında bu bölgeleri ziyaret eden İbn Havkal bu *Türk şehirlerinde İslâmiyetin yakın bir zamanda* yayıldığım söyler. Nitekim 921'de Oğuzlara uğrayarak Bulgarlara giden İbn Fadlân buralarda henüz İslâm dininin yayılışından bahsetmez. Bununla beraber onun müşahedelerine göre, Oğuzlar Şamanî olmakla beraber, *Kur'an okunuşu kendilerini teshir ediyor;* Kelime-i şehâdete ve İslâmî tabirlere alışıyorlardı. Bu tesirler dolayısı ile Oğuz yabgusunun yüksek bir me'muru olan Yınal bir ara ihtida etmiş; fakat muhafazakârların: *"Müslüman olursan bize reislik edemezsin"* itirazları karşısında tekrar Şamanî dinine dönmüştür[37]. Lâkin bu hâdise bile İslâmiyetin nasıl nüfuz etmekte olduğunu gösterir. İslâmiyetin bu yayılışında ticarî münasebetlerin artması sayesinde İslâm medeniyetinin câzibesinden başka müslüman âlim, mutasavvıf ve şeyhlerinin büyük rolü oluyordu. Gerçekten Mâverâünnehir'de yükselen ilim ve kültür hayatı, bir yandan askerî cihâdı teşvik ediyor; öte yandan ticaret kervanlarına karışan din adamları İslâmiyeti yayıyorlardı. İlk defa olarak çok dindar ve zâhid bir kimse olan Şakik ül-Belhî *Türk beldelerine* giderek *puthânelere* girmiş; onları bâtıl inançlardan kurtarmağa çalışmış; 808 yılında Kulan savaşında şehîd olmuştu. Meşhur Sem'anî'ye göre Nişapûr'lu Muhammed bin Süfyân el-Kelimâtî adlı bir din adamı, 340(951)de Buhara'dan ayrılarak *"Hanlar hanı"*(Karahanlı)'na gitmiş ve onun hizmetinde çalışarak, orada, 350(961)de ölmüştür, İspâniket (Sayram yakınında) şehrine mensup Sâ'id bin Hâtem de 380(990)den önce *"Türklerin ülkesi"*ne giderek İslâmiyeti neşirle uğraştı[38]. Bu tarihî inkişaflar ve dinî propagandalar sâyesinde Oğuz ve Karluklar'dan mürekkep büyük göçebe kitlelerinin müslüman olması artık mukadder idi. Bununla beraber çok geniş bölgelere yayılmış büyük bir milletin müslüman olması yine de birtakım mücadele ve savaşlara sebebiyet vermişti.

[36] Zehebî, *Düvel ul-İslâm*, Haydar-âbâd 1364, I, s. 172 (İsmail el - Cevherî el-Türkî).
[37] İbn Fadlân, s. 10, 11, 13.
[38] İbn ul-Esîr, VII, s. 85; Sem'ânî, *Kelimati ve İspâniketi* maddeleri; İbn Hallikân, I, s. 283; İbn Şâkir, I, s. 188; Barthold, *Türkestan*, s. 255 - 256.

4. İslâmiyetin Millî Din Olması

"Seller gibi aktık; şehirler üstüne vardık; puthânelerini yıktık ve üzerlerine pisledik."
(Kâşgarlı Mahmud, Uygurlara karşı cihâd şiiri).

İSLÂMİYETİN Oğuz ve Karluklar arasında yayılması Türk tarihinde olduğu gibi, İslâm ve dünya tarihinde de büyük neticeler doğurmuştur. Filhakika efsânevî Oğuz Han ile bir kumandanının nesli olan bu büyük iki Türk kavmi, Gök-türklerden sonra, iki asır kadar kendi yabguları idaresinde Araplara ve Sâmânîlere karşı istiklâllerini, korumuşlar; fakat hâkanlık derecesine yükselememişlerdi. İslâmiyet şimdi bunların idaresinde bulunan şehirlerde mânevî kudretini hissettiriyor ve *sulh yolu* ile yayılıyordu. Filhakika bu tedricî nüfuz ve yayılışlar sâyesindedir, ki kaynaklar 960 (349) yılında 200.000 çadır halkı gibi büyük bir göçebe kitlesinin toptan İslâm dinini kabul ettiğine dair mühim bir hâdiseyi bildirmişlerdir. Bu büyük ihtida hâdisesi birkaç asırlık nüfuz ve temasların artık ciddî semereler vermeğe başladığını gösterir. Böylece *İslâmiyet Türklerin millî dini* hâline gelmekte ve büyük bir inkılâp başlamış bulunmakta idi. Birkaç milyonluk bu ihtidanın Oğuz veya Karluklardan hangisine ait olduğuna dair tek bir sarahat Zehebî'nin bunları Türkmen göstermesi ile meydana çıkar. Bununla beraber bu husus henüz tamamiyle aydınlanmış değilse de Oğuzlar da bu sırada ihtida etmiştir[39].

İslâmiyeti kabul eden Oğuzların Türkmen adını aldığını biliyorsak da Kâşgarlı Mahmud müslüman olan Karluk, Çigil ve Yağmalara da başlangıçta "**Türkmen**" denildiğini kaydeder[40]. Nitekim Mukaddesî de Çu havzasında

[39] İbn Miskveyk, *Tecârib ul-Umem,* VI, s. 181; İbn ul-Esîr, VIII, s. 176; İbn ul-Cevzî, *el - Muntazam,* VI, s. 395; Zehebî, I, s. 157-158.

[40] *Dîvân,* I, s. 473 (B. Atalay), Mervezî Karlukların 9 boy olup üçünü Çigiller, birini Toksılar teşkil ettiğini söyler (s. 19), ki Karlukların üç kısım olduğunu Çin kaynakları da yazar.

müslüman olmuş ve bu sebeple *Türkmen hükümdarı* (**Melik üt-Türkmeniyye**) adını almış bir hâdiseden bahseder[41]. Birûnî de Dokuz-oğuzlara komşu olan yerleri "*Türkmen memleketi*" (**Arz üt-Türkmeniyye**) ismi ile göstermiştir[42]. Bu münasebetledir, ki bu İslâmlaşmanın Oğuzlara aidiyeti bu cihetle de belli değildir. Bu devirde sür'atle ve kitle halinde yayılan İslâmlaşma hadiseleri arasında, bir müddet önce, İslâmî Abdülkerim adını alan Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han'ın ihtidası büyük bir ehemmiyet arzeder. İbn ül-Esîr'e göre Satuk Buğra Han, rü'yasında, gökten inen bir insan kendisine türkçe "*Müslüman ol, dünya ve ahirette kurtul*" diye hitap etmiş ve o da İslâmiyeti kabul etmiştir. Efsânevî Afrâsyâb neslinden gelen Satuk Buğra Han'ın İslâm oluşu hakkında Cemal Karşı'nın, XI. asırda yazılan **Tarih-i Kâşgar**'dan iktibas ederek, verdiği bilgiye göre Oğulcak Han'ın yeğeni olan Satuk, Sâmânî prensi Ebû Nasr'ın Kâşgar'a firarı sırasında, amcasından gizli olarak, İslâmiyeti kabul etmiş ve amcasına karşı kendisine ve İslâmiyete yardım etmesini Allah'tan dilemiştir. Yirmi beş yaşında iken müslüman olan Satuk Buğra Han Fergana gazileri ile birleşmiş; önce At-başı, sonra da Kâşgar şehrini alıp müslüman yapmış ve 344(955)de ölmüştür. "*Satuk Buğra Han gazi*" Kâşgar'a yakın Artuç'da defnedilmiş; türbesi de ziyaretgâh olmuş ve buranın ma'muriyeti artarak kasaba haline gelmiştir. Bu hâdise feodal Karahanlı hükümdarları arasındaki mücadelede İslâmiyetin rolünü ve o zamana kadar düşman sayılan Sâmânîlerden bu sefer bir prensin yardım aldığını meydana kor. Yukarıda kaydettiğimiz üzre Balasagun şehrinin müslüman oluşu ve 942'de Karahanlılarm eline geçişi sırasında Satuk'un ihtida ettiğini ve Sâmânîlerle işbirliği yaptığını kabul etmek mümkündür.

Türkistan'da zevkle okunan "*Satuk Buğra Han tezkiresi*" Buğra Han'ın İslâmiyeti ve haleflerini tarihe yakın bir şekilde anlatır. Menkîbeye göre: "Allah'ın Resûlü Muhammed Mi'râca çıktığı gece peygamberler arasında tanımadığı bir kimseyi görmüş ve Cebrâil'e hangi peygamber olduğunu sormuş. Cebrâil onun peygamber değil, 333 yıl sonra, Türkistan'ı dininize sokacak Satuk Buğra Han'ın rûhu olduğu cevabını vermiş. Hazret-i Peygamber sonsuz bir sevinç içinde yere inmiş ve Türkler arasında dinini neşredecek olan Buğra Han'a dua etmiş; eshâbı da onu görmek istemiş. Hazret-i Muhammed arzularım kabul edince başlarında *Türk külâhı* ve silâhlı kırk atlı selâm vererek yaklaşmış. Bunlar Buğra Han ve arkadaşlarının ruhları imiş. Bunların arasında Türk hanına hidâyet yolunu gösteren Samanî Ebû Nasr da varmış. Ebû Nasr, idare edecek bir vilâyete sahip olmadığından, Türkler

[41] Cemal Karşı, *Mulhakat us-surâh* (Barthold, *Turkesten*, metinler, s. 131), ayni eser, nşr. S. Nefîsi, *Beyhakî* zeyli III, s. 1194 -1195; İbn ül - Esir, XI, s. 31.

[42] Mukaddesî, s. 274; Bîrûnî, *Tefhim*, nşr. Wright, s, 242.

arasında İslâmiyeti yaymak maksadı ile ticarete başlamış. Bir gün rü'yâsında Peygamberin kendisine "Kalk, *Türkistan yolunu tut*! Orada tekin Satuk Buğra Han müslüman olmak için seni bekliyor" demiştir. Bunun üzerine o da sevinerek, 300 kişilik bir kervanla, yola çıkar. Buğra Han o zaman oniki yaşına ermişti. Doğuşunda harikulâde hâdiseler olmuş; yer deprenmiş, kış mevsiminde bağ ve çayırlar çiçeklerle dolmuştu. On iki yaşında karşısına çıkan bir ihtiyar ona bazı haberler vermiş ve birkaç gün sonra Ebû Nasr ile Endicân'da karşılaşarak müslüman olmuş. Amcası Harun Buğra Han yeğenini babalarının dinine çevirmek istedi ise de buna muvaffak olamadan öldü. Bu suretle Satuk Buğra Han artık hükümdar olmuş ve İslâmiyet onunla zafer kazanmış. Doksan altı yaşında ölünceye kadar kılıcı ile kâfirleri müslüman yapmış; Amu-deryâ boylarına, cenupta Kış-kezek'e ve şimalde Kara-korum'a kadar kâfirleri İslâm dinine çevirmiş. Hasta olunca, yukarıdan aldığı bir emirle, Kâşgar'a dönmüş ve orada ölüp Artuç'da Meşhed denilen yerde gömülmüş"[43]. Hülâsasını verdiğimiz menkîbe bundan sonra Satuk'un evlâdları zamanında İslâmiyetin yayılışını hikâye eder. Tezkire bu hâdiseyi Cemal Karşı'nın iktibas ettiği *Kâşgar Tarihi*'ne yakın bir şekilde anlatır. Görülüyor, ki 200.000 çadır halkının müslüman oluşu bu hâdiseden sonradır. Bununla beraber genişleyen bu ihtidalar üzerinde müslüman Karahanlıların bir te'siri de muhtemeldir.

Gök-türklerden sonra Karluklarm başında devam eden Buğra Han sülâlesi müslüman olunca Karahanlı devleti haline gelmiş; şarkta İslâm gazası ile meşgul olurken garpte de Sâmânîler aleyhine genişliyerek, Kâşgarlı Mahmud'un ifâdesi ile Türklere ait bu ülkeleri kurtarmış ve nihayet bu devleti de 999 yılında ortadan kaldırmıştır. İslâmlaşma hâdiselerinin bu sıralarda Oğuzlar arasında da hızlanması tabii di. Filhakika Oğuz yabgusu ile arası açılan Selçuk da Oğuzlara ait Cend şehri civarına gelerek orada takriben 960 yılında yâni 200.000 çadır halkının müslüman olduğu bir zamanda bu dine girmiş ve bu yeni kuvvetten faydalanarak eski metbû'u olan Oğuz yabgusuna karşı cihâda başlamış ve *"Gazi Selçuk"* olmuştu[44]. Böylece Türkler arasında yayılan İslâmiyet, beylerin de siyasî mücadeleleri için bir destek mahiyetini almış ve bu da ihtidaları hızlandırmıştı. Bununla beraber müslüman Karahanlılar ve Sâmânîler arasında kalan Selçuklular bu ihtidanın siyasî semerelerini, ancak seksen yıl süren uzun bir mücadele ve muhaceretler sonunda, 1040 yılında, Selçuklu imparatorluğunu kurmakla elde etmişlerdi.

[43] F. Grenard, "La Legende de Satok Bughra Khan et l'histoire", *JA* XV (1900), trc. Osman Turan, "Satuk Buğra Han menkîbesi ve tarih," *Ülkü dergisi*, sayı, 74.

[44] *Selçuklular tarihi*, s. 37 - 39.

Karahanlı devletinin İslâmiyeti kabulü ile bu dinin Türkler arasında neşri artık bir cihâd mahiyetini aldı. Gerçekten müslüman Karahanlıların soydaşları Uygurlara karşı yaptıkları savaşlar bir cihâd idi. Derin bir İslâm ruhu ile dolu olan Karahanlı hükümdarları ve halkının İslâmiyet uğrunda giriştikleri gazalar Kâşgarh Mahmud'un verdiği şiir ve hikâyelerle bize kadar gelmiştir. Uygurlar ve onlara ait Beş-balığ, Can-balığ, Hoca, Yengi-balığ ve Sülmi şehirlerinin halkı en koyu kâfir (**Eşedd ül-kefere**) sayılıyordu. Onlara dair gaza şiirlerinde: "*Seller gibi aktık; şehirler üstüne vardık; puthânelerini yıktık, üzerlerine pisledik*" ve "Gemi içine oturup İli nehrini geçtik; Uygurlar tarafına giderek **Minklig** ilini basup askerlerini biçtik". Diğer bir şiir de "*Müslümanların al bayrağı yükseldi;* kara toz göklere çıktı; **Uğrak** (kabile) süvarileri de bize gelip karıştı; birlikte savaş yaptık" der. Kâşgarh Mahmud Uygurlardan başka Karluklara yakın olan **Yabagular**'la da şiddetli muharebeler olduğunu; onların Büğe Büdrec kumandasında 700.000 kişilik ordularının Begeç Aslan-tekin Gazi tarafından 40.000 kişi ile mu'cizevî bir şekilde mağlûp edildiğini, buna şâhid bir kimse ile görüştüğünü, aym Arslan-tekin'in Basmilleri de bozduğunu ve "*Tan atarken yürüyelim*, Büdrec kanını isteyelim; Basmil beyini yıkalım, yiğitlere toplanmak gerek" kıtaları ile Karahanlıların gayri müslim Türklere karşı cihâdlarını güzelce canlandırır[45]. Bu Aslan-tekin'in zaferi hakkında 1041 tarihinde dikilmiş bir kitâbeden de bahsolunmaktadır[46]. Putperest Türklere karşı bu gazalara rağmen Karahanlı devleti şarkta çok geniş bir yayılma kudreti gösterememiş; fakat İslâm âlemini bu taraftan gelen istilâlara karşı korumuşlardır. Bununla beraber onlar da ecdattan intikal eden dünya nizâmı ve cihân hâkimiyeti mefkûresine bağlı kalmış ve bu sebeple Çin'i fethetmeyi düşünmüş gözüküyorlar. Karahanlıların kullandığı **Tamgaç** veya **Tavgaç** han ünvanı Çin'e hâkimiyeti ifâde ediyordu. Zira Türkler, Gök-türklerden beri, Çin'de hüküm sürmüş **Tabgaç** adlı bir Türk kavmine nisbetle bu ülkeye bu adı veriyorlardı.

Müslüman Karahanlılar Uygur soydaşlarını o derece düşman ve kâfir sayıyorlardı, ki onlara karşı şarkta Moğol asıllı Kıtaylarla bile ittifak etmişlerdi. Bu münasebetle Farslar ve Çinliler gibi bu ırkdaşlarını da yabancı telâkki ederek kendilerine **Tat** adını veriyorlardı. Nitakeim "**Tat**'ın gözüne vur" atasözü bu hususu ifâde eder[47]. Uygur Han'ı da, 1027 de, Gazneli Sul-

[45] *Dîvân*, I, s. 103, 288, 362, 377; II, s. 251; III, s. 173 (B. Atalay, III, s. 183, 355). Basmillerin sünnet olmak korkusu ile müslümanlardan kaçtıklarına dair haber (Mervezî, s. 7) de bulunup bu devre aid olmalıdır.

[46] Z. Velidi Togan, *Umumî Türk tarihine giriş*, s. 139.

[47] *Dîvân*, II, s. 280 (B. Atalay), Mahmud ipekten veya yabani sığır kuyruğundan bir parçaya "*beckem*" denilip savaşda bununla yiğitlerin nişanlandığını, Oğuzların buna "*perçem*" adını verdiğini

tan Mahmud'a elçi göndermekle onu rakibi Karahanlılara karşı kazanmak gayesi ile mukabelede bulunmuştu[48]. Müslüman Türklerin Arap istilâsına karşı ecdadlarmm yaptığı mücadelelerden dolayı üzüntü duyduklarını gösteren efsâneler dinî hislerin kudretini ifâde bakımından kayda şâyândır. Filhakika Kâşgarlı Mahmud'a göre Fergana ile Şıknı arasında oturan halk, burada, Hazret-i Peygamber'in ashabını bozguna uğratmış; bu sebeple *Hazret-i Ömer'in* bedduasına uğrıyarak gür sesleri kısılmış; bu günahın cezası evlâdlarına da intikal etmiş ve onların da sesleri kesik kalmıştı. Mahmud'un işaretine göre Karahanlılar Sâmânîlerin idaresinde kalan Türk illerini kurtarmış ve Mâverâünnehr'i almışlardı[49]. Böylece Karahanlı devleti şarkta İslâmiyeti müdâfaa ve neşrederken garpte de İslâm dünyasında hâkimiyet kurmak istiyordu. Fakat bu vazifeyi Selçuklular başardı ve bizzat Karahanlılar da Selçuklulara tâbi' oldu. Karluklar, hükümdarları Karahanlılarla birlikte, devlet olarak, İslâmiyeti kabul ederken komşuları ve rakipleri olan büyük Oğuz kavmi parça halinde yeni dine giriyor ve Yengi-kent'de oturan şamanî yabgularından ayrılıyorlardı. Bununla beraber Selçuk muhaceretine ve imparatorluğun kurulmasına sebep olan hâdiseler İslâmiyetin sür'atle yayılmasına hizmet etti. Bu münasebetle Oğuz yabguları da bilâhare müslüman oldu ise de bir yandan büyük muhaceret, öte yandan da Selçukluların müslüman göçebelerin başına geçmesi onların nüfuzunu kırmış ve Selçukoğulları hâkimiyeti ellerine almışlardı. Kaynaklara göre yazın Bulgar hudutlarında, kışın da Balasagun havalisinde yaşıyan 30.000 çadır(**hargâh**)lık bir halk, 1043 yılı kurban bayramında, toptan müslüman olup 30.000 koyun kurban ettiler ve biner hâne hâlinde İslâm memleketlerine dağıldılar. Bu toptan İslâmlaşmalar dolayısıyledir, ki İbn ül-Esîr, Çin hududunda bulunan Tatarlar ve Kıtaylar müstesna, bütün Türklerin bu zamanda müslüman olduğunu söyler[50]. Bununla beraber şarkta Oğuzların yerini işgal eden ve cenubî Rusya'ya kadar yayılan Kıpçaklar ile bir kısım Oğuz, Karluk ve başka Türk boyları henüz şamanî idi. Nitekim daha sonraları bunların Selçuklular ve Hârezmşahlar zamanında müslüman olduğunu biliyoruz.

---

söylerken Uygurlar'a Tat denildiğini ve onlara karşı cihâd dolayısıyle de başka bir şiiri verir (*Dîvân* I, 401).

Beckem urıb atlaka
Uğri yavuz ulaka
Uygurdaki Tatlaga
Kuşlar gibi uçtımız

[48] Mervezî, s. 7-9.

[49] *Dîvân*, I, s. 112, II, s. 286 (B. A.)

[50] İbn ül-Esîr, IX, s. 179; İbn Zâfir, *Duvel ul-munkatia*, Brit, Mus. Or. 3685, s. 1526; *Mecmua'ut-tevârih*, nşr. Ck. Schefer, s. 235. Bir rivâyete göre 10000 çadır idiler.

Filhakika Selçuklu imparatorluğunun kuruluşu Türklerin İslâmlaşmasını ikmale sebep oldu ise de şark ve şimal bozkırlarında henüz müslüman olmıyan göçebeler vardı. Alp-arslan, 1065 yılında, Kafkasları ve Hazar sahillerini dolaşarak Mankışlag yarımadasına vardı. Kâfir Türklerle birleşip etrafa akınlarda bulunan Türkmen, Kıpçak ve Cazığ'lara karşı sefer yaptı; 30.000 kişilik ordularını bozdu ve Kıpçaklar buralardan çekildiler. Alp-arslan Cend'de bulunan dedesi Selçuk'un mezarını ziyaret etti. Selçuk zamanında Şamanî olan bu bölge Oğuzları artık Müslüman olmuştu. Cend şehri Selçuklular ve Hârezmşahlar zamanında kâfir Türklere karşı yapılan gazaların üssü hâline gelmiş ve Şamanî Kıpçaklara karşı burası ve Mankışlag başlıca seferlerin merkezi olmuştu[51]. Büyük Kıpçak kavmi Kafkaslar'da ve Balkanlar'da yayılmağa başlamış; Kafkasları aşanlar Gürcülerle müttefik olarak müslüman soydaşları Selçuklara karşı mücadele ederlerken Balkanlar'a varanlar da Bizanslılarla savaşıyor ve bu durumda Anadolu Türklerine dolayısıyle yardım ediyorlardı. Şarktaki Kıpçaklar zamanla müslüman olunca garptekiler de tedricen Hıristiyanlığa giriyorlardı. Bizans imparatoru Yuannis, 1121 de, Balkanlar'da Peçenek ve Kumanları mağlûp edince bir kısmını Balkanlarda, bir kısmını da İzmit civarında iskân etti. Böylece Kafkaslar'da ve Rumeli'deki Kıpçaklar Hıristiyan olmuş[52]; İbn Batûta Kırım'da ve bozkırlarda oturan Hıristiyan Kıpçaklara rastlamıştır[53].

[51] Müntecib üd-din Atabeg, *Atabet ül-ketebe*, nşr. A. İkbal, Tahran 1329, s. 19; Mueyyed üd-din Bağdadî, *Tevessül*, nşr. Behmenyâr, Tahran 1315, s. 159; Barthold, *Türkestan*, s. 320, 328, 340 - 342; *Selçuklular tarihi*, s. 108.

[52] *Selçuklular tarihi*, s. 174.

[53] *Seyahat-nâme*, I, s. 359 ve devamı.

5. Büyük Türk Muhacereti ve Selçuk Hâkimiyeti

"Dünya Türkleri taşımağa kâfi gelmiyordu."
(Süryanî Mihael)
"Türklerin almadığı memleket, içmediği su, ateşlemediği ocak kalmadı. Şehirleri ve ülkeleri doldurup her tarafa hâkim oldular."
(İmâdeddin İsfahânî)

TÜRKLERİN İslâm dünyasına hâkimiyeti İslâmiyeti kabulleri ile aynı zamanda başlıyan büyük muhaceretin tabiî bir neticesi idi. Selçuklu imparatorluğunun kurulmasına, Yakın-şarkın ve hususiyle Anadolu'nun Türkleşmesine âmil olan bu büyük muhaceret olmasaydı ne Selçuklu devleti ve ne de Türk hâkimiyeti bahis mevzuu olurdu. Bu ehemmiyeti dolayısıyle bu göçler hakkında umumî bir tablo çizmek bu tarihî dönüm noktasının anlaşılması için lüzumludur. Tarih boyunca devam eden Türk göçlerinin en kesifi şüphesiz bu devirde olmuş ve bunun kökleri Göktürk devletinin yıkılışına (744) kadar çıkmıştır. Filhakika Çin kaynağı **Tang-şu**'ya göre şarkî ve garbî Gök-türkler arasında, başlarında yabguları olarak, onlara tâbi' bir durumda bulunan üç Karluk kabilesi Uygurlarla birlikte bu devleti yıktıktan sonra, onlarla mücadeleye girişerek 766-779 arasında garbe doğru çekildiler. Karluklar garbî Gök-türkleri teşkil eden **On-okların** ülkesinde Tokmak ve Talas şehirlerine sahip oldular[54]. Çin kaynağına ait bu haber eski Türkistan tarihlerinde de kaydedilmiştir. Gerçekten İbn ül-Esîr'e göre Halîfe Mehdi zamanında (775-785) bir kısım Oğuzlar ve Karluklar uzak Türk (şark) diyarından Toharistan taraflarına gelip yerleşmiş ve bir kısmı müslüman olarak İbn Mukanna' isyanına karışmıştı. Karluklar bu Oğuzları vatanlarından atınca onlar da Belh ve Herât taraflarına göçmüşlerdi[55]. Oğuzlar bu tazyika uğra-

[54] E. Chavannes, s. 85-86.
[55] İbn ül - Esîr, XI, s. 67.

yınca Öz-kent ve Taş-kent'ten Hârezm hududuna, Hazar denizi ve Yayık (Ural) nehri kıyılarına kadar uzayan geniş bozkırlar sahasını ve Sır-derya havzasını idarelerine almışlardı. Buralarda şehirlerde yerleşik ve bozkırlarda göçebe hayatı yaşıyorlardı. Yabguları idaresinde kalan ve hafif bir bağla da bir müddet Hazar Hâkanlığına tâbi' bulunan Oğuzlar Peçenekleri tazyik ederek Yayık nehrinden garbe doğru göçmeğe zorladılar.

Gök-türk devletinin yıkılışından sonra, bazı göçlere rağmen, Oğuzlar, VIII-X. asırlarda, işgal ettikleri geniş sahaları muhafaza ediyorlardı. Fakat bu asrın başlarında şimalî Çin ve Mançurya'da Kıtay devleti kurulduktan sonra, 924'te, Orhun havalisine saldırması ve artan nüfûs kesafeti Türk halklarının birbirlerini sıkıştırmalarına ve yurtlarını bırakarak göçmelerine bir başlangıç teşkil etti. Filhakika, Gök-türklerden sonra, Uygurlara tâbi olan ve onların kültür tesirinde kalan bu Kıtay(Çince **Ki-tan**)ların dili moğolcaya yakın olup Uygur alfabesini almışlar ve Çin'e hâkim olunca Moğolistan'da hüküm süren Kırgızları tardedip onları eski vatanları olan yukarı Yeni-sey havalisine püskürtmüşlerdi. Bunların hâkimiyetlerinden sonra Çin ülkesi de artık Kıtay adını almış ve bu isim Türklerden Parslara ve Ruslara geçerek bugüne kadar yaşamıştır. Türklerin Çin'e hâkimiyet dâvâları çok eski olup Karahanlı hükümdarları da, türlü unvanlar arasında, **Tamgaç** veya **Tavgaç** han unvanını alarak böyle bir hâkimiyet dâvâsı güdüyorlardı. Kıtay imparatoru Orhun (Karabalgasun şehri) civarında, 924'te, ilk müslüman (**Ta-si:** Arap) elçisini kabul etmişti[56].

Kıtayların Moğolistan'a taarruz ve hâkimiyetleri Türk kavimleri arasında bir kaynaşmaya ve muhacerete sebep oldu. Gerçekten İbn Fadlân'ın seyahati sırasında, 922'de, Oğuz ve Peçenek yurtlarında bir değişiklik olmadığı halde Kıtayların taarruzundan sonra büyük göç hareketleri başlamış; Oğuz, Karluk ve Gimekler arasında, Cürcan (Aral) gölü sahillerinde savaşlar olmuştu. 320(932)'de Peçenekler, Başkırt(**Bacgırt**)lar Macar ve Bulgarların göçlerine ve bunların Balkanlara kadar istilâsına sebep oldu. Bunlar İstanbul'a ve Selânik'e kadar ilerleyip bu esnada İstanbul-Roma yolunu da kestiler. Şarktan gelen baskı ve nüfûs artışı Türk kavimlerinin yurt değiştirmelerine, Peçeneklerin Hazarlar ile Bizanslar arasında bir ülkeye yerleşmelerine sebep oldu. Oğuzların Hazar sahillerine kadar yayılması üzerine Hazar denizinin şarkındaki bozkırlar artık "*Oğuz çölleri*" adını aldı. Bu esnada **Siyâh-küh**'te oturan Türkler de burasını Oğuzlara terkedince bu yarımada da

[56] E. Bretschneider, *Medieval Researches*, I, s. 208-211, 265; E. Chavennes et P. Pelliot, "Un Traité Manicheén retrouvé en Chine", *JA* (1913), I, s. 377; P. Pelliot, "A Propos des Comans," *JA* (1920), I, s. 146; M. D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, I, s. 113; R. Grousset, *Empire des Steppes*, s. 180 -188.

Mankışlağ ismi ile anıldı[57]. Konstantin Porphyrogenetos da, Oğuz ve Hazarların hücumları neticesinde, Peçeneklerin yerlerinden atıldığını, Macarların da Azak denizi civarında **Lebedia** dedikleri bu bölgeyi işgal ettiklerini ve bu hâdisenin elli yıl önce (948'de yazılmıştır) vuku bulduğunu söyler, ki bununla birinci Peçenek muhacereti kastedilmiştir[58]. Birinci muhaceretten sonra Ural ve İtil arasında bulunan Peçenekler de Kıtayların baskısı üzerine (934) oradan ayrılıp Balkan'a geldiler ve Hazarlarla müttefik olan Oğuzlar bilâhare bu ülkeden Hazarlara ve İslâm ülkelerine akınlar yapmağa başladılar. Hârezm tarafında Karatekin müstahkem mevkii de Oğuzlara karşı yapılmıştı[59]. Bu nüfûs hareketi ve muhaceret esnasında Sâmânîler idaresinde bulunan müslüman Mâverâünnehir Türkleri cenup yolunu kapadığı ve İslâm dünyasını müdâfaa ettiği için, Şamanî Türk kavimleri Hazar'ın şimal sahillerinden Avrupa ve Balkan yolunu takip ederek göçüyorlardı.

Kıtayların Moğolistan havalisine hâkim olarak Kırgızları Yeni-sey bölgesine atmaları ile başlıyan muhaceretler, aslında, nüfûs kesafetinin bir neticesi olup Kıtay istilâsı sadece hareketin başlangıcı idi. Filhakika Selçukluların Mâverâünnehir'e gelişleri hâdisesine temas eden kaynaklar, bu büyük muhacereti *"hep nüfûs kesafeti, hayvan çokluğu ve otlak darlığı"* sebebiyle izah etmişlerdir. Kıtayların Moğolistan'a yerleşmeleri ile Türk kavimleri, 934'de, nasıl birbirlerini sıkıştırarak aralarında savaşlara ve garbe doğru muhaceretlerine sebep olmuş idiyse aynı kavmin XI. asır başlarında diğer şark Türkleri ile birlikte Kıpçak (Gimek), Karluk ve Oğuzlara baskı yapmaları da öylece büyük göçlerin âmili oldu. Gerçekten Kıtaylar 300.000 çadır halkı ile müslüman Karahanlılar ülkesini istilâ etmiş ve Balasagun şehrine sekiz günlük mesafeye kadar, garbe doğru, ilerlemişlerdir. Karahanlı hükümdarı Togan Han, 1017 (408) senesinde, 120.000 kişilik bir ordu ile onları püskürtmüştür. Böylece bu zamana kadar putpereset Uygurlara karşı Kıtaylarla Karahanlılar arasında mevcut ittifak da bozuldu. Bu sebebledir, ki Uygur ve Kıtaylar, 1027'de, Karahanlılara karşı dostluk aramak maksadı ile Gazneli Sultan Mahmud'a bir elçi göndermişlerdi[60]. Mervezî, yeni keşfedilen, **Tabâyi ul-hayvân** adlı eserinde bu büyük muhaceret hareketini ve Oğuzların İslâmlaşmasını çok güzel bir şekilde meydana koymuştur.

---

[57] Mes'udî, *Murûc*, II, s. 8-64; K. *Tenbih*, s. 181; Fr. trc. s. 244 - 245; İstahrî, s. 9-10, 218-219. İbn Havkal, s. 389; Birûnî, *K. Mes'udî*, II 575. Cürcânî, Brit. Mus. Add. 7705, 36 b. Birinci müellif Cürcan Gölü'nün Ceyhun ve Şâş (Seyhun) nehirlerini alan ve içinde Hârezm ile Şâş arasında gemiler işleyen göl olduğunu kaydederek bunun Aral gölü olduğunu belirtir.

[58] Minorsky, *Mervezî*, s. 102, 103; *Hudud al-Alâm*, s. 313-314; Akdes Nimet Kurat, *Peçenek tarihi*.

[59] Birûnî, *Âsâr*, 236; *K. Mes'udî*, II. 539.

[60] *Selçuklular tarihi*, s. 71 - 73.

Filhakika Mervezî'ye göre: "*Oğuzların bir kısmı bozkırlarda ve bir kısmı da şehirlerde oturur.* Bozkırlarda yaşıyanlar Mâverâünnehre ve Hârezme komşudurlar. İslâm ülkelerine yakın olanlardan bir kısmı *müslüman* olduktan ve *Türkmen* adını aldıktan sonra müslüman olmıyanlara *cihâda* giriştiler. İslâmiyet aralarında kuvvetlendikçe onlar kâfirleri (gayrimüslim Oğuzları) yerlerinden attılar. Bu Oğuzlar Karadeniz sahiline yakın bulunan Peçenek yurtlarına intikal ettiler" dedikten sonra, müslüman Türkmen ve Selçuklulaın göçlerini kastederek, "Böylece *Türkmenler İslâm memleketlerine* yayıldılar ve bu memleketlerin çoğunu idareleri altına aldılar; *devletler* ve *sultanlıklar kurdular*" ifâdesi ile mevcut durumu anlatmıştır. Müellif muhaceretin dış sebepleri hakkında da: "Türklerden **Kun** denilen bir kavim, Kıtay hanından korkarak, o taraftan (şarktan) göçtü. Bunlar Hıristiyan (**Nesturî**) dininde olup otlak ve yer darlığı yüzünden yurtlarını terkettiler. Kunları takip eden **Kay**'lar daha kuvvetli ve kalabalık olduğundan onları bu yeni otlaklardan uzaklaştırarak **Sarı** (Kıpçak - Kuman) ülkesine geldiler. Bunlar da Türkmenlerin yurdunu, Türkmenler (yâni müslüman Oğuzlar) de Oğuzların (Bizans kaynaklarında şamanî **Uz**'lar), bu sonuncular da Karadeniz sahilindeki Peçeneklerin yurtlarını işgal ettiler. Peçeneklerin şimal - şarkında Kıpçaklar, Kıpçakların da şarkında Oğuzlar ve cenubunda da Hazarlar bulunur. Bunlar daimî surette birbirleri ile mücâdele hâlinde idi"[61].

Türk kavimlerinin, XI. asır başlarında, gelişen bu büyük muhaceretleri müslüman Oğuzların Selçuklular idaresinde İslâm dünyasına hâkim olmalarına imkân verirken Şamanî, Peçenek, Oğuz ve Kıpçaklar da eski şimal yolunu takip ederek Şarkî ve Orta Avrupa'ya, Balkanlara göçüyorlardı. Nitekim Selçuklular Anadolu fetihlerine giriştikleri sırada Uz'lar ve Kumanlar da Balkanlara iniyorlardı. Çağdaş bir müellif "Bütün Avrupa'nın gözleri muhaceret mes'elesi üzerine dönmüştü" derken bu durumu güzelce aksettirir. Gerçekten, 1065 yılında, Tuna nehrini geçen Uz(Oğuz)ların 600.000 kişi olduğu, daba önce geçen Peçeneklerin 800.000'e bâliğ bulunduğu ve 1089'da Bizansları perişan eden, fakat daha sonra Bizanshlar tarafından yok edilen Peçeneklerin de 600.000 asker çıkardığı rivâyetleri bize kadar gelmiştir. Bu imhadan sonra kalan Peçeneklerin bir kısmı Bizans ordusuna alınmış, bir kısmı da Rumeli ve Anadoluda iskân edilmiştir. İmparator Yuannis Komne-

[61] Neşr. Minorsky, metin, s. 18 - 20; *İzahlar*, s. 102 -103; Bu eserin keşfinden önce bu malûmat, kısmî olarak, *Şebânkârei'nin Mecmua' ul-Ensâb* (Brit. Muş. 16696, s. 33a-34b)ında ve Şükrullah'ın *Behcet ut-tevârih*'inde (trc. N. Atsız, *Dokuz boy Türkler*, İstanbul 1939, s. 25) iktibas edilmişti.

nos'un 1123'de yaptığı bu imha hâdisesi Bizans'ta *"Peçenek Bayramı"* adını alarak devam etmiştir[62].

Orta-asya'dan taşan nüfûs akınları devam ediyordu. Selçuk devletinin kuruluşundan bir kaç yıl sonra, 1048 (438) senesinde "Tibet tarafından sayısız bir Türk halkı" Karahanlılar hududuna gelmiştir, ki bu hareket de şark Türklerinin ve Kıtayların baskısı ile vuku'buluyordu. Nitekim, XII. asır ortalarında, Kara-hıtaylar Yedi-su bölgesini işgal ederek Karluk ve Yağma Türkleri ile birlikte Mâverâünnehre doğru ilerliyorlardı. Şamanî Türk ve Moğol kavimlerinin istilâlarına karşı, Karahanlılar Türk-İslâm dünyasını müdâfaa ediyor; Oğuzların müslümanlaşması da gittikçe kuvvetleniyor ve büyük muhacerete katılarak İslâm ülkelerine geliyorlardı. Selçukluların etrafında toplanan müslüman Oğuzlar önce kendi Şamanî yabguları ile, sonra da Karahanlı ve Gazneliler arasında yurt aramakla ve onlarla mücadele etmekle uğraşıyor; muhaceret ceryanı da onları gittikçe İslâm ülkelerine doğru itiyordu. Müslüman Oğuz göçlerinin iltihakı ile de bu muhaceret artık bir sel halini alıyor ve onları durdurmak mümkün olamıyordu. 1040 yılında kurulan Selçuklu imparatorluğu da büyük Oğuz kavminin tamamiyle göçmesi sayesinde İslâm dünyasında kudret ve hâkimiyet kazanmıştı. Esasen bu devletin kuruluşu da Türkmenleri teşvik ediyor ve insan dalgaları ardı kesilmiyen bir akın hâlini alıyordu[63].

Bu devrin büyük Türk muhacereti hakkında İslâm ve Hıristiyan kaynaklarında mevcut çok zengin malzeme bugüne kadar işlenmemiş ve bu sebeple de birçok tarihî mes'eleler anlaşılamamıştı. Bir eserimizde esaslarını meydana koyduğumuz bu göçler hakkında biri hıristiyan ve diğeri müslüman iki kaynağın birer tasvirini burada nakletmekle iktifa edeceğiz. Süryanî Mihael'e göre VIII. asırda yaşayan Süryanî Mar Jaques Türk (**Turkaye**) kavminin ilk istilâsı İran Akamenid hükümdarı Keyhusrev (Kurus) zamanında M. Ö. 528'de başlamış; bu hükümdarın Sır (**Yaxart**) nehri üzerinde Sakalara karşı seferi, onları mağlûbiyeti ve ölümü bu istilâya fırsat vermiştir. Büyük İskender'in Orta-Asya hudutlarına gelişinden (M. Ö. 330-327) sonra Kun imparatorluğunun hudutları Uzak-şarktan İtil nehri bölgesine kadar genişler. Yunan coğrafyacısı Batlamyus'un Ural nehrine **Dayık** (Yayık) adını vermesi de

---

[62] Mathieu, *Chronique*, s. 199; S. Mihael, *Chronique*, III, s. 155; Attaliates, s. 83-84; Kedrenos, II, s. 585; Niketas (Cousin, *Hist. Const.* V, Paris 1673), s. 14 -18; A. Vasiliev, *Hist. Emp. Byzantin*, I, s. 431, 437; A. N. Kurat, *Peçenek tarihi*, s. 152-165.

[63] Bu büyük muhaceret, ilk defa *Selçuklular tarihi* adlı eserimizin çeşidi bahislerinde ve hususiyle s. 71 - 73'de gerektirdiği nisbette ele alınmış ve tafsilât *"Anadolu'nun Türkleşmesi"* adlı müstakil eserimize bırakılmıştır.

eski çağlarda bu bölgelerin Türklere ait olduğunu ve onların yerli (**autochtone**) halkı teşkil ettiğini gösterir. Kun(Hun)larm Çin'e, Ak-hun(Eftalit)lar adı altında Mâverâünnehir'e, Afganistan'a ve Hindistan'a kadar istilâları ve Avrupa'ya geçerek bir çok kavimleri birlikte sürüklemeleri Türk yayılışının ilk büyük devrini teşkil eder. Avrupa tarihinde büyük rol oynayan kavimler muhacereti veya Cermen istilâsı da bu Hun hareketinin neticesidir. XII. asırda mezkûr eski kaynaklara dayanan Süryanî tarihçisi Mihael birinci Hun ve ikinci Gök-türk devresinde Türklerin dünyaya yayılışını, Milâttan önce gelen Roma imparatoru Tiberius ve Trajanus'un Türk hükümdarları ile münasebetlerini, umumî olarak, işaret ettikten sonra Türk memleketinin güneşin doğduğu yerden şimal kutbuna kadar uzadığını, oradan devamlı olarak taştıklarını söyler. Selçuk muhaceretine de "*Bunu işittik, babalarımız ve bizler gördük*" ifâdesiyle temas eder.

Müellife göre bu ülkenin etrafı dağlarla çevrilmişti ve yalnız iki kapısı olup bunlardan birisi şarkta, İran'ın ötesinde (Orhun kitâbelerinde Demir-kapı), diğeri de Kafkaslar'da (**Derbend**, Demir-kapı) bulunur. Bu mevkide Büyük İskender'in bina ettiği müstahkem kaleler Türklerin çıkışını önlemiştir. Şarktaki kapı iki günlük bir boğazdı; Arapların (İranlılardan sonra) askerleri orada inşa edilmiş binalarda bu kavmin aşmasına karşı muhafızlık ederler. En eski zamanlardanberi şark hükümdarları buraları daima müdâfaa ediyorlardı. Sonraları Araplar **Margiana** (Mâverâünnehir) da oturan Türkleri bu geçidin korunmasına memur etmişlerdi. Türkler "Dünyanın memeleri" denilen bu iç mıntakadan ancak bu iki kapıyı geçmek suretiyle çıkıyorlardı. Onların Margiana'yı aşmaları Arap istilâsından yüz sene önce, Sâsânîlerin son zamanlarında (Göktürk devri) vuku bulmuştu. Önlerinde *köpeğe benziyen* (kurt) bir hayvan vardı; şarktan garbe doğru ilerliyor ve Türklere kendi dillerinde "kalkınız!" diye çağırıyor, onlar da onu takip ediyor; durduğu zaman orada çadırlarını kuruyorlardı.

Türkler **Margiana** bölgesini işgal edip orada vatan kurunca (Hazret-i) Muhammed zuhûr etti. Bütün şark imparatorlukları Araplar tarafından kaldırıldı. Burada Türkler Arap imparatorluğuna katıldılar. Daha sonra diğer Türkler göçünce kendi dillerini konuşan ırkdaşlarına rastladılar ve bunlar da onların dinlerini (İslâmiyeti) kabul ettiler. Türklerin birinci ve ikinci istilâları böyle oldu. Hızkıyal Peygamberin dediğine göre "*Allah Rumların fenalıklarına kızdığı için Türkleri bu ikinci istilâya memur etti*". Türk kavmi göçmeye ve istilâya başlayınca yeryüzünü kapladı. Onlar evvelce çıkanları tenkil ettiler. Zira *dünya Türkleri taşımağa kâfi gelmiyordu*. Bunlar onları garbe doğru püskürttüler. Önlerinde köpek gibi bir hayvan yürüyordu; fakat ona yeti-

şemiyorlardı. Hareket edince "**Göç**" yâni "Kalkınız" diyor ve Türkler de onun arkasında durduğu yerde çadır kuruyorlardı. Uzun müddet onlara rehberlik ettikten sonra bu hayvan bir daha görülmemiş ve ondan bahsedilmemiştir. Kırallıklar ortasına geldiklerini görerek ve kendilerinin oturması için kâfi gelmediğini anlıyarak üç kısma ayrıldılar. Herbiri bir istikamette, yukarı Hindistan'a giderek oralarda putperest ve hıristiyan oldular. Şimale gidenler Rumların komşuları Kumanlar olup bu memleket *Kumania* (Kıpçak, Cenubî Rusya ülkesi) adını aldı ve burada buldukları hıristiyanlarla birleştiler. Meskûn dünyanın ortasında garp memleketlerine gidenler (yâni Selçuk Oğuzları) Araplara karışarak onların dinini kabul ettiler. Halife Araplardan olmak üzere müslümanların hükümdarı oldular[64]. Tarihe ve Oğuz Destânına uygun olarak bu tasviri yapan Süryanî müellifin fikirleri burada kısaca nakledilmiştir. Türklerin tarihî istilâları komşu kavimler üzerinde öyle müthiş bir te'sir yapmıştır, ki eskilerin "*İskender Seddi*" dedikleri bu demir kapıların ötesinde efsânevî bir Ye'cüc ve Me'cüc kavmi tasavvur etmişler ve bazan da Türkleri bu kavim sanmışlardı. İskender (**Zülkarneyn**) seddinin yıkılışı halinde büyük istilâ ve tehlikelerin vuku bulacağına dair efsâne ve hikâyeler eski olup Abbâsî Halifesi de bu durumu tetkik için bir hey'et göndermişti. Çağdaş bir Selçuklu tarihçisine göre de "*Türkler her ülkeye girdiler*; her beldeyi aldılar ve hiçbir engel ile karşılaşmadan her tarafa yayıldılar. Öyle ki *almadıkları memleket, içmedikleri su, ateşlemedikleri ocak kalmadı.* Hükümdarlar onların gelişinden ürküp kaçtılar; vardıkları şehirleri ve memleketleri doldurdular; hâkimlerini atıp kendi valilerini tayin ettiler" ifâdeleri ile, tafsilâtı kaynaklarda verilen yarım asırlık bu insan selini kısaca belirtmiştir[65].

[64] Mihael, *Chronique*, III, s. 149-158.
[65] İmadeddin İsfahânî, *Zübdet un-Nusre*, s. 9; *Selçuklular tarihi*, s. 68.

6. Selçuklular ve İslâm Dünyasının Şükrân Hisleri

"Ey âlemin sultanı! Ben sana öyle bir mânevî ordu vücûda getirdim, ki duaları Allah'a kadar yükselir. Halbuki askerlerinin oklan bir milden öteye geçmez."

(Nizâm ül-Mülk)

İSLÂMİYET Mâverâünnehir hudutlarını aşıp bir asır zarfında (X. asır ortalarından XI. asır ortalarına kadar) büyük Türk ve göçebe kitleleri arasında yayılırken muhaceret hareketi de başlamıştı. Selçuklu devletinin kurulması ve İslâm dünyasına hâkimiyeti bu muhaceret sayesinde mümkün olmuştu. İlk Selçuklu sultanlarının dehâsı, Türk beyleri ve ordusunun kudreti ile insan akınları ve devlet otoritesi tedricen nizâma girmiş; Türkler az zamanda Türkistan'dan Akdeniz sahillerine kadar yayılmışlardı. Selçuklu idaresinde Türk hâkimiyeti başlamadan önce İslâm dünyası iç ve dış buhranlara düşmüş ve büyük tehlikelerle karşılaşmış bulunuyordu. İslâm medeniyeti ilim, kültür, felsefe ve teknikte mevkiini muhafaza etmekle beraber müslüman milletleri hayatiyetlerini kaybetmişti. Filhakika içeride mezhep ayrılıkları fikir ihtilâfından ileri ve bir nifak halini almış; İslâm nizâmını yıkıcı şiddetli mücadeleler gelişmişti. Eski İran'ın Zerdüşt dini ve Mazdakçı veya komünist akideleri müfrit Şiî (**Gulât-ı şîa**) adı altında canlanmıştı. Daha Abbâsîlerin ilk devresinde Horasan'da ve Türkistan'da doğan yeni mezhepler eski İran'ın yıkıcı akidelerini meydana çıkarıyordu. IX. asırda patlak veren ve hilâfetin Türk ordusu tarafından tenkil edilen Bâbek hareketi de Mazdakçı veya komünist fikirlere dayanıyordu. X. asırda aşağı Irak taraflarında meydana çıkan **Karmatîler** ise köle, işçi ve köylülerin birleşmesi ile *iştirakçi bir idare* kurmuşlardı. Gerçekten Sâsânîler zamanında Mazdak komünist doktrini ile yirmi sene kadar İran imparatorluğunu alt-üst etmiş; asîlzade ve ruhban sınıfına karşı açtığı mücâdele ile *mal ve kadının iştirakine* dayanan bir

mezhep vücuda getirmişti. Başlangıçta bu kudretli sınıfların nüfuzunu kırarak kendi otoritesini sağlamlaştırmak isteyen İran şâhı Kavad meydana gelen anarşi neticesinde tahtını da kaybederek Türklere (Ak-hunlara) sığınmış ve onların yardımı ile memleketine dönüp kargaşalığı bastırmıştı. Fakat asıl devlet nizâmı oğlu Anuşirevân tarafından kurularak buhrana nihayet verilmiş ve bu sebeple de tarih kendisine "**Dâdger**" veya "**Âdil**" sıfatını vermişti. İşte İslâm devrinde zuhûr edip İslâm dinini ve siyasî nizâmı yıkmak isteyen bir takım mezhepler bu Mazdaka bağlı bulunuyordu.

Filhakika bir kısım İran'lılar bir yandan Arap istilâsına ve İslâmiyete karşı tepki yapmakta; gizli ve âşikâre her fırsattan faydalanmakta idi. Öte yandan içtimaî şartlar da komünist temayülleri besliyordu. Zira Sâsânî devrinde mevcûd bulunan büyük toprak sahipleri İslâm devrinde de devam etmiş; İslâm medeniyetinin yükselişi ile muvazi olarak ticarî ve iktisadî inkişaflar da çok ileri bir seviyeye ulaşmıştı. Her yerde büyük bir zengin sınıf teşekkül etmişti. Bu suretle gelişen materyalist hayat karşısında fakir kitlelerin de huzursuzluğu artıyor; Mazdakçı fikir ve hareketlere içtimaî bir zemin hazırlanıyordu. Bu durum dolayısıyledir, ki X. asrın büyük coğrafyacıları: "İslâm memleketlerinde *zenginler paralarını kendi zevk ve eğlencelerine,* çirkin fiillere sarfederken Türkistan halkı mallarını *din, hayır* ve *cihâd* yolunda harcıyordu" diyorlardı. Böylece İslâm dininin insanlara ve cemiyetlere getirdiği madde-rûh muvazenesi bozulmakla içtimaî buhranlar şiddetleniyor ve *İslâm medeniyeti* de sarsıntı geçiriyordu. Bu durumu istismar eden müfrit Şiîler kuvvetleniyor ve İslâm nizâmını tehlikeye düşürüyorlardı. Hazret-i Peygamberin soyundan geldiğini iddia eden Fatımîler Mısır - Suriye'de hâkim olarak Şiî Hilâfetini bütün İslâm dünyasına yaymağa çalışıyorlardı. Dar bir zihniyet ve taassup içinde bulunan Fatımî halifeleri her tarafa propagandacı(dâ'î)lar göndererek gizli teşkilât ve faaliyetleri ile geniş bir tahribata girişmişlerdi. Bu halifeler arasında el-Hâkim ulûhiyetini ilân edecek kadar cinnet getirmiş; mezhep taassubu ile yalnız hıristiyanlara değil Sünnîlere de zulüm yapmağa ve bunları memleketinden sürgün etmeğe başlamıştı. Sünnî Abbâsî halifeleri bile bizzat Şiî Büveyh oğullarının elinde iktidarsız ve esir gibi idi. Bu umumî huzursuzluk kitleler arasında yayılmış ve bir "**Sâhib üz-zamân**"m zuhûru ümid ve hayallerini doğurmuştu. **Karmatî**'lerin İslâmın mukaddes şehri Mekke'ye tecâvüzleri ve Hacer-i esved'i götürmeleri de Müslümanları heyecana düşürmüştü. Bu dinî, ideolojik ve içtimaî buhranlar mezhep esasına dayanan parçalanmalarla ve Sünnî - Şiî mücadeleleri ile İslâm dünyasını bir uçuruma doğru sürüklüyordu. İslâm medeniyeti bugünkü

Avrupa medeniyetinin maruz kaldığı buhrana benzer bir sarsıntı içerisinde bulunuyordu.

İslâm dünyası içeride siyasî ve manevî buhranlarla sarsılırken dışarıda da Hıristiyan âlem Haçlı taarruz ve istilâlarına girişmişti. Müslümanların başlıca rakibi bulunan Bizans imparatorluğu, Anadolu'ya ve İstanbul'a karşı girişilen cihâd hareketlerini kırdıktan sonra, Anadolu'da mukavemet etmiş; İslâmların her yıl yapmakta olduğu *yazlık* (**sayfiye**) ve *kışlık* (**şitâiyye**) gazalar artık eski heyecan ve kudretini kaybetmişti. Nihayet müslümanların Erzurum-Toros dağları ve Çukurova hattı üzerinde kurdukları kuvvetli hudut (**Avâsim** veya **Sugûr**) müdâfaa teşkilâtı çökmüş; Bizanslılar şimalde Azerbaycan'a, cenupta Suriye ve Irak'a doğru ilerlemişler; hattâ Hilâfet merkezini ve Kudüs'ü tehdid altına almışlardı. X. asırda tam bir Haçlı hareketine girişen Bizans imparatorluğu istilâ ettiği bölgelerin müslümanlarını kılıçtan geçirdi. Böylece İslâmın geniş müsamahası ve dünya nizâmına karşı hıristiyanlar yalnız başka din ve mezheplere karşı değil şahıslara da hayat hakkı tanımıyan bir yolda ilerliyorlardı. Hıristiyanlığın yayılışından beri ve Yeni-çağlarda da bu hareketi devam etmiş; Cihâd ile Haçlı seferlerinin farkı bu suretle her zaman kendisini göstermiştir. Şimalde de Musevî Hazarlar, şarkta Manihaist Uygurlar bile müslüman ülkelerini tehdid edebiliyorlardı. Bu umumî tablo kudretli İslâm dünyası ve muhteşem İslâm medeniyetinin ne derece zayıf ve buhranlı bir duruma geldiğini göstermektedir.

Hazret-i Ömer zamanında denizden korkan Araplar sür'atle denizci olmuşlar; kurdukları donanmalarla Akdeniz'de askerî ve ticarî hâkimiyeti ellerine almışlar; bu denizin sahillerinde ve adalarında yüksek bir medeniyet kurmuşlardı. Akdenizin şimal sahilleri bile İslâm denizcilerinin işgal ve tehdidleri karşısında bulunuyor; Adriyatik denizinden İstanbul'a giden Hıristiyan gemiciler bile seyahatlerini gizlice yapıyorlardı. Bu durum dolayısıyledir, ki büyük mütefekkir İbn Haldun "*Hıristiyanlar artık Akdeniz'de bir tahta parçası dahi yüzdüremiyorlardı*" ifâdesiyle zarîfane bir istihzadan kendini alamamıştı[66]. İslâmların VII. ve VIII. asırda İstanbul muhasaraları, Endülüs(İspanya)de valileri Abdurrahman Gafikî'nin Poitier (732) meydan muharebesi muvaffakiyetsizliğe uğrayınca şarktan ve garpten kıskaç içine alınan Hıristiyan dünyası böylece kurtulmuş; Bizans'ın ve Avrupa'nın İslâm olması veya İslâm nizâmına girmesi imkânı kalmamıştı. X. asırda Hıristiyanların şarkta, garpte ve Akdeniz'de Haçlı taarruzlarına girişmesi İslâm dünyasının geçirdiği buhranla mümkün olmuştu. Kıbrıs, Girit ve Sicilya adaları artık Hıristiyanların eline geçmişti. Sicilya'da kurulan Norman Kırallığı müslü-

[66] *Mukaddime*, trk. trc. II, s. 100.

manların yardımı ve İslâm medeniyeti sayesinde Avrupa'nın en ileri bir ülkesi haline gelmiş; arapça burada ilim dili olarak devam etmiş; Müslüman âlimleri kıralların idaresinde ilmî ve idarî işlerde onlara yardımcı olmuşlardı. Girid'i işgal eden Bizanslılar ise burada İslâmlardan faydalanacak yerde mutad olduğu üzre onları tamamiyle imha etmişlerdi. İspanya'da çok yüksek bir medeniyet kuran Araplar ve Berberîler de bu medeniyetin bahşettiği ileri hayat içerisinde tedricen gevşemişler ve dağlık bölgelere sığınan hıristiyanların mücadeleleri karşısında şimdi gerilemeğe başlamışlardı. İslâmiyeti yeni kabul etmiş bulunan Karahanlılar şarkta cihâd ile uğraşmakta ve İslâm dünyasını o taraftan gelen istilâlara karşı korumakta idi. Şarkî İran ve Horasan'da kurulan Gazne devleti de sadece Hindistan sefer ve fetihleri ile meşguldü. Hilâfet merkezine hâkim bulunan Büveyhîler zayıf ve Abbâsî devletini tahakkümlerine almış şiî bir devlet idi. Diğer küçük devletler de birbirleriyle mücadele ediyor ve dolayısıyle bunlardan hiçbirisi İslâm dünyasını koruyacak bir kudret ve kabiliyete sahip bulunmuyordu. İşte göçebe Türklerin büyük kitleler halinde İslâm dinine girmeleri, İslâm memleketlerine göçleri ve İslâm dünyasına hâkimiyetleri bu buhranlı devre rastlar[67].

İslâmın talihinin tersine döndüğü, iç ve dış buhran ve istilâlar ile ümidsizlik hüküm sürdüğü bu devirde Türklerin (Oğuz ve Karlukların) İslâm dinini kabullerine dair gelen haberler müslümanlar için bir teselli kaynağı teşkil ediyordu. Zira X. asır Arap coğrafyacılarının ifâdesi ile "*Türkler cesaret ve şecâatta başka kavimlere üstün*" olduğu için **Dâr ül-İslâm**'m hudutlarında cereyan eden savaşların en şiddetlileri Türklerle vuku'buluyordu[68]. Abbâsîler devrinden beri Şamanî Türklere karşı İslâm dünyasını müdâfaa edenler müslüman Mâverâünnehir Türkleri olduğu gibi Hilâfet ordularını da onlar vücuda getiriyordu. Şimdi bu kuvvetli milletin toptan İslâmiyeti kabulü yalnız şark hududlarmın emniyetini sağlamıyor; aynı zamanda İslâm dünyasına hizmetleri ümidini de veriyordu. Nitekim şarktan gelecek fâtih *Türklerin İslâmiyeti* kurtaracağına dair bir takım hadîs, tebşîrat, kehânetler de yayılıyordu.

Filhakika, Selçukluların zuhûrundan takriben bir asır önce, Mukaddesî'nin naklettiği bir hadîs çok dikkate şâyândır. Şiî Büveyhî'lerin İslâmiyete yaptıkları büyük fenalıklar münasebetiyle nakledilen bu hadîse göre Hazret-i Peygamber: "*Horasan'da Arap olmayan güzel yüzlü*, hakîm bir insan zuhûr edecek; onun adı da benimki gibi *Muhammed* olacak ve Büveyhîlerin ta-

[67] Osman Turan, *Türkler ve İslâmiyet*, s. 469-470.
[68] İbn Havkal, s. 457-469; İstahrî, s. 290-292.

hakkümüne nihayet verecektir. Horasan'dan büyük **Dervâzât'a** değin fetihler yapacak; karşısında tek bir silâhlı kalıncaya kadar kılıcı bırakmıyacak; İran, Irak ve Mekke hutbelerinde adı okunacaktır" tebşirinde bulunmuştur[69]. Bu ifâdenin ilk Selçuklu sultanı Tuğrul Beye uygun geldiği şüphesizdir. Zira onun devletini Horasan'da kurması, bahis mevzuu ülkelere hâkim olması, İslâmî Muhammed adını taşıması ve nihayet Büveyhîleri ortadan kaldırması hep ona ait icraat ve vasıflara işarettir. Bu hadîsin İslâm kaynaklarında bir kehânetle te'yidi de kayda şâyândır. Gerçekten Halife Mem'ûn (813-833), Abbâsîlerin en parlak devrinde, Zâbulistan emîrine mensup müneccime hânedanının âkıbeti hakkında bir sual sormuştur. Müneccimin kehânetine göre şimal-şark taraflarından zuhûr edecek Türkler, Büveyhî (Deylemî)lerin tahakkümüne nihayet verdikten sonra, Irak, Suriye ve Rum (Anadolu)a sahip olacaktır. Bu kehânet de kaynaklarda zikredilmiş ve İbn Haldûn bunu mezkûr hadîsle birleştirmiştir[70].

Hazret-i Peygamberin Türkler hakkında söylediği sözler arasında "*Türkler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayınız*" hadîsi kaynaklarda çok yaygın olup Tuğrul Bey zamanında Türklerin meziyet ve faziletlerine dair bir eser yazan İbn Hassûl, cihâdın farz olmasına rağmen, bu hadîsin mevcudiyetini onların üstünlüğü hakkında en sağlam bir delil olarak zikreder. Bununla alâkalı olarak Muâviye'nin Azerbaycan valisine Türklerle savaştan sakınmayı emrettiği rivâyeti de kayda şâyândır. Bu hadîs'e bazan Türkler yanında Peygamberin sempatisini kazanan Habeşliler de eklenmiştir. İbn Sa'd(ölümü 845)ın sahabelerin hayatına dair **Tabakat**'ında *Türklerin Arapları çöllere süreceklerine dair* başka bir hadîs de nakledilmiştir. "Türkler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayınız. Zira ümmetimin hâkimiyetini ilk defa **Kantura** oğulları (Türkler) ellerinden alacaktır" rivâyetleri vardır[71]. Bu hadîs ve rivâyetlerin bu devirde yayılması zamanın psikolojisini göstermek bakımından çok mühimdir.

Müslüman dünyasının bu ümidleri boşa çıkmamıştır. Oğuz Türklerinin müslüman olması ve Selçuklular idaresinde, Şimalî Afrika hâriç, bütün İslâm dünyasını hâkimiyetleri altına almaları İslâm medeniyeti ve kavimlerine kudret ve hayatiyet getirdi; müfrit Şiî ve yıkıcı faaliyetler bertaraf edildi. Türkler siyasî liderliği almakla ve manevî liderliği halifeye vermekle beraber bu iki kuvvet Türk-İslâm mefkûresi etrafında birleştirildi. *İslâmın sultanı ve*

[69] *Ahsen üt - tekâsîm*, s. 472; *Selçuklular tarihi*, s. 305.
[70] İbn Haldun, *Mukaddime*, II, s. 226.
[71] İbn Hassûl, "Tafzîl ul-Etrâk", *Belleten* XV (1940), a. 42 (Arapça metni), Yakut, *Mucem ul- buldân*, U, ı. 23; Z. Kazvînî, s. 515.

hâmisi olan Selçuklu hükümdarları ilk İslâm istilâsında kanatları kırılan ve bilâhare tekrar kanatlanarak şiddetli taarruzlara geçen Bizans imparatorluğunu yalnız durdurmadılar; onu Anadolu'dan atmak suretiyle asırlarca başarılamayan bir cihâd mefkûresini de gerçekleştirdiler. Türkistan'dan akan insan kitlelerine bu sayede yeni bir yurt kazanıldı ve diğer müslüman ülkeler de bu muhaceret baskısından kurtarıldı. Böylece Türkler İslâm dünyasını *iç buhranlardan ve dış tehlikelerden* emin bir duruma getirdiler. Selçuklular siyasî ve askerî kuvvetin kâfi gelmiyeceğini ve *manevî nifaka, dinî* ve siyasî suîkasdlara karşı ilim, fikir ve mefkûre ile cihâzlanmanm lüzumunu da kavradılar. Bu sebepledir, ki ilk büyükleri **Nizâmiye** adını alan medreseler kuruldu ve bütün İslâm dünyasına yayıldı. Hoca ve talebelerin meccanî okumaları, çalışmaları ve himâyeleri için medreseler, din ve tarikatlar için imaret ve zâviyeler, halk ve yolcular için de kervansaraylar ve hastahâneler inşa edilerek bunlara vakıflar tahsis edildi. Böylece, tarihte ilk defa, *Türklerdir ki ilim ve kültürü* bu derece geniş teşkilâtı ile, devlet himâyesine almış, yaymış ve *meccanî yaptırmıştır.* Bu sayede müfrit Şiî ve komünist cereyanlara, gizli teşekküllere karşı büyük bir fikir ve mefkûre ordusu meydana getirilmiş; Türk - İslâm manevî birliği ve nizâmı kurulmuş; içtimaî hayır ve yardım teşebbüsleri de geniş ölçüde teşkilatlandırılmıştır.

Filhakika büyük devlet adamı vezir Nizâm ül-Mülk'e göre, eski pâdişâhlar âlimlere maaş vermedikleri ve onları bir vazife ile bağlamadıkları için bunlar çok defa hükümdarlara ve devlete karşı hareket ediyorlardı. Bu münasebetle de: "*Dünyanın efendisi* (Melik-şâh), Afrâsyâb (Oğuz Han) neslinden olup *dindarlara ve âlimlere saygı*, zâhidlere ihsan, fakirlere şefkat ve halka adalet yapmak gibi dünyada hiç bir kimseye nasip olmayan yüksek vasıflara sahiptir ve *cihâna hâkimdir.* Halifeler zamanında devlet çok genişlemiş idiyse de yine de **Haricî** ve âsilerden endişe vardı. Allah'a şükürler olsun, ki bu uğurlu zamanda böyle bir kaygı kalmamış ve kimse muhalefet düşünemez olmuştur" ifâdeleri ile eski ve Selçuklu devirleri arasındaki büyük farkı meydana koyar[72]. İslâm dünyasının her tarafında, bugün dahi, görülen cami, medrese, hastahâne, kervansaray, türbe ve zaviye gibi âbideler hep Selçukluların ve tâbilerinin eseri olup hem iktisadî ve hem de kültürel yükselişin maddî delilleridir. Nitekim Abbâsî halifeleri devrinde 396 milyon dirhem olan İslâm imparatorluğu hazine varidatı Melikşâh zamanında 210 milyon altın dinara yükselmişti[73]. İktisadî ve malî kudretle muvazi olarak ilim ve kültürün bu derece himâyesi ve neşri de ancak 20. asrın demokratik ve sos-

[72] *Siyâset -nâme*, Nşr. Ch. Schefer, s. l, 145.
[73] *Selçuklular tarihi*, s. 247.

yal mücadelelerinden sonra mümkün olmuştur. Bu medenî yükselişin bir misali olarak her türlü ihtiyacı meccânen karşılayan muhteşem kervansaraylarda yolcuların tedavisi için tabîb ve hastahâne, müsafirlerin okuması için de kütüphane bulunduğunu kaydetmek yerinde olur[74].

İslâm mütefekkirleri Selçuk sultanlarının hizmetlerini takdir ve şükranla anlatmakta kusur etmemişlerdir. Devrin bir tarihçisi: "Selçuklu pâdişâhları hep güzel ahlâka sahip idi. Onların *bayrakları yükseldikten sonra ihtiyar dünya tazelendi* ve *güçleşti;* onların **ıktâı** olarak imâr edildi. Selçukluların iyi idareleri sayesinde *dünya nizâma kavuştu; İslâmın sancakları kuvvet buldu.* Şarkta ve garpte medrese, ribât (kervansaray) ve minarelerin çoğu Selçuklu sultanları ve vezirlerinin eseridir. *Bu hânedanın devletleri inhitata* yüz tutunca da *memleketlerin mâmuriyeti ve halkın asayişi bozuldu*" derken devrin görüş ve duygularına hakkıyle tercüman olur[75]. Moğol devri müellifi Hamdullah Kazvînî de bir mukayese yaparken: "*İslâm hânedanlarının çoğu bir ayıpla mâlûldür.* Emevîler **Haricîlik** ve **Zındık**lık ile, Abbâsîler **İtizâl** ile Gazneliler ve Harezmşahlar menşe'leri dolayısıyla hakir (yâni köle) olmakla kusurludurlar. Halbuki *Selçuklular bütün bu illetlerden pâk, temiz ve dindar müslümanlardır;* halka şefkat bunların mümtaz vasıflarıdır" ifâdesi ile kanaatini bildirir[76]. Moğol istilâsında vatanının tahrib ve kıtâle uğraması sebebiyle Anadolu'ya kaçan mutasavvıf Necmeddin Râzî: "Müslümanlar emniyet, asayiş ve rahatı Selçuklu hânedamnın *mübarek* **çetr**'leri (hükümdarların şemsiyesi; çadır) gölgesinde buldular. Bu *dindar pâdişâhlar* zamanında yapılan medrese, cami, hankah, ribât, hastahâne, köprü ve diğer hayır müesseseleri hiç bir devirde yapılmamıştır. Âlimlere, zâhidlere ve halka gösterilen iyilik, girişilen gazalar ve kazanılan zaferler hiçbir devirde vuku bulmamıştır. Bu husus o kadar âşikârdır, ki tafsilâta lüzum yoktur. Zira Türkistan, Hârezm, Horasan, Kirman, İran, Sistan (Afganistan), Irak, Suriye ve Rûm (Anadolu) onların ve kölelerinin eserleri ile doludur. Müslümanlar bu *mübarek hânedana* dua ve senâ ile meşguldurlar" der ve Selçukluların yaşıyan bir koluna ait Türkiye'de yeni bir vatan bulur.[77] Bugün İslâm dünyasında rastlanan âbide ve tarihî eserlerin ekseriyeti Türklere ait bulunmakla bu ifâdelerin bize kalan maddî delillerini teşkil eder.

---

[74] Osman Turan, "Selçuk kervansarayları", *Belleten* XXXIX (1946), s. 471-496; İbn ül-Esîr, XII, s. 94.

[75] Afzaluddin Kirmanî, *Vakayi-i Kirmân*, Tahran 1326, s. 29-30.

[76] *Tarih-i Güzîde*, s. 434.

[77] *Mirsâd ül-ibâd*, s. 11-12. Bu münasebetle yine bak. *Câmi'üt - tevârih*, nşr. A. Ateş, II 5, s. 3-4.

İslâm mütefekkirlerine ait bu görüşler, yalnız Sünnîlere mahsus olmayıp mu'tedil Şiîler de aynı düşüncelere sahip idiler. Zira Türkler çok dindar ve ekseriyetle Sünnî-hanefî mezhebine bağlı bulunmakla beraber yabancı dinlere olduğu gibi İslâm mezheplerine de saygı gösteriyor ve hürriyet tanıyorlardı. Bu sebeplerdir, ki devlet nizâmına aykırı harekette bulunmıyan Hıristiyan ve Yahudiler gibi mu'tedil Şiîler de tam bir hürriyete sahipti. Alevî şeyhlerine, seyyidlere, onların zaviye ve medreselerine de vakıflar yapıyorlardı. Nitekim Şiî âlimi Abdülcelil Kazvinî, 1165(560)de, yazdığı eserinde **"Cihâna hâkim Türkler"** sayesinde hürriyet ve himâye gördüklerini, **Râfizî ve Mülhid**lerin bertaraf edildiğini; İslâma büyük hizmetler yapıldığını, müslümanlıkta câmi, medrese, zaviye ve bütün hayır ve iyiliklerin *"İslâmın gazileri ve efendileri"* Selçukluların eseri olduğunu; bütün fenalıkların da onların *uğurlu kılıçları* ile yok edildiğini tafsilâtı ile anlatır ve *"Allah'ın takdiri ile Türklerin cihâna hâkim"* bulunduğunu ilâve eder[78]. Bu mütefekkirlerin ekseriyetle Selçuklular hizmetinde veya zamanında yazmadıkları gibi Türk olmadıklarını da belirtmeliyiz. Nitekim Türk hâkimiyeti ve Selçuklu devri hakkında Hıristiyanların belirttiği şükran hisleri de aynı mahiyette olup aşağıda görülecektir. (Bölüm V)

Selçuklular devrinde vakıf müesseselerde verilen maaşlardan başka ilim ve din adamlarına hazineden ihsan edilen yıllık meblâğın miktarı da 300.000 altın tutuyordu. Nizâm ül-Mülk Melik-şâh'a: *"Ey âlemin Sultanı!* Ben sana öyle bir *manevî ordu vücuda getirdim, ki* onların duaları arşa ve Allah'a kadar yükselir. Halbuki askerlerinin okları bir milden öteye geçmez" ifâdesiyle de manevî kuvvetin ehemmiyetini güzelce belirtir[79]. Bu sayededir, ki İslâm âlimleri ömürlerini ilme vakfedebiliyor ve seksen cildlik muazzam eserler te'lif edebiliyorlardı[80]. Sultan Sancar'm âlim, şair, filozof ve san'atkârları himâyesi, bunlara yaptığı ihsanlar hayranlık verecek bir derecede idi. Bu dev-

[78] *Kitab ün-Nakz*, Tahran 1331, s. 47, 58, 73, 81, 229, 473, 493, 511.

[79] *Siyâset - nâme*, s. 145; İmâdeddin İsfahânî, s. 59; *Ahbâr ud-devle*, s. 67.

[80] Bir Avrupalı âlim İslâm âlimlerinin 80 cildi aşan bir miktarda çok eser vermelerinde "Lâtin yazısından beş defa kısa olan harikulâde *müsaid Arap yazısının" tesiri üzerinde durur (H. Bitter, Classicisme et Declin cadturel dans l'histoire.)* Lâtin harfli metinlerin okunuşunda dikkat harfler üzerinde harcanırken Arap harflerinde bir cümlenin birden okunması kolaylığı vardır.. Zira Lâtin yazısı sâde şakulî olduğu halde Arap yazısı ufkî, şakulî ve inhinâî üç tarzda yazılmakla harf yerine şekil ve kelimeler birden okunur ve muhakeme yalnız mânâ üzerinde toplanır. Bu hususiyet kolaylık yanında estetik güzellikle de İslâm yazısının üstünlüğünü sağlar. Bu yazının harikulâde ince ve güzel bir san'at hâlinde tekâmülü de şüphesiz Osmanlıların eseridir. Osmanlı ferman ve tuğraları da Türk ihtişamının yazı san'atında nasıl ifâde edildiğini göstermiştir. Öyle ki mimarîde Süleymâniye ve Selimiyye, müzikte Dede efendiler ne ise yazıda da bu tuğralı fermanlar aynı azamet ruhunun tecellisine delâlet eder. Bugün Lâtin harfleri ile kûfî şekilleri andıran bazı yazılarla belirme temayülü Türklerin burada san'atlarını göstermeleri ümidini doğuruyor.

rin büyük mütefekkiri Gazalî İslâmın geçirdiği fikrî ve dinî nifak karşısında muzdarip olmuş ve bu uğurda bir mücâhid olarak Selçukluların İslâm siyaseti ve nizâmına hizmet etmiştir. Gazalî manevî kargaşalığın âmili olarak yalnız müfrit Şiîlere ve Batınîlere değil hataya düşmüş ve imanı sarsmış filozoflara karşı da hücuma geçerek **Tehâfüt ül-felâsife** (Filozofların sukutu) adlı eseri ile onların gaflet, gurur ve yanlışlarını meydana koymuştu. Böylece devrin büyük mefkûrecisi olarak felsefenin haksız ve yersiz tecavüzlerine karşı dini ve imam korumuş; bu sebeple de asırlarca muhafaza ettiği **Hüccet ül-İslâm** pâyesini kazanmıştır[81].

[81] *Selçuklular tarihi*, s. 335.

7. Türk ve İslâm Mefkûrelerinin Kaynaşması

"Kılıç Türklerin elinde bulundukça senin mezhebine zevâl yoktur."

(İmam Azam'a Hâtıf'ten gelen bir ses)

"Kendime bir saray yapıp da yanında bir cami inşa etmezsem Allah'tan utanırım."

(Tuğrul Beğ)

TÜRKLER İslâm din ve medeniyetine girince, maddî-manevî bir yükselişe eriştikleri gibi kendi cihân hâkimiyeti mefkûrelerini ve dünya nizâmı dâvâlarını da orada bulmuş oluyordu. Gök-türklerden sonra Türklerin siyasî parçalanmaları ve büyük bir imparatorluk kuramamış olmaları birçok yabancı dinlere ve kendi mizaçlarına aykırı inanışlara bölünmeleri ile alâkalı idi. Nitekim Türklerin cihân nizâmı ve hâkimiyeti dâvâları eski Şamanî ve yeni İslâm din ve medeniyetlerine mensup oldukları devirlerde hüküm sürmüş ve sonunda en yüksek dereceye ulaşmıştır. Filhakika İslâmın Allah, din ve hayır yolunda cihâdı Türklerin Şamanî devrindeki mefkûrelerini daha kuvvetli bir şekilde canlandırıyordu. Hazret-i Peygamberin hadîsleri ve İslâm büyüklerinin sözleri de Türkleri hem İslâmiyete samimiyetle bağlamış; hem de burada kendi şuûr ve ideallerine kavuşmuşlardı. Selçukluların İslâm dünyasına hâkimiyet kurdukları zamanda yaşıyan Kâşgarlı Mahmud bu devrin millî gururunu duyar. Bu münasebetle o Allah'ın: "Benim Türk adını verdiğim ve şarkta yerleştirdiğim bir ordum vardır. Bir kavme gazaplandığım zaman onları o kavim üzerine saldırtırım (hâkim kılarım)" dediğine dair bir kudsî hadîs nakleder[82]. Mahmud'un bazı rivâyetlerini kaydettiği bu hadis Türklerden ve Moğollardan bahseden daha -sonraki kaynaklarda da sık-sık

[82] *Dîvân*, I, s. 294.

nakledilmiştir[83]. Bu hadîs aslında Şamanî devrinde "*Türk Tanrısı*"nın Türk milletini koruduğuna ve mümtaz kıldığına dair inancın, İslâmî bir mahiyet alarak, ifâde edilmesinden başka bir şey değildir. Nitekim İslâm kaynakları gibi eski Hıristiyan kaynakları da *Türkleri Allah'ın askeri* sayan bir inancı kaydetmişlerdir[84]. Filhakika Hun hükümdarları "*Allah'ın kamçısı*" telâkki olunmuş; Allah'ın Avrupalıları ve Bizanslıları cezalandırmak için Hunları ve Türkleri gönderdiği inancı onlar ve Türkler arasında asırlarca yaşamıştır. Süryanî müellifleri de bu inanca hususî bir mâna veriyor ve "*Tanrının kendilerini Rumların fenalıklarından kurtarmak için Türkleri gönderdiği*" kanaatini taşıyorlardı. Avrupalı Yahudilere göre de Hıristiyanlar kendilerine fenalıklar yaptığı için Allah onlara karşı Hunları, Türkleri ve Moğolları memur etmiştir[85]. Kâşgarlı Mahmud'un Türkleri "*Tanrının Ordusu*" (**Cund Allah**) sayan rivâyeti Türk ve Moğol hükümdarlarının yazdıkları mektup ve fetih-nâmelerde kullanılmıştır. Meselâ İlhanlı Hükümdarı Hülâgü'nün Mısır Sultanına, Fâtih Sultan Mehmed'in Cihân-şâh'a gönderdiği mektuplarda askerlerinin "*Allah'ın galip ordusu*" olduğunu yazarlar[86]. Muâviye'nin Hazret-i Peygamber'in "Türklere dokunmayınız" hadîsine göre hareket etmesi için Azerbaycan valisine verdiği rivâyet edilen emirden başka Halifenin askerleri bir karşılaşmada (1245 yılı) Tatarları püskürttüğü halde, Hazret-i Muhammed'in "Türkler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayınız" hadîsine uyarak, Moğolları takipten vazgeçtiği kaydedilmişse de burada Moğol korkusunun hâkim olduğu muhakkaktır[87]. Osmanlı pâdişâhlarının da ordularına "**Allah'ın askeri**" sıfatını verdiklerini aşağıda göreceğiz.

Türkler İslâm dünyasına hâkim olunca İslâm Peygamberi ve büyüklerinin sözleri böylece onların cihângirlik ideallerini kuvvetlendiriyordu. Tuğrul Bey zamanında Büveyhîlerin zulmünden ve neseblerinin uydurma olduğundan bahseden İbn Hassûl Sultanın asîl ve Afrâsyâb (Oğuz Han) soyundan geldiğini, Türklerin fazîlet ve üstünlüklerini belirtirken yukarıda geçen hadîsi de en kuvvetli bir delil olarak ileri sürüyordu. İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe'ye atfedilen bir rivâyet de kayda şâyândır. Buna göre Ebû Hanîfe hac es-

[83] Bak. Aksarayî, *Müsâmeret ül-ahbâr*, s. 51 (not); Cüveynî, I, s. 17; Cüzcanî, *Tabakat-i Nâsirî*, trc. Raverty, s. 353; Nizâmeddin Şamî, *Zafer-nâme*, nşr. F. Taver, t. 218; Eflâkî, *Menâkıb ül-ârifîn*, 227a (Ankara Maarif Kütüphanesi). Bu hadîs birkaç asır boyunca Türklerden bahseden çeşitli kaynaklarda nakledilmiştir, ki bu da İslâm dünyasında ne kadar yaygın olduğunu gösterir. Kâşgarlı Mahmud'un eseri çok az tanınmış ve hattâ meçhul kalmış olduğu halde bu yayılış dikkati çeker ve ona ait olmadığına delâlet eder.

[84] Bak. Böl. II, bahis I, 2.

[85] Süryani Mihael, *Chronique*, III, s. 154; Mathew Paris, IV, 131 - 133 (Rockhill, *Journey of. W. Rubruck*, s. 114; S. Eckhardt, *Attilâ ve Hunları*, s. 149, 152, 155.

[86] Makrîzî, *Sulûk*, I, s. 427, 431; Aksarâyî, s. 50; Feridun Bey. *Münşeat us-Selâtîn*, I, s. 255.

[87] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, s. 168.

nasında: "*Ey Allahım! Ben senin için Muhammed'in şeriatını takrir ettim. Eğer içtihadım doğru ve mezhebim haksa bana yardım et*" der. *Hâtiften* gelen bir ses ona: "Sen doğru söyledin; *kılıç Türklerin elinde bulundukça* mezhebine zevâl yoktur" cevabını verir. Bu rivâyeti nakleden Selçuklu tarihi müellifi Râvendî şunu ilâve eder: "Allaha hamd olsun, ki artık İslâmın arkası kuvvetli ve Hanefî mezhebi mensupları mes'uddurlar. Zira Arap, Acem, Rum ve Rus diyarlarında kılıç Türklerin elindedir. Selçuklu sultanları Hanefî âlimlerini o kadar himâye etmişlerdir, ki onların sevgisi ihtiyar ve gençlerin kalbinde bâkîdir"[88]. Bu rivâyet kaahir ekseriyeti Hanefî olan Türklerin mezhep kurucularına karşı ne derece bağlı bulunduklarını da gösterir. Nitekim Sultan Sancar, Gazâlî'nin Ebû Hanîfe'yi tenkid ettiğine dair bir rivâyet duymuş ve bundan üzülerek bu büyük âlimi huzûruna dâvet etmişti. Bu dâveti, ancak şartlı olarak kabul eden Gazâlî "*İslâmın hükümdarı*" (O zaman henüz melik idi) Sancar'a büyük müctehid Ebû Hanîfe aleyhinde konuşmanın imkânsız bulunduğunu söylemişti. Buna çok sevinen Sultan Sancar bu cevabı başka ülkelere de yaymak istemiş ve Gazâlî'nin inzivada kalmasına razı olmıyarak kendisine medreseler yaptırmış; ders ve irşâdlarına başlamasını rica etmiştir[89].

Türk cihân hâkimiyeti şuûru ve gururunu duyan Kâşgarlı Mahmud, mensup olduğu Karahanlılardan sonra, Selçuk imparatorluğunun İslâm dünyasının başına geçtiğine şâhid olarak bu duygularını şu şekilde ifâde etmiştir: *Türklerin Allah'ın askeri ve dünyanın hâkimi* olduğunu, Allah'ın dünyanın idaresini onlara verdiğini belirterek "*Tanrı onları Türk adı* ile adlandırdı. Kendilerini yeryüzünün hükümdarı ve devrin hâkanları yaptı; herkese üstün kıldı. Onları hakla te'yid ve kendilerine sığınanları ta'ziz eyledi." der. Buhara'h ve Nişâpûr'lu iki âlimden senetleri ile naklettiği bir hadîse göre Oğuz Türklerinin zuhûrundan ve Kıyâmet gününden bahseden Hazret-i Peygamber: "*Türk dilini öğreniniz!* Zira onların *hâkimiyetleri uzun sürecektir*" buyurmuş. Mahmud'a göre bu hadîs rivâyeti doğru ise din, değilse akıl türkçenin öğrenilmesini emreder[90]. O, bu duygu ve ihtiyaç dolayısıyle Türkçe-arapça mühim lügatini te'lif etmişti. Dikkate şâyândır, ki Tuğrul Beyin zuhûrunu, Türk hâkimiyetinin uzun süreceğini ve İstanbul'un fethini vuku'larmdan önce müjdeleyen bu hadisler tamamiyle gerçekleşmiştir. Söylemeğe lüzum yoktur, ki tarihçi için hadislerin **sahîh** veya **mevzû** (uydurma) olmalarından ziyâde bunların aksettirdiği psikolojik durum ve inançlar ehemmiyet arzeder; yaygınlığı ve devamlılığı da ehemmiyetlerini artırır.

[88] Râvendî, *Râhat üs -sudûr*, nşr. M. İqbal, s. 17 -18.
[89] *Selçuklular tarihi*, s. 235.
[90] *Dîvân*, I, s. 2-3.

Sultan Sancar zamanında, onun payitahtı Merv'de doğan Fahreddin Mübârek-şâh (XII. asır) Türklere, dünya nizâmlarına ve cihân hâkimiyetlerine dair güzel bilgiler verirken onların coğrafî yayılışını da buna delil gösterir. Gerçekten o, Çin'den Rum ülkelerine, şimalin buzlu bölgelerinden Hindistan'a (bu ülke de dâhil) kadar uzayan bütün memleketleri "*Türkistan*" adı ile adlandırmakta ve yeryüzünde *Türkistan kadar büyük bir ülke*'nin bulunmadığını söylemektedir. Müellif bu coğrafî durumu da Türklerin üstünlüklerinden biri olarak kaydeder. XIII. asır coğrafyacısı meşhur Yakut da meskûn arzın dörtte birinin "*Türk ülkesi*" (**Arz üt-Türk**) olduğunu ve Hindistan'dan Rum hudutlarına kadar devam ettiğini kaydederken aynı görüşe katılıyordu[91]. Nitekim bu devrin Rubruck ve Marcopolo gibi Avrupalı seyyahları da Tuna boylarından Çin hudutlarına kadar uzayan geniş ülkeleri "*Büyük Turkia*" adı ile gösterirken aynı realiteyi ifâde ederler ve Anadolu'ya da sadece "**Turkia**" derler[92]. Mübârek-şâh Türklerin meziyetlerini sayarken her millet arasında, müslüman olduktan sonra, irtidâtlar bulunduğunu, halbuki Türkler müslüman olduktan sonra bir daha dinlerinden dönmediklerini söyler. Bundan başka her milletin mensupları memleketlerinden ayrıldıktan sonra hakîr düşerken, bunun aksine, Türkler İslâm ülkelerine gelince kadir ve kıymetleri artar; kumandan ve emîr (hükümdar) olurlar. Bu münasebetle, menşe'de Türk köleleri olan Gazne ve Hindistan sultanlarını düşünerek, efsânevi Türk padişahı Afrâsyâb'a izafe olunan bir rivâyet nakleder. Bu rivâyete göre Afrâsyâb: "*Türk denizdeki sedefe benzer; orada iken kadri bilinmez.* Lâkin denizden çıkarıldıktan sonra pâdişâhların tacı ve gelinlerin ziyneti olur" demiş. Bununla ana-yurdundan ayrılan Türklerin İslâm ülkelerinde devlet kurmaları vakıasını belirtmiştir. Kâşgarlı Mahmud gibi Mübârek-şâh da: "Arapçadan sonra *Türkçeden daha güzel ve heybetli* bir dil yoktur. Eski zamanlardanberi emîr ve kumandanların çoğu Türktür; devlet, nimet, altın ve gümüş Türklerin elindedir. Büyükler, asiller ve bütün halk onların hizmetindedir. Bunlar Türklerin devleti sayesinde saygı ve saadet gördüklerinden bugün insanlar eskisinden daha fazla Türkçeye rağbet ederler" hükmünü verir[93]. Mübârek-şâh Türkçe hakkında bu düşüncelerini ifâde ederken Kâşgarlı Mahmud ve Ali-Şîr Nevâî ile birleşir. Nitekim Türkçe gibi Farsça da şiir ve eser yazan Ali-Şîr Nevâî bu iki dili mukayese eden **Muhakemet ül-lûgateyn** adlı tetkikinde Türkçenin Farsçadan daha zengin ve ifâde kabiliyetinin daha üstün olduğunu, Türkler Farsça konuştuğu ve şiir yazdığı halde İranlı-

[91] *Mucem ül-buldân*, I, s. 18.
[92] *Selçuklular tarihi*, s. 250, 310.
[93] *Tarih-i Fahreddin Mübarekşâh*, nşr. Dr. Ross, London 1927, s, 34, 35, 44; F. Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı*, İstanbul 1934, s. 125-154.

ların yazmak şöyle dursun konuşmağa bile kabiliyetleri olmadığını söyler ve bu hususlara dair delillerini ileri sürerek şâirleri Türkçe yazmağa teşvik eder[94]. Bununla beraber, millî şuûr ve gurur duyan, büyük Çağatay şâiri Türkçeye dair görüşlerinde ne kadar haklı ise Türklerin Farsça yazmalarını, Farsların Türkçe konuşamamalarını lehte tefsir ederken de o derece isabetsizdir. Zira bu son hüküm Farsların Türkler üzerindeki eski kültür tesirlerinin devam etmekte olduğunu gösterir. XIII. asırda Şeyh Hüsâmeddin Âsimî Arapça şiirleri **fesahât**, Farsçaları **melâhat** ve Türkçeleri de **sıhhat** vasıfları ile mümtaz gösterirken İslâm medeniyetine mensup üç büyük dilin husûsiyetlerini belirtiyordu[95].

Bu devirde Türk cihân hâkimiyeti fikri artık umumî bir inanç haline gelmişti. Subkî (XIV. asır) eski devirde *Türklerin ülkelerini ve merkezlerini* kimseye vermediklerini, buna mukabil Arap, Acep ve Rumların kendi ülkelerini başka milletlere kaptırdıklarını, kendi yurtlarında başkalarına esir olduklarını ve inkârı kabil olmayan bu üstünlüğün Türklere ait olduğunu söylediğini yazar[96]. Selçuklulardan önce Türkleri sadece askerî ve ahlâkî meziyetleri ile metheden Câhiz gibi mütefekkirlerden sonra bu devirde artık Türkten gayri bir milletin siyasî hâkimiyet hakkı kalmamıştı. Filhakika Selçuklu imparatorluğu parçalanınca Abbâsî halifeleri, Tuğrul Bey zamanından beri, Türklere terkettikleri cismanî saltanatı da ele geçirmeğe çalışıyor ve Selçuklulardan önce Büveyhîler zamanındaki hakîr durumlarını unutmuş bulunuyorlardı. Böylece bu sarsıntılar sırasında bir **Sultanlık** ve **Halifelik** mücâdelesi başlamıştı. Nitekim son Irak Selçukluları sultanı Tuğrul (1176-1194), kendisine karşı harekete geçen halîfe Nasır lidinillâh'a *sultanlığa karışmaması,* dîn işleri ve *imamlık* ile meşgul olması ihtarını yapmış; Selçuklu devrinde kurulan siyasî ve hukukî nizâmın muhafazası için sert bir mukabele göstermişti[97]. Esasen halifelerin geliştirmeğe başladığı orduyu da Oğuzlar teşkil ediyordu. Halifelerin askerleri kaynaklara göre savaşlarda *"Cinsin cinse, Türkün Türke temâyülü"* yâni milliyet duyguları tesiri ile Selçuklu ordusuna iltihak ediyor ve *"Türk atlarının kişnemelerini duyan Kûfe Râfizîleri kaçıyordu"*[98]. II. Kılıç Arslan'ın Bizanslara karşı 1176 zaferini tebşir ve tebrik eden ve aslen Türk olan şâir İbn Ta'âvîzî bu halifenin Türk askerlerini tasvir ederken "Senin ordundaki Türk arslanları kargıların teşkil ettiği ormandan başka orman bilmezler. Ceylân gibi iseler de saldırış zamanında

[94] *Muhâkemet ül-lûgateyn*, İstanbul 1315, s. 42-44, 55-58.
[95] Barthold, *İslâm medeniyeti tarihi*, s. 125.
[96] *Tabakat*, I, s. 166; Ş. Yaltkaya, "Türklere dair Arapça şiirler," *TM*. V, 307.
[97] Râvendî, s. 334.
[98] *Selçuklular*, s. 184, 187.

kurtlar gibi hamle yaparlar... Savaşta onun etrafını ay parçası gibi güzel Türk gençleri kuşatırlar. Başlarında tulga, vücudlarmda zırh bulunan bu askerler fidan boylu fakat demir gibidirler" der[99].

Türkler Arap ve Acemlerin İslâm dinine ve medeniyetine hizmetlerini takdir etmekle beraber onların artık hayatiyetlerini kaybettiğine ve hâkimiyetin sadece Türklere ait bulunduğuna inanıyorlardı. Bu sebeple Türkler onlara, istihfaf edici mânasıyle, **Tacik** adını veriyor; medeniyet içinde gevşemiş, ahlâk ve karakterleri zayıflamış insanlar nazarı ile bakıyorlardı. Bu duyguların Bizanslara karşı daha kuvvetli hissedildiği görülecektir. Hattâ aynı medenî tesirlerle savaşçı kabiliyetleri azalmış, maneviyatları zayıflamış şehirli Türklere de bu sıfatı veriyorlardı. Kâşgarlı Mahmud Sır nehri bölgesinde "Şehirlerinden dışarı çıkmamış ve *savaşçı rûhlarını* kaybetmiş Oğuzları bile **Yatuk** kişi adı ile aynı vasıfta sayıyorlardı"[100]. Timur istilâsından sonra Alıncak kalesi Kadı İmâdeddin'in idaresine bırakılmış; o da Türkleri ikinci plâna atmıştı. Bu durumda Karakoyunlular "Hiç bir zaman ve hiç bir yerde Türkmenler Taciklere itaat etmemiş; *saltanat ve hükümet daima Türkmenlerde* kalmıştır" diyerek Kadı ile müzakereye girişmeği red ettiler ve "*cinsin cinse meyli bulunduğu*" düşüncesi ile de müzakereye memur Taciklerin tavassutuna güvenmediler[101]. Göçebe Karakoyunlu ve Akkoyunlular arasında birçok savaşlar olduğu halde beyleri bazan "*Her ikimiz de Türkmen olduğumuzdan artık birbirimizle muharebe yapmıyalım ve düşmanlarımıza dönelim*" düşüncesi ile kavmiyyet veya milliyet duygularına bağlı bulunduklarını gösteriyorlardı[102]. Selçukla imparatorluğunun kuruluşu ve Oğuzların göçleri sırasında Musul Arap emîri Kureyş, öldürdüğü Türkmenlerin başlarını Bağdad'a, Halife'ye, göndermiş; halifenin Türk askerleri soydaşlarının bu akıbeti dolayısıyle matem yapmış ve onları defnetmişlerdi.[103]

Selçukluların hâkimiyetinden sonra İslâm dünyasında kurulan hemen bütün devletler ve iktidar Türk milletine ait bulunmuş ve bu durum yakın zamanlara kadar devam etmiştir. Hıristiyan Avrupa'da kıralların Cermen aslından gelmesi gibi Müslüman şarkta da hâkimiyet Türk milletine ve hânedanlarına, hususiyle Selçuklu ve Osmanlılara inhisar etmiştir. Türkler İslâm dünyasını iç ve dış buhranlardan kurtardıkları gibi Haçlılara karşı müdâfaayı da yine kendileri yapmış, Suriye ve Filistin'i temizlemişlerdir. Arap ve Acemlerin hayatiyeti o derece tükenmişti, ki bir kasırga gibi İslâm âlemi-

[99] Ş. Yaltkaya, *TM.* V, 324.
[100] *Dîvân* III, 11.
[101] Abdullah Nişâpûrî, *Tevârih-i Türkmaniyye,* Hususî ktp. yazma, s. 170.
[102] Ebû Bekir Tahranî, *Tarih-i Diyârbekriye,* nşr. N. Lugal ve F. Sümer, I, s. 58.
[103] *Selçuklular tarihi,* s. 74.

ni sarsan ve İslâm medeniyetini yıkan Moğol istilâsı en büyük tahribat ve katillerini Türkistan'da ve Türkler üzerinde yaptığı halde yine de hâkimiyet ve hayatiyetin temsilcisi Türkler idi. Nitekim Mısır sultanı yanında yaşıyan Ayıntap'lı Türk tarihçisi Bedreddin Aynî, Mısır Memlûkleri Sultanı Kutuz ve Baybars'ın Moğolları Ayn Câlût (1260'da) mevkiinde mağlûp etmesi üzerine: "Ne gariptir, ki Türklere (yâni Moğollara) karşı *İslâmiyeti yine aynı cinsten Türkler kurtarmıştır*" derken bu hakikati belîğ bir şekilde ifâde etmiştir. Mısır Türk sultanı Allah'tan yardım dileği ile savaşa girmiş ve zafer kazanınca da atından inerek secdeye kapanmış ve Allah'a dua etmiştir[104]. Hülâgü daha önce gönderdiği mektupta "Yeryüzünde *Tanrının Ordusu*" olduklarını yazarken bu hadîs ve inancın aslında Türklere ait bulunduğunu ve Memlûklerin de Türk olduğunu düşünmemiştir.

Müslüman dünyası Selçuk hâkimiyetini o derece takdir ve tebcil etmiştir, ki devletin kuruluşundan önce, yurt ve geçim arıyan büyük Oğuz göçebelerinin akın ve yağmalarına rağmen, yeni devrin getirdiği emniyet ve saadet dolayısıyle, onlara karşı da hiç bir şikâyet izi kalmamıştı. XII. asırda Sicilya'da Norman kırallarının sarayında ve Türklerden uzak bir yerde yaşıyan meşhur coğrafyacı İdrisî Türk hükümdarlarının meziyetleri ile Türkmenlerin kusurlarına işaret eder; "Sultanları mücâhid, kudretli, ihtiyatlı, âdil ve yüksek insanî vasıflarla temâyüz eder. Halk ise câhil, kaba ve zâlimdir" derken son cümlesi ile Selçuklu imparatorluğunun kuruluşundan önceki, göçebe akınlarını kastediyordu[105]. Lâkin feodal Türk devlet anlayışına göre bir Türk sultanı ile bir boy beyi arasında mühim bir fark yoktu. Zira kendi kabilesi ile birlikte bir yurda sahip olan bir Türkmen beyi mücâdele sonunda küçük bir beyliğin başı olunca derhal emniyet, asayiş ve nizâm kuruluyordu. Nitekim Selçuklular Gaznelilere karşı, 1038'de, ilk zaferi kazanıp Nişâpûr'a girince halkın endişesi karşısında İbrahim Yınal: "*Âdil bir pâdişâh olan Tuğrul Beye yazıyorum;* yakında gelecektir. Bugüne kadar yapılan yolsuzluklar zaruretle vukubulmuştu ve küçük halkın işi idi. Halbuki bugün *durum değişmiş ve memleket bizim olmuştur*" sözleri ile Türkmen beylerinin siyasî anlayışlarına tercüman olmuştu. Üç gün sonra şehre giren Tuğrul Bey de derhal âlimleri ve şehrin ileri gelenlerini kabul etti. **Dîvân-ı Mezâlim**'de otırarak halkın istek ve şikâyetlerini dinledi. Yanında bulunan kadı Sâ'id'e: "Biz yabancılarız; Taciklerin usûllerini bilmeyiz. Bu sebeple *bizden nasihat ve yardımlarınızı esirgemeyiniz*" diyerek yüksek insanî ve idareci vasıflarını göstermişti[106].

---

[104] *İkd ül-Cümân*, Veliyüddin Ef. No: 2391 (XIX), s. 436.

[105] *Géographie d'Edrîsi*, Fr. trc. Jaubert, I, s. 498.

[106] Beyhakî, *Tarih*, nşr. S. Nefîsî, s. 652, 654; İbn Funduk, s. 268, 273.

Göçebe Türkmenler hakkında Rumların davranışı da kayda değer. Filhakika Anadolu uçlarında, Bizans karşısında, bir beylik kuruluncaya kadar Türkmen akın ve yağmalarından şikâyet eden Rumlar, beylik te'sis olunduktan sonra, davranışlarını derhal değiştiriyor ve Bizans'ın kötü ve baskı idaresi yerine bu Türkmenlerin hâkimiyetini tercih ediyor; bu sayede devlet nizâmına ve adalete kavuşacaklarına inanıyorlardı, ki bu hususta pek çok misâl vardır. İşte Türkler ile Moğollar arasında esaslı farklardan birisi de budur. Nitekim bir milletin, ayrı boy beyleri idaresinde vukubulan Selçuk istilâsı, ilk zamanlarda zarurî olarak, birtakım akın ve yağmalara sebebiyet vermiş; fakat devlet kurulunca her şey düzelmişti. Halbuki Moğol istilâsı bir devlet idaresinde, büyük ordular vasıtası ile ve bir nüfûs hareketi olmaksızın vukubulmuş; buna rağmen toptan yağma, kıtal ve tahribler resmen yapılmıştı. Bu büyük farka dikkat edilememiş, yalnız büyük Rus âlimi W. Barthold Türklerin demokrat, Moğolların da aristokrat bir devlet idaresine sahip olduklarını, Türk beylerinin mevki ve asaletlerine rağmen Moğollar gibi halka hakaretle bakmadıklarını; bilâkis devletin kuruluşu ve yükselişinde halka birinci derecede mevki verdiklerini belirtmiştir. Hattâ Gök-türk hükümdarı Bilge Kağan bir kısım Türk beylerini kendi menfaatlerine düşkün, millî kültür ve töreye sadakatsizlik, Çin esaretine alışmış ve hiyânet etmiş olduklarını; buna mukabil halk kitlelerinin millî an'anelere ve istiklâl fikrine daha sıkı bir şekilde bağlı kaldıklarını belirtmiştir. Böylece burada da insan kurban eden Moğolların, Türklerden medeniyet seviyesiyle olduğu gibi devlet anlayışı ve insanlık duyguları ile de ne derece ayrıldıklarına dair yeni bir misâl daha vermiş bulunuyoruz.[107]

[107] W. Barthold, *Eski Türk kitâbelerinin tarihi ehemmiyeti,* s. 80; *Orta Asya Türk tarihi,* s. 7. Barthold Rusların Lehistan hâkimiyetine karşı davranışında da millî hassasiyetin beylerden değil halktan geldiğini söyler.

8. Selçuklu Sultanlarının Cihângirlik Dâvâları

"Biz temiz müslümanlarız; bid'at nedir bilmeyiz. Bu sebepledir ki Allah hâlis Türkleri aziz kıldı."
(Alp-Arslan)

SELÇUKLULAR en ümitsiz ve tehlikeli bir zamanda muazzam Gazne ordusuna karşı ilk zaferi kazanınca, 1038 Ramazan Bayramında, Abbâsî elçisi de Nişâpûr'da onlara geliyordu. Selçuklular bu münasebetle Halife tarafından tanındıklarını düşünerek çok sevindiler ve gurur duydular. Böylece uzun bir mücadele ve göç devrinin artık sona erdiğini ve uğurlu bir devrin başında bulunduklarını anlamışlardı. Bu hâdise, beş asır önce, ecdâdları Gök- türklere ilk zaferleri üzerine Çin ve Bizans elçilerinin gelişine benziyor ve aynı sevinç tekrarlanıyordu. Tuğrul Bey, 23 Mayıs 1040 yılı cuma günü, Dandanakan meydan muharebesini kazanıp saltanatını ilân edince Halifeye gönderdiği elçi ve mektup ile kendilerinin *pâdişâhzâde* (yâni Oğuz Han nesli) ve Gazne sultanlarının *kölezâde* olduklarını bildiriyor ve bu suretle İslâm hâkimiyeti ve saltanatının kendilerine aidiyetini belirtiyordu. Mektubun başında, Türk hâkimiyet alâmeti olarak, ok ve yaydan müteşekkil tuğrasını koyması da bu mânaya geliyordu[108].

Tuğrul Bey, bu büyük zaferden sonra, ordusu ile Hemedan'a girerken devrin evliyasından Baba Tâhir ve Baba Cafer ile karşılaşır; atından inerek onların ellerini öper. Baba Tâhir kendisine: *"Ey Türk! Allah'ın halkına ne yapmak istiyorsun?"* diye sorar. Sultan Şeyh'e: *"Ne emredersen"* cevabını verir. Baba Tâhir **"Muhakkak Allah adâlet ve ihsan yapmayı buyurur"** âyetini okuyarak *"Tanrının emrini yap!"* der. Tuğrul Beyin gözleri yaşarır ve **"Öyle yapacağım"** mukabelesinde bulunur. Bunun üzerine Baba Tâhir Sultan'ın elini tutar, abdest aldığı kırık ibriğinin kapağını parmağından çıkırıp onun

[108] *Selçuklular*, s. 56, 61 - 62.

parmağına takar ve "*Bunun gibi dünya ülkelerini senin eline koydum; adâlet üzre ol*" der. Selçuk Sultanı bu halkayı, daima uğurlu bir muska gibi taşır ve savaşlarda parmağına koyardı[109]. Bu suretle Tanrı'nın Oğuz Han'a ve evlâdlarına Irkıl Hoca ve Dede-Korkut, Cengiz Han'a Gökçe nasıl dünya hâkimiyetini verdiğini tebşir etmişlerse şimdi Baba Tâhir de İslâm ve dünya hâkimiyetini Allah'ın Tuğrul Bey'e öylece ihsan ettiğini müjdeliyordu. Büyük Türkmen akınları sel hâlini almıştı. Horasan-Azarbaycan yolunda "*Göçler karıncalar gibi*" kaynaşıyor; Tuğrul Beyin siyâseti ile asıl muhaceret hedefi Anadolu'da yurt bulmak olduğu halde yine de İslâm ülkeleri zararlara uğruyordu. Bu sebeple Kaim Bi-emrillâh büyük âlim Mâverdî'yi 1044(435)de bir mektupla Tuğrul Beye gönderdi. Halife bu mektupta: "*Ey Tuğrul Bey Muhammed*! Aldığın memleketler sana kâfidir; diğer İslâm ülkelerine dokunma" diyordu. Bununla da muhaceretin azametini, feodal mahiyette Türk ulusları üzerinde Tuğrul Beyin henüz hâkim olacak bir durumda bulunmadığını ve Sultanın da zaten muhaceret selini Anadolu'ya yönelttiğini kavrayamamış gözüküyordu. Bununla beraber Tuğrul Bey Halifeye: "Benim askerlerim (milletim) pek çoktur ve bu *memleketler ona kâfi gelmiyor.* Doğru hareket için elimden gelen her şeyi yapıyorum. Eğer adamlarımdan (Türkmenlerden) bir kısmı aç kalıp kötülük yapıyorsa buna karşı ben ne yapabilirim" cevabını veriyordu[110].

Tuğrul Bey, devletini kuvvetlendirdikten, Anadolu yolunu açan seferini yaptıktan sonra, Hilâfeti Şiî Büveyhîlerin elinden ve müslümanları şerlerinden kurtarmak maksadı ile, 1055 yazında Bağdad seferine çıktı. Halifeye gönderdiği Tuğrah (Ok-yay ve ismini hâvi) mektubunda "Hazret-i Muhammed'e hizmetle şeref kazanmak, takdis edilmek, bizzat Hacca giderek yolları açmak; âsileri tenkil etmek ve Mısır şaşkınları (Şiî-Fâtımîler) ile savaşmak arzusunda" bulunduğunu belirtiyor ve Halifeyi kurtarmak ve Bağdad'a girmek için yine de ondan izin istiyordu. Tuğrul Bey Hilâfet merkezine girip Büveyhîleri temizledikten sonra Halife kendisine tâc giydirme ve kılıç kuşatma merâsimini yaptı. Onu "*Dünya sultanı*" (Şark ve Garp) ilân etti; ona "*Rüknüddin*" (Dinin temeli) ve "**Kasîm Emîr ül-Müminîn** (Halîfenin ortağı) unvanlarını verdi. Böylece Selçuklular İslâm halifeliğini, Abbâsîler elinde himâyelerine almış ve dokuz asırlık Türk-İslâm saltanatı başlamıştır. Şeklen ayrı gözükmekle beraber Hilâfet ve Saltanat Selçukluların elinde bulunuyordu. Bu maksatla da sultan Bağdad'da bir "*Tuğrul Bey şehri*" (**Medinet üt-Tuğrul-bek**) inşa ettirdi. Şiî Büveyhîlere esir olan Sünnî halifelik artık

[109] Ravendî, s. 99.

[110] İbn ül-Esîr, IX. 180; İbn ül - Cevzî VIII, 113, 116, 233; *Sibt ibn ül- Cevzî*, Köprülü No: 1157, s. 102a; Bar Hebraeus, s. 203-204.

kurtulmuş; fakat siyasetle hiç bir ilgisi kalmamıştı. Hattâ halife ve sarayının masrafları bile sultanın yaptığı tahsisata (**ikdâ'a**) bağlanmıştı. Halîfe 1061 ağustos ayında Tuğrul Bey'e gönderdiği mektupta ona "**Büyük Şehinşâh**, Dünyanın (şarkın ve garbın) sultanı ve *İslâmın dirilticisi*" sıfatları ile hitap ediyordu.

Tarihin büyük şahsiyetleri arasında bulunan Tuğrul Bey (1040-1063) yabancı ülkelerde dağınık göçebeleri toplıyarak muhteşem bir imparatorluk kurdu. Müslüman Türklere yeni bir cihân hâkimiyeti devri, yeni bir medeniyet kapısı, İslâm dünyasına da kurtuluş ve nizâm yolu açtı. Onu göçebe reisliğinden Türk-İslâm sultanlığı tahtına çıkaran, adaleti, şefkati, merhameti, sabrı, ihtiyatı ve ketum oluşu gibi yüksek meziyetleri yanında idealistliği ve dindarlığı başta gelir. Eski Gök-türk kağanları nasıl Tanrıya inanıyordu ise müslüman Karahanlı hükümdarları ve Tuğrul Bey de İslâmın Allah'ına ve ruhuna öylece ve daha derin bir imanla bağlı idi. Bu sebeple *"Kendime saray yapıp yanında bir cami inşâ etmezsem Allah'tan utanırım"* sözü dindarlığının güzel bir belirtisidir. Sultanın Rey şehrinde (Tahran yakınında) bulunan âbidevî türbesi (**Gümbed-i Tuğrul**)nın bir asır sonra da ihtişamlı bir âbide ve ziyaretgâh olduğunu kaynaklar yazar. Muazzam camiler, hastahâneler ve kervansaraylar bırakan Selçuk ve Osmanlı Sultanları kendilerine çok mütevâzi saray veya köşkler yapmakla Tuğrul Bey'in İslâm-Türk mefkûresine göre hareket etmiş bulunuyorlardı. Çok dindar ve imanlı bir müslüman olan Tuğrul Bey haftanın iki gününü oruç tutmakla geçirir; fakat asla taassup da göstermezdi. Bağdad'da halîfenin kızı ile evlenirken türkçe şarkılar söyleyip rakseden askerleri arasında bizzat yetmişlik sultan da oyuna katılıyor; dizlerini yere vurup hopluyordu. Bu düğünün hâtırası olarak 1063(455)de basılan bir madalyada kendi kabartma resmi, bir yüzünde halîfenin ve diğer yüzünde de Sultan'ın adları yazılmış bulunuyordu[111].

Alp Arslan'ın kısa süren saltanatı (1063-1072) Türk devlet nizâmı ve cihân hâkimiyeti mefkûresinin en parlak devirlerinden birini teşkil eder. Selçuklu imparatorluğu, bu kısa müddet zarfında, ecdâdları Selçuk'un yaşadığı Sır-derya boylarından Akdeniz kıyılarına kadar uzanmıştı. Alp Arslan, yıldırım sür'ati ile, Türkistan'ı, Hazar sahillerini ve Kafkasları fethedip bu bölgelerde hüküm süren birçok emîr, melik, yabgu ve hükümdarları ve Karahanlı hâkanlarını tabiiyetine aldıktan sonra, İslâm'ın dahilî düşmanı Fâtımîlere ve haricî düşmanı Bizanslılara karşı iki büyük sefere girişti. Suriye'ye giderken ordusu ile Diyarbekir'e uğradı. O sırada Bizans'a karşı son müdâfaa üssü olan bu müstahkem şehrin sûrlarını hayranlıkla seyretti ve İslâmı koruduğu

[111] *Selçuklular tarihi*, s. 93-95.

için "*Ellerini teberrüken* hisarın taşlarına ve sonra da *göğsüne sürdü*". Oradan Haleb'e doğru ilerledi. Fırat nehrini geçerken Sultan'ın imâmı Buhara'lı kadı Ebû Cafer Muhammed: "*Efendimiz! Nimetinden dolayı Allah'a hamd ederim.* Zira, köleler müstesna, bu nehri gerek eski zamanlarda ve gerekse de İslâm devrinde bir Türk pâdişâhı olarak, *ilk defa siz geçiyorsunuz*" dedi. Sultan bütün beyleri ve kumandanları toplıyarak bu sözleri tekrarlattı ve kendisi de Allah'a şükretti. Bu hareket üzerine Şiî-Fâtımîler Suriye'den çekiliyor ve Mekke emîri de artık Fâtımîler yerine hutbeyi Abbâsî halîfesi ve Türk sultanı adına okuyordu. O, Haleb'i muhasara etti; fakat İslâm idealine bağlı bulunan Sultan "*Rumlar karşısında bu hudud şehrini kılıç ile fethetmekten korkarım*" diyerek hücuma geçmeden teslim olmasını bekledi ve Diyarbekir sûrları önünde duyduğu dinî duygularım bir kere daha belirtti.

Türk sultanı Suriye seferinden sonra Anadolu'ya dolan ve Bizanslılar tarafından takibe uğrıyan Türkmenlere emin bir yurt sağlamak ve İslâmın bu eski rakibi ile hesaplaşmak niyetinde iken Fâtımîlere karşı seferini ikmal etmeden dönmeğe mecbur kaldı. Zira imparator Romanos Diogenis'in 200.000 kişilik büyük bir ordu ile ilerlediğini ve arkadan çevrilmek üzere bulunduğunu öğrendi. Alp Arslan Bizans ordusu ile Malazgirt civarında, az bir kuvvetle, karşılaşmak zorunda kaldı. Ordusunun kudretine mağrur olan imparator, karşısında az bir kuvvet olduğunu görünce, Alp Arslan'ın sulh teklifini gurura ve kabaca red etti. Çünkü imparator yalnız Anadolu'yu göçebelerin işgalinden kurtaracağına değil, İslâm ülkelerini de zaptedeceğine inanıyor; Irak, Suriye, Horasan ve payitaht Rey valiliklerini de kumandanlarına vaad ediyor; *câmileri kilise* yapacağını düşünüyor ve Alp Arslan'ın *nerede teslim* olacağını soruyor; İsfahân veya Hemedan'da *kışlayacağını* söylüyordu. Bu kaba muameleye dayanamayan Türk elçisi "*Hayvanlarınız orada kışlar; ama sizin nerede kışlayacağınızı bilemem*" tarzında çok ciddî ve mânalı bir mukabelede bulundu.

Alp Arslan 24 Ağustos 1071 çarşamba günü çok üzüldü; endişe duydu ve mukadder bir savaşa hazırlandı. Buharalı imâmı Ebû Cafer Muhammed: "*Ey sultan! Sen Allah'ın başka dinlere zafer vaad eylediği İslâmiyet uğrunda cihâd yapıyorsun.* Bütün müslümanlar *mimberlerde sana dua eylediği* cuma günü savaşa giriş; ben *Tanrının zaferi* senin adına yazdığına inanıyorum" diyerek bir keramet müjdesi verdi ve Alp Arslan'ın maneviyatını yükseltti. Gerçekten Halife, bu münasebetle, camilerde okunmak üzere şu ibarelerle başlıyan güzel, tarihî bir dua ve hutbe metnini gönderdi: "Allahım! İslâmın sancaklarını yükseltmek için hayatını esirgemeyen mücâhidlerini yalnız bırakma. Alp Arslan'ı muzaffer kıl ve askerlerini meleklerinle te'yid eyle!" 26 Ağustos cuma günü askerlerini toplayan Alp Arslan atından indi ve secdeye

vardı: "*Yâ Rabbî! Seni kendime vekil yapıyor;* azametin karşısında yüzümü yere sürüyor ve senin uğrunda savaşıyorum. *Ey Tanrım;* niyetim hâlistir; bana yardım et; sözlerimde hilaf varsa beni kahret!" duası ile derin imanını belirtti. Sonra da askerlerine dönerek: "Burada *Allah'tan başka bir sultan* yoktur, emir ve kader onun elindedir. Bu sebeple benimle birlikte savaşmakta veya benden ayrılmakta serbestsiniz" dedi. Bu heyecanlı ve kararlı sözlerine karşı askerler bir ağızdan "*Aslâ emrinden ayrılmıyacağız*" mukabelesinde bulundular. Muharebenin neticesinden endişeli oldukları için de ağlaşarak vedâlaştılar. Sultan beyazlar giyerek ve eski Türk usûlüne göre *atının kuyruğunu* bağlayarak son hitabını yaptı: "*Ey askerlerim!* Eğer şehîd olursam bu beyaz elbise kefenim olsun. O zaman *rûhum göklere çıkacaktır.* Benden sonra Melik-şâh'ı tahta çıkarınız ve ona bağlı kalınız. Zaferi kazanırsak istikbal bizimdir".

Yüce Sultan Alp Arslan böylece cuma günü kendi hayatı gibi Türk ve İslâm tarihinin de bir dönüm noktası olan Malazgird meydan muharebesine girişti ve kuvvet azlığını giderecek mahirâne bir taktik kullandı. Savaş esnasında Bizans'ın Balkanlardan getirdiği şamanı Uz (Oğuz) ve Peçeneklerden hazırlanmış süvari kuvvetleri derhal ırkdaşları olan Selçuklular tarafına geçtiler. Husule gelen sarsıntı üzerine, Bizanslıların zulümlerine uğrayan Ermeniler de kaçtılar. Bu şaşkınlık içinde Bizans ordusu bozuldu. Tarihin bu büyük zaferi ile Alp Arslan Türk, İslâm ve hattâ dünya tarihinde neticeleri çok büyük olan bir dönüm noktasının kahramanı oldu. Bütün İslâm ve Hıristiyan kaynaklarının ittifakına göre Türk Sultanı imparatora esir değil misafir ve hattâ dost muamelesi yapmıştır, ki tafsilâtı eski eserlerde verilmiştir. Sultan rakibine "Ben bu duruma düşseydim bana ne yapardın?" sualine karşı "Düşmana yapılması gerekeni yapardım" cevabını aldı. Bunun üzerine Alp Arslan vakarlı ve samimî davranan imparatora "Ben burada muzaffer olursam sana iyi muamele yapacağıma dair *Tanrıya bir ahidde bulunmuştum.* Allah iyilik düşünenlerin arzularını gerçekleştirir. Bu sebeple seni tahtına iade edeceğim" dedi. Bütün çağdaş müellifler Sultan'ın bu büyüklüğünü hayranlıkla yazarlar. Tarihte ilk defa bir Bizans imparatorunun esir olması ile neticelenen bu büyük zaferin kıymeti zamanında da takdir edilmiş ve İslâm şehirlerinde zafer şenlikleri yapılmıştır; birçok hükümdarlar ya bizzat veya elçileri vasıtasıyle Alp Arslan'ı tebrik etmişlerdi[112].

Alp Arslan dokuz yıllık sultanlıktan sonra, 42 yaşında, bir bâtînî tarafından şehid edilmiş; fakat kısa zamanda, Yavuz Sultan Selim gibi, tarihî büyük vazifesini başarmıştı. Bu münasebetle kendisine "*Cihân sultanı*",

[112] Selçuklular tarihindeki Alp Arslan bahsi hülâsa edilmiştir.

"**Ebû'l-Feth**" (Fetihler babası) ve "**Sultan ül-âdil**" lâkabları verildiğini kaynaklar belirtmiştir. Çok samimî bir dindar olarak İslâmiyeti yıkan gizli teşekküllere ve Bâtınî hareketlerine karşı çok hassastı: "*Kaç defa söyledim. Biz bu ülkeleri silâh kuvveti ile aldık. Temiz müslümanlarız ve bid'at bilmeyiz. Bu sebepledir, ki Allah hâlis Türkleri azîz kıldı*" ifâdesi onun millî ve dinî imanının derinliğini meydana koyar[113]. Gerçekten kaynaklar "Hükümdarlar arasında onun kadar dine ve cihâda bağlı kimse yoktur" derler. Suikasde uğradığı zaman söylediği şu cümle hem dindarlığım hem de cihân hâkimiyeti şuûrunu güzel belirtir: Türkistan seferinde "bir tepe üzerine çıktığımız vakit *ordumun azametinden* ve askerlerimin çokluğundan altımda *yerlerin titrediğini* hissediyor ve kendi kendime *'Ben dünyanın hükümdarıyım;* hiç bir kuvvet bana karşı çıkamaz; bu ordu ile *Çin'i de fethederim*' diyordum. Bu gurur yüzünden bu duruma düştüm. Halbuki her sefere çıkışımda daima *Allah'tan yardım dilerdim*" diye kendi durumunu böyle izah ediyordu. Onun büyük fetihleri ve İslâmiyete hizmetleri dolayısıyle şahsiyeti dinî efsânelere bürünmüş, "**Gazi ve şehid**" Alp Arslan'a, Yavuz Selim gibi, birtakım velilik kerametleri atfolunmuştur. Horasan çölünü geçerken askerleri ve hayvanları susuzluktan kırılma tehlikesine uğramıştı. Çadırına çekilerek Şamanî usûlüne göre "*Başını açıp Allah'a yalvarmış*" ve yağan bol yağmur ile ordusunu kurtardığı rivâyet edilmiştir. Buna benzer başka kerametlerinden de bahsolunur. Alp Arslan büyük tarihî zaferleri yanında ilk defa **Nizâmiye** medreselerini kurmak, ilim adamlarına ve talebeye vakıf geliri ile maaşlar tahsis etmek, büyük imar ve sulama te'sisleri vücuda getirmek suretiyle de hizmetler yapmıştır. Eski Türk an'anesine göre: "*Hazar sahillerini dolaşan cihângir olur!*" sözü galiba onun için söylenmiştir. Türk töresine göre milletin babası sıfatını muhafaza ediyor ve öyle harekette bulunuyordu. Türk milletine Anadolu'da yeni bir vatan kurmak ve Osmanlı imparatorluğunun doğuşuna sebep olmakla da yüksek tarihî mevkii bugüne kadar muhafaza edilmiştir. Hıristiyanlar en büyük mağlûbiyeti Alp Arslan'dan gördükleri halde onun yüksek insanlık vasıflarını övmekte ve kendisine "**Âdil**" lâkabını vermektedirler. Şâir Senâî'nin farsça kasidesindeki[114]:

> Göklere yükselen Alp Arslan'ın başını gördün,
> Merve gel ve onun toprak olmuş tenine bak:
> Ne kemeri üstünde yıldız, ne ay gibi parlak yüzü,
> Ne altında at, ne de elinde dizgin kalmıştır!

beyti birçok Selçuklu tarihlerinde tekrarlanmıştır.

[113] Nizâm ül-Mülk, *Siyâset-nâme*, s. 139 - 140.
[114] Râvendî, s. 121; Cüzcânî, s. 298.

9. Melikşâh ve Sancar'ın Dünya Nizâmı Mefkûreleri

"Allah bu dünyayı bizim tasarrufumuza tevdi ve emanet etmiştir. Bütün emirler ve hükümdarlar bizim memurlarımızdır."

(Sultan Sancar)

"Biz Nizâmiye medresesini bir mezhebi korumak için değil ilmi yükseltmek maksadı ile kurduk. Mezhepler arası bir tefrik istemiyoruz."

(Melikşâh)

ALP ARSLAN çok sevdiği ve velîahd tayin ettiği oğlu Melikşâh'a pek genç bir yaşta (18-20 yaşlarında) iken büyük bir imparatorluk ile Nizâm ül-Mülk gibi mümtaz bir devlet adamı mîrâs bıraktı. Tek bir engel olan amcası Kavurt Beyin çıkardığı taht kavgası da büyük vezirin himmetiyle bertaraf edilince Melikşâh artık İslâm dünyasına hâkim oldu. Sırderya hudutlarından Akdeniz kıyılarma kadar uzayan bu muazzam imparatorluk büyük kültürel ve iktisadî faaliyetlerle de yükseliyordu. Melikşâh her tarafta geniş imar faaliyetlerine ve sulama tesislerine girişti. Bütün büyük şehirlerde Nizâmiye medreselerini kurdu. İlim, kültür, ziraat, sanayi ve ticaret çok ilerledi. Şehirlerde büyük bir sermayedar sınıf teşekkül etti. Ticarette kaydedilen yeni terakki ve usûller sayesinde bölgeler ve şehirler arasında sermâye mübadeleleri kolaylaştırıldı. Bu yüksek iktisadî ve ticarî usûller sayesinde İslâm dünyasında Ürgenç (Türkistan), Saksın (Bulgar - Hazar), İsfahan, Rey, Bağdad ve Sivas arasında 100.000 dinar (altun) miktarına varan sermâyeler *havâle senedleri* ile nakledîliyor; veya bu kıymette havâle senedleri ile ticarî muameleler yapılıyordu. Bu devirde kullanılan **Çek** kelimesi para iktisadiyatın-

da ileri usûllerin tatbikini ifâde ediyordu. Daha sonra bu usûl, **çek** kelimesi ile birlikte Avrupa'ya intikal etmiş ve modern bankacılığın bir unsuru olarak bugüne kadar gelmiştir. Yüzbini, beşyüz bini ve milyonu aşan pek çok şehir, meydana gelmiş; buralarda san'at ve ticaret çok ilerlemiş; yüksek bir kültür hayatı gelişmiştir. Selçukluların vücûda getirdiği siyasî emniyet ve kültür sayesinde Türk-İslâm medeniyeti yüksek bir seviyeye ermiştir. İmparatorluğun vergilerini tesbit eden **Risâle-i Melikşâhî**'ye göre devlet geliri 210 milyon dinar iken Melikşâh'ın saray bütçesi de 20 milyon dinara bâliğ oluyordu, ki bu da ziraat, sanayi ve ticaretin ne derece ileri olduğunu göstermeğe kâfidir. Bu münasebetle, İslâm dünyası ile gelişen ticarî ve kültürel münasebetler neticesinde, Avrupa'da nisbî bir ilerlemenin mevcut olduğu XIV. asır başlarında Fransa ve İngiltere krallıkları bütçelerinin ancak 4 milyonar altuna bâliğ bulunduğunu belirtmeliyiz. Nitekim aynı asırda Tebriz şehrinin bütçesi de bu krallıklardan biri seviyesinde bulunuyordu[115].

Böyle bir imparatorluğun başında bulunan genç sultan için ecdâdından mîrâs kalan cihân hâkimiyeti mefkûresinde daha ileri bir adım atmak tabii idi. Gerçekten Melikşâh Antakya'dan Akdeniz sahiline varınca (1086) atı ile denize daldı. Kılıcını üç defa dalgalara çarparak devletinin hudutlarını buralara kadar ilerlettiği için Allah'a şükretti: "*Ey babam!* Sana müjdeler olsun, küçük yaşta bıraktığın oğlun ülkesini *karaların sonuna kadar* genişletti" dedi ve denizden götürdüğü kumları Alparslan'ın mezarına serpti. Melikşâh Türkistan seferine giderken (1088) Nizâm ül-Mülk, haraç ödemek maksadı ile gelen, Bizans elçisini birlikte Kâşgar'a kadar götürdü. Böyle yapmakla "*Selçuklu devletinin satvetini tarihe geçirmek*" istediğini de beyân etti. Nitekim başka bir Türkistan seferinde Ceyhun nehrini geçen ordu için gemicilere ödenmesi gereken ücretin de Rum vergilerine **havâle** edilmesi aym azamet duygusu ile yapılmıştı. Böyle bir durumda bulunan Melikşâh 1090 yılında Bağdad'a hareket ederken "*Dünyayı fethetmek kararında*" idi[116].

Filhakika Nizâm ül-Mülk Sultana 400.000 kişilik mevcudu olan orduyu 700.000'e çıkardığı takdirde: "*Efendimiz Hindistan, Çin, Habeşistan,* Berber ve Rum illerini de *hâkimiyeti* altına" alabileceğini beyân ediyordu. Gerçekten Melikşâh saltanatının merkezini de Hilâfet merkezine, Bağdad'a, nakletmeği ve hattâ cihân hâkimiyeti için siyasî ve dinî iki otoriteyi elinde tutmayı düşündüğü de anlaşılıyor[117]. Nitekim sultanın zevcesi Terken Hatun'un halife ile evli kızından doğan küçük torununu da hilâfet veliahdı yap-

[115] *Selçuklular tarihi*, s. 246 - 250, 265 - 285.
[116] Urfalı Mathieu, s. 197; İbn Kalânisî, s. 121; İmadeddin İsfahanî, s. 70.
[117] *Siyâset-nâme*, s. 144.

mak için Melik-şâh'ı teşvik etmesi de bu gayeye doğru gelişiyordu. Sultan Bağdad'a varınca hudutlarda fetihlerle meşgul bulunan büyük kumandanlarını Bağdad'a dâvet etti. İlk önce Yemen ve Aden taraflarını fethetmek üzre bir orduyu o istikamete gönderdi. Anadolu'da ve Suriye'de bulunan kumandanların gelmesini bekliyor; ilk önce Mısır'da hüküm süren Şiî-Fâtımî halifesini ortadan kaldırarak şimalî Afrika'yı İslâm birliği içerisine almak istiyordu. Bu büyük teşebbüse hazırlanırken Bağdad'da kendi doğum yılını, bir *dünya hükûmdarı* olarak; muhteşem bir merâsimle kutluyordu. Gerçekten şehir baştanbaşa donatılmış ve geceleri de ışıklarla aydınlatılmıştı. Bağdad şehri ışık ve müzik sesleri içerisine gömülmüş; eğlenceler Dicle nehrine dolan gemilerle revnaklaşmıştı. Halk ellerinde meş'alelerle şenliklere katılıyor ve şehir görülmemiş bir bayram manzarası arzediyordu. Bu muhteşem doğum günü devrin şairlerinin de kasidelerine mevzu teşkil etmişti. Bugünlerde bir alevî reisinin Sultana ve erkânına verdiği büyük bir ziyafette 1000 koç, 100 büyükbaş hayvan kesilmiş; 20.000 men miktarında şeker harcanmış; yemekler ipek çadırlarda, gümüş kaplar içerisinde yenmişti[118], ki bu da yüksek sınıfların zenginliği bakımından dikkati çeker.

Ermeni ve Gürcü kaynakları "*Cihânın efendisi*" Melikşâh'm kalbi bütün hıristiyanlara karşı şefkatla dolu olduğunu; geçtiği memleket halkları için baba gibi hareket ettiğini ve bu sebeple de *birçok ülkelerin kendi arzuları* ile onun idaresine girdiklerini yazarlar; padişahın "**Âdil Sultan**" lâkabı ile de "*İnsanların en mümtazı*" bulunduğunu belirtirler. Onlara göre bu Sultan bütün hükümdarlardan daha akıllı ve kudretli idi. Her tarafta sulhu ve hakimâne idareyi kurmuştu. Yüksek fikirleri, asîl ahlâkı ve şefkati ile her yerde seviliyordu. Harp ve şiddetle değil *gönülleri fethetmek* suretiyle hiçbir hükümdarın elde edemediği ülkelere sahip oldu ve kimseye keder vermedi. Bir hıristiyan müellife göre "ömrü vefa etseydi, çok artan kudreti sayesinde *Avrupa'yı da devletinin hudutları içerisine alacaktı*"[119]. Fakat Bağdad'da başlayan bu hazırlıklar esnasında kemâl zevâle yüz tutmuştu. Gerçekten ihtiraslarına kurban giden Terken Hatun Nizâm ül-Mülk ile mücâdeleye girişerek Sultanla Vezirin aralarını açtı; neticede cihân hâkimiyeti teşebbüsü ile birlikte önce vezirin sonra da yirmi yıllık saltanattan (1072-1092) sonra kırk yaşlarında genç pâdişâhın da ölümü her şeye nihayet verdi. Hattâ Büyük Selçuklu imparatorluğu da bu yüzden büyük sarsıntılara uğradı[120]. Böylece

[118] *Selçuklular tarihi*, Melikşah bahsi.

[119] Mathieu, s. 196, 201; Anili Samuel, St. Petersbourg 1876, s. 451, 455; Brosset, *Historie de la Géorgie*, I, s. 349; Orbelian, s. 182, 183.

[120] *Selçuklular tarihi*, I. 156-160.

Melikşâh'ın cihân hâkimiyeti dâvâsı tamamiyle milletlerin gönülleri üzerinde gelişiyor; Türk-İslâm dünya sulhu ve nizâmı da adalet ve insanlık ideali ile birlikte ilerliyordu.

Melikşâh asırlarca Türk-İslâm dünyasında Türk pâdişâhları için örnek bir hükümdar olarak hâfızalarda yaşamış; kudret, azamet ve adaletin timsâli sayılmıştı. O, ilmin yükselmesi ve yayılması için büyük gayret ve meblâğlar sarf etmiş; ilim, fikir ve din hürriyetini de çok dikkatle himâye etmiştir. Gerçekten, İslâm dinini ve Selçuk devletini yıkmak için uğraşan ve gizli teşkilât kuran Bâtınîler veya İsmailîler müstesna, tebaasının din ve mezhep hürriyetlerine son derece saygı gösteriyordu. Çeşitli mezheplerin bulunduğu ve birbirleriyle mücâdele ettiği Irak'da Eş'arîler ile Hanbelîler arasında da münakaşa ve kavgalar oluyordu. Melikşâh ve Nizâm ül-Mülk, bu durumda, Ebû İshak Şirâzî'ye gönderdikleri bir mektupta, *Nizâmiye medresesini bir mezhebi korumak için değil, ilmi himâye etmek ve yükseltmek maksadı ile kurduklarını, mezhepler-arası bir tefrik gütmediklerini* belirtiyorlardı. Bu suretle fikir ve vicdan hürriyetine ne derece bağlı bir siyâset takip ettiklerini de gösteriyorlardı. Hattâ mezhepler-arası mücâdeleleri önlemek ve fikir hürriyetine karşı engelleri kaldırmak maksadı ile bu karışık memlekette vaizler için camilerde askerî muhafızlar bile kullanılmıştır.

Bununla beraber bu tedbirler istisnaî yer ve zamanlara ait idi. İmparatorluğun büyük merkezlerinde, Ürgenç, Merv ve Belh gibi şehirlerde umuma mahsus *fikrî münâzaralar* çok rağbette idi. Hârezm'de Mutezile mezhebi o kadar yaygın idi, ki halk çarşılarda bile felsefe ve **kelâm** mes'elelerini rahatça münakaşa edebiliyor, münazara ve münakaşalarda yüksek bir edeb ve fikre saygı hüküm sürüyordu. Melikşâh ile İmam ül-Haremyn Cüveynî arasında ceryan eden bir hâdise âlimlerin ne derece itibar gördüklerini göstermek bakımından kayda şâyândır. Filhakika rivâyete göre Melikşâh hilâlin görünmesi üzerine bayram gününü ilân eder; fakat Cüveynî, buna aykırı olarak, ertesi günün Ramazan olduğuna dair bir fetva verir. Melikşâh otorite ve haşmetinin bahis mevzuu olduğu bu hassas mes'ele karşısında Cüveynî'yi nazikâne bir şekilde, saraya dâvet eder. Büyük âlim: "*Sultana ait işlerde fermana itaat bizim vazifemizdir*. Fakat **fetvâya** taallûk eden mes'elelerde de *Sultanın bize sorması* lâzımdır" der ve Melikşâh âlimi haklı bularak onun fetvasına uyar. Sultan bir Cuma namazında zâhidâne bir hayat yaşayan Ali bin Hasan el-Sandalî'yi görür ve onun kendisini ziyaret etmediğinden dolayı serzenişte bulunur. O da sebep olarak: "*Sizin pâdişâhların en iyisi olmanız ve benim de âlimlerin en kötüsü olmamaklığım içindir*" der ve ilâve eder: "*Zîra* hükümdarların en iyisi *âlimleri ziyaret eden* ve âlimlerin *en kötüsü* de onların ziyaretlerine düşkün olandır" tarzında kanaatini söyler. Bu misaller Melik-

şâh'ın yüksek vasıfları hakkındaki medihleri te'yid eder[121]. Melikşah da hemen bütün Selçuklu hükümdar ve beyleri gibi İran edebiyatına düşkün idi. Onların devrinde bu edebiyat Selçuk saraylarında himâye görmüş ve altın devrini yaşamıştı. Melikşah da bizzat farsça şiir ve hattâ türkçe mektup yazardı. Melikşâh'ın son zamanlarında Hasan Sabbâh ve Bâtmîler gizli teşkilât ve tahrib faaliyetlerine girişmiş; İslâmiyeti ve Selçuk devletini çökertme hazırlıklarına başlamışlardı. Eski İran'daki komünist Mezdek'in fikirleri tekrar canlanıyordu. Nizâm ül-Mülk Sultan'a bunların korkunç ve tehlikeli hüviyetlerini izah ederken sağlam görüşlerini ve derin imanını da meydana koyuyordu. Ona göre ilk fırsatta meydana çıkacak olan İsmailî'lerin gayesi İslâmiyeti ve devleti yıkmak olup tarihte bunlar kadar sahtekâr ve tehlikeli bir zümre mevcut değildir. Onlar "*Davul sesleri ile şehirleri işgal ettikleri ve mümtaz insanları* kuyulara attıkları zaman benim bu sözlerim hatırlanacaktır" derken istikbali keşfetmiştir. Gerçekten dıştan Haçlıların ve içten de Bâtınîlerin çıkardığı tehlikeler ve işledikleri korkunç cinayetler bir ara İslâm dünyasını dehşete düşürmüş; büyük insanları çeşitli metodlarla imha etmiş; gizli hüviyetlerle saraylara, medrese muhitlerine kadar girerek suîkasdlerini yapmış ve Selçuk devletlerini uzun müddet uğraştırmışlardır.

Melikşâh'ın ölümünden sonra Terken Hatun'un ihtirasları ile başlıyan siyasî buhran ve sarsıntı oğullarından Sultan Sancar tarafından yatıştırılmış ve devletin kudret ve nizâmı tekrar kurulmuştu. Sultan Sancar uzun süren saltanatı esnasında (1097-1157) kendisine tâbi' sultan, han, **yabgu**, melik ve emirler üzerinde "*En büyük sultan*" (**Sultan ül-âzam**) sıfatı ile cihân hâkimiyetini temsil ediyordu. 1133 yılında Halife'ye gönderdiği bir mektupta: "*Allah bu dünyayı bizim tasarrufumuza tevdi ve emânet etmiştir.* Bütün hükümdarlar ve emirler bizim nâib ve memurlarımızdır. Biz *Cihân padişahlığını babamızdan* ve, tevcih eylediği sancaklarla, Halife'nin dedesinden (Kaim Biemrillah) mîrâs aldık" diyor; eski Türk ilâhî saltanat ve cihân hâkimiyetinin tam bir temsilcisi olduğunu belirtiyordu. Halife de kendisine bütün saltanat alâmetleri ile birlikte nalları altın bir at gönderdi. Şarktan gelen büyük istilâlar karşısında garpteki işleri tamamiyle tâbi'leri sultan ve meliklere bırakmış; zaman zaman onlara hâkimiyet tevcihleri (sancak, davul ve unvan gibi) yapmıştı. Bu münasebetle de "*Âlemin sultanı ve dünyâ pâdişâhı*" Sancar halife'ye Haçlıların Filistin'i işgalleri, peygamberlerin kıblesi olan Kudüs'ün domuz ve şarap ticarethanesi haline getirilmesini acı bir dil ile tenkid ediyor ve şarkta kazandığı büyük zaferleri sayıyordu. O, Hindistan'dan Bulgar diyarına, Kâşgar ve Talas şehirlerine kadar büyük hanlara, emir ve kumandanlara

[121] *Selçuklular tarihi*, s. 233-234.

hazineden milyonlarca para harcıyarak *İslâmın hudutlarını* koruduğunu belirtiyor; Haçlılara karşı cihâdın da garp ülkeleri hükümdarlarına ait olduğunu söylüyor; böylece kendisine tâbi' sultan ve meliklerin vazifelerini yapmasını ihtar ediyordu.

İç-Asya henüz son sözünü söylememişti. Sultan Sancar'ın şarkta putperest Karahıtaylara ve Şamanî Türklere karşı mücâdeleleri İslâm dünyası için o kadar ehemmiyet kazandı, ki onun hakkında bir hadis bile yayılmıştı. Buna göre: "*Ahırzamanda* bir insan zuhûr edecek; Ceyhun nehrini geçerek *şark Türklerini mağlûb edecektir*. Bu insan esmer yüzlü, büyük başlı, gür sesli ve çiçek bozgunu olacak, sağ elinde bir veya iki ben bulunacaktır. Merv şehrinde hüküm sürecek ve bütün hükümdarları kahredecektir. Fakat sonunda Çin'den gelen ordular onu mağlûb edecektir", ki bu hadîs Huzeyfe'ye isnat olunmuştur[122]. Gerçekten Sultan Sancar büyük mücâdele ve savaşlardan sonra nihayet şarktan gelen bu kuvvetlere yenilmiş ve ölümü ile Selçuklu azameti de çökmüştür. Bir buçuk milyonluk nüfusa varan payitahtı Merv'i devrin çok yüksek bir kültür ve medeniyet merkezi hâline getirmişti. Burada bizzat inşa edip **Dâr ul-âhıre** adını verdiği türbesi muhteşem bir âbide olup *yeşil kubbesi* ile meşhur idi. Türbesine ve orada daimî Kur'an okuyanlara büyük vakıflar yapmıştı. Sultan Sancar ilim, edebiyat ve san'atın âşıkı ve hâmisi idi. Yarım asrı geçen devrinde şöhret sahibi âlim, şâir, riyâziyeci, felsefeci ve hukukçu şahsiyetler ya onun himâyesinde bulunmuş veya bizzat kendisi tarafından yetiştirilmişti. Fikir ve din hürriyetine ve mensuplarına karşı hürmetkârdı. O da Sultan Melikşâh gibi Türk-İslâm hükümdarları tarafından örnek bir pâdişâh sayılıyordu. Sultan Sancar'ın yazdırdığı **Mefâhir ul-Etrâk** (Türklerin mefâhiri) adlı eseri İslâmiyete olduğu kadar millî an'anelere de bağlı bulunduğunu gösterir. Maalesef bu eser bize kadar gelmemiştir. Zamanında Sâmerrâ camii kapısında, koşum takımları altın olan bir at bulundurduluyordu. Şiîler Mehdi'nin oraya ineceği inancı ile bu atı daima camiin kapısında bekletiyorlardı. Sancar Cuma namazından çıkarken bu durumu sorup cevabını alınca "**Bu câmiden benden daha hayırlısı çıkmaz**" nüktesi ile hurafelere ve taassuba karşı davranışını göstermiş ve ata binmiştir[123]. Büyük Selçukluların bu dört büyük sultanı hakkında Sancar'a mensup şâirlerden Mu'izzî bir kasidesinde:

"Selçuk'un cevheri Nûr-ı Buhara'ya erişti. Şark ve garp da bu cevherden nur aldı. İlk hâkimiyet Tuğrul ve Çağrı Beylerle başladı; onların cihângirliği

[122] *Abâr üd-devlet*, s. 64-65.
[123] Z. Kazvînî, s. 386; İmâdeddin İsfâhanî, s. 166; Yakut, III, s. 173.

her ülkeye yetişti. Amcasının tahtına Alparslan oturunca ordusunun coşkunluğu Kayser'in sarayına ulaştı. Ondan sonra Melikşâh pâdişâh olunca göklerden adalet, doğruluk ve iyilik yayıldı. Padişahlık sırası nihayet **cihân sultanı** Sancar'a geldi" diyerek dört büyük Selçuk sultanının azametli devirlerini bir kıt'ada hülâsa etmiştir.

10. Türk Cihângirliği ve Hıristiyanlar

"Allah Rumların fenalıklarına kızdığı için Türkleri bu istilâya memur etti."

(Hızkıyâl Peygamber)

Büyük Selçuklu imparatorluğunun yükseliş devrinde, eserini 1068'de yazan Saîd el-Endelüsî, dünya imparatorlarını Eski-çağlar tarihine göre vasıflandırırken Selçuklu hâkimiyetini de eski devirle birlikte mütalea eder. Dünyayı beş büyük imparatorluğa ayıran müellife göre Çin imparatorlarına "*İtaatkâr insanlar hükûmdarı*", ilme sevgileri dolayısıyla Hindistan hükümdarlarına "*Hikmet kıralı*", cesûr Türklerin hükümdarına "*Arslanlar hanı*", büyüklüğü ve yüksek mevkii münasebeti ile İran pâdişâhlarına "*Şâhlar şahı*" ve güzel yüzlü ve bedenli insanlar üzerinde hüküm sürdüğü için Rûm (Roma) hükümdarlarına da "*İnsanlar imparatoru*" sıfatları verildiğini söyler[124]. Arap mütefekkiri Câhiz Arapların edebiyat, Çinlilerin san'at, Yunanlıların felsefe, Sâsânîlerin siyaset ve Türklerin de askerlik kaabiliyeti ile yükseldiğini söylerken Türklerin İslâmdan önce ve Selçuklulardan sonra kurdukları büyük imparatorlukları bilmiyor; bu sebeple de onların yalnız askerî hasletlerini belirtiyordu. Türkleri sadece Hilâfet ordusundaki meziyetleri ile tanıyan Câhiz bu hükmünü vermekte haksız değildi ve mazurdu[125]. İslâm dünyasına hâkim olan Büyük Selçuklular için Anadolu göçebe Türk kitlelerinin iskânına yarayan ve Bizans imparatorluğuna karşı İslâm hudutlarını koruyan bir uc beyliği mevkiinde idi. Hattâ bazan âsi şehzâde, bey ve boyların da bir sürgün yurdu sayılıyordu. Lâkin Anadolu'da teşekkül eden bu uc beyliği Türk milletinin müstakbel tarihini yapmış; Türk cihân hâkimiyetinin doğuşunu ve Osmanlı dünya nizâmını yaratan maddî-manevî kuvvetlerin de kaynağı olmuştur.

---

[124] *Tabakat ül-Ümem*, Fr. trc. Blachère, Paris 1935, s. 43-44.

[125] *Fezâil ül-Etrâk*, Tria opuscula, nşr. Van Vloten, Brill 1903, s. 43.

Türkler Malazgirt zaferine kadar, yarım asır zarfında, Anadolu hudutlarına "**Karıncalar**" gibi yığılıyor; Bizans topraklarına girerek kendilerine yurt arıyorlardı. Onlar Abbâsîler zamanında bu devletin askerleri ve Türkistan'dan gelip din uğrunda savaşan gaziler olarak bu ülkeyi daha eski devirlerde de tanımağa başlamışlardı. İslâm-Bizans hudut teşkilâtında gaza yapan bir kısım Türkler de buralarda yerleşmişti. Bizanslılar da Balkanlardan getirttikleri gayrimüslim Türkleri, aynı askerî maksatla, İslâmlara karşı kendi hudutlarında tutuyorlardı. Bizanslıların İslâm dünyasına taarruza geçtiği ve şarkta hudutlarını genişlettiği sıralardadır, ki Oğuzlar da Anadolu hudutlarına dayanmış ve akına başlamışlardı. Türkistan gönüllü gazilerinin verdiği bilgilere dayanan Çağrı Bey 1018 yılında, Karahanlı ve Gaznelilerin baskıları karşısında, şarkî Ananadolu içlerine kadar gelip tekrar Türkistan'a dönmüş; kendileri için zaruret hâlinde bu uzak diyarda bir yurt aramış ve dolayısıyle müstakbel Türk vatanını keşfetmişti. Büyük kahraman ve kumandan Çağrı Bey 3000 süvarisi ile Horasan'a dönünce kardeşi Tuğrul Bey'e: "*Buralarda bize karşı koyacak bir kimseye rastlamadım*" derken hem Bizans'lılara karşı üstünlük duygularını belirtiyor ve hem de istikbal için ümidli olduğunu ifâde ediyordu[126]. Bundan sonra yurt arayan Türkmenler Anadolu hudutlarına yığılmış ve sık sık akınlara girişmişlerdi. Selçuklu devleti kurulunca Türkiye Selçuklularının ceddi, Kutalmış, 1045 yılında, fetih yollarını açmak maksadı ile Gence önünde Rum, Ermeni ve Gürcülerden mürekkep bir Bizans ordusunu bozguna uğratmıştı. Aras vadisinden ilerledikten sonra payitaht Rey'e dönünce Tuğrul Bey'e: "*Bu bölgeler zengin ve Romalılar da kadın gibi korkak insanlardır.* Bu sebeple buraları kolaylıkla fethedilebilecektir" haberini veriyordu[127]. Anadolu'yu müthiş bir akın ile baştanbaşa dolaşan Afşin, Malazgirt muharebesi arifesinde, Alparslan'a yazdığı bir mektupta "İşte Rûm ülkelerini istilâ edip büyük bir ganimetle döndüm. *Rumlar bizimle savaşacak bir kudrette değildir*" diyerek, Malazgirt'e doğru büyük bir ordu ile birlikte ilerliyen, imparator R. Diogenis'e karşı Alparslan'a cesaret verici haberler iletmişti[128]. Bizanslıların zulmü altında ezilen Süryanîler ve Ermeniler de "**Râfizî**" Rumları kadınlaşmış sayıyor, onları cezalandırmak için *Allahın Türkleri* gönderdiğine inanıyor; ve bu sebeple de bazan Türklere yardım ediyorlardı[129]. XII. asır Musevî seyyahı Benjamin de Tudelle: "*Rumlar çok mahir ve eğlenceye düşkündürler.* Barbar dedikleri bütün milletlerden or-

[126] *Selçuklular tarihi*, s. 48.

[127] Bryennios, trc. Cousin, *Histoire de Constantinople*, Paris 1672, III, s. 674; Zonaras, trc. St. Amour, Paris 1560, I, s. 970.

[128] Bar Hebraeus, s. 320; Sibt ibn ül-Cevzî (Kalânisî), s. 102; Türkçe anonim *Selçuk-nâme*, s. 20b.

[129] Mathieu, s. 113; Mihael, III, s. 154, 172.

dularına asker alır ve sultana, yâni Türk adını taşıyan **Torgaman**'larm hükümdarına, karşı muharebeye sevkederler. Çünkü eğlenceye düşkün olduklarından kadınlaşmış ve *savaş kabiliyetini* kaybetmişlerdir. Bu münasebetle erkekten ziyâde kadına benzerler" ifâdeleri ile Türk görüşünü te'yid ediyorlardı[130].

Türk akınları yarım asır sürdüğü halde Bizans'ın devamlı mukabeleleri ve göçebeler için zaptı güç olan kalelerin çokluğu dolayısıyle boy beyleri idaresinde bulunan Türkmenler Anadolu'da emniyet bulamamış ve yerleşememişler; tehlike zamanlarında ya Azarbaycan'a dönmüşler veya Anadolu'da sığınak bulmak ümidi ile dolaşmış ve Bizans ordularından kaçmışlardı. Alparslan Malazgirt zaferi üzerine imparator Diyogenis ile bir barış anlaşması yapmış ve bir kardeşlik yemini ile birbirlerine bağlanmışlardı. Yeni imparator Mihael, Diogenis'i tahttan atıp gözlerine mil çekince buna çok üzülen ve hiddetlenen Alparslan artık Rumlar tarafından sulhun bozulduğunu ve harbin başladığını ilân ediyordu. Sultan Türklere: "*Aslan ve kartal yavruları gibi olunuz; yeryüzünde gece-gündüz uçunuz; artık Romalılara ve Hıristiyanlara âmân vermeyiniz!*" emrini vermek suretiyle Anadolu kapılarını açıyordu[131]. Bizans ordusu Malazgirt'te imha edildiği için bütün Türkler Anadolu'ya boşalmakta ve her taraf Oğuz boyları ile dolmakta idi. Bu büyük insan dalgaları kaynaklarda çok güzel tasvir edilmiştir. Anonim bir Bizans kroniği: "*Kara ve deniz dünya sanki kâfir Türkler tarafından işgal edildi* ve ıssızlaştırıldı. Onlar şarkın (Anadolu'nun) *bütün köylerini* istilâ ve yağma ettiler" der[132]. Diğer bir Rum müellifi de "*Türkler Anadolu'ya eskisi gibi* yağmacı olarak değil, işgal ettikleri yerlerin hakîkî *sahibi* sıfatı ile giriyorlardı." ifâdesiyle yeni durumu ve eski gazalardan farkını daha doğru bir şekilde belirtir[133]. Anadolu'nun Rum veya Rumlaşmış halkları Türklerin önünden kaçıyordu. Çağdaş bir yazara göre Bizans imparatoru "Mihael'e korku aldı; korkak ve kadınlaşmış müşavirlerinin sözlerine kapılarak sarayından ayrılıp Türklere karşı sefere çıkmadı. Hıristiyanlara acıyarak adamlar gönderdi ve **Pont**(Kayseri, Sivas ve Amasya)ta kalan halkın bakiyelerini, eşyalarını atlara ve arabalara bindirerek, *denizin ötesine* (Balkanlara) nakletti. Böylece ahâlisiz kalan bu bölgelerde *Türklerin yerleşmesine hizmet etti.*"[134] Gürcü ve Ermeni kaynaklarının tasvirleri ile de Anadolu'ya akan bu insan selini görür gibi oluyoruz.

---

[130] *Voyage*, nşr. Bergeron, Paris 1830, s. 25.
[131] Mathieu, s. 170.
[132] Sathas neşri, *Bibliotheca Graeca*, VII (1894), s. 169; A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire Byzantin*, I, s. 468.
[133] J. Skylitzes, *Historica*, Bonn, s. 708.
[134] Süryani Mihael, *Chronique*, III, s. 160, 172.

Filhakika bir kaynağa göre: "Türkler Tiflis'ten Berdea'ya kadar çadırlarını kurdular. At, katır, deve ve koyunları sayısızdı. Buralarda çok güzel bir hayat sürüyor; avlanıyor, eğleniyor; dinleniyor ve hiçbir mahrumiyet görmüyorlardı. *Şehirlerle ticaret yapıyor; bu esnada memleketimize* (Gürcistan'a) giriyor; birçok esir ve ganimet elde ediyor; baharda da **Ararat** (Ağrı) ve **Somhet** dağlarına çıkıyorlardı. Türkler sanki *dünyanın her tarafından bu memleket için randevü* vermişlerdi. Sultan dâhil hiç kimse onları buradan çıkaramaz ve kendilerine zarar veremezdi". Aynı kaynak Anadolu'ya akan Türkmen göçlerini de güzel tesbit etmiştir: "*Türklerin kudreti dolayısıyle Rumlar şarktaki bütün şehir ve kalelerini bırakıp gidiyor; bu bölgeleri Türklere terkediyor;* onların buralarda yerleşmelerine imkân veriyor; hudutlarda komşumuz olan Türkler her tarafı istilâ ediyorlar. Büyük Emir Ahmed, Kars'ı aldıktan sonra, kıral Giorgi(Gürcü)yi âni bir saldırışla kaçmağa mecbur etti. Dönüşte Rum *ülkelerine Türk kitleleri sevkeden* Ayaz (**İasi**) ve **Bujgob** (Mengücük?) adlı iki büyük emîre rastladılar... Rumların devleti çöküntü halinde idi. Zira Türkler denizin berisinde (Marmara ve Boğazların) bütün ülkeleri (yâni Anadolu'yu) işgal etmişlerdi"[135].

Türklerin önünde Rumlar garba ve Balkanlar'a doğru çekilirken, bu ilk şaşkınlık devresinde, Ermeniler de Toroslar'm dağlık bölgelerine, ötelerine ve Kilikya'ya doğru göçüyorlardı. Çağdaş bir Ermeni tarihçisi de evvelce Bizanslıların yurtlarından söküp bu taraflara sürdükleri Ermenilerin şimdi nasıl orta ve cenubî Anadolu'ya akın edip oralarda Ermeni nüfûsunu kesifleştirdiklerine dair mühim bir muhacereti anlatır. Filhakika ilk Anadolu sultanı Süleyman Şah 1075 yılında, İznik'te Türkiye Selçukluları devletini kurunca Türkistan, İran ve Azarbaycan'da yığılan göçebeler, daha kesif kitleler hâlinde, 1080 senesinde, vuku'bulan nüfûs hareketini şöyle tasvir eder: "1080 yılı Martına doğru Okyanus denizi berisinde (Anadolu'da) bulunan bütün Hıristiyan memleketleri Türklerin istilâsına uğramış ve hiçbir vilâyet bundan kurtulamamıştı... Bir çok vilâyetler *boşaldı ve artık şark milleti* (Bizanslılar) mevcut değildi" dedikten sonra Ermeni muhaceretine de şöyle temas eder: "Maraş'a ve Tarsus'a kadar bölgelerde kargaşalık hüküm sürüyordu. Zira halk kitleler hâlinde birbirleri üzerine atılıyor; binlerce insan birbirinin yolunu tıkıyor, çekirgeler gibi yeryüzünü kaplıyor ve her taraf insan dalgaları ile doluyordu[136].

[135] Brosset, I, s, 346-340, 359.
[136] Mathieu, s. 181-182.

Büyük Türk muhacereti ile Anadolu'ya akan insan dalgaları hakkında bu bir kaç kayıt bile bir milletin bu ülkeyi nasıl bir yurt ve vatan haline getirdiğini gösterir[137] Türkler bu sür'atli fütuhat neticesinde Boğazlara kadar ilerlemişlerdi. Süleyman-şâh'ın ordusu Boğaz'ın Anadolu sahillerinde yerleşmiş, gümrük daireleri ve geçiş vergileri ile de, 1081 yılında, İstanbul Boğazı ve gemiler murakabe altına alınmıştı. İslâm-Türk dünyasının eski büyük ideali olan ve Hazret-i Peygamber'in hadîsleri ile fethi tebşir edilen İstanbul, Süleyman-şâh'ı cezbediyor; fakat deniz bu emele imkân vermiyordu. Süleyman-şâh bütün Anadolu'nun fiilen olduğu gibi hukuken de kendisine ait olduğunu tasdik eden bir muahede-nâmeyi A. Komnenos'a imzalatarak bu fethi tehir etmişti. O, her halde hâkimiyetini Anadolu'nun şarkında kuvvetlendirdikten ve bir donanmaya sahip olduktan sonra teşebbüse geçmeği düşünüyordu. Fakat Sultan 1086'da Antakya'da Melik-şâh'ın tâbileri olan amca-zâdelerine karşı şehid olmuş ve nihayet I. Kılıçarslan zamanında başlıyan büyük Haçlı seferleri Türkleri vatan müdâfaasına zorlamış; böylece İstanbul fethi de asırlarca geriye atılmıştı.

İlk Haçlı seferi esnasında Suriye'de Türk kumandanı Gür-buğa'ya giden bir Frank elçisi: "Buralara Hıristiyanlığı kabul veya fenalık yapmak için mi geldiniz? Size *Hıristiyan memleketlerinden* çekilmenizi teklif ediyoruz" dediği zaman kahraman Türk beyi: "*Allahınız ve Hıristiyanlığınız bizi ilgilendirmez.* Buraları istemeniz hayret edilecek bir şeydir. Zira biz bu memleketleri sizden değil, kadınlaşmış milletlerden aldık. *Efendiniz Türk olmayı ve dininizi terketmeyi istiyor mu?* Bu takdirde buralarda kalır; size şehirler ve atlar veririz. Bizim gibi süvari (chevalier) olursunuz ve daima dost kalırız. Aksi halde sizleri zincirlere vurup, Horasan'a sevkeder veya öldürürüz" beyânı ile dikkate şâyân bir görüşü belirtmiştir[138]. Haçlı seferleri Bizansların mukabil taarruz ve istilâlarına fırsat verdi. Türkler artık Orta-Anadolu'ya doğru çekiliyor; ve bu buhran devrinde yine de destânlar yaratıyorlardı. Zira bu topraklarda kalmak ve vatan kurmaktan başka çareleri; dönecek yerleri yoktu. Bu buhranlı devirde Bizanslılarla ve Haçlılarla yapılan savaşlar Anadolu'yu kahramanların mezarları ve evliya türbeleri ile doldurdu; bunlar asırlarca ziyaretgâh olarak Türk milletinin vicdanında ve menkîbeleri hâfızalarda yaşadı. Garbî Anadolu'dan orta Anadolu'ya geçmekte olan Türkler Ulubat gölü mıntakasında toplanmışlardı. Bu fırsattan faydalanan Bizans ordusu, imparatorun kızı A. Komnena'nın yazdığına göre, burada Türklere şiddetle sal-

[137] Tafsilât "*Anadolu'nun Türkleşmesi*" adlı eserimizde verilecektir. *Selçuklular tarihi* adlı eserimizin türlü bahislerinde de şimdilik gerekli bilgiler verilmiştir.

[138] *Histoire anonyme de la Première Crorisade*, éd. Brehier, Paris 1924, s. 150, 151.

dırdılar ve Rumlara mahsus bir vahşeti gösterdiler: *"Bizanslılar Türklere karşı* o kadar zâlim davrandılar, ki beşikteki çocukları kaynar kazanlara attılar"; kadınları boğazlıyarak vahşetin tadını çıkardılar. Halbuki Hıristiyan kaynakların şahadetine göre Türkler düşman esirlerine karşı çok âlicenâbâne davranıyor; esirlere şefkat ve merhametle muamele ediyorlardı. Bu büyük kıtaldeh kurtulan kimseler *siyahlar giyerek* Türk beldelerine dağıldılar. Rumların yaptığı zulümleri soydaşlarına feryâdlarla anlatıyor ve onları intikam almağa çağırıyorlardı. Bu devrede Kılıçarslan'm şehid olması ve Anadolu'nun hükümdarsız kalması yüzünden Türkler çok sarsılmış bulunuyordu. Kayseri emîri olan Hasan (Asan) Bey harekete geçmiş; mevzîî bazı muvaffakiyetler kazanmakla beraber buhran devam etmiştir. Onun, Haçlılarla yapılan savaşlarda gösterdiği kahramanlık ve şehâdeti asırlarca Türklerin kalbinde yaşamış; Niğde yakınında adını taşıyan Hasan Dağında bulunan mezarı Selçuklu devrinde büyük bir ziyaretgâh olmuştu[139].

Bizans imparatorluğu Komnenoslar hânedanı idaresinde Anadolu sahillerini geri almış ve ülkenin içlerine girerek Türkleri bir ölüm-kalım mücadelesi karşısında bırakmıştı. Bununla beraber Türkler yine de üstünlük duygularını muhafaza ediyorlardı. Nitekim Selçuklu askerleri ordugâhlarında imparator A. Komnenos'un sefere çıkmamasına dair hastalık mazeretini onun korkaklığına atfediyorlardı. Bu sebeple de tertip ettikleri oyun sahnelerinde imparatoru yatağında hasta ve etrafında koşuşan tabibler Türk askerleri tarafından temsil ediliyor; böylece onu gülünç bir duruma düşürüp eğleniyor ve kahkahalarla gülüyorlardı[140]. Bu kayıt Türklerin Orta-Asya' dan Anadolu'ya getirdikleri sahne san'atı hakkında ilk bilgimizi teşkil eder. Türkler, bu bir asırlık destân devrini yaşadıktan, Haçlı ve Bizans taarruzlarını kırdıktan sonra, artık Anadolu şehidleri, evliya ziyaretgâhları ve medeni tesisleri ile vatan olmağa başlamıştı. II. Kılıç-arslan, imparator Manuel kumandasında bulunan büyük Bizans ordusunu, 1176'da, Eğridir gölü şimalinde, *Kundanlı* (**Myriokephalon**) boğazında imha ettikten sonra, Rumlar bir daha Anadolu'yu kurtarmak ümidini artık besleyemediler. Malazgirt'ten sonra kazanılan bu ikinci büyük zaferden itibaren Anadolu'da bir imar ve medeniyet devri başlar; Müîneddin Pervâne'nin Moğollar tarafından, 1277 yılında öldürüldüğü ve Anadolu'nun işgal edildiği tarihe kadar bir asır de-

[139] Anne Comnène, *Alexiade*, III, s. 142 - 143; Osman Turan, "Selçuk Türkiyesi din tarihine dair bir kaynak", *Köprülü armağanı*, s. 546 - 547.

[140] Anne Comnène, *Alexiade*, III, s. 188. Türklerin Orta-Asya'dan getirdikleri bu sahne san'atı hakkında *Selçuklular tarihi* (s. 301) nde bilgi verilmiştir.

vam eder. Bu bir asırlık devirde Selçuk sultanlarının takip ettikleri askerî seferler, *iktisadî ve kültürel siyaset* sâyesinde öyle bir yükseliş vuku'bulur, ki Anadolu şehirlerinde ve büyük ticaret yolları üzerinde rastladığımız âbideler ve büyük kervansaraylar bugünkü ihtişamları ile dahi bu medeniyetin canlı şâhidleridir. Bu devirde Türkistan, İran ve başka ülkelerden gelen din adamları ve gaziler de bu yeni fethedilmiş ülkede İslâmiyet uğrunda vazifelerini yapıyor, âlim, edib, san'atkâr ve tüccarlar da türlü gayelerle bu memlekete göçerek Türk-İslâm kültürünü yükseltiyorlardı.

11. Anadolu'da Türk Destânı

"Aynı din ve millete mensubuz, aynı cihâd yolundayız. Şarkta İslâm hudutlarını koruyan siz, garpte de kâfirlerin kökünü kazıyan biziz."

(Alâeddin Keykubâd)

YAKIN-ŞARKIN müslüman ve Hıristiyan kavimleri önünde üstünlük duygularına sahip bulunan Selçuklular, Hıristiyan Avrupa'nın büyük ve sonu gelmez Haçlı taarruzları karşısında, bir müddet, şaşkınlığa uğradılar. Nitekim I. Kılıç-arslan, Haçlı ordularının kaahir üstünlüğü sebebi ile 22 yıllık Selçuk payitahtı olan İznik şehrini, 26 Haziran 1097'de, Bizanslılara ve onlara terkederek Eskişehir ovasına çekilmiş ve 30 Haziranda bu büyük Haçlı istilâsını durdurmağa hazırlanmıştı. Bu meydan muharebesi de kaybedilmiş, Kılıç-arslan ve Dânişmend Gazî Haçlıları Anadolu içlerinde yıpratmaya ve imhaya girişmişlerdir. Haçlılar Eskişehir'de: "*Türklerin kahramanlığını, savaş kudretini ve fetânetini* kim tarif edebilir! Eğer onlar *Hıristiyan olsaydı kudret ve cesarette kimse Türklere* müsavi olamazdı" ifâdeleri ile yine de hayranlık duygularını belirtiyorlardı[141]. Başka bir Haçlı kroniği "*Türkler kahraman bir millettir. Onlar Arapları*, müslümanları (**Sarasin**), Ermeni, Süryanî ve Rumları korkuttukları gibi bizi de korkutacaklarını sanıyorlardı. Bununla beraber onlar Allah'ın izni ile bizi korkutamadılar ve bizimkilere yenildiler. Türkler, *Türk ve Frank'tan başka kimsenin şövalye* olmak hakkına sahip bulunmadığını söylüyor; Franklarla aynı menşeden geldiklerini ve Troie'dan çıkan aynı bir ırka mensup olduklarını belirtiyorlar" ifâdesi ile de iki tarafın karşılıklı takdir hislerini meydana koymuştur[142].

[141] *Anonyme de la le Croisade*, s. 50, 51, 53; Osman Turan, "I. Kılıç Arslan", *İA*.

[142] Tudebode, *Bibl. Croisade*, nşr. Michaud, I, s. 255. Türkler ile Frankların aynı ırktan ve *Troie*'dan çıktığına dair efsâneye XV. asır Avrupa eserlerinde de rastlanır ve, aşağıda görüleceği üzere, Fâtih'in İtalya'yı fethe niyet etmesi de ecdadı *Troie*'lıların mezarlarının orada bulunması ile alâkalı

Kılıç-arslan Eskişehir bozgunundan sonra Anadolu içlerine çekilirken yolda 10.000 kişilik bir Türk askerine rastladı. İstilâ ve durumun vehâmetini henüz kavramıyan bu Türkler Sultana "*Ey talihsiz! Neden korkuyorsun*. Senin baban (Süleyman-şâh) *hiçbir zaman kaçmamıştı. Senin yardımına geldik; cesur ol!*" diyorlardı. Hiddetinden titreyen ve içini çeken büyük ve kahraman Kılıç-arslan bu askerlere: "*Frankların kuvvet ve cesaretini* görmediniz. Ben onları yenmeyi ve birbirine bağlamayı düşünüyordum. Fakat bu kadar sayısız ve müthiş silâhlara sahip, ölümden korkmayan bu insanların kana susamış hayvanlar gibi saldırışlarını, müthiş bir kalabalık halinde *dağ, tepe ve ovaları* doldurduklarını gördükten sonra ne yapmak mümkündü! *Bütün milletler bizim oklarımızdan titrer*. Fakat oklarımız onlara tesir etmiyor; zırhları içinde aldırmadan saflarımıza kadar sokuluyorlardı" cevabını veriyor; böylece hakikî durumu ve isabetli görüşlerini belirtiyordu[143]. Gerçekten Kılıç-arslan ve Dânişmend Gazi Gümüş-tekin, Haçlılara, yol boyunca, büyük zayiat verdirmiş; Ereğli muharebesini de kaybederek onların Suriye'yi istilâlarına engel olamamıştı. Lâkin arkadan yüzbinlerce gelen diğer Haçlı ordularını Amasya ve Ereğli muharebelerinde tamamiyle imha ederek Anadolu'yu onlara mezar yapmışlardı.

Kılıç-arslan bu büyük buhranı geçirdikten sonra, Selçuklular tekrar toparlandılar. Hattâ Melik-şâh'tan sonra Büyük Selçuklu imparatorluğunun parçalanmasından faydalanan Kılıç-arslan amcazâdelerinin elinde bulunan bütün imparatorluğa ve İslâm âlemine hâkim olmak teşebbüsüne girişti. Şarkî Anadolu ve Musul'u ilhak ettikten sonra iki Selçuklu hânedanı arasında devam eden hâkimiyet rekabeti burada tekerrür etti ve iki ordunun çarpışması neticesinde Kılıç-arslan 1107'de şehid oldu. Bu Türk kahramanı ve gazisinin ölümü Türklerin kalbinde o derece derin bir tesir yaratmıştır, ki büyük tarihçi İbn ül-Esîr Araplar arasında meşhur olan ölümler gibi Türkler arasında da *Kılıç-arslan'ın şehâdetinin meşhûr* olduğunu söyler[144]. Nitekim Osmanlıların ceddi Süleyman-şâh'ın Fırat nehrinden geçerken boğulması menkîbesine Selçuklu Süleyman-şâh'ın ve Kılıç-arslan'ın ölümleri de karışmış ve asırlarca bu acı Türklerin kalbinde yaşamıştır. Devrin Ermeni tarihçisi Mathieu da hayırseverliği, kahramanlığı ve âlicenaplığı dolayısıyle ölümünün Hıristiyanlar arasında da bir yas teşkil ettiğini yazmıştır[145].

---

gösterilir. Bu efsânenin zuhûrunda, herhalde, Haçlıların Türklerde gördüğü kahramanlık ve esirlerine şefkatin, Bizanslıların da hile ve hıyanetleri ile karşılaşmaları tesiri olmak gerekir.

[143] *Anonyme Le Croisade*, 53-54; Keşiş Robert, s. 337339; Foucher de Chartre, s. 30-32; Guillaume de Tyr, I, s. 104-106; *Alesciale*, III, s. 18-19; Azîmi, s. 372.

[144] I. Kılıç Arslan, *İA*, s. 687.

[145] Mathieu, s. 264.

Kılıç-arslan'ın ölümünden sonra Anadolu Türkleri tekrar buhranlara uğramış; Bizans istilâları ve dahilî hâkimiyet kavgaları gelişmiştir. Lâkin onun oğlu Mes'ud ve torunu II. Kılıç-arslan zamanında hem Bizanslılar, hem de ikinci Haçlı ordusu tamamiyle imha edilmiş; üçüncüsü de hafif atlatılmıştır. Öyle ki Haçlılar bir daha Anadolu'yu aşmak ve buradan geçmek cesaretini gösterememişlerdir. Bununla beraber Avrupalılar zamanla Akdenizde kudretlerini göstermiş ve donanmaları ile Suriye'ye varmışlardı. Avrupa Haçlıları koyu bir taassup, fakat derin dinî imanla şarkta Hıristiyanlığı kurtarmak ve Bizanslıları korumak maksadı ile, milyonlarca kitleler halinde, Türklere karşı sefere çıkıyorlardı. Fakat *Rumların hıyânet ve hîleleri* ile karşılaşarak onlara düşman olup dönüyorlardı. Avrupalılara göre Rumlar Hıristiyanlığa hıyanet eden ahlâksız ve kötü insanlardı. Bizanshlara göre de Haçlılar tehlikeli barbarlar olup *dinlerine ve memleketlerine* göz koymuşlardı. Bu sebeple de bazan, açık-kapalı, Türklerle işbirliği yaptıkları da görülmüştür. Türklerin kahramanlıklarını takdir eden Haçlılar, mağlûbiyet ve esaret zamanlarında da onların şefkat ve merhametlerine şâhid olmuşlar; hattâ bu yüksek insanî vasıflarının da hayranı alarak dindaşları Bizanslıları bırakarak müslüman olanlarına da rastlanmıştı, ki İkinci Haçlı seferi esnasında Denizli dağlarında ve Antalya'da 3000 kadar Avrupalının İslâm dinine girmesi sadece Türklerin bu insanlığı ve himâyeleri sâyesinde mümkün olmuştur. Böylece Haçlılar Ortodoks Bizanslara karşı düşmanlık ve Türklere karşı takdir hisleri ile memleketlerine dönerken aynı zamanda Türk-İslâm medeniyetini de Avrupa'ya götürüyorlardı.

Türkler Bizans'ın ve Avrupa'nın istilâlarına uğrayan İslâm dünyasını destânî kahramanlıkları ile tekrar kurtarmışlar; yeni fethedilen Anadolu'yu İslâm diyarı ve Türk vatanı haline getirmişler; Haçlıları da nihayet Suriye ve Filistin'den söküp atmışlardı. Bu hizmetler de İslâm dünyasında yine takdir ve tebcil edilmiştir. II. Kılıç-arslan'ın Bizans'a karşı kazandığı 1176 seferi İslâm dünyasında Malazgird'e benzer bir bayram havası yaratmıştı. Devrin şâiri İbn Taâvizî Halifeye takdim ettiği divânında: "*Uğurlu haber geldi. Müslümanlar bu haberi müzik gibi dinlemekte, Hıristiyanlar ise üzülmektedir.* Müslümanları mes'ud eden *bu zafer* Sultan Mes'ud'un oğlu Kılıç-arslan sayesinde Uc'da (Anadolu'da) kazanıldı; hayatını zorlukla kurtaran imparatorun başına felâket geldi. Şimdi *hatipler câmilerde bu müjdeyi bildiriyor* ve bu duaları ile de ona manevî bir silâh olarak yardım ediyorlar" derken İslâm dünyasının da hislerine tercüman oluyordu. Kılıç-arslan fetih-nâmeleri ile bu zaferini Selâhaddin Eyyûbî'ye, Alman imparatoru Fr. Barberos'a ve diğer hükümdarlara bildiriyor; bundan sonra, haklı olarak, Bizanslılardan artık bir endi-

şe kalmadığını ifâde ediyordu[146]. Şiddetli Haçlı savaşları münasebetiyle şâir Gazzî bir kasidesinde: "*Türk askerlerinin saldırışı* gök gürültülerini unutturdu. Onlar görüşürken *melek gibi tatlı* ve güzel konuşurlar; fakat *bu melekler savaşlarda* ifrit kesilirler" der, ki bu şiir birçok vesilelerle kaynaklarda tekrarlanmıştır[147]. Şeyh Şerefeddin Busîrî Akkâ muharebesinde Melik Eşrefe: "Türkler yürüyüş halinde olup Frenklere yer bırakmıyacaklarına dair yemin ettiler" mealindeki bir rü'yasını anlatmış ve bu hükümdarı zaferle müjdelemiştir[148]. Selçuklu sultanı Malatya patriği tarihçi Mihael'e yazdığı bir mektubunda: "*Büyük Sultan Kılıç-arslan'dan saltanatımızın dostu ve duacısı*, Barsuma (Malatya civarında) manastırında oturan Patrik'a" cümlesi ile başlıyarak "*Allah bu devirde devletimizi tebcil etti* ve bize zaferler ihsan etti. Denize kadar bütün beldeler devletimizin idaresine girdi. Bu memleketleri artık saltanat kanunlarına göre idare ediyoruz... Zaferlerimizden dolayı memnun olduğunuzdan eminiz. Allah'ın bize bu zaferleri dualarınız sayesinde ihsan ettiğini biliyoruz" diyordu. Sultan bu ifâde ile hem yüce mefkûresini ve insanlık duygularını meydana koyuyor, hem de Bizanslılara karşı düşman olan Süryanîlerin Türk dostluğunu kuvvetlendiriyor ve onları himâye ediyordu[149].

Kılıç-arslan'ın oğlu II. Süleyman-şâh taht kavgaları ile sarsılan Türkiye Selçuklu devletini kurtardıktan ve millî birliği kurduktan sonra Türk-İslâm topraklarına, Şamanî Kıpçaklarla birlikte akınlar yapan, Kars'ı alan ve Erzurum kapılarına kadar ilerleyen Gürcülere karşı harekete geçti. Gürcü kraliçesine elçi ile birlikte şu ültimatomu gönderdi: "Gök kubbe altında yaşıyan sultanların en yücesi, Allah'ın *yeryüzünde gölgesi*, meleklere benziyen ben Rükneddin, Gürcülerin kıraliçesi Thamara'ya bildiririm, ki bütün kadınların aklı zayıftır. Sen Gürcülerin kılıç çekmesine ve Allah'ın sevdiği müslümanları öldürmeğe emir vermişsin. Şimdi ben müslümanlarm adaletini yaymak, *Allah'ın bize tevdi eylediği kılıcı* bir daha elinize almamayı sana ve milletine öğretmek maksadı ile bizzat geliyorum. Bu yaptıklarına karşı ancak otağımın önünde diz çöküp Muhammed'in dinini kabul eden, kendi dinini bırakan ve huzurumda haçı kıran kimselerin yaşamasına müsaade edeceğim" ifâdeleri ile kendi kudret ve mefkûresini belirtiyordu. Sultan: "*Türkler için büyük keder yaratan*" Kars'ı kurtarmak kararı ile, 1202'de sefere çıktı. Lâkin bir baskına uğradı ve ikinci bir sefer ile intikam almak ve gazabını dökmek için yola çıkınca, 1204'de, ölümü gayesine engel oldu[150]. Onun kardeşi I.

[146] I. Kılıç Arslan, *İA*. s. 694.
[147] İbn ül - Esîr, X, s. 284; İbn ül - Cevzî, s. 15 - 16.
[148] Makrîzî, *Sulûk*, trc. Quatremère, II, s. 127.
[149] *Chronique*, III, s. 394 - 395.
[150] Brosset, I, s. 456-458; yine benim II. Süleyman-şâh, *İA*, s. 226.

Keyhüsrev ve yeğeni Keykâvus da siyasî ve askerî zaferleri, medenî ve kültürel hamleleri ile Türkiye'yi yükseltmişlerdi.

Türkiye Selçukluları tarihinde en yüksek devir Alâeddin Keykubâd zamanında (1220-1237) idrâk olunmuş ve saltanatı şan, şeref ve zaferlerle dolmuştu. Bu sebepledir, ki Anadolu Türkleri uzun müddet "**Uluğ Keykubâd**" adı ile onun unutulmaz hâtırasını kalblerinde yaşattılar. Şarkî Anadolu'da Artuklular, Suriye'de Eyyubîler, Trabzon'da Komnenler ve Kilikya'da Ermeni kıralhğı onun tabiiyetinde bulunuyordu. Hattâ bir ara İznik Rum imparatorluğu da Selçuklulara haraç ödüyordu. Denizaşırı bir sefer ile kudretini Kırım yarımadasına ve şimaldeki Şamanî Kıpçaklara kadar hissettirdi. Onun azameti inşa ettirdiği muhteşem cami, medrese, kervansaray, müstahkem kale ve sûrlar, yaptırdığı yeni şehir ve mamurelerle bugüne kadar yaşamaktadır. Ordusunun miktarı, 12.000 merkeze ait olmak üzere, 120.000 kişiye baliğ oluyordu. Yabancı hükümdarlara gönderdiği mektuplarda *devletinin kıudreti*, memleketinin mâmuriyet ve zenginliği, *halkının refahı* ile iftihar ediyordu, ilim, san'at ve dine yaptığı büyük hizmetlerle de Türkiye'yi tarihinde en yüksek medeniyet seviyesine ulaştırdı. Büyük mutasavvıf Şahâbeddin Sühreverdî, Necmeddin Râzî'ye: "*Ey genç! Dindar, ilim ve tasavvufa bağlı ve erbabını koruyan Alâeddin Keykubâd'ın himâyesine gir; onu ve halkı faydalandır*" tavsiyesiyle bu cihâd ülkesine manevî bir yardımda bulunmak istiyordu. Alâeddin bu yüksek şahsiyeti ile devrin hükümdarları arasında mümtaz bir mevkie yükselmiş ve "**Sultan ül-Âzam**" unvanını kazanmıştı. Türkler Anadolunun Türk ve İslâm vatanı olması için çok uzun bir mücadele ve destân devri yaşamışlar; Battal Gazi, Dânişmend Gazi, Dede Korkut destânları ve pek çok menkîbe ile devrin kahramanlık ruhunu ve cihâd mefkûrelerini tarihe mal etmişlerdir. Anadolu'yu dolduran sayısız kahraman ve evliyanın türbe ve mezarları halkın kudsiyet hâlesi içinde şuûrlarda yerleşmiş ve mezarları ziyâret-gâh olmuştu. Buna mukabil Türkler karşısında mücâdele eden Bizanslıların psikolojisini meydana koyan **Akritas** destânı ise kahramanlarının millî ve dinî bir mefkûreden ziyade para ve kadın yolunda savaştıklarını, materyalist olduklarını gösterir, ki bu husus bütün Türk ve Bizans mücadelelerinde belirmektedir.

Moğolların bütün dünyayı alt-üst ettikleri halde Alâeddin Keykubâd'a saygı göstermeleri onun kudreti, şöhreti ve yüksek siyâseti sayesinde mümkün olmuştu. Selçuk Sultanı bir yandan Moğol kasırgasının henüz kırılmadığını düşünerek onlara elçi gönderdi ve istilâyı memleketinden uzaklaştırmağa çalıştı, öte yandan da, her ihtimale karşı, bütün şehirleri müstahkem sûr-

larla ve kalelerle donatıp müdâfaaya hazırlandı. Keykubâd'ın elçisini kabul eden Oktay Kaan ona gönderdiği 1236 (**Biçin yılı**) tarihli mektubunda Sultan'ın yüksek meziyetlerini takdirle anıyor; istisnaî bir muamele olarak Türkiye sultanı ile dost kaldığını ve "*Tanrının dünya hâkimiyetini*" kendilerine verdiğini de sözlerine ilâve ediyordu. Keykubâd aynı kiyâsetli siyâseti, Moğollarla akılsızca muharebelere tutuşan Hârezmşâh'a da tavsiye ediyor; onu Türkistan, Horasan, İran ve diğer beldelerin harabîsine sebep olmakla tenkid ediyordu. Nitekim son Hârezmşâh Celâleddin Mengü-birti'ye gönderdiği elçi ve mektupla Moğollarla anlaşmasında ısrar ediyordu. Keykubâd *din ve ırk yakınlığı* (**karâin-i cinsiyet**) şuûrunu taşıyarak ona: "*Aynı cihâd yolundayız; aynı din ve millete mensup bulunuyoruz. Şarkta İslâm hudutlarını koruyan siz, garpte de kâfirlerin kökünü kazıyan biziz*" diyerek Moğollarla mutlaka anlaşmayı, istilâ, kıtal ve tahriplerine fırsat vermemeyi; bu sayede İslâm dünyasının kurtulacağım ve "**Nâmımızın**" ebediyete kadar yaşayacağını belirtiyor; Sultan *Melikşâh ve Sancar* gibi büyük hükümdarların yolunu tutmayı tavsiye ediyordu. Bu münasebetle de "*Allah bana genç yaşta akıllı devlet adamları, hazineler* ve mâmur bir ülke nasîb etti. Halkımız bizden memnun ve itaatkârdır; düşmanlarımızı da hükmümüz altına aldık" diyor ve kendisinin de Moğol Hanına elçi göndereceğini bildiriyordu. Lâkin kahraman bir asker, fakat kötü bir siyâset adamı olan Sultan Celâleddin bu durumu kavrayamıyor; beslemeye mecbur kaldığı büyük ordusu ile de Moğol tahribatına kendisi de yardımcı oluyordu. Mühim bir medeniyet merkezi olan Ahlat'ı tahrib ettikten ve Yassı-çimen'de (10 Ağustos 1230) Keykubâd'a mağlûb olduktan sonra da Ahlât'lı bir kimsenin intikamı ile öldürüldü. Aksarayî "*Keykubâd'ın hayrat eserleri zamanın sahifeleri üzerinde ve cihânın her tarafında güneş gibi parlaktır*" derken onun büyük inşâ faaliyetlerini ve muhteşem âbidelerini anlatır. Tarihe çok düşkün olduğundan bir Selçuk **Şah-nâme**'si yazdırmış; fakat maalesef bu eser bize kadar gelmemiştir. Dindar Türk sultanları gibi o da seferlerine çıkarken meselâ Velilerin türbesine gidip duada bulunuyordu[151].

Büyük Selçukluların bir uc beyliği bilerek âsi bey ve boyların yurdu saydıkları Türkiye hakikatte Türk vatanı oluyor; cihânşümül bir kudretin ve Osmanlı imparatorluğunun da kaynağı hâline geliyordu. Büyük Selçuklular İslâm dünyasının maddî-manevî büyük imkânlarına sahip bulunmakla beraber ancak dört büyük ve cihângir sultan yetiştirebilmişti. Halbuki Türkiye'deki amcazâdeleri bu imkânlardan mahrum olarak birçok eski kavim, din ve kültürlere sahip Anadolu'yu vatan haline getirmek için çok daha çetin bir

[151] Bak. Benim I. Keykubad, I, *İA*; yine *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar*, s. 82-94.

vazife ile karşılaşmış ve burasını yeni bir medeniyetin yurdu yapmışlardır. Bu tarihî inkişafta Türkiye Selçuklularının daha çok sayıda kudretli sultanlar yetiştirmesinin de rolü büyüktür. Bu sıkışık durumlarına rağmen Anadolu sultanları Seçuklu imparatorluğunun ve cihân hâkimiyeti dâvâsının kendilerine ait olduğunu ileri sürüyor; bu sebeple de Süleyman-şâh, Kılıç-arslanlar ve halefleri fırsat buldukça şark seferlerine girişmiş; bu büyük mirasa sahip olmak ve İslâm dünyasına hâkimiyeti sağlamak istemişlerdi. Bu dâvâ Türkiye Selçuklularında o derece derin ve yaygın idi, ki II. Keyhüsrev gibi, zayıf bir hükümdar zamanında bile "*Mardin ve Meyyâfarikîn* (Silvan) *fethedilmedikçe Selçuklu* **çetr**leri bağlı kalacaktır" inancı hüküm sürmüş ve buraları Artuklulardan alıp büyük İslâm ülkelerine varmak düşünülmüş; Diyarbekir de 638(1240)de Konya'ya bağlanmıştır[152]. Türkiye Selçukluları Büyük Selçuklulardan bir asır daha fazla uzun bir ömür sürmüş; adım-adım ilerliyerek Anadolu'yu Türklere vatan ve İslâm medeniyetinde ileri bir ülke yaparken Keykubâd'ın ölümünden sonra zayıf sultanların gelmesi ve 2 Temmuz 1243'de Kösedağ'da Moğollara karşı bozguna uğramaları ile dâvâyı kaybetmişler; cihân hâkimiyetini temsil eden Moğollara teslim olmuşlardı. Bu mağlûbiyette Moğolların kudretinden ziyade Selçuk sultanının liyakatsizliği, İran edebiyat ve kültürünün yüksek idareciler arasında yarattığı sukut âmil olmuştur. Bereket versin Anadolu uçlarında yığılan Türkmen beyleri yeni bir hayatiyet ve devrin başladığını müjdeliyor, bunlardan biri olan Osmanlılar daha kudretli bir dâvâ ile tarih sahnesine çıkıyordu. Moğol kudreti ve korkusunun İslâm ve hıristiyan dünyalarında yarattığı dehşet o derece idi, ki Moğollara karşı bir zafer asla hâtıra gelmemiş; bu hususta garip hikâyeler kaynaklarda yer almış ve ancak Mısır sultanı Baybars'ın zaferi Moğol efsânesini yıkabilmiştir.

[152] Bak. Benim II. Keyhüsrev, *İA*, s. 623.

IV. Bölüm
Osmanlılarda Cihân Hâkimiyeti

1. Anadolu'da Yeni Kudretin Teşekkülü

"Âhir zamanda hanlık girü Kayı'ya değe, kıyamet oluncaya dek. Bu dedüği Osman neslidür".
(Dede-Korkut)

TÜRK ve İslâm Tarihi'nin en muhteşem devri Osmanlılarm eseridir. Onlar millî ve İslâmî mefkûrelerin dâhiyane terkîbi, siyasî istikrar ve içtimaî adâletleri sâyesinde üç kıtanın ortasında ve Akdeniz havzasında beşer tarihinde **"Nizâm-ı âlem"** dâvasının en kudretli temsilcileri olmuşlardı. Osmanlı hânedanı dünyada hiç bir aileye nasîb olmayan büyük ve dâhi pâdişâhları birbiri ardından yetiştirmekle bu devlete yalnız en yüksek hayatiyeti bahşetmedi; onu millî, İslâmî ve insanî idealler üzerinde ve milletlerin kalbini kazanarak cihân hâkimiyeti mefkûresinin de en sağlam bir teşkilâtı hâline getirdi. İslâm dininin beşeriyeti saadete, adâlete ve insanlığa eriştirmek için ilân ettiği yüksek esaslar ve dünya nizâmı mefkûresi de en ileri derecesini Osmanlı devrinde gerçekleştirmiştir. İslâm adâletine ve müsâvilik fikrine aykırı bir siyaset takip eden Emevî devleti aşırı Arap milliyetçiliğinin kurbanı olarak kısa bir zamanda tarihe karışınca yerine geçen Abbâsî halîfeliği İslâm dünyasını bu hastalıktan kurtardı ve Müslüman kavimler arasındaki huzursuzluğu âhenge çevirdi. Bununla beraber kavmî asabiyete son veren Abbâsî halifeliği mezhepler ve sınıflar arası uçurumları ve mücadeleleri yatıştırmağa muvaffak olamadı; içtimaî adâletsizlik hüküm sürdü. Nihayet siyasî otorite ve birliği de muhafaza edemiyerek İslâm medeniyetinin iç ve dış buhranlarla sarsılması, İslâm dünyasının tehlikelerle karşılaşması mukadder oldu. İslâm dünyasına taze bir ruh ve kan, medeniyetine de yeni hamleler bahşeden Selçuklular da aynı içtimaî ve dinî huzursuzluklar, Bâtınî nifakları ve hususiyle kendi feodal bünyesinin sebep olduğu siyasî parçalanmalar dolayısiyle, uzun müddet, imparatorluk nizâmını muhafaza edemedi. Abbâsî dev-

rinde mevcut içtimaî hastalıklar, dinî mücadeleler, müfrit Şiî ve komünist hareketleri Selçuklu imparatorluğunu da aynı illetlerle karşılaştırmıştı. Böylece Selçuklu imparatorluğunu parçalanmış bir durumda bulan Haçlılar, büyük kayıplara rağmen, Anadolu'yu aşmış ve Selçuklu hudutları içerisinde yerleşerek bir takım küçük krallık ve kontluklar kurabilmişlerdi. Akdeniz havzasında cihân hâkimiyeti ve nizâmı kurmuş olan Roma imparatorluğu da barbarların tecâvüzlerinden emîn bulunmuyor; hâkim ve yüksek Romalı, tâbi ve aşağı yabancı kavimler, efendi ve esir sınıflar arası huzursuzluklar, manevî kargaşalık ve materyalist hayat Roma âlemini sarsıyordu. Onun devamı olan Şarkî-Roma veya Bizans imparatorluğu da, bilhassa yunanlılaştıktan sonra, yabancı kavim, din ve mezhep mensuplarına zulüm yapmakla, büyük toprak aristokratları ve sefil halk kitleleri yaratmakla malûl idi. Roma'nın materyalizmi ve manevî kargaşalığına karşı çıkan Hıristiyanlık da, İslâmiyet gibi, yeni bir dünya nizâmı ve cihân hâkimiyeti mefkûresi getiriyor; fakat hiç bir din ve mezhebe hürriyet hakkı tanımıyor; ilmi ve hayatı inkâr ederek Haçlı seferlerini bu gaye ile yapıyordu.

Osmanlı imparatorluğu bütün bu illetlerden uzak kalarak kavimler, dinler ve mezhepler-arası sağlam bir âhenk, halk kitleleri arasında içtimaî adâlet kurmakla milliyetler arasında hiç bir fark ve tezada müsaade etmemekle dünya tarihinde milletlerarası en kudretli ve cihânşümul bir siyasî camiayı teşkil ediyordu. Osmanlı devleti ve pâdişâhlarının dâvaları da, kendi tabirleri ile, **Nizâm-ı âlem** üzerinde toplanıyor; İmparatorluğun vücûd-ı hikmeti ve cihâdı da bu millî, İslâmî ve insanî esaslara bağlı bulunan bir cihân hâkimiyeti mefkûresine dayanıyordu. Bu mefkûre cidden Türk, İslâm ve dünya tarihinde en yüce derecesini bulmuş ve müstesna bir kudret kazanmıştı. Bu büyük siyasî varlık, eski ve yeni imparatorluklardan farklı olarak, ne dışta istilâ tehditlerine ve ne de içeride çeşitli ırk, din, mezhep mensupları ve sınıfların huzursuzluk endişelerine maruz bulunmuyordu. Öyle ki imparatorluğun inhitatı ve emperyalist tahrikler vukubulmasa idi, XIX'uncu asırda, Hıristiyan ve Müslüman hiç bir milletin bu âhenkli ve milletler-arası Osmanlı camiasından ayrılmaları düşünülemezdi. Yeni-çağlar Avrupasında meydana çıkan ve cihân hâkimiyeti fikirlerine sahip olan Avrupalı devletler sözde insanlık fikirleriyle de mücehhez bulundukları halde ne millî bencillik (égoisme) ve istismardan ve ne de sınıflar arası adâletsizlik ve mücadelelerden masun kalamamışlardı. Bu sebeple Osmanlı imparatorluğu kendi yüksek müesseseleri ve sağlam siyasî bünyesiyle tarihte bir istisna teşkil eder. Son Birleşmiş Milletler ideali nazariyatta Osmanlı dünya nizâmı ve cihân hâkimiyeti mefkûresiyle mukayese edilebilirse de bu teşkilât millî ve İslâmî bir

mefkûreye ve milletleri tatmin eden bir fikir sistemine ve manevî nizâma dayanmadığı için materyalist dünyanın huzursuzluğu ve tehlike endişeleri devam etmektedir.

Osmanlı mefkûre kudreti, onun maddî-manevî kaynakları Türk ve İslâm tarihinde mevcud olmakla beraber bunların teşekkülü ve inkişâfı Anadolu'da vukubulmuştu. Moğol istilâsı bir müddet cihân hâkimiyeti mefkûresini Türklerin elinden almış ve onun yerine, diğer eski imparatorluklardan da daha fazla, bir tahakküm devri yaratmış olmakla süratle tarihe karışmış ve dünya nizâmı bayrağı tekrar Türklere intikal etmiştir. Gerçekten Moğol istilâsının en ağır ve öldürücü darbelerine maruz kalmalarına rağmen, Müslüman ve Hıristiyan kavimler değil, yine Türkler hayatiyeti temsil ediyor ve tedricen eski cihân hâkimiyeti mefkûrelerini daha muhteşem bir kudret halinde diriltiyorlardı. Moğol istilâsının dehşeti önünde Bizans hudutlarına yığılan Türkmenler çöken Selçuklu ve İlhanlı devletleri yerine yeni bir kudret ve hayatiyeti temsil ediyor; uclarda Moğollara karşı istiklâlini muhafaza eden Türkmen beyleri arasında en mütevazi gözüken Osmanlı Beyliği cihân hâkimiyeti mefkûresiyle geliştikçe hayatiyetini, Türk cihân hâkimiyeti ve nizâmının hakikî vârisi olduğunu isbat ediyordu. Osmanlıların Bizans karşısında giriştiği süratli fetihler bu mefkûreyi canlandırıyordu. Anadolu Türkleri uzun müddet Keykubad'ın saltanatını saadet devri ve Kösedağ (1243) da Moğollara mağlûbiyeti de bütün felâketlerin başı sayıyorlardı. Bununla beraber Moğollar 1277'de Selçuklu devletini yıkıp kendi tahakkümleri başlayıncaya kadar Anadolu'da inkişaf etmiş olan iktisadî ve medenî hayat fazla sarsılmamış; fakat bu tarihten sonra Moğol zulmü ile siyasî ve iktisadî sukût süratle kendini hissettirmiştir. Bu sebepledir, ki çağdaş mütefekkir **el-Omari** de Türkiye hakkında: "*Bu memleket Selçukluların son zamanlarına değin cennet gibi idi. Orada halk saadet günlerini yaşıyordu. Fakat yeryüzünü alt-üst eden Çingiz Han oğulları Rum*(Anadolu)*u da istilâ ettiler*" ifadesiyle verdiği tafsilâtı bir cümleye sıkıştırdı.[1] Moğol devrinin yarattığı buhran ve kargaşalık Selçuk tarihçisi Aksarayî'nin eserinde de tafsilâtiyle anlatılmıştır. Bu kötu hâtıra dolayısiyle Anadolu Türkleri arasında nefreti ifade eden "**Âl-i Cengiz oyunu**" ve Osmanhların "**Tatar-i bed-reftâr**" tâbirleri pek yaygın olup bugune kadar devam etmiştir. Buna mukabil, asıl unsurunu Bulgar ve Kıpçak Türkleri teşkil eden, Rusların ilerlemesini durduran şimal Türkleri ve hususiyle Avrupa seferlerinde Osmanlıların kudretli süvari kuvveti olan Kırım hanlığı halkı "**Tatar-i sabâ-reftâr**" gibi sevimli bir tabir ile ifade ediliyordu. Anadolu'nun uğradığı bu siyasî parçalanmayı, buhranları ve beylikler-arası

[1] *Mesâlik ül-ebsâr*, nşr. Fr. Taeschner, Leipzig 1929 (Anadolu kısmı), s. 2.

mücâdeleleri gören Avrupahlar Papalığın Türklere karşı yeni bir *Haçlı istilâsına* girişmesi için tam bir fırsatın mevcudiyeti üzerinde duruyorlardı[2]. Fakat Avrupa bu devirde bir Haçlı seferine girişecek bir durumda değildi. Papalar sadece denizci İtalyan cumhuriyetlerini Anadolu beyliklerine karşı bazı Haçlı taarruzlarına sokabilmişlerse de bu, karalarda ve büyük ordular halinde mümkün olamamıştı. Selçuklulardan sonra *Haçlı seferlerinin ikinci devri* Osmanlı kudretinin meydana çıktığı ve Balkanlarda yerleştiği zaman başlar ve bu seferlerin devamı Osmanh cihâdını tahrik eder.

Moğollar Orta Asya Türklüğünü ve medeniyetini imha ederken istilânın dehşeti karşısında onların kılıcından kurtulan büyük göçebe kitleleri ve şehirli âlim, tacir, edebiyatçı ve sanatkârlar da Anadolu'ya sığınıyor; Selçuklu hudutlarında eskiden beri mevcud göçebeler üzerine muhaceret dalgaları yeni Türkmen kitleleri yığıyor ve uçlardaki kesafeti azim bir şekilde arttırıyordu. Nitekim, bu devirde, ilk Selçuklu istilâsı derecesinde, bir nüfûs Anadolu hudutlarında yığılmıştı. Kaynakların teferruatiyle kayıt ve tasvir ettiği bu insan seli Azerbaycan, Errân (Karabağ) ovaları ve vadilerinde "*karıncalar gibi kaynaşıyor*" ve göç dalgaları buradan Türkiye'ye akıyordu[3]. Bu münasebetle, Anadolu'nun diğer bölgeleri, Çukurova, Şimalî Karadeniz ve diğer hudut sahaları bir yana sâdece Denizli havzasında 200.000, Kastamonu vilâyetinde 100.000 ve Kütahya dağlarında 30.000 hâne (çadır) halkı göçebe Türkmenlerin, XIII'üncü asrın ikinci yarısında, yaşamakta olduğunu belirtmek umumî bir fikir vermeğe kâfidir[4]. Bir Bizans kaynağı; "*Moğolların püskürttüğü Türkmenler* vilâyetleri işgal ediyor ve Rumları sıkıştırıyorlardı. *Türkler Moğollar karşısında nasıl kadın gibi kaçıyorlarsa Rumlar önünde de öylece erkek oluyorlardı.* Bu sebeple Moğol istilâsı onlar için felâket değil saadet getiriyor ve Roma (Bizans) topraklarını işgal ediyorlardı" ifadeleriyle bu nüfûs akınını güzel tasvir eder. Başka bir Rum müellifi de Menderes havzası ahâlisi, hücrelerinde yerleşmiş keşişleri tarafından da terk edilmiş ve ıssızlaşmıştı[5]. Kastamonu ve Bolu havalisinde yığılan Türkmenler tazyiki sahillere doğru artırmış ve Rumlar buraları boşaltarak İzmit'e doğru kaçmıştı: "*Yollar karıncalar gibi kaynaşıyor; her yerde koşuşan insan ve hayvan kalabalıkları* yolları tıkıyordu. Bu müthiş izdiham içerisinde anasını, babasını, karısını ve çocuklarını aramıyan ve ağlamayan kimse kalmamıştı". Bütün Şark

[2] Rubruck, s. 281; A. S. Atiya, *The Crusades in the later Middle Ages*, London 1938, mukaddimesine bak.

[3] Nesevî, *Sîretu Celâleddin Mengübirti*, nşr. G. Houdas, s. 159, 223, 225, 226, 229; Z. Kazvînî, *Âsâr*, nşr. Wüstenfeld, Leipzig 1848, s. 379.

[4] İbn Sa'id el-Mağrîbî, *Kitab Bast ul-arz*, Tetuan 1958, s. 118, 128.

[5] N. Gregoros, I s. 137: P. Wittek, *Menteşe beyliği*, trc. s. 16.

bölgeleri (Garbî Anadolu) Edremit'e kadar istilâ edildi. Türkler İznik ve Bursa gibi müstahkem şehirlerin kapılarına vardılar. Boğazın ötesi "*çadır kuran pek çok ecnebilerle örtülü idi. Bu memleket İskit bozkırları hâline geldi.* Kimse meydana çıkmağa cesaret edemiyordu".

İşte bu geniş istilâ ve nüfûs akışı arasında Bizanslılar, ilk defa olarak, XIII'üncü asır sonlarında, müthiş bir akıncı hüviyetiyle, Osman Gazi'nin (**Atman**) zuhurundan bahsederler[6]. O İznik'e ve sahillere doğru akınlar yapar. İlhanî hükümdarı Olcaytu Han, Türkmenleri itaate almak maksadiyle, bir ordu gönderince Türkmenler bir takım yerleri terk ederek **Olympe** dağını (Ulu-dağ) kendilerine sığınak edinirler. İstanbul'da bu istilânın dehşet verici tasvirlerine rağmen bu durum akınlar zamanına inhisar ediyordu. Nitekim Osman'ın, Köse Mihal, Harman-Kaya ve Bilecik tekfurları ile münasebetleri çok dostâne idi; hattâ onun gazalarına da katılıyorlardı. Osman Gazi: "*Biz bu vilâyete garip geldik;* bunlar bizi hoş tuttular. İmdi *bize vâcipdir, ki bunlara hürmet edelüm*" demekle Rum tarihçilerinin tasvirlerinde mübalâğa olduğunu gösterir[7]. Gerçekten Rumların ve papazların bu yayılışlarda Türklere yardım ettiklerine dair misalleri hatırlıyoruz[8]. Bizans'ın kötü idaresi ve ağır vergileri dolayısiyle Türklere yardımları yanında Rumların ve hususiyle papazların maddîlikleri hakkında da Bizans vekayinâmecisi Dukas'ın naklettiği bir vaka kayda şayandır. Filhakika Floransa'ya giden Ortodoks papazları İstanbul'a dönüşlerinde bunlardan biri: "*Dinimizi dinsizlik* (katoliklik) *ile mübadele ettik ve sattık*" diyordu. Ona "*Frenkler size baskı ve tehdit mi yaptılar?*" diye soruldu. Cevabı "*Eğer bize kâfi derecede vâridat sağlasa idiniz imza etmezdik*" oldu. Bu hâdise Bizans'ta din adamlarının bile ne derece materyalist ve manevî sukut içinde yüzdüklerini gösteren misallerden biridir[9].

Rumlar Türklerin üstünlüklerine ve kendi sukutlarına o kadar inanmışlardı, ki bu psikolojik durumlarını gündelik temas ve münakaşalarında bile itiraf ediyor ve açığa vuruyorlardı. Bizans imparatoru Manuel'in huzurunda bir Türk âlimi ile cereyan eden münakaşalar sonunda Rumlar devrin artık Türklere intikal ettiğini söylüyor; barbar ve düşman saydıkları Avrupalıların hıristiyan olarak mevcudiyetlerini, teselli babında, ileri sürüyorlardı[10]. Bununla beraber XV'inci asırda, Fransız seyyahı Bertrandon de la Broquière Anadolu'dan geldikten sonra "*Üsküdar'da gemiye binip İstanbul'a geçerken*

[6] Pachymeres, trc. Cousin VI, s. 751-752, 814. 991-994, 1002.
[7] Âşık Paşa-zâde, *Tarih-i Âl-i Osman*, s. 13-14.
[8] Wittek, *aynı eser*, s. 15, 18, 25, 28.
[9] Dukas, *Bizans tarihi*, trc. Mırmıroğlu, İstanbul 1956, s. 131.
[10] M. C. B. Hase. *Notice d'un ouvrage de l'Empereur M. Paleologue intitulé Entretien avec un professeur Mohametan*, Notice et Extrait, T. VII, Paris, 1810, s. 309-382.

beni Türk sanarak çok hürmet ettiler. Fakat gemiden çıkıp *Hıristiyan* (katolik) olduğumu öğrenince çok fazla vergi istediler. Çünkü *onlar Hıristiyan* (katolik)*lardan nefret ederler.* Kılıcım olmasa idi tehlikeye düşecektim. *Rumlar Roma kilisesine bağlı Hıristiyanları hiç sevmezler*" ifâdeleri münasebetleri güzel aydınlatır[11]. Bir Türk kaynağına göre bir Rum papazı, vâaz esnasında, "*Dünya hâkimiyetinin Türklere*, fakat cennetin de kendilerine ait olduğunu söylüyormuş; fakat cemaat arasında ona itiraz ediyorlar; bizi *dünyada yurtlarımızdan çıkaran Türkler* bize cennette yer bırakır mı?" diyerek psikolojik durumu güzelce aksettirir[12]. Ortodoks-Katolik mezhepleri arasındaki husumet ve mücâdeleler Haçlı seferleri ve husûsiyle dördüncü seferde İstanbul'un işgal ve tahribi ile çok daha fazla körüklenmiştir, ki bu duyguların İstanbul fethinde ne dereceye vardığına işaret edilecektir.

XV asır seyyahlarından P. Tafur Türk ve Rumlardan bahsederken: "*Türkler konuşmalarında dost ve neşeli,* yemek ve *harcamalarında çok asil ve hayırseverdirler.* Oralarda bir kimsenin faziletinden söz açılınca **Türk gibi** demek kâfidir" ifadesiyle eski Türk karakteri hakkında tekrarlanan bir hakikati belirtir. Seyyah, Alâiyye (**Candelore**)den Kahire'ye gidince bir dâva ile karşılaştı. Bu esnada iki Arabm yalan söylediğini ileri sürdüler ve bunun üzerine iki Türk getirdiler. Seyyah: "*Türkler başka türlü konuşsa idi kaderim ne olurdu*" diye sorar. Kendisine "*Türklerin her dediği, hakikat olarak kabul edilir*" cevabı verilir. Böylece Türkler için yaygın olan ve Osmanlı devrinde daima belirtilen bir kanaati teyit eder. Gazne emîri Bek-toğdı vezire "Ben Türküm, doğru söylerim" derken bu eski kanaata dayanıyordu. Onun bu seyahat münasebetiyle anlattığı bir hâdise de, bu vesile ile, kayda şâyândır. Filhakika Tafur seyahati sırasında **Troie** harabelerini de dolaşır: "*Türkler eski binaları mukaddes sayıp* hiç bir şeyi tahrip etmiyorlar. Bu binaların yanında inşa ettikleri evleri için onlara dokunmuyorlar"[13] der. Bu da Bizanslıların eski eserleri yıkıp taşlarını kendi binalarında kullanmaları ve Haçlıların İstanbulu tahripleri karşısında Türklerin ne derece insanî bir davranışa sahip olduklarını gösterir.

İşte Moğollardan kaçan Türkmenler Anadolu'ya nüfûs ve hayatiyet getiriyor ve siyasî parçalanmaya rağmen bu memleket yeni bir kudret kazanıyordu. Moğolların çöküşü ile meydana çıkan Türkmen beylikleri arasında Konya'ya hâkim olan Karaman oğulları en kuvvetlisi görünüyor ve Selçukluların vârisi olduğunu iddia ediyordu. Garbî Anadolu'da Aydın oğulları hâri-

[11] *Voyage d'Quatremere,* s. 148, 149.
[12] *Saltuk-nâme,* s. 46 (Topkapı, Hazîne No. 1612).
[13] P. Tafur, trans. Malcolm Letts, s. 69, 113, 128; Beyhakî, *Târih-i Mes'ûdî,* II, s. 746.

kulâde bir kudrete sahip bulunuyordu. *Göçebe bir kavmin* süratle nasıl *denizci* olduğunu ve Adalar denizini altüst eden gazalariyle cidden hayranlık verecek bir kudrette olduklarını görüyoruz. Bu devir Anadolusunda teşekkül eden bir çok beylik kendi hesabına yayılmak mücâdelesine girişmişti. Bunlar arasında Söğüd'de doğan Osmanlı beyliği en mütevazi bir durumda gözüküyordu. Payitahtını İznik'te kuran Türkiye Selçukluları gibi bu da Bizansın karşısında en şanssızı görünüyor ve kaderi tamamiyle bu eski imparatorluğun kuvvet veya zaafına bağlı bulunuyordu.

Gerçekten Bizansın çökmesi ve Türkmenlerin hayatiyet içinde bulunmaları, küçük Osmanlı beyliğine parlak bir istikbal hazırlamakta idi. İslâmın gaza rûhu Bizans'ın karşısında ve Osmanlı hânedanı etrafında toplanıyordu. *Bursa İslâm cihâdı ve Türk cihân hâkimiyeti mefkûrelerinin* merkezi oluyor; Türk âlim, şeyh ve dervişleri, Türkmen babaları Osmanlı gazileri ile orada yeni bir kudret ve hayatiyeti yaratıyorlardı. Fevkalâde mahir denizci ve imanlı gaziler olan Aydın oğulları Adalar denizini ve sahillerini çalkaladıkları bir zamanda Osmanlı gazileri, 1356'da, bir sal ile, sessizce Çanakkale boğazını geçiyor ve Rumeli'ye ayak basıyorlardı. Bu geçiş çok mütevazı başlamakla beraber şiddetli Haçlı mukabelelerine maruz kalmış; fakat çok yüksek bir kudrete ve üstün vasıflara sahip olan Osmanlılar haçlıları, 1363'de Edirne civarında Sırpsındığı, 1389'da Kosova ve 1395'de Niğbolu'da imha etmiştir. Böylece bu gazi devlet Rumeli'de kuvvetle yerleşmiş ve ondan sonra Anadolu'da yayılma ve ilhaklarla genişlemiş; Malatya'ya kadar uzanmıştır. Fr. Grenard'ın ifadesiyle "*Niğbolu zaferi Hıristiyan Avrupa'nın Müslüman Türklere mağlûbiyetini tescil* etmiş ve bundan sonra artık Türk ilerleyişini durdurmak mümkün olamamıştır"[14]. Bu kudret ve fetihler Osmanlılarda eski Türk cihân hâkimiyeti mefkûresini canlandırmış ve gerçekte bir aşiretten "*Cihângirâne bir devlet*" çıkmıştı. Genç ve dinç Osmanlı devletinin kahraman sultanı Yıldırım Bayezid Niğbolu'da esir aldığı Fransız ve Alman şövalyelerini serbest bırakırken onlara: "*Bir daha benim aleyhimde silâh kullanmamak için yaptığınız yemini size iade* ediyor; sizi silâhlarınızı elinize almağa ve *bütün hıristiyanları bize karşı toplamağa* dâvet ediyorum. Bu sûretle bana *yeni zaferler*, şan ve şeref kazandıracaksınız" ifâdeleri ile zarif bir istihzada bulunuyor ve kendi kudret ve gururunu meydana koyuyordu[15]. Fakat Hıristiyan garbe galip gelen Osmanlılar Müslüman Şarka mağlûp olmuş; Timur, Altın-ordu hanlığı gibi, Ankara civarında, 20 Temmuz 1402'de, bu *gazi devleti* de yıkmış ve Anadoluyu tekrar parçalamıştır. Gerçekten bu darbeye ve şeh-

[14] *Grandeur et decadence de l'Asie*, s. 62.
[15] Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi*, trc. Mehmed Atâ, I, s. 288.

zâdeler arası süren on yıllık mücadelelere yani "**Fetret devrine**" rağmen sarsmtı Rumeli'de değil Anadolu'da hüküm sürdü. Timur eski rakîb bütün Türkmen beyliklerini diriltti. Bununla beraber devletin ikinci kurucusu olan Çelebi Sultan Mehmed Osmanlı kudretini tekrar canlandırdı. Onun halefi büyük kahraman II. Murad Gazi 1444'de Varna ve 1449'da İkinci Kosova meydan muharebelerinde Haçlılara karşı kazandığı büyük zaferlerle Türk tarihine yeni destânlar ilâve etti. Çok yüksek insanî hasletlere sâhib bulunan Sultan Murad'm büyük şahsiyeti ve eseri henüz iyi tedkîk edilmiş değildir. İşte Osmanlılar bu sûretle Anadolu'da Türk ve İslâmın maddî-manevî mirasını toplayarak yeni, fikir, mefkûre ve medeniyet sentezi kurdular. Çürüyen Bizans'ın aleyhinde süratle devletlerini kurarken Ortodoks - Katolik düşmanlığına rağmen Avrupalılar Türklerin Anadolu'ya ayak bastıkları zaman giriştikleri Haçlı seferlerini bu defa Rumeli'ye geçiş üzerine tekrarladılar; böylece Türk tarihinin büyük bir safhası Haçlı taarruzlarına karşı tedbir almakla geçti ve asırlarca sürdü.

2. Merkeziyetçi Devlet ve İçtimaî Adâlet

"Arûs-ı saltanat taksim kabul etmez."
(II. Bayezid)
"el-Fitne eşeddün min el-küfr."
(Âyet)

OSMANLI imparatorluğunun kudret kaynaklarından biri de, şüphesiz, merkeziyetçi bir devlet oluşu idi. Gerçekten Türk kağan ve sultanları, cihân hâkimiyeti mefkûrelerine ve ilâhi menşeden geldikleri inancına sâhip bulundukları ve kıtalara hükmettikleri halde, başka kıral ve imparatorlardan farklı olarak, otoriteleri aslâ istibdada varmıyor ve demokratik bir zihniyet içinde bulunuyorlardı. Hükümdarların bu hasleti başlıca *Allaha* derin bir *imanla inanmaları, milliyetçi şuûrları, insaniyetçi* duyguları ve *babalık sıfatları* sâyesinde teşekkül etmişti. Siyasî hâkimiyetin hânedan mensupları, şehzâdeler ve hatunlar, hattâ boy beyleri arasında, derece derece, taksim edilmesi de bu demokratik anlayış ve davranışa yardımcı olmuştu. Gerçekten bu aristokratik demokrasi Türk feodal devlet sistemini doğurmuştur. Fakat bu sistem kuvvetli şahsiyetlerin meydana çıkmasına ne kadar yardım etmiş ise Türk devlet ve imparatorluklarının iç mücadelelerine ve parçalanmalarına da o derece sebep olmuş; tâc kavgalarım ve boy beylerinin isyanlarım kolaylaştırmıştır. Nitekim Kun'lardan Osmanlılara kadar, 2000 yıllık bir tarih boyunca hemen bütün Türk devletleri bu siyasî bünyenin fayda ve zararlarına maruz bulunmuştu.

Türkler İslâm devrinde ve ülkelerinde bu siyasî hâkimiyet ve feodal hukukun mahzurlarını görmüşler ve bazı tedbirlere başvurmuşlardı. Tamamiyle Türk ülke ve halkları üzerinde kurulan müslüman Karahanlılar devrinde hânedan azasının müşterek malı sayılan devlet, sonuna kadar hanlar arasında taksim edilmiş olarak yaşadı. Halbuki İslâm ülkelerinde Türk ve yabancı

bir çok kavimlere dayanan Selçuklular, daha Tuğrul-beg zamanından beri, feodal bünyeyi değiştirme ve merkeziyetçi bir devlet vücûda getirme gayretine girmişlerdi. Nitekim Selçuklu imparatorluğu kurulurken *ülkeler hânedanın azası ve Boy beyleri* arasında, hukukî mevki ve derecelerine göre, taksim edilmiş; melik ve beyler *feodal bağlar nisbetinde* Sultan Tuğrul-beg'e bağlanmıştı. Fakat bu taksimden itibaren Tuğrul-beg hânedan mensuplarının hâkimiyetlerini tahdide ve aristokrat Türkmen beylerinin nüfuzunu kırmağa çalışmış; göçebelerin İslâm dünyasına yayılmaları ve hususiyle daha kesif olarak göçdükleri Anadolu'da dağılmaları onların nüfuzunu kırmağa imkân veriyordu. Bununla beraber Selçuklu sultanlarının bu gayretleri yine de şiddetli mukavemetlere ve isyanlara sebep oluyor; feodal nizâmdan merkeziyetçi devlet sistemine geçmek ciddî zorluklarla karşılaşıyordu. Bu münasebetledir, ki büyük vezir Nizâm ül-Mülk Sultan Melikşâh'a: "*Her ne kadar Türkmenlerden bir çok huzursuzluklar zuhur etmiş ise de devletin kuruluşunda emek ve hizmetleri geçtiği, sayıları çok olduğu için* ve nihayet *Selçuklu hânedanı ile akrabalıkları* bulunduğu" cihetle onlardan bir miktar askerin saray muhafız (merkez) ordusuna alınmasını tavsiyeye mecbur kalmış; merkeziyetçi gayretler ile Türkmen kuvvetleri arasında bir muvazene kurarak onları okşamak ve devlete bağlamak istemişti[16]. Bununla beraber göçebe boyların kesif olarak yaşadıkları uzak bölgelerin fiilî durumu dışında boy beylerine iktâlar verilmemiş; onların yerine kölelikten yetişen kumandanlar iktâların ve askerlerin başına geçirilmiştir. Bu sûretle *Oğuz beylerinin kudretleri tedricen kırılmış;* fakat yerlerine tayin olunan köle kumandanlar da aynı nüfuzu kullanarak feodal devlet sistemi yine de devam etmiştir. *Devletin hânedan azasının müşterek malı olduğu hukuk ve anlayışı üzerinde* ise hiç bir değişiklik olmamış; devletin birliği ve kudreti ancak büyük şahsiyetler sâyesinde devam etmiş; fakat o da feodal esaslar nisbetinde gerçekleşmişti.

Anadolu'da yerleşen Türkmenlerin dağılışı boy beylerinin nüfuzunu azaltmış ise de yerleşme ve vatan kurma devrinde devletin Selçuklu, Dânişmendli, Mengücüklü ve Artuklu hânedanlarına mensup hükümdar ve şehzâdeler arasında taksimi devam etmiştir. II. Kılıç Arslan zamanına değin taht kavgaları ve taksim hüküm sürerken bu sultan da devleti on bir oğluna ayırmış; her biri kendi ülkesinde namlarına para basmak ve hutbe okutmak, müstakilen harp ve sulh kararlarını almak selâhiyetine sahip bulunmuştu. Bu hükümdardan sonra, şehzâdelerin **melik** olarak tayinleri yapılmış ve icabında saltanat mücadeleleri de olmuş ise de, *devletin feodal esaslara göre taksimi* artık son bulmuştu. Lâkin hânedan azası ve hususiyle sultanların oğul-

[16] *Siyâset-nâme*, nşr. Halhâlî, s. 73.

ları arasında taht mücadeleleri yine de devam etmişti. Öte yandan Selçukluların vârisi ve Osmanlıların çağdaşı olan göçebe Türkmen beyliklerinde de bu feodal siyasî hukuk hüküm sürmüş ve bu küçük devletler bile memleketlerini hânedan azası veya beylerin oğulları arasında taksim etmişlerdi. Zîra Türkmenlerin, göçebe olduğu için, Eski Türk hayat, inanç ve ananeleriyle birlikte siyasî müesseselerini de devam ettirmeleri tabii idi.

Türk tarihinde, ilk defa olarak, Osmanlılarm merkeziyetçi bir devlet sistemi ile meydana çıkması cidden büyük bir siyasî inkılâp olmuştur. Filhakika Osmanlı hânedanı, diğer Anadolu beyleri gibi, menşei göçebe olduğu ve millî ananeleri muhafaza ettiği halde, *devletin taksim edilmez mukaddes bir varlık* olduğunu kavramış; şehzâdelerin ve boy beylerinin siyasî hâkimiyete iştiraklerine imkân vermemiş ve bu sayede kuruluşundan beri merkeziyetçi sağlam ve istikrarlı bir devlet cihazı vücûda getirmeğe muvaffak olmuştu. Fâtih Sultan Mehmed Anadolu beylerinin ve kendi bünyesinde gelişen kudretli hânedânların (meselâ vezir Çandarlı) son bakiyelerini de bertaraf ederek merkeziyetçi otoriteyi daha da sağlamlaştırmıştı. Daima devlet birliği şuûruna ve **Nizâm-ı âlem** mefkûresine bağlanan Osmanlı inancı bakımından II. Bayezid'in bir sözü kayda şâyândır. Filhakika Fâtih Sultan Mehmed'in iki oğlu, Sultan Bayezid ile Cem Sultan arasında saltanat mücadelesi devam ederken küçük kardeş ağabeyisine, Anadolu ve Rum-eli olmak üzere, devleti aralarında taksim ederek mücadeleye nihayet vermeyi teklif eder. Fakat veli tabiatlı padişah Bayezid: "**Bu kişver-i Rûm bir ser-i pûşîde-i arûs-i pür namustur, ki iki dâmad hutbesine tâb götürmez**" (Osmanlı devleti öyle bir başı örtülü namuslu bir gelindir, ki iki damadın talebine tahammül edemez) cevabiyle saltanatı namusun timsâli olan geline benzetmiş; taksim edilemiyeceğine dair namus ve kudsiyet duygularını belirtmiştir. Bu ifade daha kısa olarak "**Arûs-i saltanat taksim kabul etmez**" şeklini alarak tekrarlanmıştır[17].

Türk tarihinde, feodal devlet hukuku icabı, fırsat bulundukça taht kavgaları o derece mukadder olmuştur ki, Gök-Türklerde *Bilge Kağan* ile kardeşi *Göl-tekin, Tuğrul-beg* ile *Çağrı Bey ve Orhan Gazi* ile kardeşi *Alâaddin Paşa* âdeta bir istisna teşkil etmiş ve ancak bunlar zamanında devletin birliği ve kardeşlik duyguları saltanat ihtiraslarına üstün gelmişti. Bu mümtaz kardeşler arasında hükümdarlık ile ordu kumandanlıklarını taksim ederek devletlerini kuvvetlendirmişlerdi. Bununla beraber Çağrı Bey yine de devletin kuruluşunda yapılan taksime göre kendi hissesini almış ve idaresinde bulu-

[17] Hoca Sa'adeddin, *Tâc ut-tevârih*, II, s. 22; Âşık Paşa-zâde, s. 221.

nan geniş vilâyetlerde **melik** sıfatiyle müstakil olarak hüküm sürmüş; sadece saltanat mücadelesine girişmiyerek hukukan Sultan Tuğrul-beg'e bağlı kalmıştır. Fakat yine de bazı aşırı ve etrafa tecâvüz hareketleri dolayısiyle de Tuğrul-beg'in ihtar ve baskılarına da uğramıştır. Halbuki Göl-tekin ile Alâaddin Paşa için böyle bir muhtar idare ve ayrılık da bahis mevzuu değildir. Rivâyete göre Osman Gazi ölünce Orhan Gazi hükümdarlığı kardeşi Alâaddin Paşa'ya teklif eder. Fakat "**Alâaddin eydür: Gel kardaş atamızın duası ve himmeti senünledür. Anınçün kim kendi zamanında seni askere koşmuş idi... ve hem bu azîzler dahi bunu kabul ettiler**" cevabıyle hâkimiyeti daha lâyık olan Orhan Gazi'ye bıraktı ve "**Oğuz resmince üç kere yükünüp baş kodular**". O da kardeşini "**Paşa**" (baş-ağa) olarak kendisine vezir ve müşavir tayin eder[18]. Böylece Osmanlı beyliği daha kuruluşunda bir saltanat mücadelesinden, taksim ve sarsıntıdan kurtulmuş; göçebe Türk hâkimiyet hukuku ilk defa tatbik edilmemiştir.

Eski Türk devletlerinde, devlet hânedanın müşterek malı olduğu için, saltanat tebeddüllerinde taht kavgası olmasa bile, Hâkan ve sultandan sonra hânedana mensup şehzâde ve beylerden en büyüğü **yabgu** ve İslâm devrinde **melik** olmak üzere, devleti aralarında taksim ettikten sonra da yine saltanat mücadeleleri cereyan ediyor; hükümdarların ölümleri buna fırsat veriyordu. Osmanlı padişahları bu tarihî durumu, devirlerinde de Türkmen beyleri arasında vukubulan kavgaları, bizzat Osmanlı şehzâdelerinin çıkardıkları gaileleri ve nihayet Yakın-şarktaki teâmülleri düşünerek kat'î tedbirlere başvurmuşlardır. Gerçekten onlar **Nizâm-ı âlem** mefkûresini, *din ve devlet, mülk* (vatan) ve *millet* duygusu ile her fedakârlığı göze alıyor; İslâmın "*fitne küfürden daha şiddetlidir*" hükmüne de bağh kalıyorlardı. Bu hayatî ve kudsî gaye için kardeş ve hattâ evlât katli de caiz görülmüştür. Nitekim Osmanlı âlimleri, icabında, pâdişâhların gayrı hukukî ve gayrı meşrû hareketlerine muhalefet ettikleri halde o büyük hükümdarların bu teşebbüslerine ya ses çıkarmamışlar veya onları tecviz etmişlerdi. Bu münasebetle "*cihaddan yorulmaz, mücâhid ve âdil bir pâdişâh*" olan I. Murad Hüdâvendıgâr Gazi şehid olunca yerine geçen Yıldırım Bayezid, kardeşi Yakup Çelebi'yi bertaraf etmişti. Bu hâdise Hoca Sadeddin'e göre, devlet erkânının "*saltanat ilâhi bir gölge*" olduğu ve daha önce Savcı Beyin isyanı ve "*fitnenin kıtalden daha kötü*" bulunduğu düşüncesiyle tasvip edildiğini kaydedebiliriz[19]. Filhakika I. Murad-Gazi Anadolu'da meşgul iken Rum-eli kuvvetlerinin başında bulunan şehzâde

[18] Âşık Paşa-zâde, s. 37, 38, 39; Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul 1341, s. 22.
[19] *Tâc üt-tevârih*, I, s. 124.

Savcı'nın babasına karşı tehlikeli bir harekete girişmesi ve Bizans şehzâdesiyle birleşmesi bir ibret dersi vermiş ve ilk şehzâde katli bu sûretle vukubulmuştu[20].

Yabancı kaynakların da belirttiği üzere daima sulha ve muahedelere sâdık kalan, kan dökülmesinden hoşlanmayan II. Sultan Murad Gazi Bizans'ın tahrikleri ve Karamanlıların yardımı ile hareket eden kardeşi Mustafa ve amcası şehzâde (Düzmece) Mustafa'nın hareketleri karşısında devletin büyük gaile ve tehlikelere maruz kaldığını görmüş ve bu sebeple mağlûp ettiği bu şehzâdeleri idama mecbur kalmıştı. Bizanslılar Fâtih Sultan Mehmed'e karşı da şehzâde Orhan'ı kullanmağa çalışıyorlardı[21]. Büyük Haçlı seferlerine karşı cihâd ile uğraşan ve zaferler kazanan Murad Gazi'nin Düzmece Mustafa'yı idamı münasebetiyle Âşık Paşa-zâde'nin ifadesi kayda şâyândır. Cellâd **Şarabdâr** İlyas, efendisinin oğlunu öldürmekle günahkâr olmadığını beyan ederken iki hükümdarın bir arada bulunamıyacağını: "Hem cem'i âlem rahat oldu ve hem de bu kanunu bizden öğden (önce) gelenler komuşlar" düşüncesini belirtiyordu[22]. Fâtih Sultan Mehmed, bir saltanat endişesi ve rakibi bulunmadığı halde, kendi adını taşıyan, *Kanun-nâme*'ye: "*Her kimesneye evlâdından saltanat müyesser ola, karındaşların Nizam-ı âlem için katletmek münasibdür. Ekser ulemâ dahi tecviz etmiştir; anınla âmil olalar*" maddesini koyarken âlemin nizâmı ve devletin kudsiyeti gayesini düşünmüş ve Osmanlılara aid bir zarureti veya örfü kanunlaştırmıştır[23]. Netekim Hazret-i Peygamber'in tebşirine mazhar olan ve dünya hâkimiyeti mefkûresine inanan bu büyük pâdişâh eserinin başında "**Bu kanun atam ve dedem**

[20] Dukas, *Tarih*, s. 7, 26.

[21] Âşık Paşa-zâde, s. 78, 81, 101, 102; Dukas, s. 73, 85-119, 142-144, 185.

[22] *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 03.

[23] *Fâtih Kanun-nâmesi*, İstanbul 1331, s. 27; Reis ül-küttâb Hüseyin, *Bedâyi'ul-Vekayi'*, Faksimile, Moskova 1961, s. 277b - 283b; Hammer, III, s. 220.

Bu bedâyi' sahibi *Kanûn-nâme*'yi aynen iktibas ederken Fâtih'in Tuğra (Tevki') ile meşgul Leysi zade Mehmed Efendiye kanûn'un tedvinine emrettiğini, Divan'da bulunduğunu 1022 (1613) yılında Dîvân'da Reis ul- küttâb olduğu sırada bunu "*Dîvân kanûn-nâmesinden istihraç etmek müyesser*" olduğunu beyan eder (277b). Basılı *Kanûn-nâme* ise 893'de yazılmış ve 1029'da istinsah olunmuştur, ki *Vekayi*'den 7 sene sonraya aiddir. *Vekayi*'de "*Kanun-i hümâyûn risâlesi merhûmun lisân-i şerifinden beyân olunmak üzere yazılmıştır. Ama üzerinde Hatt-i hümâyûn-i saâdet makrûnlan tahrir ve tastîr olunmuşdur*" kaydı eserin tevsîkını kuvvetlendirmiştir. Bugüne kadar *Fâtih Kanûn-nâmesi*'nin mevsûk oluşundan şüphe edilmemiş; tarihçi Âlî de *Künh ul-ahbâr*'ında bundan bahsetmiş; nâşir Mehmed Ârif esere yazdığı mukaddimede bu hususları araştırmıştır (s. 2-8). Fakat fâzıl âlim Ali Himmet Berki *Büyük Türk hükümdarı Sultan Mehmed Han* (İstanbul 1953, s. 141-148) adlı eserinde *Kanûn-nâme*'nin vusûkundan şüphe etmiştir. Fâtih kardeş katline dair bir hüküm vaz'ederken, bunu *Nizâm-i âlem* gaye ve endişesi şartı ile vermiştir, ki bu hususun şer'î ve kanunî prensiplere uygun olduğu ve Osmanlı merkeziyetçi devlet örfine dayandığı âşikârdır. Elbette fitne ve isyan bahis mevzuu olunca her devir için muteber olup keyfî suistimâline cevâz mânası taşımaz.

kanunudur; benim de kanunumdur" derken yeni bir şey ihdas etmediğini ve bu maddenin de bu hükmün şümûlüne dâhil olduğunu belirtmiştir. Âşık Paşa-zâde de "**kadimden töredir kardeşe kıymak**" mısraiyle başlayan bir kıt'ayı ve "**bizden önce gelenler bu kanunu koymuşlardır**" kaydı ile bu hususu teyid eder[24].

Pâdişâhlar ve âlimler gibi halk da Nizam-ı âlem düşüncesi, din ve devletin bekası kaygısı ile, zaruret halinde, kardeş katlini tasvip ediyorlardı. Kanunî devrinde Türkiye'ye gelen İmparator Ferdinand'ın elçisi Busbecq: "**Müslümanlar Osmanlı hânedânı sâyesinde ayakta duruyorlar. Hânedân yıkılırsa din de mahvolur. Bu sebeple hânedânın, din ve devletin selâmeti ve bekası evlâddan daha mühimdir**" kanaatinin efkârda yaygın bulunduğunu, şehzâde Mustafa'nın da bu kudsî gaye uğrunda fedâ edildiğini bildirmektedir[25]. Osmanlı Pâdişâhları, bu büyük dâvâya bağlı kalarak, kardeş katline karşı tenkitleri de cevaplandırıyorlardı. Nitekim Timur'un oğlu Şahruh, Çelebi Sultan Mehmed'e yazdığı bir mektupta: "Süleyman Beg ve İsa Beg ile mücâdele ettiğinizi ve Osmanıl töresince onları bu fâni dünyadan uzaklaştırdığınız haberini aldık. Ama biraderler arasında bu usûl İlhanî töresine münasip değildir" diyordu. Yıldırım Bayezid'in Ankara muharesebinde mağlûbiyetinden, Osmanlı devletinin parçalanmasından ve şehzâdeler arasında devam eden saltanat mücadelelerinden sonra devletin ikinci kurucusu olan Çelebi Sultan Mehmed Şahruh'a verdiği cevabında: "Osmanlı Pâdişâhları başlangıçtan beri tecrübeyi kendilerine rehber yapmışlar ve saltanatta ortaklığı kabûl etmemişlerdir. *Gülistan sâhibi* (Şâir Sa'dî)nin dediği gibi *on derviş bir kilim üzerinde uyur; lâkin iki pâdişâh bir iklime sığmaz.* Zîra etrafta din ve devlet düşmanları fırsat beklemektedir. Nitekim malûm-ı âlileridir, ki pederinizin vakasında (yani Timur'un Anadolu'yu istilâsında) kâfirler fırsat buldu; Selanik ve başka beldeler müslümanların elinden çıktı" düşüncesi ile onun tenkitlerini karşılıyor; *Fetret* devrinde kardeşler arası taht kavgalarının yarattığı zararları gösterirken de Timur'un Türk-İslâm dâvası için çıkardığı tehlikeye de işaret koyarak muhatabının ithamlarını daha mânalı bir şekilde cevaplandırıyordu. Çelebi Sultan Mehmed aynı mektupta komşu Karaman, Hamid, İsfendiyar, Turgut ve Dulkadir oğullarının *cihâdı bırakıp* Mısır sultanları ile ittifak ederek İslâm dâvasına verdikleri zararları ve cihâd yolunda bulunan Osmanhları arkadan vurduklarını da kaydederken hem, Timur'u onların durumuna düşürür; hem de bu beyliklerin tekrar meydana çıkmaları mesuliyetini de yine Timur'a yükler[26].

[24] Âşık Paşa-zâde, s. 85, 103.
[25] *Türk Mektupları*, Ankara 1953, s. 32.
[26] Ferîdûn Bey, *Münşeât*, I, s. 143-144.

İslâmın gazisi Osmanlılar Bizans'a ve Avrupalılara karşı zaferlerine mâni olan Timur gibi kendilerine karşı hıristiyanlarla birleşen Akkoyunluları ve Safevî'leri de asla affetmemişlerdi. Timur'un Türk-İslâm dünyası aleyhinde tecelli eden seferleri ve Altın-ordu'yu tahribi de unutulmamış ve "**Timur fitne zuhûr**" sıfatı Osmanlı kaynaklarında daima tekrarlanmıştır. I. Murad-ı Hüdavendigâr Gazi Rum-eli seferinden Edirne'ye dönünce, bu fırsatta, Karamanoğlu Alâeddin Beyin Osmanlı ülkesine taarruzunu öğrendi. Bu hâdiseden çok üzülen Büyük Gazi: "**Şu ahmak zâlimin yaptığı işleri görün. Ben din gayretiyle Allah yolunda, bir aylık mesafede kâfirler içine girdim; ömrümü gece-gündüz gazaya verdim;** çok mihnet ve belâ çektim. Halbuki o gelip müslümanları yağma etti. *Ey Gaziler! Ben nasıl cihâdı bırakıp müslümanlara kılıç çekeyim*" diyerek Osmanlı görüşünü anlatıyor ve Karamanlılar üzerine tereddütle sefere çıkmak zorunda kalıyordu[27]. Karamanoğlu, II. Murad'ın Cihâd ile uğraşmasından faydalanarak Osmanlılar aleyhine yürüyünce nedimi: "Bu taraftan sultanımız, öte taraftan Yanko kardeşiniz ümididir, ki sehl vakit içinde müslümanlığı kâfir ayağı pâyimal edeler" diye efendisine bir nükte yapmıştır. Selçuklu Sultanları da devletin birliğini kurmak maksadiyle kardeş katline mecbur kalmışlar; fakat Osmanlılar gibi merkeziyetçi ve bölünmez bir devlet vücuda getirememişlerdi. Türkiye Selçuklularında girişilen merkeziyetçi devlet için mücadeleleri ve katilleri tenkit eden İbn Vâsıl Eyyubî'leri beğeniyor; fakat bu sebeple, onların parçalanıp yıkıldığını, halbuki Türkiye Selçuklu devletinin bu mücadeleler sâyesini birliğini muhafaza ettiğini düşünemiyordu[28].

Osmanlıların saltanat ihtiraslariyle şehzâdelerin devleti parçalayıcı hareketlerini önlemek için başka bir çare bulamadıklarını da hatırlatmak yerinde olur. Filhakika şehzâdeleri saltanat hukukundan mahrum bırakan bir veraset kanununun çıkarılması meseleyi halle kâfi gelmediği gibi Osmanlı hânedanına mahsus bir hayatiyet de onları hâkimiyet dâvasından vazgeçiremezdi. Zîra Türk devlet hukuku ve anlayışına göre hepsi kendilerini babalarının tahtına nâmzed görüyordu. Avrupa'daki büyük evlâdın veliahd ve kıral olması gibi bir kanun sâdır olsa ve müessiriyeti bulunsa bile bununla kuvvetli şahsiyetlerin saltanat makamına gelmeleri önlenmiş; devletin cihângirlik dâvası ve Türk-İslâm nizâmı gayesi sarsılmış olurdu. Nitekim I. Sultan Ah-

[27] Neşrî, *Cihân-nümâ*, Ankara 1949, s. 216, Lütfi Paşa, *Tarih*, s. 107.
Osmanlıların Haçlılar ile savaşları fırsat verdikçe Karamanlılar tecâvüz ediyor ve ahidlerini bozuyorlardı. Onların bu münasebetle yaptıkları kelime oyunları bugüne kadar gelmiştir: Karaman'ın koyunu, sonra çıkar oyunu; Karaman Beyi "Biz yıl değil yel üzerine yemin ettik" sözleri hilelerine misâl gösterilmiştir.

[28] *Müferric ül-hurûb*

med zamanında, bir saltanat veraseti kanunu vaz'olunarak, *büyük evlâd yerine hânedan içerisinde en büyük kimsenin* veliahd ve pâdişâh olması sağlanmıştır. Fakat bununla kuvvetli şahsiyetlerin tahta çıkması tesadüfe kalmıştı. Esasen ilk ve yüksek devirlerin pâdişâhları gibi şehzâdelerin kudret ve hayatiyetleri de azalmış ve sâkin devirlerde bu usûl yürümüştür. Eski Türk devletlerinde büyük evlâdın veliahd ve sultan olması hakkında bir teâmül mevcut gözüküyorsa da çok zayıf idi. Zîra, buna ne hükümdarlar ve ne de şehzâdeler saygı göstermiş; kudretliler yine harekete geçmişti. Gök-Türk kağanı Işpara daha kabiliyetli küçük oğlu Çulu'yu kendisine veliahd ve yabgu tayin etmişti. Fakat bu han ölünce Çulu ağabeyisine, Mukan handan beri, bir çok şehzâde arasından küçük kardeşlerin tahta çıktığını, bu sebeple *ecdâda ve kanunlara saygı gösterilmediğini* ve bu münasebetle "*Kağanlığa vâris olarak sizi selâmlamak istiyorum*" demiş ve bize eski devrin teâmülleri hakkında bilgi vermiştir. Bununla beraber büyük kardeş babasının vasiyetine saygı göstermiş ve ısrarı üzerine Çulu, han ve kendisi de yabgu olmuştu[29]. Gök-Türk hânedanında bir müddet evlâd yerine küçük kardeşlerin ve ondan sonra da oğul veya yeğenlerin tahta çıktığı görülmüştür.

Osmanlı merkeziyetçi devlet sistemi üzerinde dururken sadece şehzâdeler arası durumdan bahsetmemizin sebebi aristokrat beylerin ortadan kalkması sûretiyle zaten feodal devlet bünyesi çoktan değişmiş bulunuyordu. Büyük Selçuklular geniş askerî iktaları Türkmen beyleri yerine saraydan yetişen köle kumandanlara vermek sûretiyle kabilelere dayanan feodal bünyeyi değiştirmek istedilerse de bunda muvaffak olamadılar. Nitekim, büyük iktalarda hüküm süren bu Türk kumandanları, devletin zayıflamasiyle birlikte, kudretleri artmış ve Selçuklu imparatorluğu içinde pek çok yeni devletler ve *atabeg*likler meydana çıkmış; bu atabegler artık Selçukluların yerine geçerek büyük şahsiyetler yetişmişti. Türkiye Selçukluları bir yandan göçebe Türkmenleri Anadolu'da dağıtmak ve iskân etmek, öte yandan da kumandanlara *vilâyetler büyüklüğünde iktalar vermemek* sûretiyle hâkimiyetin parçalanmasına ve feodalizmin devamına mâni oldular. Bundan başka, yine büyük Selçuklulardan farklı olarak, bu **Sü-başı**'lar (**Ser-leşker**, kumandan) iktalarına ve askerlerine sahip değil sâdace askerî âmir mevkiinde idiler. Esasen bu askerler Subaşı'lara bağlı köle değil Anadolu'nun hür Türkleri (**sipâhiler**) idi. Bunların geçinme masrafları kumandana ve onun iktaına değil devletin kendilerine tahsis ettiği küçük iktalara bağlanmıştı. Türkiye Selçuklularında tatbik edilen bu ikta veya toprak sistemi sâyesinde devletin feodal bünyesi tedricen bertaraf edilmişti. Moğol istilâsiyle Selçuklu devleti

[29] St. Julien, *Documents*, s. 57-58.

çökerken onun ordusiyle birlikte bu ikta sistemi de yıkılıyordu. Uçlarda tekâsüf eden göçebeler, İlhanlı devletinin otoritesinden uzak kalarak, eski feodal bünyelerini devam ettirirken *Osmanlılar hem merkeziyetçi devlet nizâmını* koruyor; hem de Selçukluların toprak idaresini diriltiyordu. Gerçekten Osmanlılar Selçuklulardan mîrâs aldıkları bu **Mirî** toprak rejimini, çok daha ileri ve mâhirâne metodlarla kemâle erdirmişlerdi. Bunun üzerinde kurulan **timâr (iktâ)** usûlü Osmanlı ordusunun temeli olurken Türk askerleri (**Sipâhi**'ler) sancak beylerinin emrinde, fakat pâdişâha bağlı bir durumda idiler[30]. Zîra askerlerin maişetlerini sağlayan timarları ve sancak beylerinin **Zeâmet**'leri de Pâdişâh tarafından veriliyordu. İşte büyük Osmanlı ordusunun esasını bu timarlı askerler teşkil ediyor ve merkezdeki Yeniçeriler de ancak 10.000-20.000 arasında bulunuyordu.

Osmanlı devleti, böylece, Mîrî sistemi ile hem askerî, idarî ve ziraî ileri bir cemiyet nizâmı kuruyor; hem de feodal devlet bünyesinde köklü bir inkılâp yapıyordu. Osmanlılar tedricen Anadolu beyliklerini ortadan kaldırdıkça veya onların itaatini sağladıkça bu sistemi her hâkim olduğu bölgede yaşatmış veya yerleştirmişti. Hattâ devletin kuruluşundan beri vezirlik mevkiini muhafaza eden Çandarlı hânedanının gittikçe yükselen nüfuz ve kudreti de, İstanbulun fethini müteakip, Halil Paşa'nın idamı ile, nihayet bulmuştur. Mamafih Halil Paşa'nın idamında bu nüfuz ve kudret değil Bizans'tan aldığı külliyetli hediyelerle fethi geciktirmeye çalıştığına dair rivâyetlerin âmil olduğu üzerinde Türk ve Bizans kaynakları müttefiktir. Böylece Osmanlı imparatorluğu Türk tarihi boyunca hüküm süren aristokratik ve feodal bir siyasî bünye yerine çok daha sağlam ve demokratik bir cemiyet nizâmı kurmuş bulunuyordu. Nitekim Avrupa'da da hüküm süren çok sıkı ve adâletsiz bir feodal nizâm yanında Türkiye'de mevkiler artık asalete ve doğuşa göre değil liyâkat, ahlâk ve çalışmaya göre tevdi ediliyor ve kuvvetli Osmanlı cemiyeti bu sûretle doğmuş oluyordu, ki bu husus çağdaş Avrupalıların ve meselâ Busbecq'in de dikkat ve hayranlığını celbetmişti. Mîrî sistemi sâyesinde *İslâm ve Hıristiyan ülkelerde büyük toprak aristokrasisi* ile *topraksız* veya *esir köylüler* arasında mevcut bulunan içtimaî huzursuzluk ve uçurumlara Türkiye tarihinde rastlanmamıştır. Zîra, eski göçebe hukukunun bir devamı olarak, Mîrî arazi usûlünde devlet, mülkiyeti kendisine saklamış, her çiftçi aileye işleyebileceği kadar toprak dağıtmıştır. Öyle ki Pâdişâhlar devletin başı olarak bu mülkiyetin mümessili bulunmakla beraber onlar bile husûsî mülkiyete sahip değildi ve bu sebeple timarlı askerler gibi *Pâdişâh ve hânedân* da sadece kendilerine intifaı terk edilen **hâss**'lara ve onların gelirlerine ta-

[30] Osman Turan, *İA*, İktâ' maddesi.

sarruf ediyorlardı. Mîrî toprak rejimi, böylece, içtimaî nizâm ve adâletin, Anadolu ve Rumeli'de türkleşmenin de başlıca âmili olmuştur. Bununla beraber Osmanlı devleti mevcut eski haklara asla dokunmamış ve meselâ evvelce İslâm idaresinde kaldığı ve İslâm hukukuna bağlı bulunduğu için Şarkî Anadolu'nun bazı bölgelerinde, Bosna'da ve Arnavutluk'ta eski feodal toprak idaresi devam etmiştir[31].

Bizans devrinde toprak aristokratları idaresinde ezilen topraksız köylüler nasıl Selçuklu idaresini tercih ediyordu ise Osmanlı devrinde de aynı hâdiseler cereyan ediyordu. Fakat daha dikkate şâyân bir hâdise de Mîrî toprak rejiminin bizzat Bizanslılar arasında bile bir içtimaî ıslahat meselesi olması idi. Filhakika imparator Manuel zamanında (1391-1425) Peleponez yarımadasında siyasî ve içtimaî bir inkılâp nazariyesi kuran Plethon *toprak mülkiyetini ilga edip* herkese işleyebileceği nisbette bir toprak tevziini ve askerlerin vergiden muaf olmasını ileri sürüyordu. Başka bir memlekette mevcûd olmayan bu ıslahat fikrinin, Anadolu'da ve Balkanlarda tatbik edilen Osmanlı Mîrî idaresinden alındığı muhakkak iken, Türk medenî ve içtimaî tesirlerini bir türlü kabul edemeyen bazı Avrupalı tarihçiler, beyhude yere, iki bin yıl evveline çıkarak Plethon'un bu fikirlerinin menşeini Eflâtun'un nazariyelerinde aramağa çalışmışlardır[32]. Halbuki bu Mîrî sistemi yanında bu zamanda Bedreddin Simâvî'nin de Türk, Rum ve Yahudilerden mürekkep müridleri bizzat komünist bir harekete girişmiş; adalarda ve papazlar arasında da taraftarlar bulmuşlardır.

Osmanlı devleti, böylece, kuvvetli bir merkeziyetten başka devrin en ileri sosyal nizâm ve adâletini de kurmuş, içtimaî bünye itibariyle de demokratik bir hüviyet kazanmıştı. Bu siyasî ve içtimaî inkılâpla Osmanlı pâdişâhları Selçuklu sultanlarına ve Gök-Türk kağanlarına nazaran daha kudretli bir makam ve şahsiyete de sahip oluyorlardı. Lâkin Pâdişâhların dindarlıkları, Şeriata ve kanunlara bağlılıkları, ilim ve din adamlarının yarattığı kuvvetli umumî efkâr onların, eski İran ve Bizans hükümdarları gibi, bir istibdada düşmelerine müsaade etmiyordu. Nitekim aşağıda yeri geldikçe görüleceği üzere, Osmanlılar ilim ve din adamlariyle birlikte devletlerini kurmuşlar; onlara hizmet, evliyanın dualarını almak ve ellerini öpmek en kudretli ve cihângir pâdişâhların âdeti olmuş; en ciddî meselelerde âlimlerin fetvaları da

[31] Osman Turan, "Droit terrien sous les Seldjoukides de Turquie", *Revue des Etudes Islamique*, yıl 1948, s. 25-49; Türkçesi "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku", *Belleten* XLVII (1948), s. 549-574.

[32] Bak. A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire Byzantin*, II, s. 328-329.

azametli pâdişâhların kararlarını değiştirmeğe kâfi gelmiş; onların hal' fetvaları da bahis mevzuu edilmiştir. Esasen eski Türk hâkanlarının *kurultay* müesseseleri gibi Selçuklu ve Osmanlı sultanları da devlet meselelerini daima müzakere eden bir **Dîvân** teşkilâtına sahipti. Osmanlı kanun-nâmeleri Fâtih zamanından beri **Divân-ı humâyûn**'un haftada dört gün vezîr-i a'zam'ın reisliğinde nasıl toplandığını, devlet ve memleket meselelerini Şeriat ve kanunlara göre nasıl hallettiğini tafsilâtiyle yazarlar. Fâtih'ten itibaren pâdişâhlar Dîvân toplantılarını perde arkasından takip ederlerdi. Tanzimat devrinde Osmanlı Dîvân müessesesi Avrupa'nın Meşrutî meclislerine benzetilmiş ve devletin işlerinde mes'uliyetin pâdişâha değil ulemâya ve vekillere aid olduğu da ileri sürülmüştür[33]. Devletin en yüksek siyâset (vezirler), ilim, ordu ve idare adamları burada toplanırdı ve mühim meseleler için de: **"Pâdişâhım bu iş gayrı işe benzemez, ferman buyurun Dîvân'da müşavere olunsun"** gibi ihtar ve ikazlar çok dikkate şâyândır. Bu devlet nizâmı içinde Pâdişâhların bile, askerler gibi Mîrî toprak üzerindeki hasların gelirine dayanan maişetleri onları bile temsil ettikleri devlet veya cemiyetin bir yüksek memuru haline getirmişti. Muhteşem cami, kervansaray, hastahane ve medreseler inşa eden Selçuklu ve Osmanlı sultanlarının kendileri için çok mütevazi saraylar yapmaları onların mefkûrevî vasıflarını ve umumî efkârın hassasiyetini maddîleştiren misallerdir. Böylece eski Türk hâkanları gibi Müslüman Türk sultanları da hâkimiyetlerinin ilâhî teyide mazhar olduğuna ve **"yeryüzünde Allahın gölgesi ve halîfesi"** bulunduklarına inanıyor; cihângir ve **"pâdişâh-ı âlem penâh"** sıfatlarını taşıyorlardı. Bununla beraber millî şuûr ve demokratik ruh icabı yine de istibdada sapmıyorlardı. Osmanlı devletinin kudsiyeti, başta sultanların ona inancı ile yaşıyor ve muazzam Osmanlı kudreti bu nizâm ve âhenk içerisinde vücud buluyordu. Bu siyasî ve içtimaî yükseliş yanında millî ve İslâmî mefkûrelerinin kaynaşması *Osmanlı Cihân hâkimiyeti ve dünya nizâmı* dâvâsını kuvvetlendiriyor; medenî, teknik ve askerî üstünlük, disiplin de bu büyük kudretin kaynaklarını teşkil ediyordu. Fakat Osmanlı azametinin millî ve İslâmî daha derin kaynakları vardır.

Osmanlı kudretinin millî, İslâmî, ahlâkî, içtimaî ve siyasî kaynaklarını belirtirken köylüler arasında *Mîrî sistemin* yarattığı huzur ve âhenk gibi şehir hayatını, sanayii, ticarî ve iktisadî nizâmı kuran esnaf teşekküllerini de ihmal etmek mümkün değildir. Selçuklu Türkiyesinde mevcudiyetini gördüğümüz Ahi teşkilâtı (Kâşgarî'ye göre Akı cömert demektir) şehir ve kasabalarda sanayi, ticarî ve iktisadî bütün faaliyetleri tanzim ediyor; dinî ve ahlâkî temel

[33] Engelhart, *Türkiye ve Tanzimat*, trc. İstanbul, s. 175.

ve ananeleri ile bir tarikat haline gelmiş bulunuyordu. Bu sayede devletin hiç bir tesiri olmadan şehir esnafı ve halkı kendi kendisini idare ediyor; en küçük bir meslekî suiistimal, yolsuzluk ve ananeye aykırı bir harekete fırsat verilmiyordu. Bu kudretli teşkilât sâyesindedir, ki devletin sarsıldığı veya çöktüğü zaman ve yerlerde Ahiler idarî ve askerî vazifeleri de yaparak derhal kendi bünyelerinden mahallî idare veya hükümetler meydana çıkıyordu. Osmanlı şehir hayatı bu teşkilât üzerinde kurulmuş olup Avrupalı seyyah ve elçilerin eserleri Türk şehirlerinde ve ticaret hayatında hüküm süren yüksek nizâm ve ahlâk hakkında hayranlıklarının belirtmiş ve pek çok dikkate şâyân hâdise nakletmişlerdir, ki aşağıda bu hususa tekrar dönülecektir.

Cihân hâkimiyeti ve dünya nizâmı dâvası güden Türk milletinin, Romalılar gibi, hukuk sahasında da yüksek bir seviyeye ulaşması tabii idi. İslâm dini ve Şeriata bağlılıkta hiç bir kusur işlemeyen Osmanlılar hudutsuz imparatorluk ülkelerinde yaşayan çeşitli kavim, din, kültür ve örflere sahip halkları idarede geniş bir hukuk anlayışına ve *tedvin* (**jurisprudence**) faaliyetlerine girişirken asla İslâm hukukuna aykırı hareket etmiyor; bilâkis çıkardıkları bir çok kanun ve fetvalarla İslâm **fıkhının** eksikliklerini tamamlıyor ve imparatorluk nizâmını bu sayede sağlıyorlardı. Osmanlı imparatorluğuna kudret, istikrar ve uzun bir ömür veren unsurlardan biri de bu hukukî anlayış ve nizâm idi. Bu sebeple de Osmanlılarda kanun ve nizâm şuûru o kadar kuvvetli ve devlet gibi öyle mukaddesdi, ki yabancı seyyah ve elçilerin müşahedeleri ve eserleri bu hususa dair hayranlık verici misallerle doludur. Esasen dünya nizâmı dâvası ve cihân hâkimiyeti mefkûresinin inkişafında kanun duygusu da zarurî bir unsuru teşkil eder. İslâmdan önce **Türe** ve İslâm devrinde **Kanun**'un kudsiyet kazanması, Türkistan'da ve Türkiye'de İslâm fıkhı üzerinde pek mühim eserlerin yazılması da Türklerin cihân hâkimiyeti dâvâsiyle ilgili idi. Eski Türklerde **Türe** cemiyetin varlık hikmeti ve bu sebeple de mukaddes sayılıyordu. Nitekim "**Her şey kalksa Türe kalkmaz**" ata-sözü bunu gösterir. Türe millî nizâm gibi Dünya nizâmı'nın da esasını teşkil eder. Osmanlı kudreti ve nizâmının en bariz örneği de Osmanlı ordusu idi. İlk çağlardan beri Türklere üstünlük veren ordu Osmanlı devrinde mefkûresi, tekniği ve disiplini ile emsalsizdi.

Osmanlı hukuk ve kanun nizâmına bağlılıkta birinci vazife de şüphesiz pâdişâhlara aid olup Şeriata ve kanuna aykırı bir tasarruf bahis mevzuu olamaz. Bu nizâm büyük âlim ve hukukçuların, nihayet umumî efkârın da murakabesi altında idi ve aslâ İslâm hukukuna aykırı harekete müsaade etmiyor; bilâkis çıkardıkları bir çok kanun ve fetvalarla İslâm fıkhının eksiklikle-

rini tamamlıyor; bu sayede ülkelerin ve milletlerin âhenk ve nizâm içerisinde idaresi sağlanıyordu. Böylece dünya hâkimiyeti ve nizâmı mefkûresine bağlı bir milletin önce kendi hudutları içerisinde kanun ve nizâm şuûrunun hâkim olması gerekiyordu. Nitekim bu şuûr o derece kuvvetli ve devlet kadar mukaddes idi, ki yabancı seyyah ve elçilerin müşahedeleri ve eserleri bu hususta hayranlık veren misal ve hâdiselerle doludur. Filhakika, aşağıda görüleceği üzere, Yavuz Sultan Selim kiliseleri camie tahvil etmek isteyince Zenbilli Ali Efendi Kur'an'a ve Fâtih Sultan Mehmed'in Patrik-hâne'ye verdiği ahid-nâmeye göre bunun şer'an caiz olamıyacağını bildirmiş ve bu teşebbüsü önlemişti. Kanunî Sultan Süleyman devrinde İstanbul ve civar köylerdeki kilise ve havraların hukukî durumu tekrar bahis mevzuu olmuş; silah kuvvetiyle yapılan fetihlerde İslâmiyetin fâtihlere her türlü tasarruf hakkını bahşetmiş olması dolayısiyle mesele Ebu's-Suûd Efendi'ye sorulmuştur. Ebu's-Suûd Efendi 945 (1538) tarihli bir fetvasında meseleyi tetkik ettiğini, 117 ve 130 yaşlarında iki şâhid bularak İstanbul'un muhasarası esnasında "**Yahûd ve Nasârâ el altından Sultan Mehmed ile ittifak**" ettiklerini beyanları üzerine "**Kenâis-i kadîme**"nin (eski kiliseler) hâli üzere kalmasına, yani alâkalı cemaatlerle yapılan bir anlaşmaya göre hukukî durumlarını muhafaza ettiklerine karar verdiğini belirtir[34]. Bu ve emsali hâdiseler Osmanlıların Şeriata, kanuna ve ahid-nâmelere ne derece titizlikle bağlı olduğunu gösterir. Ulemânın idaresinde bulunan camiler de mühim dinî ve millî meselelerin münakaşa edildiği yerler olarak umumî efkârın ve nizâm bekçiliğinin en mühim merkezleri idi.

Filhakika İslâmdan önce Türe ve İslâm devrinde kanun'un kudsiyet kazanması, Türkistan'da ve Türkiye'de İslâm fıkhı (hukuku) üzerinde büyük eserlerin yazılması da Türklerin sağlam cemiyet, kudretli devlet ananeleriyle ve cihân hâkimiyeti dâvalariyle ilgili idi. Osmanlı kanun ve nizâmlarına bağlılıkta birinci vazifenin pâdişâhlara ait olduğu, Şeriata ve kanunlara aykırı bir tasarrufun bahis mevzuu olamıyacağı âşikârdır. **Nizâm-i âlem** şuûr ve mefkûresine bağlı pâdişâhlar aynı zamanda büyük âlim ve hukukçularla umumî efkârın da murakabesi altında bulunuyorlardı. Osmanlı ordusu da ilk çağlardan beri Türklere üstünlük veren kudret ve azametin başlıca dayanağı olarak mefkûresi, tekniği ve disiplini ile devrinde emsalsiz idi. Bununla beraber bütün maddî-manevî kuvvetlerin başında da Osmanlı hânedanı ve pâdişâhları bulunuyordu. Nitekim bu hânedanın devletin kuruluşundan II. Selim'e kadar süren bir buçuk asırlık yükseliş devrinde, birbiri ardından,

[34] *Mecmûa-i fetâvâ*, Bayezid Ktp. No. 2757, s. 1066;

hep büyük ve dâhi insanlar yetiştirmesi ve dünya tarihinde böyle bir hayatiyete sahip başka bir devlet ve hânedan bulunmaması ilâhî bir irâde sayılıyor ve bu sebeple de Osmanlıların kudsiyetine inanılıyordu. Gerçekten bu gazi ve muhteşem pâdişâhlar millî ve İslâmî mefkûreleri, yüksek zekâ ve enerjileri, din ve devlet, mülk (vatan) ve millet uğrunda sonsuz fedakârlıkları, adâletleri, tevâzu'ları ve kiyâsetli siyâsetleri, büyük din ve devlet adamlarını büyük dâva istikametinde toplamaları sâyesinde öyle sağlam bir devlet kurdular, ki normal veya zayıf pâdişâhlar zamanında bile bu yüksek devlet makinesi asırlarca hayatiyetini göstermiş; pâdişâhların ilâhî kudretle teyid olunduklarına inanılmış ve bu sebeple de devletin kudsiyeti kanaati yerleşmişti. Zîra İslâmiyete yaptıkları âzim hizmetler dolayısiyle ilk büyük Osmanlı pâdişâhları **Hulefâ-i Râşidîn**'den sonra en yüksek dînî mertebeyi kazanmışlardır. Tatarcık Abdullah Efendi, inhitatın şiddetle hissedildiği XVIII. asırda "**Allah'ın himâyesinde bulunan Osmanlı devleti**"nin azametini, başka devletlerden farklı olarak, İslâmiyetin yükselmesi, adâleti ve mümtaz vasıfları; Osmanlıların hiç bir devlette rastlanmamış bir hürmet ve tazizin âlimlere gösterilmesi ve onların himmeti ile izah eder ve devrinde yapılması gereken islâhatın lüzumunu mevdana kor[35]. XIX. asrın buhranlı hâdiseleri sırasında neşredilen ferman ve beyânnamelerde imparatorluk için "**Min ind Allah mueyyed Devlet-i Aliyye-i Muhammediyye**" tâbirleri de kullanılıyor; Osmanh devleti mânen Hazreti Peygambere nisbet edilerek bu "**dîn ve devlet**"in kıyâmet'e kadar hüküm süreceği ifadeleri onun âkıbetini İslâmiyet'e bağlıyorlardı[36]. Bu müstesna unsurlar yanında Osmanlı kudretinin millî ve İslâmî daha başka mühim kaynakları vardır, ki bunlar müteakip bahiste belirtilecektir.

[35] "Nizâm-ı devlet hakkında mütaleât", *TOEM*. VII, s, 270-272.
[36] Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, IX, s. 262, 275.

3. Osmanlı Cihân Hâkimiyetinin Millî ve İslâmî Kaynakları

"Müslümanlar Osmanlı hânedanı sâyesinde ayakta duruyorlar. Bu sebeple hânedan yıkılırsa din ve devlet de mahvolur."

(Busbecq)

Küçük Osmanlı beyliğinin süratle büyük bir kuvvet hâline gelmesinde millî ve tarihî şuûrun da büyük bir rolü oldu. Selçukluların bir Uc beyi olan Ertuğrul Bey ve Osman Gazi, ananeye göre, Selçuklu sultanları ile kabîlevî akrabalığı biliyorlardı. Osman Gazi Konya sultanından beylik menşûru ve sancak almıştı. İkindi vakti Sultanın nöbeti çalınıyor ve o da, askeriyle birlikte saygı ile ayağa kalkıyordu. Bu sebeple "**şimdiye değin kim Âl-i Osman Gazi seferde nöbet vurulsa ayağın dururlar**"[37]. Fakat Selçuklu hânedanının artık bir nüfuzu kalmayınca Oğuz Han neslinden gelmekle iftihar eden Osman Gazi tabiiyeti lüzumsuz görür. Bilecik fethedilince Dursun Fakîh, cuma namazı kılmak için, Sultandan izin almanın gerekli olduğunu "Kayın atası" Şeyh Edebali vasıtasiyle Osman Gazi'ye bildirir. Osman Gazi bu şehri kendi kılıcımla aldım; bunda sultanın ne dahli vardır, ki ondan izin alayım der: "**Ona sultanlık veren Allah bana dahi hanlık verdi. Eğer minneti şu sancak ise ben kendi sancağımı götürüp uğraştım. Eğer o, ben Âl-i Selçukum derse ben de Gök-Alp** (Oğuz Han'ın oğlu) **oğluyum**" diyerek hâkimiyet hakkının kendisine intikal ettiğini söyler. Böylece Karacahisar'da cuma ve Eskişehir'de bayram hutbesini kendi nâmına okutur[38]. Karakoyunlu hükümdarı Cihânşah, bir sohbet esnasında "Sultan Murad kardeşimdir" demiş. Elçi Şükrullah nasıl olduğunu sorunca Cihânşah **Moğolca** (Uygurca) yazılı bir ki-

[37] Âşık Paşa-zâde, s. 9, 10.
[38] Âşık Paşa-zâde, s. 18.

tap getirtmiş; orada "**Oğuzların tarihini okutmuş**" ve işte "**biraderim Sultan Murad'ın nesebi Oğuz Han'ın oğlu bu Gök-Alp'e ve Kara Yusuf'un nesebi de Deniz Alp'e çıkar**" beyanında bulunmuştur[39].

Osmanlı müellifleri Akkoyunluların da Bayındır Han neslinden geldiklerini biliyor ve bunu da eserlerine kaydediyorlardı.

Osmanlı sultanları efsanevî cihân fâtihi Oğuz Han neslinden gelmekle ve destâna göre yaygın olarak Oğuz boyları arasında en yüksek mevkii olan Kayı kabilesine mensup bulunmakla iftihar ediyor ve hâkanlık veya sultanlık hakkının kendilerine aidiyetine de inanıyorlardı[40]. Oğuz-destânı ve tarihî kayıtlar Kayı boyunun bu mevkiini belirtmekte müttefiktir. Sır-derya havalisindeki ilk yabgu'ların da bu boya, daha sonraları da Yazır'lara mensup olduğu rivâyet edilmiştir[41]. İlk Osmanlı tarihçileri pâdişâhların bu yüksek neseblerini belirtmekte hassasiyet gösteriyorlardı: "**Türk mâbeyninde sıhhate yetişmiştir, ki Hazreti Peygamber zaman-ı şerîflerine karîb Bayat boyundan** *Korkut-ata* **koptı. Oğuz ata'dan sonra ancalayın akıl ve kiyâset, fehim ve ferâset sahibi ata gelmemişti. Şöyle ki umûr-i âtiyeden çok nesneyi Hak suphânehu anın kalbine ilhâm ederdi. Demişti, ki âhir zamanda hanlık girü Kayı'ya değe; ellerinden kimse alımaya. Muhakkaktır, ki bu dedügi Âl-i Osmandur**" düşünceleri devrin Anadolusunda da yaygın idi. Nitekim Dede-Korkut kitabının başında bu Türk velisi hâkimiyetin Kayı boyuna ve Osmanlılara intikal edeceğini müjdelediğini yukarıda belirtmiştik. Gerçekten bu parçayı nakleden Türkçe *Selçuk-nâme* "**Pâdişâhımız Sultan Murad bin Mehmed Han... Oğuz'un kalan hanları uruğundan, belki Cingiz hanları uruğunun dahi mecmuundan ulu asil ve ulu sükük'dir. Şer' ile ve örf ile dahi Türk hanları ve Tatar hanları dahi kapısına gelip selâm vermeğe ve hizmet etmeğe lâyıktır**" ifadeleri cihân hâkimiyeti hakkının kendilerine aidiyetini gösterir. İlk Osmanlılar da hâkimiyetin göçebelere ait bulunduğunu biliyorlardı. Osman Gazi'nin "**merhum Kara Osman dahi daim bu öğütü oğlanlarına verirmiş, olmasun, ki oturak olasız, ki beylik Türkmenlik ve Yörüklük edenlerde kalur dermiş**" düşüncesi kayda şâyândır ve kendi asıllarını muhafaza endişesini gösterir[42]. Osmanlılar Anadolu'da yaşayan Türkmen-

[39] *Behcet-üt tevârih*, trc. N. Atsız, İstanbul 1939, s. 27; F. Köprülü, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, s. 278; Âşık Paşa-zâde, s. 182.

[40] Ahmedî, *İskender-nâme'si* (N. S. Bararlı, İstanbul 1939, s. 65) gibi bütün eski Osmanlı vekayi-nâmeleri Osmanlıların bu menşeini belirtirler. Kayı boyuna mensup olduklarına dair tereddütler F. Köprülü tarafından bertaraf edilmiştir "Osmanlı imparatorluğunun Etnik menşeleri", *Belleten* XXVIII, s. 219-303).

[41] Bak. *Selçuklular*, s. 30, 43; A. İnan, "Orun ve Ülüş meselesi", *THITM*. I.

[42] Türkçe *Selçuk-nâme*, Bibl. Nat. Suppl. Türe No: 1182, s. 4b; N: 1185, s. 16b 17a; Topkapı, No. 1391, s. 16a.

lerle akrabalıklarını unutmuyorlar; müşterek Oğuz Han ataya sahip bulunduklarını, Karakoyunluların Deniz Han, Akkoyunluların da "Bayındır Han neslinden" geldiğini biliyorlardı[43]. Türk töresi hâkim olduğu için hanlar soyuna mensup olmak hükümdarlık ve beylik şartı idi. Bu sebeple de büyük bir istilâ hareketinde bulunan ve imparatorluk kuran Timur, asla han veya sultan unvanını taşıyamamış; sadece **emîr** unvaniyle iktifa etmişti.

Sultan II. Murad Büyük Gazi ve muzaffer bir pâdişâh olduğu gibi millî şuûr ve kültürün de hâmisi idi. Devrinde Türkçe telif ve tercüme faaliyeti ile birlikte Oğuz destânı ve ananeleri de canlanmıştı. Yazıcı-oğlu'nun Türkçe **Selçuk-nâmesi** *Millî tarih şuûrunun* uyanışını gösterir. Gerçekten, bütün eski tarihlere göre, Osmanlılar kendi tarihlerini, Selçuklu, Büyük Selçuklu ve Karahanlı zinciri ile Oğuz hana bağlamak sûretiyle, Türk devletleri arasında, ilk defa olarak, millî tarih şuûruna erişme şerefini kazanmışlardı. İlmî ve millî esaslara uygun olan bu anlayış bugün de Türklerin tarih görüşlerini temsil eden bir mahiyet arzettiğine dikkati çekmeliyiz. Bunun gibi *Türkçenin devlet dili* hâline gelmesi de yine Osmanlıların eseridir. Gerçekten bütün imparatorluk idaresinin muameleleri, yabancı devletlerle muhaberat ve dünyanın en zengin Türkçe arşivi Osmanlılara aid olduğu gibi Orhan Gazi vakfiyelerini ilk defa Türkçe yazmakla vakıf dilinin Arapça olması kaidesi de kısmen değiştirilmiştir[44]. Gerçi bu Türkçe kültür faaliyetleri bütün Anadolu beyliklerinde de başlamıştı. Bu arada Karaman-oğlu Mehmed Bey, ilk defa, 1277'de, Konya'yı işgal edince artık "*Dergâh ve bargâhda* (sarayda), *mecliste ve meydanda Türkçeden başka bir dil kullanılmaması*" kararını verdi ve "memleketin her tarafına memurlar ve fermanlar gönderdi". Bununla beraber bu esnada derhal Konya'dan çıkarılan Karamanoğulları bunu tatbik edemedikleri gibi tekrar Konya'ya yerleştikten sonra ve devletlerinin devamınca da, bu müşkül teşebbüsü gerçekleştiremediler[45]. Esasen bu ilk hareketin millî duygudan ziyâde onların kültür seviyelerinin müsaid bulunmamasiyle ilgili bulunduğunu düşünmek daha isabetli gözüküyor.

Selçuklu devrinin sonlarında bazı şâirler Türkçenin kifâyetsizliğinden, şâir *Âşık Paşa* ise Türk dilinin ihmalinden şikâyet eder. Âşık Paşa, Kâşgarlı Mahmud, Fahreddin Mübârekşâh ve Ali Şir Nevâî gibi derin bir millî şuûra sahip ve Türkçeye âşık bir şair olup bu duygularını bizzat divânında ifade et-

[43] Âşık Paşa-zâde, s. 182.

[44] Orhan Bey'in Vakfiyesi, *TOEM*, XVI, s. 284. Osmanlılar Avrupa devletlerine ve hattâ ilim ve edebiyatta Arapça ve Fraşçanın ehemmiyetine rağmen bu memleketlere ve son Endülüs halkına da Türkçe mektuplar göndermeleri dikkati çeken bir hâdisedir.

[45] İbn Bîbî, s. 696, *Selçuklular*, s. 321.

miştir[46]. Bununla beraber tasavvufî fikirlerini, ilâhî aşkını ince ve derûnî hisleriyle Türkçe dîvânında ifadede *Yunus Emre* dâhiyâne bir kudrete sahip olup onun bu eseri Türkler arasında asırlarca ilâhî aşkın ve insanlık sevgisinin kaynağı olmuştur. Böylece siyasî ve medenî inhitata uğrayan Arap ve Acemlerin edebiyatları *sukut* ederken İslâm milletleri arasında yine Osmanlı Türklerinin, maddî-manevî kudretleri ile birlikte, millî edebiyatları da yükseliyordu. Osmanlı Türkçesi Gök-Türk, Uygur, Karahanlı devri kültür dili; ilk İslâmî Kur'an tercümeleri ve Türkçe eserleri ile gelişen bir yazı dilinin son halkasını teşkil etmekle beraber Orta Asya Türkçesi ananesi kesilmiş ve Anadolu'da başlayan edebiyat ve kültür dili yine de bu temel üzerinde kurulmuştu. Bu dil XVI'inci asra kadar Türkçe kelimelerin hâkimiyetini gösterirse de bilâhara Arapça ve Farsça kelimeler ölçüsüz bir şekilde edebiyatı istilâ eder. Bununla beraber bu edebiyat bu devirde en ileri bir cemiyet ve medeniyetin yüksek duygularını ve ince sanatını ifade eden zengin bir dil olup büyük şâir, edib ve sanatkârların eserleri ile yükselmişti. Dikkate şâyândır ki Selçuklular gibi Osmanlılar da İslâm esaslarına uygun olarak asla ihtidâ veya türkleştirme siyaseti gütmedikleri halde İslâmiyeti kabul eden Hıristiyan halkların artık Türkçe konuşmaları için bir takım teşebbüslere geçilmiştir. Filhakika bazı Osmanlı âlimleri yeni müslüman olanların eski dillerini terk etmeleri için "**min gayri zaruretin kefere lisânı üzere tekellüm**" edenlere "**ta'zîr**" yani te'dib cezası veren bazı fetvalarla türkçeyi dinî ve resmî bir himaye altına almışlardı[47].

Türk cemiyeti çok zenginleşen dilinin de kudreti ve güzelliğini muhafazada çok hassasiyet gösteriyor, bozuk türkçe konuşan Rum, Ermeni, Yahudi, Arap gibi Arnavudu, Lâzı ve hattâ bazı Rumeli şivelerini de Karagöz dili ve sahne san'atı ile hicvediyor ve bu sûretle lisân hâkimiyetini müdafaada kusur işlemiyordu.

Osmanlı cihân hâkimiyeti ve dünya nizâmı ideali, bu millî şuûr ve uyanış yanında, manevî kudretin başlıca kaynağını şüphesiz İslâm mefkûresi ve cihâd ruhundan alıyordu. Bursa'da temerküz eden gaza ruhu şeyhlerin, evliyanın ve Türkmen babalarının himmetleri ile yükseliyor; camiler, medreseler, zâviyeler ve türbeler Bursa'yı kudsîleştiriyor ve bu medeniyet merkezin-

[46] Âşık Paşa'nın malûm olan bu şikâyeti şu kıt'a ile belirtilmiştir:

Türk diline kimseler bakmaz idi.
Türklere her giz gönül akmaz idi
Türk dahi bilmez idi bu dilleri
İnce yolu ol ulu menzilleri

(Bak. F. Köprülü, *Millî edebiyat cereyanının ilk mübeşşirleri*, İstanbul 1928, s. 10-11.

[47] İ. H. Dânişmend, *Türkiyat ve İslâmiyat Tedkikleri*, İstanbul 1956, s. 10.1. s. 27.

den taşan gaza ruhu Rum-eli'ye yayılıyordu. Bursa ve civarını dolduran evliya türbeleri ve ziyaret-gâhlar bu ruhu besliyordu. Orhan Gazi'nin 1332'de İznik'in fethini müteakip ilk Osmanlı medresesini ve imaretini bu şehirde kurması belki de bu şehrin ilk Selçuklu payitahtı (1075-1098) olduğu ve Hıristiyanlık tarihinde de ilk defa 325'de büyük **Concile** (Ruhanî meclis)in burada toplandığı düşüncesiyle alâkalıdır. Bu ilim ocağına ilk müderris tâyin edilen Dâvûd-ı Kayserî, Muhiddin Arabî'nin meşhur **Fusûs ul-hikem** adlı eserine yazdığı şerh ile tasavvufun Osmanlılar arasında yayılmasına ve aleyhindeki fikirlere rağmen onun "**Şeyh-i ekber**" pâyesine yükselmesine hizmet etti. Nitekim Osmanhlar Muhiddin-i Arabî'yi "Evliyanın sonu ve Hazreti Muhammed'in vârisi" sayarken başka yerlerde onun küfrüne hükmeden mütefekkirler de vardı[48].

Filhakika Osmanlı devletinin kuruluşu ve cihâd ruhunun yükselişinde tasavvufun büyük bir kudret kaynağı haline gelmesi bu dinî görüş ve cereyanda vukubulan bu inkılâpla alâkalıdır. Zîra tahrip, kıtal ve dehşetle birlikte cereyan eden Moğol istilâ kasırgası Türk-İslâm dünyasında siyasî ve içtimaî huzuru yıkmış ve insanların hayat ümitlerini yitirmişti. Bu umumî psikoloji cemiyeti sarmış; insanları artık Âhiret'te kurtuluş çarelerini aramağa ve tasavvufî tarikatlerin hızla yayılmasına sebep olmuştu. Bu durumda artık *insanlar Allaha yaklaşmak* için bir şeyhe bağlanmak ve tekkelere koşmak lüzumunu duyuyorlardı. Bu tasavvuf görüşü ferdî kurtuluş gayesine doğru yönelince ilâhî ruhtan alman kudret cemiyetin yükselişi istikametini kaybetmiş; bu sebeple tasavvuf bir yandan içtimaî miskinliğe, öte yandan da medrese disiplini karşısında kalan ahlâkî ve dinî bozuklukların bir takım mecazî fikirlerle hürriyet kazanmasına sebep oldu. Gerçekten ileri bir kültür ve fikir seviyesi isteyen tasavvuf bir kısım câhil zümreler ve dervişler arasında da kaba bir felsefeye inkılâp etti. Nitekim garip kıyafetleri ve serseri hayatları ile tanınan bu zümreler **Kalenderî, Cavlakî** (çıplak), hattâ **Haydarî** ve **Melâmî** adlariyle İslâm şehir ve beldeleri arasında dolaşıyorlardı. Yarı çıplak kıyafetleri, tıraş edilmiş sakal ve bıyıkları, bekâr hayatları, dilenmek sûretiyle yaşamaları ve garip manzaraları ile halkın melâmetine uğruyor; bu sayede sevap kazandıklarını iddia ediyorlardı. Çok defa da tasavvuf perdesi altında ahlâkî sukut içerisinde yaşıyor ve her şeyi mubah sayıyor ve böylece de **İbâhiyye** mezhebine sapıyorlardı. Bunu yaparken de Allaha bağlılığın esas ol-

[48] Taşköprülü-zâde *Şakayik.* Âşık Paşa-zâde s. 42. Kâtib Çelebi, bir münasebetle, Muhiddin Arabî'yi *Şeyh-i Ekber* yerine *Şeyh-i Ekfer* diyen muarızları yanında "*Hâtem ül evliyâ ve vâris-i hilâfet-i Muhammediyye*" sayan taraftarlarının da ifrata vardığını, orta yolu tutanların haklı olduğunu söyler (*Mizân ül-hak*, s. 65-69).

duğunu ve ibâdetin de şekilden ibaret bulunduğunu iddia ediyorlardı. Bu inkişaf tasavvufun içtimaî sukut veya sadece ferdî kurtuluş hâlinde bozulmasına sebep oluyordu. Bir çok şâir ve sanatkâr da kendi maddî zevk ve arzularını ifade maksadiyle tasavvufun mecazî tâbirlerini rahatça istismar ediyorlardı[49].

İran İlhanîlerinin ilk hükümdarı Hulagü Han (1256-1265) ordusiyle Şarkî Anadolu ve Şimalî Suriye'den geçerken Harran'da büyük bir **Kalenderî** gürûhuna rastlamış ve yanında bulunan büyük âlim Nasîruddin Tûsî'ye, garip kıyafetleri ve hayatları göze çarpan bu insanların ne olduğunu sormuştur. O da: "*Bunlar âlemin fazlasıdır;* zira insanlar beyler, tâcirler, sanatkârlar ve çiftçiler olmak üzere dört sınıfa ayrılırlar. Halbuki bunlar bu sınıflardan hiç birine dâhil değildir" cevabı ile insanların fazlası olduklarını söylemiştir. Bunun üzerine Hûlagü ordusuna bunların öldürülmesini emretmiştir[50]. Bununla beraber Kalenderî'lerin hürmet gördüğü de oluyordu. Filhakika bir Kalenderî şeyhi olan Tokat'lı *Barak Baba* kalabalık bir kitle teşkil eden müridleri ile bütün Türk-İslâm ülkelerini dolaşıyordu. Bunlar sakal ve bıyıkları tıraşlı, başlarında boynuz takılı, omuzlarında **Çevgân** ve önlerinde bir **tabl-hâne** (musiki takımı) olarak geziyor; hiç bir mal biriktirmiyor ve bu halleriyle halkın maskarası olmayı tercih ediyor; bunu sevap sayıyorlardı. Barak Baba tâifesiyle birlikte Anadolu'da, İran'da, Suriye'de ve Kırım'da seyahatler yapmış, müridleri arasında bir zabıta teşkilâtı kurmuş ve rivâyete göre namaz kılmayanlara da kırk değnek ceza tertip etmişti. Baba bu hüviyeti ile devrin bazı mühim şahsiyetlerine nüfuz etmiş ve Gazan han tarafından cihâda bile memur edilmişti[51].

Timur'a giden İspanyol elçisi Klaviyo da Erzurum'da bir köyün tamamiyle Kalenderî'lerden mürekkep olduğunu, burada garip kıyafetleri ile yaşadıklarını, tekkeleri olduğunu, halkın da kendilerine saygı gösterdiğini, hastalarına şifa bulmak maksadiyle onları ziyaret ettiğini ve şeyhlerinin de veli sayıldığını söyler[52]. Bu sebeple Anadolu'da ve diğer İslâm ülkelerinde hürmet kazanan Kalenderîler olmuş; onlara mahsus bir takım *Kalenderî zâviyeleri* veya Kalender-hâneler tesis edilmiştir[53]. Mamafih Sünni halk yine de bu taifeye iyi bir gözle bakmıyordu. Uzun Hasan Bayezid'e yazdığı bir mektupta din ve ahlâk uğrunda yaptığı hizmetleri sayarken Kalenderî ve Hayda-

[49] F. Köprülü, *İlk Mutasavvıflar* s. 325; "Anadolu'da İslâmiyet", *Ed. Fak. Mec.* IV, s. 119.

[50] İbn ul-Fuvatî, *el-Havâdis ül-Câmia*, Bağdad 1351, s. 343.

[51] Osman Turan, "Selçuk Türkleri din tarihine dair", *Köprülü armağanı, s.* 551-552; İbn Hacer, Dürer *ül kâmine*, I, s. 473, Tanrı-berdi, *el-Menhel üs-sâfi*, Nûr-i Osmaniye, No. 3428, s. 1656; B. Ayni, *İkd ül-Cumân*, Veliyüddin Ef. No: 2392 (XX), s. 361, 368, 368-370.

[52] *Kadis'ten Semerkand'a seyahat*, trc. O. R. Doğrul, I, s. 103-104.

[53] Makrizî, *Sulûk*, I, s. 655-655.

rî'lerin bidatlerini menettiğini bildirir[54]. Uzun Hasan'a giden İtalyan elçisi Barbaro'nun bir müşahedesi Kalenderî'lerin hayat ve düşünceleri bakımından kayda şâyândır. Cihângir Bey(**Ziangir-bei**)in imaretinde misafir kalan elçi: "*yanıma tıraşlı, çıplak* ve üzerinde *keçi postu bulunan bir kalender* (**Carandolo**) geldi. Otuz yaşlarında idi. Torbasından bir kitap çıkararak, güzel bir sesle ve vecdle okumağa başladı. Biraz sonra dikkatle bana bakarak yaklaştı ve ne olduğumu sordu. Yabancı olduğum cevabını verince: "*ben de bu dünyaya yabancıyım*" dedi ve fasih sözlerle beni bu dünyayı hakir görmeğe dâvet etti: "*Dünyayı nasıl çıplak gezdiğimi görüyorsun*. Bir çok yerleri dolaştım; fakat *bu dünyada hoşa giden bir şey görmedim* ve bu yüzden de onu terke karar verdim" sözlerini söyledi[55], ki bu sözlerde Kalenderî'lerin düşüncelerini meydana kor. Konya'da Kalenderî'lerin bir şeyhi olan Ebu Bekir Niksarî Sünnilerce zındık ve **İbâhiy**eden sayıldığı halde Mevlâna Celâleddin'in dostları arasında idi[56].

Bu sûretle, hakiki mutasavvıflar mevcut bulunmakla beraber, Moğol istilâsının verdiği çöküntü ile, tasavvuf bir meskenet mahiyetini alıyor ve hayatı felce uğratıyordu. Anadolu uclarında tekâsüf eden ve Bizans'a karşı fetihlere girişen Türkmenler yeni hamleler gösterince tasavvuf da *ferdî mücâdele* yerine *İslâm cihâdına*, ümitsizlik de hayatiyete inkılâp etti. Artık *ilâhî kudret* ferdî kurtuluş veya meskenet değil *İslâmî* ve *millî yükselişe* vasıta oldu. Anadolu'dan ve İslâm ülkelerinden gelen şeyhler, babalar ve dervişler gazalara katılıyor; Osmanlı âlimleri tasavvufa karşı uyanan şüpheleri gideriyor ve onu İslâm cihâd mefkûresiyle birleştiriyorlardı. Bu sebepledir, ki hiç bir devir ve devletin inkişafında görülmemiş bir hâdise olarak *Osmanlı devletinin* kuruluş ve yükselişinde tasavvuf tarikatleri, şeyhler, veliler, babalar ve dervişler birinci derecede rol oynamıştır. Osman Gazi ve haleflerinin etrafı *din adamları* ile, *Türkmen babaları* ve *evliya* ile dolmuş; daha ilk günde Osmanlı akınları gaza mahiyetini almış ve bir *Gaziler devleti* kurulmuştu. Böylece Türkistan'da başlayan, Selçuklular, Dânişmendliler devrinde gelişen ve genişleyen gazilik ananeleri daha derin bir iman ve hayatiyetle canlanmıştı. Türkmenlerin mücadele gücüne İslâm mefkûresi ekleniyor; Müslüman gazileri ile Türklerin **Alpleri** ve **Alp-eren**'leri birleşiyor ve bu ikinci zümre de tamamiyle dinî bir hüviyet kazanıyordu. Osmanlılar ve gaza yapan Türkmenler artık her tarafta âlimlere medrese, şeyhlere zâviye ve imâret inşa ediyor; ilim ve tasavvuf tam bir imtizaç haline gelmiş bulunuyordu. Bu se-

[54] Tâci-zâde Ca'fer Çelebi, *Münşeât*, nşr. N. Lugal ve A. Erzi, İstanbul 1956, s. 28.
[55] *Travels to Tana and Persia*, London 1873, s. 48.
[56] *Köprülü armağanı*, s. 541.

bepledir, ki Selçuklu sultanları için **Gazilik** unvanı nâdiren kullanıldığı halde ilk devir Osmanlı sultan ve beyleri hep *gazi sıfatı* ile anılıyordu. Böylece artık Osmanlı sultanları gazi ve orduları da gaziler oluyor ve hiç bir devirde dinî ve askerî kuvvet arasında bu derece bir kaynaşma ve birleşme vukubulmuyordu. Âşık Paşa-zâde Anadolu'da misafirler (yabancılar) için dört meşhur taifeden birini **Gazîyân-i Rûm** teşkil ettiğini söyler[57]. Osmanlı devletinin kuruluşu ve cihâd mefkûresinin kudret kazanmasında din adamları, şeyhler ve mutasavvıfların birinci derecede rolüne dair kaynaklardaki zengin malzeme âlimlerin dikkatini çekmiştir. Lâkin tasavvufun meskenet yerine hayatiyete, ferdî kurtuluş yerine içtimaî ve İslâmî yükselişe inkılâp etmesine ve Osmanlı âlimlerinin bu inkişafta hizmetlerine dikkat edilmemişti. Gerçekten Osmanlı devrinde tasavvufta vukubulan bu inkılâp çok mühim olmuştur.

Osmanlı âlimlerinin İslâmiyet ile tasavvuf arasında kurdukları âhengi ve birleşmeyi anlamak için Muhiddin-i Arabî'ye "**Şeyh-i Ekber**" pâyesini verdikten başka *Mevlevilik* hakkında da aynı hükümleri ehemmiyetlidir. Filhakika Celâleddin-i Rûmî müridleri ile tasavvufu ilâhî bir vecd haline getirmiş; âyinlerinde musiki (**ney ve rebâb**) ve **semâ'**(raks) da bu vecdin bir vasıtası olmuştu. Mevlâna'nın büyük şahsiyetine, cezbesine ve kalabalık müridlerine rağmen ona karşı yine de medrese âlimlerinin itirazları yükseliyordu. Nitekim ölümünden sonra Konya'nın ileri gelenleri, kalabalık halinde, mahkemeye başvurarak âyinlerde musiki ve semâ'ın yasak edilmesini talep etmişlerdi. Meşhur Konya kadısı Sirâceddin din âlimlerinin bu talebini kabul etmiş; fakat oğlu İmâdeddin de mürid olmaktan kurtulamamıştı[58]. Büyük tarihçi Bedreddin Aynî: "Mevlâna Celâleddin-i Konevî Hanefî mezhebinde olup bir çok ilimlere sahip idi. Kutbeddin Şirazî ve diğer büyükler ziyâretine gidip görüştüler. Celâleddin bilâhara medresesini, kitaplarını ve ailesini bırakarak seyahatlere çıktı. Artık şiirle uğraşmaya başladı. Ekseri şiirleri Farisî olup *Mesnevî* adlı eserini vücuda getirdi. Bu eserde *Şeriatın ve zâhirî sünnetin red* ettiği şeyler vardır. Bu sebeple bir çok kimselerin Celâleddin'i medihleri de *küfre kadar* varmıştır... 5 Cemâziyelâhir 672 (17 Kânun I, 1273) de öldü. Konya'da üzerine yapılan *büyük türbeyi* ziyaret ettim" diyerek aleyhindeki tenkitlerin ne derece yaygın olduğunu belirtir[59]. Halbuki dinî esaslara çok bağlı bulunan Osmanlılar Mevlâna'ya ve Mevleviliğe çok ehemmiyet vermişler ve Osmanlı pâdişâhları da Mevlevî şeyhleri eliyle kılıç kuşanmış-

[57] *Tarih*, İstanbul 1332, s. 205.

[58] Eflâkî, *Menâkib ül-ârifîn*, nşr. Tahsin Yazıcı, Ankara, 1961, s. 761-765.

[59] *İkd ül-Cumân*, Veliyüddin Ef. No: 2591 (XIX), s. 591-592. İbn Batûta'ya göre ilk devrede onlara *Mevlevî* değil *Celâlî* deniliyordu (I, 323).

lardır. Osmanlılar bunu yaparken, şüphesiz, yine Şeriat kaidelerine uygun hareket ediyor; tasavvufu İslâmî esaslarla telif ediyorlardı.

Gerçekten Dâvûd-ı Kayserî'nin şerhinden sonra da Şeyhülislâm Ebu's-Sûûd Efendi, *şeriata ve içtimaî nizâma aykırı hareket etmemek ve ilâhî vecde sahip olmak* şartiyle tasavvufî tarikat âyinlerinde musiki ve semâ'ı caiz gören bir fetva vermişti.[60] Kâtip Çelebi de **Mîzân ul-hak**'da müzik ve semâ hakkında izahat verirken "**Zikr ve mûsiki ile bedenin rûhâniyet tarafına bir mertebe hareket ve şevk ve hâlet gelir, ki ol halde nicesi bîhuş olup bedeni yerde kalır ve ruhî kendi cinsi cânibine pervâz edüb**" yükseldiğini, fakat bu hususta fesâd edenlerin yalanla şeyhlerini uçurduklarını söyler[61]. Mevlânâ'dan önce de Türk-İslâm ülkelerinde musiki ve semâ' eski Şamanî tesiri ile, bazı tarikatlere girmişti. İbn Batûta'nm güzel tasvirlerine göre Anadolu'da Ahi zâviyelerinde, yemek ve Kur'an okunuşundan sonra, müzik ve semâ başlardı[62]. Tekkelerde müzik nasıl ilâhî vecdi yüceltiyor idiyse, XIII'üncü asırda, Abdülkadir Merâgî'nin belirttiği üzere, asker bir millet olan Türklerin saraylarda ve ordularda çaldığı musiki de öylece cesareti ve şetâreti arttırıyordu. Selçuklular'da **Nevbet-hâne** ve Osmanlılarda **Mehter-hâne** adını alan müzik tarihin en eski orkestrasını ve askerî marşlarını teşkil ediyordu. Mehter-hâne asırlar boyunca Türklerin cihân hâkimiyeti ve İslâm cihâdı uğrunda ilâhî aşklarını ve kahramanlıklarını yükseltmiş; zafer şarkılarını okumuş; imparatorluğun azameti, ihtişamı ve derin imanı mimarîde nasıl taş sanatı ile ifade edilmiş ise Mehter-hâne de ses ve âletle aynı rûhu ulvîleştirmiştir[63]. Evliya Çelebi'nin konuşmasını kaydettiği bir Mehter-başı: "Bizim hizmetimiz pâdişâhıma her bâr (defa) lâzımdır. Bir cânibe müteveccih olsa mehâbet, şevket, salâbet ve şöhret için, dosta ve düşmana karşı tabl, kudüm ve nefîr döğdürerek gider. Husûsiyle cenk yerinde guzât-i müslimîni tergip içün yüz yirmi koldan cenk tabl(davul)ına ve kûs-ı hâkanîlere turreler urmağa, safa başlayarak Asker-i İslâmı cenge kaldırmağa sebep oluruz. Pâdişâhım bir şeyden elem-zede oldukta huzûrunda on iki makam, yirmi dört şûbe, yirmi dört usûl ve kırksekiz musikî faslı edüp pâdişâhımızı mesrûr ederiz. Hukemâ-yi kudemâ kavline saz, söz, hânende âdemin rûhuna safa verir... Pâdişâhım biz de rûha gıda verici esnaflardanız; nerede âlem-i Resûllullah olsa orada tabl-i Âl-i Osman dahi bulunmak gerektür"

[60] Taşköprülü-zâde, *Şakayık*, s. 88-170-171.
[61] *Mîzân ül-hakk*, s. 24-28.
[62] *Seyahat-nâme*, I, 313, 314, 319, 340.
[63] Bu münasebetle bak. Osman Turan, *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesîkalar*, s. 37-41; *Selçuklu tarihi*, s. 294-301; Evliya Çelebi, I, s. 620-625. A. Djevad Bey, *Etat militaire Ottoman*, Paris 1882, s. 237-241.

ifâdeleri ile Mehter-hânenin ehemmiyetini belirtir; Mehter-hâne ocağının başa geçmesini ve bu uğurda ölmeyi göze aldıklarını beyan eder ve bu sûretle alınan fermanla Mehter alayı başa geçer. Evliya Çelebi İstanbul'da yirmi kadar yerde, Fâtih'den beri, Mehter-başıya bağlı olarak, sabah-akşam, bayram, saray düğünleri, seferlerde çalınan mehterler, musiki âletleri ve san'atkârları (davul, zurna, rebâb, erganun, ney, tanbur, ud, kanun, kopuz, santur, kemençe, boru (nefîr), kaval, düdük, tulum ve sair) hakkında da zengin bilgiler verir. Bu muhteşem müzik devletin temsilcisi olan pâdişâhlar nâmına günde beş vakit saray ve ordugâhlar önünde çalınırken de Türk cihân hâkimiyeti tazim ve takdis ediliyor; tarihî azametin inkişâfında büyük bir manevî tesir yapıyor; Mehter takımı Türkün zafer kapılarını açıyor; şan ve şerefini yükseltiyordu. Mehter-hâne Budin, Viyana, ve Estergon önlerinde Türk kudretini göstermekle kalmamış; bu heybetli musiki Beethoven'in senfonisine ve Mozart'ın "**Türk marşı**"na girerek Avrupa medeniyetinin ses sanatlarında da ihtişamını göstermiş ve bu vasıta ile de ebedîleşmiştir. Eski Türk hâkimiyetini temsil eden ok ve yayın Selçuklulardan sonra tekâmülü de kayda şâyândır. Gerçekten Osmanlı pâdişâhlarının tuğraları ve onları takip eden fermanlar da haşmetin, kalem ile, yüksek bir ruh ve san'at olarak ifâdesinden başka bir şey değildir. Öyle ki mimarîde Süleymâniye ve Selimiye, mûsikide Mehter ve Dede Efendiler ne ise yazıda da tuğra ve fermanlar aynı azameti temsil ederler.

Selçuklu ordularında daima din adamları ve kazaskerler bulunmuş; bunlar vasıtasiyle dinî vazifeler yapılmış; gazilerin cihâd mefkûresi daima canlı tutulmuştu. Lâkin Osmanlı devletinin kuruluşunda ve fetihlerinin inkişâfında İslâm âlim, şeyh, evliya, baba ve dervişlerinin rolü ve ordu ile kaynaşması derecesinde bir manevî kuvvet hiç bir zaman meydana çıkmamıştı. Hacı Bektaş Velî'nin Yeniçeriliğin tesisinde oynadığı role dair eski an'ane tarihçe sabit olmamış ise de Bektaşîlik yine de bu ocakta daima hâkim mevkiini muhafaza etmişti. Bu da Osmanlıların bütün tarikatleri millî ve İslâmî dâva uğrunda nasıl birleştirdiklerini ve aralarındaki ihtilâflara rağmen aynı mefkûreye ne derece hizmet ettiklerini gösteren misallerden biridir. Battal Gazi ve Dânişmend Gazi destânları Anadolu'nun fethinde Gazilerin İslâm cihâdı uğrunda ne kadar derin bir ideale sahip olduklarını güzelce aksettirir. Lâkin asıl fütûhatı yapan Türkmenler yanında bu gaziler küçük bir zümreden ibaret olup mefkûreleri de çok kuru ve dar bir medrese görüşüne uygun idi. Bu sebeple bu gaziler hem göçebe Türkmenlerden ve hem de Osmanlı gazilerinden farklı bir hüviyette idi. Nitekim *Dede-korkut* destânına göre göçebe savaşçılar samimî bir İslâm duygusuna ve Hazreti Muhammed aşkına

sahip bulunmakla, ara-sıra da namaz kılmakla beraber, bu gaziler gibi, İslâmın yasaklarına sıkı bir şekilde bağlı kalmıyor; kadın-erkek bir arada yaşıyor ve eğleniyorlardı. Halbuki Osmanlı devrinde Selçuklu devrinin gazileri ile göçebe savaşçılar arasında fark kalmamış; aynı ruh ve görüşle birleşmişlerdi. Bu da Osmanlı devrinde tasavvufun bütün unsurları İslâm cihâdı ve Türk mefkûresi içerisinde kaynaştırmasiyle mümkün olmuş ve böylece Türk-İslâm **Nizâm-ı âlem** ve cihân hâkimiyeti mefkûresini en ileri derecede kuvvetlendirmişti. Türk kahramanlarının mefkûrelerini aksettiren Battal Gazi, Dânişmend Gazi ve Dede-Korkut destânları, bir çok halk menkıbeleri ile Türkler karşısında savaşan Bizanslıların manevî sukutlarını gösteren **Akritas** destânının mukayesesi dikkate şâyândır. Zira burada Rumların savaşlarında para, kadın ve menfaatlerin birinci derece rol oynadığı görülmekte ve bu da aşağıda diğer tarihî hâdiselerle teyid olunmaktadır. Böylece ırkî, millî ve İslâmî, içtimaî, idarî ve siyasî bir çok mühim âmillerin bir araya gelmesindendir, ki Osmanlı cihân hâkimiyeti mefkûresi ve dünya nizâmı dâvası, tarihin mukadder bir neticesi olarak, gelişmiştir. Tarihin seyrine göre cihân hâkimiyeti mefkûresi asla şahsî veya millî bir gurur ile değil, ilâhî bir emir ve inançla vücûd bulmuş; beşeriyeti hak, adâlet ve saadete eriştirmek maksadiyle bir dünya nizâmı dâvasına ve insanlık idealine dayanmış; bütün Türk-İslâm Osmanh cemiyeti asırlarca maddî-manevî güç ve emeklerini bu uğurda harcamıştır. Bu yüce düşünce ve duygular dolayısiyledir ki Osmanlılar meşru ve zarurî bir sebep olmadıkça veya tecâvüz ve tehdide maruz kalmadıkça bir fetih ve istilâya teşebbüs etmiyor; cihân hâkimiyeti tarihin seyrine ve çok defa halkların arzu ve taleplerine göre gelişiyordu. Bu sûretle Osmanlılar İslâm dünya nizâmı ve cihân hâkimiyeti mefkûresini geniş ve ileri mânasiyle gerçekleştiriyorlardı. Filhakika Osmanh cihân hâkimiyeti dâvasının ilk merhalesini teşkil eden İstanbul fethi aynı zamanda İslâmm da mefkûresi idi, ki bu mevzu da müteakip bahiste ele alınmıştır.

4. İslâm-Türk Mefkûresinde İstanbul ve Kızıl Elma Efsânesi

"İstanbul muhakkak fethedilecektir. Bu fethi yapacak hükümdar ve ordu ne mükemmel insanlardır."

(Hazreti Muhammed)

"Öldükten sonra türbemizi yerde aramayınız. Bizim mezarımız ârîflerin kalbindedir."

(Mevlânâ Celâleddin)

TÜRK-İSLÂM mefkûresinde büyük bir ehemmiyet kazanan İstanbul deniz ve karaların bitiştiği, hârikulâde tabiat ve iklim şartlarının birleştiği, Allahın çeşitli güzelliklerle bezediği, müstesna coğrafî ve siyasî mevkii, tarihin pek çok eser ve hâtıralarla yumaklandığı emsalsiz bir beldedir. Üç kıtaya hâkimiyetin dayanağı ve cihânın idare merkezi olmağa lâyık bir beldeyi itina ile yaratan Allahın sevgili peygamberi de şehirlerin tacı İstanbulu hak dinin gazi ve hâmileri olan müslümanlara nasip edeceğini hadîsler ile tebşir etmişti. Millî ananeye uygun düşen bir hadîs rivâyetine göre **Allahın askeri sayılan Türklerin** en asilini **Oğuz Han**'ın torunları arasında Kayı Han nesli Osmanlılar teşkil ediyor ve bu hadîse de Osmanlılar mazhar oluyordu. Fâtih Sultan Mehmed'e kadar Osmanlı devleti gövdesi ve ayakları Anadolu'da ve Rum-eli'de, başı da İstanbul'da Bizans'ın elinde bulunuyordu. Kudretli Osmanlı devleti süratle bu duruma nihayet vermek mecburiyetinde idi. Bundan başka Selçukluların Anadolu'da ve Osmanhların da Rum-eli'de yerleşmelerinden beri ardı kesilmeyen Haçlı taarruzları da çok defa İstanbul'da ve Roma'da hazırlanıyor; bu sebeple de Türklerin emniyeti için ilk defa İstanbul'un fethi gerekiyordu. Esasen İstanbul'un fethini bir kaç asır geriye atan da bu Haçlı seferleri idi. Halbuki bu âmillerin de üstünde İstanbul Türk ve

İslâm mefkûrelerinde çok yüksek bir mevki işgal ediyor; Hazreti Peygamber'in hadîsleri ile kudsîleşen bu belde millî ve dinî emellerin mihrakı olmuş ve Türklerin hasretini üzerinde toplamıştı.

Dünyayı yeni bir nizâma ve beşeriyeti saadete eriştirmek gayesiyle meydana çıkan İslâmiyet Sâsânî imparatorluğunu yıldırım sürati ile ortadan kaldırdığı halde Şarkî Roma veya Bizans'ın yalnız kanatları kırılmış; mucizevî fetihlere rağmen, bu devlet İslâmın rakibi olarak kalmış ve daha sonra da Hıristiyan dünyasının başlıca kuvveti olarak taarruzlara ve İslâm âlemini tehdide girişmiş ve İstanbul'da rakîp dinin bir kalesi vaziyetini muhafaza etmişti. Bununla beraber İstanbul Hıristiyanlık tarihinde yine de dinî değil siyasî bir ehemmiyet arzediyordu. Zîra bu şehir Hıristiyanlık tarihinde Kudüs, İskenderiye, Antakya ve Roma gibi Havvârî'ler tarafından ziyaret edilip kilise kurulan ve bu sebeple de kudsiyet kazanan bir belde değildi. Halbuki İstanbul Hazreti Peygamber'in hadîsleri, Kur'an'ın işaretleri ve sahabeden bir zâtın medfûn bulunması sâyesinde İslâmiyet nazarında mukaddes bir belde hüviyetini kazanmıştı. Böylece Hıristiyanlıkta mevcut olmayan bir kudsiyet İslâmiyette bütün unsurları ile tekevvün etmişti. Bu sebeple Emevî ve Abbâsî halifelerini, Türk sultanlarını İstanbul'un kurtarılmasına zorlayan âmiller arasında bu dinî unsur başlıca rolü oynar ve fethe ilâhî bir emir ve mazhariyet mahiyetini verir.

Osmanlı pâdişâhları tarihî Türk cihân hâkimiyeti mefkûresine eskiden daha kuvvetli olarak bağlanırken İstanbul'u bu hâkimiyetin ilk merhalesi ve merkezi sayıyorlardı. Türk siyâset ve fikir adamları arasında gelişen bu millî ve İslâmî mefkûrenin halk kitlelerine ve askerlere "Kızıl-elma" adı ve efsânesiyle yayılması çok dikkate şâyân olup İstanbul'u sembolleştiriyor ve Türkler için ona sahip olma emelini teşkil ediyordu. Ayasofya'nın önünde dikili bir sütün üzerinde, at üstünde bulunan Justinianus heykelinin bir elinde kızıl bir küre olup Türk Kızıl elması ve cihân hâkimiyetinin hedefi idi. XIII'üncü asır İslâm coğrafyacılarına göre bu heykelin sağ eli havada olup halkı İstanbul'a dâvet eden bir mânâya delâlet eder. Sol elinde de madenî bir küre bulunmakta ve bu da düşmanın şehri istilâsına engel bir tılsım telâkki olunmakta idi[64]. Hıristiyan kaynaklarına göre at üzerinde canlı gibi duran Justinianus'un heykelinin elinde altından büyük bir elma olup sağ eliyle de Kudüs'ü ve İslâmları göstermektedir. Bu küre imparatorun dünyayı elinde tuttuğuna delâlet ediyor ve **"Cihân hâkimiyeti"** tılsımının yazılarını taşı-

[64] Yakut, *Mu'cem ül-buldan*, IV, s. 348; Z. Kazvînî, *Âsâr*, s. 605. Elde tutulan bu küre ile İslâm ülkelerine işaret edildiği de yazılmıştır.

yordu. Hıristiyan seyyahlarına göre bu altın kızıl küre Bizans imparatorluğuna uğur getiriyordu. Netekim XIV'üncü asırda heykelin ve kürenin (Kızıl-elmanm) düşmesi bir çok ülkelerin kaybına, yâni Türkler tarafından fethine ve imparatorluğun sukutuna bir işaret sayılmıştı[65]. İşte Bizans'ın devamı için uğurlu bir tılsım sayılan bu küre Türklerin Kızıl-elması olup ona sahip olmak veya İstanbul'u almak emeli Türk cihân hâkimiyeti mefkûresinin bir sembolü olmuştu. Türkler cihân hâkimiyeti mefkûrelerine bağlanarak Kızıl-elmaya doğru koşarlarken Bizanslılar da tersine manevî sukutları ile birlikte maddî çöküntülerinin de mukadder olduğuna inanıyor; bu heykel ve tılsımın düşmesini de, kafalarına yerleştirerek, buna bir delil sayıyorlardı. Gerçekten dünya hâkimiyetini temsil eden bu heykelin Anadolu'yu gösterdiğine ve imparator Justinianus'un "**beni yıkacak kimsenin buradan geleceğini**" söylediğine dair bir rivâyet de Rumlar arasında yayılmıştı. Başka bir kehânete göre de "**İstanbul şehri Konstantin adlı bir hükümdar** (son imparator) **zamanında kaybedilecektir**"[66]. İstanbul'un sukutuna dair daha başka kehânet ve efsâneler de mevcut olup Türk cihân hâkimiyeti mefkûresi karşısında Rumların nasıl bir manevî çöküntü içerisinde bulunduklarına aşağıda da temas edilecektir.

Evliya Çelebi Hazreti Muhammed'in doğumunda âteş-gedelerin sönmesi ve **Tâk-ı Kisrâ**'nın sukutu gibi hârikulâde hâdiseleri anlatırken Aya-sofya kubbesiyle birlikte Kızıl-elmanın da düşmesini zikreder. İstanbulun fethinden sonra Türk cihân hâkimiyetinin sembolü olan Kızıl-elma oradan Roma'ya, St. Pierre'in kubbesine, yani Katolik dünyanın merkezine intikal eder. Fâtih zamanında girişilen İtalya (Otranto) seferi bu intikalin maddîleşen bir tezâhürüdür. Fakat Osmanlılar Kanunî Sultan Süleyman devrinde Haçlı taarruzlarının kaynağı olan Roma Papalığına (**Rîm Papa**) hâkim olabilmek için karşılarına çıkan Alman imparatorluğunu ve Beç (Viyana) şehrini düşürmek zaruretini anladılar ve bu sebepledir, ki Fâtih Sultan Mehmed tarafından teşebbüs edilen İtalya'nın fethi tehir edildi. Bu sûretle de Türklerin **Beç Kızıl-elması** teşekkül etti. Filhakika, "Beç şehri ve kalesi **Alman Kızıl-elması** veya Kızıl-elma seddi" adını aldı. Evliya Çelebi'ye göre "cemi' Macar, Nemçe (Alman), Lâtin ve Yunan tarihlerinde bu Beç Kızıl-elmasını ve **Rîm Papa** (Roma) Kızıl-elmasını **Osmanlıların alacağı** musarrahtır". Kanunî Sultan Süleyman Beç'i muhasara (1529) eyledi; lâkin kış geldiği için muhasarayı bırakıp çekildi[67]. Bu cihângir pâdişâh kışlaları ziya-

[65] B. Khirtowo, *İtineraires Russe en Orient*, Génève 1889; s. 115; Maundeville, London 1866, s. 8.

[66] Barbaro, *Konstantiniyye muhasarası*, İstanbul 1953, s. 62; Dulas, *Bizans Tarihi*, İstanbul 1956, s. 168.

[67] Evliya Çelebi, *Seyâhat-nâme*, I, s. 47, 124, 203; VII, s. 248.

ret eder; askerlerin şerbetini içer ve onlara bardağı altın doldurup hediye yapardı. Ayrılırken askerlere "**Kızıl-elmada buluşuruz**" cümlesiyle de onları okşar ve ideallerini canlandırırdı[68]. Zira Yeniçeriler arasında Kızıl-elma efsânesi çok yaygın olup "**Destiye kurşun atar; keçeye kılıç çalar; Kızıl-elmaya dek gideriz**" sözü onların ta'lim, ideal ve fedakârlıklarını ifade ederdi. Hacı Bektaş Veli an'anesine ve ocaklarına çok bağlı bulunan Yeniçerilere aid şu beyit:

Kızıl elma kapusun fethederken nacağı
Ne revâdur bozula Hacı Bektaş ocağı

XVI inci asır sonlarında onların Kızıl-elma mefkûrelerini ve ocağın sarsılmasından duydukları endişeleri güzel aksettirir[69].

Türklerin: "**Pâdişâhımız gelecek, Hıristiyan dünyasını ve Kızıl-elmayı alacaktır. Eğer kâfirler yedi sene ilerliyemezse onlar üzerinde hâkimiyetini kuracaktır...**" sözlerini söylediklerini bir Macar (XVI. asır) dinlediğini yazar ve bu mefkûrenin ne derece yaygın olduğunu gösterir[70]. Avusturyalılarla, 1606'da imza edilen Zitvatorok muahedenamesi Osmanlı kudretinin ilk duraklamasına delâlet eder. Türk hükümeti, Avusturya imparatoru için, bugüne kadar kullanmadığı Çasar (Kayser) unvanını muahede metnine koymakta çok zorluk çekiyor ve dünyada kendisinden başka bir hükümdarın bu seviyede bir unvan taşımasına bir türlü yanaşamıyordu. Bu sebepledir, ki bir Türk tarihçisi "**İnşallah Kızıl-elma dedikleri şehr-i maruf ümmet-i Muhammed'e müyesser olup Çasar adı âlemden silinir**" temennisini belirtir ve Türklerin cihân hâkimiyeti inancından asla vazgeçmediklerini gösterir[71]. Nitekim ikinci Viyana muhasarası (1683) da buna delâlet eder. Türkleri, bir kaç asırdan beri Anadolu'dan ve Rum-eli'den atmak isteyen Haçlı taarruzları, XV'inci asır ortasından itibaren, tamamiyle kırılmış; XVI'inci asırda Avrupa artık müdafaaya geçmişti. Gerçekten Orta Avrupa'da ve Akdeniz'de yerleşen Türk hâkimiyeti ve ilerlemekte olan Türk kudreti karşısında tehlike çanları çalmaya devam etmiştir. Bununla beraber Osmanlılar İtal-

[68] Hammer, *Osmanlı tarihi*, VI, s. 165.

[69] *Kitâb-i mustetâb*, s. 28 (Hususî Ktp).
Yeniçeri ocağının kuruluşunda Hacı-Bektaş Veli'nin rolü bulunduğuna dair ocak an'anesi ve tarihî rivâyetler mevcud ise de Âşık Paşa-zâde gibi eski bir Osmanlı tarihi bu münasebetin bir esası olmadığını ısrarla reddeder (*Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 204-206). Bununla beraber ocak yıkılışına kadar Hacı Bektaş-ı Veli an'anesine bağlı kalmış; İstanbul'da bu münasebetle pek çok Bektaşi tekkesi kurulmuştu.

[70] Hasluck, *Christianity and İslâm under the Sultans*, Oxford 1929, II, s. 736.

[71] Reis ül-Küttâb Hüseyin, *Bedâyi'ul-vekayi'*, Faksimile nşr. Moskova 1961, s. 212 a.

ya'ya ve Almanya içlerine kadar ayak bastıkları halde "**Kızıl-elma seddini**" teşkil eden Beç (Viyana) kalesi alınamamış; Alman ve Roma Kızıl-elmaları ele geçirilememiştir. Kızıl-elma an'anesi ocaklarının ilgasına kadar Yeniçeriler arasında canlı bir şekilde yaşamıştır. III. Selim zamanında Nizâm-ı Cedîd'e karşı gelen Yeniçeriler "Âl-i Osman askeri dünyayı kılıç ile fethettiler. Hemen bize düşman göstersinler; dal-kılıç olup düşmanı harâb ederiz, Kızıl-elmaya dek gideriz" diyorlardı. Bu an'anenin, Kırım yolu ile, Şimal Türklerine de geçip Kremlin'i hedef tuttuğu anlaşılıyor.

Devrin yüksek medeniyetine, en ileri tekniğine sahip ordulariyle İstanbul kapılarına dayanan Türkler bâzan Kızıl-elma ve cihân hâkimiyeti mefkûreleri ile cihazlanırken İslâm dâvası ve Hazreti Peygamber'in tebşirleri sâyesinde en üstün manevî kuvvet kaynaklarına da ermiş bulunuyorlardı. Gerçekten İstanbul'un yanında, Bursa'da temerküz eden bu millî ve İslâmî mefkûre İstanbul fethine dair hadîslerin çok işlenmesine, yayılmasına sebep oluyor ve Türk hamlesini yükseltiyordu. İmam Buharî, İmam Müslim ve Suyûtî gibi en büyük hadîs âlimlerinin âbidevî eserlerinde ve büyük İslâm tarihlerinde yer alan bu hadîslere göre Hazreti Peygamber İstanbul'un fethini tebşir, fâtih ve gazilerini tebcil eder ve bu uğurda cihâd yapanlara da cenneti müjdeler: "**Ümmetimden Kayser'in şehrine** (İstanbul'a) **gaza edenler af olacaktır**" hadîsi gazileri İstanbul fethine teşvik ederdi. Bundan sonra Hazreti Peygamber: **Kayserin şehri fethedilip** orada *ezan okunmadıkça* kıyamet kopmayacaktır" müjdesini verir. Bir gün Hazreti Muhammed eshabına: "Bir yanı kara, bir yanı deniz ile çevrili bir şehirden bahsedildiğini duydunuz mu?" diye sorar. Eshâb: "Evet ya Resûlallah" cevabını verince: "Bu şehir 70.000 gazinin **tehlil** sesleri ve **Allahu ekber, lâ ilâhe illallahu va'llahu ekber** tekbirleri ile fethedilmedikçe kıyâmet kopmıyacaktır. "Osmanlı âlim ve mütefekkirleri tarafından daha yaygın olarak tekrarlanan bir hadîse göre: "*İstanbul* (Konstantiniyye) *muhakkak fethedilecektir. Bu fethi yapan hükümdar ve ordu ne kadar mükemmel olacaktır*" ifâdesiyle şehrin fâtihi ve askerleri tebcil edilmiştir. Bu hadîsler arasında İstanbul fâtihinin bir Peygamber adını veya bizzat İslâm Peygamberinin ismini taşıyan bir hükümdar olacağı, hattâ IX'uncu asırda **Futûh-ı Mısr**'ı yazan İbn Abd ul-Hakem'in kaydına göre de İstanbul'dan sonra Roma'mn düşeceği hadîsleri de vardır[72]. Osmanlı âlimleri Kur'an'da geçen "**Beldetun tayyibetun**" sıfatlarının İstanbul'a aid olduğunda müttefiktirler, ki bu hususu teyid eden delillere de aşağıda işaret olunacaktır.

[72] Büyük hadîs kitaplarında ve tarihî eserlerde dağınık olarak bulunan bu hadîslerin mühimleri M Canard tarafından "Les Expedition des Arabes contre constantinovle, dans l'hitoire et dans la le-

Emevî, Abbasî ve Osmanlı devirlerinde müslümanları İstanbul fethine şevklendirmekte bu hadîsler çok büyük âmil olmuş; siyasî büyük ehemmiyeti olan İstanbul seferlerine dinî bir aşk eklenmiş ve nihayet **zaferin** *ilâhî bir vaad* olduğu inancı doğmuştur. Hazreti Ömer zamanında denizden korkan Araplar Muâviye'nin cesûrâne teşebbüsü ile denizlere açılabilmişler ve süratle Akdeniz'de kuvvetlenmeğe ve hâkimiyet kazanmağa muvaffak olmuşlardı. Bu sâyededir, ki İstanbul'a karşı yapılan ilk seferler hem karadan hem denizden vukubularak ehemmiyet kazanmıştı. Muâviye'nin İstanbul üzerine sevkettiği ordu içerisinde, Hazreti Peygamber'i, Medine'ye hicretinde misafir eden sahâbeden Hazreti Ebû Eyyûb el-Ensarî (Halid bin Zeyd) de bulunuyordu. Muâviye, kudsiyeti arttırmak maksadiyle, Ebû Eyyûb'u sefere kazanırken o da Hazreti Peygamber'in sûrların altında *mübârek bir insanın* şehîd olup orada yatacağını söylediğini işitmiş ve bu mazhariyete erişmek için gazaya katılmıştı. Gerçekten İslâm kaynaklarına göre Ebû Eyyûb muhasara esnasında, bir ok darbesiyle şehîd olunca, kendi vasiyeti üzerine surlara yakın bir yerde defnedilmiştir. Bu sırada imparatorun mezarı sökeceği haberi yayılmış ve müslümanlar Rumlara: "*Bu zat Peygamberimizin büyük sahâbesindendir. Eğer mezar bir tecâvüze uğrarsa İslâm memleketlerinde artık çan sesleri de nihayet bulur*" mukabelesinde bulunmuşlardı. Nitekim bu tehdit mezara saygı sağlamıştır.

Başka bir rivâyete göre yolda hastalanan Ebû Eyyûb Hâlid öldüğü takdirde nâşının mümkün olduğu kadar ileri (İstanbul'a yakın) götürülmesini ve Hıristiyan toprağında gömülmesini vasiyet etmiş; muhasara esnasında gizlice surlar önünde açılan bir mezara konmuştur. Bizans kaynaklarına göre mezar üstünde görülen bir *ışık* dolayısiyle halk buraya koşmuş; fışkıran sudan alıp götürmüşlerdir. Bu hâdise münasebetiyle imparatorun da mezar uzerinde bir **kubbe** yaptığı rivâyet edilmiştir. Nitekim İslâm kaynakları da **Rumların mezarı ziyaret** ettiklerini, onun rûhaniyetinden dilekte bulunduklarını ve orada yağmur duası da yaptıklarını söylemek sûretiyle birbirlerini teyid ederler. Bizanslıların Anadolu gazalarında şehîd olan **Battâl Gazi**'ye aid bir tasviri de mâbedlerine koydukları ve Kafkasya'da Hazarlara karşı bir savaşta Balancar şehri civarında şehîd düşen sahâbeden Abdurrahman bin Rebîa'nın mezarının da Şamanî **Türkler** tarafından **yağmur duası** için ziyaretgâh olduğu bildirilmiştir[73]. Böylece Kur'an ve hadîslerle kudsiyet kazanan

gende" (*J. A.*, CCVII (1926), s. 61-121) adlı makalede gösterilmiştir. İstanbul'a ait hadîslerin bir kısmı, büyük muhaddislerin eserlerinde bulunmakla beraber, mevzu yani gayr-ı sahihtir. Fakat burada, tarihçi için, hepsinin veya bazılarının doğruluğuna inanılması ve bu muhasaralarda ve fetihte hadîslerin oynadığı rol mühimdir.

[73] M. Canard, s. 72-76.

İstanbul'un dinî ehemmiyeti Ebû Eyyûb'un mezarından sonra daha da artmıştır. XII'nci asırda da surların yanında bu mezarın bir ziyaretgâh olduğunu biliyoruz[74]. Bundan sonra mezar bilinmeyen bir sebeple, belki Lâtinlerin işgal ve tahripleri arasında, kaybolmuş ve ancak fetih sırasında büyük Şeyh Ak-Şemseddin'in kerâmeti ile tekrar bulunmuştur. Nitekim Türk fetih tarihinde destânî bir kahraman olan Battal Gazi'nin mezarı da Seyyid Gazi'de, XII'nci asırda, Selçuklular tarafından ve Hazreti Peygamber'in yakınlarından olan **Umm Harâm**(Türklerce **Hâle Sultan** veya Hala Hatun)un da XII'nci asırda mevcut bulunup kaybolan mezarı da fetihten sonra Osmanlılar tarafından Larnaka'da keşfolunmuştur[75].

Emevî devri âlimleri Halife Süleyman'a İstanbul'un Peygamber adını taşıyan bir kimse tarafından fetholunacağını, Emevîler arasında isim bakımından başka bir kimsenin bu durumda olmadığını söylemeleri üzerine Halife, gayrete gelerek, kardeşi Maslama'nın kumandasında üç yıl süren (715-718) büyük bir İstanbul seferine girişti. Bu mühim sefer ve muhasara Bizanslıların "**Grégeois**" denilen Yunan ateşi ve henüz Şamanî olan Bulgarların müdahaleleri ile muvaffakiyetsizliğe uğradı. Fakat bu seferin mühim bir hatırası Maslama'ya ait bir camiin inşaası oldu. Bu camiin sarayın karşısında yapıldığı hakkında Bizans ve İslâm kaynakları birleşmektedir. Hattâ, IX uncu asır hadîs âlimi Ebû Dâvûd Sicistânî bu "*İkinci gaza sonunda* sulh yapılacak ve şehirde bir *câmi inşa* olunacaktır" hükmünü ifade eden bir hadîs dahi nakletmiştir. Abbasî halifeliği zayıflayınca bu camide hutbe Mısır Şiî-Fâtımî halifesi el-Hâkim (996-1020) nâmına okunmuştur. Lâkin bir müddet sonra Türkler İslâm dünyasına hâkim olunca durum tekrar sünnilik lehinde düzelmiştir. Gerçekten ilk Selçuklu Sultanı Tuğrul beg Rumlara karşı, 18 Eylül 1048'de, büyük *Hasan Kale zaferi*ni kazanınca yapılan muahedeye göre Bizanslıları vergi vermeğe mecbur etmiş ve bu Maslama camii de yeniden inşa olunup onun mihrabına, Türk hâkimiyeti sembolü olarak, Tuğrul beg'in *ok* ve *yay* işaretleri konmuş ve hutbe de tekrar Abbâsî halifesi ve Selçuk sultanı adına çevrilmiştir[76]

Türkiye Selçuklu devletinin ilk sultanı Süleyman-şâh (1075-1086) Marmara sahillerine yerleştikten sonra, 1081'de, ordusunu Boğaz kıyılarına kadar ilerletti. Hıristiyan kaynaklarına göre İstanbul'u sâdece deniz koruyordu. Boğazın Anadolu sahillerinde, Üsküdar'da, kalan Türk ordusu denizin

[74] Herevî, *Kitâb uz-ziyârât*, Şam 1953, s. 56.

[75] "Ortaçağlarda Türkiye-Kıbrıs münasebetleri", *Belleten* LCX 1964, s. 209-211.

[76] Osman Turan, *Selçuklular tarihi*, s. 78; A. Vasiliev, *Histoire de l' Empire Byzantin*, I, s. 714.

karşısındaki şehri hayranlıkla seyretti[77]. Daha sonra İstanbul'u almak için donanma inşasına başlandı ise de nihayet Haçlı istilâları Selçukluları bu emelden vazgeçirdi. II. Kılıç Arslan zamanında Bizans'a karşı girişilen mücadeleler dolayısiyle İstanbul'da, 1189'da, hutbe onun rakibi Selâhaddin Eyyûbî nâmına okundu. Dördüncü Haçlı istilâsında İstanbul'un bir çok kiliseleri arasında Maslama adını taşıyan cami de yağma ve tahribe uğradı. Asırlar zarfında cami yıkılmış ve yapılmış ise de onun ilk adı yaşamıştır. Fakat Osmanlı kaynakları Galata'da bulunan "*Arap Camii*"ni yine de Maslama'ya nisbet etmişlerdir, ki bu mevki dolayısiyle yıkılan ilk camiin kaybolduğu, Avrupalı ticaret kolonileri gibi Galata'da da bir Müslüman kolonisinin bulunduğu anlaşılıyor[78]. Selçuk Türkiyesinde Bizans'a karşı Türk cihâdı ve İstanbul mefkûresi Battal Gazi, Dânişmend Gazi destânları ve diğer menkıbelerin başlıca mevzuu idi[79].

Türk-İslâm mefkûresine yeni bir kudret ve hayatiyet getiren Osmanlılar devletlerini âlim, şeyh ve velilerle birlikte kurar ve cihâd ruhunu yükseltirken İstanbul fethini müjdeleyen hadîslerin havasını çok yakından teneffüs ediyor; Hazreti Peygamber'in tebciline mazhar pâdişâh ve asker olmanın şeref ve sevabına erişmek arzusunu besliyorlardı. Orhan Gazi'nin büyük işler adamı olduğunu gören Osman Gazi'nin oğluna ölüm döşeğinde Bursa'yı fethedip kendisinin orada "*Gümüşlü Künbed'e*" defnini vasiyet etmişti. Bu münasebetle onun oğluna: "Osman Ertuğrul oğlusun, Oğuz Karahan neslisün, Hakkın bir kemter kulusun, İslambol'u al gülzâr yap" beyitleri de İstanbul hasretinin eskiliği hakkında kayda şâyândır. Osmanlı fetihleri Bizans'a karşı ve İstanbul etrafında cereyan ediyordu. Yıldırım Bayezid Bizans'ın, 1396'da, önce Haçlıları Niğbolu seferine, sonra da Timur'u Anadolu üzerine tahriki dolayısiyle İstanbul'u iki defa muhasara eder ve Anadolu (Güzelce) hisarını yapar. Fakat ilk defa Haçlıların, sonra da Timur'un taarruzları onu muhasaraları terke mecbur bırakır. Bununla beraber o ikinci muhasarayı terk ederken de Bizans ile yaptığı anlaşmaya göre İstanbul camiini inşâ ve Müslüman cemâate de kadı tâyin eder; Göynük ve Yenice'den sevkettiği bir miktar nüfusu İstanbul İslâm mahallesinde iskân eder; adına hutbe okutur ve Bizansı vergiye bağlar[80].

[77] Osman Turan, I. Süleyman-şâh, *İA*, s. 209.

[78] Karamanî, *Ahbâr üd-düvel*, s. 308.

[79] Türk fetihleri tarihinde Battal Gazi destânının mühim bir mevkii vardır. Selçuklu ve Osmanlı sultanları ile askerlerin sefere çıkarken Seydi Gazi'ye giderek muzaffer ve gazi olarak dönmeleri için dua ettiklerini gördüğümüz gibi XV. asırda esir düşen Macar Mühlenbach da bunu yazar (Hasluck, *Sultans*, II, s. 495).

[80] Âşık Paşa-zâde, s. 67-68; Dukas, ". 29, 33; Hoca Saadeddin I, 149.

Yıldırım'ın iki muhasaradan sonra, "*Fetret*" devrinde, oğlu Süleyman Çelebi'nin İstanbul seferi de bir yana bırakılırsa, II. Murad Gazi'nin 1422'de giriştiği İstanbul fethi teşebbüsü çok mühim olup Türk-İslâm mefkûresi ve din adamlarının rolleri bakımından da dikkate şâyândır. Dukas'a göre *Murad* düşman *sulhe saygı* göstermedikçe savaşa ve fenalığa iltifat etmeyen bir pâdişâhtı. Murad yine bu Rum yazara göre muahedeleri bozan Haçlıları bir kaç defa perişan etmekle her halde bu yüce ahlâkının da ilâhi mükâfatına hak kazanıyordu. Bizans'a karşı bu sefere de imparatorun devlete musallat kıldığı Düzmece Mustafa isyanı sebep oldu. Murad bu defa İstanbul'u fethedebilecek bir kuvvete sahip bulunuyordu. Pâdişâh devrin büyük velisi seyyid Buhârî'yi (Emîr Sultan'ı) da, maiyetindeki bir çok şeyhlerle birlikte, götürmüştü. Emîr Sultan, Seyyid olarak, Hazreti Peygamber soyundan geliyordu; Yıldırım'ın da damadı olmuştu. Emîr Sultan'ın duaları ile, pâdişâhları zaferlere ulaştırdığına, bir çok kerâmetleri müşahede edildiğine inanılıyor ve bu sebeple de, her adımda, elleri ve atının dizginleri öpülüyordu.

Bir Bizans kaynağı onun diğer şeyhlerle birlikte sûrların önüne gelişini tasvir ederken Osmanlılar'da maddî-manevî kuvvetlerin ne derece müessir ve yüksek olduğunu meydana kor. Filhakika onun yaklaşması üzerine ordu: "Peygamber efendimiz bizi irşâd etmiştir. Eşref saatin haberini ondan alacağız; bekleyiniz" diyorlardı. "*Türk dünyasının velisi Emîr* (Seyyid) *Sultan gelince müslüman askerleri sanki gökten melek inmiş gibi seviniyor ve ona koşuyorlardı.* Herkes onun ellerini ve üzengilerini öpüyordu; Pâdişâh da aynı şeyleri yaptı. Emîr Sultan (Hazreti) Peygamber'in torunlarına yakışır bir tavırla şunları söyledi: '*Ey Pâdişâh ve Müslümanlar*! *Biliniz, ki beni buraya O büyük insan, Muhammed, gönderdi.* Sizlere haber vermeye, taarruz zamanını bildirmeğe ve şehrin fethini haber vermeğe geliyorum. O zamana kadar kendinizi hazırlayınız' diyordu. Sultan ve askerleri onun sözlerini ciddiyetle dinliyor ve her söylediğine inanıyorlardı. Emîr Sultan ve yanındaki şeyhler de bizzat savaşa girdi; kılıçlariyle, *Allah ve Muhammed nidâları* ile hücuma geçtiler. Müslümanların yükselen *cesaretleri* karşısında *Rumların korkusu* müthişti; hücum sûrlar önüne kadar ilerledi"[81]. Gerçekten İstanbul'un fethi yaklaşıyordu. Lâkin Bizans'ın hilekâr siyaseti yine imdada yetişti. Sahneye çıkardığı şehzâde Mustafa'nın isyanı ve Karamanlıların ona yardımı Sultan Murad'ı derhal tehlikeye koşmağa ve İstanbul muhasarasını bırakmağa mecbur etti. Bir yıla yaklaşan muhasara bu sûretle neticesiz kaldı ve fetih de oğluna *nasip* oldu.

[81] J. Kananos, *İstanbul Savaşı*, trc. Z. Taşlıklıoğlu, *Tarih Dergisi*, VIII, 11-12 (1956), s. 217-221.

Emîr Sultan'ın Türk kaynaklarında görülen menkıbeleri ve kerâmetleri Bizans kaynağına intikal eden bu manevî nüfuzun mübalâğalı olmadığını gösterir. Gerçekten onun kerâmetlerine şâhid olan pâdişâhlar sefere çıkarken ondan *kılıç kuşanıyor ve zafer duası* alıyordu. Emîr Sultan'ın Bursa'daki türbesi ve camii, beş asırdan beri, dilek sahiplerinin sığınağı oldu; bugüne kadar onun manevî nüfuzu devam etti[82]. Esasen Osmanlı devleti kuruluşunda, yükselişinde, sefer ve zaferlerinde, daima âlim, veli, şeyh, baba, derviş ve eren'lerin rolü başta gelmiştir. Bu sebeple Osmanlı pâdişâhları hep dindar, dine ve din adamlarına hürmetkâr idiler. Cihâd zamanlarında hep *Evliya türbelerini ziyaret* eder ve duada bulunurlardı[83]. İşte Sultan Murad Gazi'nin oğlu genç Sultan Mehmed bu manevî hava içerisinde yetiştirilmiş; babası onu büyük işleri başarmak için hazırlamıştı. Şehzâde Mehmed'i millî kültür ve cihângirlik şuûru içerisinde terbiye etmiş; devrin en büyük âlimlerini onu okutmakla vazifelendirmişti. Çocukluğunda çok faal ve yaramaz olan şehzâdeye çalışması ve dayak atması için hocası Molla Gürânî'ye müsaade etmiş ve o da talebesine bir değnek vurarak onu derslerine çalışmağa zorlamıştı. Manisa'da şehzâde iken Şeyh Ak-Şemseddin de kendisine İstanbul'un fâtihi olacağını ve Hazreti Muhammed'in tebciline mazhar bulunacağını müjdelemişti.

[82] Taşköprülü-zâde, *Şakayik*, trc. s. 76; İsmail Beliğ Ef., *Güldeste-i Riyâz-i İrfan*, İstanbul 1287, s. 69-79.

[83] Meselâ Âşık Paşa-zâde'nin şu manzumesi kaydedilebilir (s. 37):

Daka aldı dua cümle veliden
Dualar ister Orhan cümlesinden
Mirasdur dua almak Âl-i Osman
Fâriğlerdür bu halkın dünyesinden
Âşık Paşa dua Orhana etti
Bile Gök Alp nesli cümlesinden

5. Fâtih Sultan Mehmed ve "Feth-i Mübîn"

"Ya ben İstanbul'u alınm; ya İstanbul beni!."

(Fâtih)

"Begüm bu kal'anın fâtihi sen olasın deyü âlem-i şehzâdelikte sana tebşir ettük."

(Ak-Şemseddin)

SULTAN Murad Gazi oğlu şehzâde Mehmed'i yalnız yüksek bir tahsile ve bir takım kültür dillerine sahip olarak yetiştirmekle, ona Türk ve İslâm mefkûrelerinin derin şuûrunu vermekle kalmadı. Bu kudretli ve kabiliyetli şehzâdeye tecrübeli devlet adamlarından ve büyük âlimlerden müteşekkil yüksek bir muhiti, maddî-manevî bakımlardan devrin en üstün bir ordusunu ve nihayet bütün düşmanlarını ve Haçlı ordularını yere seren rakipsiz ve sağlam bir devleti de mîrâs bırakmıştı. Bununla beraber 21 yaşında saltanat tahtına oturan genç hâkan daha ilk günlerde bu devleti ve ordusunu daha büyük hamleler yapacak bir kudrete ulaştırdı. Şehzâdeliğinden beri, biran önce İstanbul'u fethetmek, Hazreti Peygamberin tebşir ve tebcillerine mazhar bir cihângir olmak idealiyle tutuşuyor ve bu azim meselenin derhal halline çalışıyordu. Bu sebeple askerî tarihin kaydettiği ilk büyük *ateşli silâhlar* ve toplar ile bu orduyu dayanılmaz bir kudret hâline getirmiş; İstanbul muhasarasında bir donanmayı *Beşiktaş'tan Haliç*'e indiren yüksek bir tekniğe ve çeşitli *muhasara makinelerine, seyyar kulelere* sahip olmuştu. Bu durum onun müsaid şartlara daha başka yeni unsurlar ilâve edecek bir kudrette olduğunu göstermiştir. Zaten 1000 yıllık tarihi boyunca bütün muhasaraları muvaffakiyetsizliğe uğratan sûrları başka türlü aşmak da mümkün değildi.

Fâtih bu yüksek vasıfları ve üstün kuvveti ile İstanbul fethine hazırlanırken ona karşı dış düşmanları ve içeride şehzâdeleri kışkırtan Bizans, tarihî fesat siyâsetinin son bir gayreti olarak, bu sefer de şehzâde Orhan'ı Fâtih aleyhinde kullanma teşebbüsü ile genç pâdişâha İstanbul seferinin meşrûluğunu ve zaruretini bir kere daha göstermiş oluyordu. Esasen bu devirde Bizans manevî ve ahlâkî sukut içerisinde kendi ölümünü hazırlarken Fâtih Sultan Mehmed de "**Feth-i Konstantiniyye mev'ûd olduğuna ve ehâdîs-i şerîfe vârid bulunduğuna**" inanıyordu. Nitekim büyük Veli Ak-Şemseddin Fâtih'e, Manisa'da şehzâde iken, Mısır havâlisinde Akkâ, Sayda ve Beyrut kalelerini küffarın istilâsını duyarak muztarip olduğunu görünce onu "*elem çekme begüm*, **İslâmbol'u fethedeceksiniz**" müjdesiyle daha o zaman teselli ve tebşir etmişti. Bu sebeple tahta çıktığı günden beri mukavemet edilmez kudret ve iradesi Hazreti Peygamberin hadîsleri ile şevke getirilmişti. Filhakika yaygın hadîs ve tebşirlere göre "**İstanbul fethi ehemm-i mühimmattan olmuş; husûsan beşâret-i Nebevî ve va'd-i sıdk-ı Mustafavî melhamet ul-uzmâ-i feth-i Konstantiniyye**" buyurulmuştu. Sultan Mehmed Han İstanbul fethine dair hadîslerin kendisini gösterdiğine ve evliyanın bu hususta kerâmetlerine öyle inanmıştı, ki Türk kaynaklarında bir çok hikâyeleri bulunan bu ruh haleti ve teşvikleri Bizans kaynaklarına da tafsilâtiyle aksetmiştir[84].

Filhakika bu kaynaklara göre Mehmed Han Edirne'de Meriç nehri üzerinde kendisine saf mermer taşlardan yaptırdığı, altın ve gümüş nakışlarla işlenmiş sarayı bahçe, çiçek ve ağaçlarla sarılı, çeşitli hayvanlarla dolu olduğu halde o burada huzursuz bulunuyordu. Zîra Pâdişâh hep İstanbul'un fethini düşünüyordu: "*Tabiat üstü işâretlerle* (yani hadîslerle) keşif ve *kerâmet sâhiplerinin* sözleri ile o bu fikri tamamiyle benimsemiş ve istikbaline inanmıştı. Genç hâkanın İstanbul fethi için geçirdiği heyecan ve ıstırapları anlatan tarihçi Dukas: "*Pâdişâhın gece ve gündüz huzuru* kaçmıştı. Yatağına girer ve kalkarken, sarayında ve dışarıda gezinirken hep İstanbul fethi ile meşgûldü. Yalnız veya arkadaşlariyle gezintiye çıkar, sade onu düşünür; istirahat ve uyku bilmezdi. Elinde kalem ve kâğıt daima *İstanbul'un haritasiyle* uğraşırdı". Aynı müellifin naklettiği bir vak'a da bu hususta kayda şâyândır. Yine bir gece, aynı düşünce ile, uykuyu kaybetmiş ve veziri Çandarlı Halil Paşa'yı gece yarısından sonra konağından sarayına çağırmıştı. Böyle vakitsiz bir çağırıştan korkan yaşlı vezir, elinde altın dolu bir tepsi ile huzura çıkmayı münasip görmüştü. Bununla beraber yine de ayaklarına kapanıyor ve getirdiği hediyeler dolayısiyle, tereddütlü olarak, özürler diliyordu. Fakat Pâdişâh he-

[84] Reis ül-Küttâb Hüseyin, *Bedâyi ül-vekayi*, Faksimile, Moskova 1961, s. 198 b; 201 a; Evliya Çelebi, I. s. 105, 109.

diyelere memnun olmamış ve "*Bana bunlar değil İstanbul lâzımdır;* şurada otur, konuşalım" der. Halil Paşa Allahın yardımı ile fethin nasip olacağını söyler. Lâkin vezirin gevşek davranmasından ve imparatorun hediyelerine mağlûp olmasından endişe eden genç pâdişâh: "*Lala bak! Uykum ve rahatım kalmamıştır.* Bu büyük mesele rüyamdan çıkmıyor; senden ciddî yardım istiyorum" ihtarını yapar. Böylece o, büyük insanlara mahsus yüce bir idealin ateşi ile yanıyordu[85].

Fâtih'in Edirne sarayında topladığı yüksek bir mecliste verdiği tarihî ve uzun bir nutku nakleden başka bir kaynak onun bu yaşta ne derece geniş bir bilgiye, derin bir şuûra ve isabetli bir görüşe sahip olduğunu göstermeğe kâfidir: "Elimizde bulunan *bu devlet ecdâdımızın* nice *cihâd*, cidal ve emekleri ile kazanılmış ve bize miras kalmıştır. Yaşlılarımız bu cihâd ve savaşlara şâhiddir ve bizzat onlara katılmışlardır. Gençleriniz de bunların hikâyelerini babalarınızdan dinlemişsinizdir. Bu uğurda pek çok yiğitler ebedî âleme intikal etti; fakat onların kahramanlık hatıraları içimizde yaşamaktadır. Yürekleri yüce hislerle dolu ve korkudan azade olan *atalarımız* en müthiş tehlikelere göğüs gererek büyük işler gördüler" der. Bundan sonra Fâtih Osmanlıların Anadolu'da ve Rum-eli'de yaptıkları savaşları, kazandıkları zaferleri sayar ve devam eder: "*Ey yaşlı fedakârlar ve yiğit gençler!* Bütün bu fetihlerin kolayca olmadığını ve emeksiz devlet elde edilmediğini bilirsiniz. Bu uğurda nice kanlar döküldü; yaralar açıldı. Ne kadar dul ve yetimlerin göz yaşları aktı. Nice engin dereler, coşkun ırmaklar, yalçın kayalar, sarp dağlar ve boğazlar aşıldı. Nice geceler uykusuz, gündüzler istirahatsiz ve tehlikeli geçti. İşte ecdadımız bu fevkalâde zorluklara katlandı. Düşman karşısında bazan talih kendilerine gülmedi. Fakat hiç bir zaman istikbalden ümid kesmediler ve galip gelinceye kadar uğraştılar. Daima cihâd yolunda kaldılar. *Felâket zamanlarında kederlenmez ve zafer anlarında da aşırı sevinç* duymazlardı. Bu sayede şanlı bir devlet kurdular; cihâna da *hamiyet ve adâletin* örneğini verdiler. Bize de her yanı ile mükemmel bir devlet bıraktılar" der.

Fâtih Sultan Mehmed bu nutkuna devamla İstanbul üzerinde durur: "Şimdi bize düşen vazife şöhretimizi yüceltmek ve atalarımıza hayırlı halef olduğumuzu meydana koyarak ruhlarını şâd etmektir. Sizlere tarife lüzum yoktur, ki İstanbul memleketimizin ortasında müstesna bir beldedir. Uzun müddet bizlerle savaşarak zayıflamış ve nüfusu boşalmıştır. Rum hükümetinin bize verdiği zararları, çıkardığı zorlukları ve çevirdiği dolapları hep bilirsiniz. Dedem Bayezid'e karşı Fransız, Cermen, Macar ve Ulah kıralları

[85] Dukas, *Bizans tarihi*, İstanbul 1956, s. 152-154. Saray için yine bak. İbn Kemal, *Târih-i Âl-i Osman*, Faksimile nşr. Ş. Turan, Ankara 1954, s. 22.

kışkırtmış; askerlerini Tuna'dan gemilerle geçirip devletimizi yıkmak, bizi Rum-eli'den ve hattâ *Anadolu'dan çıkarmak* istemedi mi? Bereket versin dedem onları, Allahın yardımı ile, Tuna'nın dalgalarına dökerek devletimizi kurtardı. Timur'u bize musallat ederek ocağımızı sönecek bir duruma getirmişti. Daha dün babam hâkana karşı yaptığı hilelere hâlâ devam etmekte ve fırsat kollamaktadır. Bu şehir (İstanbul) fethedilmedikçe *Bizans'ın fesadı* ve bize karşı çıkaracağı tehlikeler devam edecektir. Zîra memleketlerimizi ortadan parçalayan bu şehir Rumlar elinde kaldıkça devletimiz emniyette olamıyacaktır. Eğer Rumlar şehrin muhafazasını başka kuvvetli askerlere bırakırsa bu bizim için daha tehlikeli olur. Sizi buraya bu kanaatlerime katıldığınızı düşünerek topladım. Pederim ve atalarım zamanındaki hâdise(muhasara)leri hatırlayarak bunun imkânsız olduğunu sanmayınız. Zîra Sultan Bayezid ve pederimin muhasaraları esnasında İstanbul'da teslim hazırlıkları yapılırken Avrupa'dan Macar ve Ulah'ların, Asya'dan da Timur'un zuhûru şehri kurtardı. İtalyanların yardımına gelince aralarında (onlar ile Rumlar arasında) mevcut *mezhep mücadelesi* ve husûmet *şehirde huzûr* bırakmamıştır. Biz ise para ve silâhlarımızla, muharebe makineleri, gemi ve askerlerimizle düşmana çok üstünüz. Bu sebeple ya şehri kuşatıp hücumla alacağız veya uzun bir muhasara ile düşmanı teslime mecbur edeceğiz. Süratle harekete geçip düşmanın devletimizin ortasında tahrik ve fesadına fırsat vermiyelim ve ecdadımıza lâyık olduğumuzu cihâna gösterelim. Bizi hiç bir engel yolumuzdan döndüremiyecek ve hiç bir kuvvet satvetimize dayanamıyacaktır. Ben ordumun başında, sizinle beraber, birinci safta bulunacak ve hizmetlerinizi tebcil ile birlikte mükâfatlandıracağım" diyerek bu büyük nutkunu bitirmiştir. Tarihî ve siyasî durumu fevkalâde güzel bir şekilde meydana koyan bu nutuk alkışlandı ve sefer hazırlıkları başladı[86].

Sultan Mehmed Han harekete geçmeden Rum-eli (**Boğaz-kesen**) hisarını bir kaç ay zarfında inşa edip asker ve toplarla doldurup boğazı emniyete aldı. Hisarın kulelerinin Hazreti Peygamberin ve kendisinin adı "**Muhammed**" biçiminde yapılması da dikkate şâyândır. Kûfî yazı ile Muhammed şeklini alan kale ismin harfleri, **Ebced** hesabına göre 92 sayısına tekabül ettiğinden hisarda 92 burç ve dirsek vardır. "**Han**" 600 ettiğinden o kadar da dendân yapılmıştır[87]. Fâtih Edirne'den muhteşem ordusu, muazzam topları ve başta Ak-Şemseddin, Akbıyık ve Molla Gürânî olmak üzere yetmiş kadar büyük âlim, veli, şeyh ve dervişler ile birlikte İstanbul'a doğru harekete geç-

[86] Kritovulos, *History of Mehmed the Conquerror*, Princeton 1954, s. 22-33; Türkçe trc., *Tarih-i Sultan Mehmed Han*, İstanbul 1328, s. 24-37.
[87] Evliya Çelebi, I, s. 454.

ti. Ordunun maddî ve manevî gücü müthişti. Ak-Şemseddin'in tebşîratı ve Fâtih'in hadîslerle vadedilen zafer hakkında hitabeleri, askerlerin "**Allahu Ekber**" sedaları, zaferlere şevk veren Mehter-hâne'nin ilâhî şarkıları, kös ve davul sesleri orduyu çelikleştirmişti. Artık hadîsler ile teyit olunan bu seferin kudsî ve cihân-girâne bir zaferle nihayetleneceğine herkes inanmış bulunuyordu. Fâtih konuşmasında: "**Ol şehr-i pür tezyîn dâr ül-muvahhidîn olacağına va'd-i Seyyid ül - Müslimîn sebkat ettiğini takrîr ve tayîn buyurdular. Erbâb-ı kerâmetten Ak-şemseddîn ve Akbıyık Dede sipâh-i İslâm'a yüz ak bile revân oldular**". Pâdişâh: "**Askere hitâb edüp feth ü zafer bizim olduğuna beşâret dahi vardur deyü nice ayât-i kerîme ve ahâdîs-i şerîfe, mesel ve hikâyât nakl eyledi**". Bunun üzerine ekâbir, ulema ve erkân "duâlar edip dediler, ki *cemi' başımız senin yoluna fedâ olsun*" mukabelesinde bulundular[88]. Hepsi Peygamberin kendilerine ilâhî bir vazife verdiğine inanıyordu.

Türkler bu yüksek maddî-manevî bir durumda İstanbul'un fethine giderlerken istihfafla baktıkları Bizanslılar, kendi kaynaklarına göre, ahlâkî sukut içerisinde yüzüyor: para ile satılır, hilekâr, hâin ve kadınlaşmış insanlardı. İmparatorun sarayında Türkler hesabına devletlerine hiyânet eden yüksek memurlar da vardı[89]. Bu manevî sukutun en güzel misalini de şehrin Türkler tarafından fetholunacağına dair bir takım kehânetlerin Rumlar arasında çok yaygın bulunması ve kendi inançları ile bizzat kendilerini mahkûm etmeleri teşkil ediyordu. Filhakika yukarıda işaret edilen kehânete göre heykelin ve elindeki **küre**(Kızıl-elma)nin düşmesiyle Rumlar imparatorluğun da sona ereceğine inanmışlardı. *Oklarla silâhlı* bir kavmin Rumları yok edeceği kanaati hayli zamandan beri kafalarda yerleşmişti. Anadolu'yu işaret eden heykelin, **İstanbul'un** *oradan gelecek bir ordu* tarafından alınacağı mânasını işâret ettiği kanaati yayılmıştı. Dukas'a göre: "*Senelerden beri istikbalde şehrin Türklere teslim olacağı,* onların Çenberli-taş (Konstantin sütunu)a kadar ilerliyeceği ve nihayet gökten inen bir meleğin kılıç vererek Türkleri oradan döndüreceği" kanaatine saplanmış ve bu sebeple de halk Ayasofya'ya yığılmıştı. Başka bir habere göre Paleologos hânedanından yedi imparator geldikten sonra İstanbul düşecektir. Türklere karşı Kosova muharebesinde mağlûp olan Macar J. Hunyad'ı teselli ederlerken: "*Rumlar mahvoluncaya kadar Hıristiyanlar* daima bedbaht kalacaklardır. Bu sebeple Hıristiyanların talihinin açılması için *İstanbulun Türklerin eline* geçmesi lâ-

[88] *Bedâyi*, s. 204; Fındıklılı Süleyman, *Müri üt-tevârih*, s. 450; Evliya Çelebi, I, s. 96, 97, 105, 109.

[89] Dukas, s. 111-112. Pâdişâh hesabına sarayda casusluk eden Teologos Koraka iyi türkçe bildiği ve elçilikle Türklere gidip geldiği için mühim roller oynuyordu. Vaziyeti anlaşılınca idam edilmiştir.

zımdır" diyorlardı[90]. İstanbul'un fethi üzerine bir başka Avrupalı da: "*Allah Rumlar aleyhinde sert* ve acı hükmünü verdi. Şehrin Murad'ın oğlu *Mehmed Beyin* eline düşmesini arzu etti"[91] düşüncesini beyan ediyordu. Bir Rus kroniğinin hükmü ise daha dikkate şâyândır. Filhakika, aradaki mezhep birliğine ve kültür yakınlığına rağmen, bir ortodoks Rus müellifi Rumların ahlâkî sukutu ve zulümlerine mukabil *Türklerin bahşettiği din hürriyeti ve adâlet* dolayısiyle İstanbul'un *Sultan Mehmed'in âdil* eline geçmesini *ilâhî bir emir* saymıştı. Slavların çoğu da Türklere değil hâlâ Bizanslılara düşman gözü ile bakıyorlardı[92].

İmparator ve devlet adamları, İstanbul'u kurtarmak için, Papalığın asırlardan beri istediği fedakârlığı yapıyor; Katolik ve Ortodoks kiliselerinin birleşmesi mukabilinde askerî yardım bekliyordu. Fakat Avrupa'dan az bir gönüllüden başka bir şey gelmedi. Papazlar ve halk dinlerini korumayı, İstanbul'da, *Lâtin şapkası* yerine *Türk sarığını* görmeyi tercih ediyor ve, Fâtih'in nutkunda ifade edildiği üzere, şehirde huzursuzluk son haddine ulaşmış bulunuyordu. Bundan başka Rumlar bir kaç asırdan beri Anadolu'da ve Rum-eli'de Türklerin iyi idarelerini, adâletlerini ve bahşeyledikleri din hürriyetlerini de tecrübe ile biliyorlardı. Bu sebeple Bizans tarihçisi "Şehrin frenkler eline düşmektense *Türkler eline geçmesini isteyen Rumlar*"ın Ayasofya'ya sığındığını, halbuki bir kaç gün önce bu kiliseye nefretle baktıklarını yazar: "*Ey bedbaht ve sefil Bizanslılar!* Dün ve evvelki gün bu mâbede *Râfizîlere* ait bir **Mezbah** (tapmak) adını veriyor ve kirlenmemek için hiç biriniz bu mâbede giremiyordunuz" ifâdeleri ile halkın Katolik kilisesiyle birleşmeye karşı nefretlerini ve Ayasofya'nın metrûk kalması sebebini meydana koyuyordu[93]. Böylece İstanbul fethi Türk-İslâm dünyasında ne kadar büyük bir heyecan yaratmış ise Hıristiyan dünyasında da o kadar sessizlikle karşılanmış; hattâ râfizî Rumların fenalıkları tesiri ile de bir çeşit memnuniyet yaratmış; dinlerine bağlı Rumlar da, Katolik olmak korkusiyle, sukutu tabiî bulmuşlardı. Durum bu olduğu halde bilâhara, Avrupa'da mevcud Türk düşmanlığı bir Yunan dostluğu doğurmuş; Türkiye aleyhinde emperyalist emeller de bu havayı kuvvetlendirmiş; Avrupalı âlim ve şâirlerin romantizmi, XIX'uncu asırda, İstanbul fethi hakkında *mevsimsiz mersiyelerin* yazılmasına sebep olmuştur. Hattâ İstanbul'u 1204'de işgal eden Lâtinlerin yaptığı yağma, tahribat ve zulümler de, beyhûde yere, Türklere isnad olundu.

[90] Dukas, s. 161, 179.
[91] Barbaro, s. 62; Dukas, s. 168.
[92] Arnold, *İntişâr-i İslâm tarihi*, İstanbul 1343, s. 153; R. R. Betts, *İstanbul dergisi*, II, s. 195.
[93] Dukas, s. 178-179; Hammer, II, s. 276-277.

Halbuki aslında İstanbul ve Bizans imparatorluğu daha o zaman Latinler tarafından yıkılmıştır[94].

Türkler İstanbul'un önüne geldikleri zaman Bizans'ın elinde sadece sûrlar içerisinde bulunan şehir kalmış ve şehrin Anadolu ve Rum-eli yakalarını da Türklerin toprağı olmuştu. Bizanslılar asırlar zarfında bir çok muhasaralar geçiren şehrin kurtuluşunu müstahkem surlarına borçlu bulunuyor ve şimdi de onlara güveniyordu. Garbin şehri Türklere karşı müdafaa etmek için gönderdiği askerler ciddî bir kuvvet teşkil etmiyordu.

Hazreti Peygamberin cennetle müjdelediği gazilerin heyecanı Fâtih ve Ak-Şemseddin'in tebliğleri ile yükseliyor; mübarek günün arefesinde bulundukları kanaati hâkim bulunuyordu. Gaza bu hava içerisinde karadan ve denizden başlamış; toplar ve kuşatma makineleri harekete geçmişti. Ak-Şemseddin çadırına çekilmiş; Allahın huzurunda "*baş açık olarak* secdeye varmış; daima *enîn* olarak" dua ile meşguldü. Fâtih de geceleyin namaza koyulmuş "**Ve câhidû**" âyetini okuyarak "*Yarabbi sana lâyık olmağa çalışıyorum*" diye Allaha niyaz ediyordu. Gazilere vadedilen sevaptan ve şereften başka Pâdişâh da: "*Şehrin taşı ve toprağı bana*, mal ve esirleri size" diyordu. Bir kaç defa tekrarlanan büyük hücumlara rağmen şehrin alınması uzuyor; Fâtih'in sabırsızlığı ve huzursuzluğu da artıyordu. Devlete karşı içten ve dıştan bir tehlike bahis mevzuu olmadığı halde, eskileri gibi, yine bir engelin zuhurundan endişe ediyordu. Nitekim bir Haçlı ordusunun hareketi söylentileri çıkmıştı. İmparator Konstantin bu muhasaranın eskilerine benzemediğini ve 100.000 kişilik çelik gibi bir ordunun en modern silâhlarla ve en yüksek bir maneviyatla çarpıştığını ve kurtuluş çaresi olmadığını görünce, daha 23 Nisan'da sulh teklifini yapan bir elçiyi Pâdişâha gönderdi. Genç hâkanın cevabı: "*Ya ben şehri alırım; ya şehir beni!*" şeklinde olmuş; bununla beraber şehri teslim ettiği takdirde Mora yarımadasını kendisine vereceğini de bildirmişti[95].

Fâtih uzayan muhasara ile sabırsızlaşır ve şeyhi Ak-Şemseddin'e müracaat eder. O: "**Begüm bu kal'anın fâtihi sen olasın deyü âlem-i şehzâdelikte sana tebşir ettik**" der ve bu kadar din adamı ve mücâhidin azmi, Pâdişâhın İslâm bayraklarını yükseltmesi sâyesinde fethin mutlaka müyesser olacağını bildirir. Fakat bir türlü huzûra kavuşmayan Fâtih daha açık bir müjde habe-

[94] St. Runciman, "İstanbul'un sukutu", *İstanbul dergisi*, II, s. 187. *Türkler İstanbul'da* bütün *Bizans eserlerini* muhafaza ettiler, öyle ki dinen yasak olan tasvirlere rağmen câmi hâline getirilen kiliselerde bunlara da dokunulmamış, sadece üzerlerine bir badana çekilmiştir.

[95] Dukas, s. 170.

rini rica eder. Bunun üzerine derin bir istiğraka dalan Ak-Şemseddin: "**Yarın sabah şu kapıdan** (Top-kapı) **hisâra yürüyüş ola; izn-i Hudâ ile bâb-ı zafer feth olub ezan sadâsı ile sûrun içi dola. Gün doğmadan gaziler sabah namazını hisâr içinde kılalar**" ifadeleriyle kat'î müjdeyi ve günü bildirdi. Onun, aynı zamanda, Kur'an-ı Kerim'de İstanbul'a işaret sayılan **Beldetan tayyibetun** kelimelerini fetih tarihi (857) olarak bildirmesi de çok mühimdir. Zîra bu iki kelime **Ebced** hesabiyle tam fetih tarihine uygun düşmüştür. Bu mübarek zaferin tarihi için yazılan bir beytin sonundaki "Ahirûn" kelimesi de bu günü belirtir ve harflerin rakamla ifadesi 857 (1453) yılına tekabül eder[96].

Gerçekten 29 Mayıs 1453 gecesi ilâhî müjde tahakkuk ediyor; denizden ve karadan top ateşi ve hücumlar şiddetleniyordu. Surları yarılmağa, gaziler hisarlar üstüne ve içine girmeğe başladı. Tekbir ve tehlil sesleri, Allah ve Muhammed nidâları ile ortalık mahşer halini alıyor; Ak-Şemseddin'in son keşfine uygun olarak mücâhidler şafak vakti surları aşmış bulunuyordu[97]. 1000 yıllık Şarkî Roma (Bizans) tarihe karışıyor; *Türk cihân hâkimiyeti*'nin yeni ve parlak bir devri açılıyor; İslâmın sekiz asırlık mefkûresi gerçekleşiyordu. Bu sebeple sevinç ve heyecan ile fetih bir bayram olmuştu. Büyük veli Ak-Şemseddin pâdişâhı ve gazileri, pâdişâh da askerlerini, Hazreti Peygamberin tebşir ve tebciline mazhar olmakla, tebrik ediyorlardı. Fâtih şeyhinin müzaheretinden çok memnûniyet ve gurur duyuyordu. Ak-Şemseddin hâkana başka zaferleri de önceden haber vermişti. Filhakika Fâtih İstanbul'un fethinden sonra veziri Mahmud Paşa'ya İsfendiyaroğlu, Akkoyunlu ve Trabzon devletlerinin mevcûdiyeti karşısında da: "**Bunlar huzûrumu giderir; daima hayalimden çıkmaz**" derdi. Mahmud Paşa: "**Devletlü Sultanım, Allahın inâyetinden hemen sultanım teveccüh etsin** (gaye) **hâsıl olur**" cevabını verir[98]. Nihayet Akkoyunlulara karşı sefer hazırlığı başlar. Rivâyete göre Ak-Şemseddin Mahmud Paşa'ya yazdığı mektupta rüyasında Emîr Sul-

---

[96] *Bedâyi*, s. 304b; Câmî, *Nefehat ül-üns*, s. 687; Evliya Çelebi, I, s. 110; Nişâncı Mehmed Paşa, *Tarih*, İstanbul 1290, s. 145.

Feth-i İstanbul'a fırsat bulmadılar Evvelün
Edüp Sultan Muhammed, dedi tarih "Ahîrûn".

[97] Âyete (XXXIV. 14) aid bu iki kelime de aynı tarihi gösterir.

Demirden bir denizdür nice asker
Önünce nusret u ikbal rehber
Yüri ki fethin sana veribdür ol Fettâh;
Duada cümle mevcûdat yekser
Ki ola İstanbul'un fethi müyesser!

(Dursun Bey, *Târih-i Ebû'l-Feth*, s. 34, 48.

[98] Âşık Paşa-zâde, s. 155.

tan'la görüştüğünü, Ebû Eyyûb el-Ensarî, Muhiddin Arabî ve Seyyid Buharî'nin duaları ile Hazreti Peygamber'in Fâtih'in Uzun Hasan'a karşı zafer kazanacağını söylediğini bildirmiştir[99].

Fâtih İstanbul fethinden sonra kerâmetini ve müzaharetini gördüğü Büyük Şeyhinin ellerini öper; boynuna sarılır; kendisinden huzûrunda halvette kalmasını ve irşâdlarından faydalanmasını rica eder. Fakat Ak-Şemseddin teklifi red eder. Buna üzülen Sultan Mehmed: *"Bir Türk bir söylese kabul edersin"* diye üzüntüsünü bildirir. Şeyh Pâdişâha bu halvetin lezzetini aldığı takdirde: **"Ahvâl-i âlem muhtel olup her birimiz sebebiyet tarîki ile gazabullaha mazhar ve günâhkâr"** oluruz diye cevap verir. Yani dünya işlerine memur olan Pâdişâhın gayıb âleminin sırlarına daldığı takdirde vazifesini ihmal edeceği ve din ve devletin zarar göreceği düşüncesiyle ikisinin de Allah indinde mesûl olacaklarını bildirir. Fakat Ak-Şemseddin Ebû Eyyûb'un mezarını bulmak için Fâtih'in müracaatını kabul eder. Bu münasebetle sohbet ve duadan sonra Şeyh yerden çıkan ışıklara göre mezarı bulur. Pâdişâh daha müsbet bir delil isteyince de *Ak-Şemseddin* orada üzerinde *eski yazı bulunan bir mermer taşın* çıkacağını da söyler. Bu da tahakkuk eder; Fâtih hayrette kalır ve çok sevinir. Beş sene sonra orada türbe, cami, medrese ve imaret inşa eder. Rivâyete göre Ak-Şemseddin mezara yaklaşınca Ebû Eyyûb kendisiyle konuşur; bu büyük fetihten dolayı şeyhi tebrik eder ve mezarının Müslümanların eline düştüğünden dolayı da Allaha şükreder. Bir rivâyete göre de bir defa Fâtih'in ziyâretinde Şeyh, Pâdişâhın giriş ve çıkışında, ayağa kalkmaz. Sultan Mehmed, Hazreti *Peygamberin hadîsine mazhar ve muzaffer* bir hükümdar olarak, buna üzüldüğünü Ahmed Paşa'ya söyler. Fakat Şeyhin *"Cenab-ı Hak, eski hâkan ve sultanlara nasip olmayan bu fethi müyesser kıldığından Pâdişâhta gördüğü* veya doğması muhtemel *gururu* terbiye etmek" istediği belli olur. Fâtih Şeyhin Eyüb'de oturmasını rica ederse de o memleketi olan Göynük'e dönme iznini ister ve oraya gider[100]. Fâtih'in Belgrad muhasarasında muvaffakiyetsizliğe uğraması da Molla Yeğen tarafından gururuna atfolunmuştur[101]. Sultan Mehmed bu büyük fethi ve mukaddes zaferi Mısır sultanına, Mekke Emîrine ve İran Türk hükümdarı Cihânşâh'a gönderdiği **fetih-nâme**lerle bildirirken Hazreti Peygamberin *hadîs ve tebşirlerini* de mektuplara dercediyor; Hazreti Muhammed'e aid mucizenin gerçekleşti-

[99] Feridûn Bey, *Münşeât*, I, s. 373-375, 377.

[100] Taş-Köprülü-zâde, s. 443-445, Karamanî, *Ahbâr üd-düvel*, İstanbul 1288, s. 308. Ak-Şemseddin Fâtih'e bir mektubunda ona *"Bu sözleri söylediğimiz hazretinize fuzûli kelâm addolunmaya, sevdüğümüzdendir hazretinizi"* (H. İnalcık, *Fâtih devri üzerinde araştırmalar*, Ankara 1954, s. 219.).

[101] İbn Kemal, *Târih*, s. 99; Bedâyi, s. 280b.

ğini ve İslâm askerlerinin hadîse göre "tekbir ve tehlil" sesleri ile "*Bu mübarek ve nurlu beldeye*" girdiklerini yazıyordu[102].

Fâtih Sultan Mehmed, üç gün sonra, beyaz at üzerinde ve muhteşem bir alayla, Topkapı'dan şehre girdi. Doğruca İslâm mefkûresinin ve Türk Kızıl-elmasının kalbi olan Ayasofya'ya gitti; kapıya gelince attan inip secdeye vardı. Ortodoks ve Katoliklerin birleşme âyini dolayısiyle Rumların kirlettiğine kani olarak uzun zaman terk ettikleri, buna mukabil müslümanların kudsiyet verip hasretini çektikleri bu büyük mâbedi derhal temizledi; tasvirlerden kurtardı ve ilk cuma namazını orada, bütün gazilerin sevinç ve heyecanları içinde kıldı. Bu câmiin düşen kubbesinin tekrar inşası Hazreti Muhammed'in mûcizesine bağlanmış; orada iki rekât *namaz kılanın cennete gireceği* hadîs rivâyeti halk arasında yayılmış; bu da Bayezid devrinde yazılan bir esere geçmiş ve bir Bizans kaynağına da intikal etmiştir[103]. Fâtih Sultan Mehmed Ayasofya'nın mihrabında dua ettiği gibi kubbesi üzerine çıkıp binanın ve şehrin harâbîsini de müşahede ile şu farşça beyti:

Perdedârî mîküned ber kasr-i Kayser ankebût
Bûm nevbet mîzened ber künbed-i Afrâsyâb

okumuş ve böylece âlemin ibret verici inkılâplarına karşı tefekkürünü belirtmiştir[104]. Türk-İslâm mefkûresinde bu derece yer etmiş bulunan bu muhteşem âbidenin Bizans kilise(**basilika**)lerinden ziyâde Türk câmi üslûbuna uygun bir mimariye göre inşası da âdeta eserin kaderini tâyin etmiş ve Türklere nasib olacağını göstermiştir. Fâtih Sultan Mehmed Edirne'ye dönünce Ayasofya'nın tarihini tetkik emrini vermiş; onun hakkında bir takım hikâye ve efsâneleri toplatmıştı[105]. Pâdişâh İstanbulu imar ederken Ayasofya'ya büyük bir ehemmiyet vermiş; pek çok ilim, içtimaî yardım ve hayır müesseseleri arasında bu camie büyük ve zengin vakıflar yapmıştır. O, büyük vakfiyesinde tevliyeti kendisine ve ölümünden sonra da, nesilden nesle giden, en sâlih erkek evlâdına şart kılar: "*Allahtan evlâdlarının kıyâmete kadar*" devamını niyaz eder. Eğer evlâdlarından kimse kalmazsa "saltanat makamına oturan ve memleket tahtım işgal eden" kimsenin mütevelli tayin etmesini,

[102] Feridûn Bey, I, s. 229, 233, 237, 238; Hoca Saadeddin, I, s. 420, 423; *Bedâyi*, s. 406a.
[103] Evliya Çelebi, I, s. 109, 135; M. Canard, aynı makale, s. 75.
[104] Dursun Bey, *Târih-i Ebu'l-Feth*, İstanbul 1330, s. 57; Bedâyi, s. 405b; Hammer, III, s. 7. Bu beyitte bazen "*tak*" yerine "*kasr*" ve "*künbed*" yerine de "*târum*" kelimeleri geçer.
[105] Ayasofya'ya dair *Tarih-i Ayasofya* adlı tarihî ve efsânevî eserler, Evliya Çelebi'de menkibeler vardır. Bu hususta F. Tauer'in "La Legende de l'édification d'Aya Sofya", *Köprülü Armağanı*, s. 487-494; İbn Kemal, *Târih-i Âl-i Osman*, s. 76.

her yıl nazırların "**Meclis-i sultanî ve Dîvân-i hâkanî**"de hesap vermelerini emreder. Vakıf şartlarına saygı göstermeyen, kanununu tebdil, şartlarını tağyir ve iptaline gayret edenler için de, alâkalı âyetlere göre, Allahın en şiddetli azabına ve lânetine uğramasını diler[106]. Evliya Çelebi'nin Fâtih Sultan Mehmed'in *Ayasofya kubbesine*, alâmetin olsun diye *ok* yerleştirdiğine ve orada hâlâ görüldüğüne dair rivâyeti de kayda şâyândır. Zira Türk hâkimiyet sembolü olarak Tuğrul-beg'in Mesleme câmii mihrabına ok ve yay işaretlerini yaptırması ve Artuk Beyin Kudüs'te *Kıyâme* (Resurection) kilisesi tavanına üç ok atması (yerleştirmesi) da bu eski Türk hukuku icabı idi[107]. Halbuki Artuk'un bu hareketi asılsız olarak bilâhara Türklerin kiliselere tecâvüzü mânasında anlaşıldı ve kullanıldı. Fâtih'in camie eklediği minare ve medrese gibi tesislerden sonra halefleri de daha bir çok ilâveler yapmışlardır. Ayasofya'nın Türk-İslâm mefkûresinde kazandığı kudsî ve müstesna mevkie rağmen aşağıda görüleceği üzere Evliya Çelebi'nin, millî bir duygu ile, Süleymaniye'nin daha üstün vasıflara sahip bulunduğuna dair arzu ve tavsifleri dikkate şâyândır. Ayasofya'ya atfedilen bu İslâmî ve mefkûrevî ehemmiyet bir çok tarihî zafer duaları ve dinî toplantıların orada icrasına sebep olmuştur.

[106] Faksimile nşr. Tahsin Öz, *Stiftungs urkunden des Sultan Mehmed II. Fâtih*, İstanbul 1935, s. 142-148.

[107] *Seyâhat-nâme*, I, s. 109; Urfalı Mathieu, s. 257; *Selçuklular tarihi*, s. 78.

6. Fâtih'in Yükselen Cihângirlik Mefkûresi

"Dünyada tek bir din, tek bir devlet, tek bir pâdişâh ve İstanbul da cihânın payitahtı olmalıdır."
(Fâtih)

Şâyestedir denilse âlem senin mezarın
Durmuş başında bekler bir kavm türbedârın
(Abdülhak Hâmid)

FÂTİH SULTAN MEHMED eliyle kazanılan bu mübârek zafer ecdâdın eserlerinde daima "**Feth-i Celîl**" veya "**Feth-i mübîn**" adları ile tebcil edilmiş ve İstanbul şehri de, sık-sık, Kur'an dili ve "**Belde-i Tayyibe**" (Mübârek belde) sıfatını kazanmıştır. Böylece Lâtinlerin istilâsından sonra gittikçe harâbeye dönen, nüfusu 50.000 civarına inen bu bin yılık şehir, ahlâkî ve manevî sukutla da ölmüştü. Bu sebeple fetih şehre hayat ve medeniyet getirmiş; Türk-İslâm medeniyeti ve mefkûresi, yüksek ahlâk ve nizamının da merkezi olmuştu. **Gök kubbe** ile rekabet eden *muhteşem câmileri*, Allaha niyâzı temsil eden *zarif minâreleri*, her köşesini dolduran *evliyâ ziyâretgâhları* ile bu "**Mübârek belde**" hakikaten İslâmın kudsiyetine boğulmuştur. Şehir ilim, kültür eserleri, sarayları, hayır, ticaret ve sanat müesseseleriyle yalnız Türk-İslâm medeniyetinin değil dünyanın da en büyük merkezi olmuştu. Fâtih Sultan Mehmed Mısır seferini yapamadığı, mukaddes emânetleri devir alamadığı halde **Halîfe** unvanını kullanmakla, İstanbul'a **Dâr ül-Hilâfe** demekle ve İslâmın da kudretli hâkanı bulunmakla haklı idi. Zira İslâmiyeti koruma ve yükseltme şerefi ona aid idi. Nitekim torunu Yavuz Sultan Selim Hilâfeti ve emânetleri devr alarak bu merâsim ikmal olunmuş; İstanbul'un kudsiyeti de artmıştır.

Fâtih Sultan Mehmed Hazreti Peygamberin hadîslerine ve evliyanın müzaheretine nâil olduktan sonra ecdâdından mîrâs kalan Cihân hâkimiyeti mefkûresine daha derin bir inançla bağlanmıştı. Büyük vakfiyesinde, Müslü-

manlara karşı fesat ve kıtal yuvası olan İstanbul'un bugüne kadar surlarının metâneti sâyesinde nice hükümdarları muvaffakiyetsizliğe uğrattığını, nutkunda olduğu gibi, tekrar belirtirken kendisinin "*Allah tarafından teyid edilmiş*" olduğunu ifâde eder: "**Müslümanların rehberi, Gazi ve mücâhidlerin efendisi, Rabbül-âlemîn'in teyidile müeyyed, Saltanat ve Hilâfet semâsının, dünya ve dinin güneşi Ebûl-feth Sultan Muhammed Han**" lakablarını kullanır. Bu münasebetle de Hak ve din yolunda cihâd eden ata ve dedelerini ve bunlar içinde bilhassa "*kılıcı ile* **Benî asfer**(Haçlılar kastediliyor)in boynunu kesen" babası "*En büyük Sultan*", Sultan Murad Han'ın da "**Müeyyed**" olduğunu kaydeder[108]. Yukarıda izah ettiğimiz üzere bu "*İlâhî teyid*" eski Türk hâkanlarına aid "**Mengü Tanrı gücinde**" (Allahın kudreti ile) ibare ve inancının burada da İslâmî bir şekil aldığını gösterir. Nitekim Fâtih'in Uzun Hasan'a karşı kazandığı zafer münasebetiyle Hüseyin Baykara'ya gönderdiği bir fetih-nâme de "**Allah taâlâ inâyeti ile Sultan Muhammed Han sözüm**" ibaresiyle başlar, ki bu da eski Türk ilâhî hâkimiyet telâkkisinin devamından ve İslâmî bir şekil almasından ibarettir[109]. Dikkate şâyândır, ki Fâtih de, eski Türk kağan ve sultanları gibi, kendi askerlerini "*Allahın ordusu*" (**Cund-Allah**) telâkki ediyordu[110]. Yukarıda Türklerin Allahın ordusu olduğuna dair bu telâkkinin Türklerden Hıristiyan ve İslâm kaynaklarına geçtiğini ve onlarca da bu inancın yerleştiğini izah etmiştik. Fâtih ve ataları Allah, hak ve adâlet yolunda cihâd yaptıkları için kendi askerlerine "Allah'ın ordusu" sıfatını vermekle hiç de mübalâğaya varmış değillerdi. Otluk-beli zaferini (1473) Timur'un torununa bildiren mektupta Fâtih, atalarının daima gaza, cihâd ve Allah adını yüceltme (**İ'lâ-yı kelimetullah**) yolunda olduklarını, halbuki Uzun Hasan'ın kâfirlere (Venediklilere) mektup ve elçi gönderip onları İslâm ülkelerine taarruza teşvik ve ittifak teklif ettiğini, bunların yakalanarak ele geçtiğini bildirir[111]. Daima Hıristiyanlara karşı gaza ile meşgûliyetlerinden ve İslâmiyeti koruduklarından dolayı gurur duyan Osmanlılar, Akkoyunlular gibi diğer Türk rakiplerini, Timur ve Karamanlıları da aynı günahı işlemekle itham ediyorlardı. Nitekim Papalık da İtalyan cumhuriyetlerini Hıristiyanlar aleyhinde Müslümanlarla ittifaktan, hattâ bazan ticarî münasebetlerden menediyordu. Eski Türk cihân hâkimiyeti mefkûresine bağlılık ve Hazreti Peygamberin hadîslerine mazhariyet dolayısiyle İstanbul'un fethi bir ilâhî emir olunca artık Fâtih Sultan Mehmed'in de askerleri-

[108] *Fâtih vakfiyesi*, s. 7-8. Ferîdun Bey, I, s. 258.

[109] "*Fâtih yarlığı*", nşr. R. Arat, *TM*, VI s. 298.

[110] Ferîdûn Bey, I, s. 255.

[111] Fâtih Mora'nın fethi üzerine Cihân-şâh'a gönderdiği nâme-i hümâyûn'da askerlerini "Cund Allah el-galib, eyyedehum Allah taâlâ fi cemi'ul-metâlib". (Feridûn Bey, I, s. 255.)

ni Tanrı'nın ordusu sayması daha tabiî idi. Türk pâdişâhı Trabzon fethine giderken (1461) Uzun Hasan, annesi Sara Hatun'u, kayın pederi Tekfur için şefaatte bulunmak üzere göndermişti. Fâtih Sultan Mehmed bu hatunu ana edinmiş; seferde beraberinde götürmüştü. Pâdişâh sarp ve yolsuz Parhar (kaynaklarda Bulgar; bugünkü Zigana) dağlarını yaya yürümeğe mecbur kalmıştı. Sara Hatun: "Ey oğul! Bu Tarbzon'a bunca zahmet nedendir? Burasını gelinime bağışla" der. Hâkan: "**Bu zahmet din yolunadır, ahirette Allah huzûruna varınca inâyet ola. Zira elimizde İslâm kılıcı var. Eğer bu zahmeti ihtiyar etmezsek bize gazi demek yalan olur**" cevabını verir[112]. Bu da Fâtih'in İslâm ve cihân hâkimiyeti davasında ne büyük bir irade ve kudrete sahip olduğunu gösterir.

Fâtih Sultan Mehmed az zamanda Anadolu'da İsfendiyar, Trabzon ve Akkoyunlu memleketlerini ilhak etti; Karaman, Dulkadir beyliklerini, Kırım hanlığını tâbiiyete aldı. Yunanistan, Arnavutluk, Bosna-Hersek, Sırbistan (Belgrad müstesna), Eflâk-Buğdan ve sâir ülkeleri fethettikten, yani bir çok krallık, imparatorluk, hanlık ve beylikler ortadan kaldırıldıktan sonra Osmanlı imparatorluğu Tuna'dan Fırat'a kadar yayıldı. Coğrafî hudutlar ve Anadolu'da millî birliğe erişildi. İstanbul fethinden sonra bu devamlı yükseliş Fâtih'in beslediği Türk-İslâm cihân hâkimiyeti ve sulhu mefkûresine daha büyük bir kudret ve hayatiyet bahşetti. Bu cihân sulhu ve nizâmı dâvasının bir dayanağını da hıristiyanlara karşı takibi gereken siyâset teşkil ediyordu. Bu sebeple Fâtih ecdâdından miras kalan din hürriyeti ve adâlet yanında daha ileri bir siyasetle Ortodoksları kazanmayı düşünüyordu. Gerçekten Fâtih, *Patrik-haneye verdiği muhtariyet ve imtiyaz fermanı* ile, bu yüksek siyâsetin şümûlünü ve kendisinin hâmilik mevkiini gösterdi. Fâtih bu siyâseti ile Papalığa ve Avrupa'ya karşı Türkleri tercih eden Ortodoksları ve hususiyle Rumları kazanıyor; ikiye parçalanan, fetih arefesinde zoraki birleşen *Katolik ve Ortodoks Hıristiyanlığı tamamiyle birbirinden ayırmış* bulunuyordu. Nitekim İstanbul muhasarasından bir kaç ay önce iki kilise arasında yapılan birleşme ittifakı halkı ve papazları perişan etmiş; imparatora karşı protestolar ile Ayasofya artık kirlenmiş sayılarak terkedilmişti. Bunların başında bulunan dindar papaz Gennadios da ıstırap ve kahrından manastıra çekilmişti. Fâtih İstanbul'u aldıktan bir kaç gün sonra Gennadios'u, bir dost olarak, huzûruna dâvet etti; ona geliş ve dönüşünde tantanalı merâsimler yaptı. Kendisine verdiği imtiyaz fermanı ile onu patrik tayin etti; patriğe bir at ve bir de murassa patriklik asası ve alâmetleri hediye etti. *Patrik-hâne*'ye dinî ve kültürel tam bir hürriyet bahşeyledi. Böylece Bizans tarihinde imparatorla-

[112] Âşık Paşa-zâde, s. 150-160.

rın emrinde, çok zaman, bir siyasî vasıta halinde kullanılan **patrikhane**, ilk defa olarak, *Türk idaresinde muhtariyete* kavuşuyordu. Fakat daha mühimmi Rumların dinlerini Katolik papaya satmaktan kurtulmaları idi. Rumlara göre Avrupahlar barbar, zâlim ve dinlerine göz dikmiş ve Hıristiyanlıktan çıkmış insanlardı. Avrupahlar da Bizanslıları Râfizî, hilekâr ve Hıristiyanlığa hiyânet etmiş sayıyorlardı. İki mezhep arasındaki bu kadîm düşmanlık dördüncü Haçlı seferinde Lâtinlerin İstanbul'u, Bizans'a aid bir takım ada ve sahilleri işgaliyle artmış; imparatora yardım vaadi ve Ayasofya'da yapılan birleşme ittifakı ile de büsbütün şiddetlenmişti.

Buna mukabil Rumlar Anadolu'da ve Rum-eli'de Türk idaresi altında din hürriyeti ve adâleti görmüş ve bu devlete alışmışlardı. Şimdi Fâtih Sultan Mehmed Rumları manevî esârete ve dinlerini satın almaya uğraşan Garpten kurtarmış; üstelik de patrikhane ve kiliselere yeni haklar vermiştir. Böylece Rumlar Garbın siyasî ve manevî tahakkümü yerine Türk hâkimiyetini çok daha müsaid karşılıyorlardı. Bu sebeple *Rumlar Fâtih'i kendi imparatorları* ve Roma'nın hakîkî vârisi sayıyorlardı. Osmanh pâdişâhları da artık *"Kara ve iki denizin Hâkanı*, **Sultan-ı Rûm**" (Roma) unvanım kullanıyorlardı. Böylece, Şark Ortodoks ve Garp Katolik olmak üzere, Hıristiyanlığın ikiye bölünmesi de katileşti. Fâtih ortodoks Ramları ve Balkan kavimlerini kendi tarafına ve himâyesine almış ve İstanbul fethinden sonra "**Kızıl-elma**" Roma'ya intikal etmiştir. İstanbul'da bütün dinlerin himâyesi Avrupa için anlaşılması güç bir şeydi. Bu durumu kavrayamıyan Papa II. Pius'un Fâtih'e yazdığı, fakat gönderdiği şüpheli olan mektubunda, Hıristiyanlığı kabul ettiği takdirde kendisini *Dünya imparatoru* tanıyacağı teklifini yapıyordu. Fâtih'in Gedik Ahmed Paşa kumandasında bir ordu ile Otranto'yu fethe ve İtalya'yı istilâya başlaması hem *Cihân İmparatorluğu* ve nizâmı dâvasını, hem de Papanın garip teklifine karşı cevabım meydana koyuyordu. Avrupah bazı kilise mensupları da Türklerin ve husûsiyle Fâtih'e aid cihân hâkimiyeti dâvasının memleketlerine yöneldiğini biliyorlardı[113].

[113] Büyük vatan şâiri Yahya Kemal, "Gedik Ahmed Paşa'ya gazel"inde İtalya seferini şöyle anlatır:

Bâd hükmün sürüp enfâs-i Mesîhaya kadar
Bâdbân açtı zafer sâhil-i a'dâya kadar
Çıktı Otranto'ya pür-velvele Ahmed Paşa
Tuğlar varsa gerektir Kızıl-elmâ'ya kadar
Ra'd-i tekbir kopup gitmelidir bang-i ezân
Dâr-i küffârda meşhur Kenîsâ'ya kadar
Gark-i nûr olmalı îmân-i Muhammed'le Firenk
Bu sefer Rim-Papa'dan Hazret-i İsâ'ya kadar
Olsun ilham edenin rûhuna bir tuhfe Kemal
Şehper açsun bu gazel Cennet-i Âlâ'ya kadar

Filhakika XI. asır Haçlı kronikleri gibi XV'inci asra aid bazı müellifler de Türkleri eski Troie'lıların nesli sayarlar ve Sultanın, zenginliği ve Troie'lı cedlerinin mezarları diyarı olarak, İtalya'yı istilâ plânlarına sahip olduğunu belirtirler. Bir kısım yazarlar da Türk sultanım, Mürted Julien'e benzeterek, bir gün nihayet Hazreti İsa'nın zaferini tanımağa mecbur kalacağını, Türklerden korkmayacak kadar kuvvetli olan Hıristiyanlığın kudretli bir sefer hazırlayıp Türkleri ezeceğini ve Avrupa'dan kovacağım söylüyorlardı. Bununla beraber bu din adamları arasında biraz sonra papalık makamına gelen II. Pius bir mektubunda mevcut zorlukları ve hıristiyanlar arasında dahilî mücadeleleri hesaba katarak bu manzaranın sultana cesaret verdiğini ve bu sebeple Haçlı seferinin gerçekleşmesinden ümitsiz olduğunu ifade eder. Zira ona göre Hıristiyanlık başsızdır; Papa ve imparator müessir bir otoriteye sahip değildir. Avrupa'da bir sürü kırallar birbirleriyle mücadele halindedir. İtalyanlar parçalanmıştır. Cenevizli ve Venedikliler Türklerle dostâne (ticarî) münasebetlere girişiyor; Fransa ve İngiltere kıralları birbirleri ile savaşıyor; Almanlar ve İspanyollar çok taksime uğramış bulunuyordu[114].

Halbuki Sultan Mehmed'in yanında bulunan bazı Rum ve İtalyan mütefekkirleri de onun cihân sulhu dâvasını benimsiyorlardı. Tarihçi Kritovulos eserini Fâtih'e ithaf ederken ona: "*Allahın iradesiyle muzaffer, galip, yenilmez, deniz ve karaların efendisi, hükümdarların hükümdarı, imparatorların en büyüğü Mehmed'e*" ifâdesini kullanıyordu. Diğer bir Rum müellif de ona: "Senin *Romalılar imparatoru* olduğundan kimse şüphe etmesin. Zira Roma imparatorluğunun merkezi İstanbul'dur ve bu şehri elinde tutan kimse de imparatordur" düşüncesinde bulunuyordu. Fâtih İtalyan Langusto'ya Roma ve diğer kavimlerin tarihini okutuyordu. Bu müellif genç sultanın, İstanbul fethinden bir kaç yıl sonra, 1456'da, 26 yaşında iken, Avrupa hakkında bilgi edinmeğe çalıştığını ve *Garp ülkelerinin haritasını* önünde tuttuğunu yazdıktan sonra Fâtih'in: "*Dünyada tek bir imparatorluk, tek bir iman, tek bir hükümdarın olması gerektiğini ve birleşmiş bir dünya için* de İstanbul'dan daha münasip bir payitaht mevcut bulunmadığını, Hıristiyanlara hâkimiyetin bu şehir sâyesinde gerçekleşeceğini" söylediğini belirtir ve İskender kadar büyük bir cihângirlik dâvasında olduğunu söyler. Busbecq de İstanbul hakkında "*Allah sanki burasını dünyanın payitahtı olsun diye yaratmış*" derken Fâtih'in ve devrin görüşünü teyid eder[115]. Cevdet Paşa da coğrafî mevkii ile İs-

[114] A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire Byzantin*, II, s. 349-350.

[115] A. Vasiliev, *Hist. Emp. Byz.* II, 337 (Frantzes'den); Halil İnalcık, Mehmed II, *İA*, s. 513; P. Wittek, "Feth-i Mübîn", *İstanbul Enstitüsü Dergisi* II (1956), s. 209, St. Runciman, *aynı eser*, s. 187. Busbecq, s. 33; Cevdet Paşa, *Târih* I, s. 17.

tanbul dünyanın seçilmiş bir noktası olup ona sahip devletin cihâna üstünlüğü ve zaferi tabiî bulunduğunu, Napoleon'un da yeryüzü bir hükümete aid olsa payitahtının İstanbul olması lâzım geldiğini söylediğini ifâde eder. Meşhur tarihçi İbn Kemal Pâdişâhın: "**Her seher şâh-i haver** (güneş) **gibi bir diyâra ilgar etmekle tedbir-i cihângirlik zikrindeydi; her şâm mâh-i tamam** (bedir) **gibi leşker-i ahter şumâr** (sayısız asker) **ile şebîhûn** (akın) **kılup bir hisar teshîr fikrindeydi**" *derken onun cihân hâkimiyeti dâvasını* ifade eder[116]. Fâtih'in bir yandan İtalya seferine başlaması, öte yandan Gebze civarında ölümü (6 Mayıs 1481) ile nihayetlenen son seferi bütün Hıristiyan ve İslâm dünyalarını birleştirmeye teşebbüs hâdiselerini teşkil eder. Filhakika son yıllarda Mekke'nin su ve imâr işleriyle meşgul olması ve bu sebeple de Mısır sultanı ile bozuşması onun İslâmın mukaddes yerlerini elde etmek kararında olduğunu ve hedefi belli olmayan son seferinin bu gayeye mütevecciih bulunduğunu gösterir[117]. Onun bu cihân hâkimiyeti ideali halefi *Yavuz Selim* ile Şarkta ve *Kanunî Süleyman* ile Garpta en yüksek dereceye ulaşmıştı. Böylece Türk mefkûresi "**Kızıl-elma**" ile birlikte Roma'ya doğru ilerliyordu. Spandagino Fâtih'in İtalya'yı almak kararında olduğunu ona aid bir cümle ile belirtmiştir.

Sultan Murad Gazi bu çok akıllı ve kabiliyetli oğlunun yetişmesi için çok itina gösterdi. *Fâtih de, cihângirlik dâvasını ve harp sanatını başta tut*makla beraber, devrin ilim, felsefe, tarih, edebiyat ve riyâziye bilgilerine sahip olmağa çalışıyordu. İtalyan Langusto, yirmi altı yaşında iken, yaptığı bir tasvirde Fâtih "*İnce yüzlü, uzunca boylu, hürmetten fazla korku telkin eder; seyrek güler, şiddetli bir öğrenme ihtirasına sahip ve âlicenaptır.* Daima kendinden emin ve inatçıdır. Türkçe, Rumca ve Slavca konuşuyordu. Harp sanatından çok hoşlanırdı. Her şeyi öğrenmek isteyen zeki bir araştırıcı idi. Hâkimiyet arzusiyle yanıyordu. *Sefahati yoktu; nefsine hâkim ve uyanık idi;* soğuğa, sıcağa, açlığa, susuzluğa ve yorgunluğa mütehammil idi" der[118]. Büyük ilim, din, kültür ve sanat adamlarını etrafında toplayarak İslâm medeniyetine yeni bir hamle verdi ve İstanbul'u devrinde bu medeniyetin ve dünyanın en yüksek bir merkezi hâline getirdi. Molla Gürânî, Hoca-zâde, Molla Hüsrev, Hızır Bey, Molla Yeğen, riyâziyeci Ali Kuşçu ve Ak-Şemseddin ona mensup en mühim simalar idi. O yalnız İstanbul'da değil seferlerinde de bu âlimleri yanında bulunduruyor; ilmî sohbet ve münakaşalara devam ediyordu. Hoca-zâde'nin riyâsetinde kurduğu bir heyete, Gazâlî ile İbn Rüşd arasında cereyan eden ve onlar tarafından iki **Tehâfut**'un yazılmasiyle

[116] İbn Kemal, *Târih*, s. 164.
[117] Âşık Paşa-zâde, s, 208-209.
[118] P. Wittek, *aynı eser.*

din-felsefe münasebetlerini münakaşa eden meseleyi tetkik ve halle memur etti. Bu sûretle üçüncü **Tehâfut** adlı eser meydana geldi. Lâkin tabiatiyle bu ezelî niza' yine de devam etti[119]. İlim ve din adamlarına çok hürmet eden Fâtih kendisine değnek atan hocası Molla Gürânî'ye vezirlik teklif etmekle kadirşinaslığını gösterdi. Fakat o kadıaskerliği kabul ile iktiva etti[120].

Fâtih Sultan Mehmed, Türk-İslâm âlimleri gibi Rum ve İtalyan âlimlerini de himâyesine alarak, hakiki bir kültür sentezi kurmaya çalışıyordu. Trabzon'u fethedip imparatora malikâne ve irâd tahsis ettikten sonra onun yanında bulunan Rum âlimi Yorgi Amirukis'i de hizmetine aldı; onu Batlamyus coğrafyasına göre bir *dünya haritası* yapmağa memur etti. Harita üzerine memleket, şehir ve mevkilerin Arapça (Türkçe) isimlerini de koydurdu; Batlamyus'un Arapça tercümesi de 1465'de sona erdi[121]. İtalyan ressamı G. Bellini'yi de sarayına dâvet ederek güzel tablolar yaptırmıştır. Harap olan ve nüfûsu boşalmış İstanbul'u hummalı bir imar ve ilim hareketi ile, daha kendi zamanında, imparatorluğa ve dâvasına lâyık bir şehir haline getirdi. Fâtih kendi eseri saydığı İstanbul'u surları, Yedikulesi, su tesisleri, çeşmeleri, medreseleri (müsbet ilimlerle mücehhez), hastahane ve imâretleri, Eyüp mamûresi, eski ve yeni (Topkapı) sarayları, *Sûr-i Sultanî*, câmileri, Rumeli Hisârı, Bedestân'ı ile inşa ve imar etti. Harap olan şehrin yüzü güldü. Anadolu'dan getirttiği halklarla nüfusunu çoğalttı. Vezirleri ve halefleri zamanındaki medenî faaliyetlerle İstanbul hakikaten dünya merkezi halini aldı[122]. Fâtih *Kânun-nâme*'si ve şiirlerini toplayan dîvânı ile de hukuk ve edebiyat sahasında mevki alır.

İstanbul fethi Türk-İslâm dünyası ve medeniyet için ne kadar mesud bir hâdise idiyse Ortodoks milletler ve husûsiyle Rumlar için de o derece memnûniyet uyandırmıştı. Yukarıda işâret ettiğimiz gibi Katolik garbe karşı nefret ve katolik olmak, dinlerini kaybetmek korkusu Rumlar için çok büyüktü. Nitekim Profesör P. Wittek'e göre İstanbul'da papaya karşı uyanan nefrete ve imparatora karşı başgösteren protestolara vâkıf olan Fâtih Sultan Mehmed bir *İslâm gazisi* olmasa idi gayesinin *Rum kilisesini kurtarmak* olduğunu dahi ilân edebilirdi. Zira müsamahakâr ve âdil bir sultan tanrılaştırılmış bir imparatordan daha iyi idi ve müzaheretinden faydalanılabilirdi[123]. Hıristiyan

[119] *Selçuklular tarihi*, s. 335.
[120] Taşköprülü-zâde s. 103-104.
[121] Kritovulos, *History of Mehmed* II, s. 209-210.
[122] Fâtih devrinde fikir hayatı için Bak. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde ilim*, İstanbul 1943, s. 18-44. İmâr İşleri için İstanbul, *İA*.
[123] P. Wittek, *Feth-i Mübîn*, s. 208-209.

Avrupa ise, Haçlı seferlerine rağmen, Türklerden ziyâde Bizanslılardan nefret ediyordu. Hattâ Türk tehdidi olmasa idi, bazı beyanlara uygun olarak, fetihten dolayı memnûniyet bile gösterebilirdi. Nitekim Türklere karşı taassuba rağmen, Hıristiyan dünyası İstanbul fethi üzerinde ciddî bir alâka göstermemiş; sadece bir takım kilise ve manastır mensupları arasında bazı teessür hisleri doğmuştu. Yukarıda da kaydettiğimiz gibi Bizans'ta ve Avrupa'da sabit olan bu duruma rağmen bilâhare İstanbul'un fâtihlerine karşı uyanan husûmet ve girişilen isnatlar emperyalizmle karışık yeni bir taassupla ilgili idi. Tarih ilmi ve insanlık duygularının gelişmesi ile bu taassup ve iftiralar biraz kırıldı ise de en ciddî âlimlerin eserlerinde bile hissî gayret ve ifadeler yine de devam etti. Hattâ ciddî bazı tarihçiler ve Bizans mütehassısları Türklere karşı garez ve düşmanlıklarını, 500'üncü fetih yıldönümü münasebetiyle ifade ederlerken, tarafsızlar Slav'ların Türklerden ziyâde Bizanslılara karşı düşmanlıklarını meydana koyuyor; *Balkan milletlerinin kültürel inkişaflarının Türk devrinde devam ettiğini* söylüyorlar. Nitekim bu husûsa işâret eden bir tarihçi: "Bizans'ın vârisi olmak dâvasında bulunan Ruslar da bu durumda olup fetihten önce Patrik-hâne'den ayrılmış ve kendi kiliselerini kurmuşlardı. Moskova metropoliti, 1490 yılında, III. İvan'a takdim ettiği bir kitapta 'İstanbul büyük günâhları yüzünden sukut etti. İkinci Roma'nın düşmesi üzerine Moskova üçüncü Roma olacaktır' düşüncesini kaydederken öte yandan da fethin on beş asırlık Hıristiyan imanını yıktığı için büyük bir ehemmiyet taşıdığını, tahribkâr neticeler doğurduğunu ve Hıristiyanlığın tek bir imparatorluk altında birleşmesi fikrine meş'ûm bir darbe vurduğunu" söyler; böylece kendi his ve delilleriyle tenâkuza düşer[124]. Gerçekten bu gibi âlimler hâlâ Hıristiyanlık hisleri ve Bizans hasreti içinde sun'î mersiyeler yazmakta ve Türk fethi ve medeniyetine karşı objektif görüşlerden mahrum kalmaktadırlar. Yunanlılar ise, tamamiyle marazî bir ruh hâleti içerisinde, mâtem yaparken eski efsâneleri tersine çevirerek Türkler aleyhinde hayalî zaferlere malzeme hazırlamaktadırlar.

Türkler, hasretini çektikleri bu "**Mübârek belde**"ye sahip olduktan sonra da, asırlarca, onun daha fazla âşıkı olarak yaşadılar. Osmanlılar azamet ve mefkûrelerini sanat hâlinde ifade eden muhteşem câmileri, Allaha yaklaşmak isteyen zarif minareleri, yüksek edebiyatları, ruhlarının derinliklerinden gelen heybetli müzikleri, tabiî güzellikleri ve ince zevkleri ile bu şehre hayran kaldılar ve bu duygularını, fetihten bugüne kadar şiirleri ile terennüm ettiler:

[124] R. R. Betts. *İstanbul Dergisi*, II, s. 193-198.

Olupdur dâr-ı ilm u ra'fet u cûd
Ne kim maksûd ise anda mevcûd
Ulûm ehlidür onda ademi hep
Mübârek tal'at u pâkîze meşreb

XVI'ıncı asrın meşhûr tarihçisi Hoca Sadeddin, Sultan Mehmed'in hediye ettiği bu şehrin sûrlarını *gümüş kemere, kurşun kubbelerini* denize *yelken açmış gemilere* benzetirken sûrları *güneşi* muhafaza *eden kumandan, yıldızların da muhafız asker* olarak düşünür; şehrin toprağını altınla müsavi sayar ve bu beldeyi imânın da karargâhı gösterir. İrfan sahiplerinin yurdu olan bu cennet beldeye girenlerin oradan ayrılmak istemediklerini belirtir[125].

Yâr gibi o şehr-i meh-peyker,
Kuşanır sûrdan gümüşlü kemer.
Ana dizdâr ise güneş yeridür,
Encüm ol kal'ade hisâr eridir.
Kurşun örtülü kubbeler yer-yer,
Yelken açmış gemilere benzer.
Hak bu kim yüzü suyudur dehrin,
Yok nazîri cihânda ol şehrin.
Aceb yer var mı İstanbul'a benzer,
Ki yeksân ola onda hâk ile zer;
Safa-bahş-i kulûb ola fezâsı,
Gönüller ekliye âb-u havâsı;
Makarr-ı emîn ola hem dâr-ı imân,
Ola âsûde anda ehl-i irfân;
Budur varsa cennet der görenler,
Ki çıkmak istemez ana girenler;
Şehr-i Dârâ kadem Sultan Muhammed,
Virelden ol diyâra izz-i semmed.

Aynı asra aid Tâcı-zâde Cafer Çelebi İstanbul'u, semtlerini; kale ve sûrlarını, sarayları, camileri, medreseleri, imâretleri, hastahaneleri, Eyüp ve Fâtih türbelerini, gezinti yerlerini birer birer tasvir eder:

Ebû Eyyûb-i Ensârî gazâya,
Azimet edüp inmişti buraya,
Guzzât ile bu şehre gelmiş idi,
Şehîd olub bu yerde kalmış idi.

[125] *Tâc ut-tevârih*, I, s. 430-431.
Fâtihe ve İstanbul'a aid bazı şiirler A. Halet Çelebi tarafından "*Dîvân şiirinde İstanbul*" adlı eserde (İstanbul 1953) toplanmıştır. Alınan manzûme için bak. s. 29. Başka bir mektuba göre iskender. Dara ve kisrâlar "*Allah yolunda gazi*" olan Hâkanın hadem ve haşemi idi. (N. Lugal ve A. Erzi, *İstanbul dergisi*, H, 177).

Var idi ol asr bir şeyh-i ârif,
Adı Ak-şems idi şems ül-mâarif,
Olub tâlib mesûbât-i cihânda,
Bile bulunmuş idi bu gazâda.

Alınur deyü şeyh idüb işâret,
Şeh-i devrâne kılmışdı beşâret,
Şehin olmuşdu muhkem itikadı,
Var idi her sözüne itimadı.

Türk-İslâm cihân hâkimiyeti şuûr ve gururunu duyarak tarih hasretini çeken büyük şâir Yahya Kemal "Yeniçeriye gazel"inde İstanbul fethine katılan gazileri ne güzel tebcil eder:

Vur pençe-i Alî-deki şemşîr aşkına,
Gülbanki âsumânı tutan pîr aşkına,
Ey leşker-i müfettih ül-ebvâb, vur bugün,
Feth-i Mübîn-i zâmin tebşîr aşkına;
Vur deyr-i küfrün üstüne rekz-i hilâl için,
Gelmiş bu pâdişâh-i Cihângîr aşkına;
Düşsün çeleng-i Rûm'un, eğilsün ser-i Firenk,
Vur Türk'ü gönderen Yed-i takdîr aşkına;
Vur rûh-i pür futûf-i Muhammed'le yekzebân,
Fecr-i hücûm içindeki tekbîr aşkına.

Büyük şâir Abdülhak Hâmid bütün bir milleti Fâtih'in türbedarı göstermekle fethin azametine uygun bir büyük eser vücûda getirmiştir:

Her kûşesinde dehrin, nâm-i beka nisânn,
Şâyestedir denilse âlem senin mezârın.
Sensin ki ol Şehinşâh bu ümmet-i necîbe,
Emsâr bahşişindir, ebhâr yâdigârın.
Beyt-i Hudâ'ya konmuş câhın mutâ-i İslâm,
Durmuş başında bekler, bir kavm türbedârın.

İstanbul'a girişte Fâtih'in yanında bulunan Dursun Bey hayran olduğu Pâdişâhın ismi ve büyük eseri dolayısiyle Hazreti Muhammed ile onun arasında bir bağlantı kuran bir kıtasında: Hazreti Muhammed'in peygamberlik kapısını kapadığım, Fâtih Mehmed'in rahmet (fetih) kapısını açtığını; o Muhammed'i Allahın insanlara rehber yaptığını, bu Muhammed'in dindarlık alâmeti olduğunu; o Muhammed âlemlerin rahmeti, bu Muhammed halka "Tanrı"nm gölgesi olduğunu söyler.[126]

[126] *Târih-i Ebü'l-Feth*, s. 56.

Türk tarihi ve medeniyetinin zübdesi olan İstanbul'un işgalinde müteessir olan Şâir Emin Bülend:

Ey bunca zaferler taşıyan cephe-i satvet,
Doğrul, yed-i vahşetle eğilmiş ser-i millet.
Ey şanlı duvarlar, sen ölmez kule bir gün,
Berkinle görün, sen niye nisyâna gömüldün.
Sen ki cebininde gezer bin ulu kartal,
Bir seng-i mezar olma, bugün tâk-ı zafer kal.
Hürmet sana, bânine, mukaddes şühedâna,
Hürmet seni mahveylemeyen dest-i zamana.

7. İslâm Birliği ve Halifelik

"Biz Allah tarafından memur olmadıkça bir sefere gitmeyiz."
"Ben cihângirliğe alışmış iken siz himmetimi küçük bir adanın (Rodos) fethine hasretmek istiyorsunuz."

(Yavuz Selim)

FÂTİH SULTAN MEHMED İstanbul'u kendi hâkimiyetinin merkezi yapmak isterken şarkta İslâm dünyasına ve Hilâfete sahip olmak, garpte Papalığı ve Roma'yı da alıp dünya birliği ve nizâmı kurmak istiyordu. Fakat onun yerine geçen oğlu II. Bayezid zamanında, bir kaç mühim sefer ve zaferine rağmen, devletin kudreti ve yayılmasında bir durgunluk baş göstermiştir. Pâdişâh sofu ve "**veli**" tabiatlı idi. Bayezid meydanında kendi külliyesiyle birlikte câmiinin inşası bitince Bayezid: "Her kim ömrü boyunca ikindi ve akşam namazlarının sünnetlerini terk etmemiş ise ilk cuma namazında o imam olsun" buyurmuştu. Bu hususta kendisinden başka kimse çıkmamış; hazerde ve seferde hiç bir sünneti bırakmadığı için namazı kendisi kıldırmıştır[127]. Onun bu hüviyeti ilim ve imanın yükselişinde müessir olmuş; müstakbel cihâdın manevî hazırlığı ve kültür hamlesi vukubulmuştu. Bayezid'in mührünü taşıyan sayısız yazma eserin Türkiye ve Avrupa kütüphanelerinde bulunması da onun kültür faaliyetleri arasında derhal dikkati çekmektedir. Bununla beraber onun atâleti İran ve Şarkî Anadolu'da yeni bir devlet kuran Şâh İsmâil'in Anadolu'da tehlikeli faaliyetlere girişmesine fırsat vermişti.

Filhakika Safevî devleti bir Şiî tarîkati üzerinde kurulmuş; babaları gibi bir şeyh olan Şâh İsmâil de Osmanlılar gibi Türk olup Türkmen kabilelerine dayanmıştı. Fakat Osmanlar ne kadar bir dinî müsamahaya sâhip idi ve he-

[127] Evliyâ Çelebi, I, s. 143.

men bütün tarikatleri, tasavvuf esasında İslâm ve devlet birliği etrafında topladı ise Safevî devleti de buna mukabil o derece Şiî taassubu ile hareket ediyor; Sünniliği yok etmek için her türlü cebri ve zulmü yapıyordu. Bununla beraber Şâh kendi güzel şiirleri, alevî şâir ve propagandacıları vasıtasiyle Anadolu'ya nüfuz ediyor; bu memleketi de hâkimiyeti altına alıp Osmanlı devletini yıkmak ve burada da Sünnileri imha etmek istiyordu. Böylece Türk tarihinde, ilk defa olarak, *mezhep taassubu*na dayanan ve diğer mezheplere hayat hakkı tanımayan bir siyasî mücadele başlıyordu. Bu sûretle Türkiye, Memlûkler; Türkistan ve Hindistan Türk devletleri arasında ve hepsinden farklı ve nifak âmili bir yeni imparatorluk meydana çıkmıştı. Şâh İsmâil mezhep taassubu ile Osmanlı devletine karşı Timur'dan daha kuvvetli bir manevî silâha sahip bulunduğuna ve bu sâyede Anadolu'ya da hâkim olacağına inanıyordu.

Yavuz Sultan Selim Trabzon valisi iken Şâh İsmâil'in (1502-1524), bu siyasî-dinî faaliyetleri ile, nasıl bir tehlike teşkil ettiğini görüyor; ara sıra giriştiği akınlarla zaferler kazanıyor; fakat büyük çapta bir harekete imkân bulamadığı ve babasının da atâleti devam ettiği için kendini tutamıyordu. Şâh İsmâil bir yandan Anadolu alevîlerini kendine bağlıyor; Bayezid'in onların Erdebil'i ziyâretlere müsaadesinden faydalanarak devleti içeriden çökertmeye çalışıyor; öte yandan Mısır Memlûklerini rakîb Osmanlılar aleyhinde kışkırtıyordu. Bu huzûrsuzluk orduda ve umumî efkârda da hissedilmiş; Yavuz'un kahramanlığı herkesi kendisine bağlamıştı. İşte şezhâde Selim'i tahtı süratle babasından devralmaya mecbur eden sebep bu idi. Gerçekten Yavuz Sultan Selim kudreti, cesareti, iman ve mefkûresi ile cihângir Osmanlı pâdişâhları arasında da müstesna bir mevkie sahip idi. O bu vasıfları, yıldırım gibi süratle kıtaları fethi ve kısa süren saltanatı ile de Anadolu fâtihi Alp Arslan'a çok benziyordu. Osmanlı tahtına sahip olunca (1512-1520) ilk seferini, Anadolu'yu ve hattâ devleti kurtarmak için, Şâh İsmâil'e karşı yapması tabiî idi. Gerçekten Eyüp ve diğer türbelerde zafer dualarını yaptıktan sonra ordusiyle harekete geçen Sultan Selim yolda yakalanan Şâh'ın casusu Kılıç ile harp ilânını ifade eden mektubunu Safevî hükümdarına gönderdi. Bu mektupta Şâh İsmâil'e İslâmiyetten ayrılıp küfür ve zındıklığa saptığını, müslümanlara zulüm, cami ve türbeleri tahrip ettiğini, bütün ilim ve din adamlarının fetvâlariyle bu gibilerin imhası gerektiğini ve bu sebeple de *Allahın emirlerini* yerine getirmek ve kendisinin Anadolu'da siyasî ve dinî tahrib emellerine son vermek maksadiyle ordusu başında yola çıktığını bildiriyordu. Osmanlı ordusu İzmit, Seyyid Gazi, Konya, Kayseri ve Sivas yolu ile Erzurum'a vardı. Türkmenler Yavuz'un ordusunu uzun yolculukla ve iâşe imkânsızlık-

ları ile karşılaştırmak için her tarafı yangın ile harâbeye çevirmiş; fakat kuvvetli bir menzil teşkilâtı sâyesinde ordu ilerlemeye devam etmiş; Trabzon ve deniz yoluyla beslenme imkânlarını kullanmıştı.

Bununla beraber düşman bir türlü meydana çıkmıyor; askerler yoruluyor; geri dönmek arzu ve düşünceleri gelişiyordu. Ordu içinde bulunan alevîler bu durumdan faydalanarak askerler arasında huzûrsuzluğu arttırıyorlardı. Nitekim küstahlık, Pâdişâhın otağı önünde tezahürata kadar varmış; hattâ geceleyin onun çadırına kurşun bile atılmıştı. Fakat kahraman pâdişâh atına bindi ve asker içine girdi: "*Zayıflar, aile hasretine dayanamıyanlar geri dönsün;* onların bana lüzumu yoktur. Erkek olanlar benimle gelsin. Ben yalnız da olsam giderim" diyor ve atım ileri sürüyordu. Ordu bu hareketi karşısında Yavuz'un arkasında yürüdü. Şâh'ın meydana çıkmaması yüzünden devam eden kararsızlığa nihayet vermek maksadiyle Pâdişâh ikinci mektubunu gönderdi. Bununla Şâh tahrik ediliyor; *hükümdarların* memleketleri *nâmusları* olduğunu, erkek olanlar kendi hudutlarına yabancıları koymadığını, Şâhın meydan okumasına rağmen bir türlü sahneye çıkmadığını söylüyor ve ona, hükümdarlığı bırakıp babadan kalma *dervişliğe dönmesi için*, hırka ve **kaftan** gönderiyordu. Bu sözler Şâh İsmâil üzerinde tesir yapmıştı. Esasen o Osmanlı ordusunun kâfi derecede yorgun bulunduğunu hesaba katarak muharebeyi kabul etti. İki ordu, İran'ın payitahtı olan Tebriz yolunda, Çaldıran ovasında, 23 Ağustos 1514'de karşılaştı. Yavuz ve ordusunun kudreti, *ateşli silâhların* üstünlüğü sâyesinde İran ordusu imha edildi. Bir çok kumandan ve Şâh İsmail'in zevcesi de esirler arasında idi. Yavuz Selim Tebriz'e girdi. Şehirde camileri tâmir etti; para bastırdı ve Sünnîlere huzûr verdi. Sultan Selim bu zaferini İstanbul idaresine memur ettiği oğlu Süleyman'a, Kırım Hanına, Mısır Sultanına ve Venedik'e **fetih-nâme**lerle bildirdi. Pâdişâh ordusunu Karabağ ovasında kışlayarak kaçmış bulunan Şâh İsmâil'i yakalamak ve İran'ı tamamiyle fesattan kurtarmak niyetinde idi. Lâkin yine yeniçerilerin huzûrsuzluğu ve İstanbul'a dönme arzuları onu bu kararından vaz geçirmeğe mecbur bıraktı. Bununla beraber bu zafer ile Osmanlı hududu Fırat'tan Azerbaycan'a ve İran içlerine kadar uzadı. Şark vilâyetleri de ilhak edildi. Şiî taassubunu yok etmek, Sünnîleri kurtarmak maksadiyle İran'ı fethetmeyi ikinci bir seferine bıraktı[128].

[128] Millî şâir Yahya Kemal "*Selim-nâme*"sinde dünyaya nizâm vermek ve Türk-İslâm Cihân hâkimiyetini kurmak isteyen Yavuz'un seferlerine katılır; onun *Nizâm-ı âlem* fikri ve irâdesinin ilâhî bir emir olduğunu söyler:

Yavuz Sultan Selim'in ikinci büyük seferi Memlûklere karşı oldu. Bu da onun İslâm ve cihângirlik dâvasının bir icabı idi. Gerçekten Memlûkler Osmanlı devletinin kuvvetlenmesinden endişe ediyor ve bu sebeple de "**Kızılbaş**" Şâh İsmail ile Osmanlılara karşı birleşiyordu. Türk fetihlerinde cihân hâkimiyeti mefkûresi rol oynamakla beraber, Hâkan ve sultanlar İslâm hukuku ve Türk töresine göre, meşru bir sebep olmadıkça, İslâmiyet ve devletleri tecâvüze maruz kalmadıkça harbe girişemiyorlardı. İran'a karşı açılan sefer, sebebi nasıl İslâmiyetin ve devletin tecâvüze uğraması dolayısiyle din adamlarının fetvasına dayanıyordu ise, Mısır'a karşı da aynı sebep mevcut idi. Zira Memlûk hükümeti, Osmanlıların kuvvetlenmesi ve yayılması karşısında "**mülhid**" Safevîlerle ittifak etmişti. Bu sebeple *Zenbilli Ali Efendi* gibi büyük bir Şeyhülislâm Mısır seferini meşrûlaşdıran bir fetvâ vermişti. II. Selim zamanında Kıbrıs seferi de hem Venediklilerin Türk gemilerine tecâvüzleri, ve hem de bu adanın eskiden İslâmlara aid olması dolayısiyle Ebu's-Suûd'un fetvasına dayanıyordu. Fakat Yavuz Sultan Selim gibi cihângir ve dindar bir pâdişâh Mısır-Suriye seferini, aynı zamanda, *ilâhî bir emir* sayıyordu. Zira Pâdişâha nakledilen bir rüya tebşirine göre Hazreti Muhammed ve dört halifesi, Hazreti Ali vâsıtasiyle, kendisine selâm gönderir: "*Kalkıp gelsin, Haremeyn hizmeti ona buyurulmuştur*" işareti verilir. Bu müjde haberini dinleyen *Yavuz'un gözlerinden yaş gelir*. Bunun üzerine dindar ve kah-

Devr-i futûhu sûr-i Sirâfil müjdeler
Hak'dan nizâm-i âlemi te'mine er gelür
Rûy-i zemîni tâbi-i fermanı kılmağa
Sultan Selim Han gibi bir şîr-i ner gelür
Tebriz'e doğru çıktı sefer şâhrâhına
Ervâh peyrev oldu cihân pâdişâhına
At üzre geçtiğin göricek leşker-i guzât
Ram oldu şîrler yâvuz nigâhına
Yekser gazâ kılıncı kuşanmış bir ümmetin
Câlis budur erîke-i âlem-penâhına
Munkad edip serîrine maşrıkla mağribi
Bir devlet armağan edecektir ilâhına

Şâir Büyük Selim'in bir Tanrı'sı olan insanların birleşmesi için cihâd yaptığını söyler:

Tevhîd için bu halkı döğüşmüş yiğitlerin
Yüz şehre rekzedildi muzaffer livâları
Bir kutba bağlı cümle gönüller bir olmalı
Mâdâm kâinâtta birdir Hudâları
Her kişverinde kırmağa zincir-i Şia'yı
Azmetti askerin ulu kişver-güşâları
Tevhîde koşmuş ehl-i cihâdın birer birer
Zer hatla tâk-ı Arş'a yazılsun gazâları

raman pâdişâh: "**Biz demez miyiz, ki bir cânibe memur olmadan hareket etmemişüz. Ecdâdımız vilâyetten behremend olup kerâmetleri vardı**" ifadesiyle, eski Türk hâkan ve sultanları gibi ve şüphesiz daha büyük bir kudret ve derin imanla, Osmanlı pâdişâhlarının da *ilâhî irade* ile teyid olunduklarına ve evliya kudretine sahip bulunduklarına inanıyordu. Nitekim Molla Şemseddin de: "*İslâm sultanı olan Osmanlı hânedanı Hakk'ın nazarındadır. Selim Han dahı daire-i evliyadan taşra değildir*" diyordu. Başka birisi de Yavuz Selim hakkında: "**Rûhâniyetten behremend olduklarına müteallik kelâmın tevâfuku ile pâdişâhın kerâmeti tasdik edilmiştir**" mütalâasında bulunuyordu[129].

Filhakika Osman Gazi'den beri Osmanlı pâdişâhları hep evliya ile birlikte yaşamış; onların dualarını almış; ve bizzat kendilerine de kerâmetler atfolunmuştur. Osman Gazi kendi rüyası ve Şeyh Edebâli'nin tebşiri ile cihângir bir devlet kuracağına inanıyordu. Geyikli Baba da Orhan Gazi'ye: "**Eşiğiniz havass ve avâm'ın ziyâretgâhı ve kıblegâhı olsun**" niyâzında bulunmuş; Sultan da babaya cami, zâviye ve türbe yaptırmıştı. Bu velinin Bursa'da türbesi büyük bir ziyaretgâh idi. Evinin yanında diktiği kavak ağacının yükselmesi de Osman Gazi'nin rüyasına göre Osmanlı devletinin azametine ve uzun ömrüne bir delil sayılmıştı[130]. Sultan *Murad Gazi'nin* câmi ile alâkalı *kerâmetleri* de rivâyet edilmiştir[131]. Yıldırım Bayezid ve II. Murad Gazi'nin cihâdları ve büyük muzafferiyetleri de Emîr Sultanın dua ve kerâmetlerine atfolunuyordu. Fâtih Sultan Mehmed zaten Hazreti Peygamberin tebşîr ve tebciline mazhar bulunuyor; II. Bayezid ise artık "**velilik**" sıfatı ile tanınıyordu. Yavuz Sultan Selim ise çok yüksek manevî vasıfları ve İslâm ruhu ile milletin kalbinde yerleşmişti. Osmanlı pâdişâhlarının din ve cihâd yolunda hizmetleri o kadar büyük, âlim, veli ve şeyhlerle kaynaşmaları o derece kuvvetli idi ki bunların bir çoğu dünya zevklerinden uzak kalmış; sadece **din** ve **devlet**, **mülk** (vatan) ve **millet** uğrunda yaşamışlar ve bu sebeple de hayatları bir ruhâniyet hâlesi ile çevrilmişti. Bu durumda kendilerine kerâmet ve velilik sıfatlarının atfını artık tabiî bulmak iktiza eder. **Dede-Korkut** kitabının *Dünya hâkimiyetini Kayı boyuna ve Osmanlı hânedânına* tebşîr etmesi de göçebe Türkmenlerin inanç ve duygularına tercüman olmuştur. Bu sebepledir,

---

[129] Hoca Saadeddin, *Selim-nâme (Tâc-üt-tevarih zeyli)* II, s. 608, 609, 612; Mısır'a karşı seferin fetvası için bak. *Bedâyi*, s. 467a, Kıbrıs seferi için, Peçevî I, s. 487. Anadolu'daki Şiî propagandası, Osmanlı efkârı ve dinî fetvalar münâsebetiyle bak. Şahabeddin Tekindağ, "Yavuz'un İran seferi", *Edebiyat Fak. Tarih dergisi*, XVII, 22 (1967), s. 50-58.

[130] Taşköprülü-zâde, s. 30, 32; Âşık Paşa-zâde, s. 196.

[131] *Tâc-üt-tevârih*, II, s. 124-125.

ki İslâm dünyasında kudsiyet kazanan üç büyük hânedan, *Âl-i Resûl* (Abbasîler), *Âl-i Selçuk ve Âl-i Osman*, arasında sonuncusu daha yüksek ve müstesna bir mevkie sahiptir. Gerçi Abbâsî halifeleri ve Selçuklu sultanları arasında da büyük ve çok dindar şahsiyetler çıkmıştır. Lâkin Osmanlı hânedanı kadar birbiri ardınca bu kadar büyük insan tarihin de şâhidi olmadığı bir istisnadır. Bu sebeple meselâ Bizans'ta bir takım kuvvetli kumandanlar tahtı elde etmiş ve kolaylıkla yeni hânedanlar kurmuşlardır. Fakat İslâm ve Türk dünyasında böyle bir teşebbüs asla akla gelmemiş; Müslüman ve Hıristiyan halkların devlete ve onun temsilcisi Pâdişâha karşı isyanları düşünülmemiştir. Bu münasebetle meselâ **Celâlî** isyanlarını da Pâdişâh ve devletle alâkalı saymamak gerektir. Bu umûmî durum tarih boyunca devletin mukaddes tanınmasına ve halk arasında pâdişâhların "**Yedi Evliya**" kudretinde sayılmasına sebep olmuştur.

Yavuz Sultan Selim, maddî-manevî kudretin tam bir mümessili olarak, Şâh üzerine sefer yapmıştı. Askerlerin bozgunluğu ve mırıldanmaları dolayısiyle İran'dan dönüşü onu çok müteessir etmiş ve "**ol mülhidin** (Şâh İsmail'in) **yok edilmesi**" mümkün olamamış ve erken İstanbul'a gelmesi bu teşebbüsü tamamlamayı başka zamana bırakmıştı[132]. O, bir darbede Şâh İsmail'i saf haricî kıldıktan sonra, yıldırım sürati ile, Mısır ordularını, 24 Ağustos 1516'da, Merc-i Dâbık'da ve 26 Mart 1517'de Rîdâniye'de kazandığı zaferleri ile imha etti. Artık Memlûk devleti kalmamış; bütün Arap ülkeleri Yavuz'un hâkimiyetine girmişti. Bu durum üzerine Mekke ve Medine emîri mukaddes şehirlerin anahtarlarını **Sâhib ül-Haremeyn** unvanı ile Yavuz Sultan Selim'e teslim etti. Fakat dindar pâdişâh bu unvanı bir saygısızlık saydı; onu **Hâdim ül-Haremeyn** şekline çevirerek aldı ve evlâtlarına böylece miras bıraktı. O, mukaddes beldelere erişmek için Mısır'da ikametini uzatınca yine askerler arasında vatan hasretile dedi-kodular başgöstermiş; kimse Pâdişâh kadar fedakârlığa katlanamamıştı. Rum-eli askerinin vatan hasreti türküsünü dinleyen Kemal Paşa-zâde bunu pâdişâha arzedince o da: "**Ben Hâdîm ül-Haremeyn olmak için bekledim. Şimdi muradım hâsıl oldu; vatana azimet ederiz**" cevabını verdi; ordu ve donanma İstanbul'a hareket etti[133].

Yavuz Sultan Selim'in, Çaldıran seferi gibi, Mısır seferine ait ruz-nâmesi de kayda şâyândır. Filhakika Edirne'den İstanbul'a gelen Pâdi-

[132] Reis ül-Küttâb Hüseyin, *Bedâyi'ul-Vakayi*, s. 435a.

[133] Hoca Saadeddin, II, s. 615; Bedâyi', 484b. Askerlerin şarkısı şu idi:

Nemiz kaldı bizim mülk-i Arab'de
Nice bir dururuz Şam u Haleb'de
Cihân halkı kamu îş u tarabde
Gel ahi gidelüm Rûm illerine

şâh bu seferler esnasında Eyüp, Fâtih ve Bayezid türbelerini ziyâret ve dua ettikten sonra; ordusiyle harekete girişiyor; Anadolu'da İslâm kahramanı Seydi Gazi'nin türbesinde kurbanlar kesip niyazda bulunuyordu. Konya'ya varınca Celâleddin-i Rûmî ve diğer evliya türbelerini, Kayseri'de de aynı ziyâretleri yaptı. Halep'te *Sultan öyüğü*(**Tell-Sultan**)nde ordugâh kurması da kayda şâyândır. Zira bu isim Alp Arslan'ın orada karargâh kurmasiyle alâkalı idi ve iki büyük Türk kahramanının burada da birleşmesi güzel bir tesadüf oldu. Şam'da Emevî camiini, evliya ve peygamber türbelerini, bu arada Muhiddîn-i Arabî ve Türk filozofu Fârâbî'nin mezarlarını ziyâret etti. Emevî camiinde Hazreti Osman'a ait Kur'an'a yüz sürdü. Muhiddîn-i Arabî'nin mezarını keşfi de *Pâdişâha bir kerâmet* atfına sebep oldu ve ona bir türbe inşa ettirdi. Ordunun hareketi esnasında Kudüs ve Halil ul-Rahmân ziyâret-gâhlarını da ihmal etmedi[134]. Mısır seferinin çok mühim bir neticesi de Hilâfetin Araplardan Türklere intikali idi. Filhakika Bağdad'ın tahribi ve Abbasî devletinin ortadan kalkması üzerine bu hânedandan Mısır'a sığınan Mustansır orada büyük Memlûk sultanı Bay-bars tarafından, 1261'de, Halife tanınmış ve maddî hiç bir kudreti olmayan Halifelik bir gölge halinde Selim'e kadar devam etmişti. Türk Pâdişâhı son Abbâsî halifesi olan Mütevekkil'i beraberinde İstanbul'a getirip Ayasofya'da yapılan bir merasimle Hilâfeti ve mukaddes emânetleri devralmış; bu sûretle İslâm halifeliği Abbâsîlerden Osmanlılara geçmiştir. Esasen Hilâfet şartlarına göre, bu gölge insanların değil, İslâm dâvasına sahip ve kudretli Osmanlı sultanlarının fiilen olduğu gibi hukuken de halife olmaları gerekiyordu. Böylece Selçuklular devrinde maddî kudret sultanlara, manevî otorite de halifelere ait iken *Osmanlılar saltanat ve hilâfeti birleştirmekle* İslâmın hilâfet şartlarını da yerine getirmişlerdi. Bu iki makamın birleşmesi Türk-İslâm mefkûresinin yükselmesinde büyük bir merhale teşkil etti. Zira bundan sonra Osmanlı pâdişâhları artık İslâm dünyasının maddî-manevî rehberleri ve hâmileri oldular. Esasen Yavuz'un İran ve Mısır seferleri de İslâm idealiyle vukubulmuştu[135]. Selçuklular zamanında Türk sultanları Sünnî hilâfete hizmet ediyor ve onun nüfuzundan faydalanıyorlardı. Yavuz Selim hilâfet ile saltanatı kendi hânedanında birleştirmekle de Osmanlı Pâdişâhları *Türk cihân hâkimiyeti, Roma imparatorluğu* ve İslâm halifeliği mirasına sahip bulunuyordu. Bununla beraber halifelik siyasetinin daha fazla kullanılması II. Sultan Abdülhamid'e aiddir.

---

[134] Hoca Saadeddin, II, s. 512; Feridun Bey, *Münşeât*, I, s. 406-407, 432. Yavuz'un Sînâ çölünü ordusu ile geçmesi de hârikulâde bir hâdise idi.

[135] Hoca Saadeddin, II. s. 389.

Yavuz Sultan Selim Cihân hâkimiyeti dâvasında çok kudretli bir sîmâdır. Onun, kendisini Rodos seferine teşvik edenlere: "**Ben cihângirliğe alışmış iken siz himmetimi küçük bir adanın fethine hasretmek istiyorsunuz**" cevabı kendisini çok güzel ifade eder[136]. Bu azametli pâdişâhın İslâm Türk birliğini kurduktan sonra Avrupa'yı fetih niyeti ve hazırlıkları onun sonsuz kudretini gösterir. Vezir Lütfi Paşa'ya göre Yavuz "**Kemal Paşa-zâdeye demiş ki, tersaneyi üç yüz adet yaptırmak isterim**, tâ Hisar'dan Kâğıd-hâne-ye'dek olmak gerektir. **İnşallah niyetim feth-i Efrenciye**(Avrupa)dir, deyü buyurmuşlardır. Merhum Molla dahi **Pâdişâhım siz bir şehirde mukîmsiz** ki anın velî-nimeti **bahr**(deniz)dir. Bahr feth olmayınca ve gemi gelmeyince İstanbul mamur olmaz deyü buyurmuşlar. Merhum Sultan Selim'in ömrü seri zevâl olup hâtır-ı şerîfinde olan niyetleri mukadder ve müyesser olmadı" ifadeleri bu büyük cihângirin azim ve kararına uygun idi[137]. Onun Hindistan'ı da feth etmek niyetinde olduğu rivâyet edilir. Esasen Portekizlilerin Hind denizine hâkim olmaya ve İslâmın mukaddes şehirlerini tehdide başlamaları Mısırlılar kadar Osmanlı pâdişâhlarını da endişeye sevk etmiş; Fâtih ve Bayezid zamanında Mekke'ye "**Sürre**" alayı gönderilmesi ve Kızıl-deniz'de gemi inşa edilmesi Osmanlıların erkenden mukaddes beldelere karşı alâkalarını göstermişti. Hattâ Murad Gazi zamanında bile Osmanlı pâdişâhları mukaddes beldelerle alâkalanmışlar ve oralarda zengin vakıflar yaparak İslâmiyete karşı din duygularının icabını yapmışlardı. Yavuz'un İran ve Mısır zaferleri imparatorluğu İslâm birliği temelleri üzerine oturtmuş ve İstanbul'un Hilâfet merkezi hâline gelmesi bu gayeyi sağlamıştır. Artık bundan sonra Osmanlı pâdişâhları Sürre alayları ve büyük Haremeyn vakıfları ile mukaddes beldeleri altına boğmuşlar; azametli türbeler inşa etmişlerdi.

Yavuz Sultan Selim İslâm ülkelerinin fethinden sonra, bir gün vezir-i âzam Pîrî Paşa'yı çağırır: "*Pîrî lalam!* **Allahın emri ile Mısır'ı feth eyledik; Hadîm ül-Haremeyn** unvanı ile muazzez olduk. Her gittiğimiz tarafta fetih-

---

[136] Yahya Kemal Yavuz'un Çaldıran zaferinden sonra İslâm birliği mefkûresi ile bir seferde bütün Hilâfet ve Peygamber ülkelerini fethine de hayran olur:

Seyreylesün felek kaderin şehsuvarını
Fethetti bir seferde nebîler diyârını
Sahrâ-yı Mercidâbık'a nakşeylemiş kader
İslâm fikr-i vahdetinin kârzârını

Pâdişâh'ın Sinan Paşa'nın Ridâniye'de şehîd olması üzerine kederini de şu beyitlerle belirtir:

Gâzi vezîr-i a'zamı a'da şehîd edüp
Gûyâ büyük zaferden oldu intikam
On Mısr'a bir Sinan bedel olmazdı ey kazâ
Şevketlû pâdişâhı bu hâl etti telh-kâm

[137] *Âsaf-nâme*, İstanbul 1326, s. 21.

ler nasip oldu ve *emrimize muhalefet edecek kimse* kalmadı. Bu vaziyette **devletin zevâli ihtimali var mıdır**, deyü buyurmuşlar", vezir de cevabında: "*Yüce cedlerinizin koydukları kanun ve kaideler* icra olundukça bu *devletin zevâli muhaldir*" der ve "**evlâdlarınızın hilâfeti zamanında** akılsız vezir-i a'zam tâyin olunur; *rüşvet kapıları* açılarak mansıplar ehline verilmez; devlet işlerinde *kadınların hükmü* yürürse o zaman bu devletin ihtilâli" mukarrer olur diye ilâve eder. Bunun üzerine düşünceye dalan Yavuz Sultan Selim: "**Allahım bizi koru**" duasını yapar ve Pîrî Paşa'ya ihsanlarda bulunur[138]. Onun İslâm birliği siyaseti, kahramanlığı, dindarlığı ve büyük zaferleri, daha hayatta iken, hakkında bir takım kerâmet rivâyetlerinin teşekkülüne sebep oldu. O, rivâyete göre, Hazreti Peygamberin dâveti üzerine mukaddes beldelerin kurtarılması seferine girişti. Filistin çölünü geçerken ordu ve hayvanların karşılaştığı susuzluk büyük bir tehlike teşkil etmiş ve bu seferde bulunan Hasan Can'ın (Tarihçi Hoca Sa'deddin'in babası) rivâyetine göre *Pâdişâhın duasiyle yağmur yağmış* ve tehlike atlatılmıştır. Bu hâdise kendisi gibi dindar, kudretli ve muzaffer olup onun kadar saltanatı kısa süren Alp Arslan'ın Horasan çölünü geçerken aynı durumla karşılaşması ve *çadırında Allaha niyâzı* sâyesinde yağmur yağdırması hâdisesine benzer. Ona ait bir kerâmet de Şam'da Emevî camiinde görüştüğü ve duasını aldığı Şeyh Muhammed Bedahşî ile alâkalıdır. Filhakika Yavuz Sultan Selim şeyhin duasını talep edince şeyh ona: "*Siz ilâhî lûtfa mazhar ve müslümanların da sığınağısınız.* Bu sebeple biz kabule şâyân **sizin duanıza muhtacız**." cevabını verir; fakat yine de İslâmın sultanına dua eder. Pâdişâh Mısır'da iken rüyasında şeyhin kendisine vedâ ettiğini görür. Hasan Can: "*Bununla şeyhin ölümüne işaret olduğunu*" söyledim der. Hakikaten Şam'dan gelen **ulak** ölümün aynı günde vukubulduğunu bildirir[139]. Yavuz'un son bir kerâmeti rivâyeti de türbedârı ve Sultan Hamid ile alâkalıdır. Gerçekten onun türbedârı bir gün geçim sıkıntısı ile "Evliyadan olduğunu söylerler. Yıllarca türbedarlığını yaptım. Hâlâ yoksulluk içerisindeyim" der ve türbeye vurur. Ertesi gün Sultan Hamid türbedârı huzûruna çağırır ve türbede ne olduğunu sorar. Selim'in o gece Pâdişâha ihtarı olmuştu. Bunun üzerine hâdiseden haberi olduğunu anlayan türbedar yaptığını aynen nakleder. Bu münasebetle Pâdişâh onun her yıl ihtiyaçlarını toptan karşılayan bir irâde yazdırır.

Yavuz Sultan Selim'e "**Acem ve Arap fâtihi**" unvanını veriyorlardı. Dindarlığı ve adâleti yanında şiddet ve hiddeti ile de tanınmıştı. Devrin müftüsü veya şeyhülislâmı Zenbilli Ali Efendi onun bu mizacından gelen kararlarını

[138] Anonim *Kitâb-ı mustetâb*, hususî kütüphanemizde yazma, s. 68-70.

[139] *Selim-nâme*, s. 609; Ferîdun Bey, I, s. 432; Lütfi Paşa, *Tarih*, s. 254.

tâdilde ne derece âlim, dindar ve cesur idiyse pâdişâh da Şeriata ve âlimlere o nisbette saygılı idi. Yavuz büyük müftüye: "*Dünyada üçte birin selâmeti için üçte iki insanların idamının*" câiz olup olmadığını sorar. Ali Efendi: "**Büyük halel vâki ise mubah olur**" fetvasını verir. Fakat müftü bu fetvanın yüz elli kişiye gazablandığı için alındığım öğrenince onların idamının fetvaya uymadığını bildirdi ve müdahalede bulundu. Pâdişâh siyasete karışma hakkının olmadığını söyleyince Ali Efendi: "**Âhirete taallûku cihetiyle müdahale vazifemizdir**" cevabını verdi ve Pâdişâh da bu cezayı tatbikten vaz geçti[140]. Pâdişâhın bütün Hıristiyanları İslâm yapmak teşebbüsü daha büyük olup bu da büyük müftünün teşebbüsü ile durdurulmuştu. Filhakika İslâm ve cihân hâkimiyeti mefkûresiyle çırpınan büyük hâkan: "**Bütün dünyayı fethetmekten veya milletleri İslâma getirmekten hangisi daha makbûldür**" diye müftüye sorar. Zenbilli Ali Efendi *Müslüman olmalarının Allahın rızâsına daha uygun* bulunduğu fetvasını verir. Bunun üzerine Yavuz bütün hıristiyanların müslüman ve kiliselerin cami yapılmasını vezirine emreder. Müftü, tatbikattan önce, bundan haberdar olunca Kur'an'ın cebrî din değiştirmeye cevaz vermediğini (**Lâ ikrâh fi'd-din**), *Fâtih Sultan Mehmed'in fermanına* (ahid-nâmesine) de uygun bulunmadığını, dinî ve hukukî bakımdan bu teşebbüsün meşru olamayacağım ve fetvasının bu mânada verilmediğini beyan etti. Böylece Pâdişâh da çok arzu ettiği bir İslâmlaştırma teşebbüsünden vazgeçmeğe mecbur kaldı. Yukarıda görüldüğü üzere bir kısım kiliselerin camie tahvil edilmemesi Fâtih'in alâkalı yerlerde oturan Rumların muhasarada yardımlarını görmesi ile alâkalı olup İslâm hukukuna göre buraların bir nevi sulh yoluyla fethedildiğine ve bu sebeple de mâbedlerin eski halinde kalmaları hakkına delâlet ediyordu.

Yavuz müftüsüne çok hürmetkâr idi. Onu Anadolu veya Rum-eli kazaskerliğine tâyin etmek istedi ise o "**Emre uymak vacibtir;** lâkin, dâvaların karara bağlanmasında, mutad üzere, konulan, "**hakemtu**" (hükmettim) kelimesini kullanmamaya ahd eyledim" beyanı ile bu mevkii red etmiştir. Pâdişâhı sert kararlarında tâdil kudretini gösteren müftü bir defasında da ona selâm vermeden huzûrunu terk etmişti[141]. Onun müftü ile bu münasebetleri Fâtih'in Ak-Şemseddin ile, Melikşâh'm da Sandalî ile münasebetlerine benzer. Osmanlı sultanlarının büyük âlim ve şeyhlere hürmetleri hep aynı idi. Şemseddin Fenârî bir mahkeme esnasında *Yıldırım Bayezid'in şahâdetini* kabul etmez. Pâdişâh sebebini sorunca cemaati terk ettiğini söyler. Bunun üzerine Yıldırım ona bir köşk ve yanında bir cami inşa etti; içerisinde kendisine

[140] Hoca Saadeddin, II, s. 551-552.
[141] *Bedâyi*, s.401b-402b; Hammer IV, s. 265.

bir köşe (Hünkâr mahfeli) yaptı ve bundan sonra da artık şer'î özür olmadıkça cemaatle namazı terk etmedi[142].

Bu muhteşem pâdişâhın etrafı âlim, şâir ve şeyhlerle dolu idi. Sefer ve zaferleri bir vazife sayarak kudretini onlara sarf ediyor; fakat bu zamanlarda bile ilim ve edebiyatı terk etmiyordu. Yanında bulunan âlimleri telif ve tercümelere memur ederdi, ki dostu Kemal Paşa-zâde'nin Osmanlı tarihi de Yavuz'un emriyle yazılmıştı. Kendisi de her fırsatta kitap okur ve şiir yazardı[143]. Devrin büyük âlimi Kemal Paşa-zâde atını sürerken Pâdişâhın üzerine çamur sıçratınca çok üzülmüş; fakat haşmet ve azametin timsâli pâdişâh *âlimlerin çamuru ile iftihar ettiğini* ve kaftanını bu sebeple muhafaza edeceğini söylemişti. Âlimler gibi devlet adamlarının da kadrini bilirdi. Rîdâniye muharebesinde şehid olanlar arasında Sinan Paşa'yı kaybedince "*Mısır feth oldu, ama Sinan gitti*" diye feryâd etti. O, *dünyanın iki cihângire* kifâyet edecek kadar geniş olmadığını söyler; ömrünün dünyayı fethine vefâ etmiyeceği endişesini taşıdığı da rivâyet edilir. Mektup ve fermanlarında: "**Pâdişâh-ı Hilâfet-penâh, Sâye-i İlâh, Sultan Selim Şâh** ve **Hâkan-i a'zam, Sultan ül-berr ve'l-bahr, Şâhinşâh-i kişver-gîr, el-Müeyyed min'ind Allah, Ebû'l-Muzaffer Sultan Selim han, iftihâr-i Âl-i Osman**" unvan ve lâkabları onun azameti ile mütenasiptir ve *İlâhi irâde ile teyid* edildiğini, cihân hâkimiyetine inandığını belirtmektedir[144]. Pâdişâh israfa ve lükse de aleyhdar idi. Bir gün Şehzâde Süleyman (Kanunî) huzûruna çok süslü bir elbise ile girdiği zaman: "**Süleyman anan ne giysin!**" demiş; kendi askerlerinin demir ile, Mısır askerlerinin de ziynet ile süslü olduğunu görünce de hayret etmişti.

Dedesi Fâtih gibi o da sarayını resimlerle süslüyordu. Deniz kenarında inar ettiği köşkü seyrederken ressam (**musavvir**) hazırladığı Fâtih *resmini* Yavuz'a gösterdi. Fakat o: "**merhum bizi çocuk iken mübârek dizleri üstüne almışlardı**. Sûret-i şerifleri hayâlimdedir; **doğan burunlu** idiler. Bu nakkaş tamamca benzetememiş" demiş; dedesini tanıyan Ahi Çelebi'yi şâhid göstermiş ve Hasan Can da ayakta onu tasdik etmişti[145]. Çaldıran seferine giderken bazı Alevî reislerini tenkil etmesi de, taassubla değil, sadece devletin emniyeti ve Şâh İsmail ile işbirliği yapmaları ile ilgili idi. Türkiye Şîîleri kısmen Şâh İsmail'i tutarken İran Sünnîleri de onun zaferi ile bayram ediyorlardı. Zira Şâh İsmail İran Sünnîlerini zorla Şiî yaparken, diğer Türk hü-

[142] Taşköprülü-zâde, s. 50.

[143] *Türkî vu Farisî vu Tatarî nazmederdi nefis eş'ârî* (Saadeddin II, s. 398).

[144] Ferîdûn Bey, *I*, s. 367-369, 433. *Mısır seferinde para ihtiyacı hasıl olunca zengin* bir yahûdinin müsadere edilmesi teklif edilmiş; Yavuz meşru kazancından dolayı ona dokunulamaz cevabını vermişti (de la Janguière, *Hist. Emp. Ottoman*).

[145] *Selim-nâme*, II, s. 617;

kümdarları gibi, Yavuz mezhep hürriyetine müdahale etmiyordu. Şâh İsmail'in mezhep taassubuna ve zulmüne uğrayan Hâce-i İsfahânî bu sebeple Farsça ve Çağatayca yazdığı ve sunduğu şiirleri ile Yavuz'u ve zaferini tebcil ediyordu:

"Ey sevinç haberi getiren elçi! Muzaffer sultana şunu söylemeni dilerim: *Ey âlemin Pâdişâhı*! Sen Mustafa'nın Şeriatını dirilttin; dünya da senin minnetin altında kaldı. Şeriat Sultan Selim'in devleti sâyesinde yoluna girmiştir. Senin korkundan "**Kızıl börk**" (Şâh İsmail) tâcı baştan düşünce Fars ve Türk diyarlarında zelzele başladı. Bugün "*Tanrının ve Muhammed'in halifesi*" gibi kudsî sıfatlar ancak sana lâyıktır. Onu (Şâh İsmail'i) kahramanlık gününde çökertmezsen ve başını kesmezsen Kıyâmet gününde eteğine yapışırım. Ey dinin yardımcısı! Gel ve putları kır. Rum tahtına Acem ülkesini de kat; Peygamber haberlerine göre Şarkın ve Garbın pâdişâhı ol. *Sen ey dindar ve cihâna va'dolunan Zulkarneyn*, benim muradım hazine ve mal değil Allahın rızâsıdır". Farsça bu mealdeki şiirlerden sonra aynı şâirin Çağatayca yazılmış kasidesi de çok güzeldir. Bir kısım beyitlerini veriyoruz:[148]

Ey Süleyman sıfat u İsâ dem,
Ve'y nebî haslet u velî makdem;
Ey diyânet cihânıga sultan,
Şâh bin şâh u husrev-i devrân.
Çaldıng ey şeh cihânda kûs-i nevîd,
Yetti din ehlige sadâ-yi berîd;
Husrev-i dîn-penâh şâh Selîm,
Sadef-i dehr içinde dürr-i yetîm.
Bil, ki dîn ehlige emân sensin,
Mehdi-i Âhir üz-zaman sensin;
Bile kim sende yâr-i feth u zafer,
Kudret-i Hak durur ne fi'lî beşer;
Men dimem kim zemâne şâhısın,
Belki sen kudret-i İlâhîsin
Lütfeyle mening muradıma yet,
Dâd- hâhinim men imdî dâdıma yet;
Bâr idi meskenim Horasan'da,
Mülk-i Hârezm birle Balkan'da,
Gördim erse besî belâ-yi vatan,
Boldım ol mülkdin cilâ-yi vatan.
Sendin ümid-var'dur âlem,
Lütfige muntazır benî âdem.
İntizarıng çeker Horasanlık,
Kıl Horasan'da dahi sultanlık.
Mâverâ'ün-nehr'de şâh u gedâ,

[148] Feridûn Bey, I, s.367-369; *Bedâyi*, s.426b-427a.

Kıla dururlar sanga mudâm dua.
Kurtar İslâm ehlini gamden,
Mihnet-i bid'atiyle matemden.

Rivâyete göre, bir derviş, seher vakti, sarayın kapısına gelmiş ve bugün bu hânedanın bir çocuğu doğacak; babasının tahtına çıkıp halife olacaktır. Onun vücudunda yedi yerde yıldız biçiminde benler bulunacak ve bunların sayısınca meşhur kimseleri kahrederek ülkeler alacaktır. Bu çocuk Yavuz idi. Nitekim Yavuz Selim, Şâh İsmail'i, Dulkadir beyini, Mısır sultanı Kansu-gurî ve Tumanbay'ı kahredip memleketlerini almış; babasını ve iki kardeşini tahttan uzaklaştırmıştır. Şîrpençeden muztarip olduğu bir zamanda, Eyûb türbesini ziyâretle, sefere başlamış; fakat hastalığı mâni olmuştu. Ölürken Hasan Can kendisine Hakka teveccüh etmesini söyleyince, "Buyurdular ki: **Bunca zamandan beri kiminle biliyordun; Cenâb-ı Hakka teveccühte bir kusur mu fehm eyledin**" demiş; Hasan-Can'dan **Yâsin** okumasını istemiş ve kendisi de okumağa devam etmiştir. Aynı kaynak nâşı yıkanırken "**sağ eli ile iki kere setr-i avret** ettiğini müşahede edicek her biri hayret edip tekbir ve salavât getirdiler" der[147]. Bunlar bu Pâdişâhın efkârda nasıl bir ruhâniyet hâlesi içerisinde bulunduğunu gösterir.

Yıldırım sür'ati ile kıtalar fethini 8 yıllık saltanatına sıkıştıran bu büyük fâtihin cihân hâkimiyetine teşebbüsü ve Avrupa'yı istilâya kararlı olması tabiî idi. Fakat bu büyük işleri başarabilmek için ömrünün kifâyet etmiyeceği endişesini belirtmekte haklı idi ve hakikaten de ecel onun dünyayı tek ve yüksek nizâma kavuşturmasına fırsat vermedi. Dindarlığı, kahramanlığı, azîm fetihleri ve kısa süren saltanatı ile Alp Arslan'a çok benziyor ve onun gibi kerâmetler hâlesiyle halkın vicdanında yer alıyordu. Dostu büyük âlim Kemal Paşa zâde'nin mersiyesi bu kudretli pâdişâhı çok vecîz bir sûrette anlatır. Bu mersiyenin bir parçası şöyledir:[148]

---

[147] *Bedâyi*, s. 500b-502b.

[148] *Tac ut-tevârih*, II, s. 399; M. Ârif, *T. Osmanî E. Mec.* IV, s. 1411-1116. Güzelliğinden ve kudretinden dolayı bu şiir Gibb vakfı neşriyatında kitapların kapağına konmuştur. Üç büyük İslâm milletinin edebiyatlarından alınan parçalardan arapçası:

Tilke âsâruna tedüllü aleynâ
Fanzurû ba'denâ ile-l âsârî

[Bu eserler bizim kim olduğumuzu gösterir. (Bu sebeple) bizden sonra eserlerimize bakınız]. Üçüncüsünü de Farsça şu beyit teşkil eder:

Ba'd-ez vefât türbet-i mâ der zemîn mecû;
Der sînehâ-i mahrem-i ârif mezâr-i mâst
(Celâleddin Rûmî)

(Öldükten sonra türbemizi yerde aramayın; ârîflerin mahrem sîneleri bizim mezârımızdır).

Az zaman içre çok iş etmiş idi,
Sâyesi olmuş idi âlem-gîr;
Şems-i asr idi asırda şemsin,
Zilli memdûd olur zamanı kasîr.

Tâc u tahtıyle fahreder beyler,
Fahrederdi anınla tâc u serîr.
Öldü Sultan Selîm hayf u dırîğ,
Hem kalem ağlasun anı hem tîğ.

Büyük vatan şâiri Yahya Kemal tarihî Türk Cihân Hâkimiyeti ve dünya nizâmı mefkûresi ateşi ile tutuşur; Ayasofya'da okunan Kur'an ve yapılan duaların manevî kudretini düşünür; İslâm birliği dâvâsiyle Yavuz'un cihângirâne hamlelerine hayran olur; ecelin onu erken götürmesinden ve bütün dünyanın İslâm nûruna kavuşmamış olmasından üzüntü duyar. Zira şâir "**Ezân-ı Muhammedî**"sinde bugünkü durumu ecelin isticaline atfeder. Vatan şâirinin eserlerini aşk ile millî efkâra hediye eden idealist ve değerli edibimiz Nihâd Sami Banarlı'nın neşriyatından bazı parçaları nakledelim:

Emr-i bülendsin ey ezân-ı Muhammedî,
Kâfi değil sadâna Cihân-ı Muhammedî;
Sultan Selîm-i Evveli râm etmeyip ecel,
Fethetmeliydi âlemi şân-ı Muhammedî;
Gök nûra garkolur nice yüzbin minâreden,
Şehbâl açınca rûh-i revân-ı Muhammedî;
Ervah cümleten görür Allahu Ekberi,
Akseyleyince arşa lisân-i Muhammedî;
Üsküp'de kabr-i mâdere olsun bu nev-gazel,
Bir tuhfe-i bedî' u beyân-i Muhammedî.

Fakat millî şâir Yavuz'un bu millî - İslâmî ideali yanında bir an önce Hazreti Peygambere kavuşmak aşkını da bu isticalde, saltanatının kısa sürmesinde bir sebep gibi görür. Nitekim Yavuz "**Hâdim ül-Haremeyn**" olduktan, **Ravza-i Nebî**'yi ve İslâm hilâfetini evlâtlarına ve milletine emânet ettikten az sonra dünyadan ayrılmıştır, ki "**Rıhlet**" adlı şiiri bu mânayı belirtir:

Bir gün çalındı nevbet-i takdîr rihlete,
Ukbâda yol göründü Huda'dan bu dâvete;
Doldukça doldu gözleri eşk-i firak ile,
Kudretli pâdişâh vedâ etti millete.
Tevhîd maksadiyle geçirmişti ömrünü,
Ref'etti armağanını dergâh-i vahdete;
Râyâtı gölgesinde fedâ-yi hayât eden,
Ervâha pîşdâr olarak girdi Cennete;

Didâr-i Fahr-i Âlemi görmekti gayesi,
Gark-ı huşû çıktı huzûr-i Risâlete;
Alnından öptü fahrederek Fahr-i kâinat,
Şâbâş sundu sarf edilen bunca himmete;
Yer-yer misâl-i bîd-i hazân oldu tuğlar,
Sultan Selîm'e girye-künân oldu tuğlar.

Fakat büyük şâir Abdülhak Hâmid'in türbesini ebedîleştiren şu muhteşem şiirini unutmak mümkün müdür:

Kaldın Cihânda bir an, her anın oldu bir devr,
Mülk-i ezeldi gûyâ tahtında hem-civârın;
Her dem sana açıktır ebvâb-i Arş-i rahmet,
Türbendir en azîmi fethettiğin diyarın;
Tahtın getürdi yerden umkıyeti kıyâme,
Eyler ruhûna dâvet ulviyeti mezârın.

Yahya Kemâlin **Selim-nâme'si** hakkında bizzat yazdığı şu kıt'asını da dercetmekten kendimizi alamıyoruz:

Devr-i Sultan Selîm'i yazmak için,
Seyf-i meslûl kıldı hâmesini;
Halk Yahya Kemal'e rahmet okur,
Gûşederken Selîm - nâme'sini.

8. Kanunî Sultan Süleyman ve Dünya Nizâmı

"Hıristiyan devletler ecdâdımın üzerine tehditli bulutlar yığıyor; fakat bunlardan yağmur yağmıyordu. Onlar sebep olmasa idi bu kadar kan dökülmiyecekti"

(Kanunî Süleyman)

"Bu eserlerimiz ne yaptığımızı gösterdiğinden bizden sonra eserlerimize bakınız."

KANUNÎ SULTAN SÜLEYMAN'ın yarım asra yakın saltanatı (1520-1566) Türk ve Osmanlı cihân sulhu dâvasının en yüksek ve kudretli devrini teşkil eder. Fâtih Sultan Mehmed, Hazreti Peygamberin hadîsine mazhar olarak, İstanbul'u almakla Osmanlı imparatorluğunu kurmuş ve kudsiyeti kökleşen bu şehri cihân hâkimiyetinin merkezi yapacağına inanmıştı. O, bir çok devletleri ortadan kaldırarak bu dâvayı gerçekleştirmek için İslâm ve Hıristiyan dünyalarını birleştirmeyi tabiî buluyordu. Yavuz Selim onun emellerini Şarkta, Kanunî Süleyman da Garpta tahakkuk safhasına ulaştırıyordu. Selim'in ölüm haberi ile askerler, eski Türk âdeti üzere *külâhlarını yere atıp* feryâd ederlerken şehzâde Süleyman da matem elbisesiyle tahta çıkıyor ve ordunun feryâdları alkışa inkılâp ediyordu. Hicrî X'uncu asrın başında (900 yılı) doğan Kanunî Süleyman, en yüksek Türk azamet devrinin pâdişâhı olarak, her asır başında bir din müceddidi geleceğine dair Peygamber hadîsi ve İslâm inancının tam bir temsilcisi sayılmıştır. Celâl-zâde ve şeh-nâmecisi Seyyid Lokmana göre doğuşunda ismi için Kur'an açılmış ve "**İnnehü min Süleyman**" âyeti kendisi için uğur olduğuna ve Allah tarafından teyid edildiğine inanılmış; adı da bu sûretle konulmuştu[149]. Beden ve iman mükemmeli-

[149] Nişancı Celâl-zâde (Hammer, V. s. 10), Ahmed Tevhid, "Kanunî'nin Şehzâdeliği", *TOEM* XLIX-LXII, s. 86; "Hüner-nâme", *TOEM* I, s. 110-111.

yeti, fikir, ahlâk ve mefkûre yüksekliği ile mümtaz olan genç pâdişâh millî vekar, irâde ve kudretin de tam bir örneği idi. Müstesna kabiliyet ve hasletleri, etrafındaki yüksek devlet, ilim ve din adamları, büyük sanat ve edebiyat mensupları, imparatorluğunun azameti, ileri iktisadî ve teknik imkânları, içtimaî nizâmın sağlamlığı ve nihayet ordularının kudreti ile *Cihân pâdişâhı Sultan Süleyman* Türk ihtişamının da en mükemmel bir temsilcisi idi. Avrupahlar kendisine, tam bir isabetle, "**Muhteşem**" sıfatım veriyorlardı. İslâmın müceddedi ve onuncu pâdişâh olması da uğur telâkki ediliyordu. On yüksek vasfa ve on evlâda sahip idi. Her sahada yanında on mümtaz insanın bulunduğu, kendisiyle birlikte devletini yükselttikleri kanaati de vardı. Pîrî, İbrahim, Lütfi, Rüstem ve Sokullu Mehmed Paşa gibi büyük devlet adamları, Kemal Paşa-zâde, Ebu's-Suûd, Taşköprülü-zâde gibi büyük âlimler, Bâkî, Fuzûlî, Zâtî, Hoca Saadeddin gibi şâir ve tarihçiler, dâhî Mimar Sinan ve büyük denizci Barbaros Hayreddin Paşalar hep onuncu pâdişâh olarak on rakamına iblâğ ediliyordu. On büyük şehrin fâtihi olarak gösterilmesi de bu inanca göre hesap ediliyordu. Nitekim Süleymâniye minareleri şerefelerinin dahi on adet yapılması bu inançla ilgili idi. Seyyid Lokman'ın Kanunî nâmına, güzel resimlerle birlikte vücûda getirdiği **Hüner-nâme** adlı şeh-nâmede on bahisde bu "muhteşem" insanın yüksek hasletlerini yazmakta, doğuş ve cülûsları, ihsanlar, av san'atı ve okçuluğu, bayram ve sohbetlerinde bezmârâ oluşu, ahlâkı ve şefkat ve fukaraya ihsanları, mazlumları himâyesi, veliliğine delâlet eden ilhâm ve kerâmetleri, dünyaya yayılan adâleti, şecaati ve fethettiği memleket, şehir ve kaleler, nihayet şiirleri ona aid hasletleri meydana koymuştur. Aynı zamanda büyük bir san'at eseri olan *Hüner-nâme*'de mühim tarihî resimler mevcuddur[150].

Sır-derya boylarından İslâm dünyasına, Avrupa ortalarına ve Akdeniz havzasına kadar yayılan Oğuzlar, yeni din ve medeniyetin de yükselttiği bir iman ve kudretle, XVI'ncı asırda, cihân hâkimiyeti mefkûrelerinin zirvesine ulaşıyorlardı. Gerçekten Osmanlı Türkleri bir çok eski kavim, din, medeniyet ve imparatorlukların hüküm sürdüğü üç kıtanın ortasında ve Akdeniz havzasında dünya nizâmını ve *Osmanlı sulhünü* (Pacta Ottomana) kurmakla ve Kanunî de cihân hâkimiyeti mefkûresinin tâcı olmakla millî tarihin en muhteşem devri yaratılmıştı. İskender, Çingiz ve Timur imparatorlukları ne kadar çabuk kurulmuş ise o kadar da çabuk parçalanmışlardı. Bunların istilâ ve yayılışları çok defa tahrip ve kıtal ile birlikte vukubulduğu için de Osmanlı imparatorluğuna benzemezler. Üç asır zarfında, devamlı fetihlerle ve sağ-

[150] Evliyâ Çelebi, I, s. 154. I. Sultan Ahmed'in 14. Pâdişâh oluşu, 14 yaşında tahta çıkması ve 14 yıl saltanat sürmesi üzerinde de durulmuştu.

lam temeller üzerinde yükselen Osmanlı imparatorluğu tarihte ancak Roma ve Hilâfet (Abbâsî) imparatorlukları ile mukayese edilebilir. Lâkin Roma ve Justinianus devrinde Şarkî Roma yabancı istilâlarına maruz bulunduğu ve bazan yabancılara haraç verdiği halde Osmanlılar için böyle bir korku düşünülemezdi. Muazzam imparatorluk Avrupa ortalarında, Akdeniz ve Hind denizi civarında, Afrika ve Arabistan çöllerinde, İran hudutlarında ve Kafkas ötelerinde orduları veya hudut gazileri ile daima cihâd yaparken bu milletler camiası bir *Dünya nizâmı ve sulhü* içinde yaşıyor; devletin tebaası olan çeşitli halklar hiç bir endişe duymuyor ve hudutlardan gelen haberler bir sinek vızıltısı kadar tesir etmiyordu. *Materyalist Roma'da kavimler ve sınıflar-arası* uçurumlara ve *içtimaî huzursuzluklara* Osmanlı imparatorluğu şâhid olmamış veya bunlara fırsat vermemiştir. Cihân hâkimiyeti inancına rağmen Osmanlılar Roma gibi yabancı kavimlere mağrur bir gözle bakmıyorlardı. Maddî-manevî muvâzeneye, sınıflar ve kavimler arası âhenge dayanan *Osmanlı devleti bir milliyetler zıddiyeti de yaratmadı.* Kosova ve Ankara muharebelerinde Sırplar, Bulgarlar, Arnavutlar ve Ulahlar Osmanlı ordusunda, Türklerle birlikte, ciddiyetle, savaşmışlardı[151]. Abbâsî ve Selçuklu imparatorlukları da hiç bir zaman Osmanlılar gibi bir siyasî istikrar ve birliğe, içtimaî âhenge sahip olamamış; bu kudrette bir idare cihazı ve adâlet kuramamıştı.

Horasan'da Büyük Tuğrul-beg ve ilk halefleri Selçuklu imparatorluğunu siyasî bir inkılâp, Söğüd'de Ertuğrul ve oğulları ise Osmanlı imparatorluğunu tekâmül esaslarına göre kuruyorlardı. Birincisinin kuruluş ve parçalanması ne kadar süratli idiyse ikincisinin de yükselişi o derece tedrici ve kudretli olmuştu. *Horasan'da Büyük Selçuklu* imparatorluğunu **Kınık** boyu ve Selçuk hânedanı etrafında Türkmenler, *Söğüd'de Osmanlı imparatorluğu* da Kayı boyu ve Osmanlı hânedanı etrafında aynı Türkmenlerle kaynaşan *din adamları* başlıca kuvvet olarak kurmuşlardı. Osmanlı beyliğinin bir hususiyeti ve şansı da hep cihâdla işe başlaması idi. Bu sebeple daima Bizans'a ve Avrupa'ya karşı gazâ ediyor ve fâsılasız Haçlı taarruzları karşısında bunu hayatî ve ilâhî vazife sayıyordu. Bu husûsiyet bütün ilim ve din adamlarının Osmanlı cephesine katılmasına ve gazâ mefkûresini yükseltmesine yarıyordu. Hatta Osmanlılar Rumeli'ye geçiş yolunda bulunmasına rağmen, 1338'de, Karası beyliğini de muharebe değil sulh yolu ile ilhak ediyor; bir tecâvüze uğramadıkça Anadolu'daki soydaşlarına karşı sefere girişmiyor; cihâd yolunda bulunan kendilerine karşı Hıristiyan devletlerle ittifak eden soydaşlarını da bir türlü affetmiyorlardı. Osmanlı beyliği o kadar sağlam te-

[151] F. Grenard, *Grandeur et decadence de l'Asie*, s. 86, 121, 134, *Hüner-nâme* için bak.

meller üzerine kurulmuştu, ki devamlı olarak Haçlılara muzaffer olan devlet Timur'un darbesiyle yıkıldığı ve on yıllık bir *Buhran* (**Fetret**) devrine düştüğü halde Hıristiyan Balkan kavimleri üzerindeki hâkimiyeti sarsılmamıştır. Halbuki Selçuklu imparatorluğu Melikşâh'm ve Sancar'ın ölümleriyle derhal parçalanmıştır. Timur'un sarsıntısını dirâyeti ile atlatan *Çelebi Sultan Mehmed* bu sebeple *devletin ikinci kurucusu* sayılmıştır. Osmanlıların cihângirlik istikametinde bu yükselişlerine yardım eden âmiller başında, şüphesiz, ilk on Osmanlı pâdişâhının büyük ve dâhiyâne şahsiyetleri gelir. Gerçekten, birbiri ardı sıra bu kadar büyük ve kudretli insan yetiştiren başka bir hânedana tarih şâhid olmamıştır. Bu sebepledir, ki Osmanlı hâkanları *ilâhî iradenin teyidine ve kudsî* bir vazife ile vazifeli bulunduklarına inanıyor; ilim ve din adamları bu inanca bağlı bulunuyor; *cihân hâkimiyeti mefkûresi ve Kızıl-elma* efsânesi de bu sûretle İslâmî ve millî kaynaklardan besleniyorlardı. Pâdişâhların büyük din ve devlet adamlarını himâyeleri ve iktidara getirmeleri de büyük insanlara ve büyük devirlere uygun bir hareket idi. Cevdet Paşa yeni ve yüce bir cemiyet olan Osmanlıların zuhûru ile İslâmiyetin düştüğü zaafiyetin yenileşme ve kudrete inkılâp ettiğini belirtir.

Kanunî Sultan Süleyman Belgrad'ın fethi (1521) ile Orta Avrupa ve şövalyelerin üssü olan Rodos'un zaptı (1522) ile de Akdeniz hâkimiyeti kapılarını açıyordu. "Pâdişâh-i Cihân, Sultan Süleyman Han" Rodos'u fethinde adanın ihtiyar hükümdarım huzûruna getirdikleri zaman, gözleri yaşararak "**böyle bir ihtiyar âdemi hânesinden çıkardığıma müteessifim**" diye üzüntüsünü belirtmiş ve onu hürmetle gemiye koyup istediği yere göndermiş ve bu sûretle cihân pâdişâhı olduğunu burada da göstermiştir[152]. Macaristan'ın Türkler tarafından fethine dair Attilâ'ya aid kılıç efsânesinin yeni bir şekilde zuhuru da kayda şâyândır. Filhakika rivâyete göre *Büyük İskender* zamanında bir kırala aid *büyük bir kılıç Tuna nehrine düşmüş ve Türk fetihleri* devrinde bulunmuştur. Osmanlı elçisi bu kılıcı satın almağa çalışırken Macar kıralı onu elde edip Sultan Bayezid'e hediye etmiştir. Bayezid Han da bunu "**Diyâr-i Ungurus'un şimşîr-i Osmaniyân ile meftûh olmasına işâret-i beşâret**" saymış ve çok sevinmiştir, ki Hun hükümdarının cihân hâkimiyeti inancının bu şekliyle Osmanhlara intikali çok mânâlıdır[153]. Fâtih zamanında Roma, fakat Kanunî devrinde ondan önce Viyana "*Kızıl-elma*" olmuş; Budin ile işe başlanmıştı. Pâdişâh, 250.000 kişilik askerden, müthiş ateş saçan 300 toptan müteşekkil, devrin en kudretli ordusiyle, İstanbul'dan sefere çıkıyordu.

[152] *Târih-i Cevdet*, III, 309.
[153] Hoca Saadeddin, I, s. 446.

Kanunî Sultan Süleyman, baba ve dedeleri gibi, sıra ile Eyüp, Vefa, Yavuz, Bayezid ve Fâtih türbelerini ziyâret ve buralarda zafer duaları yaptıktan sonra muhteşem ordusiyle harekete geçti. Mohaç ovasında Macar ordusiyle karşılaşınca sancaklarını açıp ellerini yukarı kaldırdı: "*Yarabbi! Senin kudret ve himâyeni diliyor; Muhammed'in ümmetine yardımını niyaz ediyorum*" diye yalvardı. Bunu gören süvariler de derhal atlarından inerek hâkanları gibi secdeye vardılar ve Pâdişâh uğrunda canlarını fedaya karar verdiklerine yemin ettiler. Maddî-manevî bu kudretle mücehhez Türk ordusu, 28 Ağustos 1526'da, mutlak bir zafer kazanmış ve artık Orta Avrupa yolu açılmış; Macar ordusunun imhasından sonra da 20 Eylülde Macaristan'ın payitahtı Budin şehri Pâdişâha teslim olmuştu. Bu seferin yapılması bir fetih arzusundan ziyade millî bir siyâset ve zarûretin icabı idi. Filhakika Kanunî İstanbul'a dönünce oraya gelen Macar (Erdel) elçisini kabul ederken ona: "*Hıristiyan devletleri ecdâdımın üzerine tehditli bulutlar yığıyor; fakat bu bulutlardan yağmur yağmıyordu. Onlar sebep olmasa idi bu kadar insan kanı dökülmiyecekti*" beyanı tarihî ve hayatî âmilleri meydana koyuyor; Haçlı taarruzları tekerrür etmese idi Avrupa fetihlerine girişmeyeceğini de belirtiyordu. Nitekim bu kanaat Türk şâir ve gazilerinde de vardı. Mihal oğlu Ali bey'in (XV. asır sonları) otağını Tuna nehri yakınında kurduğunu, nehri üç yüz otuz defa geçtiğini, Macarların (Ungurus'un) putunu kırdığını, Çek ve Leh illerini pâymal ettiğini, erenlerin ve Seydi Gazi'nin gazalarına yardımda bulunduğunu yazan *Gazavât-nâme*:

Eğer def olmaz ise bu beliyye
Ne İznik kala ne Kostantiniyye

beyti ile kanaati güzel belirtir; Tuna nehrine hitab edip Ungurus, Eflâk ve Rus diyârlarına yol vermesini söyler[154].

Filhakika Selçuklular Haçlı orduları ile İznik, Eskişehir, Amasya, Ereğli, Denizli, Konya ve Suriye'de pek çok savaş yapmış; milyonlarca kan akmıştı. Osmanlılar da Rumeli'ye geçişten itibaren aynı Haçlı taarruzlarına maruz kalmışlar idi. Nitekim Sırp sındığı, Kosova, Niğbolu, Varna ve ikinci Kosova meydan muharebeleri de Haçlıların Türkleri imha etmek ve Balkanlardan atmak gayesiyle olmuş; fakat zafer Kanunî'nin dediği gibi daima Osmanlılarda kaldığı için Türkler Orta Avrupa'ya doğru ilerlemiş ve nihayet, Osmanlıların tâbiri ile, Belgrad **Dâr ul-Cihâd** olmuştu. İstanbul'un fethi üzerine Papalık "*kuyruklu yıldızların haber verdiği musibet ve felâketlerin Hıristiyanlardan Türkler üzerine çevrilmesi*" için kiliselerde dua edilmesini em-

[154] *Gazavât -nâmeler,* nşr. Agâh Sırrı Levend, İstanbul 1956, s. 2.46, 254, 295.

retmişti. İmparator Charles Quint, Fransa kıralığı müstesna, bütün Garbî Avrupa'ya hâkim bulunuyordu. Akdeniz'de ve Şimalî Afrika'da Türklere ve İslâmlara karşı taarruzlara girişmiş; kardeşi Ferdinand Avusturya'da kıral tayin edilmişti. Böylece Fransa'yı da tâbiiyetine aldıktan sonra Türkler için büyük bir tehlike başgösteriyordu. Şimdi Fransa kıralının esir edilmesi ve anasının Sultan Süleyman'ın, oğlunu kurtarması ve himâye etmesi için elçi göndermesi Türkiye'ye tehlike büyümeden önce güzel bir fırsat vermiş ve Avrupa'da iki hânedan arasında devam eden rekabet ve mücadele Osmanlılara yardım etmiştir. Macaristan da Haçlı mücadelelerinde daima birinci derecede bir mevki kazanmış ve Rum-eli'ye geçişten beri Macarlar Hıristiyan Avrupa'yı müdafaada Türklere karşı kahramanca döğüşmüşlerdi. Macarların Türklerle akrabalığını dikkate alan bazı Avrupalı âlimler, haklı olarak, iki dinin de aynı ırka mensup iki millet tarafından, aynı ideal kudreti ile, müdafaa edilmesini tarihin bir cilvesi şeklinde vasıflandırmışlardır. Nitekim, yukarıda belirttiğimiz gibi, çağdaş Müslüman tarihçileri de Moğolların Ayn Câlût'da mağlûbiyetlerini yine **İslâmiyetin Türkler tarafından aynı cinsten Türklere** (Moğollara) karşı kurtarılması şeklinde görmüşlerdi. Ortodoks Bizans'a düşman olmalarına rağmen Avrupalılar daima onun aleyhinde gelişen Türklere karşı Haçlı seferlerini tekrarlıyorlardı. Zira Papalık *Hıristiyan dünya nizâmı* karşısında bir *İslâm dünya nizâmına* tahammül edemiyordu.

İşte Türklerin Macaristan ve Orta Avrupa seferleri hayatî tehlikeyi ileride karşılamak maksadiyle yapılıyor ve Fransa kıralı François ile mücâdele ve kıralın himâye talebi Kanunî'ye fırsat veriyordu. İspanya'da müslüman ve yahûdilerin korkunç bir şekilde zulüm ve kıtâle uğramaları da Kanunî'yi Akdeniz hâkimiyeti ve cihâdına zorluyordu. Protestan İngiltere ile Katolik İspanya (Elizabeth ve Philippe II) arasındaki mücadele de Türkler ile İngilizleri birbirine yaklaştırıyordu. Macaristan'ın süratle fethedilmesi Avrupa'yı titretti. Mohaç ve Budin seferinden sonra İstanbul'a dönen Pâdişâha Fransa, Lehistan, Venedik, Erdel ve Avusturya elçileri geldi. Bunları kabul eden Vezîr-i a'zam: "*Türkler az konuşur, çok iş yapar*" derken Türklerin tarih boyunca bu karakterine dikkat eden yabancıların ifâdelerine uygun bir hüküm veriyordu. Kanunî Sultan Süleyman da onlara bu seferlerin ve kan dökülmesinin mesuliyetinin Hıristiyan hükümetlerine aid olduğunu bildiriyordu. Avusturya kıralı Ferdinand'ın elçisi fethedilen Macaristan'da bazı yerlerin kendilerine aid olduğunu söyledi ve bunların bir listesini verdi. Sadrazam, bu cüret dolayısiyle, ona: "*Bütün Hıristiyan hükümdarlarının gölgesine sığındıkları Pâdişâhın karşısında ne cüretle böyle bir talepte*" bulunduğuna dair hayretini beyan etti; *bu cesaretle niçin İstanbul'u da istemediklerini* sordu ve

elçiyi azarladı. Bunun üzerine Almanlar (Avusturyalılar) Budin'i bir fırsatta işgal ettiler.

Bu haber Sultan Süleyman'ın daha büyük bir ordu ile sefere çıkmasına sebep oldu. Osmanlı pâdişâhı Buda'yı kurtardıktan sonra Viyana'yı da 1529 da muhasara etti. Fakat kış bastığı ve esasen Viyana muhasarası için sefere hazırlanmadığı için Kanunî Ordu-yı hümâyûn ile İstanbul'a döndü. Türk ordusunun dönüşü bu uzak diyarlarda Almanların hudut tecâvüzlerine fırsat veriyordu. Bu sebeple Sultan Süleyman Charles Quint ile hesaplaşmak mecburiyetinde kaldı. Türk Sultanı, büyük vezir İbrahim Paşa'nın ifadesiyle, bu Alman hükümdarını imparator olarak tanımak istemiyor; **âlemin sahibi tek Allah gibi dünyada da tek cihângirin** kendisi olduğunu tekrarlıyordu. Bu sebeple Kanunî imparatora haddini bildirmek üzere, 25 Nisan 1532'de, İstanbul'dan hareket etti. Bu hedefe varmak gayesiyle de Türk ordusu Viyana'yı arkada bırakarak imparatoru arıyor; Gratz, Marburg, Günss ve başka bir çok Alman şehirleri zabt ediliyor; fakat Avrupa'nın bu yegâne imparatoru bir türlü Pâdişâhın karşısına çıkamıyordu. Türk ordusu ilerlerken nehirler üzerinde bir çok köprüler yapmak zorunda kalıyordu. Türk akıncıları Almanya içlerine kadar girdiler. Osmanlı tarihlerinin "**Alman seferi**" adını verdiği bu büyük hareket yedi ay sürdüğü; kış bastığı ve imparator bulunamadığı için pâdişâh ordusu ile İstanbul'a döndü. İmparator ve ordusiyle hesaplaşma mümkün olmamakla beraber Osmanlı satvetinin Almanya içlerine kadar yayılması bu sefere büyük bir zafer hüviyetini verdi. Filhakika Kanunî'nin dönüşünde İstanbul *beş gün zafer şenlikleri* yaptı; her taraf *kandillerle* aydınlatıldı. Bir kaç ay sonra İstanbul'a gelen ve 22 Haziran 1533'de huzûra çıkan Ferdinand'ın elçisi cihângir pâdişâha: "*Oğlunuz Ferdinand size aid yerleri kendisinin ve kendisine aid yerleri de sizin malınız biliyor; çünkü oğlunuzdur. Macaristan'ı* kendinize ala koyduğunuzu bilse idi *muharebeye girişmezdi*" ifadesiyle yalvarıyordu. Fransa kıralı François imparatora karşı Kanunî'nin yardımını diliyor ve imparatorun esaretinden kurtulmak için anası vasıtasiyle hâkanın himâyesini niyaz ediyordu. Pâdişâh "**Fransa vilâyeti kıralı**" diye hitap ettiği François'yi kurtarıyor ve o da Türk sultanına, nimet bilen bir bende olarak, minnetlerini arzediyordu[155].

[155] Hammer, V, s. 76-80. Kanunî François(Françesko)'ya 1526 başlarında, hapiste iken gönderdiği mektupta kıralı teselli ederken "gece-gündüz atımız eğerlenmiş ve kılıcımız kuşanılmıştır" diyordu (*Târih-i Cevdet*, III, s. 321).
İbrahim Paşa "Saâdetlü pâdişâhımız Beç'i almak içün gelmemişdi. Ancak Garaz-i hümâyûnları Ferdinand kıralın mikdarın bildirmek idi... Kış galip olmagın..." (Peçevî, I, s. 138). Kanunî Macaristan fetihleri ile, çan sesleri yerine ezan okutmak ve beş nevbet çaldırmakla, Budin'de cuma kılmakla çok öğünüyordu (Ferîdûn Bey, I. s. 490, 494).

1553'de İstanbul'a gelen Alman imparatorunun elçilik heyeti reisi Busbecq'in Türkiye hakkındaki müşahede ve düşünceleri çok dikkate şâyândır. O Türk ordusunda gördüğü iman, nizâm, fedakârlık ve temizlik dolayısiyle hayranlığını belirtirken kendi memleketinde hüküm süren fakirlik, atâlet, imansızlık, maneviyat bozukluğu, ordunun disiplinsizliği, sebatsızlığı, subayların zulmü, sefahat, sarhoşluk ve kumardan çok şikâyet eder. Ona göre iki düşman kuvvetten biri için sukut mukadderdir. *Türk ordusu mağlûbiyet görmemiş,* tecrübeler kazanmış, sabırlı, intizamlı olup *daima zafer şarkıları söylemiş; şan ve şerefe* alışmış ve uğurlu istikbale inanarak İran'dan Macaristan'a kadar çok azîm kaynaklara sahip olmuştur. *O, "Bu gidişin sonu hakkında bir tereddüt var mıdır?* Bizim hâlimiz malûm; *ne korkunç şey Allahım!"* cümleleri ile büyük Türkiye ile Avrupa arasındaki kuvvet farkını güzel ifâde eder. Busbecq: *"Türklerin mevcûd sistemini kendi sistemimizle mukayese edince* istikbalin başımıza getireceği felâketleri düşünüyor, titriyor ve akıbetimizden korkuyorum" cümlesini de ilâve eder. O, Osmanlıların Safevî İran'ı ortadan kaldırdığı takdirde artık Avrupa'nın sukutunu da mukadder görür. Gerçekten Osmanlı imparatorluğu Şarktaki Türk devletleri, bilhassa Timur, Ak-koyunlu ve hepsinden mühim olarak Safevî İran'ın arkadan taarruzları ve Hıristiyan devletlerinin ittifakları ile karşılaşmasa idi parçaladığı Avrupayı fethedebilirdi. Pâdişâhı görmek için Amasya'ya giden elçinin orduyu tasviri de dikkate şâyândır. Ona göre ordugâhın muazzam kalabalığı içinde *insanlar heykel gibi duruyor; hiç bir gürültü, ses ve kıpırdama yok; sükûnet ve vekar hâkim.* Halbuki: *"bizde bir kaç kişi bir araya gelince derhal gürültüler, vakalar ve nizamsızlık başlar".* İşte kültürü ve görüşleri ile yüksek bir diplomat olan Busbecq iki rakîb dünya arasındaki farkı bu sûretle meydana koyuyordu.

Macaristan'da Türk askerleri arasında görülen bir hâdise de ordunun maneviyatı bakımından mühimdir. Filhakika Busbecq'e göre Türk askerleri şehîd olmuş bir arkadaşları hakkında müzik âleti ile hüzünlü bir şarkı söylüyor; diğer mevcûd askerler de *bu şarkıyı inilti ile dinliyorlardı.* Bu türkü Şarkî Macaristan hududunda şehîd düşen bir asker için *suları ana vatana* (Karadenize) akan *Tuna* nehrinin *dostlarına haber götürmesini, vatanı, milleti ve dinî uğrunda,* şan ve şerefle savaşarak merdce öldüğünü ve ruhunu Allaha teslim ettiğini ifâde ediyordu. Türküyü dinleyen askerler onun ebediyete vardığını söylüyorlardı. Zira Türkler savaşta ölenlerin cennete gittiğine ve meleklerin daima kendilerine dua ettiğine inanıyorlardı. Amasya'da Pâdişâhın kendisini huzûruna kabul ettiğini ve elini öptüğünü söyledikten sonra: *"Sultan Süleyman, omuzlarında uzun senelerin ağırlığını hissediyordu. Fakat tavır ve hareketlerinde vekarı ile imparatorluğa yakışan bir hükümdar idi. Süleyman da-*

ima perhizkârdı ve itidali severdi. Gençlik çağlarında da öyle idi. O zaman bile şarap içmezdi; dinine gayet sâdıktı; merasim ve âyinlere de çok hürmetkârdır. İmparatorluğun hudutlarını genişletmek kadar *dinini de yükseltmek emelindedir*" ifâdeleri ile Büyük hâkanı güzel tasvir eder[156]. Elçinin bahsettiği şarkının güftesi henüz elimize geçmemiştir. Lâkin Türk paşalarının 150 sene oturdukları Macaristan'ın payitahtı Budin(Budapeşte)in işgali üzerine söylenen şu:

Çeşmelerde abdest alınmaz oldu,
Câmilerde namaz kılınmaz oldu,
Mâmur olan yerler hep vîran oldu,
Aldı Nemçe bizim nazlı Budini!

şiiri hatırlamamak mümkün müdür? Gerçekten bu güzel şarkı bize kadar gelmiş; Türk milleti ve ordusunun "nazlı" Budin'i (Peşte) nasıl Türkleştirmiş ve vatan saymış olduklarını ve millî ruhun nasıl tarihin derinliklerinden bugüne kadar ulaşan bir kudrete sahip bulunduğunu belâğatle ifâde eder. Bu kaybı bir türlü gururlarına yediremiyen ve hazmedemeyen Türkler, XIX. asrın perişanlığına rağmen, Moskoflara karşı İngiliz ve Fransızlar ile birlikte, Sıvastapol (Kırım) zaferi neticesinde:

Sıvastopol önünde yatan gemiler
Atar nizâm topunu dağlar iniler

şarkısı ile Rus istilâları ve bilhassa Kırım'ı işgallerinin acısını çıkarmış gözüküyorlardı.

Osmanlı ordusunda, ticaret hayatında hüküm süren yüksek ahlâk ve nizâma Busbecq gibi bütün Avrupalı elçi ve seyyahlar da hayran olmuş ve bu hususları eserlerinde belirtmişlerdi. XVI'ncı asrın sonlarında bir Türk müellifi de Türk ordusunun bu ileri seviyesi hakkında güzel bir hâdise nakleder. Kanunî Sultan Süleyman bir Rum-eli seferinde askerlerin geçtiği meyveliklerin ne halde olduğunu merak eder ve Kapu ağasına durumu öğrenmeyi emreder. Kapucular askerlerin meyvelere hiç dokunmadıklarını veya diğer rivâyete göre *yedikleri üzümlere* mukabil *asmaların arasına akçe koyduklarını* görürler ve "*Pâdişâh hazretlerine haber verildikte âlem adâlet üzere*" olduğundan Allaha şükreder. Bir Avrupalı da, köylünün bir tavuğunu alanın veya atını buğday tarlasına salanın ölüme mahkûm edildiğini söyler. Edirnekapı ile Davûd Paşa çiftliği arasında Hıristiyanlara aid bağlar vardı. Bazı Levend'ler buraya varup şarap içer ve fitne çıkarırlardı. Pâdişâh buraya koru-

[156] Busbecq, *Türk mektupları*, s. 40-43, 63, 64, 83-84.

cular tayin etti ise de önleyemedi; askerleri bu alışkanlıktan kurtarmak için bu bağların sökülmesini emreyledi, ki ordunun ahlâkını ve disiplinini koruma hassasiyeti bakımından bu da güzel bir misaldir[157].

Kanunî, karşısında, daima Haçlı seferlerini hazırlayan Papalık ile Almanya'yı, yâni Avrupa'nın çoğuna hâkim bulunan Şarlken'i görüyordu. Bu sebeple Osmanlı hâkanı Avrupa'da bulunan siyasî ve dinî ihtilâfları Türkiye lehinde maharetle kullanıyordu. İmparatora karşı kucağına atılan Fransız kıralını ciddiyetle himâye etmekle Kanunî hâkimiyetinin karalarda ve denizlerde yayılmasına yardımcı bir siyaset güdüyordu. Zira Fâtih, Ortodoks ve Katolik Hıristiyanlığın parçalanmasını nasıl adâlet ve maharetle kullanmış idiyse Kanunî de öylece Katolik Avrupa'yı ikiye ayırıyor; icabında o da Türklere mahsus din hürriyeti dâvâsiyle Protestanları tutuyor ve yeni mezhep ayrılığından faydalanmaya çalışıyordu. Filhakika bu münasebetle Şarlken'e karşı Fransızlara yardım eden Türk donanması Nice'i aldı; Osmanlı askerleri Toulon'u *bir Osmanlı şehri hâline getirdiler.* Büyük reis (kaptan) *Barbaros Hayreddin* Paşa barutu kalmayan ve gemileri şarap dolu olan *Fransız denizcilerini azarladı*; kendilerine barut verdi. Pâdişâhın amcası Cem Sultan'ın bir müddet oturduğu şehrin bu sırada (20 Ağustos 1543) Türklerin eline geçmesi talihin bir cilvesi oldu. Böylece karalarda olduğu gibi Akdeniz'de de imparatorun donanmaları mağlûbiyetlere uğruyor; Cezayir ve Tunus üzerine gönderdiği filolar kaçıyor ve sığınacak yer bulamıyordu. Zira Akdeniz hâkimiyeti de artık Türklerin eline geçmiş ve bu denizin şimal sahilleri bile kontrol altına girmişti. Fakat iki taraf için fayda sağlayan Türk-Fransız ittifakı bilâhare François'nin Türkler aleyhinde muahedelere imza koymasına mâni olmadı. Zira bütün Hıristiyan âlemi Türklere karşı Fransız kıralını baskı altına almıştı. Türk-Fransız dostluğu asırlar zarfında tazelenmiş ise de Türkler başından beri onların samimiyetsizliğinden şikâyet etmişlerdi. İbrahim Paşa Fransız sefirine hakarette bulundu. Daha sonra da Fransa kıralı IV. Henri (1589-1610) Türkleri Avrupa'dan atmak hayaline kapılıyor; Saint Gothard'a kadar ilerleyen Türklere karşı imparatora yardım ediyordu[158].

[157] *Kitâb-i müstetâb*, s. 23, 57; Grenard, s. 120.

[158] Fr. Grenard, s. 91-95. Filhakika Kanunî Sultan Süleyman'ın heybetli veziri, İbrahim Paşa'nın Fransa elçisine irâd eylediği nutukta pâdişâhın Fransa milletine *teveccüh-i şâhânesi* olduğunu, devletinizin kuvvetlendirilmesi ve düşmanlarımızın zararlarının defi de Devlet-i Aliyye sâyesinde vukubulduğu halde "siz Fransalı dostlarımız Devlet-i Aliyye bir ıztıraba duçar oldukça daima tegafül ve teşâmuh, milletiniz bir cenk ve muhataraya giriftar olursa taleb-i iânette ta'cil ederek hemen sâde vaadlar ve bî-fâide sefaretlerle dostluk izhâr ede gelürsiz. Almanya imparatoru ve İspanya kıralı olan Karlos Devlet-i Aliyye aleyhine Memâlik-i Garbiye'nin bilcümle asâkirini, Avus-

Osmanlı devleti, XVI'ncı asırda, Katolik Papalıktan ayrılan protestanları ve husûsiyle İngilizleri siyasî ve dinî bakımlardan kendilerine yaklaşmış sayıyordu. Osmanlı Pâdişâhları ile kıraliçe Elizabeth (1558-1603) Katolik İspanyollara karşı siyasî olduğu kadar dinî sebeplerle de sıkı dostluk kurmuşlardı. Protestanları himâye eden kıraliçe, III. Murad'a mektubunda Habsburg kıralı II. Philippe'i, put-perest, resimlere ve haça tapmakla, kendisini de protestan olmakla vasıflandırmıştır. Murad Kıraliçenin yardım talebine cevabında, Katoliklere karşı, onun "put-perest" tabirini kullandıktan sonra Kıral Philippe, Venedik ve Papalığa karşı İngiltereye yapacakları yardımı dost kıraliçeye ve İngilizlere ifâde ediyor; Cezayir gemicilerine emir verildiğini bildiriyordu. Gerçekten "*Sınmaz Armada*" (**İnvincible Armada**) adım alan büyük donanma İngiliz sahillerinde fırtına ve savaşlarla yok olmuştu. Heybeli Ada'da Lâtince bir kitabe Sultan Murad'a gelip onunla birlikte Macaristan seferine giden ve döndükten sonra 1596'da ölen kıraliçenin elçisi E. Barton'a aid olup bu münasebetlerin güzel bir hatırasıdır. Türk-İngiliz dostluğu bu devirde siyasî, dinî ve ticarî temellere ve müşterek düşmanlıklara dayanarak en ileri derecesini bulmuştu. Bu devirde deniz ticareti gelişen ingiltere kırallığına Fransa'dan sonra, Cezayir, Tunus, Mısır, Suriye, Anadolu ve Rum-eli limanlarında ticâret yapmak ve konsolosluk açmak müsaadesi çıkarıldı: "**Hilâf-i şer' ve kanun ve munâfi-i ahd-i hümâyûn**" bir muamele yapılmıyacağına dair emirler verilmiş; *Altın, gümüş, barut ve muharebe aleti dışında* her türlü maddenin alınabileceği kıraliçe Elizabeth'e ve diğer İngiliz kırallarma bildirilmişti[159]. Selçukluların ve Beyliklerin Lâtinlerle yaptıkları ticarî muahedenâmelerde de bu gibi ihracat tahditleri konuluyor; bilhassa altın, gümüş ve harp malzemesi üzerinde sıkı duruluyordu.

turya ve Macaristan'a celp" ettiği, Mora ve Tunus üzerine saldırdığı zaman müşterek düşmanımıza karşı hangi dostluk ve yardım eseri gösterdiniz? Bilâkis düşmanımızı tebrik ettiğinize göre buna nasıl tahammül edebiliriz? Size yardım etmek ve İtalya'ya geçmek için Ser-askerimizle kuvvet gönderdiğimiz sâhillerde yapacağınız yardımdan bir şey görünmedi. Karşılıklı dostluğa riâyette bir tarafta kusur olursa ittifak tabiatıyla münfesih olur. Biz bu Dîvân-i Âli'de hergün devletin vekilleri ile toplanıp "Şevketlû pâdişâh-i âlem-penâh efendimizin" büyük memleket işlerini müzâkere ve istişare için toplanırız. Dîvân'a ayak basma şerefini bulan herkes fikirlerini serbestî içinde ve doğru olarak söyler. Bu münasebetle Fransa tarafından dostluğa, hayâya ve namusa aykırı küstahlıkların herkesçe bilindiğini "Cenabınıza ifâde edersek muğber ul-hâtır olmayacağınızı memûl ederiz" der. Bununla beraber İbrahim Paşa yine de dostluğa hürmeten geçmişi bırakıyoruz. Yalnız bizden istediğiniz donanma için mevsim çok geç olduğunu ve Hayreddin Paşa'nın kaza ve sakatlığı bu mevsimde aldığını bildirmeye kâfi görürüm. Samîmî düşüncelerimi bu kadar serbest olarak ifâde ettiğimden "gücenmeyeceğinizi" ümid ederim. Arzeylediğiniz teklifler "*İrâde-i şahâne*"ye taallûk eylediğinden "fermân-i pâdişâhî zuhûr ederse cenabınıza ifâde olunur" (*Târih-i Cevdet*, III, s. 322-325).

[159] Ferîdun Bey, II, s. 379-388; Saffet, "III. Sultan Murad'ın İngiltere kıraliçesi Elizabeth'e bir nâmesi", *Târih-i Osmani E. Mec. I*, s. 814-820.

Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman'ın İran'a karşı husumet ve seferleri de din ve devletin kudsiyeti esasına dayanıyordu. Zira Osmanlılar gibi Türkmen olan Safevîlerin Şâh İsmail ve Şâh Tahmasb gibi ilk hükümdarları İran'da Şiîliği hâkim kılmak için Sünnilere zulüm yapıyor; Avrupa kıralları ile Türkiye aleyhinde hareketlerde bulunuyor; İmam-ı âzam gibi İslâm büyüklerinin türbelerini yıkıyorlardı. Bu sebeple, saraylarında *Türkçe konuşmalarına ve Türkçe şiir yazmalarına* rağmen, Osmanlılar Safevî'leri İslâmiyete hiyânetle itham ediyorlardı. Safevî'lerin dayandığı Alevî Türkmen kabileleri başlarına **kızıl külâh** giydikleri için de onları "**Kızıl-baş-i bed maaş**" tâbiri ile hakir görüyor; zaman zaman ordulariyle de Safevî'leri tenkil ediyorlardı. Kanunî Süleyman, Şâh'a gönderdiği bir mektupta: "*Cihânun sığındığı dergâhımıza niçin adam gönderip kulluğunu arz etmedin. İnşallah otağımız Tebriz'den sonra Azerbaycan, İran, Turan ve Horasan*'da kurulmak üzere harekete geçecektir. Bugüne değin tehir sebebi Ungürüs ve İfrenç'e ait **puthaneleri İslâm mescidi** yapmakla meşgul olmam idi. Şimdi ilhâd tacını başından çıkarıp ecdadının tarikatine göre başına **keçe** koyarak Seni *derviş-lik tekkesine* oturtmadıkça askerlerim dönmiyecektir" ifâdeleri ile çok ağır bir hitapta bulunmakta; bütün temkinli hükümdarların eşiğine yüz sürdüğünü, babasının (Yavuz Selim'in) ve ecdadının "**kaçanı kovmak** ve **düşkünü öldürmek** âdet ve kaideleri" olmadığı için vücûdunun kurtulduğunu hatırlatmaktadır[160]. Bununla beraber Şiî İran ahdinde durdukça ona dokunmuyordu. Zira Osmanlılar, daima endişe kaynağı ve fetih sahası olan, Avrupa'dan başka bir cephede kendilerine bir mesele çıkarmamağa çalışıyorlardı. Nitekim bu ağır hitaplara rağmen yine de Türk ve Müslüman olduğu için, Şâhın elçileri Alman imparatoru ve Fransız kıralı elçilerinden daha üstün bir muamele görüyor ve daha şerefli bir merasimle karşılanıyordu.

Cihân Pâdişâhı Kanunî Sultan Süleyman kendisine müsavi bir hükümdar kabul etmiyor ve bu sebeple de Almanya, İspanya ve bir çok Avrupa memleketlerine hâkim olan imparator Şarlken'e, diğer Avrupa kıralları gibi, sadece "**İspanya vilâyeti kıralı**" hitabiyle mektup yazıyordu. Osmanlı pâdişâhları, XVI'ncı asırda, kendilerine müsavi bir hükümdar kabul etmedikleri için de onlarla muahede imzalamayı şanlarına uygun bulmazlardı. Bu sebeple kendileriyle muahede-nâme imzalamak yerine onlara ahid-nâme ihsan ederlerdi. Kanunî Sultan Süleyman İstanbul'da 3 Şaban 945 (19 Eylül 1547) tarihinde yazılıp Alman imparatoruna yani Avusturya ve İspanya'ya verdiği ahid-nâmenin bir parçasını örnek olarak verince Osmanlı hâkanının "**Pâdişâh-i âlem-penâh**" olduğu, **dünya sulhu ve nizâmının** başı bulunduğu, bu

[160] Ferîdûn Bey, I, s. 478, 529; Kanunî İran'a karşı zaferlerini Fransa kıralına bildirirken bu sevinç haberini her tarafa duyurmasını ve "şehirleri zeyn eylemesini" de emreder (Ferîdun, I, s. 493).

münasebetle de cihân hâkimiyetine şerik kabul etmediği görülür. Mektupta eski Türk hâkanlarının başlangıç formülünün İslâmî bir şekil alması da dikkate lâyıktır:

"Hak Taâlâ'nın inâyeti ve Ulu Peygamberimizin mu'cizâtı berekâtı ile

Ben, ki dünya hâkanlarına taç giydiren Sultanların sultanı, yeryüzünde Allah'ın gölgesi, mukaddes Mekke, Medine, Kuds-i Şerîf ve İstanbul şehirlerinin Kara ve Akdenizin, Anadolu ve Rûm-eli'nin, Karaman, Rûm, Zulkadriye, Acem, Şam, Mısır, Arabistan ve Yemen beldelerinin hükümdarı, Gürcistan, Dağıstan, Tatar ve Kıpçak illerinin, Eflâk, Buğdan ve Budun (Macar) *tahtının ve Erdel vilâyetinin, kılıcımızla alınmış daha nice memleketlerin pâdişâhı ve sultanı Süleyman Han bin Selim Han bin Bayezid Hanım. Bu bizim ahid-nâmemizi okuyup işitmeyenlere malûm ola ki Romanların ve ona tâbi olanların kralı Ferdinandos benim azametlü dergâhıma ilçi gönderüp inâyet-i hümâyûnumu rica etti ve gönderdiği ilçi anı karındaşı İspanya vilâyeti kıralı Karlos (Roma-Cermen imparatoru Charles Quint) tarafından dahi vekil idüğin arzetti. Üngürüs vilâyetinde Hıristiyan taifesi ellerinde kalan yerler mukabelesinde her yıl saâdetlü dergehimize otuz bin sikke Macar altını kesim (haraç) vermek üzere amân-i şerîfim taleb edüp temennâ-yi şefkat eylediği ecilden kemâl-i inâyet-i pâdişâhânemden kendüye ve İspanya kıralına beş yıla değin amân-i şerifim ihsan edüp şol şart üzere olunmuştur..."*

şeklinde başlayan ve üç madde hâlinde devam eden ahid-nâme Kanunî'nin Alman imparatoruna bir tâbi gibi muamele ettiğine güzel bir misaldir. Artık 1553'de Lehistan ve diğer kırallara verilen ahid-nâmeleri anlamak kolaydır[161].

Dünya hükümdarlarına ihsan edici bir mevkide olan Kanunî Sultan Süleyman Osmanlı ihtişam ve azametinin en yüksek mümessilidir. Muazzam orduların seferleri ve muhteşem inşaat azîm hazîneler ile mümkün idi. Devlete büyük bir meblâğ teklif eden Şarlken'in elçisine İbrahim Paşa Yedi-kule'yi göstererek: "Buraları altun ile lebâleb doludur. Bazan koyacak yerimiz yoktu" diyordu. Bununla beraber ecdadı karşısında çok mütevazi olduğunu belirtirdi. Celâl-zâde Nişancı Mustafa'ya göre Pâdişâh vezir-i a'zam İbrahim Paşa'yı çok geniş selâhiyetlerle **"Ser-asker"** tayin eder ve berâtında kendisine üç milyon akçelik hâss verir. Vezir, Fâtih Sultan Mehmed'in vezirine dört milyon akçelik iradı olan bir **hâss** ihsan ettiğini söyler. Pâdişâh:

[161] Feridûn Bey, I, s. 339-341.

"**Onlar İstanbulu fethetmişlerdi**" cevabını verir. İbrahim Paşa kendilerinin de Bağdad ve Budin gibi iki eski payitahtı aldıklarını hatırlattı. Sultan Süleyman: "*İstanbul bizim payitahtımızdır. Hem bizim onlara benzemeğe çalışmamız haddimiz değildir*" mukabelesinde bulunur. İbrahim Paşa Pâdişâhın enişte si idi. O At meydanında bulunan sarayında müzik ve çeşitli eğlencelerle çok debdebeli bir hayat sürüyordu. Budin sarayından, Tuna ve Karadeniz yoluyla, getirtmiş olduğu üç tunç heykeli sarayı önüne dikmiş ve bu hayatı dedikodulara sebep olmuştu. Şâir Figânî: "**Dünyaya iki İbrahim geldi; biri putları kırdı; öbürü dikti**" beyti ile veziri hicvetmiş ve umûmî efkâra tercüman olmuştu. Bu durum, sâde bir hayat yasayan Pâdişâhın da hoşnutsuzluğuna ve vezirin sukutuna sebep oldu[161a].

Türkler dünya nizâmının âmili tanıdıkları bu pâdişâha "Kanunî" sıfatını vermekle onu Avrupalıların "*Muhteşem Süleyman*"ı kadar ifâde etmişlerdir. İmparatorluğun haşmeti başında gelen bu Pâdişâh maddî-manevî bütün vasıfları ile, mükemmel ve mümtaz bir insandı. Busbecq: "Karısına (Hürrem Sultana) fazla zaaf göstermekten başka *aleyhinde bir kusur bulamıyorlar*" derken devrin kanaatini belirtmiştir[162]. Peçevî Kanunî'nin hareket ve sözlerinin güzel, aklı kâmil, nezâket ve irfan sahibi, sözleri tatlı, âlim, hakîm ve şâirlere dost, bütün maddî-manevî iyilikleri şahsında toplamış ve emsalsiz bir pâdişâh olduğunu, elâ gözlü, açık kaşlı, **doğan burunlu** (ki akıllılığa ve uzak görüşlülüğe delâlet eder), mert sözlü, boğuk sesli, seyrek ve inci dişli, uzun ve mevzun boylu, uzun gerdanlı, kıyafeti ve elbisesi güzel, yürüyüşü âhenkli bulunduğunu söyler. Fakat zevcesine zaafı üzerinde durulabilir. Kanunî'nin büyüklüğü de büyük insanları seçmek ve tutmak sûretiyle artmış ve bu sayede haşmetli "*Kanunî devri*" yaratılmıştır. Onun etrafına aldığı büyük insanlardan biri de Müfti veya Şeyhülislâm Ebu's-Suûd Efendi'dir. Otuz sene teşrîî (tedvin) faaliyetlerin başında bulunan bu Şeyhülislâm, imparatorluğun idaresinde, Şeriatın boş bıraktığı yerlerde, kanun ve nizâmları örf ve âdetlere göre tedvîn ederken çok geniş bir ilmî anlayışı temsil ediyor; mahallî kanun, örf ve toprak idarelerini ve Pâdişâh fermanlarını da hukukî bir kaynak alıyordu. Başlangıçta, yeni ve keyif verici bir madde olarak, imparatorluk içinde kullanılan *kahveyi*, şarap gibi, **yasak** ettiği halde halkın ve *kahvehanelerin* inkişafı karşısında örfe uymakla ve fetvasını buna göre tâdil etmekle geniş hukukî anlayışına bir misal vermiştir. Asırlarca muteber fetvâlariyle "**Kavânîn-i Osmaniyeyi Şer'-i şerîfe tatbik etmiş**"; böylece Sultan Süleyman devrinin *kanun ve nizâm* devri olarak yükselmesine hizmet eylemiş-

[161a] Peçevî I, s. 129-130; Hammer, VI, s. 83-84.
[162] *Türk Mektupları*, s. 43.

tir. Kâtip Çelebi **Mizân ul-hak**'da kahve ve tütünün Türkiye'de yayılışı (1590-1600), **kahvehane**lerin açılışı, konulan yasaklar, verilen fetvalar, tekrar müsaade çıkarılması münasebetiyle tafsilât verir[163]. Kanunî ihtişam devrini yaratan büyük devlet, ilim, din, edebiyat ve sanat adamlarını bulmakta da takdir ve talihi yüksekti. Hârikulâde kudret ve kahramanlıklarla şöhret yapan büyük denizci *Barbaros Hayreddin Paşa* Cezayir'de kurduğu devleti ile Pâdişâhın emrine girmesi devrin fazilet ve mefkûresine uygun bir hâdise idi. Böylece Orta Avrupa ve Akdeniz hâkimiyeti ile Avrupa tam bir kıskaç içine alınmış ve Frenkler Okyanuslarda da sıkıştırılmıştı. Bir Türk denizcisinin "*Sultan Süleyman'ın İslâm askeri karadan ve denizden harekete geçmiş ve Frenkistan'a yönelmiştir*" şiiri ile de cihân hâkimiyeti mücadelesinin son haddine erişildiği şuûru kitlelere de mal olmuştur.

Tarihî Türk azameti, madde hâlinde, ifâdesini büyük mimarî âbidelerinde bulmuş ve Süleyman'la birlikte Süleymaniye de bu azametin tâcını teşkil etmiştir. Gerçekten bu camiler maddî-manevî kudretin, millî ve İslâmî mefkûrenin taş sanatı halinde en güzel ve muhteşem ifâdeleridir. Koca Mimar Sinan büyük hâkana: "**Pâdişâhım sana öyle bir câmi inşâ ettim, ki kıyâmete değin ayakta duracak bir metânete sâhiptir**" der. Evliya Çelebi bu eserin verdiği millî gururu güzel aksettirir. O, camii ziyârete gelen Frenk mimar ve mühendislerine tercümanlık ettiğini, bunların içeri girerken ayakkabılarını çıkarıp mest giydiklerini, şapkalarını ellerine aldıklarını ve bu âbideyi hayranlıkla temâşâ ettiklerini yazar. Bunlardan birinin: "**Her mahlûk ve binanın içi veya dışı güzel olup iki güzellik bir yerde olmaz. Ama bu camiin içi de dışı da şîrîn bina olmuştur. Bütün Frengistan'da böyle bir ibret-nümâ ve hendeseye göre mükemmel bir bina görmedik**" dediğini yazar. Bunun üzerine hakîr: "**Ya Ayasofya ile bu câmi nicedir**" diye sordum. Onlar: "Evet, bundan büyük tuğla bir kâr-i kadîm'dir. Ama letafet, zerafet ve şirinkârlıkta bu andan musanna' bir binâ-yi ibret-nümâdır. Mal masrûfi cihetile Ayasofya'dan fazla mal gitmiştir" diyüp gittiler. Ayasofya'yı kudsileştiren bir muhitte Evliya Çelebi'nin Süleymaniye üzerinde bu şekilde durması ve mukayesesi yine de millî bir hassasiyeti ifâde bakımından mânalıdır. Evliya: "**Hakka, ki bu Câmi'in on miskal taşı bir altuna oldu derler**" hükmünü de ilâve eder. Onun rivâyetine göre camiin inşasında bir yıl duraklama olmuş; İran Şâhı Pâdişâha mücevherat ve kıymetli taşlar göndererek binanın ikmaline yardım etmek istemiş. Fakat elçinin huzûrunda Sultan "*Bunlar benim camiimin taşları yanında kıymetsizdir*" diyerek mücevherleri ve kıymetli taşları minarenin mermerleri arasına koymuştur: "**Anın için ol minâreye hâlâ** *Ce-*

[163] Taşköprülü-zâde, *Şakayık*, Peçevî, I, s. 363-366; *Mîzân-ül-hak*, s. 33-48 Hammer, VI, s. 174-175.

vâhir minâresi derler". Bir rivâyete göre Sultan Süleyman açılış merasiminde kendisine takdim edilen anahtarı bu büyük eserin mimarı dâhî sanatkâra vererek onun açmasını istemiş ve böylece kendi büyüklüğünün şanını göstermiştir. Peçevî 8 yılda (956-964) tamamlanan Süleymaniye'nin, muhasebe defterlerine göre, inşâ masrafı 896.383 altın (flori) yahud 537 yük 82.900 akçe olup bugünkü değeri ile takriben 160.000.000 liraya tekâbül eder[164]. Mimar Sinan Hıristiyanların Ayasofya kubbesi büyüklüğünde bir binanın İslâm dünyasında bulunmadığına, bu kadar bir kubbenin imkânsız ve bu hususta onların Müslümanlara üstün olduklarına dair iddiaları üzerine bundan üzüldüğünü ve bu sözlerin "**Hakîrin kalbinde bir âzim ukde**" bıraktığını ve bu sebeple Edirne'de Selimiye kubbesini Ayasofya'dan altı **zira**' daha büyük inşa ettiğini kendi **Tezkiret ül-ebniye**'sinde belirtmiş ve iftihar ettiği şîrîn Selimiye ile Türk sanatının şaheserini meydana getirmiştir. Büyük Pâdişâh askerlerini de çok seviyor, takdir ediyor ve onları büyük mefkûre uğrunda şevklendiriyordu. Seferde ve cihâdda daima ordunun başında bulunan Kanunî hazerde de kışlalara gidip askerlerin elinden şerbet içip onlara iltifatlarda bulunur; şerbet bardağının altın doldurularak iadesini emrederdi. Ayrılırken de: "**Kızıl-elma**'da görüşürüz" diyerek onları kendi efsânelerine göre cihângirlik dâvasında şevke getirirdi[165].

Kanunî Süleyman cedleri gibi çok dindar idi. Şark seferlerinde Battal Gazi, Konya'da Celâleddin-i Rûmî, Kayseri'de Şeyh Burhaneddin Tirmizî ve Evhaddin Kirmanî, Erzurum'da Ebu İshak Kâzerûnî, Halep'te bir çok evliya, enbiyâ ve sahabe türbelerini ziyâret âdeti idi. Yavuz'a aid Selimiye, Şehzâde, Cihângir ve Haseki camileri ve İstanbul su tesisleri, Dâr-uş-şifâ, medrese, imaret ve türbeleri devrinin büyük inşaat faaliyetleri arasında idi. Ziyâret ettiği türbeleri de cami, medrese ve zâviyelerle tezyin etmişti, ki İmâm-ı â'zam, Abdulkadir Geylânî türbe ve külliyeleri bunlar arasında idi. Kâbe'nin ihtişamlı imâr ve tezyininde Ebu's-Suûd'un *fetvâsına* ihtiyaç duymuştu. Şiîlerin tahribi ile İmam-ı A'zam Ebû Hanife'nin türbesi ve mezarı tamamiyle yok olmuştu. Pâdişâhın Türklerin mezhep kurucusu bu büyük insanın mezarını bulmakta *keşif ve kerâmet gösterdiği* ve Fâtih gibi onun da Allahın yardımına mazhar olduğu rivâyet edilir. Nitekim İmam-ı A'zam mezarının bulunması Eyüb'ün keşfi kadar büyük bir manevî tesir yapmış; onun ve Muhiddîn-i Arabî'nin da türbeleri inşa olunmuştur[166]. Sultan Süleyman ihti-

[164] Evliyâ Çelebi, *Seyahat-nâme*, I, s. 154-157. Bir mektupta Süleymaniye "İkinci *Beytullah*" sayılıyordu (Ferîdûn Bey I, s. 526).

[165] Hammer, VI, s. 165.

[166] Seydi Ali Reis, *Mir'at ül-Memâlik*, s. 12; Peçevî, I, s. 196, 371.

yar ve hasta olduğu bir zamanda Sigetvar seferine çıkmış ve o da büyük selefleri I. Murad-i Hüdavendigâr, Yıldırım Bayezid, Fâtih, Yavuz gibi sefer esnasında dünyayı değiştirmiştir. On yıldan beri cihâda çıkmadığı ve *halkın da tenkitleri yükseldiği* bir zamanda Avusturyalılar bu kaleyi işgal edince yine ordusunun başında hareket etti. Maamafih bu sefere çıkışında Hazreti Muhammed'in bir işareti de rivâyet olunur. Gerçekten Kara-Çelebi-zâde'ye göre Şeyh Muslihüddin Kadir gecesi Hazreti Peygambere vuslat eder ve kendisine: "**Süleyman'a benden selâm edüp farîze-i Cihâdı niçün terkeyledi deyü söyle**" ihtarı üzerine sefere çıkmıştır[167]. Bu da umûmî efkârın hassasiyetini ve Pâdişâhlar üzerindeki kudretini göstermek bakımından dikkate şâyândır. Kalenin fethinden bir kaç gün önce, 7 Eylül 1566'da, 72 yaşında cennete gitmiş ve nâşı Süleymaniye'deki türbesine defnolunmuştur. Milletin ta'zim duygularının mihrakı olan bu büyük insanın ölümü büyük bir matem oldu. Süleymaniye onun ve devrinin ihtişamını bize her gün duyurmakta; kendisini ve imparatorluğunu temsil eden bu muhteşem âbide ile hâlâ imparatorluğu muhafaza etmekte ve kendisinin de yaşamakta olduğu hissini yaratmaktadır. Büyük şâir Bâkî'nin mersiyesi saltanatı gibi ölümünün de haşmetini meydana koymuştur. Bu sebeple bundan bir kaç parça nakledelim:

Gün doğdu Şâh-i âlem uyanmaz mı hâbdan,
Kılmaz mı cilve hayme-i gerdûn cenâbdan.
Yollarda kaldı gözlerimiz gelmedi haber,
Hâk-i Cenâb-i südde-i devlet-meâbdan.
Yansun yıkılsun âteş-i hicrinle âfitâb,
Derdinle kaare çullara girsün sehâbdan.
Yâd eylesün hünerlerini kanlar ağlasun.
Tîğın boyunca kaareye batsun kılâbdan.
Aldun hezâr put-gedeyi mescid eyledün,
Nâkûs yerlerinde okuttun ezanları.
Âhir çalındı kûs-i rahil ettin irtihâl,
Evvel konağın oldu bûstanları.
Minnet Hudâ'ya iki Cihânda kılup sa'îd,
Nâm-i şerîfin eyledi hem gaazi hem şehîd.

Kanunî Osmanlı sulhu ve nizâmının en yüksek derecesini temsil eder. Türk ve İslâm idealleri ile bütün Avrupa'yı da bu sulha ve İslâm hidâyetine eriştirmek için Türk ve Osmanlı mefkûresinin karalarda ve denizlerde son hamlelerini yapmış; Avrupa'da hüküm süren Protestan-Katolik mücadelelerini, imparator ve kıral savaşlarını bu dâva için maharetle kullanmış; Sokullu da Lehistan'ı Türk hâkimiyetine ve himâyesine almağa çalışmış; Arapların

[167] Abdülâziz, *Ravzat ul-Ebrâr*, İstanbul 1247, s "1.

Şarkta Anadolu ve Garpta Poitier seferleriyle bu kıtayı içine aldıkları kıskaç Viyana'ya ve okyanuslara kadar sıkılmış ve daraltılmıştır. Fakat XVI'ncı asrın Avrupası VII-VIII'inci asırların Avrupasından çok daha kuvvetli olduğu ve İran da çelmelerini taktığı için Garbî Avrupa son mukavemetini göstermişti. Eğer bu büyük teşebbüs muvaffak olsa idi yükselmekte olan Avrupa ve inhitata başlayan İslâm medeniyetleri yeni bir senteze varacak ve herhalde bu sâyede madde-rûh muvâzenesi kurularak; beşeriyetin istikbali çok daha parlak olacaktı. Zira mezhep kıtâlleri içinde bunalan, madde-rûh muvâzenesini bulamıyan Hıristiyan dünyası İslâm-Avrupa medeniyet sentezleri ile sağlam ve sarsılmaz temellerine oturacaktı.

9. Akdeniz Hâkimiyeti ve Okyanuslarda Cihâd

"Ceyş-i İslâm ile Sultan Süleyman karadan
Bahr u berr fethine yürüdü asker bir aradan"

(Bir denizci şâir)

"Deniz üstünde yürürüz,
Düşmanı arar buluruz,
Öcümüz komaz aluruz.
Bize Hayreddinli derler".

(Seydi Ali Reis)

MEDENİYET dünyasına eski ve tarihî hayatiyetini veren, Akdeniz'e hâkimiyet, cihângirlik dâvasında başlıca unsurlardan biri idi. Roma'nın bu denize hâkimiyeti onun cihângirlik vasıflarındandı. Bu sebeple onlar Akdeniz'e "**Mare nostrum**" (Bizim deniz) adını veriyorlardı. Şarkî-Roma (Bizans) imparatorluğu da İslâmiyetin zuhûruna kadar bu hâkimiyeti elinde tutuyordu. Hazreti Ömer zamanında denizden korkan Araplar Muaviye'den itibaren süratle denizciliğe başladılar; az zamanda Akdeniz hâkimiyetini ele geçirdiler ve, bir kısım Şimal sâhilleri müstesna, bütün kıyılarına hâkim oldular[168]. İslâmların fetihleri ve medeniyetleri gibi Akdeniz'e hâkimiyetleri de o derece kuvvetli olmuş ve asırlarca sürmüştür. Bu durum dolayısiyle büyük mütefekkir İbn Haldun (1332-1406) "*Hıristiyanlar artık Akdeniz'de bir tahta parçası dahi yüzdüremiyorlardı*" ifadesiyle zarif bir istihzâda bulunmuştu[169]. Müslümanlar, Selçuklulardan önce karalarda ricate başlamışlar ve bir müddet sonra deniz hâkimiyetini de ellerinden çıkarmışlardı. İlk Haçlı seferlerinden sonra Anadolu topraklarına milyonlarca gömülen Avrupalılar, donanmalariyle kolayca Suriye sahillerine varıyorlardı. XIII-XIV'üncü asırlarda Mısır-Suriye Türk Memlûkleri Akdeniz şarkında ancak mevzii bir kudrette bir

[168] Bu hususta bak. A. R. Lewis. *Naval potver and Trade in Mediterranean A. D. 500-1100*, Princeton 1951.

[169] *Selçuklular tarihi*, s. 260.

deniz kuvvetine sahip bulunuyorlardı. Karalarda İslâmın çekilişini fetihlere inkılâp ettiren Selçuklular henüz denize açılma fırsatı bulmadan Haçlı taarruz ve istilâlarına uğrayarak denizlerden uzak kalmışlardı.

Bununla beraber Türkler Anadolu'ya gelişlerinden az müddet sonra denizciliğe alışma lüzumunu duymuşlardı. İlk teşebbüs Bizanslılar elinden kurtulan ve İzmir'de küçük bir devlet kuran Çaka Bey tarafından olmuştu. Rum ustaları vasıtasiyle vücûda getirdiği donanma ile adaları işgal etti ve *İstanbul muhasarasına* hazırlandı. İlk Selçuklu sultanı Süleyman-şâh'ın ölümünden sonra İznik Türk beyleri de Marmara'da Bizans'a karşı bir *donanma inşasına* giriştiler; fakat imparatorun deniz kuvvetleri bu tesisleri tahrip etti. Türkiye Selçukluları ancak XIII'üncü asır başlarında Akdeniz ve Karadeniz'de Antalya ve Alâiye, Karadeniz'de Sinop ve Samsun limanlarında tersane ve donanmalar kurdular. Alâaddin Keykubâd Karadeniz donanmasiyle, deniz aşırı Kırım seferini muvaffakiyetle başardı. Bu *Selçuk denizciliği* gelişirken Moğol istilâsı devlet ile birlikte bu denizciliğin de sukutuna sebep oldu. Daha sonra Karadeniz'de Sinop beyleri, Adalar denizinde Aydın oğulları, Akdeniz'de Antalya beyleri denizcilikte çok ileri hamleler yaptılar. Hususiyle Aydın oğulları deniz gazâ ve seferleri ile Adaları ve sâhilleri altüst ettiler.

Osmanlılar Rumeli'ye geçtikleri zaman bir deniz kuvvetine sahip olmadıkları için çok defa Venedik gemilerini kiralıyorlardı. Tedricen başlayan Türk denizciliği İstanbul'un fethinde bile henüz çok kuvvetli değildi. Yavuz Sultan Selim, İslâm dünyasına hâkim olduktan sonra, büyük bir donanma kurmaya ve Avrupa(İfrenç)nın fethine girişmek maksadiyle büyük bir gemi inşa faaliyetine ve tersaneler yapılmasına başladı: fakat ömrü kifâyet etmemişti. Kemal Paşa-zâde de Yavuz'a "**öyle bir şehirde oturuyorsunuz ki anın velî-nimeti denizdir ve deniz feth olmadıkça ve gemi gelmedikçe İstanbul mamur olmaz**" diyordu. Yavuz'un bu niyeti oğlu Kanunî Sultan Süleyman tarafından gerçekleştirilmiştir. Vezir-i Azam Lütfi Paşa Kanunî'ye "**Eskiden karalara hâkim çok pâdişâh gelmiştir; lâkin denize sahip olan azdır. Deniz seferlerini hazırlamakta kâfirler bizden ileridedir**" diyordu. Bu sebeple "**Sultan Süleyman Han hazretleri deniz işlerine çok ehemmiyet verip denizcilik nizâma girdi**. Bu sâyede, karada olduğu gibi, denizde de **galip** olarak **himmeti yüce** olmuştur. Hatta bu hakîr denizlere müstakil beyler ve kapudanlardan nice hâkimler nasbedip Osmanlı saltanatının bir cenahı mamur olsun diye çok çalıştım" ifâdeleri ile durumu güzelce meydana koymuştur[170]. Mamafih Fâtih ve Yavuz da İstanbul ve Gelibolu tersanelerinde gemi inşaatında ciddî hamleler yaptılar.

[170] *Âsaf-nâme*, İstanbul 1326, s. 21.

Akdeniz hâkimiyetinde başlangıçta Osmanlı devletinin emrinde olmayan Barbaros Hayreddin ve arkadaşlarının rolü çok büyüktür. Bu kahraman Türk denizcisi Cezayir ve Tunus'ta yerleşmeğe çalışan Avrupalıları oralardan söktüler ve denizlerin arslanı oldular. Yavuz Selim bu kahramanlara asker ve top göndererek yardım etti. Kanunî Süleyman Macaristan'da zaferler kazanırken onlar da aynı yılda yâni, 1525'de, Akdeniz'in şimal sâhillerini vuruyor; Hıristiyan donanmalarını esir alıyorlardı. İmparator Şarlken'in Barbaros'a karşı gönderdiği kaptan Andrea Doria mağlûp olarak Septe boğazını aştı. Türk denizcileri İspanyolların zulmüne uğrayan 70.000 Endülüs müslümanını Şimalî Afrika sâhiline çıkardı. Bu büyük zafer üzerine Kanunî Barbaros'u 1533'de İstanbul'a dâvet etti; Barbaros gelirken bir çok zaferler daha kazandı. Pâdişâh onu merâsimle karşılattı. Kendisini ve devletini Pâdişâhın emrine veren büyük denizci Kanunî tarafından Cezayir Beylerbeyliğine tayin olundu. İstanbul'dan 61 parça gemi ile Akdenize açıldı. Barbaros ikinci defa İstanbul seferinde Andrea kumandasında bulunan büyük Haçlı donanmasını, 27 Eylül 1538'de, Preveze'de müstesna bir zaferle imhâ etti. Pâdişâh her tarafa **Fetih-nâmeler** göndererek şenlikler yapılmasını emretti. Kanunî Estergon seferine giderken Barbaros'u da Fransa kıralının yardımına gönderdi; Toulon şehri onun üssü oldu.

Böylece Türkler, dört asırdan beri, İslâmların elinden çıkan Akdeniz hâkimiyetini Hıristiyanların elinden almış bulunuyordu. Fakat Osmanlılar Akdeniz'e hâkim olurken Avrupalılar da Okyanuslara açılıyor; büyük deniz keşifleri yapıyorlardı. Filhakika İslâm ilimlerine ve coğrafî bilgilerine dayanan, deniz âletlerini ve pusulayı, bu sayede de *dünyanın yuvarlaklığını* öğrenen Avrupalılar büyük teşebbüslere girişmişlerdi. İslâm medeniyetinden alınan bu bilgilere göre Cr. Colomb Garp istikametinden Hindistan'a varmayı mümkün görmüş ve Amerika'yı bu münasebetle keşfetmişti. Magellan da *dünyanın yuvarlaklığını* isbat için devr-i âlem seyahatine çıktı. Müslümanlar gibi Hıristiyanlar da Hindistan'ı esrarı ve zenginliği ile hayâllerinde yaşatıyor ve denizden bu ülkeye varmak gayretine düşmüş bulunuyorlardı. Hind denizine varan Portekizliler Arabistan sahillerini ve Kızıl denizi tehdide başlamışlardı. Daha II. Bayezid devrinde bu inkişaflar endişe uyandırmış ve Osmanlı pâdişâhı Memlûklerin Kızıl deniz'de donanma inşası faaliyetine yardım etmişti. Avrupalıların Hindistan ticaretini ele almaları Mısır'da iktisadî ve medeni sukutun başlangıcı oldu. Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethi Portekizlilerin bu ülke üzerindeki tehditlerine son verdi. Yavuz Kızıl deniz'de donanma kurarak Hindistan'ı ve deniz yolunu Avrupalılardan kurtarmak, Okyanuslara hâkim olmak teşebbüslerine başladı ve bu faaliyetler Kanunî

devrinde en ileri dereceye yükseldi. Yavuz Mısır'da iken *Pîrî Reis kendisine Hindistan ve Çin haritalarını* göstermiş ve bu mühim mesele ile meşgûl olmuştu[171]. Onun kısa süren ömrü denizcilikteki hamleleri de Kanunî'ye bırakmıştı. Sultan Süleyman Macaristan'a girerken bir yandan Hayreddin Paşa vastasiyle Akdeniz hâkimiyetini kazanıyordu. Öte yandan da Süveyş'te kurduğu donanma ile Kızlı denizi ve Arabistan sâhillerini emniyete alıyor ve Avrupalıları Hindistan sâhillerinden uzaklaştırmağa çalışıyordu. Böylece *Cihân Pâdişâhı* olmak dâvası ve sıfatiyle Kanunî Orta Avrupa ve Akdeniz'den sonra Okyanuslara hâkim olmak cihâdına girişmişti. Onun Mohaç zaferi Babür'ün de Panipat zaferine rastlıyor ve Hindistan'da yeni bir Türk imparatorluğu kuruluyor; *Osmanlı topçuları* onun fetihlerine yardım ediyordu.

Bu devirde Hindistan bir takım Türk hükümdarları arasında çeşitli mücâdelelere sahne olmuş; bu durum Portekizlilerin bu ülkenin sahillerine yerleşmelerini kolaylaştırmıştı. Bu sebeple Hindistan hükümdarları Sultan Süleyman'ın himâyesini talep ediyorlardı. Barbaros Hayreddin Paşa 1538'de Preveze'de, Haçlı donanmalarını imha ederken *büyük toplarla cihâzlanmış* Süveyş *donanması* da Hâdım Süleyman Paşa kumandasında harekete geçirilmiş, Aden'i ve Arabistan sâhillerini kurtardıktan, Portekizlileri mağlûp ettikten sonra Gücerat sâhillerine varmış ve onların elinde bulunan iki kaleyi almıştı. Fakat Diu şehrinin muhasarasında Portekizliler şiddetli bir mukavemet göstermişlerdi. Pâdişâhın yardımını isteyen Bahadır-şâh bu sırada öldürülünce rakibi Emir Mahmud Portekizlilerle anlaşmış ve bu vaziyette Süleyman Paşa da dönmeğe mecbur kalmıştır. Bununla beraber Hindistan'dan yeni himâye talepleri de vukubuluyordu. Kanunî, 1553'de, İran seferine giderken Pîrî Reisi de Hind denizi seferine memur etti. O da Arabistan sâhillerini Portekizlilerden temizleyip Basra körfezine vardı; orada donanmayı Murad Reis idaresine bırakıp Mısır'a döndü. Yerine Seydi Ali Reisi *Kızıl* deniz ve Hind okyanusu kumandanlığına tâyin eyledi. Portekizlilerle şiddetli savaşlar yapan Seydi Ali Reis, fırtınalara tutularak, zorlukla Gücerat sâhillerine ulaştı. Kurtulan gemilerini buradaki emîre emânet ederek karadan İstanbul'a döndü. Uğradığı memleketlerin ve Türkistan hükümdarlarının tazim mektuplarını Pâdişâha getirdi. Bu seyahat hâtıralarını da yazarak **Mir'at ül-Memâlik** adlı eseri meydana getirdi. Portekizliler Gücerat emîri Sultan Ahmed'den Türk amiralinin teslimini istedikleri zaman "**İslâm Padişahının kapudanını bizden talep etmek münasip midir**" cevabiyle bu teklifi reddetti.

[171] *Hind ve Çin bahirlerinin taze çıkan haritalarına Diyâr-ı Rûm'da kimsene anı bu zamane dek malûm edinmemiştir. Anları da bile kaydedüb merhum Sultan Selim Han hazretlerinin Bâb-ı sa-âdet-meâbına nefs-i Mısır'da verülüb makbûl olmuşdı*" (Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriye*, s. 5).

Bu esnada Seydi Ali de: "**Bire mel'ûn! Beni bozgun donanma** ile buldunuz. **İnşallah Pâdişâh-ı âlem-penâh devletinde** Hürmüz değil belki Diu dahı sizde kalmaya" diyordu. Bu Türk amirali Portekizlilere karşı bu intikam duygusiyle şu kıt'ayı yazarken Barbaros Hayreddin Paşa'ya mensubiyetini de iftiharla belirtir:[172]

Derya yüzünde yürürüz
Düşmanı arar buluruz
Öcümüz komaz aluruz
Bize Hayreddinli derler

Onun bu intikamı Cezayir Beylerbeyi Ramazan Paşa tarafından Portekiz ordusunun, 1577'de, Vâdi üs-Seyl muharebesinde imha edilmesi ve bizzat kıralın ölüler arasında bulunmasiyle alınmıştır. Nitekim Portekizlilerin inhitatı da bu mağlûbiyetle başlar.

Barbaros Hayreddin Paşa Akdeniz hâkimiyeti dâvası ve gazalariyle destân olan hayatı kadar Türk denizciliğinde Turgut Reis, Seydi Ali Reis, Piyâle, Kılıç Ali ve Salih Paşalar gibi büyük amiraller yetiştirmekle de Osmanlı tarihinde emsalsiz bir mevki kazanmıştır. Ölümünden sonra Kaptan Paşa olan Piyâle Reis uzun müddet bu makamda kaldı; Akdeniz hâkimiyetini muhafaza ederken İtalya sâhillerini de işgal etti. Papa telâşa düşerek Andrea kumandasında büyük bir donanmayı harekete geçirdi. Haçlı kuvvetleri Cerbe adasında bulunan Turgut Reis üzerine yürüdü. Kuvvetinin kifâyetsizliğini gören Turgut Reis durumu İstanbul'a bildirdi. Piyâle Paşa'nın başında bulunduğu Türk donanması, 1560'da, Cerbe Adası önlerinde şiddetli bir savaşa girişti. Düşman donanması büyük kayıplara uğradı ve A. Doria İtalya sularına kaçtı. Rodos şövalyelerinin elinde bulunan Malta adası deniz hâkimiyeti için zaruri görülerek fethedildi. Büyük Türk amirali Turgut Reis bu esnada şehîd düştü ve nâşı Trablus'a götürülerek defnolundu ve mezarı ziyâretgâh oldu. Kanunî devrinde Türk-İslâm ve Hıristiyan Avrupa arasında karalarda ve denizlerde cereyan eden meydan muharebelerinin en şiddetlilerinden birini teşkil eden ikinci Cerbe savaşı, artık Akdeniz hâkimiyetinin Osmanlılara aid olduğunu gösteriyordu. Türkler Haçlıların Şimalî Afrika'ya taarruzlarını kırdıktan, gemilerine ve korsanlarına Akdeniz'de dolaşma imkânını bırakmadıktan sonra bu hâkimiyet emniyet altına alınmış; Orta Avrupa'da kara orduları ilerlerken İtalya, İspanya sâhilleri de denizden istilâlara uğramış; Hıristiyan dünyası kıskaç içine alınmıştı. Haçlılar Türk donanmasının bulunmadığı bir fırsatta Tunus'u istilâ edip garbî Akdeniz'i Osmanlılara kapamayı umuyorlardı. Osmanlı devleti müttefik Haçlı donanmasını takip

[172] *Mir'ât ul-memâlik*, s. 33; Peçevî, I, s. 371-380; Kâtib Çelebi, *Tuhfet ül-kibâr*, s. 61.

ediyor ve son darbeyi vurmak için hazırlığını yapıyor; Kanunî Süleyman'a aid olup arşivimizde bulunan vesikalar Cerbe seferi için ne büyük ve plânlı teşebbüslerin yapıldığını gösteriyor. Kanunî Cezayir, Trablus, Mısır, İnebahtı, Mora, Rodos, Agriboz, Koca-ili ve bütün **"Akdeniz yalıları"** beylerbeyi, sancak beyi, kapudan ve kadılarına, Turgut, Piyâle, Uluç Ali ve Hasan Paşalara, Akdeniz gönüllülerine gereken fermanları gönderip hazırlanmalarını emrediyor; Tunus hâkimine ve yine dostluğuna hiyânet eden "Françа pâdişâhına" mektuplar yazıyordu. Böylece Cerbe adasını ele geçiren Haçlılar Türk donanmasının beklemedikleri bir zamanda (1560'da) geldiğini görünce titremeğe başladılar ve vukubulan büyük savaşta kâhir bir mağlûbiyete uğradılar. Piyâle ve Uluç Ali paşalar kumandasında bulunan Türk donanması düşmanı imha etti; çok insan öldürdü; 60 gemi ve 18.000 esir aldı ve diğerleri zorlukla kaçabildi[173]. Bununla beraber Akdeniz hâkimiyeti dâvası ve savaşları yine de devam ediyordu.

Kanunî Sultan Süleyman, karalarda olduğu gibi Akdeniz'de de bu kahraman Türk denizcileri sâyesinde hâkimiyeti elde etti. Böylece Müslümanların XI'inci asırdan beri kaybettikleri Akdeniz hâkimiyeti tekrar kazanıldı. Denizcilikte ileri bir seviyeye erişen Avrupalılar bu durumda Akdeniz yerine Okyanuslara hâkim olmaya başladılar. Türkler Akdenize hâkim olmakla beraber Avrupalıların denizcilikte ileri bir durumda olduklarını biliyor ve onlardan faydalanıyorlardı. Pîrî Reis onların, Mısır'dan aldıkları bilgiler sâyesinde pusla ve harita üzerinde eserler yazdıklarını ve ilerlemiş bulunduklarını takdirle karşılar[174]. On altıncı asra ait başka bir Türk mütefekkiri de *"Frenkler artık bahr-i muhitin esrarına vukuf peyda etmişlerdir"* ifadesiyle bu durumu belirtti. III. Murad devrinde, 1580 senesinde, **Tarih-i Hind-i Garbî** (Amerika) veya **Hâdis-i Nev** adlı bir eser yazan Muhammed bin Hasan adlı bir müellif Avrupalıların Amerika'ya ve Hindistan kıyılarına yerleşmekle *İslâm ülkelerini tazyike* başladıklarını ve *İslâm ticâretini ele geçirdiklerini* söyler. Bu yazar Avrupalılara karşı Süveyş'te büyük bir donanma kurmak ve *Süveyş kanalını açmak* sûretiyle onları *Hind okyanusundan uzaklaştırmayı* teklif ediyordu. Ondan yarım asır sonra gelen Ömer Tâlib de *Frenkler bütün dünyayı öğrenip her tarafta gemiler* işletiyor ve mühim limanları elde tutuyorlar. Evvelce Hind, Sind ve Çin malları *Müslümanlar elinde dünyaya dağılırken* şimdi bu mallar Portekiz, Felemenk ve İngiliz gemileri ile Frengistan'a varıyor; ve bir kısmını da İslâm memleketlerine ve İstanbul'a getirip beş misline satıp zengin oluyorlar. Bu münasebetle **İslâm pâdişâhı** Yemen sâhillerini ve oradan geçen ticâreti elde tutmalıdır. Yoksa daha fazla zaman geçerse *Hıristi-*

[173] Bu fermanlar için bak. Saffet, "İkinci Cerbe harbi üzerine vesikalar", *TOEM*, I, s. 20-34, 85-102.
[174] *Kitâb-ı Bahriye*, s. 82-83.

yanlar İslâm ülkerini sarmış olacaklardır. Bu görüşler Osmanlı fikir ve siyaset adamlarının deniz ticâretinin ehemmiyeti ve dünyanın gidişini iyi kavradıklarını ve gerekeni yapmağa çalıştıklarını gösterir[175].

Kanunî devrinde Türkiye'ye gelen Alman elçisi Busbecq kültürlü ve geniş düşünceli bir insan olmakla beraber istikbal endişesindedir. Zira o *Avrupalıları para peşinde Okyanuslara koşan materyalistler* olarak itham etmekte ve Türklere karşı onları *memleketlerini müdafaasız* bırakmakla suçlamaktadır[176]. Bu sûretle o yakın tehlikenin tesiri ile deniz ticâreti sâyesinde istikbalin Avrupa'ya doğru gelişmekte olduğunu düşünememiş; *Osmanlı mütefekkirleri kadar ileriyi görememiştir.* Bununla beraber, Avrupa karşılaştığı Türk kudreti ve istilâsı münasebetiyle, devrine ait endişelerini belirtirken Osmanlı mütefekkirleri de rakiplerinin Okyanuslara yayılmalarından dolayı istikbalde aynı endişelerin Türk-İslâm dünyası için vârid olduğunu düşünmekte ve iki taraf da haklı bulunmaktadır. Bugün Osmanlıların Rusya'yı bırakıp hep Avrupa ile meşgul olmasını tenkit edenler devrin şartlarını görememiş ve muhakemelerini son zamanlara göre işleterek tabiî hataya düşmüşlerdir. Filhakika Türk-İslâm dünyası karşısında Hıristiyanlığı temsil eden ve Selçuklulardan beri bütün Haçlı taarruzlarını hazırlayan bir Avrupa dururken henüz teşkilâtsız ve ibtidaî bir hayat süren ve hiç bir tehlike teşkil etmeyen Ruslarla uğraşmak bahis mevzuu değildi. Nitekim, yukarıda da kaydettiğimiz gibi, bizzat Kanunî Sultan Süleyman da Haçlı taarruzlarının ve tehlikenin hep Avrupa'dan geldiğini belirtmiş; Macaristan ve Orta Avrupa seferlerinin sebebini anlatmıştır.

XVIII'inci asra kadar Kırım hanlarının hâkim bulunduğu Şimal cephesi bu devirde Rusların tedricen istilâya başlamasiyle ehemmiyet kazanmıştır. Rus istilâsı karşısında Evliya Çelebi'ye atfolunan görüş ve endişeler isabetli olup bunun sıhhat derecesi ve daha sonraya aid bulunması ihtimali vârid olsa bile aynı devre aiddir. Evliya Çelebi Osmanlı Pâdişâhlarının *Kırım hanlarına* her yıl Moskova keferesine akın yapmalarını fermân buyurduklarını, aksi takdirde bu kalabalık kefere serbest bırakılırsa *ne'ûzubillah Devlet-i Aliyeyi ve İslâm âlemini arkadan kuşatacakları* tehlikesini belirtir ve Yavuz'un düşünce ve tedbirlerine işaret etmekle beraber aslında kendi devrine tercü-

[175] Z. Velidi Togan, *Bugünkü Türkistan,* Kahire 1940, s. 85-105,127; F. Köprülü, *İslâm Medeniyeti tarihi* (Barthold'un izahı), s. 253-267; B. Lewis, "Osmanlı İmparatorluğunun inhitatı", *İsl. Ted. Enst. Dergisi,* III, s. 161-178.

[176] *Mektuplar,* s. 35. Busbecq Türk-Avrupa mücadelesinde Türklerin maddî-manevî üstünlüğünü hesap ederek kendileri için mağlûbiyetin mukadder olduğunu tekrarladığı halde ahlâklarını düzeltikleri, maddenin esaretinden kurtuldukları ve Hıristiyanlığa bağlandıkları takdirde yine Türkleri Avrupa'dan ve İstanbul'dan atabilecekleri ümidini muhafaza eder. Zira ona göre bu yerler Hıristiyanları özlemekte ve gözlemektedir.

man olur. Ona göre: "**Fâtih-i Mısr Sultan Selim Han, gayet dûrbîn ve âkibet endîş bir âkil pâdişâh olmağın, bunların hâlini tefekkür ve teemmül edip Moskof memâlikini gereği gibi teftiş ve tefehhüs eyledikte tâ zulmata** değin içinde sâkin olan ecnâs-ı mahlûkat, ki cümlesi beyâbânî tağî, *din ve millet bilmez;* nef' ve zararı fark etmez; hayât ve memât anı bilmez hayvanat sıfat bir alay melâindir, kim hesâbın **Hudâ-yi lem-yezel** bilür. Bunlar bir âyin ve erkân tertip edip kanûn ve kaide üzere bu hayvan sıfat olan mahlûkatı Moskof kıralları eğer asker edinürse **Devlet-i Âl-i Osman**'a bu melâînden hâtıra hutûr etmiyecek zarar terettüb edeceğini vaktinin ukalâsı ile müşâvere edip bu mahzurun def'i için Moskof devleti kuvvetlenmesün deyü *Kırım Hanlarını bâ hatt-ı humâyûn müstakil edip Âl-i Osman* her ne kadar Moskof ile sulh olursa *Kırım Hanları ol sulhte dâhil değildir...* Kırım Hanı Moskof ile sulh olursa üç sene tamamına değin **kalgay** (veliahd) ve **mîrzâlar** (beyler) çapula gidip gene üç sene tamamında bizzat Han hazretleri yer götürmez cemi Tatar askeri ile bir azîm çapula gider. Sulh olmazsa heman her hafta ve her gün çapula gidip Moskofları sâir memleketlerde satmağı kendilerine kâr ve kisb ederler. İşte *Selim Han'ın Kırım devletine vaz'ettiği kanûn budur.* Bu kanunu terk edene Selim Han'ın lâneti vardır. Sultan Selim Han'dan tâ Mehmed Hân-ı râbi' zamanı, ki bizim vaktimizdir, bu ana değin bu kanun terk olunmamıştır... Ol sebepten Âl-i Osman devleti ile Moskof beyninde cenk olmayıp **Âl-i Osman sâir küffar ile gazâ ve cihâdda meşguldür.** Yoksa bu küffâr öyle mel'ûndur, ki eğer beş-on sene *Tatarın çapulundan kurtulup devletine nizâm verirse* bu melâine bir devlet mukabele edemeyüp cümle Kazağa ve Lehe istilâ edip Tuna yalılarına çıkacak olursa bir türlü Devlet-i Âl-i Osman'a rahat vermeyip *ma'a-zallah* belki **Kırım'ı dahı istilâ eder.** Hudâ Selim Han Gazi'ye rahmet eyliye; bu ahvâli mütalâa eyleyip eyü tedârikini görmüş, **agâhân-ı devlet**'e kâr-i elzem mevâddandır, ki bu kâfirin ahvâlini mülâhaza ile bunun sâir küffara kıyâsın eyleyip bunun tedârikini görerek Selim Han'ın kanununa **murâ'at** ile Kırım hanlarını sâir yere tâyin etmeyip hemen bu kâfire musallat edeler. Zira bu kâfirden Devlet-i Aliyyeye zarar-ı azim terettüp edeceğini ukalâ cezm ediyorlar. Hudâ Devlet-i Aliyyeyi îkaz ve Tatar devletini müebbed eyleye. Âmin!"[177]. Bununla beraber XVII'inci asırda bile Rus tehlikesi henüz ciddiyetle belirmediğine göre bu düşünce Evliya Çelebi'ye aid olarak, istikbali gördüğü için, çok mühimdir. Zira bu asırda dahı Osmanlı kudretine itimad o derece büyüktür, ki Rusların Kırım'ı istilâları ve hatta Özü nehrini aşmaları bile tasavvur edilememişti. XVIII. asır Türk mütefekkirleri Rusya'yı nizâma sokan Deli Petro'dan önce Rusların

[177] Evliyâ Çelebi, *Seyâhat-nâme,* VII, s. 534-535.

nizâm ve medeniyetten mahrum, sürü hâlinde bir kavim olduğunu ve Avrupa'yı taklitten sonra kudret kazandıklarını söylerler.

Kanunî Sultan Süleyman'ın ölümünden sonra devam eden Osmanlı kudreti sâyesinde Türkler Portekizlilere karşı Açe (Sumatra) Sultanının talebi üzerine yardıma koşmuşlar; onlara gemilerle *asker, top ve silâh göndermiş ve yapmayı öğretmişlerdi.* Kanunî Süleyman 1565 yılı Ağustos ayında gelen Portekiz elçisi ile kıral Sebastian'a yazılmasını emreylediği mektubunda "Hilâfet-i Rû-yi zemîn iktidarımızda, Şark ve Garbın reâyâsı devletimizin kanatları altında" olduğundan Diu(Hindistan)da oturan hâkimlerinin sulh ve emniyet taleplerini iki tarafa mensup tüccar için tasvip etmekte; lâkin Hindistan'dan deniz yolu ile gelen hacı ve tâcirlere tecâvüz olunduğunu duyduğunu ve eğer bu tecâvüzlere devam olunursa gereği yapılacağından artık "sulh murâd olunmuştu" demenin fayda etmeyeceğini bildiriyordu. Nitekim az sonra Açe pâdişâhından gelen bir elçi Portekizlilerin tecâvüzünden pâdişâha şikâyette bulunmuş ve himâye istemiştir. Yeni tahta çıkan II. Selîm, 1567 Eylülünde yazdığı mektuba göre daima düşmanlarla gaza eden Açe sultanına, silâh ve asker talebi dolayısiyle, on beş gemi, top, topçu, topçu başı ve kâfi miktarda askeri, tüfenk ve başka silâhları İskenderiye kapudanı Kurdoğlu Hızır'ın kumandasında Allah yolunda gaza yapmak üzere emrine gönderdiğini bildirmiş; Mısır, Cidde, Yemen ve Aden beğlerbeğilerine gereken emirlerin verildiği yazılmış; gönderilen askerlerin bir yıllık ihtiyaçları da görülmüştür. Pâdişâh babası Kanunî'nin Frenk ve Nemçe kıralına karşı kazandığı zaferleri de anlatmakta ve Mustafa Çavuş ile ahvâli bildirmesini, ihtiyaç hallolunduğu vakit topçuları göndermesini de tenbih etmektedir[178]. Bununla beraber Türkler Kara, Ak ve Kızıl denizlerin ötesinde devamlı bir hâkimiyet kuramamışlar ve Hindistan yolunu da muhafaza edememişlerdir. Sokullu Mehmed Paşa Hind okyanusuna hâkim olmak için Süveyş kanalını açmak kararında idi. Fakat ilk teşebbüsü Don-Volga kanalı üzerinde yaptı; Kara ve Hazar denizlerini bir kanal ile birleştirmek faaliyetine girişti. Bu sayede Türkistan ile birleşmek; Avrupa cephesinde devam eden mücadele esnasında daima devleti zorluklara uğratan Şiî İran'a karşı da müessir bir çare bulmak; nihayet Şimal Türklüğünü korumak; Okyanuslara karşı eski Orta Asya-Uzak Şark kervan yolunu canlandırmak ve Rus yayılışına da sed çekmek mümkün olacaktı. Lâkin ciddî bir hafriyat faaliyetinden sonra bir takım sebeplerle kanal işi muvaffakiyete ulaşamadı[179].

[178] Saffet, "Bir Osmanlı filosunun Sumatra seferi", *TOEM.* II, s. 604, 678. Ferîdûn Bey, II, 462.

[179] Ahmed Refik, "Bahr-i Hazar ve Karadeniz kanalı ve Ejderhan seferi", *TOEM* XLIII, s. 1-14; Halil İnalcık, "The Origin of the Ottoman-Russian rivalery", *A. Ü. Yıllığı*, I (1947), s. 47-110; A. Nimet Kurat, "The Turkish expedition to Astrahan in 1569 and the problem of the Don-Volga Ca -

Avrupalı bazı âlimlerin Hind yolunun keşfini Osmanlı fetihlerine bağlamalarına ve Avrupalıların yeni ticaret yolları bulmak maksadiyle Okyanuslara açılma zorunda kaldıklarına dair düşüncelerinde bir isabet hissesi olsa dahi Türklerin Doğu-Batı ticaretine aid ehemmiyeti kavrayamadıklarına dair düşüncelerini bu izahlar artık tekzibe kâfidir. Sokullu gibi büyük devlet adamlarının teşebbüsleri ne derece geniş düşündüklerini göstermiştir. Nitekim Okyanusların ticarete açılmasından doğan tehlikeyi daha önce İtalyanlar ve Mısırlılar da anlayarak teşebbüse geçmek istedilerse de Papalık Venediklilerin Müslümanlar ile işbirliğine mâni olmuş ve Mısır Osmanlı yardımına başvurmuştu[180]. Esasen Osmanlı sultanları gibi Selçuk sultanları da çok ileri görüşlü bir iktisadî ve ticarî siyâset takip ediyorlardı. Nitekim bu maksatla büyük ticaret yolları üzerinde muhteşem *kervansaraylar* inşa edip *mecanen yolcuların hizmetlerine* tahsis etmeleri, yabancı *tâcirlerin denizde korsan, karada eşkiya taarruzlarına* ve zararlara uğramalarına karşı Pâdişâhların **hazineden tazminat ödemesi** (devlet sigortası), kervan kafilelerini bizzat *devletin himâyesi ve teşkilâtlandırması* ve yabancılara ticâret yapmaları için ferman ve imtiyazlar verilmesi, *altın, gümüş ve harp malzemesinin* ihracına müsaade etmemeleri yüksek bir iktisadî ve ticarî siyâsetin başlıca tezahürleri idi. Bu siyâset Selçuklular, Beylikler ve Osmanlı sultanları tarafından da takip edilmiş; muahhar zamanlarda *Kapitülâsyon* (**Capitulation**) şekil ve mânâsını alan muahede-nâmelerin menşei yanlış anlaşılmış ve bu da iktisadî tarih hakkında ciddî araştırmaların yapılmamasiyle alâkalı bulunmuştur[181].

İtalyanlar, Haçlı seferlerinin inkişafı sâyesinde, hususiyle XIII'üncü asırda, Akdeniz ticâretine hâkim olmakla ve bu sûretle servet ve medeniyetlerini yükseltmekle beraber Uzak-şark ve Yakın-şark arasındaki ticaret yine de Kızıldeniz, Basra körfezi ve Orta Asya kervan yolu ile ve Akdeniz limanları vasıtasiyle yapılıyor ve yine elde edilen kârın büyük bir kısmı Müslümanların elinde kalıyordu. Fakat XVI'ıncı asırda Avrupalıların Okyanuslara açılması ve Hind yolunun keşfi neticesinde *Osmanlı imparatorluğu ve İslâm dünyası bu büyük ticâret yolları dışında* kalmıştır. Moğol istilâsiyle İslâm medeniyetinin uğradığı büyük felâkete deniz yollarında vukubulan bu inkılâp da eklenmiştir. Bu değişikliğin maddî neticelerini görmek için İslâm medeniyeti ve ticâreti tesiri ile İtalya'da gelişen iktisadî ve kültürel hamlelerin

nal", *Slavonic and East European Review*, XI 94 (1961), s. 7-23; aynı müellif, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara 1966, s. 93-147.

[180] F. Köprülü, *İslâm Medeniyeti tarihi*, s. 256-259.

[181] Bak. Osman Turan, *Türkiye Selçuklularına ait resmî vesikalar*, Ankara 1958, s. 109-137; *Selçuklular tarihi*, s. 265-285.

tedricen Şimal denizi sâhillerine ve Atlas okyanusu bölgelerine intikalini gözönüne getirmek kâfidir. Avrupa'da vukubulan medenî ve iktisadî yükseliş karşısında Osmanlı imparatorluğu ve İslâm dünyası, XVII'nci asırda, onun menfi tesirlerini hissetmeğe başlamıştır. Bu ticarî inhitat dolayısiyle imparatorlukta *altının piyasadan çekilmesi* ve gümüş akçelerin kıymetlerinde düşüklük kendini göstermiştir. Böylece, İslâm ve Hıristiyan dünyaları, beri tarafta iktisadi ve medenî inhitat, öte tarafta da yükseliş ile kuvvet muvazenesi tedricen Osmanlı Türkleri aleyhinde bozulmağa başlamıştır, ki bunda Osmanlıların bir mesuliyeti yoktur. Nitekim imparatorluk yine de XVII'nci asırda kudretini muhafaza ediyordu[182]. Bu sûretle iktisadî inhitatı kültür takip etti. Arapların Ak-deniz hâkimiyeti daha uzun sürmüş idise de Avrupa medeniyetinin ilerilemeye başlamasına ve denizcilikte üstünlüğü kazanmış olmalarına rağmen XVI. asırda Türk hâkimiyeti bu denizde daha kahir bir şekilde Türklerin eline geçmişti. Nitekim Akdenizin, İtalya-İspanya arası müstesna, bütün sâhilleri, Türklere aid olmuş ve bazan Fransa ve İtalya limanları bile Osmanlı işgalinde kalmıştı.

XVI'ncı asırda Türklerin Akdeniz hâkimiyeti Türk edebiyatında millî gururu ve *cihângirlik* ruhunu aksettirmiş ve Barbaros Hayreddin Paşa'nm menkıbeleri Türk denizcileri arasında asırlarca yaşamıştır. Millî ve İslâmî mefkûrenin bu tezahürlerinden bazı parçaları burada naklediyoruz[183].

Cem' olub derya yüzin dutsa Alman u Fireng,
Nusret-i Hakk bizdedür etmez bizümle kimse ceng,
N'ola etsek başına İspanya'nun dünyayı teng,
Çün Sinan Pâşâ-yı Gazidür bizim serdârumuz.

Yelken açub her gemi pervâz eder anka gibi,
Ağz açub toplar haykırdı ejderhâ gibi,
Allah Allah deyelüm cûş eyleyüb deryâ gibi,
Çün Sinan Pâşâ-yı Gazidür bizim serdârumuz.

Ceyş-i İslâm ile Sultan Süleyman karadan,
Bahr u berr fethine yüridi asker bir aradan,
Görelüm alnumuzda her ne ki yazdı Yaradan,
Gel donanmaya gidüp azm-i Fireng eyleyelüm.

Şâh-i Gazinün olubdur çü gazâ matlûbu,
Kâfire gönderelüm sarkala ile topu,
Salalım Malta'yile Baskanya'ya âşûbu,
Gel donanmaya gidüb azm-i Fireng edelüm.

[182] Bu husus Fr. Grenard tarafından da görülmüş ve ifâde olunmuştur (*Grandeur et decadence de l'Asie*, s. 86-91).
[183] J. Deny, *Chansons des Janissaires Turcs d'Alger*, Paris 1925, s. 143.

Nehb u gaaretler ile Pulya'yı vîrân eyleyelüm,
Geçüb andan öte İspanya'yı talan edelüm,
Ceneviz memleketin hâk ile yeksan edelüm,
Gel donanmaya gidüb azm-i Fireng eyleyelüm.

Portakal memleketin Süddeye varub alalum,
Hayri Din beg gibi Gazi bege hemrâh olalım,
Dümen doğruldub İspanya denen bî-dîn-i mel'ûna,
Yine şevk eyleyüb girdük donanmâ-yi hümâyûna.

Yine baştardalar baştan atub baş topların güm - güm,
Salındı sayhalar birle zelâzil-i rub'i meskûn,
Donanmayı delil alub yine fânûs-i Hayruddin,
Şu denlü garba azmetdük ki şarka düşdi Ankona.

Hamd ona kim nice zaman nice dem,
Akdenizde bastun anunla kadem,
Milket-i Efrenci yıkub yakmışız,
Deyrleri çanına ot tıkmışuz.

Türk denizcilerinin Atlantik'te ve Hind yolunda kazandıkları zafer ve şöhretlerinin dünyayı sardığını anlatan bir şâir de Cezayir'in esir, mal ve cevherle dolduğunu gururla belirtir:

Korsanlık ederken Hind'in yolunda,
Nemse'nin bacını aldı Cezayir,
Urum'da, Acem'de halkın dilinde,
Küffarın bağrını deldi Cezâyir.

Gaaziler din içün kılıç saldılar,
Kanarya boğazında şikâr buldular,
Kimisin batırup kimin aldılar,
Adû'yu gamlere saldı Cezâyir.

Mal olup esirin mezâd ettiler,
Batırup gemilerin mat ettiler,
Yedi kıral birden feryâd ettiler,
Şimdi cevahirle doldu Cezâyir.

Kanunî Sultan Süleyman, Avrupa'ya karşı giriştiği şiddetli savaşları Haçlı taarruzlarının teşkil ettiğine dair yukarıda mezkûr beyanı yanında İspanyolların Endülüs müslümanlarını imha hareketleri de unutulmamak icabeder. Zira Engizisyon mezalimi ve katliamlar İspanya'da çok şiddetlenmişti. Nitekim Gırnata âlimleri 1486 (891) yılında II. Bayezid'e gönderdikleri elçi ve mektupla feryâd ediyor ve pâdişâhı imdada çağırıyorlardı. O sırada Mısır Memlûk ve Osmanlı münasebetleri çok gergin bulunduğundan Kemal

Reis kumandasında bir filonun o taraflarda bir gösterişinden başka bir şey yapılamamıştı. Esasen bu zamanda Osmanlı donanması Akdeniz'de büyük bir güce de sahip değildi. Selîm'in kısa süren saltanatı da onun bu elîm durum karşısında "Efrenc diyârını fethetmek" niyetine mâni idi. İspanyollar müslümanlara kılıçtan ve Hıristiyanlığı kabulden başka bir şık tanımıyor; Hıristiyan olanlara da itimad edilmiyor; hak verilmiyor ve unutarak Arapça bir kelime söyleyenleri de öldürüyorlardı. İspanyol kıtali devam ediyordu.

İşte bu elîm ahvâlde idi, ki Hızır Reis veya Barbaros Hayreddin Paşa, kardeşleri ve Türk korsanları Cezayir'de yerleşerek; burayı kendilerine üs yaparak, yerli halkı da savaşa alıştırıp İspanyollar ile mücâdeleye giriştiler:

Öyle kim Türk gibi atarlar tüfenk,
İş başa düşse ederler yahşı cenk.

Gerçekten Barbaros Hayreddin Paşalar Endülüs müslümanlarını kurtarmakta ellerinden geleni yaptılar; 70.000 müsülümam Şimalî Afrika sâhillerine nakletmeğe muvaffak oldular. Sultan Süleyman büyük Türk kahraman denizcisini İstanbul'a dâvet ederken orasının emniyette kalmasını şart koşuyor ve Cezayir'in ehemmiyetine dikkati çekiyordu:

Varsa yerinden yarar âdemin.
Yirine kodukta olmaya gamın,
Ol diyârı sen bilürsün ol bile,
Evvelâ gör imdi kârın sen hele,
Yok ise anda otur gelme sakın,
Ol diyârı hıfz kıl zîrâ hemîn,
Ol vilâyet hem benimdür şimdi âd,
Pes oluptur hıfzı aksâ-yi murâd.

Akdeniz hâkimiyeti üzerinde kızışan ve denizci şâirlerin dilinde inikas eden gazalar Orta-Avrupa muhâbeleri ile birlikte cereyan ediyor; Türk - İslâm ve Hıristiyan - Avrupa en büyük ölüm - kalım mücâdelesini yapıyordu. Türklerin Akdeniz'de hâkimiyet kurmaları üzerine İspanyollar, Muvahhidlerin çıkışı gibi tekrar Endülüs'ün İslâm hüviyetini kazanacağı endişesi ile ve bir daha böyle bir ihtimalle karşılaşmamak için daha şiddetli imhâ ve kıtâle girişiyor; İspanya ve sâhilleri tekrar kana boyanıyordu. Türkler denizlerde büyük zaferler kazanıyor; fakat karadaki boğazlaşmayı önleyemiyorlardı. Endülüs müslümanları 1570(977)'de II. Sultan Selîm'e son müracaatlarını yaptılar. Fakat Pâdişâh Endülüs halkına gönderdiği bir fermanda kâfirlerin zulumlarını, kadınlara tecâvüzlerini ve Arapçayı yasak etmelerini mektuplarından öğrendiğini, Cezayir beylerbeyi Ali Paşa'ya taarruzlarına devam emri veril-

diğini, "bundan akdem ol cânibe donanmâ-yı hümâyûnun gönderilüp ahâl-i İslâmiyye'ye her veçhile muâvenet ve muzâheret olunmak niyyet-i hümâyûnum olmuştur". Lâkin "Kıbrıs keferesi nakz-i ahd edüp" müslümanların hac ve ticâret yollarını kesip tecâvüzde bulundukları için Adanın fethinden ve orasını müslümanlarla doldurduktan sonra donanmanın o tarafa gönderileceğini, şimdilik Ali Paşa'nın bütün kuvvetleri ile yardıma geleceğini, daima o taraf ahvâli ile meşgûl olduğunu, İslâm hamiyetiyle kâfirlere karşı cidâle himmet etmelerini bildirmektedir. Kıbrıs'ın fethinden sonra Türk donanması hemen İnebahtı(Lepanto)'da ağır bir baskın ve bozguna (1571) uğramış; fakat Piyâle Paşa Avrupa sâhillerini vurup intikam almış ve pek çok Müslüman esiri kurtarmıştır[184]. Bununla beraber İspanya'da Müslüman ve Yahûdilerin imhası devam etmiş ve sekiz asırlık Endülüs halkı ve medeniyeti bitirilmiştir.

[184] Bu vesikalar için bak. "Bir vesîka-i müellime", *TOEM*. I, s. 204, 220; "Gazavât-i Hayreddin Paşa", *TOEM*. I, s. 237. Karalarda cereyan eden savaşlar hakkında da *Gazavât -nâme* adı ile Türk şâirleri pek çok destân yazmışlardır. Bu hususta bak. Agâh Sırrı Levend, *Gazavât-nâmeler*, Ankara 1956. F. Köprülü, *TM*. II, s. 512-518; A. Tietze, "XVI. asırda Türk şiirinde gemici dili", *F. Köprülü armağanı*, s. 501-509; Ferîdûn Bey, II, s. 458; Peçevî, I, 485.

10. Osmanlı Azametinin Devamı

"Osmanlı devleti donanmanın demirlerini gümüşten, halatlarını ipekten ve yelkenlerini de atlastan yapmağa kadirdir".

(Sokullu Mehmed Paşa)

"Türkler merhamet, şefkat ve insanlara yardımda bütün milletlere ve hatta Hıristiyanlara da üstündürler".

(M. Baudier)

OSMANLI hânedanına mensup ve yüksek vasıflara sahip on büyük pâdişâh Kanunî ile nihayet bulmuştur. Bundan sonra bazan zayıf, bazan kuvvetli, fakat umûmiyetle vasat sultanlar tahtı işgal ediyordu. Bununla beraber yine de hemen bütün Osmanlı pâdişâhları edebiyat, şiir, musiki ve güzel sanatların bir veya bir kaç bölümünde kabiliyet sahibi bulunuyordu. Hânedana mensup büyük insanların sona ermesi âdeta İslâm medeniyetinin inhitatiyle muvazi gidiyor ve Avrupa medeniyetinin de buna mukabil yükselişi hızlanıyordu. Bu unsurların birlikte cereyan etmesi, tabiatiyle, Osmanlı imparatorluğunun bir iç ve dış duraklama devrine girmesine sebep oluyordu. Bununla beraber çok kudretli bir cemiyet ve devlet nizâmına, sağlam temellere ve müesseselere sahip bulunan imparatorluk yine de kolaylıkla sarsılmıyordu. Bu sebeple Kanunî'nin ölümü ile bir inhitatın başladığı fikri yanlış olup büyük pâdişâhlar devri ile yapılan bir mukayeseye dayanmaktadır. Gerçekten, muhteşem pâdişâhlar ve onların hamleleri nihayet bulmakla beraber, devletin henüz karalarda üstünlüğü, iç denizlere hâkimiyeti ve içtimaî nizâm bütün kudreti ile yaşamakta idi. Nitekim Macaristan'da Erdel üzerine küçük bir tecâvüz Viyana istikametinde şiddetli bir Türk mukabelesine sebep oluyordu. Almanya'da Türk korkusu yüzünden her öğleyin tehlike çanları çalmağa devam ediyordu. Kanunî'nin ölümünden bir kaç yıl sonra, 1570'de,

Kıbrıs adası, XVII'inci asır ortalarında Girit adası, 1663'de Uyvar fetihleri yapılmış; Türk akınları Silezya'ya varmıştı. Bu durum Kanunî'den bir asır sonra da Türk satvetinin devamına delâlet ediyordu. Kıbrıs fethi bir Haçlı mukabelesini doğurdu. Papanın hazırladığı mukaddes ittifak üzerine Haçlı donanması, Osmanlı donanmasını baskına uğrattı; Türklerin kahramanlıklarına rağmen, İnebahtı'da, 1571'de, Osmanlı donanması imha edildi; çok şehîd verildi. Avrupa'da bu zafer üzerine bayramlar yapıldı. Kılıç Ali Paşa kurtarabildiği 40 gemi ile İstanbul'a döndü. Lâkin Osmanlı devleti, bir kış zarfında, eski donanmasını tekrar inşa ederek Akdeniz hâkimiyetini kurtardı. Sokullu Mehmed Paşa Venedik elçisine: *"Biz sizin kolunuzu kestik (Kıbrıs'ı aldık); siz bizim sadece sakalımızı tıraş ettiniz. Kırılan kol bir daha yerine gelmez; fakat kazınan sakal daha gür çıkar"*, dedi. Sokullu Mehmed Paşa donanmanın inşası emrini verince Kaptan Paşa demir ve başka âletlerin yetiştirilemiyeceğini söyler. Vezîr: **"Osmanlı devleti bu demirleri gümüşten, halatları ipekten ve yelkenleri de atlastan yapmağa kadirdir"** cevabını verir. Bu ifâde bir baskın (Osmanlılar İnebahtı hâdisesine **Sıngın donanma** diyorlardı) ve mağlûbiyetin imparatorluğun kudret ve ihtişamına hiç bir tesiri olmadığını, Avrupa'da yapılan şenliklerin bir işe yaramadığını veciz bir şekilde gösteriyor ve hâdiselerle de hemen teyid ediliyordu. İran ve Avrupa ile, aynı zamanda, yapılan uzun savaşlar da Osmanlı kudretini gösteriyordu. Birincisi ile akdedilen Kasr-ı şîrin (1639) ve Türklerin Saint Gothard'a kadar ilerlemeleri sonunda yapılan Vasvar (1664) muahede-nâmeleri Osmanlı kudretinin yaşadığını belirtmiştir. Osmanlı tarihçi ve mütefekkirleri gibi Koçi Bey de Kanunî devrini bir örnek sayarken bazı hâdiseleri de inhitatın başlangıcı alıyordu.

Halbuki Osmanlı pâdişâhları yine de cihân hâkimiyeti dâvalarına ve azamet duygularına samimiyetle bağlı bulunuyorlardı. Nitekim onlar yine Alman hükümdarlarını imparator ve kendilerine müsavi kabul etmiyor; onlarla yapılan anlaşmalara yine muahede-nâme değil, ahid-nâme nazariyle bakıyor ve eskisi gibi bunu kendi lütuf ve ihsanları sayıyorlardı. Filhakika I. Sultan Ahmed(1603-1617)in *"Roma* **Çasar**'ına *ahidnâmesi"* ve **"Nemçe imparatoruna nâmesi"** Kanunî Sultan Süleyman'ın mektuplarındaki azametle ve aynı ülkelerin sayılması ile başlar: **"Bütün dünyanın kendi kılıcının parıltıları'ile döndüğü ve yedi iklimin iktidarına râm ve musahhar"** olduğu ifâdeleri kullanılmakta; pâdişâha gönderilecek nakit miktarı bildirilmekte; Tatarların kendi memleketlerine tecâvüzde bulunmayacakları emniyeti bahş olunmakta ve buna mukabil **"büyük cedlerimizin kaahir kuvvetle fethettikleri beldelere zarar"** vermemeleri emredilmektedir. *"Roma çasarına"* verilen 1606 tarihli ahid-nâmede pâdişâh aynı unvanları kullanarak hâkimiyeti al-

tında bulunan bütün imparatorluk memleketlerini zikretmekte; imparatorun da Roma, Alman, Slovan, Hırvat taifelerinin, Nemçe ve Beç (Viyana) vilâyetlerinin hükümdarı olduğu yazılmakta ve "*bu ahid-nâmeyi verdim ve buyurdum, ki*" ifâdeleri yer almaktadır[185].

IV. Mehmed (1648-1687) Rus çarı Alexi'ye verdiği ahid-nâmede "*Edirne'de kışlayıp sayısız askerlerle o tarafa sefer-i hümâyûn*" yapmak kararında iken "**Moskova vilâyetinin çarı**" olarak, Kırım Hanına elçi ve kendisine büyük elçi gönderip rica olunan maddelere göre barışı savaşa tercih ettiğini, Kırım Hanı Murad Giray ile dost kalması ve Özi nehri hududunu geçmemesi şartları ile sulhu yenilediğini ve bu ahid-nâmenin bu sûretle yazıldığını tebliğ eder[186]. Dikkate şâyândır, ki Kanunî devrinde olduğu gibi bu zamanda da imparatorlar pâdişâh değil hâlâ sadrâzam seviyesinde sayılmıştır. Sadrazam başvekile "**sadakatlu dostum**" hitabiyle başlarken elçilerin "*İslâm Pâdişâhı efendimizin eşiğini*" öptüğünü ve "**Rikâb-ı Hümâyûn**'a *yüz sürdüklerini*" bildirmektedir[187]. Evliya Çelebi Avusturya imparatorunun Elçi Paşa ile gönderilen mektubu öperek başına koyduğunu ve bu anda devlet erkânının da *başlarını açıp yere kapandıklarını* yazar. III. Sultan Osman'ın 1754'de cülusunu Lehistan kıralına bildiren Türk elçisi Hacı Ali Ağa pâdişâhın mektubunu takdim edince kıralın onu öpüp üç kere tazimle başına koyduğunu ve devlet erkânının da derhal baş açtığını söyler, ki XVIII. asır imparatorluğun tam inhitat devridir[188]. I. Sultan Ahmed zamanında Avusturyalılarla (1606 da) yapılan Zitvatorok anlaşmasıyla Osmanlılar, ilk defa olarak **Çasar** (Kayser) veya imparator unvanını kabul etmişlerdi. Filhakika Pâdişâh muahede-nâmede, Çasar Kayser mânâsında olduğundan, eskisi gibi sadece "kıral" unvanını kullanmak ister. Lâkin kendisine bu takdirde sulhun imza edilemiyeceği söylenir. Bu münasebetle yapılan tetkik neticesinde Kanunî Sultan Süleyman'ın İran seferi münasebetiyle, bir defa imparator unvanının kullanılmasına müsaade ettiği görülür. Bu durum Pâdişâha arz olununca o da bu unvana razı olur. Bu münasebetle de bir Osmanlı müellifi "*meşhûr olduğu*

[185] Feridûn Bey, II. s. 313-317, 320-324.

[186] Ferîdûn Bey, II, s. 307-310.

[187] Feridûn Bey, II, s. 318, 319.

[188] *Seyhat-nâme,* VII, s. 291; "Manzûm bir sefâret - nâme", nşr. Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mec,* III, s. 793;

Öpüp başına üç kerre koyup ta'zum-u izzetle,
Kıralın destine teslim edüp nâme-i hâkanı,
O dem nâmeyi tevkîren kıral şapkayı ref'etti,
Anı gördükte baş açtı bütün erbâb-ı dîvânı.

Türk elçisi Lehistan'da ekseriyetin Yahûdi olup Lehlilerin onda bir miktarında ve gece gündüz zevkleriyle meşgul bulunduklarını, bütün iş ve güçlerini (rençberlik ve esnaflık) Yahûdilerin gördüğünü de yazar (s. 778); ki mubalâğalı da olsa bir realiteyi ifâde eder.

üzere **Kızıl-elma** *dedikleri şehr-i marûf* (Viyana) *dahı Ümmet-i Muhammed'e müyesser*" olunca Çasar adının da kaybolması duasını yapar[189]. Koca Sekbân-başı Ruslara esir olduğu zaman (III. Mustafa zamanında) "mukaddema Moskov taifesi gayet ahmak ve mağlûp" iken "bir müddetten berü Âl-i Osman'a bunca galebenüzün sırrı nedür" diye sorar. Aldığı cevapta: "Moskoflu'da ta'lim yoğıken düşmanlara mağlûp" olduklarım, Deli Petro'nun halkı nizâma soktuğunu; İsveç'e ve Kırım'a girip Tatarı sındırmağa başladığını, sizinle sulh yaparken kıralımızın "İmparatorluk unvanı talebine sizler muhalefet edemeyüp" Sultan I. Mahmud'un bunu kabul eylediğini yazarak "Çar" unvanım da nasıl tanıdığına işaret eder[190].

Osmanlı siyâsî kudreti gibi içtimaî nizâmı da devam ediyordu. İmparatorluk liyâkat, ahlâk, maddî-manevî disiplin ve çalışma üzerine kurulmuştu: "*Türkiye'de şahsî meziyet ve kabiliyetten başka hiç bir şeye kıymet verilmez.* Bunun yegâne istisnası *Osmanlı hânedânı*'dır. Nesep ve irsiyet bir şey ifâde etmez... Herkes liyâkat, bilgi, ahlâk ve seciyesine göre bir mevkie tâyin edilir. Ahlâksız, bilgisiz ve tenbeller hiç bir zaman yüksek mevkilere çıkamazlar. Osmanlıların muvaffakiyeti ve bütün dünyaya hâkim bir ırk olmaları hikmeti budur; *Türklerin en büyük düşmanı iltimastır*[191]. Bu ahlâki nizâm sanat ve ticâret hayatına da hâkimdir. Selçuklu Türkiyesinde şehirlerde dinî ve iktisadî esaslara dayanan Ahi teşkilâtı yalnız ticâret ve sanat hayatını değil devletin zayıf zamanlarında siyasî nizâmı da muhafaza ediyordu. XIV'üncü asrın birinci yarılarında İbn Batûta'nın hayranlıkla müşahede ve tasvir ettiği bu teşkilât, diğer müesseseler gibi, Osmanlı devrinde de şehir hayatı ve esnaf teşekkülleri(Loncalar)nin temeli olmuştur. Nitekim sanat ve ticâret hayatında ahlâkî nizâm ve ananelere aykırı bir hareket nâdir görülüyor ve bu teşekküllerin şiddetli mukabelesine sebep oluyor; devletin bir müdahalesi olmadan böylece içtimaî müesseseler umumî nizâmı muhafaza ediyordu. XVI'ncı asırda Fransa elçisi J. Chesneau: "Nizâm ve âsâyiş inanılmaz derecede kuvvetli idi. Geceleyin şehirleri muhafaza için elinde bir sopa ve fener ile gezen tek bir kimsenin dolaşması kâfi idi. Halbuki Paris'te aynı vazife, bir kıta askerin başında bir kumandan tarafından zorlukla yapılıyordu"[192]. XVII'inci asırda Thevenot: "*Bir milyonluk büyük İstanbul şehrinde dört yılda dört katil vakası görülmemiştir.* Ticarî emtia ile dolu olan muazzam kervansaraylar bir tek adam tarafından korunuyor" der. *Türkler,* Müslümanlar gibi

[189] *Bedâyi*, s. 211b, 222a.
[190] *Hulâsat ul-kelâm fî Redd il-avâm*, İstanbul, s. 42.
[191] Busbecq, s. 27, 41, F. Grenard, s. 110.
[192] Grenard, s. 111.

Hıristiyan ve Yahudileri de aldatmazlar. Onlar arasında ihtikâr büyük bir günah sayıldığından bu gibiler nâdirdir. Türkler çok dindar, insaniyet sever ve şefkatlidirler. Sevdikleri bir *Hıristiyana yapacakları en büyük iyilik onu Müslüman* yapmaktır. Onlar pâdişâhlarına çok hürmetkâr ve sâdıktırlar. Hıristiyanlarla işbirliği yapıp *pâdişâhına hiyânet* eden bir Türke rastlanmamıştır. Aralarında içki, kumar ve kavga yoktur[193].

XVII'nci asırda M. Baudier, Türklere aleyhtar olmasına rağmen, "*Türkler merhamet, şefkat ve insanlara yardımda bütün milletlere, hatta Hıristiyanlara* üstündürler. Onlar camilerinde huşu' ile hareket eder; gözlerini imama diker ve hiç bir ses çıkarmazlar. Halbuki daha mukaddes bir dine mensubiyet iddiasında bulunan *Hıristiyanlar kiliselerde küstahlık* eder ve Müslümanlara nazaran yüzleri kızaracak bir durumda bulunurlar" der[194]. Osmanlı imparatorluğunu elçi ve seyyah olarak dolaşan Avrupalıların, Türklerin ahlâk ve faziletlerine dair müşahede ve hikâyeleri o kadar çok ve çeşitlidir, ki bu yüksek cemiyet hayatı karşısında onlar gibi bu günkü okuyucuları bizleri de hayran bırakır. Gerçekten Avrupahlar Haçlı seferleri esnasında Rumların materyalist ve hilekârlıklarından şikâyet eder; düşman olarak savaştıkları Türklerin kahramanlığına, merhamet ve insanlığına karşı hayran olarak dönerlerdi. Şimdi ise Şarkta Rum, Ermeni ve başka dindaşları olan Hıristiyanlarla münasebetlerden sakınmalarını, zira bunların kendilerini aldatacaklarını söyler; fakat Türklerin doğruluktan ve iyilikten ayrılmadıklarını, fazla kâra aslâ tenezzül etmediklerini, bunu günâh saydıklarını anlatırlar. Avrupalılar, müşterisini **siftah** yapmayan ve onu komşu dükkâna gönderen; kendi kârım feda eden Türk tüccarlarına da daima rastladıklarını ve bunu da anlıyamadıklarını kaydederler.

Türkler kendilerini bütün milletlerden üstün ve cesur bilir; Hıristiyan ve Yahudileri küçük görür ve Avrupalıları da hafif insanlar sayarlar. Osmanlı hükümetine göre *Hıristiyan hükümdarlar pâdişâhın kölesidir*". Dinlerini ve pâdişâhlarını her şeyin üstünde tutarlar. Bu Türk gururunu tek kusur sayan çağdaş Avrupahlar bu duygunun ırkçı veya milliyetçi bir şuurun eseri değil manevî ve mefkûrevî bir davranış olduğunu kavrayamamışlardır. Nitekim F. Grenard'm da isabetle belirttiğine göre *Osmanlı imparatorluğu* hiç bir zaman *milliyetler zıddiyetini yaratmamıştır*. Devletin hânedanı, teşkilâtı, rûhu, ananeleri, dili, nizâm prensipleri ve âlimlerinin kahir ekseriyeti Türk idi. Başlangıçta hep Türk olan idareciler yerine sonraları gayrı Türk müslümanlar da karışmıştır. Ordunun esasını teşkil eden tımarlı sipahiler de Türk

[193] Thevenot, *Relation d'un voyage fait atı Levant*, Paris 1665, s. 112.

[194] M. Baudier, *Histoire de la religion des Turcs*, Paris 1625, s. 87-89, 113-119; A. Adıvar, *Tarih boyunca ilim ve din*, İstanbul 1944, s. 246.

idi. Yeniçerilerin miktarı 10.000 - 20.000 arasında olup ancak XVI'ncı asrın sonlarında 40.000'e çıkmıştı. İmparatorluk içinde yaşayan türlü halklar (re-âyâ) kendi dil, din, kültür ve ananelerine göre yaşıyor ve hayatlarından memnun bulunuyorlardı. Eğer Macaristan'da köylüler isyan ediyorsa bu devlete karşı değil kendi Hıristiyan beylerine karşı idi. Hıristiyanlar Avrupa'da mevcûd olmayan bir hürriyete ve adâlete sahipti. Türkler "*gâvur dininde kalmak istiyorsa bu kendi işidir*" kanaatini besliyordu[195]. Halk arasında yaygın olarak yaşayan "**Gâvurun aklı olsa müslüman olurdu**" ata sözü üstün bir cemiyetin düşüncelerine tercüman oluyordu. Buna mukabil "**Akıl Frengistan'da, saltanat Âl-i Osman'da**" ata sözü de Avrupa ilim ve tekniğinin üstünlüğünü itiraf ve kabul devrinin güzel bir inikasıdır.

Devletin vazifesi sadece Allahın irâdesine uygun Türk-İslâm nizâmını ve adâletini muhafaza etmek ve bunu dünyaya yaymaktı. Bununla beraber devlet hiç bir zaman İslâmlaştırma ve türkleştirme siyaseti gütmemiştir. Bugün bu siyaseti tenkit edenler ciddî bir bilgiye ve anlayışa sahip değillerdir. Zira cihân hâkimiyeti ve İslâm nizâmı mefkûresine inanan bir devlet dar bir milliyetçilik görüşüne saplansa ve insanlık prensiplerine bağlı kalmasa idi bu cihânşümûl vazifesini yapamaz ve başka imparatorluklar gibi süratle çökerek, uzun asırlar boyunca, pâyidâr olamazdı. İslâm idealine samimiyetle bağlı bulunan ve onun uğrunda canlarını feda eden Osmanlılar dinin yasak ettiği ve insaniyetin cevaz vermediği cebrî bir harekete de teşebbüs edemezlerdi. Yavuz Sultan Selim'in bütün hıristiyanları müslüman yapma teşebbüsü derhal Şeyhülislâm Zenbilli Ali Efendi'nin (Kanunî devrinde de Ebu's-Suûd'un) muhalefetine uğramış; Koca Pâdişâh da Kur'an hükmü ve Fâtih'in ahid-nâmesi (fermanı) karşısında tasavvurundan vaz geçmiştir. Osmanlı hânedanı ve devleti mukaddes idi; ona karşı hiyânet ve isyan bahis mevzuu olamazdı. Uzun süren harplerin neticesinde zuhûr eden Celâlî isyanlarında ise asla hânedan ve devlet hedef olmamıştır.

İmparatorluk, böylece, yüksek ahlâk ve içtimaî nizâmı, edebiyat, sanat, mimarî ve müziği ile tabiî tekâmülünü takip ediyor; haşmetini askerî ve siyasî kudretini muhafaza ediyordu. Osmanlı âlimleri arasında müstesna bir mevkii olan Kâtib Çelebi, dünya coğrafya edebiyatında misli görülmeyen Evliya Çelebi XVII'nci asırda yetişmiş Nef'î ve Naîmâ gibi şâir ve tarihçiler bu devre mensuptur. Evliya Çelebi büyük eseri ile imparatorluğun her köşesini ve halklarını, hayat, kültür ve husûsiyetlerini canlı bir tablo halinde çizmiştir. Bununla beraber imparatorluğun siyasî ve askerî kudretinde zaaf başlamış; idarî ve ilmî müesseselerinde bozukluklar meydana çıkmıştır. Os-

[195] F. Grenard, s. 126-132.

manlılar XVII'nci asır ortalarında Girit'i fethetmiş; fakat Viyana muhasarası (1683) Osmanlı kudretinin artık nihayete erdiğini, mukaddes ittifaka dayanan Haçlı orduları karşısında Türklerin ilk defa mağlûbiyetini göstermiş; uzun harpler sonunda imzalanan Karlofça muahedesi (1699) bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Macaristan'ın hemen hepsi Avusturya'ya, Mora Yarımadası Venediklilere, Azak kalesi Ruslara ve Ukrayna da Polonyalılara terk edilmek sûretiyle imparatorluk ilk defa olarak ağır kayıplara uğramış; Avrupa'da da Türk korkusu artık sona ermiştir. Daima muzaffer olan ve cihân hâkimiyeti idealine inanan bir milletin bu acı mağlûbiyetle duyduğu ıstırap "**Aldı Nemçe bizim nazlı Budin'i**" şarkısiyle bugüne kadar intikal etmiştir. Bu ıstırap aynı zamanda millî hayatiyet ve kudretin de yaşadığına delâlet eder. Zîra mağlûbiyet ve ric'at devrinin mütefekkiri ve münevveri gibi sâde askeri de asla cihân hâkimiyeti mefkûresini terk edemiyor ve bu sebepledir, ki Budin(Peşte)nin kaybına bile feryâd ediyordu. Nitekim bu inhitat devrinde Fransızlara karşı kahramanca döğüşen Cezayir Türkleri yüksek maneviyatlarını ve pâdişâha bağlılıklarını muhafaza ediyorlardı. Yeniçeri gazilerinden Benli Ali 1664'de Fransızların mağlûbiyeti üzerine şu manzûmeyi yazıyordu:

Pâdişâhım Cezâyirin,
Zâviyesidür hem Resûlun,
Coşar derya eser bâdı,
Sedd-i İslâmdur bir adı.

Allah olsun kîl u kaalin,
Cezâyir yedi kıralın,
Cezayir'in kahramanı,
Kâfire vermez amânı.

Cezâyir Hak taâlanın,
Kıl duanı pâdişâhım,
Ser alır ser değişirüz,
Sebîl Allah döğüşürüz.

Yarar arslan yatağıdur,
Gerçek erler otağıdur,
Kılıç ile arar yadı,
Akdenizin bucağıdur.

Lütfü çoktur Bî-zevâlin,
Dâim başı nacağıdır,
Severler Âl-i Osmanı,
Hacı Bektaş kaçağıdur.

Yanar nûr-i çırağıdur,
Sanma menzil ırağıdur,
Döğe döğe yenişirüz,
Şehîd gaazi kırağıdur.

Bu cenk türküleri Cezâyir'de XVII. asırda da Türk askerlerinin maneviyatları arasındaki farkı gösterir[196]. Bu asırda da imân, nefse itimad ve hak yolunda cihâd aşkı aksetmekte ise de XVI. asrın zafer şarkıları ve top seslerinin arkasında şetâretle yürüyen gazilerin fâtih ruhu, gururu artık hissedilmiyor. Bununla beraber Osmanlı Türk cemiyeti, karşılaştığı muazzam düşman kuvvetlerine, müttefik kuvvetlerin karadan ve denizden birlikte saldırışlarına rağmen yine de hayatiyetini muhafaza ediyor; asla ümitsizliğe düşmüyor; târihini de aynı rûh kudreti ve vekarı ile yapıyordu.

Bu kadar yüksek bir hayatiyete sahip Osmanlı Türkleri "**Devlet-i ebed müddet**"in milletler-arası yüksek ve mudil (complexe) bir siyâsî makina olduğunu biliyor, onun haşmet, zarafet duygularına uygun muaşeret adâbı ince teşrifât usûlleri ve nezâket kaideleri de yaşıyordu. İmparatorluk, hânedam ve kurucuları, ordusu, dili, edebiyatı, mimarisi, mûsikisi, güzel san'atları, ilim ve kültür adamları, tarihçileri ile Türk; din, ahlâk ve mefkûresi ile İslâmî ve millî olmakla beraber milletler-arası nizâmı yüksek ve sağlam siyâsî bir camia idi. Çünkü imparatorluğun umumî nizâm ve kanunları içinde tam bir âhenk ve sağlam bağlar mevcûd olmakla beraber her millet, her din, her mezhep ve her meslek kendi ırkî, lisânî, kültürel ve an'anevî şahsiyet ve hususiyetlerini muhafaza ediyor ve bu sûretle imparatorluğun bir unsurunu teşkil ediyordu. Tarihte müstesna mevkiini muhafaza eden bu kudretin kaynaklarını ve asırlarca bu makinayı işleten âmilleri burada bir kere daha hülâsa edelim:

1) Anadolu'da yüksek hayatiyeti olan bir nüfûs kesafeti ile birlikte Türk-İslâm medeniyetinin yeni bir filiz hâlinde gelişmesi;

2) Millî-İslâmî ahlâk, fazilet ve mefkûrelerin tam ve âhenkli imtizacı ile Dünya nizâmı ve cihân hâkimiyeti dâvasının en yüksek bir dereceye erişmesi;

3) Tasavvuftan gelen ilâhî kudretin ferdî kurtuluştan İslâmın Hak ve adâlet yolunda içtimaî bir cihâda inkılâp etmesi;

4) Bütün İslâm dini mezhep ve tarikatlarının ayrılıklar ve tefrikalardan kurtarılıp aynı büyük mefkûre uğrunda birleştirilmesi;

---

[196] J. Deny, *Chanson des Janissaires Turcs d'Alger* (Melanges René Basset) Paris 1025, t. 143; F. Köprülü, *TM*. II, t, 512-518.

5) Bütün kavim, din ve mezhep mensupları arasında müsamaha ve adâletin sağlanması;

6) Büyük fedâkârlıklara katlanılarak "Nizâm-ı âlem" ideali ile merkeziyetçi ve istikrarlı bir devlet makinasının kurulması;

7) Devlet mülkiyeti (Mîrî) sâyesinde büyük toprak sahipleri ile topraksız veya esîr köylü sınıfları ve bunlar arası uçurumlara meydan verilmemesi, her çiftçiye işleyebildiği kadar arazi sağlanarak tarihin kaydetmediği bir içtimaî adâletin kurulması ve bu sûretle ziraî istihsal ile birlikte refahın artırılması;

8) Dînî ve iktisadî esaslara dayanan Ahilik ve esnaf teşkilâtının şehir ve kasabalarda yüksek bir ahlâk ve içtimaî bir nizâm âmili olması;

9) Osmanlı ordusunu teşkil eden Yeniçeri ve Timarlı sipahi teşkilâtının mükemmelliği, Türk askerlerinin yüksek hasletleri yanında ordunun disiplin, teknik ve silâh üstünlüğü;

10) Târihin hiç bir hânedan ve devlete nasîb etmediği hayatiyetle Osmanlı hânedanmm ilk on büyük insanı, birbiri ardından pâdişahlık makamına getirmesi;

11) Merkeziyetçi muazzam bir imparatorluğun başında bulunmalarına rağmen, başka hükümdarlardan farklı olarak, millî ve İslâmî kanun ve an'anelere bağlı kalan, ulema ve umûmî efkârın murakabesi altında bulunan sultanların keyfî, müstebit idareye, zulme ve hattâ eğlenceye sapmamaları.

V. BÖLÜM
TÜRK TARİHİNDE İNSANLIK İDEALİ

1. Türklere Karşı Haksız İsnatlar

"Yetmiş iki millete kurban ol âşık isen,
Tâ âşıklar safında imâm olasın sâdık."
(Yunus Emre)

"Dinle neyden çün hikâyet etmede,
Ayrılıklardan şikâyet etmede."
(Mevlâna Celâleddin)

TÜRKLERİN iki bin yıllık bir tarih boyunca kıtaları, bir çok yabancı ırk, millet, din ve mezhep mensuplarını idare etmelerini yalnız kendi kuvvetleri ve cihân hâkimiyeti mefkûreleri ile izah etmek mümkün değildir. Filhakika Türkler, eğer yabancı kavimlere karşı, sağlam bir adâlet duygusuna, geniş bir dinî müsamahaya ve yüksek bir insanlık idealine sahip bulunmasa, dar bir milliyetçi veya ırkçı zihniyete, sert bir dinî taassuba kurban olsalardı şüphesiz bu çeşitli unsurların mukavemetleri ile karşılaşır; cihânşümûl imparatorluklar kuramaz ve tabiatiyle tarihî azametleri gibi bu yüksek mefkûreleri de vücud bulamazdı. Türklerin İslâmdan önce hâiz olduğu bu vasıflar İslâmiyetin kabulü ile çok daha kuvvetli bir mahiyet aldı ve cemiyet bünyesine kök saldı. Çok samimî Müslüman olan Türkler Kur'anın **"Allah adâlet ve iyilik emreder"**, *"Allah adâlet edenleri sever"*. Cenâb-ı Hak cihâd esnasında ve din uğrunda adâleti emreder; düşmanlara zulüm yapmayı, kadın, çocuk ve ihtiyarlara dokunmayı yasak eylemiştir, İslâmiyet adâleti mülkün temeli saymış; küfr ile devamı mümkün olan mülkün (devletin) zulm ile bâki kalamıyacağını ısrarla belirtmiştir. Bu âyetler müslüman hâkan, sultan ve beylerin idarelerinde daima rehber olmuştur. İslâmiyet ve Türkler dünyaya hak ve iyilik getirdiklerine ve beşeriyetin bu sâyede saadete erişeceğine inandıkları halde, bu yüce gaye uğrunda dahi, adâleti her şeyin üstünde tutuyor ve asla halkların arzularına aykırı bir siyâset ve hareket bahis mevzuu bulunmuyor-

du. İslâmiyet uğrunda yapılan cihâd da elbette bu kayıtlara tâbi idi; zaruret olmadıkça bir savaşı terviç etmiyordu. Esasen cihâdın mânâsı hak yolunda ve dünya nizâmı uğrunda maddî-manevî imkânların ve gerekince de canın feda edilmesi idi.

Eski-çağ hükümdarları yabancı kavimlere karşı yaptıkları zulümleri ve katilleri gururla ifade eder; bunu eserleri ve kitâbeleri ile tarihe mal ederken Gök-Türk kitâbeleri kendi zaferlerini bu türlü öğünmelerle süslemiyor; bilâkis sâdece kendi kavminin felâket günlerinde derya gibi akan kanlarından ve dağ gibi yığılan kemiklerinden bahsediyor; öldürdükleri düşmanlardan dolayı gurur duymuyorlardı[1]. *Gök-Türk hâkanları* daima *sulhü kurmak ve korumakla* öğünüyor; savaşı da müdafaa zarureti ile yaptıklarını belirtmeyi ihmal etmiyorlardı. Türkçede "**il**" kelimesi hem devlet, hem de devletin ilk vazifesi olan sulh mânasına geliyor ve bu sebeple de sulhun tesisine memur olan kimselere de "**ilçi**" deniliyordu. Türk töresinde "**ilçiye zevâl yoktur**" sözü de bu vazifenin ehemmiyet ve kudsiyeti ile alâkalıdır. Kun devrinden beri Şamanî Türkler muahedelerini merasimle yaparken *kurban kesmeleri* de dikkate şâyândır. Muahede akdinde *dostluk ve kardeşlik tesisinde* kanlarını kımız veya şarap bardağına akıtıp içerlerdi, ki buna "**and**" (yemin) ve "**and-içme**" denirdi[2]. XIII'üncü asırda, Balkanlarda, Kuman hükümdarı ile İstanbul Lâtin imparatoru arasında anlaşma olunca: "*Kumanlar kanlarını bizimkilerin kanları ile karıştırdılar;* şarap ve su içine katarak **bizimkilerle birlikte içtiler** ve **kan kardeşi** olduklarını söylediler".[3] Türklerin muahede yaptıkları yabancılara kardeş gibi bağlanmalarını gösteren bu merasim ahde vefanın ve sulha bağlılığın çok mühim bir inanca dayandığına delâlet eder.

Şamanî devrinde Gök-Türk, Uygur ve Hazar hâkan ve devletlerinin yabancı dinlere ne derece müsâmaha gösterdiklerine, Yakın-Şarkta tâkibe uğrayan bir çok din ve mezhep mensuplarının hürriyete ve himâyeye kavuşmak için nasıl Türk ülkelerine sığındıklarına yukarıda temas etmiştik. Hattâ Türk devletleri yalnız yabancı din mensuplarını himâye etmekle kalmıyor; aynı devletin hudutları içerisinde Türkler de çeşitli dinlere mensup cemaatlerle bir arada ve âhenk içerisinde bir hayat sürüyorlardı. Gerçekten Türkler

[1] Türklerin bu insanî vasıflarına ilk defa dikkati çeken büyük Rus şarkiyatçısı W. Barthold olduğunu belirtmeliyiz (*Orta Asya Türk tarihi*, s. 10-11).

[2] Kâşgarlı Malımud, *Divân*, I, s. 45, 382. Ahid ve mîsaka *biçgas* da deniliyordu.

[3] Joinville, *Histoire de Saint Louis*, Paris 1872, s. 222. Sultan II. Bayezid devri şâiri: "*Kan yoldaşıydı, karındaş oldu*" ve Yavuz devrine mensup bir şâirin de:

Okların can almağa tîrinle yoldaş oldular
Sînelerde kan yalaşdılar karındaş oldular

beyitleri bu eski an'anenin izlerini gösterir.

VI-XI'inci asırlar arasında, Şamanî, Buda, Mani, Hıristiyan, Yahudi ve İslâm dinlerine mensup olarak bir arada yaşamakla tarihte de görülmemiş bir müsamaha ve insanlık örneğini veriyorlardı. Gök-Türk, Uygur, Hazar ve Moğol hanları huzûrunda çeşitli dinlerin mümessilleri arasında, hiç bir taassup görülmeden, dinî münakaşalar cereyan ediyordu. İslâmiyeti kabul ederek Yakın-Şarka ve Anadolu'ya gelen Türkler, bu eski an'aneleri birlikte getirdikleri gibi İslâmiyetin **Ehl-i kitâb**'a, Semavî din mensuplarına bahşettiği hak ve hürriyetleri de, kendi anlayışlarına uygun olarak, dikkatle tatbik ediyorlardı. Dindar Türk sultan ve beyleri bu vasıflara sahip olduğu gibi İslâmiyeti henüz sathî bir şekilde kabul eden eski Şamanî inanış ve düşüncelerini muhafaza eden göçebeler de aynı müsamaha anlayışına bağlı idiler. Böylece Türkler millî ve İslâmî an'anelerin imtizaciyle çok ileri bir nizâm getiriyorlardı. Selçuk sultanları ve Türkmen beyleri Yakın-Şarkta ve hususiyle Anadolu'da karşılaştıkları Hıristiyan din ve mezheplerine karşı takip ettikleri siyâset bu millî ve İslâmî an'aneye dayandıktan başka devrin içtimaî şartlarına ve kendi menfaatlerine de uygun bulunuyordu. Bu sâyede Anadolu'da yerli Süryani, Ermeni ve Rum halklarını kendilerine bağlıyor; bu da Bizans'ın dinî, idarî ve malî tazyiklerine karşı Türk idaresini tercihe sebep oluyordu. Türklerin Anadolu'ya getirdiği **Mîrî** toprak idaresinin toprak aristokrasisini kaldırması ve içtimaî adâleti sağlaması da din hürriyeti kadar yabancı halkları cezbediyordu.

Selçuklu devletinin teşekkülünden önce bir milletin toptan muhacereti sûretiyle vukubulan istilâ ve akınların yerli halklar üzerinde iyi tesirler bırakmadığı, Hıristiyanlar gibi Müslümanların da, bu göç dalgalarından şikâyetçi olduğu malûmdur. İstilânın zarurî bir neticesi olan bu akınlar Selçuklu devletinin kurulmasiyle nizâma konulmuş ise de, zaman zaman, muhacerettlerin sebep olduğu hâdiselere karşı yerliler gibi yerleşik hayata geçen Türkler de şikâyetlerde bulunmuşlardır. Türkiye Selçukluları zamanında ve meselâ Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî'nin eserlerinde **Türk** adına verilen yağmacı gibi kötü mâna da göçebelerin ve husûsiyle Karaman Oğullarının isyanları, Konya'yı işgal ve yağmaları ile alâkalıdır. Fakat bir göçebe devlet veya beylik kurulunca derhal **nizâm ve kanun hâkim** olmuş; hürriyet ve adâlet hüküm sürmüştür. Nitekim, yukarıda izah ettiğimiz üzere, Selçuk devrinde hüküm süren adâlet, hürriyet ve refah o dereceye yükselmiştir ki İslâm ve Hıristiyan eserlerinde bu ilk istilâ ve akınlara dair hiç bir iz kalmamış ve Türk idaresine karşı sadece şükrân hislerini ifâde etmişlerdir.

Büyük Türk muhaceretine, göçebelerin hayat tarzına ve Türk devlet sistemine nüfuz edemeyen yabancı müellifler Hıristiyanların Selçuklu Türkle-

rinden çok zulüm gördüklerini ve Haçlı seferlerinin de bu sebeple başladığını ileri sürüyorlardı. Bu asılsız hüküm de, şüphesiz tarihçilerin ilk Türkmen akınları hakkında, kroniklerin verdiği kayıtları mübalâğa etmeleri ve muahhar devirde Türklere karşı beslenen taassuba düşmeleri ile ilgili idi. Halbuki Haçlı seferlerinin hazırlandığı Sultan Melik-şâh devri (1072-1092) Müslüman ve Hıristiyan kaynaklarında mutlak bir adâlet, hürriyet ve saadet devri olarak tarihe intikal etmiştir, ki bu husus yukarıda da, vesikaları ile meydana konmuştur. Hattâ Bizans'a ve Hıristiyan ülkelerine karşı istilâ ve fetihler yapan Tuğrul-beg ve Alp Arslan da, bu yabancı kaynaklarda, yüksek adâlet ve faziletleri ile tanınmıştır. Selçukluların bu hüviyetleri ve tarihleri henüz tetkik edilmediği için onların Hıristiyanlara zulüm yaptıkları kanaati evvelce yayılmış; Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında kesif Türk kitlelerinin muhacereti kavranılmadığı için de bu mühim mesele cebrî din değiştirme veya imha siyâseti ile ilgili sanılmıştı. Türk tarihini iyi bilmemekle beraber, ilk defa, W. M. Ramsay Anadolu *Hıristiyanlarının Selçuklu devrinde* Bizans devrine nazaran daha *mesud bir hayat yaşadıklarını* ve daha geniş bir din hürriyetine sahip olduklarını ileri sürmek sûretiyle eski zihniyet ve görüşlerin tam zıddını ifade etmiştir.[4] Bizans mütehassısı olan A. A. Vasiliev eski ve yeni iki zıd fikir üzerinde dururken Ramsay'ın fikrine katılmanın da güç olduğunu belirtir ve iki görüşün de mübalâğalı olduğu kanaatini benimser.[5] Halbuki onun bu hükmü de Selçuklu tarihini bilmemekten ve hissî davranmaktan ileri gelen bir hatadır.

Filhakika Selçukların yalnız devlet nizâmı kurdukları devirde değil istilâ zamanlarında bile *Süryani ve Ermenilerin*, daha sonra da *Rumların* Bizans idaresine karşı *Türklere yardım* ettiklerine, husûsiyle Bizans imparatorluğunu müdafaa etmediklerine ve muharebe meydanlarını toplu olarak terk ettiklerine dair Hıristiyan kaynaklarında çok zengin malzeme mevcuttur. Gerçekten ilk İslâm fetihlerinde Bizans imparatorluğunun takip ettiği Ortodoks ve rumlaştırma siyaseti ve imparator Heraklius'un bütün akideleri **Monothelisme** adı ile yeni bir mezhep içerisinde birleştirme teşebbüsü bütün Yakın-şark Hıristiyanlarının Müslüman ordularını bir nevi kurtarıcı olarak karşılamalarına, Mısır ve Suriye'nin kolayca istilâsına imkân verdi. Selçuklular devrinde de Anadolu kavimleri Bizans'ın aynı baskı ve zulüm siyasetinden şikâyetçi olarak fâtih Türkleri yine böyle karşılıyorlardı[6]. Süryani tarihçisi Mihael: "*Hıristiyanlara aid memleketlerin çoğunu alan Türkler* mukaddes sır-

[4] *Cities and Bishoprics of Phrygia*, Orford 1895, s. 16-27.

[5] *Histoire de l'Empire Byzantin*, Paris 1932, II. s. 26.

[6] J. Laurent, *Byzance et les Turec Seldjoucides jusqu'en 1081* (Nancy 1913) adlı eserinde bu hususa dair misaller verilmiş olduğu gibi aşağıda da dikkate değer pek çok hâdiselere temas edilecektir.

lara (Teslis'e) dair bir fikre sahip olmadıkları ve **Hıristiyanlığı bir hatâ saydıkları** için dinî akideler (Hıristiyanlık) hakkında bilgi edinmek lüzumunu duymuyor; şerîr ve **Râfizî** Rumların yaptığı gibi, *kimsenin dinine ve inancına* karışmıyor; hiç bir baskı ve zulüm düşünmüyorlardı" ifadesiyle bu durumu kısa ve vecîz bir şekilde ifade etmiştir[7].

Haçlı seferlerinin Selçukluların zulümleri ve hususiyle fethedilen Kudüs'de Hıristiyanlara ve Haçlılara karşı fena muameleleri dolayısiyle vukubulduğuna dair eski görüş, tamamiyle son devirlerin taassubu ve hayali neticesi olarak, meydana çıkmıştır. Bir Ermeni müellifi Kudüs'e sahip olan Artuk Beyin *"hâkimiyeti Kıyâme* (**Resurection**) kilisesi tavanına attığı *üç oku* ile görülür. Son günlerini orada geçirdi ve Süleyman mâbedine giden yol üzerinde defnolundu"[8] diye yazarken muahhar tarihçiler bu okların kiliseye bir hakaret ve tecâvüze delâlet ettiğini ileri sürmüşler; bunun Türklerce bir hâkimiyet işareti olduğunu düşünmemişlerdi. Nitekim Tuğrul-beg Isfahan camii mihrabına ve Evliya Çelebi'ye göre Fâtih de Ayasofya tavanına ok koymuştu. Aslında Mısır şiî halifesi Mustansır ve el-Hâkim'in Mısır ve Suriye'de Hıristiyan, Yahudi ve sünnî Müslümanlara yaptıkları zulümler arasında Kudüs kilisesi de tahrip edilmiş olup onlara aid bu fenalıklar da haksız yere Türklere isnad edilmiştir. Gerçekten Hazreti Ömer'in ve Türklerin Kudüs'ü fetihlerinde hiç bir zarar ve katil bahis mevzuu olmadığı halde *Haçlı ordusu*nun bu mukaddes şehri *70.000 müslümanın kanı ile boyadığı* da Hıristiyan ve Müslüman kaynakların ittifakıyle sabittir. Yukarıda Türkler ile Haçlılar arasındaki münasebetlere temas ederken Bizanslılara yardım için gelen Avrupalıların Rumların hilekâr, Hıristiyanlığa düşman oldukları kanaati ile döndüklerini, düşman olarak savaştıkları *Türklerin kahramanlığı, şefkat ve merhametlerine karşı* hayranlık duyduklarını belirttiğimiz gibi aşağıda bu husus çok dikkate şâyân hâdise ve misallerle de meydana konmuştur[9]. Hattâ Ermeni ve Süryanilerin yalnız Rumlara karşı değil Haçlılara karşı bile Türkleri tercih ettiklerine dair kayıtlara da rastlanmıştır. Filhakika Türkler, İslâmdan önce ve İslâm devrinde, yabancı din ve kavimlere karşı tarihte misli görülmemiş bir din hürriyeti, adâlet ve şefkatle mümtaz bulunuyorlardı. Bu münasebetle ilk Osmanlı tarihini yazan meşhur Avusturyalı âlim Hammer'in fırsat buldukça büyük Osmanlı Pâdişâhlarının yüksek hasletleri-

[7] Michel le Syrien, *Chronique*, II, s. 222;

[8] Mathieu, *Chronique*, s. 257. Bu husus için bak. Osman Turan, "Eski Türklerde okun hukukî bir sembol olarak kullanılması", *Belleten*, XXXV (1945); Cl. Cahen, "Tughra Seldjoukide", *JA*, CXXXIV (1947).

[9] Bu husus "Les Souverains Seldjoukides et leurs sujets non-musulmans" (*Studia Islamica*, I, (953), s. 66-100) adlı tedkikimizde işlenmiş ve aşağıda az ilâvelerle bu kitaba alınmıştır.

ni küçültmeğe, hatta bazan tenakuza düşen isnadları ile bu büyük insanları düşürmeğe çalışmıştır, ki bu gibi hata ve iftiralar çok defa Türk ve Hıristiyan kaynaklarının şahâdeti ile tekzibe uğramıştır. Ortaçağ Avrupa tarihinin büyük mütehassısı meşhur Belçikalı tarihçi Henri Pirenne de Türklere karşı tarihî hislerinden kurtulamamıştır.

Türklerin medeniyet tarihindeki rolleri de aynı taassuba kurban gitmiş ve İslâm medeniyetinin sukutu bile Selçuklu Türklerinin hâkimiyeti ile alâkalı ve bir felâket olarak gösterilmiştir. Bu hususta en ileri giden de Alman şarkiyatçısı Th. Nöldeke olmuştur. Halbuki Selçukluların İslâm dünyasına hâkimiyetleri İslâm medeniyetini yalnız buhran ve inkırazdan kurtarmamış; onun yeni ve parlak bir devri idrakine sebep olmuş; hattâ dolayısiyle Avrupa medeniyetinin doğuşuna da yardım etmiştir. Nitekim Orta Asya tarihinin büyük mütehassısı olan Rus Şarkiyatçısı W. Barthold Türkler zamanında medenî yükselişe dair fikirleri ile bu haksız isnadları çürütmüştür, ki başka bir eserimizde meydana koyduğumuz üzere aslında Türklerin yalnız Selçuklulardan sonra değil İslâm medeniyetinin kuruluşunda da büyük hizmetleri artık anlaşılmıştır[10]. İslâm ve Hıristiyan dünyaları arasında başlayan tarihî cihân hâkimiyeti ve nizâmı mücadelesi son bin yıllık devirde İslâm bayraklarını yükselten Türkler ile vukubulduğu için uzun asırlar zarfında Türklere karşı teşekkül eden menfi hislerin, bâtıl inanış ve kanaatlerin kökünden sökülmesi kolay olmamış; tarih ilminin ve insanlık duygularının gelişmesine rağmen alışkanlığın mahsûlü olan bir çok tesirler zamanımıza kadar devam etmiştir. Bu yüksek İslâmî ve insanî duygu ve ideallerin tekâmülü dolayısiyledir, ki Yunus Emre gibi büyük bir mutasavvıf Türk şâiri kâmil bir insan ve ilâhî âşıklara rehber (imâm) olmak için yetmiş iki milete (dine) kurban olmayı ve onlara müsavi bir gözle bakmayı işaret ediyor; Mevlânâ Celâleddin Rûmî de neyin Allah'da, hak yolunda birleşmek için ayrılıklardan hikâye ve şikâyet ettiğini anlattığını söylüyordu. Bununla beraber Türkler ve tarihleri aleyhindeki eski menfî düşüncelerin mühim bir kısmı Türk ve Avrupalı âlimler tarafından düzeltilmiştir.

[10] Bu hususlar "*Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti*" adlı eserimizde geniş bir şekilde tedkik edilmiş olup bilhassa İslâm medeniyetinin inhitatı meselesi hakkında s. 360 ve müteakip bahislere bak.

2. Gayri - Müslimlerin Şükrân Hisleri

"İnsanların en âdili, en akıllı ve kudretlisi olan Melikşâh bütün insanlara ve hıristiyanlara karşı baba gibi idi. Bütün Rum ve Ermeniler kendi arzulariyle onun idaresine girdiler."

(Urfalı Mathieu)

MÜSLÜMAN mütefekkirleri Selçuklu hâkimiyetini, İslâm dini ve medeniyeti bakımından, nasıl minnet ve şükranla karşılamış idiyse Hıristiyan müellifleri de aynı memnûniyet duygularını belirtmekte kusur işlememişlerdir. Büyük Selçuklu imparatorluğunun azamet devrini ve cihân hâkimiyetini temsil eden Melikşâh Hıristiyanlar için müstesna vasıflara sahip bir insan idi. Onun zamanında yaşayan Ermeni tarihçisi Urfalı Mathieu: "Melikşâh'ın saltanatı Allahın lütfuna mazhar oldu. Hâkimiyeti uzak ülkelere kadar yayıldı ve Ermenilere huzur verdi" ibaresiyle başlar ve onun Şarkî Anadolu ve Suriye seferini anlatır: "*Dünyanın hâkimi Melikşâh* sayısız askerlerden mürekkep ordusiyle Romalıların memleketini (Anadolu'yu) fethe girişti. *Kalbi Hıristiyanlara karşı şefkatle dolu idi. Geçtiği ülkelerin halklarına karşı bir baba gibi davrandı.* Bir çok şehir ve vilâyetler, *kendi arzuları ile, onun idaresine girdi;* bütün Rum ve Ermeni beldeleri onun **kanunlarını** tanıdı" der. Müellif onun, Ermeni patriği Basil'in talebi üzerine de, kiliselere, manastırlara ve rahiplere ait vergileri 1090 yılında, tuğralı bir fermanla, bağışladığını yazar[11]. Anili Samuel de Melikşâh'ın, babasının siyâsetine uymayarak *düşmanlarının gönlünü kazandığını, insanların en âdil, akıllı ve kudretilisi* olup her tarafta barış ve **hakimâne** bir idare kurduğunu, şefkati ve fikirleri ile *kendisini herkese sevdirdiğini*, Hıristiyanlara ve bütün insanlara çok âlicenap davrandığını söyler ve "*Milletimizi o kadar seviyordu, ki dua ve takdislerimizi talep ediyor-*

[11] Urfalı Mathieu, *Chronique*, s. 172, 196, 201; Tarihçi Vardan, Tr. trc. H. Andreasyan, *Ed. Fak. Tarih Semineri Dergisi*, I 2, s. 180.

du" cümlesini ilâve eder[12]. Gürcü kaynakları da Melikşâh'ı insanların en mümtazı gösterir ve Hıristiyanlara karşı adâleti, iyiliği ve yüksek vasıflarını belirtirler. Bu müstesna şahsiyeti ve tesiri dolayısiledir, ki ölümünde matemine Müslümanlar gibi Hıristiyanların da katıldığım kaydederler[13].

Melikşâh'ın ölümünden sonra, siyasî buhran devrinde hükümdar olan oğlu Berkyaruk (1094-1104) zamanında, Şarkî Anadolu'da valilik yapan Selçuklu İsmail'in Ermenileri ve keşişleri himâye ettiği, ağır vergileri kaldırdığı ve bu sâyede halkın sevgisini kazandığı bildiriliyor[14]. Daha sonra Şarkî Anadolu'da devlet kuran Artuklular ve Ahlat-şahlar hakkında da aynı şükran hisleri belirtilmiştir. Artuk oğlu kahraman Belek isyan eden Gerger Ermenilerini, 1121'de tehcîr edip Hanazit bölgesine nakletmiş; fakat hürriyetlerine dokunmamış; çok merhametli davranmış ve onları köylerde iskân etmiştir[15]. Onun kahramanlığı ve savaşları dolayısiyle *ölümü Haçlılar arasında* ne derece sevinç yaratmışsa yerli *Hıristiyanlar arasında* da o nisbette kedere sebep olmuştur[16]. Artuklulardan Necmeddin Alpi'nin uzun süren hükümdarlığı (1152-1176) zamanı Hıristiyanlar için bir refah devri sayılmıştır[17]. Erzurum emîri Saltuk (1145-1176), kayın pederi Ahlat şâhı II. Sökmen (1128-1183) ve Azerbaycan Atabeği İldeniz'in (1146-1172) idareleri Şark Hıristiyanları tarafından *bir adâlet ve refâh devri* olarak tarihe geçmiştir. Bu esnada başka bir vakadan da bahsedilmiştir. Vardan'a göre Avet isminde hayır ve fazileti ile tanınmış bir Ermeni papazı vardı. Ahlat şâhı her tarafta vaazları ile şöhret ve nüfuzu yayılan bu papazı Malazgird'de merasimle karşılamış; duasını almış ve kendisine çok saygı göstermişti. Fakat ahlâksız papazlar onu Rum imparatoruna casusluk yapmakla itham edip idamına sebep olmuşlardı. Bununla beraber ölümünden sonra bu ithamların vârid olmadığına kanaat getiren Ahlat şâhı bundan çok müteessir olmuştu[18].

Türk hükümdarları Hıristiyan mukaddesatına saygı gösterilmesini kendi vazifeleri icabı biliyorlardı. Haça tecâvüz eden Emir Karaca'nın, 1182'de, Ahlat şâhı tarafından Malazgird'de idam edildiği rivâyet edilir[19]. Müslüman ve Hıristiyan halk arasında dinî anlayış ve müsamaha o dereceye varmıştır,

[12] *Tables Chronologique*, trc. M. Brosset, St. Petersbrug 1876, s. 451, 455.
[13] Brosset, *Histoire de la Georgie*, I, 349; Orbelian, *Histoire de la Siounie*, trd. Brosset, s. 182.
[14] Mathieu, s. 205, 207; Vardan, s. 184.
[15] Michel, s. 206.
[16] Mathieu, s. 311.
[17] Michel, s. 3 364.
[18] Vardan, 201, 202.
[19] Vardan, s. 201, 211.

ki Duveyn şehrinde cami ve kiliseler, hilâl ve haç yan yana bulunuyor; Müslüman hükümdarları Ermeni ve Gürcü prensesleriyle evleniyordu[20]. Bununla beraber Müslüman ve Hıristiyan hükümetler arasında vukubulan savaşlar esnasında dinî hisler kışkırtılıyor; iki din mensupları arasındaki âhenk de bozuluyordu. Gürcü kıralı Selçuklu imparatorluğunun parçalanmasından faydalanarak, 1163'de, Duveyn şehrini (Âzerbaycan'da) işgal edip *Müslümanları kılıçtan* geçirdi; *câmileri yaktı* ve minarenin üstündeki **Hilâl**'i indirip Tiflis'e götürdü. Bu hâdiseden çok müteessir olan Ahlat şâhı Sökmen ile İldeniz Gürcülere karşı mukabil taarruza geçerek intikam aldılar; Gag ovasında bulunan meşhur **Haç'ı** parçaladılar. Buna mukabil, 60 yıldan beri, camie tahvil edilen ve üzerine Hilâl konan Ani kilisesi de tekrar eski hâline çevrilince **Hilâl** yerine tekrar **Haç** kondu[21].

Orta Anadolu'ya doğru uzayan vilâyetlerde hüküm süren Dânişmendliler, kendilerine aid **Dânişmend-nâme** ve diğer kaynakların ifadelerine göre, tamamiyle İslâmın gazâ rûhuna bağlı idiler. Bununla beraber Hıristiyan kaynakları bu hânedana mensup hükümdarlar hakkında çok memnûniyet gösterirler. Nitekim Süryani tarihçisi Mihael bu hânedanın ilk hükümdarı olan Danişmend Gümüş-tekin Ahmed Gazi'nin Malatya'yı Gabriel'den fethi üzerine *halkın refah ve adâlete kavuştuğunu*, Ermeni Mathieu da iyi bir insan olarak *Hıristiyanlara karşı merhamet ve lütufla* hareket ettiğini ve bu sebeple de, 1104'de ölümünün Hıristiyanlar arasında keder yarattığını belirtir[22]. Oğlu Melik Gazi Hıristiyanlara ve Malatya civarındaki meşhur Süryani manastırı Barsuma manastırına ağır vergiler koyduğu halde onların dinlerine ve mukaddesatlarına karşı çok saygılı idi. Bu münasebetle nakledilen bir hâdise de kayda şâyândır. Filhakika bir İranlı'nın Haç üzerine oturması Hıristiyanların Malatya valisine şikâyetine sebep olmuş; vali de onu Hıristiyanlara teslim etmiştir. Devrin âdetine göre İranlı müslüman'ın yüzü karartılmış ve eşeğe bindirilerek, teşhir maksadiyle, şehir sokaklarında dolaştırılmıştır. Hâdiseyi öğrenen Melik Gazi onu devletinin hudutları dışına atmıştı[23]. Melik Gazi'nin oğlu Melik Mehmed Gazi ise başka türlü icraat yapmıştır. Çok dindar olduğu ve şarap içmediği rivâyet edilen Mehmed Gazi *İslâmî bir siyâset* gütmekle tanınıyor; *harap kiliselerin mermer taşlarını* cami ve binalarda kullanarak Kayseri'yi imar ediyordu, ki bu şehrin Ulu camii onun eseridir[24]. Kilise taşları dolayısiyledir, ki son zamanlarda bazı âlimler bu mühim camiin

[20] V. Minorsky, *Studies in Caucarian History*, London 1953, s. 134, 135.
[21] İbn ul-Esîr, Kahire 1303, XI, s. 107; Vardan, s. 195. 205.
[22] Michel le Syrien, s. 195, 205; Urfalı Mathieu, s. 256.
[23] Michel, s. 235, 264, 286.
[24] Mathieu, s. 256.

kiliseden tahvil edildiğine dair esassız bir kanaat belirtmiştir, ki bu devrin diğer Ulu camilerine (meselâ Konya ve Sivas) aid Türk mimarî uslûbuna dahi dikkat edememişlerdir. İmparator Yuannes Komnenos, 1141'de, Niksar'a kadar sefer yapınca, Melik Mehmed Gazi şüphelendiği Hıristiyanlara karşı çok şiddetli davranıyor ve Bizans imparatoruna yardım edecekleri endişesiyle onların evlerini işgal ediyor; çocuklarını toplayıp tedbir alıyor ve, yanlışlıkla da olsa, imparatorun adını ananları öldürüyordu[25]. Bununla beraber bu tehlikeli durum ve bu Dânişmendli hükümdarının husûsiyeti dolayısiyle bu hâdise müstesna kalmaktadır. Nitekim Malatya emîri olan Mehmed Bey şehrin Hıristiyan halkı tarafından çok seviliyor; Süryanilerin meşhûr Barsuma manastırını ziyâret ederek gönüllerini alıyordu. Bu sebeple tahtını kaybedip Atabeg Nureddin Mahmud tarafından hapse atılınca şehrin rahipleri kendisine para gönderiyorlardı. Nihâyet Mehmed Bey, 1175'de, hapisten kaçıp Malatya'ya dönünce teşekkür duyguları ile manastırlara aid vergileri kaldırdı. *Fakat kilise arazisinin vergi muafiyeti müslümanlar arasında* hoşnutsuzluk yaratacağı endişesi rahipleri 700 dinar olan eski verginin 300 dinara indirilmesi lüzumuna ikna etmiş ve bu miktarın kabulü rica edilmiştir[26]. Dânişmendli hükümdarları, mahalli şartları ve iktisadî alışkanlıkları hesaba katarak, paralarını *Rumca harflerle* basıyorlardı, ki bu husûsa Artuklularda da rastlanmıştır. Böylece **Dânişmend-nâme**'de akseden dinî hisler ve cihâd aşkı gazilere aid olup taassuba delâlet etmemiş; Orta Anadolu'ya hâkim bulunan Dânişmendli devleti de diğer Türklerin zihniyet ve siyasetine bağlı kalmıştır.

Selçukluların Yahudilerle münasebetleri de dikkate şâyândır. Filhakika İslâm dünyasının büyük şehirlerinde Yahudiler iktisadî ve ticarî hayatta mühim bir mevkie sahip bulunuyordu. Bağdad'da banker olarak çalışan Yahudi İbn Allân ve İbn Semhâ Melikşâh ile Nizâm ül-Mülk'ün yakın dostları idi. Bunlar devlete aid büyük inşâat işlerinde mütaahhitlik yapıyor; *devletin istikraz işlerinde* büyük bir rol oynuyorlardı. Yahudilerin bu mevkileri dolayısiyle siyâsî tesirleri de görülüyordu. Nitekim halifenin veziri **Zımmî**'lere karşı İslâmın mecbur kıldığı *kıyâfet nizâmını* tatbik edince yüksek mevki sahibi bir çok Hıristiyan ve Yahudi, gayrı müslim görünmemek için, ya bu tatbikattan şikâyet ediyor veya Müslüman oluyordu. İbn Semhâ Bağdad valisi Gevher-âyîn ile birlikte Melikşâh'a ve Nizâm ül-Mülk'e gidip Abbâsî veziri aleyhinde bulundular; onun Melikşâh'ın Türkistan seferini hafife aldığını söylediler. Bu sebeple halifenin veziri Ebû Şuca' azledildi. Melikşâh ve Nizâm ül-Mülk'ün ölümlerinden sonra bu *yahudi bankerin öldürülmesi* de dikkate

[25] Michel, s. 237, 240, 810.
[26] Michel, s. 364.

şâyândır. Daha önce bazı emîrlerin Yahudi banker İbn Allân'ı öldürmeleri ise Nizâm ül-Mülk'ü hiddetlendirmiş ve üç gün evinden çıkmıyarak sultana teessüflerini bildirmişti. Melikşâh da bunda bir kasdı olmadığını beyan edince mesele kapanmıştı.

Halifenin veziri zamanında mevkilerini muhafaza maksadiyle Müslüman olan Yahudilerin ihtidâsı samimi karşılanmıyor; Hanbelî'ler bunları "**Rüşvetin müslümanı**" sıfatiyle alay mevzuu yapıyorlardı. Fakat İmâm Kuşeyrî'nin oğlu Ebû Nasr, menfaat mukabilinde de olsa, bu ihtidâları faydalı buluyordu[27]. Selçuklu devletinin Yahudilerle münasebetleri dostâne olup onların sultan ve vezir üzerinde nüfuz sahibi oldukları ve Bağdad'dan farklı muameleye maruz bulundukları gözüküyor. Nitekim XII'nci asırda İspanyol Yahudilerinden seyyah Benjamin de Tudelle Şark ülkelerini ziyâret ettikten sonra Türkleri Yahudi dostu olarak göstermiştir[28]. Esasen, yukarıda belirtildiği gibi, Avrupa Yahudileri Hun'ları, Türkleri ve Moğolları Allahın kendilerini Hıristiyan kavimlerin zulmünden kurtarmak için gönderdiğini söylüyor ve buna inanıyorlardı. İlhanîler İslâm dünyasına hâkim olunca bütün gayrı müslimler ile birlikte Yahudilerin de nüfuzu artmış ve husûsiyle Mısır-Türk sultanı Baybars'ın Moğollara ve Haçlılara karşı zaferleri, nihâyet onun İslâmın mücâhidi ve müceddidi olarak kazandığı yüksek mevki müslümanların ona karşı bağlılığını arttırınca Şamanî İlhanîler onlara karşı sert bir siyâset takibine başlamışlardı. Bu durum Hıristiyanlar gibi Yahudiler arasında da Müslümanlara karşı bazı taşkınlıkların vukuuna sebep olmuştu. İlhanî hükümdarı Argun (1211-1284) zamanında vezir olan Saad üd-Devle Türkçe ve Moğolca bilgisi ve iyi tabip olmasiyle bu hükümdar üzerinde nüfuz ve devlet idaresinde de çok yüksek bir otoriteye sahip olmuştu[29]. Onun bu durumundan faydalanan dindaşları Yahudiler de büyük mevkileri işgal ettiler. Nitekim bu devre mensup Bağdadlı bir şâir *"Bu zamanda Yahudiler dünyanın görmediği bir mertebeye yükseldiler.* Zira hâkimiyet ve servet onların elinde olduğu gibi devletin müşavirleri ve hükümdarları da onlara aittir. *Ey insanlar!* **Felek Yahudi** olduğu için size de *Yahudi olmanızı tavsiye ederim.* Bununla beraber bekleyiniz, yakında onların feryâdlarını ve düşeceklerini göreceksiniz" diyordu. Gerçekten Saad üd-Devle'nin cüretli İslâm aleyhdarı siyâseti ve müslümanları yüksek mevkilerden uzaklaştırması umûmî efkârı onun ve ırkdaşlarının aleyhinde çok gerginleştirdi. Hattâ Vassâf, tarihinde anlattığına göre Saad üd-Devle, Argun Han'ı *İslâm devrinin* geçtiğine ve Moğol devrinin geldiğine, bu sebeple de Müslüman büyüklerini öldürmek

[27] *Selçuklular tarihi*, s. 224, 231.
[28] Benjamin de Tudelle, *Voyage*, s. 82, 85.
[29] Aksarâyî, s. 163; Bar Hebraeus, s. 490.

ve Kâbe'yi bir puthâne hâline çevirmek için inandırmağa çalıştı. Eyâletlerde büyük din adamlarını öldürtmek için Han'a listeler verdi. Aksarâyî'nin anlattığına göre Anadolu'ya gönderdiği adamları da zulümler yaptı; bir çok devlet ricalini azl ve imha ettirdi. Bu siyâset Saad üd-Devle aleyhinde Müslüman efkârını galeyâna getirdi; hattâ bizzat Moğollar bile ona karşı husûmet beslediler. Bu sebeple Argun Han'ın ölümü Saad üd-Devle'nin öldürülmesine imkân verdi. Devrin şâirleri Müslümanların rahat bir nefes aldığını terennüm ettiler. İlhamî imparatorluğu hudutları dâhilinde Yahudi düşmanlığı ilerledi[30]. Gazan Han (1295-1304) tahta çıkıp İslâmiyeti kabul edince gayrı müslimlerin taşkınlıklarına karşı mukabil hareketler başgösterdi. Tebriz'de, Bağdad'da, Musul'da ve başka yerlerde halk havralara, kiliselere ve Moğol puthanelerine saldırdı. Fakat Gazan Han'ın İslâm esaslarına bağlılığı ve adâleti sâyesinde bu hücum ve tahripler durduruldu ve eski durum hasıl oldu.[31] Bununla beraber büyük vezir Reşideddin de, 1318'de, Olcaytu Han'ı zehirlemekle itham olunarak öldürülünce Yahudilikten dönme olduğu ve İslâmiyette samimiyetsizliği ileri sürülmüştü. Anadolu'nun büyük ticaret merkezlerinde, Konya, Sivas, Antalya, Sinop ve Kastamonu gibi mühim şehirlerinde bir takım Yahudi koloni veya mahalleleri de vardı. Saad üd- Devle'nin zulümlerine dair şikâyetler Türkiye'de de yükselmiş idiyse de burada Yahudi aleyhdarı bir taşkınlık hakkında kaynaklarımızda bir kayda rastlanmamıştır. İbn Batûta, Aydın oğlu Mehmed Beyin sarayında bir Yahudi tabibin fazla itibar ve saygı gördüğünü ve buna tahammül edemiyerek onu azarladığını kaydeder[32].

[30] *Târih-i Vassâf*, nşr. Hammer, s. 238, 247; Aksarâyî, s. 156-166; E.G. Browne, *Literary History of Persia*, III. s. 31-36.

[31] Bar Hebraeus, s. 490, 491, 507; Reşîdüddin, nşr. K. Jahn, s. 85, 92, 94.

[32] *Seyâhat-nâme*, I, 311, 333; Câmî, *Nefehat ül-üns* tercümesi, s. 522. Osmanlı devrinde Yahûdilerin durumu hakkında aşağıya bak.

3. Selçuk Sultanları ve Hıristiyanlar

"Türkler, şerîr ve Râfizî Rumlar gibi kimsenin dinine ve inancına karışmıyor; hiç bir baskı ve zulüm düşünmüyorlardı."

(Süryani Mihael)

ANADOLU Selçuklu sultanları, bu ülkede hüküm süren diğer hükümdarlara nazaran, daha farklı bir durumda idi. Filhakika Selçuklu hânedanına mensup olmaları onlara Anadolu Türkleri arasında müstesna bir mevki veriyor ve diğerleri üzerinde de, umûmiyetle, metbû durumda bulunuyorlardı. Bizans karşısında daimî cihâd ve fetihlerle meşgûl olmaları ve her yerde Hıristiyanlarla sarılı ve münasebette bulunmaları daha hassas davranmalarını gerektirebilirdi. Fakat onlar bir yandan yabancılara karşı dinî müsamaha ve adâlet ananelerine fazlasiyle sahip bulunuyorlardı. Öte yandan da bu yeni vatanın eski sâkinlerini kazanmak lüzûmunu kavramış durumda idiler. Nitekim Türkiye sultanları, henüz toprağa yerleşmemiş göçebeler yanında istihsal yapan hıristiyanları korumayı, iktisadî siyasetleri için de tabii sayıyorlardı. Bu sebeple yalnız idarelerinde yaşayan Hıristiyanları memnun etmiyor; aynı zamanda Bizans'ın malî ve dinî tazyiklerinden bıkan hudutları ötesindeki halkları da kendilerine çekiyor ve fetihlerini kolaylaştırıyorlardı. Bizans idaresinde büyük *toprak aristokrasisi* elinde ezilen *köylülerin Selçukluları*, bir *kurtarıcı* olarak karşıladıklarına dair mühim kayıtlar vardır[33]. Gerçekten ilk Selçuklu Sultanı Süleyman-şâh (1075-1086) eski Türk göçebe toprak idaresi ananesine ve İslâmın fetih hukukuna göre bütün toprakların mülkiyetini devlete mal ederken araziyi, âdilâne bir vergi mukabilinde, halka dağıtıyordu. Böylece Hıristiyan köylüleri toprağa ve hürriyete kavuşturuyor; devlete

[33] Osman Turan, "I. Süleyman-şâh", *İslâm Ansiklopedisi* (İA); "Türkiye Selçuklularında toprak hukuku", *Belleten*, XLVII (1948); Fransızcası, "Le Droit terrien sous les Seldjoukides de Turquie", *Revue des Etudes Islamique*, 1948.

bağlıyordu[34]. Bu kudretli Selçuk sultanı Hıristiyanlığın büyük merkezlerinden biri olan ve bir asır önce müslümanlar elinden çıkan Antakya şehrini fethedince halk, dinlerine ve kiliselerine saygı gösterdiği ve adâlet yaydığı için, kendisinden çok memnun kalmıştı[35].

Bizanslılar ve Haçlılarla vukubulan muharebeler bu durumu değiştirmiyordu. Malatya halkı ve husûsiyle Süryaniler bu şehri Süleyman-şâh'ın oğlu ve halefi Kılıçarslan'a teslim etmek istiyordu. Bu sebeple şehrin Hıristiyan hâkimi Gabriel Türklerin idaresine geçmek isteyen metropoliti öldürmüştür. Antakya'dan İstanbul'a giden bir papaz *Ermeni ve Süryanilerin Türklere müzaharette* bulunduklarını söyleyince imparator Alexis I kendi payitahtında mevcud *kiliselerini yaktı;* kendilerini kovdu ve orada kalanları da "**Râfizî**" yani Ortodoks yaptı. Bu sebepledir, ki I. Kılıç Arslan'ın 1107'de şehîd olması Hıristiyanlar arasında da bir matem teşkil etti[36]. Anadolu devletinin bu derece müşkül şartlar içinde tutunması ve kuvvetle yaşaması sebeplerinden biri de sultanların adâleti idi. İskenderiye patrikleri tarihi I. Mesud (1116-1156) hakkında: "*Tebeasının çoğu Rumdur. Rumlar iyi idaresi ve adâleti dolayısiyle onun idaresinde yaşamayı tercih ettiler*" der[37]. Nitekim Bizans kaynakları da bu hususu teyid eder. Gerçekten imparator Yuannis Komnenos, 1142'de, Uluborlu(**Sozopolis**)yu Türklerden kurtarmağa çalışırken Beyşehir gölü adalarında oturan Hıristiyan halkı yurtlarından çıkarmıştı. Zira onlar *Türklerle dostluk ediyor; onların âdetlerine göre yaşıyor ve Konya Sultanının himâyesinde müreffeh* bir hayata kavuşmuş bulunuyorlardı. Halk, imparatoru istihza ile karşıladığı için yerlerinden tard edilmişti[38]. Böylece yerli Hıristiyanlar Bizans idaresini terkediyor ve Türklere yaklaşıyorlardı. Ermeni Stefan 1156'da Maraş'a hücum etti. Fakat Türk ordusunun yaklaşmasından korkarak şehri tahrip ve yağma ederken kendi ırkdaş ve dindaşlarını da esir etti. Buna mukabil şehri kurtaran Türkler *Hıristiyanlara çok iyi muamele ettiler.* Kaçırılan halk geri dönünce evlerine yerleştirildi. Yalnız Stefan ile işbirliği yapan bir papazı öldürdüler[39].

---

[34] Finlay, *History of Byzantine Empire*, London 1851, s. 51, 107; Ch. Diehle, *Byzance, Grandeur et décadence*, Paris 1934, s. 165-179; aynı müellif, *Grands problemes de l'histoire Byzantine*, Paris 1947, s. 102-107; L. Brehier, *La Civilisation Byzantine*, Paris 1950, s. 163-167,

[35] Süleymânşâh, *İA*.

[36] Mathieu, s. 263; Michel, s. 185, 186.

[37] *Siyer âba al - batârika*, Paris Bibi. National. Ar. Yazm. No: 301-302, s. 2J4.

[38] Niketas Khoniates (Cousin, *Hist. de Constantinople*) V. Paris 1673, s. 37; Le Beau, *Histoire du Bas-Empire*, XVI, s. 52, Finlay, s. 175; Ramsay, *Asia Minor*, s. 389; aynı mll. *The İntermix of Races in Asia Minör.* s. 27; Chalandon, *Les Comnènes*, II, s. 181.

[39] Michel le Syrien, III, s. 314.

Türkiye'de millî birliği kurarak Selçuklu devletine kudret kazandıran büyük Sultan II. Kılıç Arslan (1156-1192) Hıristiyanlara karşı takip ettiği dinî hürriyet siyâseti, geniş görüşlülüğü sâyesinde çok mümtaz bir şahsiyet idi. Malatya patriği ve tarihçi meşhur Mihael ile kurduğu dostâne münasebetler dikkate şâyândır. Sultan, 1181 senesinde, Malatya'da onu huzûruna dâvet ederek, yanından ayırmadığı, *filozof Kemaleddin* ile **dinî** ve **felsefi meseleler** üzerinde münakaşalar yaptırmıştı. Malatya'ya varınca Barsuma manastırında oturan patriğe bir mektup, bir **asâ** ve bir miktar da altın göndermiş; ertesi yıl patriği üç emîr ve bir süvari kıtasiyle huzûruna dâvet etmiş ve kendisini bizzat istikbale çıkmıştı. Hattâ, İslâmî usûle uygun olmamasına rağmen sultan, kendi âdetlerine göre, huzûruna haç ve **İncil** elde olarak ve *ilâhîler söyliyerek* girmelerine müsâade etmiş; yaklaştıkları zaman da Sultan patriği kucaklamış ve elini de öptürmemiş; huzûrunda cereyan eden dinî münakaşalardan çok memnun olmuş. Bu hâdiseyi eserinde anlatan Mihael kiliseye gittikleri zaman Sultan ve millet için dualar okuduklarını rivâyet eder. Kılıç Arslan ertesi gün manastırın vergisini kaldırdığına dair bir ferman yazdı; kendisine St. Pierre'in *mukaddes hâtıralarını* taşıyan *altın ve mücevher kakmalı* haç hediye de verdi. Patrik Malatya'da Sultan ile bir ay kaldığını, bu esnada Peygamberler ve Hazreti İsa hakkında kendisine bir çok sualler sorduğunu, Malatya'dan hareketinde yanında bulunduğunu, filozof Kemaleddin Süryanilerin çok akıllı olduklarını söyleyince Sultanın bundan çok memnun kaldığını nakleder. Kılıç Arslan daha sonra Bizanslılara karşı zaferler kazanınca patriğe yazdığı bir mektup: "*Büyük Sultan* **Kılıç Arslan'dan saltanatımızın dostu olan**, Barsuma manastırında **oturan ve zaferlerimizden memnun kalan patriğe**" ifadesiyle başlıyor ve "*Bu devirde Allahın kendi dualarıyle devletimizi tebcîl ettiğini biliyoruz*" diye devam ediyor ve mektup "*Bütün bu zaferleri Allah sizin dualarınız sâyesinde bize nasîb etmiştir*; bu sebeple dualarınıza devam etmenizi istiyoruz" ibaresiyle sona eriyordu[40].

Kılıç Arslan geniş düşünceleri dolayısiyle İslâmın hukukî meselelerine ve içtihâd müessesesine de çok ehemmiyet veriyor ve devlet işlerini de bu anlayışa göre yürütmek istiyordu. Bu sebeple huzûrunda Alâaddin Kâşanî ile Şa'rânî arasında vukubulan bir dinî ve hukukî münakaşada birincisi Ebû Hanife'ye göre müctehidlerin sevap ve hata işleyebileceklerini, ikincisi ise isabetli olduklarını iddia ediyordu. Münakaşa şiddetlenince Sultan vezirine Kâşanî'nin memleketten uzaklaştırılmasını bildirdi. Fakat vezir mühim şahsiyeti dolayısiyle onun Atabeg Nureddin Mahmud'a elçi olarak gönderilmesi ve bu sûretle kendisinden kurtulması lüzumunu beyan etti ve öyle hareket

[40] Michel, s. 890, 394-395.

edildi[41]. Kılıç Arslan'ın dinî meselelerde bu derece geniş düşüncesi ve felsefî meselelerle alâkası, mutaassıb bir müslüman olan, Nureddin Mahmud'un Sultanı hakîkî bir müslüman saymamasına fırsat vermiş; rakibini İslâm efkârında düşürmeğe çalışmıştı. Bu münasebetle de bu büyük İslâm gazisini **tecdid-i imâna** bile dâvet etmiş; Sultanı müslüman komşuları ile sulh yapmağa, Haçlılarla da savaşmağa zorlamak istemiştir[42]. Bu hüviyeti dolayısiyledir, ki Kılıç Arslan *Ermeniler* ve diğer *Hıristiyanlar tarafından hâmi* ve kurtarıcı olarak tanınıyordu[43]. Onun oğlu II. Süleyman-şâh da kudreti, babası gibi hür düşüncesi ve felsefî temâyülleri ile tanınmıştır. Bu sebeple itikadında bozukluk olduğu kanaati vardı. Bu devirde Haçlılarla cereyan eden muharebeler dolayısiyle Suriye ve Irak taraflarında dinî taassup artmış; fakat Anadolu ve Türkistan gibi Türk memleketleri eski fikir hürriyetine devam etmişti. Süleyman-şâh filozoflara çok itibar eder ve ihsanlarda bulunurdu. Çok akıllı olduğu için de felsefî düşüncelerini halktan gizlerdi. Bir gün yakını bulunan bir felsefeci ile bir hukukçu arasında cereyan eden bir münakaşada hukukçu filozofa hücum etmiş ve Sultan bu hâdiseye ses çıkarmamıştır. Fakîh ayrılınca filozof Süleyman-şâh'a: "**Senin huzûrunda böyle bir hâdise nasıl olabilir**" diye şikâyet edince Sultan ona: "**Eğer senin istediğini yapsaydım ve o yolda konuşsa idim** *hepimizi öldürürlerdi*" cevabını verdi[44].

Selçuk sultanlarının İstanbul'u ziyâretleri ve Hıristiyan kadınlarla evlenmeleri de davranışlarına tesir ediyordu. II. Kılıç Arslan'm küçük oğlu Sultan Giyâseddin Keyhusrev'in (ölümü 1211) İstanbul'daki hayatı *Şeri'ata uygun görülmemiş* ve rivâyete göre Kadı Tirmizî, onun (ikinci defa) *Sultan olamıyacağına bir fetva* vermişti. Fetvanın mevsûkiyeti şüpheli ise veya siyasî bir tesir ile verilse dahi Konya muhitinde böyle bir söylentinin yayılması da mânalıdır[45]. Nitekim Sultanın bu nikbet devrinde İstanbul'da vaftiz edildiğine dair bir rivâyet de kaydedilmiştir[46]. Bununla beraber İslâm kültürü çok kuvvetli olan Keyhusrev orada iken Selçuklu hânedanına mensup bulunmakla, *Alp Arslan ve Melikşâh*'ın neslinden gelmekle iftihar ediyordu[47]. Bu hükümdarın anası bir Hıristiyan kadın idi ve bir kayda göre de Süleyman-şâh tahtı onun elinden almağa çalışırken bu hususu da onun aleyhinde

[41] İbn'ul-'Adîm, *Bugye,* British Mus. Add. 23354, s. 26.
[42] İbn ül-Esîr, *Histoire des Atabecs de Mosul* (R. H. Cr., Historiens Orientaux) II, s. 291.
[43] Keşiş Gregoire, *Chronique de Mathieu d'Edessa*, s. 344, 346, 348.
[44] İbn ül-Esîr, XII, s. 76; İbn Bîbî, Ayasofya 2985, s. 59; Bar Hebraeus, *Chronography*, W. Budge, Oxford 1932, s. 360; *Selçuklular tarihi,* s. 332-337.
[45] İbn Bîbî, s. 94
[46] Le Beau, XVII, s. 288.
[47] İbn Bîbî, s. 53.

ileri sürüyordu[48]. Kendisi de İstanbul'da ikameti esnasında **Mavrozomos**'un kızı ile evlenmişti. II. Gıyâseddin Keyhusrev(1237-1246)in Mengücik ve Eyyubî hânedanlarına mensup zevcelerinden başka Gürcü Prensesi ile ve Konyalı bir zengin Hıristiyanın kızı ile de evli idi[49]. Onun oğulları Keykâvus, Kılıç Arslan ve Keykubâd arasında vukubulan saltanat mücadelelerinde Türk ve Türkmenlerin Türk anadan doğan Kılıç Arslan'ı tahta çıkararak Hıristiyanlara karşı sert tedbirler almak istediklerini seyyah G. Rubruck yazar[50]. Bununla beraber Moğol istilâsına karşı mücadeleyi Rükneddin değil İzzeddin yapmış ve bu sûretle de hareketi Türkmenlere uygun gelmişti.

Selçuk sarayında Hıristiyan prenseslerin mevkiini ve dinî müsamahanın hayrete şâyân derecesini göstermek için II. Keyhusrev'in Gürcü prensesi ile evlenmesini ve Avrupalı bir kız ile evlenme teşebbüsünü nakletmeğe lüzum vardır. Filhakika Sultan, 1237 de, Gürcü kıraliçesi Rossudan'ın kızını alırken onun dinine dokunmıyacağını vadetmişti. Bir Gürcü kaynağına göre prenses Konya'ya *papazı, mukaddes tasvirleri ve Hıristiyan câriyeleri* ile gelmişti[51]. Prenses Selçuk sarayında, az sonra, müslüman olmuştu[52]. Gerçekten Konya'da Gürcü Hatun adı ile tanınan ve daha sonra Mu'ineddin Süleyman Pervâne ile evlenen bu Melike'nin müslüman âlim ve dervişlerle sıkı münasebette bulunduğunu, sağlam ve hayırsever bir müslüman olduğunu biliyoruz[53]. Giyâseddin İstanbul Lâtin imparatoru Baudouin ile bir ittifak muahedesini kararlaştırırken onun Fransa'daki akrabasından bir prensesle evlenmek istediğine dair bir mektubu da bu mahiyettedir. Mektuba göre sultan prensesin *sarayda dinini muhafaza edebileceğini* ve bir *ibâdet-hâneye* (**chapelle**) *sahip olabileceğini*, beraberinde de bir *papaz getirebileceğini* bildiriyordu. Zira Sultan, babası hayatta oldukça, bir Rum kadın olan anasının kendi dininde ibâdetine müsaade edildiğini söylüyordu. Bundan başka sultanın elçisi her şehirde *Hıristiyan kilise ve papazların*, Rum, Ermeni ve Süryanilerin, **İstanbul patriğini ve Roma kilisesini** tanımalarını sağlıyacağını da bildiriyordu. Bu sûretle sultan aynı zamanda İznik'te yerleşen Bizans imparatorluğuna (Laskarid'lere) karşı Lâtinlerle ittifakı kuvvetlendirmek istiyordu. Bununla beraber Akropolites'e göre Moğol tehlikesi sultanın Latinler yerine,

[48] Niketas, s. 531; Anonim *Selçuk-nâme*, s. 41.

[49] İbn Bîbî, s. 473; Aksarâyî, s. 40, 50; Vincent de Beauwais, *Miroir historial*, J. de Vigny, Paris 1495, Livre XXXII, Chap. 26; Pachymeres (Cousin) VI, s. 110.

[50] W. Rubruck, trc. Rockhill, s. 280.

[51] İbn Bîbî, s. 473; Abul-Ferec, *Muhtasar ud-düvel*, Beyrut 1890, s. 447; V. de Beauvais, aynı yer.

[52] Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, s. 502, 524, Bar Hebraeus, s. 403; Saint Martin, *Memoire sur l'Armenie*, II, s. 292; Quatremére, *Histoire des Sultans Mamlouks*, I 2, s. 141.

[53] Eflâkî, *Menâkıb ül-ârifin*, Fr. Cl. Huart, Paris 1918-1922, I, II indexe bak.

1243'de, Bizanslılarla anlaşmayı tercih etmesi bu ittifak ve izdivacın gerçekleşmesine imkân vermedi. Baudouin'in sultan ile ittifakına ve Fransa'dan talep ettiği prensese dair İstanbul'dan yazdığı 5 Ağustos 1243 tarihli mektup Paris arşivinde mahfuzdur[54]. Bu mektupta Hıristiyan olduğu meydana çıkan kadın, sultanın anası Mâh-peri hatun olup Keykubâd'ın fethettiği Alâiye (**Kalonoros**) kalesi hâkimi Kirvard'ın kızı idi. Bıraktığı büyük âbideler ve hayır eserleri ile de dindarlığı sabit olan bu hatunun, hiç olmazsa 635 (1237) den beri, müslüman olduğu bu âbidelere ait kitâbelerden anlaşılıyor[55].

Türkiye Selçuklu sultanlarının en parlak devrinin temsilcisi olan Alâaddin Keykubâd âlim ve dindar bir hükümdar idi. Harezmşâh Celâleddin'e karşı Yassı-Çimen'de vukubulan muharebeye (1230) çıkmadan önce Bahâeddin Veled'in *türbesini ziyâret ve dua etmiş;* zaferi kazanarak dönmüştü. Kayseri'ye yaklaşınca Müslümanlar âlim ve şeyhleri ile, Hıristiyanlar da papazları ile kendini karşılamaya çıkmışlardı. Ermeni kaynağına göre müslümanlarm tebrikine katılamayan ve geride kalan Hıristiyanlar bir tepe üzerine çıkmış; bunları gören Keykubâd onların arasına girmiş; merasimlerinde *çan çalmalarına ve ilâhîler teganni etmelerine müsâade etmiş* ve şenlik içerisinde halkla birlikte şehre girmiş. Meclisinde Hıristiyan âlimler de çok itibar görüyorlardı[56]. Onun ölümünden sonra gelen hükümdarların iktidarsızlığı ve Moğol istilâsı Anadolu'da maddî-manevî sarsıntılara sebep oldu. II. İzzeddin Keykâvus zamanında kendi *Hıristiyan* dayıları *devlet işlerinde çok nüfuz kazanmış* ve halkın memnûniyetsizliğini doğurmuştu. Sultanın dayısı Kir Khaya ve Kir Kedid ordu kumandanlığı (beylerbeyi) gibi çok mühim bir mevkie getirilmişler; veziri Fahreddin Ali'nin oğlu Taceddin de bunlardan birinin kızı ile evlenmişti[57]. Selçuklu kaynaklarına göre bunlar Sultanı âlimlerden uzak tutuyor; Antalya'ya götürerek eğlenceye dalmasına hizmet ediyorlardı. Bu hıristiyan dayıları *Müslümanların dini* ile de eğlenmeğe cesaret ediyordu. Bir gün Konya civarında Filobad ovasında gezintiye giderlerken Kadı Bedreddin de sultanla beraber idi. Bu sırada Moğolların Bağdad'ı istilâsı ve Halifeyi öldürmeleri haberi geldi. Hıristiyan dayı, Kadıya: "*Mevlânâ! Halifenizi öldürdükleri haberi geldi*" ifadesiyle istihzaya kalkıştı. Kadı da kendisine "*Sizin ikrarınıza göre Allahınız* (İsâ) *asıldı; bizim Halifemiz şehîd edil-*

[54] Ducange, *Histoire de Constantinople sous les Empereurs Français*, ed. Buchner, Paris 1826, s. 289-291; *Les Magasiüs pittoresques*, Paris 1845, s. 263.

[55] İbn Bîbî, s. 247; Halil Edhem, *Kayseriye şehri*, İstanbul 1334, s. 62-68; İsmail Hakkı, *Kitâbeler*, I, s. 75; Sempad, *Vakayi-nâme* (R. H. Cr.) *Doc. Armeniens*, I, s. 645.

[56] Kiragos, *TM*. II. s. 148; Ebu'l-Ferec, *Muhtasar*, s. 444.

[57] Aksarâyî, s. 40, 82; Baybars Mansûrî, *Zubdet ul-Fikre*, Brit. Mus. Add 23325, s. 53a.

miş ise ne ehemmiyeti var" cevabiyle daha güzel bir istihzada bulunmuştu[58]. Eflâkî Keykâvus'un Filobad sarayında eğlencelerle meşgûl olduğunu, burada *Müslümanlarla Hıristiyanlar* arasında *dinî münakaşalar* cereyan ettiğini, sultanın suallerine Celâleddin Rumî'nin ciddî cevaplar verdiğini kaydederek bu hâdiseyi teyid eder[59]. Rubruck'un işaret ettiği üzere Rükneddin sultan olursa bütün Hıristiyanları öldüreceğine dair mübalâğalı rivâyet de İzzeddin'in Hıristiyanları çok şımarttığını göstermektedir. Ebu'l-Ferec Keykâvus'un, 1258'de, Barsuma manastırını ziyâret ederek Mar Dionyius'a bir takım vaadlerde bulunduğunu da yazar[60].

Bizans vak'a yazıcısı Pachymeres ve Gregoras'a göre Selçuklulara dost olan patrik Arsinios İstanbul'da ikameti esnasında II. Keykâvus'a çok yakınlık göstermiş ve bu da bir takım dedikodulara sebep olmuştu. Psidiaeveki de patriğin Keykâvus'un gizli bir Hıristiyan olduğunu ve onu Hıristiyan yapmağa çalıştığını ileri sürerek bu yakınlığı izah ettiğini söyler[61]. Bu devir sultanlarına yakıştırılan bu rivâyetler yanında Haçlı kaynakları II. Kılıç Arslan'ın da gizli Hıristiyan olduğuna dair bazı efsâneler kaydederken, şüphesiz, kendileri için izahı imkânsız bir dinî müsamahayı anlayamadıklarını göstermişlerdir[62]. XV'inci asırda Anadolu'dan geçen Fransız seyyahı B. de la Broquière'e göre Adana Türkmen beyi Ramazanoğlu'nun da anası bir Rum olup oğlunu vaftiz etmiş; bu sebeple o ne iyi bir Müslüman ve ne de iyi bir Hıristiyandır. Ona göre Karamanoğlu da vaftiz edilmiştir[63]. Orta çağlarda Garplilerin Türklerin bu geniş dinî müsamahalarına böyle bir mânâ vermeleri taassupları icabı idi.

Selçuk Sultanlarının dinî müsamahalarını kavrayamayan Hıristiyan mü-elliflere aid bu masallar sâdece kendi şuurlarında kalan tesirleri göstermek bakımından ehemmiyet taşır. Filhakika İslâm din ve medeniyetinin üstünlüğü ve Türklerin dinî bağlılığı münasebetiyle Selçuk sultanlarının Hıristiyanlığa karşı bir temâyül duymaları düşünülemez. Esasen bu *hükümdarlar kuvvetli bir İslâm kültürü ve terbiyesiyle yetişiyordu.* Tarih ve edebiyat ile yakından alâkadar oluyor ve bizzat Farsça şiirler yazıyorlardı. Esasen **Nizâmi-i Arûzî**'nin dediği gibi *Selçuk oğullarının hepsi şiire düşkün idi,* ve bu kabiliyet

[58] Aksarâyî, s. 50-51.
[59] *Menâkıb,* Cl. Huart, II, 196-197.
[60] *Chronography*, s. 435.
[61] M. Hasluck, *Christianity and İslâm under the Sultans*, Oxford 1929, II, s. 370-371; P. Wittek, "Yazijoghlu Ali on the christion Turks of Dobruja", *BSOAS*, XIV/3 (1952) s. 659-661.
[62] Nicola de Treveth, *Chronique* (Michaud, *Bibl. des Croisades*), Paris 1829, I, s. 441.
[63] *Voyage d'Outre-mer*, ed. Schefer, Paris 1892, s. 89-92; Hasluck, I, s. 32.

Türkiye Selçuklularında da görülmüştür[64]. Melikşâh Antakya seferinde Anadolu'da fethedilen şehir ve kasabalar için derhal **50 minber** göndermek sûretiyle bu ülkelerin **İslâm hüviyetini** *almasını istemişti*. Süleyman-şâh, 1082 de, Tarsus ve bütün Çukurova'yı fethedince hemen *Suriye'den kadı getirterek bu bölgede dinî teşkilât kurmuştu.* Esasen Selçukluların her fethedilen şehir ve kasaba için ilk yaptıkları iş buralara kadı, imam, müderris, hatîb ve müezzin tayin etmek; cami, medrese, zâviye, saray ve kervansaray inşasiyle bu yeni memleketleri İslâmlaştırmak ve vatan hâline getirmekti[65]. II. Kılıç Arslan Aksaray şehrini inşa edince burasını, bu mahiyette türlü eserlerle doldurarak kendisine askerî üs yapmış; Azerbaycan'dan *gazileri, âlimleri ve tâcirleri getirterek* buraya yerleştirmiş; ekseriya orada oturup gazâlarına da oradan başlamıştı. Bu gazâ rûhunu bozmamak için de şehirde Rum, Ermeni ve kötü insanların yerleşmesine müsâade etmemişti. Anadolu'da her şehir ve kasabanın münasip bir unvanı olduğu gibi Aksaray'a da **Dâr uz-zafer** lâkabını bu sebeple vermişti[66]. Selçuk Sultanlarının ordularında gazâ mefkûresini kuvvetlendirmek için din adamları mühim bir mevki işgal ederdi. Selçuklu-Dânişmendli orduları arasında vukubulan iki karşılaşma din adamlarının araya girmeleri sâyesinde bir muharebeye inkılâp etmemişti[67]. II. Kılıç Arslan, Anadolu'da *İslâmiyete yaptığı hizmetlerin büyüklüğü* dolayısiyle, hadîsin bahsettiği *din müceddidleri ve İslâmın büyük gazileri* arasında sayılmıştı.

Selçuklu ordusunun temelini memlekete dağılmış olan *iktâ'* askeri (**sipâhi**) Türkler teşkil ediyordu. Payitahtta *Köle mekteplerinde* (**Gulâm-hâne**) yetiştirilen ve yine çoğu Türk olan bir merkez ordusu yanında sultanın emrinde Frank, Gürcü, Ermeni ücretli askerlerinden mürekkep bir kuvvet de vardı. Selçukluların Babaî isyanını bastırmasında bu Hıristiyan askerler başlıca rol oynamıştı. Çünkü Türkmenler gibi *Selçuk askerleri de Babanın maneviyatından* korkuyorlardı[68]. Alâeddin Keykubâd zamanında üvey anasının babası Emîr Komnenos isminde Komnenoslar hânedanına mensup bir kimsenin Ermeni krallığına karşı ordu kumandanlığına tayini daha dikkate şâyân bir hâdisedir[69]. Abbâsî Halifeleri ve diğer Müslüman devletleri gibi Selçuklular da başlangıçta, bazı sahalarda, *Hıristiyanları memur olarak* kullanmışlardı. II. Kılıç Arslan'm son günlerinde Papaz Mihael adlı bir *Rum devle-*

[64] *Selçuklular,* s. 245.
[65] İmadeddin, *Zubde,* s. 55; Sibt b. Cevzi, *Mir'at uz-zaman* (Topkapı, 2907, XIII, s. 62b.
[66] Kadı Ahmed, s. 191, 292; Aksarâyî, s. 30; Anonim, s. 38; H. Kazvinî, *Tarih-i Güzîde,* s. 462; *Nüzhet ül-kulûb,* s. 95. II. Kılıç Aslan, *İA.* Selçuk Sultanlarına aid maddelere de bak.
[67] Gregoire le Prétre, s. 343, 344.
[68] Bak. II. Keyhusrev, *İA.*
[69] Bak. Keykubad, *İA.*

tin mâliye memurları arasında hizmet ediyordu. Dânişmend Ahmed Gazi 1102'de Malatya'yı Gabriel'den alınca Basil adlı bir *hıristiyanı orada idareci* olarak bırakmıştı. Türk-İslâm dünyasında tababet ve hastahane teşkilâtı çok ilerlemiş olduğu halde Süryaniler bu sahada yine de şöhretlerini muhafaza ediyorlardı. Bu sebeple Kılıç Arslan zamanında Hasnon ve Alâaddin Keykubâd zamanında Safi üd-Devle ve Vasil adlı Hıristiyan tabipler sultan ve vezirlerin tedavisinde hizmet görüyorlardı[70]. I. İzzeddin Keykâvus zamanında "Memleketin direği, sultanların mutemedi **uluğ kutluğ** Hâcib Esed üd-Devle **Arslan** bin **Sumpat** bin **Yuri**" ad ve unvanlarını taşıyan bir hıristiyan Emîr, 12 Cemaziyelevvel 610 tarihinde, Sivas'ta, Kayseri yolu üzerinde, bir han (**ribât**), bir köprü vakfetmiş ve bunlara tahsis eylediği emlâk hakkındaki vakfiyesi bize kadar gelmiştir[71].

[70] Bar Hebraeus, s. 237, 334, 391; İbn Bîbî, s. 296, 297.

[71] Bu dikkate şâyân vakfiye elimizde olup Sultanın yakını olan hıristiyan emîr Türkçe, babası ve oğulları hem Türkçe ve hem Ermenice adlar taşıyordu.

4. Hıristiyanları Tehcir ve İskân Siyâseti

"Biz bu götürdüğümüz halkı esir etmeyecek; çiftliklerde yerleştireceğiz."

(Kara-Arslan)

"Bu kadar iyi muamele esirlere vatanlarını unutturdu. Bir çok yerlerin halkı onun (I. Keyhusrev) memleketine göç etti."

(Niketas)

SELÇUKLULARIN sık sık Hıristiyan halkları tehcir ettiklerine dair hâdiselerin iktisadî sebeplerle vukubulduğuna dikkat edilmezse yanlış bir kanaate varmak mümkündür. Gerçekten Bizanslılar ve Haçlılarla cereyan eden muharebeler bir çok *şehir ve vilâyetlerin harap olmasına* ve boşaltılmasına, istihsâlin de azalmasına sebep olmuştu. Bu durum Selçukluları boşalan yerleri iskân etmeğe ve *toptan halk kitlelerini nakletmeğe* mecbur ediyordu. Devlet iskân ve imâr siyâseti takip ederken tehcir ettiği halka arazi, ziraat âletleri, hayvan ve tohumluk dağıtıyor; mesken inşa ediyor ve bir müddet de vergi muafiyeti tatbik ediyordu. Artuklu hükümdarı Kara-Arslan böyle bir tehcir münasebetiyle: **"Biz bu götürdüğümüz halkı esir edecek değiliz. Bunları köylere naklediyoruz. Onlar oralarda çiftliklerde, bizim için** (vergi ödemek için) **çalışacaklardır"** derken bu iktisadî siyâsetin gayesini belirtmiştir[72]. Yukarıda kaydedildiği üzere Artuklu Belek de eşkiyalık eden Gerger Ermenilerini Hanazit bölgesine nakl ve iskân ederken zararlı bir unsuru müstahsil bir duruma getiriyordu[73]. Dânişmend Gazi Malatya'yı fethedince Haçlılarla yapılan muharebelerde dağılan *halkı köylerine yerleştirmiş* ve kendilerine

[72] Bar Hebraeus, s. 276.

[73] Michel, s. 206.

buğday, çift hayvanı ve ziraat âletleri dağıtmıştı. Oğlu da bu bölgeyi alınca çiftçilere tohumluk, öküz ve koyun sürüleri vermişti[74].

II. Kılıç Arslan'ın karşılaştığı zorluklardan faydalanan Dânişmendli Yağı-basan Kayseri bölgesine (**Lykandos**) hücum ederek 70.000 kişilik bir Hıristiyan halkı, hürriyetlerine dokunmaksızın, kendi memleketine nakletti. Bu hâdiseyi müteakip Kılıç Arslan, 1157'de, buraya vardı. *Halkın memleketlerinden götürülmemesi* ricasını kabul etti; dağılan halkı toplayarak köylerine iskân etti. Sultan Mes'ud ve oğlu Kılıç-Arslan da muvaffakiyetsizlikle Malatya seferlerinden dönerlerken birinci defa büyük bir yekûn tutan, ikinci defasında da 120.000 kişiye bâliğ olan bir nüfûsu kendi ülkelerine naklettiler[75]. Bu tehcir hareketlerinde bazan düşmanın istihsal kudretini çökertmek gayesi de takip edilmiştir. Devletin imâr ve yardım maksadı ne olursa olsun halkın başlangıçta bu tehcirleri korku ile karşılaması ve vatanlarından ayrılmak istememesi tabii idi. Dânişmendli Mehmed'in kardeşi Devle'ye karşı Malatya'ya hücumu da halkın Sivas'a sürüleceği korkusunu yaratmıştı[76]. Bununla beraber devletin himâye ve yardımlariyle halkların yeni vatanlarından memnun kaldıklarına dair kayda şâyân misaller de vardır.

I. Giyâseddin Keyhusrev'in bir tehcir ve iskân hareketi devletin siyâseti bakımından bizi daha güzel aydınlatacak bir mahiyettedir. Filhakika Sultan, 1196 yılında, Bizanslılara karşı Menderes havalisine bir sefer yapınca *büyük bir halk kitlesini kendi ülkesine* nakletmişti. Giyâseddin sürgün edilenleri, *isimlerine, ailelerine ve memleketlerine göre deftere yazdırdı. Her aile ve memleket mensuplarını beşer bin kişilik* guruplara ayırıp yolda erzaklarını verdi. Bunların mallarına, karı ve kızlarına dokunmamak maksadiyle sıkı tedbirler aldı ve askerleri şiddetli cezalara çarptıracağına dair yasaklar koydu. Böylece nakledilen bu kalabalık halkı Akşehir (**Philomelion**) bölgesinde yerleştirdi. Kendilerine *köyler, arazi, tohumluk ve çiftlik âletleri dağıttı.* Bundan başka bu rum halkını *onbeş yıllık vergiden* muaf tuttu. Hattâ, Bizans imparatorluğu ile sulh yapılınca, arzu ederlerse, tekrar *memleketlerine dönebilecekleri hakkını* tanıdı. Fakat muhacirler yeni vatanlarından çok memnun kaldıkları ve memleketlerine dönmedikleri gibi bunların refah içinde yaşadığını gören ve Bizans idaresinde ağır vergilerden ezilen başka halklar da *Selçuklu ülkesine* göç ettiler. Bu münasebetle bir Bizans tarihçisi: "**Bu kadar iyi muamele esir-**

[74] Michel, s. 188. 220; Bar Hebraeus, s. 237.
[75] Keşiş *Gregoire*, s. 343-347; Michel, s. 259, 345.
[76] Michel, s. 253.

lere kendi memleketlerini unutturdu. Bir çok yerlerin halkı, muharebe olmadan Sultanın memleketine göç etti. Böylece zamanımızda Rum şehirleri boşaldı ve barbarların memleketlerine giderek oralarda koloniler kurdular. Tiranların zulmüne uğrayan ve yardımdan mahrum kalan halkların efendilerine karşı sevgi duymamalarına ve kendi arzuları ile yurtlarından ayrılmalarına hayret etmemelidir" der; ve böylece durumu çok güzel tasvir eder[77].

Bununla beraber Anadolu'nun ilk fethinde yerli halkın yurtlarını boşaltarak oraları Türklere terk ettiğini bildiğimiz gibi bazan da Selçukluların Hıristiyanları atıp yerlerine Türkleri sürgün ve iskân ettiğine dair de çeşitli misâller mevcûddur. Ankara meliki Muhiddin Mes'ûd, 1197'de, Kastamonu vilâyetine tâbi Dadybra (**Zâlifre**) şehrini fethedince, vergi ödemek sûretiyle, kalmak isteyen halkın teklifini red etti. Onların aile ve mallariyle çıkıp gitmelerine müsaade edip yerlerine *Türkleri iskân* etti[78]. Hattâ devlet mühim şehirleri fethedince oralara ilim, kültür ve sanat erbâbı yanında **tüccar ve sermayedarlar da gönderiyor;** icabında bu hareketi teşvik edici çarelere de baş vuruyordu. Devlet Mîrî toprak sistemi sâyesinde tedricen göçebeleri de iskân ederek istihsale ve Anadolu'nun Türkleşmesine çalışıyor ve başlangıçta çiftçi - yerli halka duyulan ihtiyaç zamanla azalıyordu. Türkmenler tarafından sâhil bölgelerinin çok kesif bir şekilde türkleşmesi ve Orta Anadolu'da Hıristiyan halkların kalması Selçukluların yerliler için uyguladıkları bu ziraat ve iskân siyâsetiyle alâkalıdır.

Selçuklu idaresinde yaşayan Hıristiyanlar kilise teşkilâtlarını muhafaza ediyor; Rumların İstanbul patriği ile münasebetleri de vuku buluyordu. Gerçekten Anadolu'nun Ortodoks metropolit ve piskoposları Patrikhânenin dinî tabiiyetinde bulunuyordu. Ankara metropoliti Mihael, 1173'de *Hıristiyan halk kalmadığı* ve geçim sıkıntısı çektiği için, buradan alınması ve daha küçük bir mevki olan Amasra evekliğine tayini maksadiyle İstanbul Synode meclisine müracaat etti.[79] İmparator Mihael Paleologos (1259-1282) düşmanlarına karşı Selçuk sultanının yardımını sağlamak maksadiyle Konya'ya geldiği zaman sultan ve imparator arasında aracılığı Konya piskoposu îfâ etmişti.[80] Marco Polo Türkmenistan (Türkiye) *şehirlerinin piskoposluklar merkezi olduğunu,* fakat bunlar hakkında bilgi vermenin çok uzun süreceğini

[77] Niketas, s. 504-505; Le Beau, XVII, s. 28.

[78] Niketas, s. 478; Le Beau, XVII, s. 14; Wittek, *Von der Byzantinischen zus Turkischen toponymie,* Byzantion X (1935) s. 42. Wittek Dadybra adını Zâlifre değil Safranbolu ile alâkalı görüyordu.

[79] V. Grumel, *Leon, Metropolite d'Amasto* (XIIe siécle), Etudes Byzantines III (1945), s. 168.

[80] Pachymeres, s. 14 .

söyler.[81] G. Rubruck Sivas ve Kayseri'de meşhur kilise ve ziyâretgâhlardan ve başka Hıristiyan seyyahlar da diğerlerinden bahsetmişlerdir.[82] Dikkate şâyândır, ki Konya'da Ak-Manastır (**St. Chariton**) kapısı üstünde, 1283 tarihli, Rumca kitâbede imparator Andronikos'un adı II. Giyâseddin Mes'ûd'un adından önce yazılabiliyordu.[83]

İslâm ülkelerinde **zimmî**lere (hıristiyan ve yahûdilere) ait tefrik edici kıyafetlerin devamı, yeni kiliselerin inşa edilmemesi ve âyinlerin icrasına dair kayıtlar Hazreti Ömer'e kadar çıkarılan bir ahid-nâmeye dayanıyor ve hükümetler, sık-sık, emirler çıkararak bu hükümlerin tatbikine çalışıyorlardı. Yukarıda kaydedildiği üzere Halifenin veziri böyle bir emir-nâme çıkarmış; fakat Yahudi bankerin tesiri ile vazifesinden azledilmişti.[84] Melik-şâh Irak'ta tatbiki istenen bu yasağı imparatorluğun başka yerlerinde yürütse idi kaynaklar bundan bahsederler ve her halde Hıristiyanların sevgi ve hayranlığını kazanan sultanın böyle bir hareketini meskût geçmezlerdi. Kıyâfet farkının doğurduğu mahzurlarla ve aşağılık duygusu dolayısiyle bu kaidenin daima bozulduğu ve yeni emirnâmelerin çıktığı görülmektedir. Çok dindar olan ve dinî hükümlerin tatbikinde çok titiz davranan Atabeg Nureddin Mahmud *Hıristiyan ve Yahudilerin ahid-nâmeye göre kuşak kuşanmalarına, saçlarını uzatmamalarına, omuzlarında kırmızı kumaş işaretleri koymalarına, çan seslerini nizama uygun olarak* çıkartmalarına dair yasakları sıkı emirlerle tatbik ediyordu.[85] Anadolu'da bu hükümlerin tatbik edilmediği gözüküyor. Şarkî Anadolu'da bu yasağın, bâtıl bir inanç ile birlikte belirdiği de görülmüştür. Filhakika Artuklu hükümdarı Kara-Arslan, 1152'de Hanazit bölgesinde gezerken Yasef adlı bir Ermeni papazının Bargaluş köyünde bir kilise yaptırdığını görmüş; papazın düşmanları: "**yeni kilise yapılan yerde hükümdar ölür**" demişler ve o da bu sebeple yeni kilisenin inşasını yasak etmiş; fakat ölümünden sonra bu yasak devam etmemiştir.[86] Türkiye Selçuklularında böyle bir yasağın mevcûd bulunmadığı II. Kılıç Arslan ile Malatya patriği arasındaki münasebetlerle sâbittir. Muhiddin-i Arabî'ye atfolunan bir mektuba göre I. İzzeddin Keykâvus'tan zimmîlerin ahid-nâmeye uygun bir kıyâfette olmaları istenmekte; fakat bunun tatbiki hakkında hiç bir işarete rastlanmamaktadır.[87]

[81] Charignon neşri, I, s. 34.
[82] Rubruck, s. 276; Waechter, *Verfall der christemtum*, s. 16, 18, 168.
[83] Hasluck, *Christianity and İslâm*, II, s. 381-382.
[84] Yine bak, İbn ul-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, s. 55; İmâdeddin, *Zubde*, s. 78.
[85] Michel, s. 342.
[86] Michel, s. 307.
[87] Aksarâyî, s. 328, Konya müzesi No. 145.

II. İzzeddin Keykâvus zamanında Hıristiyanların taşkınlıkları arttığı gibi Moğollar da onlara cesaret veriyorlardı. Onun nâibi Şemseddin Yavtaş, Hülâgü'nün dâveti üzerine, 1261'de Erzincan'a vardığı zaman Ermeni metropoliti Merhasyâ idaresinde Hıristiyanlar **Gıtâs** (épiphanie) yortusunu kutluyorlardı. Büyük bir halk kitlesi haçlarını mızraklar üzerinde kaldırmış ve çan seslerini yükseltmişlerdi. Yavtaş bu mahiyette bir **âyini yasaklamak istemiş;** fakat Han'ın elçisi burasının Keykâvus'a değil IV. Kılıç Arslan'a aid olduğunu ve bu sebeple de müdahale edemiyeceğini söylemiş ve metropolite Keyhusrev zamanında usûlün ne olduğunu sormuştu. Metropolit *Sultana yılda* 3000 **dirhem** *vergi ödeyip istediğimizi* yapardık cevabını vermişti.[88] Moğolların İslâm oluşundan ve Selçuklu devletinin yıkılışından sonra Anadolu umumî valisi olan Timurtaş Noyan, dindarlığı ve adâleti ile tanınmış ve hattâ Moğol zulmünün yarattığı psikoloji ile mehdîlik iddiasında bile bulunmuştu. Onun icrââtı arasında *Müslümanlar ile zimmîler arasında ayırıcı kıyâfetleri* mecburî kıldığı, bu sûretle de *İslâmı yücelttiği ve küfrü tezlîl ettiği* rivâyet edilmiştir.[89] Moğol devrinde Hıristiyanların kazandığı imtiyazlı duruma ve taşkınlıklarına karşı İslâmların aksül'ameli olan bu durum bir müddet daha devam etmiştir. Nitekim Timur-taş'ın sukutundan bir kaç yıl sonra Anadolu'yu gezen İbn Batûta Denizli Rumlarının hıristiyanlara mahsus kıyâfet ve işaretlerle Müslümanlardan ayrıldığını müşahede etmişti[90]. Hattâ XIV'üncü asır sonlarında Anadolu'da bulunmuş olan Schiltberger Hıristiyanların başlarına mavi ve Yahudilerin de sarı bir mendil bağladıklarını kaydeder[91].

Ortaçağ Türkiyesinde Hıristiyanların mühim manastırları vardı. Konya'da Ak-Manastır (**Chariton**) Mevlâna Celâleddin-i Rumî'nin de, sık-sık ziyâret ettiği bir yerdi. Malatya civarında bulunan Bârsuma manastırı Süryanilerin bir kültür merkezi olarak Selçuklu devrince ehemmiyetini muhafaza etmişti. Bir havari nâmına kurulmuş olan manastıra Anadolu'dan başka Suriye ve Irak'dan da ziyâretçilerin de geldiği ve içerisinde 300 rahibin bulunduğu rivâyet ediliyor; Türk hükümdarları da manastıra ziyâret ve ihsanlarda bulunuyorlardı. Manastıra aid emlâk vergisi XII'nci asırda 300 ve XIII. asırda 1000 **dinar** (altın) idi. Zengin vakıfları olan manastırın diğerleri gibi bazan vergileri affediliyordu[92]. Ahlat Şâhı Bektimür hükümdar olunca Sason

[88] Baybars Mansûrî, *Zübdet ül-fikre*, Brit. Mus. Add. 23325, s. 52a; Nuveyrî, *Nihâyet ül-Ereb,* Köprülü ktp. No. 1188, s. 196.
[89] Aksarâyî, s. 328; *Mukaddime*, s. 32.
[90] İbn Batûta, I, s. 318.
[91] Hakliyut Society neşri, s. 75.
[92] *İskenderiye Patrikleri tarihi*, s. 365; Z. Kazvinî, *Âsar*, Göttingen 1848, s. 256; Michel, s. 286; Bar

havâlisinde bulunan bütün kilise ve manastırları vergiye bağlamıştı.[93] Bu vergiler **vakıf hâline gelen mülklerin devlete ait haklarından** ibaret olup Müslüman vakıflar da aynı durumda idi. Nitekim Suriye'de hüküm süren Haçlılar da rahiplerden vergi alıyorlardı.[94] Yukarıda Hıristiyanlara karşı şiddetinden bahsettiğimiz Dânişmendli hükümdarı, 1151'de, Kayseri civarında Sarika (bugünkü Sarız köyü) manastırında bulunan altın haçı almış; rahiplerini de koğarak arazisine Türkleri yerleştirmişti. Fakat adamları ona *ecdâdının bu manastıra saygı gösterdiğini* söyleyince, yıllık vergiyi ödemek şartiyle, haklarını iade etti.[95] Bir rivâyete göre Konya Hıristiyanları, 1247'de, şehrin valisine başvurarak bir kilise inşa etmek istemiş; fakat Kadı İzzeddin, bu zamana aid türlü sebeplerle, buna müsaade etmemişti..[96] Ermenilerin kilise ve manastırmalarına vakfettikleri köylere dair vakfiyeler tamamiyle İslâm hukuku ve usûlüne göre tertip ediliyordu.[97]

Türkiye, XIII'üncü asırda, milletler-arası ticarî faaliyetlerin tekâsüf ettiği bir memleket hâline gelince şehirlerde İtalyan ve Fransız ticaret kolonileri ve konsoloslukları teşekkül etmiş; yollar üzerinde ve şehirlerdeki hanlarda kilise ve manastırlar kurulmuştu[98]. Sivas'ta İtalyan kolonisine aid Kemaleddin hanında ve Erzincan'da kiliseler, Erzurum'da **Franciscain**'lere aid manastır vardı; Ani'de va'zeden **frerlere** rastlanıyordu.[99] Ayasluk ve Balat emîri bulunan İlyas Bey ile Venedikliler arasında yapılan bir ticaret anlaşmasında onlara Balat'ta ev, *dükkân ve kilise inşa etmek*, kilise civarında da, mûtad üzere, mezarlık kurmak müsaadesi verilmişti. İlhanî hükümdarı Ebû Said Bahadır Han'ın 1320'de Venediklilere verdiği fermanda (17 madde) Lâtin papaz ve keşişlerine, Tebriz'e kadar giden *kervan yolu boyunca kilise ve manastır kurmak* hakkı tanınmıştı. İlhanlı devleti hudutları dahilinde **Franciscain**'lerin on dört zâviyesi (**couvent**) vardı[100]. Bu devir Anadolu'sunda ticaretin gelişmesi dolayısiyle büyük şehirlerde bir takım küçük Yahudi kolonileri de mevcud idi. Antalya'da Yahudiler kendilerine mahsus bir mahalde

Hebraeus, s. 435; Yakutî, *Notices et Extraits*, Paris 1789, II, s. 515; V. de Beauvais, kitap XXXI, bahis, 142.

[93] Vardan, s. 211.

[94] Michel, s. 286.

[95] Michel, s. 218.

[96] V. de Beauvais, XXXII, bahis 53; Michaud, *Bibl. Crois.* I. s. 337; IV, 356.

[97] Bu vakfiye metinleri için bak. Orbelian, *Histoire de la Siounie*, trc. Brosset, St. Petersbourg 1864, s. 190-210.

[98] Hazırladığımız *Orta-çağ Türkiye iktisadî tarihi* adlı eserimizde tafsilât vardır.

[99] Bratianu, *Commerce génois dans la Mer Notre au XIII' siecle*, Paris 1929, s. 166, 168.

[100] Mas Latrie, *Bibl. de l'école des Chartes*, V (1864), s. 224; XXXI (1870), s. 78, 79, 90, 99; Rubruck, s. 274.

oturuyorlardı. İtalyan kolonilerine aid bazı dâvalar kendi konsoloslukla rına bırakılmıştı.[101]

Moğol hâkimiyeti Hıristiyanların durumunda bir değişiklik yarattı ve istilâcılar nezdinde onların imtiyaz kazanmalarına sebep oldu. Müslüman Türklerin Mısır sultanı Baybars'a temâyülleri de bu hususta gerginliği arttırıyordu. Erzincan metropoliti (**câselik**) olan Merhasyâ bu durumdan faydalanmağa ve İlhan Abaga'yı müslüman Türkler aleyhinde kışkırtmağa çalışıyordu. Bu münasebetle Selçukluların fiilî idaresini elinde tutan Muîneddin Süleyman ile metropolit arasında şiddetli bir mücâdele başlamıştı. Merhasyâ dostluk kurduğu Abaga'ya Erzincan'ın kendisine verilmesini ve buna mukabil ona 500 süvari asker besliyeceğini teklif ediyor ve bu vilâyeti Selçuklu hâkimiyetinden çıkarmak istiyordu. Muîneddin Pervâne de metropilitin *çiftçileri dinî kıyâfete sokarak* vergiden düşürdüğünü; **cizye** ve **harâç**tan mahrum kalan hazinenin büyük bir zarara uğradığını ve onun hilelerini ileri sürüyordu. Bu gerginlik devam ederken Pervâne Mısır sultanı Baybars'ın, 1276'da, Anadolu'yu kurtaracağı ümidiyle Merhasyâ'nın öldürülmesini emretti.[102] Fakat Abaga'nın Anadolu seferi de yüzbinlerce insanın öldürülmesine sebep oldu. Mısır sultanlarının Şarkî Anadolu'da ve Kilikya'da hıristiyanlara karşı tenkil ve katil hareketleri de bunu takip etti. Gazan Han'ın İslâmiyeti kabulü Hıristiyanlık aleyhdarı tepkiye imkân verdi ise de az zamanda İslâm-Hıristiyan âhengi yine eski şeklini aldı.

[101] W. M. Ramsay, *İntermixture*, s. 6, 7, 8; İbn Batûta, I, s. 312.

[102] İbn Şeddâd, *Baybars tarihi*, trc. Ş. Yaltkaya, İstanbul 1941, s. 84, 85; Bar Hebraeus, s. 455; *Vesikalar*, s. 115, 116, 131.

5. Ortaçağ Türkiyesinde İslâmlaşma Faaliyetleri

"Rumların zulmünden kaçan üç bin Haçlı Müslüman oldu. Ah merhamet, sen hıyânetten de daha zâlimsin! Çünkü Türkler Hıristiyanlara yardım ve şefkat göstererek dinlerini satın alıyor; bununla beraber asla onları din değiştirmeğe zorlamıyorlardı."

(Bir Haçlı Kroniği)

ANADOLU'NUN Türkleşmesi dünya tarihinin en mühim hâdiselerinden birini teşkil eder.[103] Bu türkleşmede, bugüne kadar, Türk muhaceretinin başlıca âmil olduğu pek bilinmediği gibi İslâmiyetin yerli halklar arasında yayılması veya Türk hükümetlerinin bu hususta ki davranışları da henüz tetkik edilmiş değildi. İslâmiyetin yayıldığı Cenubî Şarkî istisna edilirse mezhep farklarına ve bazı Râfizî zümreler(Sectes)in mevcudiyetine rağmen Hıristiyanlık Anadolu'da yaşayan bütün kavimlerin müşterek dini idi. Anadolu'nun türkleşmesinde Selçuklu muhaceretinin azametini kavrayamıyan ve bu hususta ciddî tetkiklere sahip bulunmayan âlimler bu büyük inkılâbı *yerli halkın kitle halinde ihtidâ ettirilmesi* veya imhası şeklinde kabul etmek istemişlerdi.[104] Bunlar arasında *Ortodoks kilisesinin tazyiki* dolayısiyle bazı *Râfizî zümrelerin Müslüman oluşunu* ileri sürenler daha mutedil bir görüşü temsil etmiş ve daha ziyade mantıkî istidlallere dayanmışlardır.[105]

---

[103] Bu bahis "L'İslâmisation dans la Turquie du Moyen âge" (*Studia Islamica*, X, 137-152) adlı makalemizin iktibasıdır.

[104] Türkleşmede Türk muhaceretinin ehemmiyeti hakkında yukarıda bir az bilgi verildiği gibi Selçuklular tarihinde umumî esasları meydana konmuştur. Bu hususta bütün tafsilât "*Anadolu'nun Türkleşmesi*" adlı hazırladığımız eserde verilmiştir.

[105] W. Ramsay, *The İntermixtur of Races in Asia Minör* (s. 9;), S. Runciman, *A. History of Crusades* (I, 72), Mükrimin Halil, *Anadolu'nun Fethi* (s. 178) eserlerinde bu istikamette ileri sürdükleri düşünceler misal olarak gösterilebilir.

Selçuk fetihleri sırasında, Bizans'ın idarî ve dinî tazyikleri dolayısiyle, Anadolu halklarının Türklere karşı imparatorluğu müdafaa etmedikleri, hattâ Türkleri tercih ettikleri malûm ise de tercihlerin ihtidâ hâdiseleri ile birlikte vukubulduğuna dair, istisnalar dışında, bir hareket mevcûd değildir. Selçuk Türkiyesine aid kaynakların kifâyetsizliğine rağmen yerli halkların Türk idaresini tercih ettiklerine, hattâ istilâ sırasında bazı aristokratların mevki ve servetlerini muhafaza gayesiyle İslâmiyeti kabul ettiklerine[106] ve nihayet iktisadî sebeplerle Hıristiyan kitlelerin cebrî tehcirlerine dair bilgi veren kaynaklar mühim ve *toptan bir İslâmlaşma hâdisesi* olsa idi, bunu meskût geçmezlerdi. Nitekim Müslüman ve Hıristiyan vak'a yazıcıları kilise ve manastırlara aid vak'aları, Müslüman ve Hıristiyanlar arasında dinî münakaşaları bildirmekte kusur etmemişlerdir. Bundan önceki fasılda Hıristiyanlara karşı gösterilen geniş dinî müsamaha kitlevî bir İslâmlaştırma siyâseti ve imhâ hareketinin zaten bahis mevzuu olamıyacağını gösterir. Esasen İslâm dini *cebrî bir ihtidâyı yasak* ettiği gibi Osmanlı imparatorluğu gibi Selçuklu devleti de *vergi gelirinin azalmasına* sebep olacak böyle bir hâdiseye de taraftar gözükmemiştir. Bu sebepledir, ki ilk istilâ devrinde Türklerin yurdu ve Selçukluların ağırlık merkezi olan Orta Anadolu'da Hıristiyan unsur mevcudiyetini muhafaza etmiştir. Nitekim XIII'üncü asrın sonlarında bile Hıristiyan halktan alınan **cizye** *devletin en mühim varidat kaynaklarından* **birini teşkil** ediyordu.[107] *Devletin himâyesinde* bulunan *Orta Anadolu'da Hıristiyan unsurun* mevcudiyeti devam ederken kesif göçebe Türkmenlerin istilâsına uğrayan **uc**'larda türkleşme çok süratli ve kuvvetli oluyor; Hıristiyan halklar, devamlı olarak garbe ve nihayet Balkanlara doğru çekiliyordu. Fakat istilâ ve göçlerin şiddeti geçip küçük bir Türkmen beyliği meydana çıkınca derhal devlet nizâmı kuruluyor ve yerli halk da, Bizans idaresine nazaran, daha âdil olan bu *beyliklerin hâkimiyetini tercih* ediyordu, ki bu husus devrin Rum tarihçileri, Pachymeres ve Gregoras tarafından belirtilmiştir.[108] Anadolu'ya yeni gelen ve henüz İslâmiyeti sathî bir şekilde kabul eden göçebeler İslâmlaştırmaya müsâid bir durumda bulunmuyor ve bu ülkede İslâm medeniyeti de çok zayıf bir ciladan ileri gidemiyordu. Zira İslâm medeniyeti Anadolu'da ancak XIII'üncü asırda yüksek bir seviyeye erişmişti.

Bununla beraber Selçuklu devletinin bu asırda gelişen İslâmlaştırma faaliyeti de yerli halkları ihtidâ ettirmek şeklinde tecelli etmemiş ve dolaylı olmuştur. Filhakika Selçuklular hâkim oldukları veya fethettikleri şehir ve kasabalarda devamlı olarak cami, medrese, zâviye, hastahane ve kervansaray-

[106] Mihael, s. 247; Niketas, s. 36.
[107] Aksarâyî, s. 153.
[108] Pachymeres, s. 184, 262, 751; Finlay, s. 446; P. Wittek, *Menteşe Beyliği*, s. 15-18, 25, 26.

lar inşa etmek, müslüman Türk nüfusunu iskân etmek, İslâm dünyasından gelen veya celbedilen ilim ve din adamlarını yerleştirmek sûretiyle *İslâm din ve medeniyetini hâkim* bir duruma çıkarıyorlardı. İbn Bîbî Selçuk Sultanları ve beylerinin gazalarda kazanılan ganimetleri kendilerine sarf etmeyip küfrün ezilmesine harcadıklarını söylerken bir din değiştirme bahis mevzuu değildir. Halbuki Bizanslılar *Ortodoks mezhebini diğer Hıristiyan tebealarına icbar* ediyor; hattâ fırsat bulunca da İstanbul'da mülteci veya esir bulunan *Selçuklu şehzâdelerini ve emirlerini Ayasofya'da zorla Hıristiyan* yapıyor; kabul etmiyenleri de ya öldürüyor veya gözlerine mil çekiyorlardı. Moğollardan kaçıp İstanbul'a sığınan II. İzzeddin Keykâvus'un oğlu da bu esnada zorla Hıristiyan yapılmış ve Melik Konstantin adını almıştı.[109]

Anadolu'nun Türkleşmesi tamamiyle göçebe kitlelerin kesif muhaceretleri ile vuku bulduğu hâlde hudut gazilerinin yerli halkları İslâmlaştırdığına dair bir görüş **Dânişmend-nâme**'nin menkibevî rivâyetleri üzerine kurulmuştur. Nitekim daha önce Osmanlı devletinin kuruluşu da Türk ve Rum halklarının karışması ve kaynaşması sûretiyle yeni bir ırkın teşekkülü gibi garip bir tezin mevzuu olmuş ve bu tez Selçuklu devrine götürülmüştür, ki F. Köprülü bu nazariyeyi ilim âleminden silmiştir.[110] Buna mukabil bu buhran devri Anadolu'sunda İslâmlaşma yanında bir Hıristiyanlaşma hâdisesi de olmuştur. Bu hususta elimizde mevsuk olan hâdise Kafkasya'da ve Gürcistan'da Şamânî *Kıpçakların Hıristiyanlığı* kabulüdür. Bizanslıların Balkanlardan Anadolu'ya naklettikleri *Şamânî Türkleri* de bu arada zikretmek yerinde olur. Daha sonraki devirlerde türkçe ad taşıyan pek çok Hıristiyanın bulunması ve nihayet bir kısmının ibâdetlerini dahi *Türkçe yapması dinler arası bir karışma* ve kaynaşmanın vukubulduğunu ve sathî bir şekilde müslüman olan göçebeler arasında yabancı dinî tesirlerin hissedildiğini gösterir.[111] Müslümanların dinlerinden irtidadı Şeriate göre yasak idi. Bu sebeple de Süryani patriği tarihçi Mihael aleyhinde kendi dindaşları tarafından "*Müslümanları Hıristiyan yapmağa çalıştığına dair bir şikâyet*" Musul Atabeği Seyfed-

[109] Baybars Mansûrî, *Zübdet ül-fikre*, Brit. Mus. Add. 23325, s. 68a; İbn Bîbî, s. 137-138; Brehier, *Civilisation Byzantine*, s. 85.

[110] P. Wittek tarafından ileri sürülen gaziler nazariyesinin tarihî realiteye uygun bulunmadığı ve çok mübalâğalı olduğu tarafımızdan meydana konmuştur (*Selçuklular tarihi*, s. 20-22). Gibbons'un Osmanlı imparatorluğunun kuruluşuna dair eserindeki tezin Selçuklulara teşmilinden ibaret olan bu görüşe Cl. Cahen'den sonra İ. Milikoff da *Dânişmend-nâme*'ye aid mukaddimede menkıbeye tarihi bir mâna vererek katılmıştır (*La Geste de Melik Dânişmend*, Paris 1960, s. 128) Halbuki F. Köprülü Gibbons'un nazariyesinin tarihî bir esasa dayanmadığını meydana koymuştu (*Les Origines de l'Empire Ottoman*, s. 97).

[111] Bu hususta şimdilik bak. "Selçuk Vakfiyeleri", *Belleten* XLV, s. 67-71. Kıpçakların Gürcistan'da Hıristiyanlığa girişleri hakkında *Selçuklular tarihi*, s. 169.

din'e götürülmüş; fakat uzun bir tahikkat sonunda bunun bir iftira olduğu anlaşılmış; patriğe vesika verilmiş ve iftira eden papazlar da kaçmıştır.[112] Fakat Anadolu'da henüz İslâm kültürü zayıf olduğu, göç ve kaynaşmaların hüküm sürdüğü bir devirde göçebelerin kontrolü kolay değildi. Bu sebeple bu karışık devirde Şamanî ve sathî İslâmlaşmış Oğuzların, Hıristiyanlar arasında kalarak, onların dinlerini kabul ettiklerini istidlal etmek yanlış değildir.

Bununla beraber Türklerin hâkim bir millet olması, İslâm medeniyetinin gittikçe kuvvetlenmesi, Hıristiyan halk ve mezhepler arasında dinî sarsıntıların bulunması ve nihayet Selçuklu devletinin âdil ve müsamahakâr idaresi yerlileri İslâm dinine doğru çekiyor; toptan olmasa bile, münferid ihtidâ hâdiseleri vukubuluyordu. Bu devre aid toplu bir ihtidâ hâdisesi II. Haçlı seferi esnasında Antalya civarında vukubulmuştur. Gerçekten Selçuk hükümdarı Sultan Mes'ûd Bizans imparatorunu Konya önünde mağlûp ve Alman imparatoru Konrad'ın ordusunu Eskişehir'de imha ettikten (1147) sonra Fransız kralı Saint Louis'nin kuvvetlerini de Denizli ve Antalya bölgelerinde perişan etmişti. Suriye'ye gidemeyip Antalya havâlisinde kalan Haçlılar açlık, hastalık ve yoksulluk içerisinde ıztırap çekiyorlardı. Rumlar bu zavallı Franklara karşı hîle ve hıyânet ediyor; ellerinde kalan paraları da tehdit ve hîle ile alıyor ve kendilerini hasta ve aç olarak ölüme terk ediyor veya öldürüyorlardı. Fakat savaştıkları *Türkler* bu Haçlı bakiyesini himâye etti; *açları doyuruldu; hastaları tedavi edildi*. Hattâ Türkler Rumların Haçlılardan zor ile ellerine geçirdikleri *gümüşleri satın alarak fakir haçlılara dağıttılar*. Bu hâdiseyi anlatan bir Frank tarihçisi: "*Dindaşları Rumların zulmünden kaçarak Müslümanlar nezdinde emniyet; himâye ve merhamet arayan haçlılardan* üç binden fazla gencin Türklere katıldığı söyleniyor. **Ah merhamet, sen hıyânetten de daha zâlimsin! Çünkü Müslümanlar Hıristiyanlara ekmek vermek** sûretiyle bunların *dinlerini satın* alıyorlardı. Bununla beraber Türkler, bu iyiliklerine mukabil hiç birini din değiştirmeğe de zorlamadılar" der ve çok dikkate şâyân bir hâdiseyi meydana kor.[113]

III. Haçlı seferi esnasında Alman imparatoru Fr. Barberos ile Selçuklular arasında, Akşehir civarında vukubulan savaşta (1190) şiddetli bir kıtlık baş göstermiş ve haçlı dökuntüleri arasında Müslümanlığı kabul edenler olmuştur. Altun-aba vakfiyesi Konya'da Teodos bin Yan bin Alaman adlı bir Hıristiyan çiftçiden bahseder. Bunun yanında Konya'da bir **Şeyh Alaman**

[112] Michel le Syrien, III, s. 359.

[113] Odon de Deuil (Michaud, *Bibl. Groisades* I, 244); Arnold, *İntişar-i İslâm tarihi*, İstanbul 1343, s. 91-92.

mahallesi ve burada h. 687 tarihli bir kitâbede: "**Şeyh Ali bin Şeyh Alaman**" kabri vardır, ki bu da haçlılardan birinin müslüman ve şeyh olduğuna, diğerinin de dinini muhafaza ettiğine delâlet eder.[114] Sivas **Dâr uş-Şifâ**'sına aid 1216 tarihli vakfiye, Sivas civarında, bir *Frenk köyü* (**Zay'at ul-İfrenç**) bulunduğunu kaydeder, ki birinci haçlı seferi esnasında Kılıç Arslan tarafından Amasya civarında imha olunan Frenklerden bir bakiyenin burada kaldığı ihtimali vardır. Birinci haçlı seferi esnasında Reynaud adlı bir şövalye Alman ve Lombard'lardan mürekkep maiyeti ile birlikte ordusundan ayrılarak Kılıç Arslan'a iltihak edip müslüman olmuş; Suriye'de de iki Frank Mevdûd tarafına geçerek ihtidâ etmişti.[115]

II. Kılıç Arslan zamanında gelişen siyasî ve medenî yükseliş ile muvazi olarak ihtidâların başlaması dikkate şâyândır. Filhakika onun zamanında yapılan ve oğlu Süleyman-şâh zamanında, 1202'de, mahkemece tescil edilen Altun-aba vakfiyesi ihtidâlara dair mühim bir şart ve tahsisi ihtiva etmektedir. Vakfiyeye göre yerli ve yabancı, Hıristiyan, Yahudi ve **Mecûsî** (put-perest) olup da *dinini değiştirerek Müslümanlığı kabûl edenlere*, bunların yemek, elbise ve ayakkabı ihtiyaçlarına, *sünnet edilmelerine, ve namaz kılacak kadar Kur'an öğrenmelerine* vakıf gelirinden tahsisat ayrılmıştır.[116] Türkiye'de, XIII'üncü asırda, Türk-İslâm medeniyetinin çok yüksek bir seviyeye erişmesi, Moğol istilâsı ile tasavvufun gelişmesi ve her tarafta medrese ve zâviyelerin açılması, şeyh ve müridlerin çoğalması İslâmlaştırmaya da tesir ediyordu. Bilhassa mutasavvif şeyhler ve Türkmen babaları çeşitli din ve mezhepler arasındaki ayrılıkları dostluğa çeviriyor; din farkı gözetmeden yoksullara, muhtaçlara ve hastalara yardım ediyor ve bu sâyede İslâmiyetin cazibesi yabancı din mensuplarını çekiyordu. Her tarafta ve husûsiyle hudutlarda yapılan tekkeler İslâmlaştırmada çok rol oynamıştır.

Selçuk Türkiyesinde yetişen mutasavvıflar arasında Mevlânâ Celâleddin-i Rumî türlü din ve mezhep mensuplarını *Allah, hayır ve insanlık fikirleri uğrunda* birleştiren yüksek şahsiyeti ile İslâmiyetin de yayılmasına hizmet ediyordu. Bir gün Mevlânâ'ya şiir ve düşüncelerini seçkin müslümanlar zorlukla anlarken huzûrundaki gayri-müslimlerin ne zevk aldıklarını sorarlar; Mevlânâ *onların da Allaha inandıklarını*, yollar ayrı da olsa gayenin bir olduğunu ve bu sebeple sözlerinin esasını kavradıklarını beyan etmekle, dinler

[114] *Recueil de Casinus*, N, s. 177. "Altun-aba Vakfiyesi", *Belleten*, XLII, s. 233. Şeyh Alamanın türbesi ve kitâbesi için bak. *Konya rehberi*, 1939, s 90.
[115] Vakıflar U. Müdürlüğü arşivi No: 604; Arnold, *İntişâr-i İslâm tarihi*, s. 90; Mathieu, s. 237.
[116] Osman Turan, "Altun-aba vakfiyesi", *Belleten* XLII, s. 233.

arasında nasıl bir yakınlaşma havası yarattığım meydana koyar.[117] *Mevlânâ türlü din, mezhep ve tarikatlere mensup geniş bir mürid kitlesine* sahip idi. Hıristiyan rahipleri ile dostâne münasebetlerde bulunuyor; *kilise ve manastırlarını* ziyâret ediyordu. Kendisine Anadolu şehirleri gibi İstanbul'dan gelen rahipler de görüşmeğe geliyordu. O, yüksek fikirlerini her yerde neşrediyor; hattâ Hıristiyanların meyhanelerine dahi giderek dinlerin ve insanlığın gayesini, İslâmiyetin rûhunu anlatıyor; *ilâhî vecdini* **sema'** *ile ifâde ederek* onları cezbediyordu. Gayrı-müslimler İslâmiyetin mükellefiyetlerinin ağırlığından bahsettikleri zaman o, imânın zarûretine, namazın temizliğe, haccın ve cihâdın İslâmı kuvvetlendirmeğe, içkinin terki aklın sıhhatine, zinanın men'i nesebin emniyetine hizmet ettiğine işaret koyuyordu. *Hıristiyan bir keşişe hakaret* eden bir tacire onun *duasını almayı* tavsiye ediyordu. Bir gün müridleri Hıristiyan mimara, lâtîfe olarak, neden müslüman olmadıklarını sormuşlar; o da elli yıldan beri bağlı bulunduğu dininden ayrılmanın kendisine utanç ve korku vereceğini söylemiştir. Bu esnada içeri giren Celâleddin-i Rumî *Allahtan korkan Hıristiyan* da olsa dindardır der ve bunun üzerine mimar müslüman olur.

Türlü din ve mezhep mensupları *dinlerin ve peygamberlerin hakikatini* onun sâyesinde öğrendiklerini söylüyor; *cenâzesine kendi mukaddes kitapları* ile birlikte katılıyorlardı. Mevleviler, her kavim bir *Peygamberi, her mezhep ve tarikat bir şeyhi tâzim* ettiğini, halbuki *Mevlânâ'yı bütün din ve mezhep mensuplarının sevip saydığını iftiharla* söylüyor ve bunu da *Pîrlerinin bir mûcizesi* olarak gösteriyorlardı. O, bu yüksek şahsiyeti, geniş din ve insanlık anlayışı ile İslâmiyetin yayılışına hizmet ediyordu. Bir **semâ'** âyini esnasında yüz kadar Rumun ihtidâ eylediği ve bir Ermeni kilisesinde yaptığı **semâ'**dan sonra bir çok Hıristiyanın müslüman olduğu rivâyet ediliyor. Onun müridleri arasında Hıristiyan mimar, ressam ve rahipler de ihtidâ etmişti. Mevlânâ'nın tesiri ile İslâmiyeti kabul eden Rum, Ermeni ve Yahudilerin 18.000'e bâliğ olduğu kaydedilmiştir[118]. Bu devir Anadolusunu dolduran mutasavvıf şeyhler, Türkmen babaları zâviyeleri ve müritleri ile İslâmiyeti, rûhî yüksekliği ve geniş mânâsiyle, etrafa yayıyor ve yayılmasına vasıta oluyorlardı.

Ortaçağ Türkiyesinde ihtidâ ve İslâmlaşma hâdiseleri bir takım merâsim ve usûllere göre cereyan ediyordu. XII'nci asır Endülüs seyyahı İbn Cübeyr'e göre Türkler arasında Hıristiyanlığı terk ve İslâmiyeti kabulün başlıca alâmeti haçı ayak altına almak ve yakmaktı. Nitekim ona göre Sicilya kralı

---

[117] Celâleddin Rûmi, *Fihi-mâfih*, nşr. Fîrûzânfer, Tahran 1330, s. 97.

[118] Eflâkî Dede, *Menâkib iil-Ârifin*, trc. Cl. Huart (*Derviches Tourneurs*) 1, 75, 105, 107, 119, 184, 185, 211, 261; II, 3, 9, 14, 45, 112; Ankara Umumî kütüphanesi yazma, 67a, 110a, 130b, 143a.

Guillaume'un güzel kız kardeşine âşık olan amcazâdesi onunla evlenmek ister; fakat *Hıristiyanlık yakın akrabalar arasında nikâhı yasak ettiği için prens ve prenses Sultan Mesud*'a (1116-1156) gelir ve bu tarzda ihtidâ ederek evlenirler.[119] Bununla beraber Hıristiyanlara ve dinlerine saygı gösteren bu sultanın ve Türklerin bu şekilde haça tecâvüze meydan vermeleri herhalde hususî ve nâdir vak'alardan olmalıdır. Yıldırım Bayezid zamanında esir olup bir müddet Anadolu'da yaşayan Schiltberger, halk arasında vukubulan ihtidâ merasimlerine dair güzel bir bilgi verir: "*Hıristiyan Müslüman olmak isterse herkesin* huzûrunda parmağını kaldırıp **Lâ ilâhe illa'llah Muhammed'un Resûl-ullah** der. Mühtedi bundan sonra din adamına götürülür. Onun huzûrunda bu Kelime-i şahâdeti tekrarlar ve Hıristiyanlığı inkâr eder. Bu merasimden sonra mühtediye yeni elbiseler giydirilir; din adamı başına bir mendil bağlar ve bu sûretle müslümanlığı ilân edilir... Din adamı bundan sonra halka silâhlanıp ata binmelerini bildirir. *Mühtedi de ata biner;* arkasından *davul çalınarak şehir içinde dolaştırılır;* halk yüksek sesle Muhammed'i metheder. Yanında bulunan iki din adamı kendisine "**Thari wirdur, Messe coulıdur, Maria kara baschidur, Machmet Rassuldur**" [Yani "Tanrı birdir; Mesih (Hazreti İsa) kuludur; Meryem kara bacıdır; Muhammed Resuldür"] sözlerini söyletirler. Ondan sonra camie götürülür ve sünnet edilir. Fakir ise kendisine para toplanır ve onu zengin ederler.[120] Bu ifâde İslâmlaşma merasiminin şehirli ve münevverlerden ziyâde kasabalı veya basit halk arasında yapıldığını gösterse gerek.

Gerçekten Türkler, yabancı dinlere tam bir hürriyet bahşetmekle beraber, onlar için bir Hıristiyana yapılacak en büyük iyilik onu dalâletten kurtarmak ve İslâm'a kavuşturmaktır. Bu sebeple gayrı-müslimlere *İslâmın yüceliğini, dünya ve âhirette insanları hidâyete* eriştirdiğini anlatır, ve esaslarını öğretirler; *Hıristiyanlığın anlaşılmaz ve karanlık, İslâmiyetin de açık ve berrak olduğunu* izah ederler. Müslüman olanlara bol yardım eder, bunu en büyük sevap sayar ve haz duyarlar. Bir rivâyete göre Trayanos adlı bir Rum adam öldürmüş ve Konya valisi tarafından da kısasa mahkûm edilmişti. Fakat Mevlânâ bu müridi hakkında Sultan nezdinde teşebbüste bulunur ve İslâmiyeti kabulü ile bu cezadan kurtulur. İhtidâlar sünnet olmak ve hamama girip temizlenmek sûretiyle ikmâl edilirdi.[121]

---

[119] *Travels of İbn Cubayr (Rihle)*, Leyden 1907, s. 338; Arnold, *İntişâr-i İslâm tarihi*, s. 160-165.
[120] Hackluyt Society, s. 75; Arnold, *İntişâr-i İslâm tarihi*, s. 161.
[121] *Menâkib* (Huart), I, 245, 365.

Mühtediler arasında ilim ve tarikat sahasında ilerleyenler oluyordu. Aslen Konyalı bir Ermeni olan Şeyh Abdullah başlangıçta Kur'anı öğrenmiş ve **Kudurî**'yi hıfzetmişti. Bilâhare kendisini ibâdete ve riyâzete verip dağlarda ve çöllerde dolaşmış; seyahatler yapmış; mücâhede ve keşiflerde bulunmuş ve nihayet 631(1234)de Şam'da ölmüştür.[122] Sivas'a giden Ulu Ârif Çelebi orada gayibden haber veren ve âlemin kutbu olarak tanınan perişan kıyâfette bir kimseye rastlamış; halkı etrafında toplamış ve kendisine bağlamıştı. Erzurum Şeyhi şöhretini taşıyan bu *meczûb şeyh Ermenice bir şeyler okuyor* ve halk da kerâmetine inanıyordu. Ulu Ârif Çelebi böyle câhil bir kimsenin *âlemin kutbu olamıyacağını söylediği* ve onu hafife aldığı zaman Sivas halkı ayaklanmıştı. Onlara karşı da Konya ve Kayseri **Rind**'leri harekete geçti. Nihayet şehrin valisi Mevlevî Arap Noyan'ın askerleri ve Sivas Ahileri araya girerek büyük bir çatışma yatıştırıldı; Ulu Ârif Çelebi de derhal Sivas'tan Tokat'a gitmeğe mecbur kaldı.[123]

İhtidâler üzerinde Türk siyâsî ve medenî üstünlüğü, devletin adâleti ve dinî müsamahası, Anadolu hıristiyanları ve husûsiyle Rumların dinî ve kültürel sukut içerisinde bulunmaları başlıca rol oynuyor ve Bizanslılar Türklere karşı bir aşağılık duygusu içerisinde bulunuyorlardı. Bu münasebetle "yukarıda verilen izahatı, Ankara'da Manuel Paleologos ile bir Türk âlimi arasında cereyan eden münakaşalarda bu aşağılık duygusunun itirafı, Hıristiyanlığın hak din olduğuna dair papazların vaazlarına Rumların artık inanmamaları ve Türklerin dünyada olduğu gibi ahirette de üstün bir mevkide bulunacakları kanaati tekrar hatırlanmalıdır.

Moğol devrinde Hıristiyanların himâye edilmeleri ve Selçuklu Sultanlarının küçük yaşta ve zayıf şahsiyetler olması Rum ve Ermenilerin bazı taşkınlıklarına fırsat vermiş idiyse de İslâm medeniyetinin üstünlüğü ve Müslüman cemiyetin kudreti sebebiyle yine de ihtidâlarm devamına yardım ediyordu. Gazan Han İslâmiyeti kabul edince İlhanlı imparatorluğunun bazı yerlerinde mukabil taşkınlıklar başlamış; *Moğol putlıâneleri* ile birlikte Tebriz, Musul, Bağdad ve başka yerlerde kilise ve havralar tahribe uğramış; fakat Gazan şiddetli tedbirlerle bu hareketi durdurmuş ve eski durum hasıl olmuştu.[124] Bununla beraber Türkiye'de bu mukabil harekete rastlanmamıştır.

---

[122] Bedreddin Aynî, *İkd ül-Cumân*, Veliyeddin Ef. No. 2931 (XIX) s. 165. Müellif onun râhip kıyâfetinde Abdullah Yunûnî'ye gelip onun vasıtasiyle müslüman olduğunun rivâyet edildiğini de kaydeder.

[123] Eflâkî, *Menâkib*, nşr. Tahsin Yazıcı, II, s. 851-856.

[124] Yukarıda not 21'e bak.

6. Devlet Eliyle İslâmlaştırma

"Türkler için bir Hıristiyana yapılacak en büyük iyilik onu dalâletten kurtarmak ve İslâmiyete kavuşturmaktır."

(Schildberger)

TÜRKİYE Selçuklu devleti ve diğer Beylikler Hıristiyanlara tam bir hürriyet bahşetmekle, İslâm dini ve kültürünün kuvvetlenmesine çalışmakla beraber gayrı müslimlerin ihtidâsı bakımından bir siyâset gütmediği hâlde yine de, dolaylı olarak, bir İslâmlaştırma hareketi içinde bulunduğu muhakkaktır. Mahdut bir ölçüde de olsa saray ve ordu ihtiyaçları bu İslâmlaştırmada âmillerden biri idi. Filhakika Selçuklu ordusunun esasını memleket sathına dağılmış **Sipâhi**ler (iktâ' askerleri) teşkil etmekle ve miktarları 120.000'e çıkmakla beraber merkezde daimî sultanın emrinde ve onun muhafızı olarak 12.000 kişilik kölelikten yetişen bir ordu vardı. Küçük yaşta satın alınan veya esir edilen gayrı müslim çocuklar sarayda veya büyük şehirlerde mevcûd **"Gulâm-hâne"**(köle mektebi)lerde *baba*'ların elinde İslâm dini ve kültürüne göre yetiştiriliyor, bunların bir kısmı orduya ve saray hizmetine alınıyor; bir kısmı da zenginlerin evlerinde bulunuyordu. Osmanlı **Yeniçeri** ordusu da Selçuklu devrindeki köle sisteminin yeni bir müessese hâlinde kurulmasından başka bir şey değildi. İbn Bîbî Hıristiyan topraklarından getirilen esirlerden çoğunun emîrlik makamlarına çıkarıldığını, Anadolu(Rûm)da muteber emirlerden ekseriyetini bu köle çocukların teşkil ettiğini söyler. Nitekim bazı Selçuklu devlet adamlarının Rûm soyundan (Rûmî nijâd) gelen bu köleler olduğunu kaynaklar kaydederler[125]. Bununla beraber Abbâsî, Sâmânî, Gazneli ve Büyük Selçuklular'da, askerî kabiliyetleri dolayısiyle, elde edilen kölelerin esasını Türklerin teşkil etmesi bu devirde de devam ediyor-

[125] İbn Bîbî, s. 137, 188; *Selçuk vakfiyeleri*, XLV. s. 18, 22-23.

du. Bu sebeple Mısır - Sûriye Memlûklerinin ordularını ve saraylarını dolduran Kıpçak köleleri Anadolu'da da birinci derece mevki işgal ediyor ve bu Şamânî Türk çocukları bu vasıta ile müslüman olarak Selçuklulara karışıyorlardı. Esasen bu devirde büyük bir ölçüde cereyan eden *Köle ticareti* dolayısiyle diğer *İslâm ülkelerine* giden *kölelerin çoğu da Anadolu pazarlarında* satılıyor ve Sivas şehri bunların dağılışı merkezi bulunuyordu. Haçlılara ve Moğollara büyük darbeler vuran Mısır sultanı Baybars da Sivas'ta satılmış bir Kıpçak kölesi idi.[126] Selçukluların payitahtta bulundurdukları gayri-müslim bir kıt'a askerler arasında da ihtidâlara rastlanıyordu. Meselâ **Piser-i Kerâhle** lâkabını muhafaza eden Erzincan emîri Şerâfeddin Mahmud'un da bunlardan olduğu anlaşılıyor. XIII'üncü asır Fransız tarihçisi V. de Beauvais'nm **Salefadin** adı ile belirttiği bu emîrin Almanca ve Fransızca bildiğini, Frankları ve Hıristiyanları sevdiğini söyler. Türk ve Fransız kaynaklarına göre onun Frank askerlerinden olduğu anlaşılıyor.[127]

Selçuk devletinde İslâmlaştırılan askerî bir sınıfın daha mevcut olduğu gözüküyor. Bu sınıf **iğdiş**(ikdiş)ler olup menşe ve mahiyetleri hakkındaki kayıtlar mübhemdir. Fakat bunların, şehirlerde nizâmın korunmasında kullanılan ve Hıristiyan çocuklardan terekküp eden *askerî bir sınıf* olduğu anlaşılıyor. Meselâ Babaî isyanına karşı Sivas'ı müdafaa eden **İğdiş-başı** Hürremşâh, Cimri isyanında Karamanlılara karşı Konya'yı, Ahilerin reisi Ahmed Şah ile birlikte, müdafaa eden İğdiş-başı Fahreddin şehir muhafız kuvvetlerinin başında bulunuyordu.[128] İğdiş-başı Fahreddin'in ölümünden sonra yerini tutacak bir *İğdişbaşı bulunmadığından şehirde âsâyişin bozulduğu* rivâyet ediliyor.[129] II. Süleyman-şâh ile kardeşi I. Giyâseddin Keyhusrev arasındaki saltanat mücâdelesini yatıştırmakta mühim rol oynamaları iğdişlerin ehemmiyetini gösterir.[130] Selçuk Türkiyesinde Konya, Kayseri, Sivas, Ankara, Ereğli ve Malatya gibi büyük şehirlerde mevcûd bulunan iğdişlerin sultanların cülûs ve istikballeri merasimlerinde, daima Ahiler ve büyüklerle birlikte isimleri geçer.[131] Bir kaynakta "**Konya'da emîr, ekâbir ve** âyanın **binlerce ev, köşk** ve sarayları vardır. Tacir ve iğdişlerin evleri *esnaf evlerinden daha yüksektir*. Emîrlerin köşkleri tüccârlarınkinden, sultanların kubbe

[126] Köle sistemi hususî bir araştırmamızın mevzuu olarak neşredilecektir. Ordu miktarı için bak. I. Alâeddin Keykubâd, *İA*.
[127] İbn Bîbî, s. 545; Vincent de Beauvais, XXII.
[128] İbn Bîbî, s. 696; Anonim, s. 60, 61;
[129] Anonim, s. 62.
[130] İbn Bîbî, s, 32.
[131] İbn Bîbî, s. 38, 120, 138, 692, Bar Hebraeus, s. 427.

ve sarayları da hepsinden daha yüksektir" cümlesi iğdişlerin mevkiini gösterir.[132] Mevlânâ bir mektubunda Sivas iğdişlerinin fazla vergi almalarına karşı bir taciri korumak için ricada bulunuyor.[133] Konya'da iğdiş emîrlerinden birinin bir türbesi ve ona aid vakıfların varlığı kaydedilmiştir.[134] Son zamanlarda Selçuklu devrine aid meydana çıkan bir Münşeat mecmuasında iğdişlerin tâyini hakkında bir menşurda: "**Seyyid ul-a'yân ve'l-meşâhir azîz ul-mulûk ve's-selâtin uluğ bilge emîr ul-Egâdişe**" unvanlariyle başlamakta **Avârız** vergisinin tefrikinde gelirleri tâyin (**tâyin-i vucûh**) ederken zengin-fakir fark gözetmeyip, servet ve kudretlerine göre hareket etmesi, haksızlık ve himâyede bulunmaması, sanat erbâbı (**muhterife**) ve zayıfların bir tecâvüze uğramamaları emredilmektedir.[135] Bu vesika iğdişlerin vazifeleri bakımından ehemmiyetlidir.

İğdişlerin menşei hakkında da bilgilerimiz kifâyetsiz olup karışık bir menşeden geldiklerine dair işaretler vardır. Moğol istilâsı sırasında Kayseri İğdiş-başısı olup muhasarada şehrin teslimini hazırlayan ve orduya ihânet eden Hajuk oğlu (**Piser-i-**) Hüsâm'ın bir Ermeni mühtedisi olduğu görülmekte ve samimî bir müslüman olmadığı da anlaşılmaktadır.[136] Âlimlik iddiasında bulunan Ereğli imamı münakaşada mağlûp olunca, menşeini belirterek, bu kadar bilgi elde etmesini fevkalâde bir hâdise olarak göstermiştir. Zira ona göre: "*Ben Ereğli'de câhil bir iğdişin oğlu idim*. Buna rağmen gençliğimde elifbaya başladım; hâfız oldum. Kur'an ve Şer'î vesikaları yazmasını öğrendim. Bu sebeple meclislerde kadılar ve büyükler benim için ayağa kalkarlar" ifadesi iğdişlerin İslâmî kültürde zayıf olduklarını bildirir.[137] Bunlar Endülüs'teki "**Muvallidûn**"a benzemektedir. Nitekim XIII'üncü asır Arap filologu İbn Muhennâ Türkçe-Arapça lügatinde **iğdiş** kelimesini bu sûretle tercüme etmiştir.[138] Aslında Türkçeden Arapçaya ve Farsçaya da geçen bu kelimeyi Kâşgarlı Mahmud anaları bir olan kardeş mânâsında izah ederken, Vassâf daha açık olarak ana ve babadan biri Türk kimselere denildiğini söyler.[139] Bu mânânın tekâmülü ile de karışık soydan gelenlere isim olmuştur. Bu münasebetle Selçuklularda ana ve babası gayri-müslim ve kendisi müslü-

[132] Eflâkî, Huart terc. I, 215. Mütercim bu kelimenin mânasını anlıyamamıştır.
[133] *Mevlânâ'nın mektupları*, nşr. F. N. Uzluk, s. 96; *Fih-mâfih*, s. 176.
[134] Tapu-Kadastro arşivi, Konya vakıf defteri, s. 584.
[135] Hasan b. Abd ul-mümin, *Rusûm ur-risâil*, Üsküdar Nûr-bânu ktp. No. 122, s. 28b. Müellif hakkında bak. *Resmî vesikalar*, s. 175-179.
[136] İbn Bîbî, s. 529.
[137] Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veled uş-Şefik*, Fatih ktp. No. 4519, s. 594.
[138] İbn Muhennâ, nşr. Kilisli s. 147, eski lûgat kitaplarında kelime Farsça sanılmış; Abdüllâtif Abbâsi ise *Letâif ul-lûgat*'ında Türkçe olduğunu söylemiştir.
[139] *Divan*, III, s. 382 (tercüme); Quatremere, *Histoire Sul. Mamlouks*, II, s. 5.

man olan ve türlü kavimlere mensup bulunan bir sınıfa "**iğdiş**" denildiği anlaşılıyor. Selçuklu devletinin yıkılmasiyle bu sınıf da tarihe karışmış; hattâ Yazıcıoğlu **Selçuknâme**'yi Türkçeye tercüme ederken bu kelimenin mânâsını anlayamamış ve onu metinden çıkarmıştır.[140] Fakat Karamanoğlu İbrahim Bey vakfiyesi kelimenin Orta Anadolu'da bir müddet daha yaşadığım, şâhidler arasında "**Çelebi bin Emîr ul-İğdiş-başı**"nın bulunmasiyle meydana kor.[141]

Selçuklularda Osmanhlar gibi devşirme usûlüne benzeyen köle sistemi ve iğdişler İslâmlaştırılan yerli ve Türk unsurları olmakla beraber bunlar Anadolu'nun Türkleşmesinde büyük bir rol oynamış değildir. Buna mukabil fetih ve istilâlar esnasında esir edilen Hıristiyan erkek ve kız çocukları daha fazla bir yekûna varıyor; gezilere taksim edilen bu köle ve câriyeler satılıyor ve müslüman nüfûsun artmasına sebep oluyordu. Bununla beraber Anadolu'nun Türkleşmesinde yabancı unsurların İslâmiyeti kabulleri ciddî bir rol oynamamıştır. Konya, Kayseri ve Sivas gibi büyük merkezlerde ve civarlarında, XIII. asırda, mevcûdiyetini tespit ettiğimiz Hıristiyan halk XVI'ncı asır **tahrir** defterlerinde köyleri ile birlikte devam ediyordu.[142] I. Gıyaseddin Keyhusrev'in Akşehir civarında iskân ettiği Rumlar da son mübadeleye kadar Hıristiyan olarak kalmıştı.[143]

---

[140] *Selçuk-nâme*, Houtsma neşri, s. 200.

[141] Uzunçarşılı, *Belleten* I, s. 105. Nâşir burada kelimeye hadım ağası mânâsını vermiş ise de, *"Osmanlı Teşkilâtına Medhal"* (s. 115) adlı eserinde bu hatasını düzeltmiştir. Anadolu Selçukluları dışında Artuklu hükümdarı Necmeddin Alpı'nın yanında Hâcib ul-huccâb Mehmed İğdiş adlı bir kimsenin bulunması da kayda şâyândır (*İbn ul-Azrak*, Brit. Mus. s. 162b). İğdiş at tâbiri de karışık soy mânâsından gelmekte ve Selçuk devrinde de kullanılmakta idi. H. 555 senesinde Huttalan beği Türk ve Arap atlarının karışmasından iğdiş at neslini meydana getirmişti (*Selçuklular tarihi*, s. 269).

[142] Selçuk vakfiyeleri, *Belleten* XLV, s. 67-71.

[143] W. Ramsay, *Cities and Bishoprics of Frygia*, Oxford 1895, I, s. 16.

7. Ortaçağ Türkiyesinde Türkler ve Yerliler

"Her kavim bir peygamberi, her mezhep ve tarikat bir şeyhi tâzim eder. Halbuki Mevlânâ bütün din ve mezhep mensupları tarafından tâzim görür. Bu da onun mucizesi ve Mevlevîlerin iftihar vesilesidir."

(Eflâkî Dede)

ANADOLU'ya gelen Türkler Müslüman olmakla beraber büyük göçebe kitlelerin kısa bir zamanda ve hususiyle uzun göçler esnasında yeni dini iyi öğrenmeleri ve onun hükümlerine göre yaşamaları kolay değildi. Bu sebeple müslüman göçebeler şamânî tesirlerini kuvvetle muhafaza ediyorlardı. Hattâ bir Haçlı kaynağının kaydına göre, ilk istilâ devrinde, *Türkler hâlâ ölülerini ok, yay ve diğer eşyaları ile birlikte gömüyor* ve şamânî matemi yapıyorlardı.[144] Nitekim büyük Selçuklu sultanları çok dindar ve samimi müslüman oldukları halde eski matem usûlleri aynen yaşıyordu.[145] Konya'da Alâaddin camii yanında türbede yatan Selçuk sultanları, yüksek devlet adamları ve Dânişmendli hükümdarları da mumyalanarak sandukalar altında boşlukta defnolunmuş; bu tahnit usûlü beyliklerde ve ilk Osmanlılarda da devam etmişti, ki bunun da İslâmiyetle bir münasebeti yoktur.[146] 1135 yılında Zamantı bölgesinde yıldırım bir Türkü yakınca Türkler: *"Tanrının yaktığına mezar lâyik değildir"* diyerek onu defnetmemekle Şamânî inancının nasıl yaşadığını gösterir[147]. Eski Türkler Tanrıya dua ve ibadet ederken, büyüklerin huzuruna çıkarken, dinî ve millî bayram ve şenliklerde, matem merâsimlerinde, tâzim ve sevinç alâmeti olarak, *başlarını açıyor ve külâhlarını ellerine* veya *kol-*

[144] *Histoire anonume de la Jer Croisade*, s. 95, 97; Anna Komnena, *Alexiade*, III, s. 143.
[145] *Selçuklular tarihi*, s. 95, 150.
[146] *Altun-aba vakfiyesi*, s. 208-211; İbn Batûta, I, s. 337; Dukas, *Byzans tarihi*, s. 78 (Çelebi Mehmed).
[147] Michel le Syrien, s. 242.

tuklarına alıyorlardı. Bu şamanî usûl Büyük Selçuklularda, Anadolu'da hükümdarlar ve halk arasında yaşamıştır. Müslüman Alp Arslan, şamanî Çingiz Han gibi, Tanrının huzûruna başını açarak çıkıyor ve niyaz ediyordu.

Selçuk sultanları, Türkmen beyleri eski **yuğ** (matem) merâsimleri gibi *cenâze alaylarında* başlarını açıyor; elbiselerini tersine giyiyor, *saçlarını kesiyorlar* ve atlarının eğerlerini de tersine koyuyorlardı. Bu şamanî usûlünün din adamları tarafından da takip edildiğini, Mevlânâ ve Ak-Şemseddin'in de bu ananeye göre hareket ettiklerini bilmekteyiz. Yalvarma ve sevinç zamanlarında külâhların çıkarıldığı ve yere fırlatıldığı da görülmüştür. Türkiye Büyük Selçuk Sultanı Alâaddin Keykubâd ağabeği Keykâvus'un cenâzesini, bütün devlet erkânı ile birlikte külâhları çıkararak takip ediyordu. Konya'da Ahi Ahmed Şâh'ın kardeşinin 1295(697)de ölümünde 15.000 kişi dükkânlarını kapayıp ve başlarını açıp mateme iştirak ediyordu. Mevlânâ Celâleddin'in ölümünde de cenâzesine katılan büyük kalabalık aynı usûle göre hareket ediyordu. Sinop'ta İbrahim Bey, anasının cenâzesinde bütün halkla birlikte baş açık olarak yürüyordu. Envarî'nin: "**Açtı baş, kesti saç paşa ağlayu**" ifâdesine göre Aydın oğulları da bu şamanî ananesini muhafaza ediyorlardı. Bu usûl Ak ve Kara Koyunlularda da mevcud idi[148]. Gazneli Sultan Mahmud babasının ölümünü öğrenince Belh şehrinde bir hafta matem merasimi yaptı; elbiselerini yırttı ve başına toprak saçtı[149]. Büyük Veli Ak-Şemseddin de, İstanbul muhasarasında, çadırına çekilip Allaha niyâz ederken başını açmıştı[150].

Allahın huzûrunda olduğu gibi büyüklerin huzûrunda da bir hâcet talebinde, bayram ve eğlence merâsimlerinde de baş açılıyordu. Mevlânâ'nın huzûruna pâdişâh ve halkın baş açık olarak girdikleri rivâyet ediliyor. Melikşâh amcası Kavurt'u mağlup edip tahta sahip olunca kendisini sultanın huzûruna götürmüşler ve onu, yeğenine hürmet maksadiyle, **Kalansûve**'sini çıkarmağa zorlamışlar[151]; Mengü Han'ın huzûruna çıkan Bizans ve Ermeni elçileri, kendi âdetleri üzere, başlarını açmadıkları için, azarlanmıştı[152]. XIV'üncü asırda esir edilip Anadolu'da yaşayan Schildberger: "*Muhammed,*

---

[148] *Selçuklular tarihi,* s. 28, 35, 95, 150, İbn Bîbî, s. 84, 180, 210, 268; Anonim *Selçuk-nâme,* s. 92; Eflâkî, trc. Huart, I, s. 70, 196, 197, 217, 230,349, 370, II, s. 96, 205; Bundarî, *Zubda,* s. 26; İbn ul-Cevzî, VII, s. 8, 330; Sıbt, Ahmed III, 2907 (XIII), s. 58b; İbn Batûta, I, s. 314, 349; Enverî, *Dustur-nâme,* nşr. Mükrimin Halil, s. 67, 91.

[149] *Âsâr-i Cüm - şûde-i Beyhakî,* nşr. Said Nefisî, *Mecelle-i Mihr,* III, (1314), sayı VIII, s. 795 (*Mesma' ul-Ensâb*'dan).

[150] Taşköprülü-zâde, s. 443-445; Câmi, *Nefahat ul-üns,* s. 525.

[151] Sıbt, XIII, s. 11b.

[152] Rubruck, s. 204.

Sultan ve asîlzâde de olsa kimseye baş açmamasını emretmişti. Fakat *kudretli bir adamın huzûruna çıktıkları zaman önünde eğilir* ve diz çökerler. Bir kimsenin anası, babası, ve *dostu öldüğü zaman başlarını açmak* zorunda olduklarını söylerler. Birisine *yalvarınca da serpûşlarını* çıkarır ve yukarı kaldırdıktan sonra yere atarlar" derken bu hususta millî anane ile İslâmiyetin çatıştığına dair bir meselenin mevcudiyetini de belirtir[153]. Nitekim Şiîlerin Muharrem âyinlerinde, Türkler gibi, baş açmalarını, elbise yırtmalarını ve yüzlerini kanatmalarını Sünnîler bid'at sayıyorlardı. Buna karşı bir Alevî mütefekkiri bütün *müctehidlerin baş açık namaza* cevaz verdiklerini Ebu Hanife ve İmam Şafiî mensuplarının da bu usûle riâyet ettiklerini ileri sürerek itham-ları red ediyordu[154]. Gök-Türklerin, hanların matem (*yuğ*) merâsimlerine gelen Çin ve Bizans elçilerini başlarını açmağa, yüzlerini yaralamağa ve saçlarını yolmağa (tıraşa) mecbur ettiklerini biliyoruz[155]. İbn Fadlân İtil Bulgarlarında hükümdarın huzûruna serpuşlarını koltuk altına alarak girdiklerini söyler[156]. İbn Batûta Anadolu'da Ahi zâviyelerinde yapılan toplantı ve âyinlerde herkesin külâhını önüne koyarak oturduğunu kaydeder[157].

Selçuklu devletleri Sünnî Abbâsî halifelerine uyarak *siyah rengi* kabul ettikleri halde Türk halkı ve husûsiyle göçebeler, millî anane icabı, bu rengin matem olarak kullanılmasına devam ettiler. Dede-Korkut'ta:"**Ağ-boz atımın kuyruğun kesin, ağ çıkarıp kara geyin", "Kara saçın yoldun mu, kara gözün acı yaşın döktün mü, al yanağın yırttın mı?**" ifâdeleri ile Şamânî matem usûllerinin nasıl yaşadığını gösterir. Destân Bey Böyrek'in matemini de anlatırken "**Kara giyüp gök sarındılar;** Gazan Bege geldiler; **sarıklarını yere urdular; Böyrek deyü çok ağladılar**" der. Matem zamanında at kuyruğu da bağlanıyordu, ki Alp Arslan da neticesi çok tehlikeli gözüken Malazgird meydan muharebesinde dinî merâsim ve ibâdetleri yaparken atın kuyruğunu bağlayarak savaşa giriyordu[158].

Şamânî Türkler ölünün siyasî ve içtimaî mevkiine göre hayvan keser ve ölü aşı verirlerdi. Bu yemeğe eskiden "**Yuğ basan**" adı veriliyordu[159]. Anadolu Oğuzları ölünce "**Aygırın boğazlayup aşun vergil**" vasiyetini yapıyor ve

[153] Schildberger, s. 72.
[154] Abd ul-Celîl Kazvînî, *Kitâb un-Nakz*, s. 402-406.
[155] Menandros (Cousin, *Histoire de Constantinople*), III, s. 97.
[156] İbn Fadlân, s. 28.
[157] *Seyâhat-nâme*, I, s. 314.
[158] *Dede-Korkut*, Kilisli neşri, s. 65, 81, 169, 170; Kâşgarlı Mahmud, I, s. 472 (B. Atalay); Nesevî, s. 5; *Selçuklular tarihi*, s. 129, 150.
[159] İbn Fadlân, s. 14; *Dîvân*, I, s. 398 (B. Atalay).

"*Ölülerimiz için verdiğimiz aş*" gibi ifâdelerle bu inanca sıkı bağlı bulunuyorlardı[160]. Bütün Türk halkları arasında yaşayan bu ölü aşı ananesine Selçuk sultanları da bağlı idi. I. İzzeddin Keykâvus babası için fakirlere çok mal dağıttı; Keykubâd da Bahaeddin Veled'in ölümünde halka yemek verdi[161]. Bu âdet bugün de Anadolu'da yaşamaktadır. Asker bir millet olan Türkler demiri takdis ediyorlardı. Gök-Türkler istiklâl kazanmadan önce Avarlara tâbi bulunduğundan, imal ettikleri demir âletlerini onlara vergi olarak ödüyorlardı. Ergenekon destânına göre Gök-Türkler buradan bir demircinin demir madeni olan bir dağı eritmesi sûretiyle çıkmışlardı. Bu sebeple de bu günün bayramında demiri merasimle örs üzerinde döğerlerdi. Bu kudsiyeti dolayısiyle *kılıç üzerinde yemin* ediyorlardı. Yemin edecek kimsenin önüne kılıç konuyor ve ahdini bozarsa: "**Bu gök girsün, kızıl çıksun**" yani kılıç onu öldürüp kanlansın deniliyordu, ki Anadolu'da Oğuz beyleri de "**kılıcıma doğranayım, okuma sancılayım**" diye yemin ediyorlardı[162].

Anadolu'ya gelen Oğuzlar daha pek çok Şamanî ananelerini birlikte getirmekle, icabında kadm-erkek bir arada kımız içmekle beraber samimî müslüman olduklarına inanıyorlardı. Zira savaşlarını İslâmiyet ve "**adı körklü Muhammed**" uğruna yapıyor; ara-sıra da abdest alıp namaz kılıyorlardı. Onların Allah anlayışında yüksek bir seviyeye erişmeleri Şamanî Türk tanrısının İslâmın Allahına yakın sıfatlara sahip olması sâyesinde kolay olmuştur. Nitekim **Dede-Korkut** kitabında bu anlayış şöyle ifâde edilmiştir:

> Yücelerden yücesin,
> Kimse bilmez nicesin,
> Körklü Tanrı.
> Nice câhiller seni gökte arar yerde ister,
> Sen hod müminlerin gönlündesin,
> Daim duran Cebbâr Tanrı,
> Bâkı kalan Settâr Tanrı.

İslâmın Allah anlayışı böylece sâde göçebelerin şiirinde en mütekâmil seviyesine ermiştir. Domuz eti yiyen kâfirlerle savaşı sevap sayarlar; Tanrı, Muhammed, Kur'an, Ebu Bekir, Ali, Hasan, Hüseyin, Osman ve İslâm âlimlerine karşı sevgi ve medhiyeler onların samimî ruhlarını aksettirir[163]. Selçuk sultanları ve Türkmen beylerinin gayretleriyle Türkiye'de İslâm medeniyeti ve ilimleri yükseldikçe bu sâde ve samimî din anlayışı çok kudretli bir cemi-

[160] *Dede-Korkut*, s. 146, 153, 154.
[161] Yazıcı-oğlu, *Selçuk-nâme*, s. 114; Eflakî, I, s. 25 (Huart).
[162] *Dîvân*, I, s. 302, *Dede-Korkut*, s. 106, 145.
[163] *Dede-Korkut*, s. 4-5, 36, 54, 66, 72, 90, 108.

yet yaratıyordu. Bu inkişaf ve intikal sırasında bir çok Şamanî inanç ve ananeler de tasavvuf tarikatlerine girerek bir dinî kaynaşma vukubuldu. Nitekim Türkistan'da musiki ve **Semâ'** (raks) *ilâhî cezbenin* galebesi hâlinde makbul sayılıyor ve bu sebeple tarikat âyinlerinde icrası bir mahzur teşkil etmiyordu. Anadolu'da Mevlevî ve Ahi zâviyelerinde âyinlerin esası oluyordu. Bu münasebetle musiki âletleri Allahı senâ eden, ilâhî cezbeyi sağlayan bir vasıta telâkki olunuyordu. Bununla beraber bir kısım âlimler bunun aleyhinde muhalefetlerine devam ediyorlardı[164]. Eski **kam**'ların vecdli hareketleri böylece İslâmlaşıyordu. En eski Türk tarikati olan *Yesevî*'likte kadın-erkek bir arada zikr meclisleri kurmaları ve âyinlerde "Zikr-i erre" (hizar sesine benzeyen zikr) yapmaları da Şamanî tesirini gösterir. Tarihçi Zehebî Moğollar Irak'a geldikten sonra Rifâî tarikati dervişleri arasında şeytanî hareketlerin başladığını, ateşle, vahşi hayvanla ve yılanlarla oynadıklarını söyler[165].

II. Giyâseddin Keyhusrev zamanında büyük bir göçebe Türkmen kitlesini etrafında toplayarak peygamberliğini ilân ve devlete karşı isyan eden *Baba İshak* eski Şamanlara benzemekte, Şamanî, Şiî ve yerli akidelerin kaynaşmasından yeni bir dinî hareketi temsil etmekte idi. Bu hüviyeti dolayısiyle de Türkmenler artık "**Lâ ilâhe illâllah Baba Resûl Allah**" diyorlardı. Böylece onun adı artık "**Baba Resûl**" olmuş ve Avrupa kaynaklarına da **Paperisole** şeklinde intikal etmişti. Âsi Türkmenler onun nâmına bir çok vilâyetleri işgal etmiş; Selçuklu ordusu da, bir çok defa, Baba'nın ruhâniyetinden korkarak savaş yapamamıştı. Nihayet Babaîler bozguna uğradığı ve Baba da ölüme mahkûm edildiği zaman Allaha: "*Ey Tanrım! Ne yaptın, sanırım, ki uykudasın*" sözü ile inancını ve Şaman hüviyetini meydana koymuştur. Türkmenlerin Baba'nın ölümüne inanmamaları da dikkate şâyândır[166]. Yukarıda bahsettiğimiz Barak Baba, Buzağı Baba, Sarı-Saltuk gibi Türkmen babaları kıyâfet ve hareketleri ile, mutasavvıf şeyh olmuş, eski **kam**'lara benziyorlardı. Bununla beraber bu Türkmen baba veya şeyhlerinin münevver müslüman muhitlerde de itibarı çok idi. IV. Kılıç Arslan Buzağı Baba (Baba Merendi) için: "*Şeyh babayı kendime baba yaptım; o da bunu kabul etti*" deyince mecliste bulunan Mevlâna Celâleddin buna kızmış: "*Öyle ise biz de kendimize evlât buluruz*" diye toplantıyı terk etmişti. Türkmen babalarının bu durumları yukarıda izah olunmuştur[167]. Eski Türk hayatına uygun olarak tari-

[164] *Selçuklular tarihi*, s. 298; Osmanlılarda Mevlevîlerin semâ' ve cezbeli âyinlerinin vecid esasına göre meşrûlaştırıldığını izah etmiştik (bak. yukarıda bahis 3).

[165] F. Köprülü, *İnfluence du Chamanisme Turco - Mongol sur les Ordres mystiques musulmans*, İstanbul 1929, s. 7-8, 12.

[166] Osman Turan, "II. Giyâseddin Keyhusrev", *İA*.

[167] Eflâkî, Y. Yazıcı, I, s. 147, 381.

katlerde kadınların erkeklerle bir arada zikr ve âyinleri olmuş; Garbî Anadolu'da "*Sâliha Hatun*"lara mahsus bir takım zâviyeler teşekkül etmiş ve halk arasında bunlar çok hürmet kazanmıştı[168]. Oğuzlarla Anadolu'ya gelen **Kopuz,** derin tasavvufî şiirleri ile ilâhî aşkı terennüm eden Yunus Emre tarafından da itibarda idi; **ney** ve **rebâb** ile birlikte beyliklerde ve Osmanlılarda gazilerin çok makbul bir musiki âleti idi. Evliya Çelebi **kopuzcu**'lardan bahsederken "Kopuz Budin, Temeşvar ve Eğri gibi serhad ahâlisine mahsus üç telli levendâne bir saz olup Anadolu'da mislini görmedim" der ve sazın Çengli Şehbâz Ağa, Suhrap Ağa, Yamalı Recep Ağa ve Boşnak Memo gibi üstadlarını sayar[169].

Türkiye'de İslâm dini ve medeniyetinin kökleşmesine ve yükselmesine rağmen Türkler yalnız yerlilerin dinlerine, resim ve heykel sanatlarına saygı göstermekle kalmadılar. Bir çok Şamanî unsurlarla birlikte resim ve heykel sanatını da birlikte getirdiler. Esasen İslâm dünyasında resmin canlanması ve yayılması da XI'inci asırda Selçuklu ve XIII'üncü asırda Moğol hâkimiyetleri devrine rastlar; Orta ve Uzak Asya tesirleri kuvvetlenir. II. Kılıç Arslan zamanında Ulu Cami yanında kilise ve içinde Eflâtun mezarı, Kamereddin bahçesinde mermer kaide üzerinde ve bir kemer altında mermerden kadın-erkek heykelleri vardı. Daha sonra Şemseddin Dımışkî aynı heykelleri, camiin yanında kilise ve Eflâtun mezarının mevcudiyetini kaydeder. Cami, kilise ve Eflâtun manastırının bir arada yaşaması Müslüman ve Hıristiyan halk arasında nasıl bir âhenk bulunduğunu ve dinî müsâmahanın genişliğini gösteren misallerden biridir[170]. I. Alâaddin Keykubâd Konya surlarını (1221 de) inşa ederken onları bir yandan Kur'an âyetleri ile süslüyor; mimar ve ressamlara "*kabartma tasvir ve heykeller* (**temâsil**) yapılmasını emrediyordu[171]. XVI'ncı asırda Konya'yı ziyâret eden Arap seyyahı el-Gazzî surlar üzerinde ve şehre giriş kapılarında ayakta duran bu heykelleri, canları olsa konuşacak derecede sanatkârane-eserler olarak, tasvir eder; fakat "**dinimizce merdûd**" sayıldıklarını da ilâve eder[172]. Aynı asırda ve daha sonraları Konya'ya uğrayan Avrupalılar sûrların ve burçların ihtişamı, insan ve arslan heykel ve kabartmaları, Selçuk kartalı, Keykubâd'dan başka onun beylerine aid kitâbeleri ve sair tezyinat hakkında güzel tasvirler bırakmışlardır. Selçuklulara aid kervansaray, hastahane, hatta cami (meselâ Divriği), Erzurum

[168] Ö. L. Barkan, "Kolonizatör Türk dervişleri", *Vakıflar dergisi,* II s. 302-303.

[169] *Yunus Emre Dîvânı,* nşr. A. Gölpınarlı, İstanbul 1943, S. 82, 83; Enverî, *Dustûr -nâme,* s. 31; Evliya Çelebi, I, s. 638.

[170] Herevî, *Kitâb uz- ziyârât,* s. 59; Dımışkî, *Nuhbet ud-dehr,* nşr. Mehren, St. Petersburg 1866, s. 228.

[171] İbn Bîbî, s. 254.

[172] "Seyâhat-nâme", *Tarih dergisi,* İstanbul, 1,2, s. 28; Arman, *Voyage,* nşr. Ch. Schefer, Paris 1887; s. 148, ch. Texier, Moltke, Cl. Huart da bundan bahseder.

türbeleri gibi dinî mimarî eserlerinde, Diyarbekir ve Mardin sûrlarında insan, arslan, kurt, kartal, tuğrul ve ejder resim ve kabartmalarına rastlanması da kayda şâyândır[173].

Heykel gibi resim de tabiatiyle aynı müsamahaya dâhildi. Konya ve Kubâd-âbâd saraylarına aid çini üzerinde duvar resimleri de Uygur üslûbunda yapılmış ve Orta Asya Türk sanatının Anadolu'ya intikal ettiğini göstermiştir. Bu Türk resmi yanında Rum resmi de devam ediyor; Konya'da Mevlânâ Celâleddin'in resimlerini yapıp dostlarına hediye eden Ayn üd-devle ve Kaloyan gibi "**ikinci Mani**" sayılan Rum ressamları sanatlarında çalışıyorlardı. Bu ressamlar arasında Alâaddin Thrayanos Mevlânâ'mn müridleri arasında idi ve İslâmiyeti kabul etti. Zekeriya Kazvinî Anadolu'da insanı güler, ağlar, neşeli ve mahzun hallerinde gösterebilen sanatkârane tasvirler yapıldığını anlatır. Türkmen beylerinin saraylarını ve havuzlarını süsleyen hayvan heykellerine rastlanmıştır[174]. Sultan Veled üstad bir ressam olabilmek için "*Rum, Türk ve Arap uslûbunda*" resim yapmanın şart olduğunu söylerken, bize kadar gelen eserlere uygun olarak, bir *Türk resim mektebinin* mevcudiyetini meydana koymuştur. Mevlânâ âyinlerde musiki ve **semâ'a** cevaz verdiği ve fiilen cezbe ile raks ettiği gibi resme de alâka göstermiş; müridleri arasında Ayn-üd-devle onun ayakta yirmi kadar resmini yapmıştı. Diğer Türk ve Rum ressamları da şeyhlerinin resimlerini yapıp müridlerine dağıtıyordu. Resim evlerde, hamamlarda da ve çeşitli ev eşyası üzerinde de bulunuyordu[175]. Türkler Orta Asya'da *sahne sanatını* biliyorlar; komik temsiller yaparak eğleniyorlardı, ki Selçuklular bu sanatı da Anadolu'ya getirmişlerdir. XII'nci asırda Türk ordularında Bizans İmparatorunun korkaklığını, hastalık bahanesiyle sefere çıkamadığını temsil ederek gülüyorlardı. Uygur Hanı Çin elçisine ziyâfet ve musiki eğlenceleri tertip ederken onu saraydaki *tiyatro temsillerine* de götürmüştü[176]. Böylece Türkler Yakınşark ve Anadolu'ya bir çok kültür unsurları, kudretli bir devlet teşkilâtı ve nizâmı, içtimaî adâletin temeli olarak **Mîrî** toprak idaresi ve nihayet yüksek bir ahlâk ve mefkûre getirmişlerdir.

Ortaçağ Türkiyesinde Türk hükümdarları gibi halkı da yerli Hıristiyanlarla çok âhenkli bir münasebette bulunuyor, iyi komşuluk ve kültürel kaynaşmalar cereyan ediyordu. Aksaray yakınında, Obruk mevkiinde bir takım heykeller ve mumyalı cesedler XII'nci asırdan beri Müslüman ve Hıristiyan-

[173] H. Gluck, *Anadolu'da Selçuk heykeltraşlığı*, İstanbul 1917 (Müze-i hümâyûn neşri); Fr. Sarre, *Der Kiosk von Konia*, Berlin 1936; trc. Konya Köşkü, Ankara 1967.
[174] Eflâkî, (Huart), I, s. 59, 145, 333; Mevlânâ, *Fihi-mâfih*, s. I, 209;
[175] *Selçuklular tarihi*, s. 289-294.
[176] *Selçuklular tarihi*, s. 301; Schot, *Zu Uiguren frage*, s. 43-50.

lar için müşterek bir ziyâretgâh olmuştu. Her taraftan ziyâretçi gelen bu mevkide Müslümanlar için cami, Hıristiyanlar için de kilise vardı. Türklere göre bu cesedler Hazreti Ömer zamanında orada şehid düşen mücâhidler idi. Hıristiyanlar da onları kendilerine aid sayıyor; böylece iki din mensupları arasında bir çatışma olmadan müşterek bir ziyâretgâh meydana çıkmış bulunuyordu[177]. Kayseri'de Muhammed Hanefî'ye nisbet edilen bir hapishane, Muhammed Battâl'a aid bir cami ve Rum Kayseri hakîm Belinâs'a atfolunan ve dünya acibelerinden sayılan Belinâs hamamı halkın ziyâret ettiği yerler idi. Kayseri ile Aksaray arasında insan ve hayvana benzeyen, zamanla bozulan ve harap olan heykeller bulunuyordu. Sivrihisar'da Komnenos kilisesi halkın hayvan hastalıklarını tedavide faydasına inandığı bir yer idi[178]. Bedreddin Simavî müridleri Türk, Rum ve Yahudilerden mürekkep olup eski İran'ın komünist Mezdekçi fikirleri câhil halk kitleleri arasında yayılmış ve adalara kadar sirâyet etmiş; papazlar bu mezhebe girmiş; açık başlı ve gömlekli olan müslüman ve hıristiyan müridler böylece din farkını kaldırarak bu doktrine bağlanmış; birleşmiş ve devlete karşı harekete geçmişlerdi.

Ziyâretgâhlarda ve fikirlerde birleşmeler tabiatiyle İslâmlaşmaya ve Türkleşmeye hizmet ediyordu. Gerçekten her Hıristiyan ziyâretgâhı etrafında Türk efsâneleri de teşekkül ediyor ve bunlar benimseniyordu. Bu inkişaf üzerine de oralarda cami ve zâviyeler kuruluyor; Müslüman şehid ve evliya menkıbeleri meydana çıkıyor ve böylece beldeler mânen fetholunuyordu. XIV'üncü asırda Türkmen beyleri tarafından fethedilen beldelerde derhal kurulan zâviyeler din, kültür ve hayır faaliyetlerinin mihrakı oluyordu. Hatta şeyhler Geyve ve Mudurnu'da, henüz Türkmenlerin yerleşmesinden önce, tekkelerini açmış; manevî fetih süratle vukubulmuştu. Bursa, İznik, Bergama ve başka yerler alınınca ilk iş zâviyeler kurmak, şeyh, baba ve dedelere irşad fırsatı vermek, sonra da buralara, cami, medrese ve sair medenî müesseselerle hâkim olmak yolu takip ediliyordu. Issız yerlerde, geçitlerde ve yollarda kurulan zâviyeler aynı zamanda imar faaliyetlerinde, müslüman ve hıristiyanlara yardım işlerinde hizmet ederek yüksek bir insanlık ideali ile Türk devleti ve ordusunun fetihlerini tamamlıyor veya kolaylaştırıyorlardı. Sinop'ta Hıristiyanlarla meskûn köylerin üstünde, dağın tepesinde Hızır ve İlyas'a nisbet edilen ziyâretgâh ve hâcet yerleri vardı. Eteğinde derhal **Bilâl-i Habeşî**'ye izâfe edilen bir mezar ve yanında da bir zâviye vücûd bulmuştu[179]. Bu sâyede Anadolu Türkleşme ve İslâmlaşmasını mânen de ikmal

[177] Herevî, s. 59-60; Ebû Hâmid el-Endelûsî, *JA* (1925); II, s. 133-134; Zekerîya Kazvînî, *Âsâr*, s. 492; Yakut, I, s. 71; Eflâkî (Huart), I, s. 261.

[178] Z. Kazvînî, s. 534, 553.

[179] İbn Batûta, I, s. 338, 343, 347, 354, 355.

ediyor ve vatan oluyordu. Muhteşem kervansarayların Müslüman-Hıristiyan ve zengin-fakir farkı gözetmeden yaptıkları yüksek hayır ve insanlık hizmetleri hayranlık verecek mahiyette olup tarihte emsalleri yoktur. Bu yüksek medeniyet tesislerinde yolcuların ve ticaret kafilelerinin her türlü ihtiyacı meccanen görülürken insan ve hayvanların tedavisi için tabip ve baytarlar bulunuyor; yolcuların temizlenmesi için hamam, namaz kılması için mescid, fakirlere ayakkabı, hayvanların nallanması hep vakıf hesabına sağlanıyordu. Yolcuların ekmek, et, yağ ve pirinçle yapılan yemekleri, haftanın muayyen günlerinde verilen tatlıları vakfiye şartlarına göre idi. Bazı imaret(zâviye)lerde yabancı diyarlardan gelen misafirlere varışlarında 100, ayrılışlarında 300, Anadolulu fakirlere de 10 dirhem harçlık veriliyordu. XV'inci asırda Rus hacısı Basil Anadolu'da, XVI'ncı asırda Avusturya elçisi Busbecq Rum-eli'de Türk kervansaraylarında müslüman, hıristiyan ve yahudi, zengin, fakir herkesin misafir olduğunu, bey ve paşaların da buralarda kaldığını, yemek zamanı hizmetçilerin yemekleri dağıttıklarını, meccani olup bu misafirliğin üç günden fazla sürmemesi gerektiğini söylemekle Türk kaynaklarını teyid ederler[180].

Müslüman Türkler ile Hıristiyan yerliler ve husûsiyle Türk dostu olan Süryaniler arasında kurulan âhenk müşterek hareketlere imkân veriyordu. Bir Ermeni papazı Malatya'da, 1156 yılında, kiliseye gelen bir geline tecâvüz etmiş; duyulacağı korkusiyle de onu boğarak orada gizlemişti. Mesele anlaşılınca vali papazı yakalattı. Şehirde Müslüman ve Hıristiyan halk birlikte kaynaştı; papazı linç ettiler ve kadının cenâzesini de birlikte kaldırdılar. Böylece iki din mensupları arasında müşterek bir matem husûle geldi[181]. Selçuklular Kösedağ muharebesinde (1243) Moğollara mağlûp olunca memleketin bazı yerleri hükümetsiz kaldı. Malatya subaşı'sı Reşideddin maiyetini ve hazinelerini alarak Halep'e kaçtı. Müslüman ve Hıristiyan ahâli Süryani metropoliti Bar Dionisius reisliğinde müşterek bir hükümet kurarak şehrin Müslüman ve Hıristiyanları birbirlerine karşı sadakat yemini yaptılar[182]. Malatya'da Müslüman ve Hıristiyan münasebetleri o derece ileri gitti, ki nâdir bir hâdise olarak, müslüman kadınların Hıristiyanlarla evlenmeleri de görüldü. Hıristiyanların Moğolları desteklemesi dolayısiyle Mısır-Suriye Memlûk ordusu Şarkî Anadolu'ya girip Moğolları temizlerken Malatya'da 1315(715)de, bilhassa şımarıklık gösteren Ermenileri ve hatta Müslümanları

[180] "Selçuk Kervansarayları", *Belleten*, XIX (1946), s. 471-476; "C. Karatay'ın vakıfları", *Belleten* XLV, s. 95; B. de Khirtowo, *İtineraires Ruses en orient, Geneve* 1889, s. 244; Busbecq, *Mektuplar*, s. 25-26; İbn Batûta, I, s. 354.

[181] Süryani Mihael, s. 314; Bar Hebraeus s. 284.

[182] Bar Hebraeus, s. 408.

esir ettiler; Hıristiyanları öldürdüler. Meyyâfârıkîn ve Muş'da papazları da aynı âkıbete uğrattılar[183]. Moğollara dayanarak Müslümanlara tecâvüzlerini arttıran Çukur-ova ermenileri devamlı Memlûk seferleri ile imha ediliyordu. Timur da Anadolu seferinde Erzurum, Azerbaycan ve Sivas'ta bir hayli Hıristiyan öldürmüş ve kiliselerini yıkmıştı[184]. Böylece Selçuklular ve Osmanlılar devrinde Müslüman ve Hıristiyan halklar arasında kurulan âhenk dış istilâlar esnasında bozulmuş ve Hıristiyanlar bu sûretle ara-sıra zayiata uğramıştır. Halbuki beylikler devrinde bile Hıristiyanlar kendilerini emniyette hissederek siyasî hâdiselerde müslümanlar ile birlikte hareket ediyorlardı. Meselâ Sivas'ta şehrin Ahi'leri ve ileri gelenleri Kadı Burhaneddin'i düşürüp yerine eski hükümdarları Ertene oğlu Ali Beyi geçirme teşebbüsüne giriştikleri zaman bir keşiş de Hıristiyanların temsilcisi olarak komploya karışmıştı[185]. Bu devrin meşhûr ve mutaassıb bir âlimi olan İbn Teymiye Arap memleketlerinde Müslüman ve Hıristiyanlar arasındaki münasebetlerde çok sert davranıyordu[186].

İbn Bîbî Anadolu'da beş dil konuşulduğunu söyler[187]. Bununla herhalde Türkçe, Farsça, Rumca, Ermenice ve Süryanice'yi kasdetmiştir. Farsça büyük merkezlerde yüksek tabakanın edebî dili olduğu gibi Türkçe yanında bir derecede konuşma dili olmuş; Moğol istilâsı dolayısiyle gelen İranlı unsurlar da Farsçayı kuvvetlendirmiştir. Mevlânâ Celâleddin Rumca biliyor ve birkaç Rumca şiir de yazmış bulunuyordu. Bu sâyede o devir Anadolu rumcası hakkında bir fikir sahibi oluyoruz. Zira kültür bakımından çok geri olan yerli Rumlardan bize bir eser kalmamış bulunmaktadır[188]. Mevlânâ'nın Rum müridleri ve Rumlar arasındaki şöhreti dolayısiyle onlar da "**Mevlânâ**" karşılığı kendilerine "Efendi", kızı Melike Hatun'a da "**Efendi Pula**" (yani Efendi-zâde) diye hitap ediyorlar ve Mevleviler de bazan bu hitapları kullanıyorlardı[189]. Türkçede ulema sınıfına tahsis edilen bu kelime, ilk defa XIII'üncü asır Konya'sında, İsfendiyar ve Osmanlı beyliklerinde ulema ve hânedan mensupları için kullanılmıştır[190]. Nitekim Mevlânâ'nm anası "**Büyük Kira**" ve zevcesi de "**Kira**" adları ile tanınıyordu. Rumca olan bu kelimeler dolayı-

[183] Ebu'l - Fidâ, *Tarih*, İstanbul 1286, IV, s. 77; Nuveyrî, *Nihâyet ül-Ereb*, Köprülü ktp. 1188, IV, s. 385b; Bar Hebraeus, s. 484, 487.

[184] Klaviyo, s. 95, 102.

[185] Aziz bin Erdeşir, *Bezm u Rezm*, İstanbul 1928, s. 326.

[186] İbn Şâkir, *el-Vâfî*, I, s. 44.

[187] İbn Bîbî, s. 76.

[188] Saleman tarafından tedkik edilmiştir.

[189] Eflâkî, *Menâkıb*, II, s. 721, 795.

[190] İbn Batûta, I, s. 353; Âşık Paşa-zâde, s. 54; F. Köprülü, "Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri", *Türk Hukuk ve iktisat tarihi mec.* I, s. 277.

siyle onların aslen Rum oldukları sanıldığı gibi bu ismin Türkçeden geldiğine dair zorlama etimolojilere de teşebbüs edilmiştir. Halbuki bu Rumca "kyria" (hanım) demek olup bazan Türkçesiyle birlikte "**Kira Hatun**" şeklinde kullanılıyordu. Buna mukabil Anadolu Rum ve Ermenileri o derece Türk kültürü tesirinde kalmışlardır, ki bazı bölgelerde bunlar yalnız konuşma dillerini unutmamışlar; aynı zamanda kilisede bile ibâdetlerini Türkçe yapıyorlardı. Bir çok yerlerde isimleri de Türkçe idi. Bu unsurlar o derece Türk kültürü ve edebiyatı, müziği, folkloru ve ananeleri ile kaynaşmışlardır, ki arada yalnız din farkı kalmış ve Birinci Cihân Harbinden sonra tehcir ve mübâdele ile Türkiye'den uzaklaşmışlardır[191].

[191] Bu hususta bibliyografya için bak. E. Bossi, *Tre İscriptioni Turche in Caratteri Greci di Burdur in Anatolia*, Rendiconti della Classe di scienze morali, storiche et filologiche (A. N. L.). Roma 1953, Vol. VIII, 1-2, s. 69-71.

8. Osmanlılar ve Gayri Müslim Tebeaları

Sırp kıralının "Memleketimizi alınca ne yapacaksınız?" sualine Macar kıralı "Ülkenizi Katolik yapacağız", Türk padişahı "Her cami yanında bir kilise bulunacaktır" cevabını veriyordu.

OSMANLI devleti Anadolu'da miras aldığı manevî kuvvetler sâyesinde milliyet, İslâmiyet ve insanlık duygularını tam bir âhenkle terkip ediyor; çeşitli tasavvufî tarikatleri Sünnîlik ve İslâm cihâdı ile birleştiriyordu. Osmanlı cihân hâkimiyeti mefkûresinin kudreti onu cihânşümûl bir imparatorluk derecesine yükseltiyordu. Başta Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî ve Yunus Emre gibi sayısız Türk mutasavvıfları, tarikat şeyhleri ve Türkmen babalarının İslâmiyet ve insanlık düşünceleri imparatorluğun ideolojik temellerini teşkil ediyor ve yabancı kavimleri Türk hâkimiyeti altına çekiyordu. Mevlânâ *Mesnevî*'sine: "**Dinle neyden çun hikâyet etmede, ayrılıklardan şikâyet etmede**" feryadiyle başlarken insanları Allah yolunda birleştirmeğe çalışıyor; her din ve mezhep mensubu onun etrafında birleşirken neticede İslâmiyet ve Osmanlı imparatorluğu yükseliyordu. Yunus Emre **yetmiş iki millete müsavi gözle bakmayı insanlığın kemali sayıyor;** bütün din ve mezheplerin hak yolunda birleşmesini derin imanı, ince ve hârikulâde sanatı ile kitleler arasında neşrediyor; bu ilâhî duygular asırlarca Türklerin kalbinde kudsî bir heyecan yaratıyordu[192]. Mevlânâ daha fazla münevverlere, Yunus Emre de daha ziyâde halk kitlelerine hitap ediyordu. İmparatorluğun hudut bölgelerinde, tenha yerlerde kurulan sayısız zâviyelerin müslüman ve hıristiyan halklara hizmetleri, İslâmiyet ve insanlık duyguları ile bir fikir, mefkûre ve içtimai yardım ocağı olarak çalışırken aynı zamanda Türk dünya nizâmı ve cihân hâkimiyetini de gönüllerde yerleştiriyordu. Öyle ki çok defa bu manevî hâki-

[192] *Yûnus Emre Divânı*, s. 83, 165, 179.

miyet siyasî hâkimiyete takaddüm ediyor veya onun temelini teşkil ediyor ve inkişafını sağlıyordu[193]. Bu sûretle Nizâm ül-Mülk'ün görüşüne ve idealine en uygun olarak büyük bir manevî ordu yabancı din ve kavimleri kazanıyordu.

Osmanlı devleti kuruluş devresinden beri adâleti ile, Hıristiyanlara karşı dinî müsamahasiyle Rumların sempatisini çekmişti. Osman Gazi bir Uc (hudûd) bölgesi olan Söğüd'de bir yandan zâviye kurmuş olan Edebâli ve Kumral Dede gibi şeyhlerin dualarını ve manevî yardımlarını alıyor; öte yandan Rum komşularının çoğu ile de dostâne münasebetlerde bulunuyordu. Kendisine bu Bilecik kâfirleri ile dostluğun sebebini sordukları zaman o: "**Biz bu vilâyete karîb geldik, bunlar bizi hoş tuttular**" cevabını veriyordu[194]. Onun, Rumlara karşı yaptığı fetihlerde bu Rumlardan bir kısmı kendisiyle birlikte hareket ediyordu. Bizanshlar Selçuklulara karşı bir hudûd ve müdafaa teşkilâtı kurarken Balkanlardan getirdikleri Peçenek ve Kumanları da buralara yerleştirmişlerdir[195]. Bu halk da kolaylıkla Osmanlılara karıştı. Osman'ın arkadaşlarından Köse Mihal erken İslâm dinini kabul etti ve Gazi Mihal oldu. Orhan Gazi Bursa fethinde Rumlara şehrin teslimi sebeplerini sorduğu zaman onlar bir takım sebepler söylediler: "*Sizin devletinizin günden güne yükseldiğini ve bizim devrimizin geçtiğini anladık; Babanızın idaresine geçen köylüler memnun kalıp bir daha bizi anmadıklarını gördük ve biz de bu rahatlığa heves ettik*" dediler. Bundan sonra da Tekfur'un yaramaz insan olduğuna, âlemin tebeddülâtı sırasının da bize geldiğine hükmettiklerini belirterek bir yandan yükselen, öte yandan maddeten ve mânen çöken iki âlemin nasıl karşılaştığını meydana koyuyorlardı. Göynük ve Taraklı Yenicesi tarafları fetholununca Orhan Gazi'nin oğlu "**Süleyman Paşa o kadar adâlet etti, kim ol vilâyetin halkı eydürlerdi, ki nolaydı bunlar bize kadîm zamanlarda beg olaydı.** *Çok köyler bu Müslümanları görünce müslüman oldular*". Sultan Yıldırım Bayezid'in İstanbul'un müslüman mahallesini iskân için bu iki kasabada müslüman olanları oraya gönderdiği rivâyeti de vardır[196]. Bununla beraber fetihten az sonra buraları ziyâret eden İbn Batûta etnik durumu belirten mühim kayıtlar verirken Yenice'nin Türk, Göynük'ün Rum halkı ile

[193] Bu zâviyeler ve onların manevî fetihleri hakkında Ö. Lütfü Barkan, "İstilâ devirlerinin kolonizatör Türk dervişleri", *Vakıflar dergisi*, II, s. 279-387, Müstemlekeci Avrupalılar da Asya ve Afrika ülkelerine Hıristiyanlık, kilise teşkilâtı papazları ve hayır müesseseleri ile gidiyorlardı. Lâkin bu devletler oralarda sâdece istismarcı olup asla yerli halklara hak ve müsavat tanımıyorlardı. Öte yandan Türk mutasavvıflarının yabancı dinlere karşı geniş anlayışı da papazlarda mevcud değildi.

[194] Âşık Paşa-zâde, s. 5, 7, 12, 14, 24, 30

[195] P. Wittek, *Menteşe Beyliği*, s. 13. İbn Bîbî de Selçuklular karşısında Bizans ordusunda bu Kıpçak(Kuman)ların bulunduğunu kaydeder.

[196] Âşık Paşa-zâde, s. 43, 68.

meskûn bulunduğunu belirtmektedir[197]. Bu da Âşık Paşa-zâdenin ifâdesini ihtiyatla karşılamayı gerektirir. H. A. Gibbons ihtidâ ve karışmalarla yeni bir *Osmanlı ırkı*nın meydana geldiğine dair hayali bir nazariye ileri sürerken Patrik-hâne'nin, İznik fethinden bir kaç yıl sonra, halkın Hıristiyanlıktan ayrılmamalarına dair 1340 tarihli beyannamesini mühim bir delil olarak kaydetmiş ve bu görüş F. Köprülü tarafından haklı olarak çürütülmüştür[198]. Filhakika Bizans imparatorluğu, payitahtı İznik'ten İstanbul'a nakledince uçlarda Türkmen kesafeti artmış ve bu şehrin teslimi üzerine, açlık ve muharebeden kurtulan halkın bir kısmı tekfur ile birlikte İstanbul'a gitmişti[199]. Nitekim İbn Batûta şehrin harap olduğunu ve orada sultanın adamlarından az bir kimse kaldığını söyler[200]. Bu durum Selçuklular devrinde olduğu gibi bu zamanda da kitle halinde ihtidâların vukubulmadığım gösterir. Bu münasebetle Yıldırım Bayezid ile imparator Manuel arasındaki münasebetlerden bahseden Bizans vekayinâmecisi Dukas'ın Rumların ihtidâ maksadiyle daima Türklerin tazyiklerine uğradığına dair ifadesini hissî olarak kabul etmek, İslâm-Türk tarihine aykırı böyle bir teşebbüsün hiç bir zaman vukubulmadığını hatırlatmak yerinde olur[201]. Orhan Gazi bu fetihlerle birlikte İznik ve İzmit'te medreseler, camiler ve zâviyeler kuruyordu. Böylece Türklerin devamlı göç ve iskânları, âlim ve şeyhlerin yerleşmeleri ile de bu bölgeler İslâmlaşıyor ve Türkleşiyor; Osmanlılar Rum-eli'de ilerledikçe Türk halkı fetihlerle birlikte oralara göçüyordu. Öyle ki Dukas, XV'inci asırda; Gelibolu'dan Tuna'ya kadar uzayan memleketlerde Türklerin Anadolu'da Osmanlılara tâbi Türklerden daha fazla olduğunu söylemekle Balkanlarda Türkleşmenin fütuhat kadar süratli olduğunu ifade eder, ki Tahrir defterleri de bunu gösterir[202].

Orhan Gazi zamanında kurulan *Yeniçeri* ocağının Hıristiyanların ihtidâsında büyük bir âmil olduğu düşüncesi çok eski ve çok mübalağalıdır. Karamanlı Kara Rüstem adlı bir Türk âlimi, ilk defa olarak, esir edilen Hıristiyan çocuklarının Kur'an hükmüne göre beşte birinin toplanmasını tavsiye etti. Kazasker olan Çandarlı Halil "**bunları Türke verelim, Türkçe öğrensünler**" diyerek Yeniçeri (yeni asker) teşekküle başladı. Tahsil ve terbiyeleri ile müslüman olan yeniçeriler daha sonra satın alınan veya kazandıkları mevki dolayısiyle aileleri tarafından kendi rızâlariyle verilen bu Hıristiyan çocukla-

[197] *Seyahat - nâme*, I, s. 344-345.
[198] *Les Origines de l'Empire Ottoman*, s. 97-98; *Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu*, s. 81.
[199] Âşık Paşa-zâde, s. 41; Neşrî, s. 45.
[200] *Seyâhat-nâme*, I, s. 342.
[201] Dukas, s. 31.
[202] Âşık Paşa-zâde, s. 36, 37, 38, 42, 46, 142; Neşrî, s. 243, 339; Dukas, s. 83.

rına hususî kıyafetler tâyin edildi; başlarına beyaz külâhlar giydirildi. Bu sistem gittikçe gelişti. Yıldırım Bayezid ve Fâtih zamanında sayıları 10.000 civarında idi[203]. Yeniçeri ocağının sarsılmağa başladığı XVI'ncı asır sonlarında miktarları 40.000'i bulunca bundan şikâyet ediliyordu. Osmanlı fetihleri yapılırken asıl orduyu miktarı 300.000 - 400.000'i bulan, Anadolu ve Rum-eli'ye mensup *Türk timarlı sipahisi* teşkil ediyordu. Mümtaz (muhtar) eyâletlerin ve seferlere 60.000 süvari ile katılan Kırım hanlığı askerleri buna dâhil değildi. Ocağın bozulmasiyle gittikçe miktarları artan Yeniçeriler Kanunî, III. Murâd, I. Ahmed, IV. Murâd, III. Ahmed, III. Mustafa ve III. Selim zamanlarında, sıra ile 12.000, 48.000, 37.000, 44.000, 81.000, 110.000 ve 140.000'e bâliğ olmuştu. Fakat bu artış hıristiyan çocuklarının toplanması ile ilgili olmayıp rastgele insanların ocağa kaydı ile hâsıl oluyordu. Merkezde diğer askerî ocaklar da bu yekûnlar dışında idi. Yeniçeri askeri Selçuklularda kölelerden mürekkep merkez ordusu olup payitahtta muhafız kuvveti durumunda idi. Nitekim Melikşâh zamanında da ordu mevcudu 400.000 iken kölelerden müteşekkil merkez kuvveti 46.000 idi. Bu miktar Anadolu'da Keykubâd zamanında sıra ile 100.000 ve 120.000'e bâliğ bulunuyordu. Bu durum yeniçerilerin miktarı ve ihtidâlar üzerinde tesiri hakkında mübalâğaları ve yanlış düşünceleri düzeltmeğe kâfidir.

Osmanlı Sultanları, İslâmî ve millî ananeye uygun olarak, gayri müslimlere adâlet ve hürriyet bahşederken din ve tarikat mensuplarını, âlim ve şeyhleri, medrese ve zâviyeleri de yapıyor; bu sâyede İslâm mefkûrelerini ve cihân hâkimiyeti dâvalarını sağlam ve câzib esaslar üzerinde kuruyorlardı. Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul fethi ve Patrik-hâneye bahşettiği muhtariyet ve imtiyazlar millî anane, din hürriyeti ve siyasî görüş bakımından olduğu gibi cihân hâkimiyeti dâvası dolayısiyle de pek mühimdir. Sultan Mehmed yeni patriği tâyin ve himâye ederken Hıristiyanların kalbini kazanıyor ve fütûhat emellerine bizzat insanların kalbinde temel kuruyordu. Fâtih yeni patrik Gennadios'u huzûruna kabul ve tâyin ederken bütün eski usûl ve merasimlerin icrasını emrediyor ve ona ihsan ettiği fermanda kendisine ve rahiplere, patrik-hâneye imtiyazlar tanıyor; kiliselerin camie tahvil edilmiyeceğini ve manastırlara dokunmıyacaklarını taahhüt ediyor; patriğe bir asâ hediye ediyor; bir takım dinî ve idarî salâhiyetler veriyordu. Böylece imparatorların emir ve müdahaleleri altında bulunan patrik-hâne ilk defa Türkler zamanında bir muhtariyete kavuşuyordu[204]. Fâtih Katolik kilisesine karşı Türk idaresini tercih eden Ortodoksları bu sûretle mükâfatlandırırken yal-

[203] Âşık Paşa-zâde, s. 54; Dukas, s. 31, 40, 83-84, 174.
[204] Hammer, *Osmanlı tarihi*, III, s. 8-10; Arnold, *İntişâr-i İslâm tarihi*, s. 151-154.

nız onlara değil Avrupa'da dahi Türk adâlet ve hürriyetini gösteriyordu. Nitekim Bizans'ın, Frank ve Venediklilerin zulümlerine uğrayan halkları bir çok yerlerde Osmanlı fetihlerini kurtarıcı ve hâmi olarak karşılıyorlardı. Fâtih bir İslâm Pâdişâhı, Türk cihângiri ve Bizans'ın vârisi (Sultan-ı Rûm) olduktan sonra Roma'nın fethine ve Katolik dünyasını idaresine almak isterken dâvanın azametine uygun bir siyaseti meydana koymuş; ecdadına aid dîn hürriyeti ve adâletin de yüksek bir mümessili olmuştu.

Filhakika Yıldırım Bayezid çok şiddetli bir hükümdar olduğu halde Hıristiyan tebeasına âlicenablık ve hürriyet bahşetmiş; onları huzûruna kabul ederek kalblerini kazanmıştı. Büyük Haçlı ordularını imha eden II. Sultan Murad Gazi hakkında, tarafsız olmadığı açıkça görülen bir Bizans vekayi-nâmecisi bile onu: *"Düşmanlarına karşı babasından daha mülayim davranır ve kin tutmazdı.* Allah bilir ki Murad halka karşı daima lüfutkâr bulunur ve fukaraya cömerd hareket ederdi. Bu lütufkârlığını yalnız kendi *ırkından ve dininden olanlara değil Hıristiyanlara da ibzâl* ederdi. Hıristiyanlarla yaptığı yeminli muahedelerin hükümlerine sadakat gösterirdi. Fakat Hıristiyanlar yeminlerini bozmuşlar; bu sebeple *Allahın yanılmaz hükmünden ve Murad'ın intikamından kurtulamamışlar* ve Cenâb-ı Hakkın gazabına uğramışlardı. Murad'ın hiddet ve şiddeti çok sürmezdi. Sulh isteyen mağlûpların taleplerini memnûniyetle kabul eder; sulh yapar; sulhu sever ve *harpten nefret ederdi"* ifadeleri ile güzel tasvir etmiştir[205]. Murad Gazi'nin Bursa'daki türbesinin üstündeki kubbesinde açıklık bırakarak toprağının ilâhî rahmet(yağmur)dan mahrum kalmaması düşüncesi de kayda şâyândır ve bir istisna teşkil eder.

Osmanlıların kurduğu sağlam hukuk nizâmı, adâlet, din hürriyeti ve hafif vergi sistemi yerli kavimlerin Türk hâkimiyetine geçmelerini kolaylaştırıyor ve İslâmiyetin de yayılmasına hizmet ediyordu. Bizans devrinde ecnebi limanlara sokulmayan Rumlar şimdi Türk tabiiyeti ve kıyâfeti sâyesinde ticarî imkânları da elde etmiş bulunuyorlardı. Bizanslıların Anadolu'dan Balkanlara naklettikleri Mani dini mensupları, **Pavlakiler** orada **Bogomil** adı altında devam ettiler. Bir kısmı Bulgaristan'dan da atılarak Bosna ve Adriyatik bölgelerinde yayılmışlardı. Bogomiller vaktiyle papaların haçlı seferlerine, kıralların zulümlerine uğradıklarından Türkleri kurtarıcı olarak karşılıyorlardı. Fâtih Sultan Mehmed 1463'de Bosna'ya girince *Bogomiller kıralarını bırakıp Türklere* iltihak etmişlerdi. Devamlı olarak ezilmekte olan bu zümre kolaylıkla Fâtihlerin dinine girmiş ve bir daha bu mezhebin adı ve mevcûdiyeti kalmıyarak toptan müslüman olmuşlardı. Bosna müslümanları

[205] Dukas, s. 139. Fâtih Venediklilere karşı Despot'un dâveti üzerine Mora'yı fethetti.

Türk idaresine ve İslâmiyete kavuşurken kendi ellerinden alınmış olan topraklar da, Türk idaresi sâyesinde, sâhip oluyorlardı. Samimî Müslüman olan Boşnak(Bosnalı)lar bu bölgede Osmanlı hâkimiyetinin de dayanağı olmuşlar ve bir çok devlet adamı yetiştirmişlerdir[206].

Osmanlılardan önce Bosna'da bir Müslüman cemaatin mevcudiyeti de kayda şâyân bir hâdisedir. Filhakika Türk ve Slav kavimlerinin kaynaştığı bu havalide Şarkî Avrupa'dan gelen bir İslâmiyet de nüfuz etmişti. Meşhur İslâm ansiklopedist âlimi Yakut, 1228'de, Halep'te Hanefî mezhebi üzerine tahsilde bulunan, *yüzleri ve saçları sarışın* bir Başkırt taifesine rastlamış; onlardan akıllı birisine memleketleri ve durumları hakkında bilgi sormuş ve: "**Memleketimiz İstanbul'un ötesinde,** Efrenç ümmetinden **Hungar** (Macar) denilen bir kavmin ülkesinde olup otuz köy halinde kıralın tebeası müslümanlarız. Macar kıralı, isyan ederiz endişesiyle, hisar yapmamıza müsâade etmez. Biz tamamiyle Hıristiyan memleketlerin ortasında bulunuyoruz. Şimalimizde Slavlar, cenubumuzda Frenklerin prensi ve İsa'nın vekili olan Roma papasının memleketleri, şarkımızda Rum memleketleri vardır ve Endülüs bizim garbımızdadır. Dilimiz Efrenç dilidir; onların kıyâfetindeyiz ve savaşta da hizmetlerinde bulunuruz" cevabını almıştır. Hıristiyanlar arasında nasıl Müslüman oldukları sualine karşı da: "Ecdâdımızdan işittiğimize göre *eski zamanda Bulgar* (İtil) *diyarından yedi müslüman gelerek aramızda yerleşmiş;* bize tatlı sözlerle hatalarımızı söylemiş; doğru yolu göstermiş ve Müslüman olmamıza sebep olmuşlardı. Biz buraya fıkıh tahsiline geldik. Memleketimize dönünce halk bize itibar edecek ve din işlerini idaremize verecektir. Memleketimiz ile Halep arasında bulunan İstanbul'un her iki tarafa mesafesi iki buçuk aylık yoldur" cevabını vermiştir[207]. Bu Müslüman cemaati bir asır daha yaşamış; fakat Macar kıralının cebri ile burada İslâmiyet artık kaybolmuştur. Macarlar arasında Kuman ve sair Türk kavimleri yanında Başgırt'ların bulunduğuna ve Müslüman olduğuna ve Efrenç dili konuştuklarına dair bu kayıt dikkate şâyân olduğu gibi Boşnakların Peçeneklerle münasebeti rivâyeti de hatırlatmağa lâyıktır.

Osmanlılardan önce bir İslâmlaşma hâdisesi de *Sarı-Saltuk*'un müridleri ile Rumeli'ye geçmesi, Dobruca'da İslâmiyeti yaymasıdır. Orada evliya olarak tanınan Sarı Saltuk'un hâtırasına İbn Batûta şâhid olmuş; Evliya Çelebi ve diğer Osmanlı eserlerinde de yaşamıştır. 662(1263)de Rumeli'ye geçen Sarı-Saltuk ile aynı zamanda Moğollara mağlûp olarak Bizans'a kaçan II. İzzeddin Keykâvus ve taifesi arasında da bir münasebet vardır. Keykâvus im-

[206] Arnold, *İntişâr-i İslâm tarihi*, s. 151-154.
[207] Yakut, *Mu'cem ul-buldan*, I, s. 323.

parator tarafından *mensupları* ile Rumeli'ye sürgün ve haps olunmuş; bazı beyleri ve oğlu İstanbul'da zorla Hıristiyan edilmişti. Dobruca'da yaşayan bu Müslüman Türk cemaati bilâhare Hıristiyan olmuştur ki **Gagauz**(Keykâvus)ların da aslında bu müslüman Türkler olduğu gözüküyor. Bunlardan bir kısmı da *Ece Halil* ile birlikte tekrar Gelibolu'dan geçerek Karası beyliğine dönmüşlerdir. Melik Konstantin adını alan Selçuk şehzâdesinin torunları da Yıldırım Bayezid'e iltihak ettiler. Osmanlılardan önce İbn Batûta Sarı-Saltuk'a aid pek çok kerâmetler olduğunu, fakat bunların *şeriata uygun bulunmadığını* söyler. Bütün Balkanlarda menâkıbı yayılan Sarı-Saltuk Osmanlı devrinde de kerâmetleri ile evliyadan sayılıyor; Müslümanlar gibi Hıristiyanlar da menkıbelerine inanıyorlardı. Türbesini ziyâret eden Kanunî Sultan Süleyman'ın **"Sarı-Saltuk evliyaullahtan mıdır"** sualine karşı Şeyhülislâm Ebu's-Suûd Efendi'nin fetvası **"riyâzetle kadîd olmuş bir keşiştir"** tarzında oldu[208]. Bu da maiyetinin Hıristiyanlığı kabulü ve Hıristiyanlarca tazim görmesiyle alâkalı olsa gerektir.

Osmanlılar Balkanlara Anadolu'dan muhacırlar götürür ve yörükleri sürgün ederken İslâmlaşma faaliyetleri de devam ediyordu. Bunlar arasında eskiden Balkanlara gelmiş Peçenek, Oğuz ve Kıpçak Türklerinin de bulunduğu muhakkaktır[209]. Böylece, Anadolu'dan farklı olarak, Balkanlarda Boşnaklar ve Arnavudlar gibi orada Şamanî veya Hıristiyanlaşmış Türkler de kitle hâlinde müslüman oluyordu. Sırplar, Macar ve Türk idareleri karşısında Katolik değil müslüman olmayı tercih ediyorlardı. Türkler ile Macarlar muharebe hâlinde iken Sırp kıralı Brankoviç Macar kıralı Hunyadi'ye "muzaffer olursanız bize ne yapacaksınız" sualini sorduğu zaman "*Katolik mezhebini kuracağız*" cevabını almıştı. Halbuki Osmanlı pâdişâhı ona "*Her mescid yanında bir kilise bulunacak; herkes dininde ve ibâdetinde serbest kalacaktır*" demişti. Bu sebepledir, ki bir çok şehirler Katolik kırallarını bırakıp Türk idaresine girmişlerdi. Semendere ve Bosna halklarının süratle müslüman olması bu sûretle olmuştur. Esasen Sırp beyleri de, imtiyazlarını muhafaza maksadiyle, kolaylıkla müslüman oluyorlardı[210]. Hıristiyan Sırplar da Osmanlı hâkimiyetine sadakatle bağlanmışlardı. Ankara muharebesinde Yıldırım'a sadakatini gösteren Sırplar mağlûbiyetten ve devletin buhrana düşmesinden sonra bile Osmanlılara bağlılıkta kusur etmemişlerdi. XVIII. asır

[208] P. Wittek, *Yazıcıoğlu Ali on the Christion Turks of the Dobruja*, BSOAS 1952 (XIV, 3), s. 639-668; F. Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 63; Tayyib Okiç, "Sarı Saltuk'a ait bir fetvâ", *İlahiyat Fakültesi dergisi*, I (1952), s. 48-58.

[209] Balkan adı da aslen Türkçe *olup dağ mânasına* gelmekte ve Hazar denizi'nin şarkındaki dağlara da Türkler Balkan veya Balhan adını vermekte idiler.

[210] Âşık Paşa-zâde, s. 152, 164; Arnold, *İntişâr-i İslâm tarihi*, s. 199.

Türk mütefekkiri Tatarcık Abdullah Efendi Osmanlıların başlangıçtan beri adâletleri sâyesinde Rûm-eli halklarının "kendilerinin hem-din ve hem-mezhepleri olan kıralların hadden efzûn zulümleri" sebebiyle Devlet-i Aliyye idaresine girdiklerini ve bu sebeple geniş fetihlerin az bir askerle vukubulduğunu belirtmekle bu tarihî inkişâfı tesbit etmişti[211]. Kitle halinde İslâmiyeti kabul eden yerlerden biri de Girit Adası idi. IX'uncu asır başlarında Müslümanların fethettiği ada halkının kahir ekseriyeti ihtidâ etmişti. Osmanlılar Girit'i XVII'nci asırda Venedikliler elinden aldıktan sonra, eski efendileri gibi halka zulüm yapmıyor; müsavi muamelede bulunuyorlardı. Bu sâyede fetihten az sonra ada halkının büyük bir kısmı müslüman olmuştu.

Osmanlıların kurduğu sağlam idare, adâlet ve din hürriyeti nizâmı Katolik papanın ve mutaassıp Habsburg imparatorluğunun zulmüne uğrayan Orta Avrupa Protestan ve başka mezhep mensuplarında Müslüman idaresine geçmek arzusunu doğurmuştu. XV'inci asır sonlarında Engizisyon zulmü ispanya'da Müslüman ve Yahudi bırakmamış; Yahudiler kitle hâlinde Osmanlı devletine sığınmışlardı. Rus kilisesinin ezdiği *Kazaklar* din hürriyetini Osmanlı idaresinde bulmuşlardı. Ortodokslara zulmeden Katolik Polonyalılar hakkında Antakya patriği olan Makarios: "*O imansızlar tarafından öldürülen binlerce insana*, kadın, kız ve erkeklere ağladık. Lehliler ortodoks adını dünyadan kaldırmak istiyorlar. *Allah Türklerin devletini ebedî eylesin!* Zira *Türkler vergi aldıktan sonra Hıristiyan ve Yahudilerin dinlerine dokunmazlar.* Polonyalılar Hıristiyanları *İsa'nın düşmanı Yahudilerin zulmüne* maruz bırakmışlardır". Bu sebeple din hürriyetine kavuşmak isteyen Hıristiyanlar Türk idaresine girmek hasretini çekiyorlardı. Bir çok Hıristiyan yazarlar Türklerin dindarlığı, ahlâkî üstünlüğü, hayır ve şefkat duyguları üzerinde medhedici yazılar yazarken kendi dinleri hakkında da şüpheleri başgösteriyordu. Nitekim *Türklerin dinleri çürük olsa* idi *hakikate yardımcı olan Allah* neden onlara bu kudret ve zaferleri vermektedir, sualleri sorulmağa başlanmış ve kendi günahları ve ahlâksızlıklarını tedib maksadiyle *Türkler Allahın kurbacı* sayılmıştır. Hıristiyan esirleri de kendi kendilerine "**eğer Allah dininden memnûn olsa idi seni bu hâle düşürmezdi**" diyorlardı. Bu esirlerin çoğu ya İslâmiyetin câzibesine kapılarak veya esaretten kurtulmak maksadiyle İsa'dan ve Hıristiyanlıktan ümit kesiyor; müslüman ve yerli olup artık vatanlarına dönmek lüzûmunu duymuyorlardı. Esasen Türkiye'de esirlerin İslâm Şeriatına göre efendileri aleyhinde kadı huzûrunda dâva açmak ve haklarını

[211] III. Selim devrinde "Nizâm-i devlet hakkında mutaleât", *TOEM.* VIII, s. 20.

korumak imkânları da vardı ve XVI'ncı asırda bu da Avrupa'da biliniyordu[212].

Türklerin İstanbul'dan sonra "**Kızıl-elma**"ları Haçlı seferlerinin kaynağı ve Hıristiyanlığın merkezi Roma papalığı (**Rim papa**) idi. Fâtih Sultan Mehmed Otrant'ı fethettirerek İtalya'ya ayak basmakla bu hedefe doğru ilerlemişti. Kanunî Sultan Süleyman devrinde bizzat kendi telâffuzu ile söylenen "**Kızıl-elma**" ile Beç (Viyana) ve Almanya hedef teşkil etmişti. Kanunî Katolik mukavemetinin mutaassıb Habsburg'lardan geldiğini biliyor; İspanya Habsburg kıralı II. Philippe'e karşı İngilizlerin dostluk ve yardım taleplerini memnûniyetle karşılıyordu. Habsburg'ların rakibi Fransa kırallığını kullanıyor ve Protestanların mücadelelerini ve Türk adâletini beklediklerini düşünüyordu. Onun Viyana muhasarası ve Şarlken'i bulmak ve ordusunu imha etmek için 1532'de giriştiği Alman seferi bu gayeyi gütmüş; fakat Safevî İran, Türk ordularının Avrupa'da serbest kalmasına engel olmuştur. Busbecq'in dediği gibi Osmanlılar İran'ı ilhak ederlerse artık Avrupa'nın istilâsı kolay olacaktır. Bununla beraber Osmanlılar da, aynı şekilde Hıristiyan dünyasının dinî ve siyasî parçalanmasından faydalanıyor ve buna göre bir siyâsetin takibini de ihmal etmiyorlardı.

Osmanlı imparatorluğu gayrî müslimlere karşı siyâsetinde ecdâddan miras aldığı adâlet ve şefkati, tabiatiyle Yahudi tebealarına da tatbik ediyor; onlara karşı Hıristiyan Bizans ve Avrupa'da sık sık görülen takip ve zulümlere elbette rastlanmıyordu. Fakat Yahudilerin sermayedar ve tabip olarak Saray ile münasebetleri, diğer kavimlere nazaran, onlara daha ileri bir mevki kazandırıyor; pâdişâhların himâyelerine mazhar olarak imparatorluk içerisinde tam bir emniyetle ticaret ediyorlardı. Bir yandan bu durum, öte yandan da Avrupa'da hüküm süren taassup ve İspanya'da **Engizisyon**'un Müslüman ve Yahudilere zulümleri bunların Türkiye'ye göç etmelerine sebep oluyordu. Hattâ Osmanlılar Endülüs müslümanlarını Şimalî Afrika'ya naklederken Yahudileri himâyeye ve memleketlerine nakle de çalışmışlar. Musevilerin Saray ile münasebetleri ve siyâsî tesirleri Hekîm Yakub ile başlar. Tabâbette mahareti ve geniş bilgisi ile Fâtih Sultan Mehmed'in itimâdına ve ihsanlarına nâil olan Yakub'dan sonra Yahudiler devlet işlerinde de tesir etmeğe başlamışlardır. Musevî hekimler Fâtih'den sonra Bayezid ve Yavuz zamanlarında da mevki ve itibarlarını muhafaza ediyorlardı[213]. Ortaçağda

[212] Arnold, s. 159-160, 173-178.

[213] Âşık Paşa-zâde, *Tarih*, s. 191-192; Kritovulos, *History of Mehmed the Quenqueror*, Princeton 1954, s. 172; U. Heyd, *Moses Hamon, Chief Jetvish Physician to Sultan Süleyman*, Oriens, XIV

Süryâniler gibi Osmanlılar'da da Yahudilerin tabâbette mahir olup Saray'da çok kullanıldığı gözüküyor.

İspanya Yahudilerinin Türkiye'ye kabullerinden sonra ve husûsiyle Kanunî Sultan Süleyman devrinde Sarayda ve hastahanelerde müslüman tabipler yanında bulunan Yahudiler bankacılık ve sermâye yolu ile de nüfuzlarını artırıyor bazen de siyâsete tesir ediyorlardı. Filhakika Portekiz **Maran**(Hıristiyan gözüken gizli Yahudiler, dönmeler)larmın ilticaları iktisadî ve siyasî tesiri kuvvetlendirmişti. Venedik'de sığınma ve yerleşme hakkı bulamayan Maranlar Osmanlı devletince kabul edilince artık Hıristiyan adlarını bırakarak Musevî hüviyetlerini açığa vurmakta bir mahzur görmediler. Bunlar arasında Yasef Nasi ve kayın-anası İstanbul'da ticâret ve bankacılıkta, müesseseleri ile, büyük bir şöhret kazandılar. Yasef Nasi zekâsı ve Avrupa siyâseti üzerindeki geniş bilgisi ile de Kanunî'nin dikkatini çekmiş, sempatisini kazanmış ve kendine "**Frenk Beyi**" unvanını vermişti. Kanunî'nin Avrupa siyâseti de şüphesiz bu alâkaya tesir etmiş ve herhalde ondan faydalanmak istemişti. Bu münasebetledir ki, Yasef Nasi İtalya'da ölümden kurtulup hapishanelerde kalan Maranları hürriyete kavuşturmak ve Türkiye'ye getirtmek için Pâdişâhı teşebbüse geçirmeğe muvaffak oldu.

Gerçekten Kanunî Süleyman Papa'ya gönderdiği bir fermanla Yahudilerin serbest bırakılmasını ve Türkiye'ye iadelerini istedi. Bununla beraber sâdece Osmanlı Maranları kurtarıldı. Nasi'nin Pâdişâh ile yakın münasebetleri Fransa ve Venedik konsoloslarını endişeye düşürdü. Kanunî Fransa hükümetinin Nasi'ye büyük bir meblâğ tutan borcunu ödemesini istediği gibi ona Taberiye gölü civarında da büyük bir arazi verdi. Nasi II. Selîm'e, Kütahya'da şehzâde iken, altun mücevherat vererek dostluğunu kazanmış ve onun padişahlığı zamanında nüfuzu daha ziyâde artmıştı. Yahudiler Venediklilere düşman olduğu için Nasi Kıbrıs'ın fethi için pâdişâhı daimî teşvik ediyordu. Sultan Selîm, Naksos (Nakşe) ve civar adaları, yıllık 40.000 altun mukabilinde, Nasi'ye verdi. Borcunu ödemeyen Fransızlardan alacağını tahsil maksadı ile Osmanlı limanlarına gelen gemilerine el-koymak için de pâdişâh'dan bir ferman elde etti. Sokullu Mehmed Paşa Nasi'nin daha fazla nüfuzuna mâni olduğu gibi III. Murad'm dostluğunu da tesirsiz bıraktı. Nasi lehinde sâdır olan bir takım fermanlar bize kadar gelmiştir[214]. Musevilerin tabip, sermayedar ve bankacı olarak Saray'da kazandıkları mevki üzerinde Osmanlıların Avrupa siyâseti de rol oynamıştır. Filhakika Museviler Avrupa'da husûsiyle İspanya ve İtalya'da gördükleri zulüm dolayısı ile Osmanlı-

(1963), s. 152-170. I. Sultan Ahmed zamanında kapıkulu teşkilâtında 21 hasse tabibe mukabil 41 Yahudi tabib bulunduğunu Aynî Ali yazar (*Kavânin-i Âl-i Osman*, s. 94).

[214] Bu fermanlar için *Tarih-i Osmani Encümeni Mec.* III, s. 982-993; 1158-1160; 1444-1457.

lar ile birlikte hareket ediyor; Türklerin daima himâyelerini gördüklerini ve şimdi de iltica edip bir çok haklara sahip oldukları Osmanlı imparatorluğunun zaferlerini de kendi menfaatlerine ve intikam duygularına uygun buluyorlardı. Avrupa'da *mevcud dinî taassuba rağmen yine* de birçok Hıristiyan memleketinde iktisadî ve siyasî nüfuzları dolayısı ile Osmanlılar için ihmâli câiz olmayan bir unsur teşkil ediyorlardı.

Yahudilerin bu yüksek mevki ve nüfuzlarına karşı bir memnûniyetsizliğin uyandığı da gözüküyor. Fâtih'in ölümü üzerine Yeniçerilerin Yahudi mallarına bir tecâvüzü görülmüş; fakat Sultan Bayezid bunu derhal önlemiştir. Âşık Paşa-zâde Hekim Yakub'un Fâtih üzerinde nüfuzunun müslüman ve vezîr olmasından sonra çok daha arttığını **"Cemi' vilâyât-ı Osman'da işidilmedik ve görülmedik bid'atleri ol gösterdi. Hem zamân-ı evvelde Yahûdiler taifesine pâdişâhın mesâlihin vermezlerdi, kim bunlar müfsid taifeler, derlerdi. Hekim Yakub, kim vezîr oldu ne kadar Yahûdinin acı ve devletsizi varsa pâdişâhın işine karıştılar ve hem âmiller** (valiler) **ol gelmeyince** asılmadılar" ifadesiyle bir Yahudi aleyhdarlığının belirdiğini gösterir. Hattâ bu tarihçi sefer esnasında hastalanınca *tabiplerin kusur işlediklerini, verdikleri* şerbet(ilâç)in **"ciğerini doğradığını"** ve pâdişâhın **"niçin bana kıydı tabipler"** dediğini ifâde eder, ki bununla Yakub Paşa aleyhinde bir şüphe belirtilmiştir. Lâkin Taş-köprülü-zâde bu dedi-koduyu Vezîrazam Karamanî Mehmed Paşa'nın Hekim Yakub Paşa'yı kıskanmasiyle alâkalı görür. Nitekim Karamanî Mehmed Paşa tabib Lârî'yi Fâtih'in tedâvisine göndermiş; o da tedâvinin hatalı olduğunu söylemiş ve bu sûretle çıkan dedi-kodunun bir sui kasd ile alâkalı bulunmadığını belirtmiş demektir[215]. Bu istisnaî rivâyet dışında Osmanlı imparatorluğunda, diğer yabancı kavim ve din mensupları gibi, bir Yahudi aleyhdarlığı bahis mevzuu olmamış; Türk hâkimiyetinin âdil, himâyeci ve âhenkli hüviyeti devam etmiştir. Tarihte hemen her memlekette zulüm gören Yahudiler Türklerin Orta ve Yeniçağlar'da, Orta-asya, Yakın-şark ve Osmanlı imparatorluğunda kendilerini himâyelerini biliyor ve bunu belirtiyorlardı. Lâkin medeniyet ve ticaret garba *intikal ettiği için*, Hıristiyan taassubuna rağmen, onlar yine Avrupa'da kalmağa, oraya dönmeğe ve din değiştirmiş olarak garp milletleri arasında yaşamağa çalışmışlar; hürriyet ve laikliğin gelişmesine uğraşmışlar ve bu maksatla da gizli cemiyetlerin teşekkülü ve faaliyetlerinde de rol oynamışlardır. Vaktiyle garpte bazı Yahudilerin Türkler lehinde bulunduklarına da rastlanmıştır, ki bu da bu tarihî hâtıra ile alâkalı idi ve Hıristiyan taassubuna karşı ruhî bir tepki teşkil ediyordu.

[215] Âşık Paşa-zâde, 192, 219-220; *Şakayık*, trc. Mecdi Efendi, s. 237.

VI. Bölüm
Osmanlı Azametinin Duraklaması

1. Duraklama Devrinde Millî Hayatiyet

"Bu devlet-i Âl-i Osman öyle bir devlet-i azimedir, ki bütün din ve devlet düşmanları yekdil olup hücum etseler bi-emrillah cümlesine cevap vermek âsândur."

(Koçi Bey)

Osmanlı Türkleri en kudretli zamanlarında, XVI'ncı asır sonlarında bile; Avrupa'nın artık ilerlemekte, deniz keşifleri ve Okyanuslara yayılmaları dolayısiyle, Türk-İslâm dünyası için teşkil ettikleri siyasî ve iktisadî tehlikeleri ve sarılmakta olduklarını anlamışlardı. Fakat ancak XVII'nci asırdadır, ki askerî, idarî ve ilmî müesseselerde bir inhitat başlamış ve bu da derhal kavranılmıştır. Bununla beraber bu duraklama ve aksaklıkların tamiri ile Türk-İslâm medeniyetinin üstünlüğünü muhafaza edeceğine ve zaten henüz kudretini muhafaza eden imparatorluğun da bu sâyede, eski satvet ve hayatiyetini kazanacağına inanıyorlardı. Esasen bu asırda mağlûbiyetler yanında zaferler de elde ediliyor; Osmanlı ordusu ve cemiyet nizâmı yine de kuvvetini gösteriyordu. Avrupa'da başlayan terakkiler henüz ehemmiyetli gözükmüyor; bu sebeple ıslahat ümitlerinin yerinde olduğuna ve medenî üstünlüğün devamına delil sayılıyordu. Kanunî devrinde Türkiye'ye gelen Avusturya sefiri Busbecq: "*Türkler kadar hiç bir millet gördüğü faydalı icadları benimsemekte ve kullanmakta*" kabiliyet gösteremediğini söylerken bilhassa Türk ateşli silâhları ve topçuluğunun kudretini kastediyordu. Fakat yine o, mukaddes kitaplara hürmet dolayısiyle, *Türklerin matbaayı alamadıklarına* da dikkati çeker. Peçevî, matbaanın, 1440'da, Gutenberg tarafından îcâdını ve faydalarını yazarsa da bunun Türkiye'ye nakli lüzumu üzerinde durmamıştır[1].

[1] *Türk Mektupları*, s. 73; Peçevî I, 106.

Türkler, XVI'ncı asırda Akdeniz'de askerî hâkimiyeti elde etmekle beraber, denizcilik tekniği ve ticâretinde Avrupalıların kendilerinden daha mahir ve ileri olduklarını biliyor ve onlardan faydalanıyorlardı. Araplar Akdeniz hâkimiyetini Frenklere terk ettikten bir kaç asır sonra *Türkler önce Bizans, bilâhare de İtalyan gemiciliğini taklit ederek* ilerlemiş ve Akdeniz'e hâkim olmuşlardı. Fakat bu hâkimiyet bir asır sürmediği gibi Okyanuslarda mücâdele de kaybedilmiştir. Nitekim devlet ve fikir adamları Yavuz ve Kanunî devrinde bile Avrupalıların denizcilikte daha ileride olduklarını itiraf ediyor ve onların tekniğinden faydalanıyorlardı. Gerçekten XVI'ncı asrın meşhur Türk denizcisi Pîrî Reis **Kitâb-ı Bahriye**'sinde Avrupalıların "**denizcilik ilminde çok yazıp çok okuduklarını ve bu ilmi de şarktan almış**" bulunduklarını söyler. Fakat o bu *iktibasların İslâm medeniyetinden* yapıldığını bilmeksizin bu istifâdeyi büyük İskender'e kadar çıkan bir efsâneye bağlar[2]. Nitekim Müslümanların dünyanın yuvarlaklığına dair coğrafî bilgileri Avrupa'ya intikal etmese idi, Cr. Colomb Hindistan'a garpten dolaşarak varmayı düşünemez ve Amerika'yı keşfedemezdi. Pîrî Reis bu eserinde *Avrupalıların Okyanusların* fethine giriştiklerini, *Amerika'yı keşfettiklerini* ve onların *haritalarından faydalandığını* kaydeder ve gördüğü sâhiller, limanlar ve deniz ahvâli hakkında geniş bilgiler verir. Böylece Avrupa denizciliği nasıl İslâm âlemine dayanmış idiyse Osmanlı denizciliği de öylece Avrupa tekniğini takip etmiştir. Bu kültür mübadelelerinin izleri de Garp ve Türk dillerinde zamanımıza kadar yaşamıştır. Filhakika Avrupalıların donanma kumandanına verdikleri **amiral** adı Arapça **emîr ul-mâ** (deniz emîri, Selçuklularda **emîr us-sevâhil**) ve **Arsenal** Arapça **dâr us-sina'a**(arsenal, tersane)den geldiği gibi Türkçe bir çok denizcilik istilâhları yanında **kaptan** (kaptan paşa) kelimesi de İtalyacadan Türkçeye geçmiştir. Bununla beraber Osmanlılar büyük Türk denizcilerini çok defa "**Reis**" adı ile adlandırıyorlardı[3].

Türklerin Avrupa'da yükselmekte olan medeniyetten faydalanmaları mahdut teknik ve askerî sahalara inhisar ediyor; orada gelişmekte olan ilim ve fikir hareketleri dışında kalıyorlardı. Peçevî tarihinde Türk-Avrupa münasebetleri hakkında Avrupa kaynaklarından faydalanmış ve Kâtip Çelebi, XVII'nci asırda, Avrupa ilminden daha geniş bir ölçüde istifade etmiş ise de bu da daha ziyâde coğrafî bilgilerin tercümesine dayanır. Türk âlimi, İslâ-

[2] *Kitâb-i Bahriye*, s. 82:

Geldik Efrenç ilmine ey ser-firâz,
Söyleyelüm likin olmasun dirâz.
Cümle derya ilmini Efrenç ey yâr,
Hem yazarlar hem okurlar her ne var.

[3] Bu husus için bak. *Selçuklular tarihi*, s. 330-332.

mın dünyanın yuvarlaklığına dair ilmine dayandıktan ve "**merkez-i âlemde cezb veya def tarikiyle karar eden kürre-i zeminin**" şeklini belirttikten sonra Avrupalıların **Atlas Major**'undan **Cihân-nümâ**'ya naklettiği malûmatı ve dünyanın yuvarlaklığının da artık "**bürhanla ispat**" olunduğunu söyliyerek devrin bilgilerini İslâm coğrafya ilmine ilâve eder[4]. Osmanlılar bu mahdut bilgiler ötesinde hem Avrupa ilmini bilmiyor ve hem de buna ehemmiyet vermiyor. Zira İslâm ve Hıristiyan dünyaları arasında asırlarca mevcûd bulunan *demir-perde* Osmanlılar zamanında fazla aralık vermemiş; husûsiyle Türkler ticarî ve kültürel münasebetlerin dışında kalarak Avrupa'yı sıkı bir şekilde tanıma ve öğrenme imkânlarına sahip olamamışlardı. Nitekim, ilk asırlarda, Avrupalılar da daha kalın bir perde ile, İslâm dünyası ve medeniyeti dışında kalmışlar ve ancak Haçlı seferleri sâyesinde ticarî ve kültürel münasebetleri arttırarak İslâm medeniyetinden faydalanma imkânlarını bulmuşlardı. O devirde İslâm medeniyetinin yüksekliği ve Avrupa'nın tam bir karanlık ve cehalet içinde bulunması Frenklerin kolaylıkla gözlerini açmaya sebep olmuştu. Halbuki Osmanlılar, XVII'nci asırda bile, ilmî keşiflere rağmen, henüz medeniyetçe Avrupalılara üstün bulunuyorlardı. İnhitata uğrayan ve bozulan bazı müesseselerin ıslahı sâyesinde de ideal sayılan Kanunî devrinin diriltilebileceğine ve üstünlüğünden şüphe etmedikleri medeniyetleri için bir endişe olmadığına inanıyorlardı.

Filhakika islâhata dair meşhûr risâleyi yazan Koçi Bey IV. Murad'a (1623-1640) büyük cedlerinin husûsiyle Kanunî Sultan Süleyman'ın cihâd ve devlet işleriyle bizzat meşgûl bulunduklarını, hikmet ve ilim adamlarının akıllı ve âlim kimseler olduğunu, İslâm (Osmanlı) ülkelerinin emniyet ve asayiş içinde yaşadığını anlattıktan sonra başlıca inhitat belirtileri olarak da, eski devir nizâmının bozulmasını, askerî (Yeniçeri), idarî ve ilmî müesseselerin kudretlerini kaybetmesini, devletin içte ve dışta sarsıntılara uğramasını, Acem şâhının "*din rehberimiz İmam-ı âzam Ebû Hanife'nin mezarına hiyânet*" işlemesini ve zuhûr eden **Celâlî** eşkıyasiyle bazı vilâyetlerin harap olmasını zikreder. Bununla beraber Koçi Bey yine de: "**Devlet-i Âl-i Osman öyle bir devlet-i azâmedir ki, etraf ve cevânipte olan din ve devlet düşmanları yekdil (birlik) olup her taraftan hücûm etseler bi-emrillah cümlesine cevap vermek âsândur**" hükmü ile Osmanlı kudret ve medeniyetine ne derece inanıldığını meydana kor. Nitekim IV. Murad, Yavuz Sultan Selim'i andı-

[4] Kâtib Çelebi, *Tuhfet ül-Kibâr*, İstanbul 1329, s. 3. Müellif burada Avrupa ile Asya'nın hududunun Azak denizi ve Don (Ton) nehrinden şimal denizine çekilen bir çizgi olduğunu kaydeder. Müellif küffâr memleketleri için *Atlas Major* ve *Atlas Minör* adlı eserleri Fransız papazı ve muhtedisi olan Şeyh Mehmed Ef. ye tercüme ettirmiş ve sonuncusu "*Levâmi ün-Nûr*" adını almış; "*Frengi Tarih*" ve *Konstantiniyye tarihi* adlı eserleri de tercüme ettirerek kitaplarına geçirmiştir (*Mizân ül-hak*, s. 136).

ran bir kudret göstererek İran ve Bağdad seferleriyle ve daha sonra da Girit'in fethiyle Osmanlı satvetinin XVII'nci asırda devam ettiği görülmüş ve Avrupa'da da bazı mühim fetihler yapılmıştı. Koçi Bey'e göre XVII. asırda başgösteren askerî, idarî ve ilmî bozuklukları îzâh ederken Kanunî Sultan Süleyman'ın **Dîvân** toplantılarına çıkmamakla sâde askerleri değil beylerbeyileri de tanımaması, İbrahim Paşa'yı derhal vezîr-i a'zam yapması, kızı Mihrimâh Sultan ile evlendirip vezîr-i a'zamlığa getirdiği Rüstem Paşa'yı temlik ettiği pek çok köyle bir hükümdar gibi zengin etmesi, servetle birlikte zînet ve şöhretin artması devrine kadar sirâyet eden hastalıkların ilk illetleri olup onun bu görüşleri zamanımız mütefekkirlerine de tesir etmiştir[5].

Osmanlı hânedanına şükranları ve Allah yolunda hizmet kaygısı ile hareket eden aynı devre mensup başka bir müellif de "**hiç bir veçhile murâd ve talepte**" bulunmamak maksadiyle ismini kaydetmediğini söyleyerek ıslahata dair bir eser yazmıştır. O da III. Murad'm ölümüne (1595) değin devlet erkânı ve hâkimlerin Şeriata ve Osmanlı kanunlarına uygun bulunup Pâdişâhların himâyesi sâyesinde: "*yedi iklim nizâm ve intizâmda, halk da refah ve saadet içinde*" olduğu halde bu pâdişâhtan sonra başlayan bozukluklar ve aksaklıklar hakkında hemen Koçi Beyin tenkîd ve şikâyetlerini tekrarlar, ismi meçhul müellif iki cephede ve aynı zamanda uzun süren Avrupa ve İran sefer ve harplerinin beyhûde olduğunu, devletin büyük zararlara uğradığını ve bu savaşlar dolayısiyle Anadolu'da **Celâlî**'lerin zuhûr edip halkın perişan bir hâle geldiğini anlatır. O, rüşvetin ehliyetsiz kimseleri yüksek mevkilere çıkardığını ve adâletin bozulduğunu da izah ederken görüşlerini Osmanlı tarihine aid güzel fıkralarla teyid eder. Nihayet Pâdişâha, atalarının vezirleri gibi, **Kanûn-ı Âl-i Osman**'ı icraya kadir, dindar, hak ve adâlet sâhibi bir vezirin tâyinini ve bu vasıflarda insanların mevcûd olduğunu bildirerek rüşvet üzerinde çok durur[6]:

Verdi Dîvân ehli rişvetle cihâna ihtilâl,
Pâdişâhım oldu vallah memleketin pâymal.
Âşikâre bey' ederler kalpazanlar mansıbı
Nice koymasun Celâli nice olmasun kıtal.
Birbirine mûy-i çengi-veş karıştı cümle halk,
Emrini tutmak bular şimden gerü emr-i muhal.

Halbuki XVI'ncı asırda Avrupalı elçiler ve Türk mütefekkirleri Osmanlı kudret ve azametinin başlıca sebeplerinden biri olarak iltimas ve rüşvetin

[5] Koçi Bey, *Risâle*, İstanbul 1277, s. 17, 34-35. Koçi Bey'in Kanunî'ye aid son tenkîdleri teferruata aid olup bazılarında haklı bulunmakla beraber kendi devrine göre düşünülmüştür.

[6] *Kitâb-i Mustatâb* adını taşıyan bu müellifi meçhul eserin tarihi de kaydedilmemiştir. Lâkin IV. Murad'ın İran'a karşı zaferinden bahsetmesi bunun da aynı zamanda yazıldığına delâlet eder.

mevcûd bulunmadığım, devlete aid mevkilerin herkesin liyâkat, fazilet ve çalışmalarına göre verildiğini ısrarla belirtiyorlardı. Osmanlı tarihçisi Âli, XVI'ncı asır sonlarında, başka hükümdarlar hîle ile hüküm sürdükleri için *devletleri az zamanda inkıraz* bulduğunu, halbuki Osmanlılardan hiç bir pâdişâh bu yola düşmediği, daima cihâdla meşgûl olup *İslâm devletlerine tecâvüz etmedikleri*, Karaman oğulları ve başkalarının memleketleri de ahidlerini bozdukları ve Müslümanlara zulüm yaptıkları için ülkelerinin alındığım, bu sebeple Osmanlı devletinin istikrarlı ve gittikçe kuvvetli olduğunu söyledikten sonra **nizâm** hakkında fikirlerini belirtir. Ona göre Fâtih Sultan Mehmed, veziri Mahmud Paşa ile, devlet işlerini tanzim ederken zamanına kadar mevcûd olmayan bir kanun ile her şeyi nizâma koydu. Fâtih bu kanuna bağlı kaldıktan sonra devletimizin zevâline ihtimal olup olmadığını sormuş; vezir ona evlâdınızdan bir pâdişâh gelip "**kanun nedir; ben ittim kanun oldu**" der ve kul taifesi içine ecnebi karışırsa o zaman tehlikenin mevcûd bulunduğunu ifade eder. Nitekim Âli "**Yeniçeri ocağından kudretli**" bir müessese olmadığı halde 1583 (991) yılında **ocağa yabancı** alındıktan ve kalem ehli arasında *rüşvet başladıktan* sonra, Allah korusun, mülk ve devletin zevâlinden endişe edileceğini belirtir[7]. Yavuz Sultan Selim de, yukarıda kaydettiğimiz üzere, devletin kudreti ve azameti gururunu duyarken onun zevâli endişelerini de taşımış; veziri Pîri Paşa böyle bir tehlikenin ancak akılsız vezirlerin tâyini, *rüşvet kapılarının açılarak* makamların ehliyetsiz kimselerin eline düşmesi ve *kadınların devlet işlerine müdâhalesi, Osmanlı nizâm ve kanunlarının* bozulması sûretiyle vârid olduğunu söylemiş; Pâdişâh da evlâdlarının ve devletin böyle bir âkibetten korunmasını Allah'tan niyaz etmiştir. Gerçekten Osmanlılar için kanun, nizâm her şeyin üstünde tutulmuş; liyâkat, ahlâk ve iman sahiplerinin hâkim olmasiyle devlet kudretinin devamı düşüncesi başta gelmiş ve bu sebeple de iltimas ve rüşvet her felâketin başı sayılmıştır.

Osmanlı mütefekkirleri ilmî inhitatı da kanun ve nizâmların bozulması ile alâkalı buluyorlardı. Filhakika Koçi Bey Sultan Murad'a, cedleriniz zamanında, âlimler arasında câri kanuna göre ilim ve ve fazileti en yüksek olanların Müfti ve Şeyhülislâm, ondan sonra da Rum-eli ve Anadolu kazaskeri olup bunların *Pâdişâh-i âlem-penâh* hazretlerine nasihatten geri kalmadıklarını, Müfti Ebû's-Suûd Efendi'nin ömrü boyunca azledilmediğini, müderris, kadı, âlim ve dindar kimselerin yüksek bir itibara sahip bulunarak din ve devlete istikamet verdiklerini ve Pâdişâh huzûrunda hakikati söylemekten sakınmadıklarını bildirir. Yine o, Hülefâ-i Râşidîn'den sonra, eski

[7] Âli, *Fusûl-i hall u akd*, Son Osmanlı faslı.

hânedanlardan hiç birinin Osmanlı hânedanı kadar cevheri temiz, mezhep ve yolları yüce pâdişâhlar yetiştirmediğini, bu pâdişâhların daima gaza ve cihad yapıp hiç bir hânedana bu kadar fetihler nasip olmadığım, bu ilâhî lütufların da İslâmiyete ve âlimlere gösterilen emsalsiz hürmet sâyesinde husûle geldiğini söyler. İslâm mütefekkirleri de Selçuklular hakkında aynı düşünceleri belirtiyorlardı. **Kitâb-i Mustatâb** sahibi de III. Murad'ın ölümünden (1595) sonra ilmiye sınıfında nizâmın bozulduğunu, liyâkatsiz kimselerin ilim ve kaza makamlarım işgal ettiğini belirtir. Bununla beraber o Sun'ullah Efendi Şeyhülislâmlıktan ve bazı âlimler de kazaskerlikten azl edildiği hâlde yine de din ve devlet uğrunda müsamahada bulunmadıklarını ve doğruyu söylemekten çekinmediklerini söyler. Koçi Bey "**Hâlen tarik-i ilm fevkalhad mutagayyir olmuş ve aralarında câri olan kanûn-ı kadîm tenezzül etmiştir**" diyerek ilim ve adâlet sahasında husûle gelen inhitatı meydana koymuştur.

Devrin büyük âlimi Kâtib Çelebi (1609-1658) **Dustûr ul-amel** adlı risâlesinde hemen aynı meseleler üzerinde durmuş; **Mizân ul-hak** adlı eserinde ilmî inhitat ile meşgul olmuştur. Ona göre Kanunî Sultan Süleyman devrine kadar "*hikmet* (müsbet ilimler) ile *Şeriat ilimlerini cem'eyleyen muhakkikler iştihârda idi*. Fâtih Sultan Mehmed Han **Medâris-i Semâniye** bina edip kanun üzere şugl oluna" deyü vakfiyesinde kayıt, **Hâşiye-i tecrîd** ve **Şerh-i mevâkıf** derslerini tayin eylemişti. Sonra gelenler "*bu dersler felsefiyattır deyü kaldırıp* **Hidâye** ve **Ekmel** dersleri okumağı makul gördü. Yalnız ana iktisâr nâ ma'kul olmakla ne **felsefiyât**, ne **Hidâye** ve **Ekmel** kaldı. Bununla Rumda ilim pazarına kesâd gelip ehli inkıraza" yaklaşmıştır[8]. Filhakika Kâtib Çelebi din ilimleri ile müsbet ilimleri birlikte tahsil etmişti. O bunlar arasında bir âhenk kurulması zarûretini müdafaa ederken Osmanlı yükseliş devrini örnek almakta da haklı idi. Devrin bütün ilim, fikir ve sanat adamlarını etrafında toplayan Fâtih Sultan Mehmed din ile felsefe arasında devam eden ezelî münakaşaları ilmî bir esasa bağlamak ve bu mevzuda Gazalî ile İbn Rüşd arasındaki ihtilâfı halletmek istiyordu. Bu maksatla hikmet sahasında da eser yazan Hoca-zâdenin reisliğinde bir heyet teşkil etmiş ve bu sûretle mezkûr iki filozofa aid **Tehâfüt**'lerden üçüncüsünü yazdırmıştır. Bununla beraber bilhassa o devir için bu çetin mesele yine de halledilememiş; felsefe ile din arasındaki nizâ devam etmiştir. Ali Kuşçu riyâziye ve astronomide, Mîrim Çelebi de usturlaplar sahasında İslâm medeniyetinin son temsilcileri olarak Osmanlı ilmine hizmet etmişlerdi. İstanbul'da ilk rasad-hâne Tokatlı Lütfi tarafından Tophane üzerinde inşa edilmiş olup yeni rasad âletleri ve

[8] *Mizân ül-hak*, İstanbul 1280, s. 8-9.

kürreler ile teçhiz edilmiş; fakat Tokatlı Lütfi'nin, II. Bayezid devrinde, 1494'de idam edilmesi bu ilmî faaliyeti durdurmuştur. Bu idamın Pâdişâhın dindarlığı veya taassubu ile ilgili bulunduğuna dair bazı zan ve iddiaların bir esası olmadığı ve bu hâdisenin bu âlimin sadece şahsî kusurları ve düşmanlarının gayretleri neticesi bulunduğu anlaşılmıştır[9]. Fâtih Sultan Mehmed büyük medresede şer'î ve aklî ilimlerin okutulmasını şart koştuğu gibi camiin yanındaki **Dâr-uş Şifâ**(hastahane)sı da tabipleri, cerrahı, göz hekimi, eczacısı, hastaları tedâvi usûlleri, müstahdemleri, talebeleri ile devrin yüksek bir irfan müessesesi idi. Müslüman-Hıristiyan fark gözetilmemesi ile de dikkati çekiyordu, ki Selçuklular devrinde de böyle idi[10]. Süleymaniye medreselerinde riyâziye ve tıp öğretimi yapılıyordu. Evliya Çelebi'nin Edirne'de II. Bayezid'e aid Şifâhânenin sinir ve ruh hastalıklarını musiki ile tedâvi ettiğine dair ifadesi de kayda şâyândır[11].

Osmanlılarda, siyasî yükselişle muvazi olarak, idare, hukuk, edebiyat, mimarî, musiki ve diğer güzel sanatlarda görülen ilerlemeler yanında müsbet ilimlerde de kaydedilen bu seviye, şikâyetlere uygun bir şekilde XVII'nci asırda artık bir inhitata uğramıştı. Bununla beraber Osmanlı yükselişi de sukut eden İslâm medeniyetinin umûmî çerçevesi içinde olup onun kaderine bağlı idi. Zira İslâm medeniyeti çoktan yaratıcı kudretini kaybetmiş; bu sebeple de bu medeniyet artık Fârâbî, Râzî, Bîrûnî, İbn Sîna, Gazalî, İbn Rüşd ve İbn Haldun gibi büyük âlim ve filozoflar yetiştirememiş ve Müslüman dünyası bir daha bu seviyede insanların yetişeceği ümidini de kaybetmişti. Esasen İslâm medeniyeti, Moğol istilâsı ile tarihte bir misli görülmeyen müthiş tahrip ve kıtallere uğradıktan sonra da kısırlığa ve sukuta mahkûm olduğu anlaşılmıştı. Nitekim çağdaş Müslüman mütefekkirleri bu istilâdan sonra "*kıyâmete kadar nesiller çoğalsa yapılan tahribat ve kıtallerin onda bir nisbetinde tamir edilemiyeceği, bu duruma aid haberlerin harâbeler ve insan bakiyeleri ile yazıldığını*" söylerken asla mübalâğa etmemişlerdi. Zira İslâm medeniyeti merkezleri ve büyük şehirler, asırlarca, harap kalmıştı; riyâziye ve astronomi müstesna bütün ilimlerde inhitat devam etmiştir.[12]

İslâm dünyası bu duruma düşerken, Haçlı seferlerinden sonra ticarî ve kültürel münasebetler sâyesinde İslâm medeniyetini iktibasa devam eden Avrupa, bir kaç asır zarfında, muntazam medenî hamlelerini yapmış; önce

[9] Bak. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde ilim*, İstanbul 1943, s. 46.
[10] *Fâtih Vakfiyesi*, s. 15-17;
[11] Osmanlılarda tıb için A. Adıvar'ın eseri, s. 46-54; Selçuklu devri için de *Selçuklular tarihi*, s. 250-254.
[12] İslâm medeniyetinin inhitatı için bak. *Selçuklular tarihi*, s. 360-387.

Akdeniz'de sonra da Okyanuslarda ticârete hâkim olarak servet kaynaklarını elde etmiş ve İslâm dünyasının iktisadî sukutuna da sebep olmuştur. Osmanlı müellifleri, XVII'nci asırda, kendi inhitatlarını görmekle beraber, bunun ârizî olduğuna ve müesseselerin ıslahı sâyesinde imparatorluğun tekrar eski kudret ve hayatiyetini kazanacağına inanıyor; fakat İslâm medeniyetinin umumî inhitatı içerisinde ve onun kaderine bağlı bulunduklarını düşünemiyorlardı. Gariptir, ki devrimizde bile ne İslâm medeniyetinin inhitatı ve ne de Osmanlıların onun çerçevesinde mütalâa edilmesi lüzumu kavranılamamıştır. Türk devlet ve fikir adamları; diğer müslüman milletlerin tam bir uykuya daldıkları bir zamanda, tek başlarına İslâm ve Osmanlı üstünlüğünü muhafaza edebileceklerine inanırken karşılarında yeni bir Avrupa medeniyetinin hızla yükselişini de takip edemiyor; sâdace bu medeniyete aid bazı teknik ilerlemeleri iktibası kâfi görüyor; kendi inhitat devirlerinde Avrupa medeniyetine hareket veren Kepler, Galile, Descartes, Newton gibi büyük insanları ve onların fikirlerini tanımıyor veya biraz tamsa bile bunlara ehemmiyet vermiyorlardı. Bununla beraber bu davranış Türklere mahsus olmayıp Eski Yunan, klâsik İslâm ve bugün de Avrupa medeniyetine mensup mütefekkirler de hiç bir zaman inhitatlarına kendi medeniyetleri dışında bir çâre aramayı düşünmemişlerdi.

Bu münasebetle Osmanlılara aid bir ruhî davranış dikkati çekmektedir. Gerçekten diğer medeniyet mensupları arasında, inhitat karşısında, medeniyetlerinin tehlikeli bir akıbete doğru ilerlediği ve bu sûretle de dünyanın sonu geldiği kanaati yerleştiği hâlde Osmanlı mütefekkirleri hiç bir zaman böyle bir ümidsizliğe sapmamış; yine İslâm medeniyetinin üstünlüğünden ve Osmanlı imparatorluğunun hayatiyetinden emîn bulunmuşlardı. Hattâ Osmanlı tarihçileri, her uzviyet gibi, *devletlerin de doğuş, yükseliş ve çöküş* (ihtiyarlık) devrelerini geçirmeğe mahkûm bulunduğuna dair İbn Haldun'un nazariyesine bağlı bulundukları hâlde Osmanlı imparatorluğunun kudret ve medeniyetine öyle inanmışlardı, ki nazariyenin burada bir istisna teşkil ettiğinden ve onun bir "**Devlet-i ebed müddet**" olduğundan asla şüphe etmiyorlardı. Onlar hem Osmanlı devletinin diğerlerinden farklı olarak, bünyevî kudretini, uzun ve istikrarlı ömrünü düşünüyor; hem de "*İslâmın her asırda bir din* (ve medeniyet) *müceddidi* (dirilticisi) çıkaracağı" hakkındaki bir hadîs ile bu kanaatlerini teyid ediyorlardı. Nitekim II. Kılıç Arslan, Mısır - Suriye sultanı Baybars ve Kanunî bu müceddidlerden sayılmış bulunuyordu. Bununla beraber İbn Haldun'un nazariyesini bir tâdil ile kabul eden Kâtib Çelebi devletlerin ve husûsiyle Osmanlı imparatorluğunun ömrünü uzatan sebeplerin bulunduğunu ileri sürer. Filhakika insanları ferd ve cemiyet ola-

rak aynı muayyeniyete bağlı sayan bu Türk mütefekkiri insanların büyüme, olgunluk ve ihtiyarlama çağları ile ömürleri nasıl bünyelerine veya bir kaza-ya uğrayıp uğramamalarına göre farklı ise "insanın devletten ibaret olan içtimaî hâli dahi üç mertebe üzere" bulunduğunu ve bu sebeple de bazı eski cemiyetlerin öylece kısa bir hayat sürdükleri veya *Osmanlı devleti gibi kuvvetli bünyeye sâhip bulunanların* da uzun bir olgunluk devresi geçirdiğini tespit eder; ferd ve cemiyetlerin bünyelerinin ilâç ve tedbirlerle kuvvetlendirilebileceği kanaatini meydana kor[13]. Böylece, Kâtib Çelebi, Osmanlı devletinin bundan sonra da *uzun ömrünü kabul eder* ve yeni tedbirlerle bunu mümkün görürken hem İbn Haldun'un nazariyesini, hem de bu devletin "ebedî" olduğu kanaatini tâdil eder.

Osmanlı devlet ve fikir adamları inhitat alâmetlerini görmekle ve kabul etmekle beraber devletin kudreti, cemiyetin hayatiyeti ve medenî üstünlüğü hakkında emniyet duymakta haksız değillerdi. Zira imparatorluk, XVII'nci asırda, bazan mağlûbiyetlere uğruyor; fakat çok defa da mühim zaferler kazanıyordu. Bu asırda Avrupa medeniyeti artık teşekkül etmiş; ilim ve felsefede büyük hamleler yapmıştı. Lâkin mezheb mücadeleleri ve içtimaî huzursuzluklar içerisinde kıvranmakta, kilisenin taassubu karşısında ilim ve Hıristiyanlık çatışmaları kurbanlar vermiş bulunmakta; tefekkür hürriyeti dinî baskı ile uğraşmaktadır[14]. Halbuki Osmanlı cemiyeti hâlâ tarihî kudretini ve ahlâkî nizâmını muhafaza etmektedir. Devlet müesseselerinde göze çarpan manevî sarsıntılar cemiyet hayatında pek görülmüyor; Türkiye'ye gelen Avrupalılar içtimaî ve ticarî ahlâkın üstünlüğü karşısında yine hayranlıklarını belirtiyorlardı. Avrupa, medenî yükselişine rağmen, hâlâ XVII ve XVIII'inci asırlarda da Türk-İslâm medeniyetinden iktibaslarda bulunuyordu. Nitekim Çiçek aşısı ve çiçekçilik sanatı, ilk defa hamam, temizlik ve abdesthane gibi sıhhat ve medeniyetin en mühim unsurları bu asırlarda İstanbul'dan Avrupa'ya intikal ediyor ve böylece Avrupa'da Selçuklular devrinden beri (medrese ve hastahâne gibi) yapılan sürekli medeniyet ve kültür iktibasları tamamlanıyordu. Bununla beraber İngiltere ve Fransa'da yine de İstanbul'dan

[13] *Düstûr ül-amel*, İstanbul 1280, s. 122-123 (Aynî Ali Efendi'nin *Kavânin-i Âl-i Osman* risâlesi sonunda).

[14] Avrupa ilmi ve kilisenin mücadelelerine ve anlaşma gayretlerine rağmen Hıristiyanlık ile medeniyet arasında tam bir âhenk hiç bir zaman kurulamamıştır. Hıristiyanlığın muğlak akidelerini ilimle ve maddeyi inkâr eden prensiplerini hayatla uzlaştırmak mümkün olamamış; madde - ruh muvazenesine dayanan hayat nihayet kiliseye karşı isyanında devamla Avrupa'yı ve dünyayı beşer tarihinin görmediği bir buhrana sürüklemiştir. Bugün dünya bu sebeple tam bir istikbal korkusu içine düşmüştür. Bu hususlar hazırladığımız *"Dünya buhranı karşısında Türk-İslâm medeniyetinin ihyâsı"* adlı eserimizde izah edilmiştir.

gelen çiçek aşısına karşı papazların taassubu bir direnme hâlini alıyordu[15]. İşte bu maddî-manevî durum Türklerin medeniyetlerine inanmalarına ve inandıkça da teşekkül eden büyük Avrupa devletleri karşısında mukavemetlerini muhafaza etmelerine imkân veriyordu. Osmanlılar nasıl millî-İslâmî mefkûre ile yükselmiş idiyse inhitat devrinde de yine ona sarılmakla manevî kuvvet kazanıyorlardı. Nitekim uzun Avrupa harplerinde Hazreti Peygambere aid Yeşil Sancak(Sancak-ı Şerif)in XVI'ncı asrın sonlarında Avrupa seferlerine götürülmesi âdet olmuştu. Yavuz Selim veya Kanunî devrinde mukaddes emânetler arasında yer alan bu sancağı Pâdişâhlar büyük seferlerde, hususî bir merasimle birlikte götürüyor veya sadrazama devrediyordu. Devletin emniyeti ve bekasiyle ilgili zamanlarda, ve meselâ Yeniçerilerin ilgasında kullanılan *Sancak- Şerif* bütün müslümanların onun altında ve uğrunda toplanmasını gerektiriyor; son olarak da, Birinci Cihân Harbinde **"Cihâd-ı ekber"** ilâniyle birlikte çıkarılmış bulunuyordu[16]. Böylece Osmanlılar, ilk defa, XVII'inci asırda durakladıklarını kabul ediyor; fakat Osmanlı devletinin kudretine, girişilecek İslâhat hareketleri ile onun eski satvetini kazanacağına inanıyorlardı. Zira Türkler XVII. asır ortalarında henüz Orta Avrupa'da zaferler kazanıyor; Girit adasını fethediyorlardı. Tarhoncu Ahmed Paşa'nın yaptığı büdce devletin vâridatının 870.180.000 akça olup buna Mısır, Eflâk ve Buğdan gibi "Mümtaz" eyâletler ve şimalî Afrika dâhil bulunmadığı gibi Selâtin hasları, evkafı, timâr gelirleri bu hesâb dışında idi ve ancak devlete aid umumî îradın % 10'unu teşkil ediyor ve bizzat Tarhoncu lâyihasında belirtiliyordu. Bu hesaplara göre umumî gelir bugünkü paramızla 30-40 milyar lira tutuyordu. III. Murad'ın cülus bahşişi, 1.100.000 altın miktarında idi. Osmanlı devleti XVIII. asırda ciddi mağlûbiyetlere uğramakla beraber yine de ihtişam ve hayatiyetini muhafaza ediyor; Türk Cemiyetinde bizzat "Osmanlı" kelimesi de asalet, vekar ve ihtişam mânâsına gelmişti. Azamet devirlerinde **"At ölür meydan kalır, yiğit ölür şan kalır"** ata sözü yüksek kahramanlık ruhunu belirtiyordu. Halbuki orduda, idare ve ilmiyye sınıflarında başgösteren manevî ve mefkûrevî sarsıntılar **"Devlet malı deniz, yemiyen domuz"** darb-ı meselini doğurmuş; müesseselerin nasıl sukut ettiğini aksettirmiştir. Lâkin cemiyet hayatında yine de manevî nizâm ve millî hayatiyet devam ediyordu.

---

[15] Bu husus için bak. *Selçuklular tarihi*, s. 321-332.

[16] Bak. T. Gökbilgin, "Sancak-i Şerif", *İsl. Ansikl.* Sayı, 102. Aşağıda buna dair misallere de temas edilmiştir.

2. İmparatorluk Dışında İnhitat

(Sekkâkî Uluğ Beye:)
"Dünya benim gibi bir şâir ve senin gibi âlim bir hükümdar vücûda getirmeden önce felek bir çok yıllar daha devredecektir."

"Eğer baban iyi bir kanun yapmış ise onu koru; fena ise daha iyisini yap!"

(Babür-şâh)

Osmanlı Türkleri, XVI'ncı asırda, siyasî kudretiyle olduğu gibi medeniyet seviyesi, içtimaî nizâmı ve ahlâkî üstünlüğü ile de dünyanın en ileri mevkiinde bulunuyordu. Moğol istilâsiyle medeniyetçe en yüksek kültür merkezleri tahrip ve kıtallerle sukut ederken yeni fathedilen Selçuklu ve Osmanlı Türkiyesinde İslâm medeniyeti yeni bir çiçek hâlinde açılıyordu. İslâm medeniyetinin yükselmesinde büyük hizmetler yapan Araplar ve İranlılar yalnız siyasî değil medenî mevkilerini de artık Türklere terk ediyordu. Dikkate şâyândır ki Moğol istilâsından masûn kalan, hattâ Moğolları ilk defa mağlûbiyete uğratan **Memlûk Türkleri** idaresinde ve İslâm medeniyetinin en ileri ülkeleri arasında yer alan *Mısır-Suriye de kültür inhitatından kurtulamamıştı.* Bu da Moğol istilâsı neticesinde İslâm medeniyetinin umumî inhitatı ve Akdeniz ticâretinin Okyanuslara ve Avrupalılarm eline intikali ile alâkalı idi. Bazı Arap mütefekkirleri inhitatlarının mesuliyetini Osmanlı Türklerine yüklemeye çalışırken bu hâdisenin Osmanlılardan çok evvel meydana geldiğini, Moğol istilâsı ile en büyük felâketin Türkistan'da vukubulduğunu anlıyamamışlardı. Buna rağmen siyasi hâkimiyet gibi medenî üstünlüğün de Türklere intikali Arap ve İranlıların artık hayatiyetlerini kaybettiklerini göstermiştir. Selçuklu devrinde İslâm medeniyetinin yükselişi, Acem ve Arap edebiyat ve sanatlarının Türklerin himâyesinde ilerlemesi de

bu inhitatın onlarla alâkalı olamıyacağma, aksine onlar sâyesinde bir müddet daha yükseldiğine delâlet eder. Esasen Türkler olmasa idi hu ülkeler daha o zaman Haçlıların malı olacaktı.

Eski İslâm medeniyet bölgeleri inhitata düşerken yeni fethedilen Türkiye'de Selçuklu ve Osmanlı Türkleri kültür inkişafına başlıyor; Moğol kılıcından kurtulan Türkistanlı ve İranlı âlim, edebiyatçı ve sanatkârların muhacereti ile İslâm medeniyeti yeni bir filiz veriyordu. İslâm medeniyetinin kuruluşunda büyük filozof, riyâziyeci ve hukukçular yetiştiren Türkistan, Moğol istilâsiyle ve ondan sonra da Moğolistan ve Çağatay Hanları arasında cereyan eden savaşlarla tamamen tahrip edilmişti. Tarihçi Vassâf bu muharebeler neticesinde Mâverâünnehr ve Türkistan'da *artık ziraat ve ticaretin büsbütün* sukut ettiğini yazar. XIV'üncü asır Arap coğrafyacısı el-Omarî de: "*Şimdi Türkistan'da ancak harabeler kalmıştır. Uzaktan iyi inşa olunmuş köyler görülüyor,* ki etrafı yeşilliklerle çevrili olan bu köylerde *insan bulmak ümidi* ile yaklaşınca evlerin tamamiyle **boş ve harap olduğu müşahede** olunur. Memleketin bütün ahâlisi göçebe olup, bunlar asla ziraatle uğraşmazlar" diyordu. Türkistan'da tahrip ve yağmaların yalnız düşman ordular değil bizzat Çağatay hanlarının askerleri tarafından yapıldığını da XV'inci asra aid bir kaynak yazar. XVI'ncı asırda Kâşgarlı Haydar Mirza Duglat'm devrinde, eski mamur Çu havzasındaki harabelere bakarak, tarihçi Cemal Karşı'nın bu bölgede *bir çok şehirlerin* bulunduğuna ve *pek çok âlim* yetiştiğine dair kayıtlarını garip karşılaması da dikkate şâyândır. Oğuzlar süratle yerleşik hayata geçtikleri halde Moğollar ve Çağataylılar şehirlerden nefret ediyor ve göçebe hayatına bağlılıkta ısrar gösteriyorlardı. Moğol istilâsı ve Çağatay hanları devrinde Türkistan artık İslâm medeniyetinin ileri bölgelerinden biri olmak vasfını kaybetmiş; kaynaklar *büyük şehirlerin asırlarca harabe hâlinde* kaldığını ve bir daha dirilemediğini meydana koymuştur[17]. Türkistan sadece Moğol istilâsı üzerine Anadolu'ya kaçan nüfus ile, ilim, edebiyat ve sanat adamları ile son medenî vazifesini yapmıştır.

Cihân hâkimiyeti dâvâsiyle meydana çıkan Timur (1370-1404), İmparatorluğunu Türk veya İslâm ideallerine göre kurmuyor; sâdece kendi ihtirasları için *dünyayı fethetmek* istiyordu. Bu hüviyeti ile *o milletin babası mevkünü* muhafaza eden Türk kağan ve sultanlarına değil *Moğol hanlarına benziyor;* onların zihniyet ve ananelerine bağlı bulunuyordu. Nitekim onun bütün sefer ve savaşları Türk-İslâm dünyasına yönelmiş; Türkistan'ın bir kısmı (Hârezm), İran, Altın-Ordu, Kafkasya ve Anadolu onun tahrip ve kıtallerine uğ-

[17] Barthold, *Dersler*, s. 182, 197; *Selçuklu tarihi*, S. 374, İspanya elçisi Klaviyo Timur'a gittiği zaman Çağatayların göçebe olduklarını, seferlere asker olarak katıldıkları için vergi ödemediklerini söyler.

rayarak Moğol istilâsının getirdiği medenî sukutu ikmal etmiştir. Bu sebepledir, ki Suriye ve Hârezm âlimleri Timur'u Müslüman saymıyor; elçilerine "*sizin ülkeniz* **Dâr ül-harb**'dir ve *Müslümanların size karşı cihâdı farzdır*" diyorlardı[19]. Timur bu tahribatına mukabil sadece payitahtı Semerkand'ı medeniyet müesseseleri ile süslüyor; âlim ve sanatkârları orada topluyordu. Fakat onun imâr faaliyetleri arasında yalnız *Hoca Ahmed Yesevî'nin türbesi tam millî* bir mânâ kazanmıştır. Zira bütün Türklerin velisi tanınan, Türk tasavvufu ve edebiyatının başı olan Ahmed Yesevî'nin eski Oğuz yurdunda, Sır nehri vadisinde bulunan (Yese-bugünkü Türkistan şehri) mezarı Timur'un himmetiyle muazzam bir türbeye ve büyük bir zâviyeye kavuşmuştur. Özbekler zamanında Yese şehrinin "**Türkistan**" adını alması Ahmed Yesevî'nin Türkler arasında ne derece dinî ve millî bir kudsiyetle yaşadığını gösterir.

Timur'un imparatorluğu, Çin ülkesini fethe hazırlanırken, ölümü ile dağıldı. Fakat Türkistan'ı ve İran'ın şarkını muhafaza eden Şahruh ve oğlu Uluğ Bey zamanları ilim ve imâr faaliyetleri ile geçti; Herat Semerkand yerine bir medeniyet merkezi oldu. Yanlış olarak Çağatayca adını alan yüksek bir Türk edebiyatı XV'inci asırda Osmanlı edebiyatı ile rekabet edecek bir dereceye erişti. Başta Ali Şîr Nevâî olmak üzere mühim şairler, sanatkârlar ve İran Moğolları zamanında gelişen riyâziye ve astronomi ilimleri sâyesinde Herat'ta bir medeniyet hamlesi başladı. Bu devrin büyük şairlerinden Sekkâkî büyük astronom olan hükümdar Uluğ Beye: "*Dünya benim gibi büyük bir Türk şairi, senin gibi de âlim bir hükümdar vücuda getirmeden önce felek bir çok yıllar daha devredecektir*" diyordu. Büyük şair Ali Şîr Nevâî'nîn şiirleri bütün Türk dünyasında ve Osmanlı Türkleri arasında yayılmıştı. O Türkçenin Farsçaya üstün olduğunu söylüyor ve **Muhakemet ul-lûgateyn** adlı eserini yazarken de artık *Türkçenin yüksek bir edebiyat dili* olduğuna inanıyordu. Uluğ Bey, dedesi Timur'a mukabil, *Türk millî duygularına sahip* bir hükümdar idi. Heyet ilminde İslâm medeniyetinin son hamlesini yapan Uluğ Bey bilâhare Fâtih'in yanında çalışan Ali Kuşçu'yu da yetiştirmişti. **Hidâye** müellifi Burhâneddin Merginânî'nin torunlarından olan Semerkand'ın irsî Şeyh ül-İslâmları da Uluğ Bey gibi eğlenceye düşkün bulunuyor; dinî hükümlere aykırı bir hayata, muganniyeler arasında ziyâfetlere alışmış olarak yaşıyorlardı. Bu durum hür düşünceden ziyâde bir ahlâkî çöküntüye delâlet ediyordu. Timur evlâdları ve göçebeler arasında ta'zîm ediliyordu. Fakat Türklük şuûru onda değil evlâdlarında gelişmişti. Filhakika Timur paraları

[19] Barthold, *Dersler*, s. 105, 201.

üzerinde Moğolca ibare koyduğu hâlde Uluğ Bey, eski yarlığlarda olduğu gibi Türkçe "**Uluğ beg Gürgân sözüm**" formülünü kullanıyordu. Bu hükümdar yalnız ilmi himâye etmiyor; bizzat âlim ve İslâm medeniyetinin Heyet (astronomi) ilminde son sözünü söyleyen bir insan olarak müstesna bir tarihî şahsiyet idi. Uluğ Bey zamanında Semerkand ve Buhara medreseleri duvarlarına "**ilim tahsili, erkek-kadın her müslümana farzdır**" hadîsini yazdırmıştı. Herat'ta hüküm süren Hüseyin Baykara ve veziri büyük şâir ve âlim Ali Şîr Nevâî zamanı bir kültür ve medeniyet hamlesi olmuştu. Gerçekten Timur ve oğulları zamanında Türkistan ve Horasan'da büyük mimarî âbideleri, edebiyat, riyâziye, heyet ve resim san'atında, sulama kanalları inşasında ciddî hamleler yapılmış; fakat bu faaliyetler umumî inhitat üzerine bir tesir yapmamıştır. Çingiz ve Timur'un istilâları ile çöken Türk-İslâm medeniyeti bu Timur oğullarının kurdukları kültür merkezlerinde bile uzun müddet yaşayamamıştır. Böylece Ruslar XIX'uncu asırda Türkistan'a girdikleri zaman bu ülkede Buhara, Hîve ve Hokand hanlıklarını çok zayıf bir durumda bulmuşlardı. Uygurlar ve Karahanhlar zamanında yüksek bir Türk kültürüne sahne olan Şarkî Türkistan daha iyi bir durumda değildi. Karahanlılar zamanında (XI'inci asırda) Türk dili ve tarihi hakkında büyük eseri ile Kâşgarlı Mahmud, **Kutadgu-bilig** ile Yusuf Has Hâcib gibi millî mütefekkirlerden sonra XVI'mcı asır ortalarında Haydar Mirza'nın mühim tarihî eseri Şarkî Türkistan'ın ilim hayatında son bir fikir mahsûlü idi. Moğol istilâsından ve deniz keşiflerinden sonra değişen medenî ve iktisadî şartlar en ziyâde Türkistan'ı menfî tesirler altında tutuyor ve dünya fâtihlerinin evlâdları, en zayıf bir zamanda, Rusların istilâsına uğruyor. XIX'uncu asırda İngiliz-Rus rekabeti ve hâlâ Türklerin tarihî hayatiyetine bakan birincilerin Hindistan istilâsı gibi isabetsiz endişeleri de Türkistan'da değil Afganistan'da bir tampon devlet kurulmasına yardım etmiş ve bu da bir derece Türkistan'ın esir kalması sebeplerinden biri olmuştur.

Moğollar diğer ülkelerde olduğu gibi şimalde de Kıpçak ve Bulgar Türklerini imhadan çekinmemişlerdi. Bununla beraber onların kurduğu Altın-Ordu imparatorluğu da yine Türklere dayanmış; Altın-Ordu hanları diğer Moğol hanlarından daha önce Türkleşmiş ve İslâmlaşmıştır. Altın-Ordu devleti İran'da hüküm süren putperest İlhanlı hükümdarları ile, sonra da dahilî mücadelelerle sarsılmış ve Timur'un Toktamış hanı mağlûp etmesi şimal Türklüğünü büsbütün zayıflatmıştı. Böylece Timur imparatorluğunun kuruluşu Altın-Ordu ve Anadolu Türkleri aleyhinde olduğu gibi onun savaşları Orta Asya ticaret yollarını iptal ettiği ve devleti de uzun bir ömre sâhip bulunmadığı için Türkistan'a ciddî bir hayatiyet getirmedi. Altın-Ordunun

parçalanmasından sonra meydana çıkan Kazan, Astrahan ve Kırım hanlıkları arasında en uzun ömre sonuncusu sahip olmuştu. Osmanlıların himâyesinde ve ileri karakolu durumunda bulunan Kırım Hanlığı da 1783 Kaynarca muahedesiyle Rusların işgaline girdi; tedricen ve İkinci Cihân Harbinden sonra da kitle halinde bir sürgün ile bu ülkenin Türklüğü de tarihe karıştı. Halbuki Kırım süvari ordusu asırlarca Rusları ve Avrupa'yı titretiyordu.

Büyük Fâtih Timur'un imparatorluğu süratle yıkıldığı halde, beşinci batından torunu olan Babür Şahın kurduğu Büyük Hindistan imparatorluğu daha uzun ve şanlı bir tarihe sahip olmuştur. Türk edebiyatındaki yüksek mevkii, kültürü ve şairliği ile meşhur olan Babür, Özbekler tarafından Fergana'dan atılınca kahramanlığı sâyesinde önce Afganistan'ı, daha sonra da Hindistan'da Türk Delhi Sultanlığını Panipat zaferi ile 20 Nisan 1526'da yıkarak bu ülkeyi hâkimiyeti altına aldı ve yeni bir imparatorluk kurdu. Babür Moğolluktan nefret ettiği, kendisini ve askerlerini Türk adiyle andığı halde Avrupalılar bu devlete "**Büyük Moğol İmparatorluğu**" adını vermişlerdir. Halbuki bu isim, bu devlete aid kaynaklar gibi diğer İslâm müellifleri tarafından da hiç bir zaman kullanılmamıştır. X. asırda Gazneli Sultan Mahmud ile başlayan ve Babür'e kadar bir çok Türk devletleri tarafından idare olunan Hindistan'da bu hükümetler ve Orta Asya'dan vukubulan muhaceretler sâyesinde İslâmiyet yayılmış ve burada İslâm medeniyetinin yüksek eserleri meydana gelmiştir. Gerçekten Türk sultanlarının Hindistan'da inşa ettikleri büyük mimarî âbideleri, camiler, türbeler memleketin zenginliği, devletin ve Türklerin azamet duygulariyle mütenasip idi. Onlar bu muhteşem eserlerle Hindistan şehirlerini süslerken Kalküta, Madras ve Bombay gibi yeni şehirler de kurmuşlar, *ziraati de çok ileri bir seviyeye* eriştirmişlerdi. Babür: "*Eğer baban iyi bir kanun yapmış ise onu koru; fena ise daha iyisini yap*" düstûru ile yeni bir fikri temsil ediyordu. Bu devletin en büyük hükümdarı olan Celâleddin Ekber-şâh (1556-1605) çeşitli ırk, dil ve dinlerin kaynaştığı bu ülkede bütün din ve mezhep mümessilleri ile daima münakaşalarda bulunuyordu. Bu münakaşalar neticesinde *Hindistan'da manevî bir birlik kurabilmek* için İslâm ve Hindu dinlerinin mezci ile *yeni bir din vücuda getirdi*; buna "**Din-i İlâhî**" ve ibâdetlerine de "**Âyin-i Ekberî**" adını verdi. Lâkin onun istibdadı ile kaim olan bu sun'î din ölümünden sonra ortadan kalktı. Bu, VII'nci asır başlarında imparator Heraklius'un, aynı siyasî maksatla Bizans İmparatorluğunda mevcut Hıristiyan mezheplerini **Monotheisme** adı ile yeni bir mezhep halinde birleştirme teşebbüsünden daha cesûrâne bir hareket idi. Hindistan'ın diğer hükümdarları gibi Babürlü pâdişâhlar da Osmanlılarla dostâne münasebetlere girişmişlerdi. İstanbul'dan giden Mimar Sinan şâkirdlerinin

Hind mimarisinde hizmetleri ve bazı Osmanlı şairlerinin Hind saraylarınca okunması kayda şâyândır. Hindistan Türk beyleri arasında Türkçe şiir ve dîvân yazan şairler de vardı. XVI'ncı asırda Osmanlı ve Safevî sarayları etrafında olduğu gibi Babürlüler sarayında da Türk edebiyatı gelişiyor; aristokrasinin Türk olması dolayısiyle Türkçe gramer ve lügat kitapları da yazılıyordu. Evreng-zîb'in ölümünden (1707) sonra gelen Babürlü hükümdarlarının zayıflaması ile muvazi olarak İngilizler de Hindistan'da yayılmağa başladılar. Nihayet İngilizler Hindistan'da vukubulan *Sipahi isyanı*nda (1857) son hükümdar Bahadır Şâhı alâkalı sayıp sürgün etmekle bu imparatorluk inkıraz buldu. İngilizler bu isyanın bastırılmasında dost Tanzimatçı Osmanlı hükümetinden faydalanmak maksadiyle Hâlife Abdülmecid'in Halifelik nüfuzunu da kullanmıştır.

İran'da Şâh İsmail'in Ak-Koyunlu devletine nihayet vererek kurduğu Safevî imparatorluğu (1502-1736) da Şiî göçebe Türkmen kabilelerine dayanıyordu. *Saray ve ordu dili de Türkçe* olup bu devletin kurucusu Şah İsmail güzel *Türkçe şiirleri ile* Şiî Türkmenleri kendine bağlıyordu. Şiî bir tarikat şeyhliğinden şahlık makamına yükseliyor; körüklediği *Şiî taassubu* sâyesinde kuvvet kazanıyor ve her tarafta hüküm süren Sünnî Türk devletleri arasında siyasî hâkimiyetini devam ettiriyordu. Güzel Türkçe şiirlerine ve Türkmen kabilelerine dayanmasına rağmen Şah İsmail ve haleflerinde mezhep taassubu dışında millî bir şuur müşahede edilememiştir. Zaman zaman Avrupalılarla birleşen ve fırsat buldukça Osmanlılara hücûm Safevîler İslâm dâvasına da zararlı olmuşlardır. Bu suretle Kanunî'nin Avrupa'ya hâkim olmasını engelledikleri gibi İslâm'ın da belki kaderini değiştirmişlerdir. Halbuki Osmanlılar İslâm dâvâsiyle hemen bütün tarikatlere dayanıyordu. Fakat Safevîler bizzat başında bulundukları Şiî mezhep dışında hiç bir din hürriyeti tanımıyor; Türk tarihinde görülmemiş bir taassubu siyasetlerine temel yapıyorlardı. Bu sebeple Sünnîleri ya cebren Şiî yapıyor veya öldürüyor; büyük İslâm âlimlerinin türbeleri bile tecâvüzlerinden masûn kalmıyordu. Böyle bir dinî ve cismanî hâkimiyete sâhip olan Şah Mısır'ın Şiî Fâtımî Halifeleri gibi bir otoriteyi ve eski İran şâhlarının da istibdadını temsil ediyordu. Bu sebeple Şâhın üstünde hiç bir kuvvet mevcud değildi. Osmanlılarda devlet erkânı bütün meseleleri **Dîvan**da müzakere edip karara bağladığı halde, Safevî devletinde böyle bir istişâre organı veya kabine mevcud değildi. Her şey müstebid Şâha aid olduğundan nâzır(vezir)ler sabahları saraya gider ve ondan alınan emirleri icra ederlerdi. Osmanlılar ile İran şâhları arasındaki savaşlar, Anadolu'da Alevî Türklerini devlete karşı bir siyasi vasıta olarak kullanmaya çalışmaları, Sünnîlere zulümleri ve nihayet Türklerin Avrupa harp-

lerinde arkalarından tecâvüze girişmeleri sebepleriyle vuku buluyordu. *Osmanlı ordusunun kudretine ve ateşli silâhlarına dayanamıyan* İranlılar, I. Şâh Abbas zamanında (1587-1628), *İngilizlerin teknik yardımı* ile kuvvetlendiler ve Osmanlıları taklîd ile *merkeziyetçi bir devlet* idaresi kurmağa çalıştılar. Şâh İsmail gibi Şâh Abbas da İran ve Âzerbaycan Türklerinin halk edebiyatlarında mühim bir mevki işgal eder. Şâh Abbâs'ın bazı mühim imâr faaliyetleri de kayda şâyândır. Bu gayretlere rağmen İran'ın Moğol istilâsından sonra yıkılan eski medeniyetini ihyâ etmesi mümkün olmadığı gibi Safevî devleti de zayıf bir bünyeye sahip idi. Şâh Abbâs'ın payitahtı Tebriz'den İsfahan'a nakletmesi de bu devleti dayanağı olan Türkmen askerî kuvvetinden uzaklaştırmıştı. Bundan başka Selçuklular devrinde *Altın çağını yaşayan İran edebiyatı* da bir daha o kudreti gösteremedi; yüksek İran sanatı da sukut içerisinde kaldı.

Böylece Osmanlılar dışında kalan Türk âlemi siyasî kudreti, devlet teşkilâtı, medeniyeti ve içtimaî âhengi ile hiç bir zaman Osmanlılarla mukayese edilecek bir varlık göstermeden süratle inhitata sürüklendi. Nitekim İslâmın kılıcı ve hâmisi olarak Osmanlılar yükselen Avrupa medeniyeti ve büyük devletleri karşısında kudret ve hayatiyetlerini muhafaza ederken diğer Türk ülkeleri de kendi bünyeleri içinde sukut ediyorlardı. Coğrafî ve siyasî münasebetler gibi medenî kabiliyet de artık Osmanlılar'da bulunduğundan Avrupa medeniyetinden istifade ve iktibaslar da onlar tarafından mümkün oluyordu, ki bu hususlar gelecek bahislerde ele alınmıştır. Bütün Arap ülkeleri de Osmanlı imparatorluğuna dâhil olup kaderleri tamamiyle ona bağlı idi. Nitekim Türkler Selçuklular devrinde Yakın-şark Arap ülkelerini nasıl Haçlılardan kurtarmışlarsa; Şimalî Afrika'yı da Avrupalıların istilâlarına karşı Osmanlı deniz kuvvetleri korumuştu.

3. Medeniyet Üstünlüğünün Kaybı ve Avrupa'ya Yaklaşma Başlangıcı

"Çeşmelerde abdest alınmaz oldu,
Câmilerde namaz kılınmaz oldu,
Mâmur olan yerler hep viran oldu,
Aldı Nemse bizim nazlı Budin'i.

"Olmuş idim bir zaman ben sedd-i İslâm'a kilid,
Nice canlar din yolunda uğruma oldu şehid.
Ta kıyâmet haşrolunca kesmezem Hak'dan ümid,
Bir gün ola açıla baht-ı siyâhım der, Budin."
(Gazi Âşık Hasan)

Osmanlı Türkleri, XVII'nci asırda, zaferler kazanırken bazan da mağlûbiyetler görüyor; bu sebeple de azamet devrine nazaran bir inhitat içinde bulunduklarını anlıyorlardı. Fakat Türk mütefekkirleri askerî, idarî ve ilmî müesseselerde müşahede ettikleri bozuklukları islâh etmek sâyesinde "**Devlet-i ebed müddet**" olan imparatorluğun eski kudretini tekrar kazanacağına, medenî ve manevî üstünlüğün kendilerinde olduğuna inanıyorlardı. Yukarda belirttiğimiz üzere onlar, Avrupalıların Okyanuslara ve dünya ticaretine hâkim bulunduklarını, bu durumun Türk-İslâm dünyasına siyasî ve iktisadî bir tehlike getireceğini kavramakla beraber Garp medeniyetinin yükselmekte ve mensup oldukları İslâm medeniyetinin inhitatta olduğunu düşünemiyor; zaten Avrupa'da gelişen yeni medeniyeti de takip edemiyorlardı. Nitekim Osmanlı orduları Almanya içlerine, Çekoslovakya'ya ve Alp dağlarına kadar akınlarını uzatmakla beraber; "**Kızıl-elma Seddini**" (Viyana) aşamayan, Süveyş kanalını açamayan Osmanlı imparatorluğu denizlerde ve Okyanuslarda hâkimiyeti kaybediyordu. Avrupa'ya hâkimiyeti engelleyen Safevî

İran'ın çıkardığı coğrafî ve askerî zorluklar Türkistan'a varmaya imkân vermemiş; Don-Volga kanalını açma teşebbüsü de muvaffakiyetsizliğe uğramıştı. Bu sebeple, Kırım Hanlığı müstesna, Ruslar, tedricen Altın-Ordu hanlıklarını ortadan kaldırmış; Orta Asya'ya doğru hudutlarını genişletmeğe başlamıştı. Bununla beraber üç kıtanın ortasında hüküm süren Osmanlı İmparatorluğu yine de sonsuz kaynaklara sahip bulunuyordu. Fakat Avrupa, bir yandan Amerika ve Okyanuslara hâkim olarak, elde ettiği maddî imkânlarla, öte yandan da ilmî keşiflerle, medeniyetini yükseltir ve kuvvetlendirirken Osmanlı dünyası medenî inhitatla birlikte askerî kudretini de kaybediyordu. Osmanlı devletinde iktisadî endişeler de kendini göstermiş; Avrupa'da altın ve gümüş bolluğu hüküm sürerken Türk-İslâm dünyasında para sıkıntısı artık şiddetle hissedilmişti. Selçuklular ve Beylikler devrinde olduğu gibi Osmanlılar da bu kıymetli madenlerin ve harp maddelerinin hudutlardan çıkmasına karşı sıkı tedbirler almıştı. Malî külfetler altında kalan devlet, iktisadî buhranın artmasiyle muvazi olarak, sık-sık, sarayda bulunan altın ve gümüş eşyayı darbhanede paraya tahvil etmiş; devamlı harpler de Türk tüccar ve sermayedarını sarsmıştır. **Mîrî** idarenin bozulması ve ziraî istihsalin azalması da bu umumî inhitata muvazi olarak gelişiyordu. Zira Osmanlı ordusunun esasını teşkil eden **Timar** idaresinin sarsılmasiyle hem memleket imâr imkânını kaybediyor; hem de toprağa bağlı bulunan askerî masraflar da devlet hazinesine yükleniyordu. Nitekim Kanunî devrinde devlet merkezinde, Yeniçeriler dahil, bütün maaşlılar (**mevâcib hârân**) 41.000 kişi ve aylıkları 1223 yük akçe iken gittikçe Timarlı sipahinin azalması ve yeniçerilerin çoğalması yüzünden hazineden maaş alanların miktarı III. Sultan Mustafa zamanında artık 150.000'e bâliğ olmuştu. Bu gelişme bir yandan hazinenin yükünü arttırıyor; öte yandan da Timarlı sipahinin azalması ve bozulmasiyle ziraî istihsali de düşürüyor; yeniçeri ve mültezimlerin tahakkümü ile halkın fakirleşmesine, içtimaî huzûrsuzluklara sebebiyet veriyordu. İnhitat devrinde yüksek tabakada artan lüks ibtilâsı ve suiistimaller de iktisadî zorlukları şiddetlendiriyordu.[19]

İmparatorluğun bu inhitatını gören Türk mütefekkirleri yine de imparatorluğun kudretinden emin bulunuyor; onun kaderinin İslâm medeniyetinin umûmî inhitatına ve Avrupa medeniyetinin inkişâfına göre taayyün edeceğini düşünecek kadar geniş bir görüşe sahip bulunmuyorlardı. Bu da tabii idi ve nitekim tarihî medeniyetlere mensup mütefekkirler de ancak kendi dünyaları içinde kalmış ve onun hudutlarını aşmış değildi. Gerçekten Türk mütefekkirleri klâsik İslam ve Selçuklu devirlerinde gelmiş büyük âlim, filo-

[19] Kâtib Çelebi, *Düstûr ul-amel*, s. 131-132; Z. Velidi Togan, *Bugünkü Türkistan*, s. 90, 102; Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, London 1968, s. 23-31.

zof ve müctehidlerin bir daha yetişmiyeceğine ve bu sebeple de **İçtihâd** kapılarının kapanmış bulunduğuna inanıyorlardı. Bununla beraber Osmanlı İmparatorluğunun sarsılmaz temellere dayandığına, büyük devlet adamları, yenilmez orduları, yüksek hukukî ve içtimaî nizâmı, sanat dehâsı, nihayet kültür ve mefkûresinin kudreti Türklerde kendi üstünlükleri kanaatinin devamına kâfi geliyordu. Nitekim Osmanlı Türkleri, XVII'nci asır boyunca, ordularının kudreti, medenî hayat, ahlâk ve nizâm üstünlükleri; bir çok millet ve dinler arasında insanî esaslara dayanan âhenkli münasebetleri ile bu üstünlüklerini görüyor ve Avrupalılara da gösteriyorlardı. Avusturyalı General *Montecucculi* (1609 -1680) de harp fenlerine dair hatıratında Osmanlı ordusunu örnek sayması Türklerin henüz medeniyet alıcı değil, verici bir durumda olduklarını gösteriyordu. Filhakika o, Osmanlı orduları, birçok muharebelerde bulunmuş kumandan ve askerleri hakkında güzel bilgiler verirken bu orduların teşkilâtı, tekniği, nizâm ve disiplini üzerinde durur; Türklerin savaşta ölünce şehîd olacaklarına ve cennete gideceklerine, ecel gelmedikçe insanların ölmiyeceğine, alınlarına ne yazılmış ise onun mutlaka vukubulacağına inandıklarını da belirterek manevî kudret kaynaklarını da meydana kor. Avusturyalı general bu sebeple Osmanlı ordularına dayanabilmek için *Türk usûlünde muntazam orduların kurulmasını* ileri sürer. Zira bizzat kendisi askerlerini Osmanlı ordusuna göre hazırladığını ve 1664'de Saint-Gothard'da (Alp dağları) bu sâyede Türklere karşı muvaffakiyetler kazandığını iftiharla söyleyerek tezini isbat eder.[20]

Nitekim XVIII'inci asır sonlarında Türk ordusunun Avrupa usûl ve tekniğine göre modernleşmesi görüşlerini ileri süren Tatarcık Abdullah Efendi, Koca Sekbanbaşı ve Vaka-nüvis Âsım Efendi de Avrupa'da muntazam orduların Kanunî Sultan Süleyman örneğine göre kurulduğunu söylerken bu görüşü benimsemiş ve bizzat bu generale aid eserin tercümesinden faydalanmışlardı.[21]

XVII'nci asırda Avrupa ve İran cephelerinde, Akdeniz havzasında çetin savaşlar yapan, geçmiş asırlara nispetle zaferler yanında arasıra da mağlûbiyetler gören Türk orduları, bu sebeple seferlere Hazreti Peygamber'e aid **Sancak-i Şerif** ile çıkarılıyor ve bu da askerlerin maneviyatını yükseltiyordu. Köprülü-zâde Fazıl Ahmed Paşa'nın 1662 seferinde bulunan şair:

---

[20] *Memoires*, I, s. 222-223; Ahmed Cevdet, *Tarih*, III. s. 309-310. Bu eserin yazma halinde bir tercümesi vardır (A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde ilim*, İstanbul, 1943, s. 163). Türklerin bu inanca Kur'an'ın: "*İzâ câe'l-ecelü lâ-yastak-dimûne sâaten ve lâ-yeste'hirûn*" âyetine dayanır.

[21] Âsım, *Tarih*, I, s, 32, 264. Diğerleri aşağıda görülecektir.

Hazır ol vaktine Nemçe kıralı,
Yer götürmez asker ile geliyor.
Patriklerin inmiş tahttan diyorlar,
Bir Halife kalmış, o da geliyor.

Doksan bin var tatlı cana kıyacak,
Yüz bini de Tatar handan geliyor.
Kaçma kâfir kaçma ölümün şimdi,
Hacı Bektaş Veli kalkmış geliyor.

Nitekim Avusturyalılarm çok güvendiği Uyvar kalesi 1663'de fethedildi:

Müjde gelüp Ehl-i İslâm şâd oldu,
Gazi vezîr fetheyledi Uyvar'ı.
Nemçe lâ'în kal'asından yâd oldu,
Gazi vezîr fetheyledi Uyvar'ı.

IV. Sultan Murad'ın İran'a karşı açtığı seferde ordunun heybetini ve şevkini anlatan yeniçeri şairi Kayıkçı Kul Mustafa da Bağdad fethi münasebetiyle çok mesûddur. Genç Osman destânı da bu fetih dolayısiyle teşekkül etmiştir:[22]

Hazreti Eyyûb'da kılıç kuşandı,
Gittiği yollara kumaş döşendi,
Kızıl-baş da korktu, kendi uşandı,
Sultan Murad geldi, açılun dağlar.

Vaktine hazır ol ey Acem şâhı,
Magripten üstüne asker geliyor,
Yıkacaktır tâcınle tahtını,

.....

Sultan Murad handır, gelen kendidür.
Sultan Murad yer-yüzün Halifesi,
Sultan Hacı Bektaş onun velisi,
Yetmiş bin de Serden-geçti geliyor.

Türk cemiyetinin yüksek ahlâkî vasıflarına ve içtimaî nizâmına dair Avrupalı seyyahların müşahedeleri de bu asırda tekrarlanmaktadır. Filhakika Türklerin dinsiz, fena ve barbar bir millet olduğunu yaygın bir kanaat olarak muhafaza eden Avrupalılara karşı Thevenot, Türklerin kendi soydaşları gibi hıristiyanları da asla aldatmadıklarını, Türkiye'de bu gibi kötülüklerin hıris-

[22] F. Köprülü, *Kayıkçı Kul Mustafa*, İstanbul 1930, s. 5, 9, 10. Genç Osman'a aid şiirler müteakip sahifeleri doldurur.

tiyan ve yahudiler arasında görüldüğünü söyler. Ona göre Türkler çok dindar ve hayır-sever insanlar olup bütün dünyaya iyilik yaymağa çalışır; sevdikleri bir hıristiyanın Türk (Müslüman) olmasını arzu ederler. Onlar büyük bir hürmet besledikleri pâdişâhlarına çok sâdık olup hükümdarlarına hiyânet eden bir Türke rastlanmamıştır. *"Ben onların çok iyi insan olduğunu söylerken hakikî Türklerden bahsediyorum.* Ama Türkiye'de müslümanlığı kabul eden başka halkları tecrübe edenler fenalıkların bunlar arasında zuhûr ettiğini anlamışlardır. Türkler arasında asla faizciliğe ve kavgaya rastlanmaz. Şehirlerde askerler bile kılıç taşımazlar. İyi Türkler katiyen şarap içmez, parasiyle oyun oynamazlar. Nizâma son derece düşkündürler. Pahalı mal satanlar mahkemede cezalandırılır. Alış-veriş için çarşıya gönderilen bir çocuğun aldatılmasına kimse cesaret edemez. **Su-başı** daima nizâmı korur. Türkler kimsenin dinine ve ibadetine karışmazlar. Türkler temizlik ve sıhhatleri için sık-sık hamama giderler. Yaşamak için yer ve yemek için yaşamazlar. Bu sebeple de çok kuvvetli ve sıhhatlidirler. *Türklerin kusurlarına gelince kendilerini başka milletlerden üstün ve cesur sayarlar.* Bu üstünlüğü bilhassa kendi dinlerinde olmayan hıristiyan ve musevilere karşı duyarlar.[23] Selçuklu ve ilk Osmanlı devirlerinde Türklerin hayır, insanlık duyguları, bu maksatla yaptıkları vakıf imâretler, kervansaraylar, fakirlere iyilik ve yardımlar hakkında bildiğimiz şeyler bu asra mensup diğer Avrupalı seyyahlar tarafından da uzun boylu ve hayranlıkla tasvir edilmiş; insanlar gibi hayvanlara karşı da gösterilen şefkat ve yapılan vakıflar bu yabancıların dikkatini çekmiş ve çok çeşitli misaller verilmiştir. Yazarlara göre Rumlar da bu memlekette yaşarlar; fakat onlar hilekârlık ve hainlikleri ile Türklerden ayrılırlar.[24]

Bu durumda Türklerin kendi medeniyetlerine ve üstünlük duygularına bağlı kalmaları ve Avrupa'da gelişmekte bulunan yeni medeniyete itibar etmemeleri normal idi. Nitekim tarihî medeniyetlere mensup olan diğer milletler de hemen aynı psikoloji içinde bulunuyor; uzun müddet kendi âlemleri dışında bir medeniyetin mevcudiyetini kabul edemiyorlardı. Bu sebeple müslümanlar gibi Osmanlılar da kendi medeniyetlerinin inhitatları ve ona çare bulunması hakkında ancak kendi bünyelerine göre görüşler ileri sürmüşler; meseleleri cihânşümûl bir mahiyette düşünememişlerdir. Hattâ İslâm ve Osmanlı inhitatlarına dair bugüne değin yapılan izahlar da eski mütefekkirlerin düşüncelerine inhisar etmiştir. Gariptir, ki Avrupa medeniyeti

[23] Thevenot, *Relation d'un veyage fait eu Levant*, Paris 1665, s. 58, 70, 111-112, 126. Viyana muhasarasından muvaffakıyetsiz olarak dönen Kara Mustafa Paşa emrinde koca bir orduya ve hayatını kurtarma imkânlarına rağmen idamını icraya gönderilen bir kaç kişiye kellesini teslim ederken pâdişâha ve nizâm şuuruna bağlı kalarak devrin Türkü olduğunu gösteriyordu.

[24] *Les Voyages du sieur Du Loir*, Paris 1654, s. 166:

karşısında girişilen iktibas ve modernleşme hareketleri iki asır sürdüğü halde istenilen neticelerin elde edilememesine ve şikâyetlere rağmen bu meselenin izahı için de henüz ciddî araştırmalar yapılamamıştır.[25] Müslümanlar eski Yunan ve Yakın -Şark kültürlerini yoğurup bir İslâm medeniyeti kurarken Garbî Avrupa'ya ve onun Lâtince eserlerine itibar etmedikleri gibi, orada gelişen yeni medeniyete de dikkat etmemişlerdi. Esasen Avrupa'nın bu medenî inkişafı Osmanlı yükselişi ile muvazi bulunduğu için bu hususta girişilen kültürel temas ve faydalanma teşebbüsleri Osmanlı Türklerine aid olmak gerekirdi. Nitekim Osmanlılar, XV'inci asırdan beri, Avrupa'nın bazı sanat, teknik ve coğrafî bilgilerini almakta bir kusur işlememişlerdir. Fakat bu teknik ve kültürel temaslar çok mahdut olup Orta Avrupa'da ve Akdeniz havzasında Avrupalılar ile yan-yana yaşayan Türkler mânen onlardan çok uzak bulunuyor; İslâm ve Hıristiyan dünyaları arasında mevcut demir-perde XVII'nci asırda, inhitat psikolojisi ile, gittikçe daha da kalınlaşıyordu.

Bununla beraber asırlarca Avrupalılara karşı üstünlük duygularına sahip bulunan Türkler inhitata düştükçe bir yandan onlardan uzaklaşıyor; öte yandan da mağlûbiyetlerin tekerrürü Garba karşı yaklaşma zarûretini gösteriyordu. Gerçekten ikinci Viyana Muhasarasının (1683) muvaffakiyetsizliğe uğraması ile devam eden uzun bir harp Haçlı müttefiklerin taarruzlarına cesaret vermiş ve Türkleri ağır kayıplara uğratarak Karlofça muahede-nâmesini (26 I. Kânun 1699) imzalamağa mecbur etmişti. Osmanlı imparatorluğu, bu hâdise ile, ilk defa büyük eyâletlerini bırakmış ve devrin artık aleyhe döndüğünü anlamıştı. Nitekim bu muahede-nâme ile Türkler hemen bütün Macaristan'ı Avusturyalılara, Ukrayna ve Podolya'yı Lehlilere, Azak kalesini Ruslara, Dalmaçya sâhillerini ve Mora'yı da Venediklilere terk etmişti. Sadece Tameşvar vilâyeti Türk askerlerinin kahramanlığı sâyesinde bir müddet için kurtarılmıştı. Bu ağır mağlûbiyet ve kayıplar Türkler üzerinde o kadar acı bir tesir bırakmıştır, ki "**Aldı Nemçe bizim nazlı Budin'i**" şarkısı millî ıstırabı bugüne kadar iletmiştir. Bu serhad boylarında cihâd yapan gaziler kendi destanlarını kendileri yazmakta; şehir, kale ve vilâyetlerin nasıl terk edildiğini acı bir dille anlatmakta; fakat kahraman gaziler yine de iman ve vatan aşklarını muhafaza etmekte; ölmeyince Tameşvar'ın verilmiyeceğini de Pâdişâha bildirmektedirler. Gazi Âşık Hasan:[26]

[25] İslâm medeniyetinin inhitatı hakkında bugüne kadar ileri sürülen fikirler teferruat ve neticeler üzerinde durmuş ve Moğol istilâsının başlıca âmil olduğu tezi bizim "*Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti*" adlı eserimizde ele alınmıştır (s. 868-387).

[26] F. Köprülü, *Kayıkçı Kul Mustafa*, s. 18-19; Gazi Âşık Hasan, *Türk kahramanlık şiirleri Antolojisi*, nşr. Osman Atillâ, İstanbul 1967, s. 77, 328. Madam Montague İstanbul'a gelirken 1717'de Kar -

Ne çeker kulların serhad ilinde,
Bilinmez Hünkârım görülmeyince;
Bunca memleketin kâfir elinde,
Kaldı, inanmadın aynlmayınca,

Kimi şehîd oldu, kimi giriftâr:
Kâfirin elinde inler zâr u zâr,
Estergon'la Budin, Eğri'yle Uyvar,
Ele girmez şâhım yorulmayınca.

Gazîler başına takup çelengi,
Kırardı Nemçe'yi, Macar u Frengi;
Neylesün kulların edemez cengi,
Hal u hatırlan sorulmayınca.

Şair Budin'in de feryatlarını dinler ve imdat seslerini duyar:

Geldi düşman bağladı cümle râhim, der Budin
Gelmeyen imdâdıma çeksün günâhım, der Budin
Kalmasun küffâr elinde yalnız zâr u zebûn
Ser çeküp burc u bedenden çıkı âhım, der Budin

Olmuş idim bir zaman ben sedd-i İslâm'a kilid,
Nice canlar din yolunda uğruma oldu şehîd,
Ta kıyâmet haşrolunca kesmezem Hak'dan ümid.
Bir gün ola açıla baht-ı siyâhım, der Budin.

Çünkü Osmanlılar bir kaç asır Orta Avrupa'yı şehitleri kaniyle boyamış; destanları ile yaşamış, Macaristan'da pek çok medeniyet eseri ve zengin hâtıralar bırakmış; bu ülkenin şehirlerine mensup mühim ilim ve edebiyat erbâbı yetişmiştir. Câber'de Süleyman Şah, Kosova'da Sultan Murad için olduğu gibi Sigetvar'da ölen Kanunî Sultan Süleyman namına da orada bir türbe (**Türbek**) inşa olunmuş; yanındaki bir köy de "Süleyman Köy" adını almıştı. Türk devrinde ziyâretgâh olan Kanunî türbesi bilâhare papazlar tarafından "**Türbek kilise**" olmuş; hıristiyanlarca da ziyâretgâh haline gelmiş ve Pâdişâha aid menkıbeler yaşamıştır. Kasabada kiliseye çevrilen bir cami ve onunla ilgili olarak civardaki mahalle de Musalla adını almıştır. Tabii Budin, Tameşvar, Peçuy ve diğer şehirlere aid eser ve hâtıralar daha zengindir. Hattâ Almanya içlerine kadar akın eden veya esir olup oralarda kalan Türklere aid pek çok hâtıra da hâlâ yaşamaktadır.[27]

lafça ovasında gömülmemiş binlerce insan cesedinin dehşetini hissetmişti (tr. Ahmed Refik, *TOEM*, IV, s. 1213, B. Lewis, "Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmiyet", *Türk Yurdu*, sayı XI (1960), s. 5-7.

[27] Rûm-beyoğlu Fahreddin, "Macaristanda Osmanlı âsârı", *TOEM*, IV, s. 1391-1400. Almanya içlerine fâtih olarak giden Türklerin torunları şimdi oralarda işçi olarak çalışıyor!

Bütün mağlûbiyet ve kayıplara rağmen serhad gazileri yazdıkları destanlarda ümitlerini ve cesaretlerini kaybetmemiş; mazinin zaferlerine dair hikâyelerin gururu ile şevklerini arttırmışlardı:

Kırım'dan gelürüm adım Sinan'dur,
Kılıcımın suyu kandur, dumandur,
Haber gelmiş Macar Tına'ya inmiş,
Haddin bildirmeğe ahdim yamandır.

Küffar sanur hüccet almış Eğri'ye,
Hâli benzer nefes çekmiş bengiye,
Ne de çabuk unuttular Mohac'ı,
Sigetvar'ı, Tameşvar'ı, Uyvar'ı
Bire sorun Nemçelü'ye, Lehlü'ye.

Kayıkçı Kul Mustafa da serhad gazalarını güzel tasvir eder:

Biz açınca Resûl'ün sancağım,
Şehîd olan görür Cennet bağını,
Çekelim gaziler gaza tığını,
Mevlâ'nın arslanı Ali bizd'olur.
Türk pîrleri eydür: kurtarın bizi,
Biz de dedük Allah kurtarır sizi,
Ölenimiz şehîd, öldüren gazi.

Türkler zaafa uğradıkça, kudretini arttıran Haçlıların taarruzları şiddetleniyor; beşer takati üstünde bir cidal bütün imparatorluk hudutlarını sarmış bulunuyordu. Türkleri taklit eden Avrupalılar ve onları takip eden Ruslar Türklere yükleniyor; Osmanlılar tehlikelerle kuşatılıyordu. Artık Avrupa medeniyeti Türkleri askerî ve teknik sahalarda iktibaslara mecbur etmişti. Avrupalıları hakîr gören ye ilk mağlûbiyetlerle onlara karşı gelişen taassub da, hiç olmazsa, teknik sahada kırılmağa başlamıştır. Bu sûretle XVII'nci asırda Osmanlı devletini kendi bünyesine göre ıslâh etmek düşüncesi yerine Avrupa'dan iktibaslar fikri hâkim olmuştur. Eskiden iktibaslarda Avrupalı mülteci ve mühtediler başlıca rol sahibi iken XVIII'inci asırda Avrupa'ya yaklaşma zarureti Türkleri bu faaliyetlerin içine sokmuştu. Filhakika III. Sultan Ahmed zamanında (1703-1730) Damad İbrahim Paşa'nın, Pasarofça sulhu(1718)nün verdiği nisbî huzûr sâyesinde giriştiği kültür ve imâr faaliyetleri arasında Avrupa'nın medenî tesirleri de mühim bir rol oynar. Zira Damad İbrahim Paşa ile Avrupa'nın mühim payitahtlarına ilk defa bazı elçiler gönderilmek sûretiyle Türkler bizzat Garp medeniyetini, sathî de olsa, tanıma fırsatını bulur. Sadrâzam Paris'e gönderdiği Yirmisekiz Mehmed Çelebi'ye orada memleket için faydalı fen ve maarife aid fikir mahsûllerinin

tetkikini emretmekle Avrupa'ya karşı eski hassasiyet ve hakîr görme duygularında bir değişiklik başladığını gösterir. Gerçekten onun beraber götürdüğü oğlu Said Çelebi orada matbaanın ehemmiyetini kavramış ve dönüşünde bir Macar mühtedisi olan İbrahim Müteferrika ile İstanbul'da bir matbaanın açılmasına teşebbüs etmiş; Şeyhülislâmın fetvası ve Pâdişâhın fermanı ile ibrahim Paşa'ya takdim edilen rapor tasdik edilmiş ve Türkiye'ye de Garbın bu mühim kültür ve tekniği girmiştir. Gerçekten aslında Çin ve Uygur ülkelerinde başlayan ve Moğollar devrinde Avrupa'ya intikal eden bu fen 1440'dan beri Garpte yayılmağa başlamış; ilim ve kültürün gelişmesine çok hizmet etmişti.[28] II. Bayezid zamanında Yahudilerin Türkiye'ye getirdikleri ve daha sonra Rumların da bir miktar kullandığı matbaacılığı Türkler ancak bu devirde kabul etmişlerdir. Bu ilk matbaada tarihî ve coğrafî bir takım eserlerin basılmasına başlanmış; Damad İbrahim Paşa'nın teşkil ettiği bir ilim heyeti bazı mühim Arapça ve Farsça eserleri Türkçeye tercüme etmiş; Kâğıthane'de yapılan yeni köşkler ile de yeni bir hayat zevki yaşanmıştı. Fakat Patrona Halil'in isyanı (1730) bu inkişaflara bir darbe tesiri yapmıştır. Gerçekten Şâir Nedim'in şiirlerinde akislerini bulan ve bilâhare *Lâle devri* adını alan bu sefahat hayatı fakir halkın ayaklanmasına sebep olmuş ve Kâğıthane mamûreleri de yıkılmıştır; ki bu hâdise taassubun değil sefaletin rol oynadığını meydana koyar. Bununla beraber matbaada dinî eserlerin henüz basılmamış olması da dinî bir hassasiyetin mevcudiyetine delâlet eder.[29]

Aslen bir Macar mühtedisi olan İbrahim Müteferrika'mn bastırdığı kitaplar arasında bizzat telif eylediği **Usûl ul-hikem** adlı eseri mühim olup 1832'de basılmış ve I. Sultan Mahmud'a takdim edilmiştir. Müellif burada mevcut devletler ve idareleri, coğrafya ve haritanın lüzumu, Hıristiyan devletlerin askerî kuvvetleri, bunların teşkilâtı, nizâm ve talimleri ve Osmanlıların bunları taklit etmesi ehemmiyeti üzerinde durur.[30] I. Sultan Mahmud (1730-1754) ve III. Sultan Mustafa (1757-1774) zamanlarında ve bilhassa Osmanlılara göre sürü halinde iken Deli Petro'nun Avrupa modeline göre kurduğu yeni ordu Garbın askerî ve teknik üstünlüğünü gösterince bu sahada iktibaslar başlamıştır. Bir Fransız asilzâdesi olup türlü maceralar geçir-

[28] Bak. *Selçuklular tarihi*, s. 321.

[29] A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde ilim*, İstanbul 1943, s. 146-152; Karaçon, "İbrahim Müteferrika", *TOEM*. I, 178-185. Türkiye'de daha evvel matbaacılık ve basılmış eserler bak. Efdaleddin, "Memâlik-i Osmaniye'de tabaatın kıdemi", *TOEM*. VII, s. 242.

[30] Müteferrika'nın bastırdığı eserler hakkında bak. Selim Nüzhet Gerçek, *Türk matbaacılığı*, İstanbul 1939, s. 59-99; A. Adıvar, s. 148; B. Lewis, *Emergence*, s. 471. Müteferrika'nın *Usûl ul-hikem'i Traité de la tactique* adı ile 1769 da Fransızcaya tercüme edilerek basılmıştır.

dikten sonra 1729'da Türkiye'ye sığınan General Comte de Bonneval samimî bir müslüman olarak Ahmed Paşa adını almış; topçu sınıfını modernleştirme vazifesine tâyin edilmiş ve bu sebeple de Humbaracı unvaniyle tanınmıştır. Türk askerlerinin yüksek vasıflarına ve ordunun modernleşince zafer kazanacağına inanan Ahmed Paşa bu sûretle Avusturyalılardan intikam almayı da düşünüyordu. Nitekim bu askerî sınıfın Rusya ve Avusturya ile 1736-1739'da yapılan muharebelerde hizmeti görülmüş; Üsküdar'da açılan **Hendesehane** bu sınıfın yetiştirilmesiyle meşgûl olmuştu. Bu mektepte Anadolulu bir müftinin oğlu olup hocalık yapan Mehmed Said Efendi'nin mesahaları ölçen bir âlet keşfettiği de rivâyet edilir. Türkler böylece XVII'nci asırda kendi üstünlüklerine bağlı ve Avrupa'ya hâlâ bazı medeniyet verici durumda iken XVIII'inci asırda artık alıcı olmağa ve iktibaslar yapmağa mecbur bulunduklarını kabul etmişlerdi.[31]

[31] Humbaracı Ahmed Paşa'nın ilticası ve kabulüne dair sâdır olan bir *Hatt-i hümâyûn* için bak. *TOEM*, III, s. 1153-1157; Mehmed Said Ef. için, A. Adıvar, s. 162.

4. Cihân Hâkimiyetinden Mâneviyat Bozukluğuna

"Yıkıluptur bu cihân sanma ki bizde düzele,
Devleti çerh-i denî verdi kamu mübtezele;
Şimdi erbâb-ı saâdetde gezen hep hazele,
İşimiz kaldı heman rahmet-i Lem-yezel'e."
(III. Sultan Mustafa)

III. SULTAN MUSTAFA yeniliklere inanmış; Avrupa askerî tekniğini iktibasa çalışmış; Fransa'dan Baron de Tott ve başka mütehassıslar getirterek Mühendishane (topçu, istihkâm) ve Bahriye (tersane) sınıfı ve mekteplerini modern usûllere göre islâh etmeğe ve onları talim ve terbiyeye girişmişti. Garpte mevcûd terakkileri öğrenmek maksadiyle Fransa'ya ve Almanya'ya elçiler göndermiş; yakından alâkalı olduğu tıp, astronomi ilimlerini himâye etmişti. Bu münasebetle bir çok eski hükümdarlar gibi o da nücûma merak salmıştı. Prusya (Almanya) kıralı büyük Frederick'in Yedi-sene (1756-1763) muharebelerinde kazandığı parlak zaferler Pâdişâhın dikkatini çekmiş ve bu muvaffakiyetlerin hikmetini öğrenmek istemişti. Kıral, Sultan Mustafa'ya ordunun daima talim ve terbiye görerek hazır bulunması ve hazinenin de dolu olması lüzumunu elçi Ahmed Resmî Efendi ile bildirmişti. Sultan Mustafa Kâğıthane'de modern bir topçu sınıfı vücûda getirmek, Tophane'de yeni usûl toplar dökdürmek, Avrupa'dan getirttiği bir takım tıp ve astronomiye aid eserleri Türkçeye tercüme ettirmek sûretiyle ordunun kuvvetlenmesine çalıştı.[32] Fakat bu devirde Türk ordusunun esasını teşkil eden yeniçeriler yalnız modern askerî bilgi ve teknikten uzak kalmamış; eski nizâmını ve ta-

[32] Osman Ergin, *Türkiye Maarif tarihi*, II, s. 264; Baron de Tott, *Memoires sur les Turcs*, Amsterdam 1784, III, s. 152; A. Adıvar, s. 181. Âsım Efendi Sultan Mustafa'nın nücûma alâkasını anlatırken Rusya ile savaşa girişildiği sırada zâyiçenin Çariçe'ye zafer gösterdiğini öğrenmişti (*Tarih*, I, s. 273).

limlerini de terk etmiş; askerlikle münasebeti kalmaksızın harp zamanlarında cepheye giden bir yığın haline gelmişti. Bu sebeple küçük bir topçu sınıfının yetiştirilmesi tabiatiyle kifâyet etmiyordu. Garbın askerî tekniği Türkiye'ye girerken 1768'de başlayan ve 1774'de sona eren Rus harbi Türk ordusunun mukavemet edemediğini ve perişanlığını bütün dünyaya gösterdi. Bu ağır mağlûbiyet üzerine imzalanan Kaynarca muahedesi Kırım Hanlığını Osmanlılardan koparıyor; bir Türk gölü olan Karadeniz'de Rusya donanma bulundurmak hakkını kazanıyor ve Osmanlı tebaası bulunan Ortodoksların hâmisi oluyordu, ki bunlar Türkiye için çok ağır bir darbe teşkil etti. Türk ordusu eski nizâm ve vasıflarını muhafaza etse bile uzak menzilli yeni ateşli silâhlar karşısında dayanamıyor ve ciddî kayıplara uğruyordu. Nitekim XVI'ncı asırda Türk tüfekleri karşısında Destân-ı Köroğlu hem artık mertlik kalmadığından şikâyet eder; hem de kahramanlıktan vaz geçemez:

Düşman geldi tabur tabur dizildi;
Alnımıza kara yazı yazıldı,
Tüfek icâd oldu mertlik bozuldu,
Eğri kılıç kında paslanmalıdır.

Köroğlu düşer mi yine şânından,
Ayırır yiğiti er meydanından,
Ok gıcırtısından kalkan sesinden,
Dağlar sada verip seslenmelidir.

Modern bir ordunun çekirdeğini, topçu sınıfını teşkil ederek istikbale ümitle bakan ve yeni hamlelere girişen Sultan Mustafa bu büyük kayıplara uğradıktan, Rus donanmasının İngiliz amirallerinin yardımı ile Ballık denizinden, Akdeniz'den geçerek Türk donanmasını Çeşme'de batırmalarını ve artık İstanbul'u iki denizden tehdit ettiğini, nihayet süvarileri ile asırlarca Avrupa'yı titreten ve Rusları atlarının ayakları altında tutan koca Kırım Hanlığı'nın elden çıktığını görünce çok muzdarip oldu; önce nüzûle uğradı; az sonra da öldü. Pâdişâhın bu sırada yazdığı bir kıta hem kendi ümitsizliği ve ıstırabını, devrin adamlarına itimadsızlığını ve hem de imparatorluğun perişan durumunu ifade eder:[33]

Yıkılıptur bu cihân sanma ki bizde düzele,
Devleti çerh-i denî verdi kamu müptezele,
Şimdi erbâb-ı saadette gezen hep hezele,
İşimiz kaldı heman rahmet-i Lem-yezel'e.

[33] *Tarih-i Atâ*, IV, s. 67.

Osmanlı Türkleri, bütün sarsıntılara rağmen, mâneviyatlarını muhafaza ederken XVIII inci asrın yarısından sonra artık dışta kahir düşmanlarla, içte de başlayan sayısız isyanlarla uğraşıyor; İmparatorluğun çöküşüne kadar derya gibi kan akıtıyor; göçler, hastalıklar da maddî-mânevî kayıplarını çoğaltıyordu. Dünya nizâmını kurmağa çalışan bir millet artık varlık-yokluk cidali ile çırpınıyordu. Mustafa'nın yerine tahta çıkan Sultan I. Abdülhamid (1774-1789) zamanında Sadrâzam Hamid Paşa orduda teknik sınıfların modernleşmesine devam etti. İstanbul'da bulunan Fransız sefiri ordu ve donanmanın eski ve perişan durumuna karşı girişilen ıslâhatın çok yavaş ve kifâyetsiz olduğunu, daha köklü inkılâpların yapılması lüzûmunu ileri sürüyordu. Halil Hamid Paşa Türk pâdişâhının Fransa kıralı gibi mutlak bir otoriteye sahip bulunmadığını, din âlimleri ve devlet adamlarının da muvafakati gerektiğini, bunun da kolay olmadığını bildiriyor ve yenilik hareketlerine devam ediyordu. Fakat kısa süren sadâreti zamanında Halil Hamid Paşa dinsizlikle ve hattâ hükümet darbesiyle itham edilerek düşürülmüş ve İstanbul'dan adalara sürülmüştü. Bundan başka hâinlikle ve Türk tarihinde ilk defa da Farmasonluk ile suçlandığı için idam edilmiş olup başının paskalya günü İstanbul'a getirilmesi de mânâlıdır. Halil Hamdi Paşa evvelce Eflâk ve Boğdan (Romanya) Voyvodalığında bulunan İstavraki adında Fenerli bir Rûm'un kâtibi idi. Bu hususlara işâret eden bir kıta:

Kâtib-i İstavraki farmason-i bed-neseb,
Sadrı telvîs eyledi mucib oldu zillete;
Hâin-i dîn u Şeriat olduğın îmâ edüp,
Geldi Paskalya günü başı bâb-ı devlete.

Halil Hamid Paşa'nın babası Ispartalı olup oraya İran'dan veya Gürcistan'dan geldiği rivâyet edilmiş ve Osmanlı tarihinde ilk defa kendisi bu türlü ağır isnatlara uğramış bulunuyordu.[34] Bir taraftan bu hâdise, diğer taraftan Rusya ve Avusturya ile başlayan harp bu adımları da durdurmuştur. Kırım'ın kaybından sonra Rusların 1783'de bu Hanlığı istilâ ve ilhak etmeleri Türkler için unutulmaz bir ıstırap kaynağı haline gelmiş; III. Selim'in şiirleri bu millî mateme tercüman olmuş; fakat kurtarma ümitleri de kesilmemişti. Bütün nüfûsu Türk olan Hanlığın kaybı Macaristan ve Orta-Avrupa'nın gidişine benzemiyordu. Rusların efendisi olan ve Cenubî Rusya'da hüküm süren Şimal Türklerinin son hanlığı da artık onlara esir olmuştu. Atlarının kiş-

[34] *Tarih-i Cevdet*, II, s. 250-254; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic ul-vukuat* IV, s. 6; İ. H. Uzunçarşılı, "Halil Hamid Paşa", *TM*. V, s. 224. E. Z. Karal; "Tanzimat'dan önce Garplılaşma hareketleri", *Tanzimat*. İstanbul 1940, s. 23.

nemeleri, nallarının şakırtıları ile kahramanlık destanları yaratan Kırım süvarileri artık tarihe karışmış; bu sesler yerine de esâret ve hicret iniltileri bir buçuk asır eksilmemiştir. XVII'nci asır başlarında her Osmanlı gazasına koşan Kırım ham Gazi Giray'ın:

Râyete meylederiz kamet-i dilcû yerine,
Tûğa bel bağlamışız kâkül-i hoş-bû yerine;
Olmuşuz câm ile billâh gazâya teşne,
Kanını düşmen-i dinin içeriz sû yerine;

asil ve kahraman sesi yerine Kırım'ı kurtarmak ıstırabiyle çırpman III. Selim'in feryatları ve şiirleri başlamıştır.

Cihân hâkimiyeti mefkûresi ve gururu ile yaşayan Türk milleti XVIII' inci asırda artık ölüm-kalım cidali içindedir; mâneviyatı çok kırılmıştır. Lâkin hiç bir müşkül Türklerin yüksek iman, mefkûre ve kahramanlık rûhunu sarsamamıştır. Zira İslâm'dan önce Türkler nasıl savaşta ölmeyi şeref ve yatakta ölmeyi âr sayıyordu ise, bu devirde de aynı ruh devam ediyordu. XIV'üncü asrın Anadolu hükümdarlarından Kadı Burhaneddin **tuyuğ**'larında:

Özini alışıh gören serdâr bolur, (olur)
Enelhak dâva kılan berdar bolur;
Er oldur Hak yoluna baş oynaya,
Döşekde ölen murdar bolur.

Erenler öz yolunda er tek gerek;
Meydanda erkek kişi ner tek gerek;
Yahşi yaman katı yumuşah olsa hoş,
Severem diyen kişi erkek gerek.

Ezelden Hak ne yazmış ise bolur,
Göz ne ki göreceğise görür
İki âlemde Hakk'a sığınmışız,
Tohtamış n'ola ya Ahsah Temür.

böylece ilim, şiir, kahramanlık ve devlet idaresini birleştiriyor; bu ruh tarih boyunca ve inhitat devirlerinde de yaşıyordu.[35] Tameşvar'lı Hacı İbrahim Efendi **Hadîkat üş-şühedâ** adlı eserinde (1774) serhad gazileri, onların destânî şiirleri, Gazi Âşık Hasan, Gevherî ve başka gazi şairler hakkında güzel bilgiler vermiş ve gazâ rûhunu bize aksettirmiştir.[36]

[35] *Divân*, Dil Kurumu neşri, s. 586, 598.

[36] Saadeddin Nüzhet, *Gevherî*, İstanbul 1928, s. 4; Agâh S. Levend, *Gazâvâtnâmeler*, Ankara 1950, s. 149-150; Osman Atilâ, s. 102.

Gazilerin ser-efrâzı ağası,
Vasfını söyleyen diller ağlasun.
Bunca guzat ile o kahramanın,
Gazâya eşdüğü yollar ağlasun.

Gevherî sırına yoldaş olanlar,
Serhadlarda ana pâdaş olanlar,
Gazâda kendüye yoldaş olanlar,
Döküp gözlerinden kanlar ağlasın.

Ruslar 1768-1774 harbinde denizlerde ve karalarda her taraftan Osmanlı imparatorluğuna taarruz ederken Kars'a kadar gelmiş ve bu şiddetli istilâda gaziler yine vazifelerini aşk ve imanla yapmışlardı. Âşık Şenlik:

Kuşanın kılıncı, giyinin donı
Kavga bulutları sardı her yanı,
Doğdu koç yiğitin şan almak günü
Can sağ iken yurt vermeyiz düşmana.

Asker olan bölük-bölük bölünür,
Sandınız mı Kars kalesi alınır,
Boz atlar üstünde kılıç çalınur,
Can sağ iken yurt vermeyiz düşmana.

Kavga günü nâmerd sapa yer arar,
Er olan göğsünü düşmana gerer,
Cemi ervah bizlen meydana girer,
Can sağ iken yurt vermeyiz düşmana.

Hele Âl-Osmanın görmemiş zorun,
Din gayreti olan tedârik görün,
At tepin, baş kesin, Kazağı kırın,
Can sağ iken yurt vermeyiz düşmana,

kahramanlık rûhunu canlandırıyordu.

Cezâyir gazilerinin şetâret ve gurur dolu olan şiirleri XVIII'inci asırda artık hüzün ve feryada inkılâp etmiş; başlarını yere eğen ve göz yaşlarını akıtan Cezâyir Türkleri de ümitsizliğe düşmüş; fakat iman ve kahramanlığını kaybetmemiştir:[37]

Yedi kıral düşdü senin kasdına,
Gaflet uykusundan uyan Cezayir.
Donanmalar tayin oldu üstüne,
Hazır ol vaktına dayan Cezayir.

[37] Cezayir Gazilerinin bu şarkıları için bak. *TM*. s. 516-517; kahramanlık şiirleri, s. 85.

Gazilerin ekberleri sendedür,
Rüstemlerin bihterleri sendedür,
Ettiğimiz işleri andıkça her dem,
Akar durmaz gözlerimin yaşlan.

Kırım Türklerinin "**Tatar-i sabâ reftâr**" olarak düşmanı titreten nal sesleri ve at kişnemeleri kesilmiş; artık esâret, göç ve sefalet feryadları devam ederken Cezayir'in XIX'uncu asırda Fransızlar tarafından işgali üzerine sadece bir esâret sessizliği hüküm sürmüş ve bu memleket ancak XX'inci asrın ortalarında var olduğunu kahramanca dünyaya ilân etmiştir. Kanunî Sultan Süleyman'ın Orta Avrupa'ya girişlerinde Türkler:[38]

Âyet-i fethe iptidâdur bu,
Cenâb-i Fettâh'dan atâdur bu;
Ağlasun kanlı yaş döküp a'dâ,
Hayli nâdide mâcerâdur bu.

böyle hisseder; top, tüfek ve "na're zenân" sesleri ile ne kadar memnûn idiyse bu sefer dönüşlerinde torunları o derece kederlidirler. Fakat böyle ağlayacaklarını kim düşünebilirdi. Bu gidiş-dönüşte bir fark vardır. Gerçekten tarih, Türklerin feth ve idarelerinde ne kadar adâlet ve insanlık göstermişlerse dönüşlerinde de onlara karşı düşmanlarının o derece insafsız ve zâlim davrandıklarını meydana koymuştur.

Türklerin XVIII'inci asırda dışarıda emperyalist taarruzlarla, içeride de hem dış düşmanların kışkırtması ve hem de devlet idaresinin bozulmasiyle Balkan milletleri arasında huzûrsuzluk ve isyanlar başlamış veya tertip edilmiş; Fransız ihtilâlinin yaydığı fikirler de Osmanlı devletine karşı ilk istiklâl hareketlerini teşvik etmişti. Dünya Nizâmının mihveri olan Osmanlı imparatorluğu âzim sarsıntılara uğramakla beraber hudutlarda ve devlet adamları üzerinde hissedilen tesirler henüz cemiyet hayatında bu derece ümitsizlik ve endişe yaratmamıştı. Asrın başında Ruslara karşı 1711'de kazanılan Prut zaferi ve Pasarofça muahedesiyle elde edilen nisbî sükûn imparatorlukta eskisinden fazla bir debdebe ve sefahat hayatına imkân veriyor; Damad İbrahim zamanında "*Lâle devri*" hem safahat hayatı ve hem de Avrupaî yenilikleri getiriyordu. Türk elçileri ve yabancı mütehassıslar veya mülteci ve mühtediler Türkiye'ye Garbın tekniğini naklederlerken yabancı elçi ve seyyahlar da hâlâ Şark medeniyetinin son mahsûllerini de Avrupa'ya taşıyordu. Yüksek kültürlü İngiliz sefiresi Madame Montague'nün İstanbul'dan yazdığı (1718) mektuplarla Avrupa'ya intikal eden *çiçek aşısı*, taassup çevrelerinin

[38] Âli, *Heft Meclis*, İstanbul 1316, s. 25, 26.

mukavemetine ve materyalist doktorların muhalefetlerine rağmen, Avrupalıları bu hastalığın felâketlerinden kurtarıyordu. Türk çiçek sanatı, sıhhat ve temizlik için mühim olan *Türk hamamları*, hatta yıkanma âdeti ve kahve Garba intikal ediyordu, Türkiye ile münasebetler ve Türk elçilerinin Paris'te yaşamaları bu asırda Fransa'da *Türk zevki* ve modasının (**Turquerie**) yayılmasına hizmet etti. Fâtih'in Rönesans ressamlarını dâveti bu asırda da tekrarlanmış ve sarayda resimler yapmışlardır. Fakat bu sanat iktibaslarında mimarî daha fazla hâkim olmuş; en muhteşem âbidelere sahip Osmanlı mimarisi artık inhitata uğradığı için Avrupa'dan gelen mimarlar 1755'de III. Osman adına Nûr-ı Osmaniye camiini yapmışlardı. Türk ve Avrupa terkîbi ile Rokoko üslûbunda inşa olunan bu cami büyük bir eser olmakla beraber en muhteşem sanatımızın tam bir inhitatına delâlet ediyordu. Artık bundan sonra da cami ve saray inşaatında Avrupalı ve yerli hıristiyanların elinde kalan Türk mimarisi bugüne kadar eski kudretini ve millî karakterini bir türlü bulamamıştır. Bu umûmî inhitata mukabil Türk edebiyatı kudretini muhafaza ediyor; Nedîm, Ragıp Paşa ve Şeyh Galip gibi büyük şairler Türk sanatında çok yüksek bir dereceyi temsil ediyorlardı.

Avrupa'nın dünya ticareti ve medenî hamleleri karşısında iktisadî kudreti kaybolan imparatorluk daimî muharebelerle daha ziyâde sarsılmış; Türkler gittikçe iktisadî hayattan uzaklaşmıştı. Gayri müslimlerin ticaret ve sanatta daha ileri bir mevki almalarına rağmen geçen asırlarda rastlanan Yahudi sermayedarları da artık görünmez olmuş; bununla beraber Avrupa ile temaslar sâyesinde iş hayatı yine de tedricen gayri müslimler eline geçmiştir. Devletin sırtına yüklenen ve müstehlik durumda kalan yüksek Osmanlı cemiyetinin zenginliği ise sadece maaşlara dayanıyor ve bu da halk kitlelerinin gittikçe fakirleşmesini arttırıyordu. Bu yüksek tabakada bir lüks iptilâsı hüküm sürüyor; Şimalin ağır kürkleri, Hindistan ve "**Frengistan**"ın nâdir kumaşları ve şalları, kıymetli taşlar ve mücevher ile işlenmiş eşya ve elbiseler büyük israfa ve paranın dışarı çıkmasına sebep oluyordu. Montague Edirne'de ziyâret ettiği bir paşa hammının üzerindeki elbise ve mücevheratın zenginliği ve değeri hakkında hayranlık duyduğunu söyler. Bu yüksek tabaka mensupları arasında mücevheratla işlenmiş (**murassa**) silâhlar, yüzükler, saatlerin... hediye olarak kullanılması âdeti de israfa ve suistimallere yol açıyordu. Sultan Mustafa ve oğlu Selim bu israflara karşı tedbirler almış; Şimalin kürklerini fermanla yasak etmişlerdi. Yüksek cemiyette moda olan Hindistan ve Frengistan kumaşları yerine İstanbul ve Ankara'nın şal ve

sofları ve Bursa ipeklilerinin kullanılması emredilmiş; Hindistan'a ustalar gönderilerek aynı kumaşların Türkiye'de dokunması tedbirleri ahnmıştı.[39]

Türkiye'ye gelen ecnebi sefir ve seyyahlarının raporları da XVIII'inci asırda Türk cemiyetinin yüksek vasıfları, sanayi ve ticaret hayatındaki ahlâkın eski devirler gibi devam ettiğini gösteriyordu. Montague Rumların İstanbul'a gelen seyyahlara bu şehirde, Ayasofya'dan başka görülecek bir şey olmadığını ve gözlerine baka baka yalan söylediklerini kaydeder. Zira meşhur sefîre *İstanbul'un Ayasofya'dan daha güzel camilerle dolu olduğunu*, her tarafın güzel konaklar, köşkler, hanlar, çeşmeler ve bahçelerle süslü bulunduğunu, temiz ve zengin çarşıların ve husûsiyle Edirne'deki kapalıçarşının kendisini büyülediğini anlatır. Türkiye'de kanunların hakimâne ve dikkatle tatbik edildiğini belirten sefîre burada hâkimlerin, yalancıların alnlarına damga vurduğunu, eğer bu usûl İngiltere'de kullanılsa idi bir çok kibar insanların şapkalarını kaşlarına kadar kapayacaklarını ileri sürer. Sefîre Edirne'de konakların, bahçe ve çiçeklerin güzelliğine, ev eşyasının zenginliğine hayran olur. Bu arada Sadrazam Kethüdası'nın konağını tasvir eder. Zarif tezyinatı ile dikkati çeken konakta ona göre İngiltere ve Almanya'da güzellikte emsalsiz evin hanımı Fatma vardır. Onun güzelliğini, asâletini, nezâketini, zevklerini anlatmakla bitiremeyen Montague bir müddet câzibesi tesiri ile kendisini unuttuğunu söyler. Etrafını da peri gibi câriyeler sarmış olup misafiri için yaptıkları eğlencelere, danslara ve Türk müziğine de hayran olur. Güzel Fatma sefîreye "**Güzel Sultanım**" diye hitap ediyor; onu ayrılışında da aynı vakar ve nezâketle, güzel hediyeler vererek yolcu ediyordu. O "gördüğüm şeylerden o kadar hazzetmiştim, ki kendimi bir müddet (Hazreti) Muhammed'in cennetinde yaşamış sandım" der. Yine Türk kadınlarının daima hamam yapmakla da çok güzellik ve zerâfet kazandıklarını ifade eder, ki Avrupa'da bu medenî vasıta ve itiyadın da mevcud bulunmadığını belirtir. Ertesi yıl (1718) İstanbul'da II. Sultan Mustafa'nın Haseki'sini ziyâret eden sefîre yüksek Türk cemiyetinin yaşayışı hakkında da dikkate şâyân bilgiler verir. Pâdişâh dul kalan Nefise Sultan'ın evlenmesini emredince, sultanların âdeti üzere, o da bunu kendisine en büyük hakaret saymakta ve sarayından dışarı çıkmamakta idi. Fakat baskı karşısında mecbur kalınca o da Sultan Mustafa'dan başkasının yatağına girmemek ahdi ile, vaktiyle câriye olarak on yaşında iken, kendisini Pâdişâha takdim eden seksenlik ihtiyar **Reis ül-küttâb** Bekir Efendi'yi seçmişti. O, Sultanın kederinden solan güzelliğini, debdebeli saray hayatını, üzerindeki çeşitli mücevheratın Avrupa kıra-

[39] *Tarih-i Cevdet*, III, s. 359; "Teşrifâtî Edip Ef. Lâyihası", *TOEM*. II, s. 500: Uzunçarşılı, *TM*, V, s. 238. Nur-ı Osmaniyye Camii için bak. *Tarih-i Câmi-i Nur-i Osmâniyye*, İstanbul 1335.

liçelerinin hiç birinde bulunmadığını ve bunların 100.000 İngiliz lirası değerinde olduğunu, sofra ve yemek takımlarının altın, sapları elmas çatalları ve bütün diğer ağır eşyayı hayranlıkla tasvir eder. O, şeriatin müsaadesine rağmen kibar erkeklerin birden fazla kadınla evli bulunmadıklarını, sokakta hiç bir erkeğin bir kadını takibinin görülmediğini ve kimsenin de buna cesaret edemediğini söyler. Sefire Türklerin kölelere karşı yaptıkları insanî muameleye de hayran kalır ve buna Avrupa'da rastlanmadığını belirtir. Montague Sofya'da Türk cemiyet hayatı, ahlâkı ve kadınların iffeti hakkında da güzel tasvirler yapar; Avrupa'da Türkler hakkında mevcud yanlış bilgi ve kanaatleri düzeltir; hatta Türk kadınlarının Avrupa'dakilerden daha hür olduklarını da kaydeder.[40]

XVIII'inci asra mensup diğer Avrupalı yazarlar da Türklerin yüksek vasıflarını belirtmekte müttefiktirler. Bu asnn ikinci yarısında İstanbul'da İngiliz elçisi bulunan Porter'e göre Türk sultanı Avrupa Hıristiyan hükümdarları kadar müstebit değildir. Halbuki Türkiye hakkında yazılan bir çok kitapta en meşhur yazarlar bile, cehalet veya kasıd ile, sayısız hataları tekrarlar ve Türk hükümdarlarını despot olarak gösterirler. Türk hükümetinin bütün hatalarına rağmen *İmparatorluk din ve kanunlar üzerine o kadar sağlam kurulmuştur,* ki hiç bir suç ve fenalık cezasız bırakılmaz. 1755 yangınında Bâbıâli harap olmuş ve burada yeni bir bina yapmak istenmişti. Bu münasebetle yangın sahasındaki evlerin istimlâki gerekiyordu. Elçiye göre herkes kendi yerini satmağa razı olduğu halde ihtiyar bir kadın, nesillerden beri ailesine aid olduğu beyâniyle, buna yanaşmadı ve herkesi kızdırdı. Mesele Pâdişâha intikal etti. Fakat *Kur'an'ın teminatı* altında bulunan *mülkiyet* hakkı karşısında Pâdişâh "*Burası onun mülküdür; hiç bir şey yapılamaz*" cevabını verdi. Zira "Türkler çocukluktan beri Pâdişâhın ilâhî hukuka sahip bulunduğunu bilirler. Fakat bu hukukun da Kur'an'a dayandığını unutmazlar" diyerek Türkiye'de hukuk ve adâletin hâkimiyetine dair güzel bir misal verir. Elçi Türk devlet teşkilâtı ile mukayese edilebilecek bir Hıristiyan devletin mevcud olmadığını ileri sürerken de dikkate şâyân bir hâdiseyi zikreder. O, Osmanlı idaresinin iç ve dış muameleleri kadar muazzam ve muntazam arşivlerin dünyanın hiç bir yerinde bulunmadığına da dikkat ederken; yukarıda mezkûr yangında kaybolan defter ve dosyaları yeniden tertip etmek için fevkalâde gayretler sarf edildiğini ve nihayet imparatorluğun vilâyetlerinde bulunan kopyalarının getirilmesi sûretiyle bütün boşlukların doldurulduğunu söyler.

[40] Madame Montague, *Lettres*. Paris 1764, s. 9.69, 111, 113, 125; trc. Ahmed Refik, "Madame Montague'nün mektupları", *TOEM*. IV, s. 127-M279, 1244-12-17, 1403-1405; VI, s. 412-416; A. Djevad, *Les Turcs d'âpris les auteures célèbres*, İstanbul 1919, s. 6-15.

Gerçekten pek çok kayıplara rağmen dünyada Osmanlı tahrir defterleri ve arşivleri kadar muntazam, zengin ve muhafaza edilmiş başka bir devlet arşivi mevcud değildir. Türkiye'de emniyet ve asayişin hâlâ devam ettiğine dair Porter'in müşahedeleri de mühimdir. Filhakika ona göre Türkiye'de harp ve sulh zamanları büyük yollarda ve evlerde hırsızlık veya yankesicilik hemen meçhûldür ve bütün imparatorluk içinde tam bir emniyetle seyahat etmek mümkündür. Zira Türkler hırsızlığı insan haysiyetini yıkan bir fiil olarak bilirler. İstanbul'da bazan hırsızlık ve yankesicilik hâdiselerine rastlanırsa da bunlar hilekâr Bulgarların işidir. Bununla beraber burada her zaman kapılar açık olarak emniyetle yaşanabilir. Bugünkü Rumların da çok hilekâr, çok entrikacı ve haris olduklarını söylerken diğer müellifleri teyid eder. Ona göre bir elçi Türk topraklarına ayak basınca Pâdişâhın misafiri sayılır ve derhal kendisine lüzumlu şeyler ve para verilir. Vezir elçiye memur göndererek nezâket icaplarını yapar. Türkler sokaklarda asla kadınlara bakmaz; oyun oynarlar, fakat bu sûretle para kazanmayı hırsızlıktan daha âdi bir suç sayarlar. Dans etmeyi hafiflik bilir ve bunu delilik veya sarhoşluk icabı telâkki ederler.[41] Avrupa'da tıp ilmi ilerilediği halde, geçen devirlerde olduğu gibi, bu asırda da akıl hastalıklarını hâlâ şeytanın eseri sayan inanç devam ediyor ve bu sebeple de tedâvide eski vahşiyâne usûller hüküm sürüyordu. Halbuki, inhitata rağmen, Türklerde böyle bir bâtıl düşünce ve muamele hiç bir zaman görülmemiş ve 1789'da İstanbul'da timarhaneleri ziyâret eden J. Howard Türklerin hastalara daha insanî muamele ettiklerini görmüş ve onun neşriyatı ile Avrupa'da deliler bu vahşetten kurtarılmıştı. Fransa'da delilerin bu kurtuluşu böylece ancak ihtilâlden sonra olmuştur.[42] Meşhûr Fransız mütefekkiri Voltaire dar muhitimizden çıkalım ve dünyanın diğer ülkelerini de tetkik edelim dedikten sonra Türk pâdişâhının türlü dinlere mensup yirmi milleti âhenk içinde yaşattığını ve *Türk hâkimiyetinde dinî müsamahanın hü-*

[41] Porter, *La Religion, les lois, le gouvermement et les moeurs des Turcs*, trad. Paris 1770, s. 40, 70, 72, 81, 112, 114, 130, 131, 136, 156, 162, 189; C. Le Bruyn, *Voyage*, La Haye 1732, I, s. 434, 441. Osmanlı Türklerinin kanun ve nizâm şuuru gibi devlet idaresine aid *Dîvân* teşkilâtı (*Chancelerie*) ve arşiv usûlleri de hiç bir eski veya çağdaşı devlete nasip olmamış derecede bir medeniyet eseri idi. Bugün mevcud millî vesika hazineleri dünyayı da hayran bırakmaktadır. Bununla beraber Türkiye'de inkılâbı her şeyi tahrip mânâsında anlayan bazı câhilâne teşebbüsler olmuş; millî tarih ve kültürümüze aid yazma ve basma bütün eser ve vesikaların imhasını teklif eden birtakım maruf yazarların makaleleri çıkmıştır. Bu münasebetle bir miktar eski ve yazma eserin yakıldığı veya göllere ve sulara atıldığı görülmüştür. Bunlar arasında en utanç verici bir hadise de Bulgarların İstanbul'dan vagonlar dolusu Türk vesikalarını Sofya'ya nakletmeleri teşkil eder. Böylece medeniyet iddiasında bulunan bir memlekette medeniyet tahribatı yapılırken Bulgarlar bunları kurtarmakla eski efendilerine güzel bir ders vermişler ve ecdadımıza karşı bizi utandırmışlardır.

[42] A. Adıvar, *Tarih boyunca ilim ve din*, İstanbul 1944, I, s. 270.

küm sürdüğünü belirtirken Avrupa'da taassubun ve mezhep cidallerinin fenalıklarına dair güzel bir örnek göstermiştir.

Osmanlı imparatorluğu, ağır mağlûbiyetlere rağmen; yine de tarihî itibarını muhafaza ediyor ve Avrupa'nın büyük bir devleti sayılıyordu. İstokholm'a 1732-1733'de sefâretle gidip dönen Said Mehmed Efendi'nin Lehistan'da ve İsveç'te karşılanması ve bu milletlerin hâlâ Osmanlı yardımı ve himâyesini istemeleri kayda şâyândır. Filhakika bu memleketlerin hükümet ve halkları elçiyi büyük tazim merâsimleri ile kabul etmişlerdi. Demirbaş Charle'in Osmanlı devletinden ödünç aldığı paranın iadesini ve dostluğun devamını isteyen Türk elçisi, Rusya ile harpler dolayısiyle fakirleşen İsveç bu meblâğı ödeyecek bir durumda olmadığı mazereti ile karşılaşmış ve bir senet alarak dönmüştür. Bununla beraber İsveç, İran seferi münasebeti ile Türkiye'ye 20-30 bin kişilik bir kuvvet göndermeyi teklif etmiş; fakat elçi Osmanlı devletinin bugüne kadar yabancılara muhtaç olmadığını beyan etmiş ve bu münasebetle teşekkürlerini bildirmiştir.[43]

[43] *Tarih-i Osmanî Encümeni Mec.* II, s. 660-677; Faik Reşid Unat, *Osmanlı sefirleri ve sefâretnameleri*, Ankara 1968, s. 70-72.

5. Sultan Selim'in Mefkûreciliği ve İnkılâpçılığı

Lâyık olursa cihânda bana baht-ı şevket
Eylemek mahz-ı safâdur bana nâsa hizmet
(III. Selim)

TÜRKLERİN ve umûmiyetle İslâm dünyasının Avrupa'ya ilk mühim yaklaşma ve onun medeniyetinden ciddi faydalanma teşebbüsü III. Sultan Selim'e aiddir. Selim tahta çıktığı zaman (1789) Ruslar ve Avusturyalılar ile savaş devam ediyor; Fransa'da da büyük ihtilâl başlamış bulunuyordu. Osmanlıların Avrupa payitahtlarında ve husûsiyle Paris'te kurdukları elçilikler, sefaret mensuplariyle, Garbı tanımağa ve dillerini öğrenmeğe sebep oluyor; Selim zamanında bu münasebetler daha da artıyordu. Selim şehzâdeliği devrinde babası Sultan Mustafa'nın yanında Avrupa'dan getirilen askerî ve teknik mütehassısların çalışmalarını görüyor; yenilik fikirleri içerisinde yetişiyordu. O, babasından sonra veliahd olunca Avrupa'yı öğrenmeğe ve bilgilerini genişletmeğe girişti. İshak Bey isminde hususî bir elçisini bizzat Fransa kırah XVI. Louis'ye göndererek bu alâkasını gösterdi. Selim Osmanlı ordularının ağır mağlûbiyetlere uğradığını görüp muztarip oluyor; babası zamanında ve daha önceleri girişilen mahdut iktibasların kifâyetsizliğine kani olarak tamamiyle Avrupa usûlünde modern bir ordu kurmayı ve bu sâyede imparatorluğuna eski kudretini kazandırmayı düşünüyor; hep bu gaye ile meşgul bulunuyordu:

Lâyık olursa cihânda bana baht-ı şevket
Eylemek mahz-ı safâdur bana nâsa hizmet

beyti ile hizmet aşkım belirtirken Pâdişahlığı, eski Türk hâkanları gibi, nasıl demokratik bir mânâda anladığını da ifade ediyordu. Nitekim onun bütün

devlet işlerinde daima istişâreye dayandığını görüyoruz. Rusya gibi yeni türeyen kuvvetli bir devletin orduları karşısında yıkılan Osmanlı azameti dolayısiyle çok üzgün bulunuyor; hazmedemediği bu durumu bir an önce düzeltmek istiyordu. Onun Kırım'ın kaybı üzerine yazdığı şiirler ıstıraplarını, millî ve dinî duygularını, ulvî emellerini meydana koyuyordu:

Yüzüm tuttum Cenâb-ı Kibriyâ'ya,
Resûl'ün zikrin aldım iptidâya,
Gidelüm ceyş-i küffâra gazâya,
Bizim bu memleket kalsun mı böyle!

Olaydım ölmeden bir kez seferber,
Hudâ emrile olursak muzaffer,
İnâyet etmez mi Hâlik-i rûz-i mahşer,
Kalalım mı kılıç altında böyle!

Kırım'ın Moskof işgaline düşmesi Türkler için unutulmaz bir acı, onulmaz bir yara ve feryad kaynağı olmuş; Selim şiirleri ile bu millî ıstırabı aksettirmiştir. Vatanperverliğin şâhâne örneğini veren Selim bu şiirine "**Kalalım mı hicab altında böyle?**", "**Kalalım mı ayak altında böyle?**", "**Kırım küffârda kalsun mı böyle?**", "**Esir olmuş nice şehr-i diyârı; ya düşman içre kalsun mı böyle?**", "**Orduyu cenge hazırlıyalım, gazâya gidelim, oturmak dinimizde var mı böyle?**" feryadları hem Pâdişâhın idealini ve hem de Osmanlıların Şimal Türklerinin esâreti, göçleri ve vatanlarının kaybı üzerinde ne derece hassas bulunduklarını gösterir. Nihayet Selim düşmana haddini bildirmeden ve ecdadının ahını yerde bırakmadan Allahın canını almamasını ve devletin şifa bulmasını niyaz eder. Zira o mezarda sultan ve fakirin müsavi olduğunu söyler:

Ehl-i tedbirim ile askerim irşâd olsun,
Kırayım kâfiri ceddim rûhu şâd olsun!

diyerek cihâda hazır bulunduğunu ifade eder. Ruslar ile harbin devam ettiği bir zamanda tahta çıkan bu büyük vatanperver "**Allahın inâyeti ile Kırım'ı istirdat edinceyedek Moskof ile cenkten fâriğ**" olmayacağını ve "**Benim matlubum ve Cenâb-ı Haktan niyâzım düşmandan intikam almadıkça kılıç kınına girmemektir**" diye azmini belirtir ve nihayet:

Esîr olmuş nice sibyân u nisvân ağlıyor her dem

mısraiyle başlayan diğer bir manzumesinde de ıstıraplarını tekrarlar.

Fakat babası gibi ümitsiz olmayan Sultan Selim:

> Devletin gülşenidir ehl-i kalemde vüzerâ,
> Şevket-i berr u bahr olduk Ocakta ulemâ.

beyti ile de Osmanlı imparatorluğunu yükselten ilmiye ve askeriye sınıflarının (**erbâb-i seyf ve kalem**) tarihî hizmetlerini hatırlar. Bununla beraber Sadrazam Pâdişâha "**Askerde cenk edecek hal yoktur**" diye yazar. Çünkü Türk ordusu hem yeni ateşli silâhlara dayanamıyor, hem de eski nizâm ve kudretini kaybetmiş bulunuyordu. Bu yeni haber de Selim'i daha fazla kederlendirir. Sadrazama Rusya'ya karşı Prusya ile anlaşma yapmak için talimat verirken de onu azarlar "**Ben kan ağlıyorum**" der, gece-gündüz uğraşarak gönderdiği bunca askerlerin ne olduğunu sorar. Selim Avusturya ile barışıp Rusya ile başbaşa kalmak ve Kırım'ı kurtarmak ister.[44] Lâkin bu ordu ile zafer kazanmanın mümkün olmadığını anlar. Bu sebeple bu iki devletin Fransa ihtilâli karşısında endişelerinden faydalanarak Avusturya ile 1791'de Ziştov, Rusya ile de 1792'de Yaş muahedelerini, **Statuquo**'nın muhafazası şartiyle imzalar.

Selim Avrupa'nın ve husûsiyle komşularının Fransa ihtilâli ile meşgûl olmalarını fırsat sayarak derhal ıslahat teşebbüslerine girişir. Viyana'ya elçi olarak gönderdiği Ebu Bekir Râtıp Efendi'ye Avrupa'nın ahvali ve husûsiyle Avusturya'nın ordu ve idare teşkilâtı hakkında rapor hazırlamasını emrederek Garbın yenilik ve terakkilerine dair bilgilerini genişletir. Pâdişâhın dostu ve **Reis ül-küttâb** (Hâriciye nazırı) bulunan Tosyalı Ebu Bekir Râtıp Efendi çok zeki bir insan olup Avrupa'nın ilmî, siyasî ve askerî ahvali hakkında çok güzel bilgiler toplar; Avusturya ordusunun teşkilâtı, askerî mektepleri, subayların yetiştirilmesi ve başka bir çok meseleler üzerinde takdim ettiği **takrir**(rapor)inde tafsilât verir.[45] Selim bir yandan Avusturya ile sulhe başlamakta, öte yandan da devlet adamlarına ıslâhat hakkında fikirlerini bir rapor halinde kendisine bildirmelerini emretmektedir. Bu sûretle o hem müşavere usûlüne ehemmiyet vererek fikir sahiplerinden faydalanmayı düşünüyor; hem de devlet işlerinde kullanacağı insanların iktidarını ölçüyordu.[46]

[44] Sultan Selim'in bu feryâd-nâmeleri için bak. N. Asım, "Vatan-perverliğin temâsil-i şahânesi", *TOEM*. V (1330), s. 193-199. Selim'in şiir ve musikiden başka, "nişancılık, tüfenkendâzlık" ve her fünûnda da mahir ve ekmel olduğunu Gülhâne'de bulunan nişan-taşı kitâbeleri kaydeder (A. Şerif, "Topkapı Saray-i hümâyûnu", *TOEM*. I, s. 294).

[45] Bu mühim ve henüz neşredilmemiş eser hakkında bak. F. R. Unat, *Sefâretnâmeler*, s. 154-162; *Tarih-i Cevdet*, V, s. 81; VI, s. 307. Seyyid Ali Efendi ilk defa gördüğü Paris tiyatroları, orada alkışlar, eğlenceler, kadınların serbestisi ve saygı görmeleri kendisi için yeni ve dikkate şâyân olarak tasvir edilmiştir.

[46] A. Cevdet, *Tarih*, İstanbul 1236, V, s. 317.

Sultan Selim, mülkî, askerî ve dinî mevkilerde bulunan yirmi iki kişiden imparatorluğun zayıflığı sebeplerini soruyor ve ıslâhat tekliflerini yapmalarını istiyordu, ki bunlar arasında Osmanlı ordusunda bir Fransız subay ile İstanbul'da İsveç elçiliğinin tercümanı olan meşhur tarihçi Ermeni Mouradgea d'Ohsson da vardı.[47]

Sultan Selim aldığı raporları dikkatle tetkik ettikten sonra kurduğu mecliste bu raporlar üzerinde müzakerelere girişti: "*Allah aşkına devlet elden gidiyor; siz de bu devlette hissemendsiniz*" diye herkesi serbestçe fikirlerini beyana dâvet ediyordu. Bununla beraber o: "Herkes meşverette (fikirlerini) söylemiyorlar. Meşveret Allah emri ve Sünnet-i şerîfedir" ihtariyle demokratik zihniyetini ortaya koyuyor; devlet adamlarının gevşek davranışlarından şikâyet ediyordu. Zira girişilecek köklü bir ıslâhat dolayısiyle yeniçerilerin ve mutaassıpların husûmeti endişe uyandırıyordu. Selim daha sonra Fransa generali Napoleon Bonaparte'ın Mısır'ı işgali üzerine harp ilânı için yaptığı müzakerelerde de: "*Bu hususta Pâdişâh ve vezir reyi olmaz; bu madde-i cesîme benim, senin, şeyhülislâmın, devlet ricali, sudûr-i kiram ve cümlenindir. Allah için herkes bildiklerini ve mülâhazalarını söylesinler*" diye ısrar eder, ki onun bu zihniyeti ve vatanperverliği hakkında pek çok vesika vardır.[48] Selim ve devrin devlet adamları, Tanzimat Pâdişâhı Abdülmecid Han gibi, Fransız ihtilâlini dinsizlikle malûl görüyor; fakat Avrupa'nın ve husûsiyle komşularının bu münasebetle birbirlerine düşmelerini ilerlemek için bir fırsat sayıyorlar; bu sebeple Fransa ile mevcud ananevî münasebetlerin devamını faydalı buluyorlardı. Bununla beraber Fransa'da asilzâde ve ruhban sınıfı elinde esir bulunan halkların hürriyet arzuları ile ihtilâl yapmalarını tabii buluyor; Haçlı seferlerinden sonra İslâm dünyasında görülen hürriyetin Avrupa'ya tesir ettiğini de biliyorlardı. Fakat ihtilâl Fransa'nın istilâlara başlaması ve Mısır'a doğru sefere hazırlanması da endişe uyandırıyor; bu sıralarda Reis ül-küttâb olan Âtıf Efendi'nin Avrupa ve Fransa hakkında Pâdişaha takdim ettiği lâyiha ihtilâle dair Türk görüşünü meydana koyuyordu.[49]

Islahat raporları ordunun ıslahı üzerinde toplanıyordu. Muhafazakârlar şanlı yeniçeri ocağının eski hâline getirilmesini, bir kısmı yeniçerilerin Fransız talim ve silâhlarına göre ıslahını ileri sürüyor; diğerleri de tamamiyle yeni ve Avrupaî bir ordunun kurulması fikrinin kabulünü istiyordu. Fakat dev-

[47] B. Lewis, *Emergence*, s. 57.

[48] E. Z. Karal, *Selim II. ün Hatt-i hümâyunları*, Ankara 1946, s. 147; Hayreddin Nedim, *Bir elçinin tarihçe-i sefareti*, İstanbul 1333. Bu eser Rusya ile yapılan anlaşmaya dair bir çok vesikaları ihtiva eder.

[49] Cevdet, *Tarih*, VI, s. 93. Bu lâyihanın metni aynı cildin sonundadır (s. 311-318). İhtilâlin Türkiye'de tesirleri için bak. B. Lewis, *Emergence*, s. 62-65.

rin şartları son iki fikrin telifini gerektiriyordu. Bu zamanda mütefekkirler arasında Tatarcık Abdullah Efendi'nin lâyihası Pâdişâhın düşüncelerine uygunluğu ve mevcud tekliflerin telifi bakımından olduğu gibi fikir tarihimiz bakımından da dikkate şâyândır. Gerçekten bu lâyiha ordunun Avrupa askerî fen ve silâhlarına göre teşkili üzerinde durmakta, diğer müesseselerin de kendi bünyeleri ve eski seviyelerine göre islâh edilmesini teklif ederek, devlete yeni bir nizâm ve kudret kazandırılmasını mümkün görmektedir. Tatarcık Abdullah Efendi Osmanlı devletinin inhitat sebeplerini de çok isabetli bir şekilde izah eder. Avrupa usûlü bir ordu teşkili ile işe başlanması lüzumunu belirtirken Pâdişâhın düşüncelerine uymakta ve XVII'nci asrın islahatçılarından da ayrılmaktadır. Zira o, askerî ocakları eski seviyelerine düzeltmenin faydasızlığını ve daha evvelki iktibasların kifâyetsizliğini belirtir; ve ordu müesseselerinin, sanayi ve tekniği ile, modern askerî fen ve usûllerin iktibas ile devlete yeni bir nizâm verilebileceğini ileri sürer. Ona göre Kanunî Sultan Süleyman devrinde daimî mağlûp olan Frenklerin, nihayet onun usûllerine ve yüksek tekniğine göre, daimî ve muntazam ordular kurarak, devamlı talim ve terbiye ile ve yeni silâhlar keşfederek kuvvet kazandıklarını, Rusya'nın da Avrupa tekniği sâyesinde Türkleri mağlûp edebildiklerini izah eder: "**Memâlik-i Rusya ahâlisi bahâim** (hayvan) **makulesinden**" dağınık ve nizamsız bir sürü halinde bulunmalarına, başka milletlerin ve husûsiyle Osmanlı pâdişâhlarının memur ettikleri Kırım Hanlarının esâreti altında yaşamalarına rağmen Çar'ın (Deli Petro'nun) Hıristiyan devletlerini taklidi sâyesinde kuvvetlenip memleketini genişlettiği, dünyayı titreten Türk ordusunun yeni usûl ve silâhlardan mahrum kaldıktan başka eski nizâm, talim ve disiplinden de uzaklaşarak düşmanlara mukavemet edemediğini söyler. O, Yaş muahedesinin müsaid maddelerine rağmen, Rusların, ilk fırsatta Turla nehrini geçerek ilerliyeceklerini, Karadeniz'in şimal sâhillerine artık yerleşerek Osmanlı devleti için ağır bir tehlike teşkil edeceklerini ve nihayet 1768'de karalarda ve denizlerde vukubulan büyük mağlûbiyetlerin bundan sonra daha fazla vârid bulunduğunu izah eder.

Tatarcık Abdullah Efendi, iki taraflı ve karşılıklı durumu meydana koyduktan sonra, asıl mühim tekliflerini yapar. Ona göre, artık Avrupa usûllerine uygun olarak, askerlerin yetiştirilmesi, yeni ateşli silâhların talim edilmesi, İngiltere ve Fransa'dan mütehassıslar getirtilmesi ve Hıristiyan devletlerin askerî ve teknik keşiflerine aid eserlerin Türkçeye tercüme edilmesi zarûridir. Mevcud denizcilerin de çiftçi ve ırgatlardan toplama askerler olup, bunların gemi âletleri imali şöyle dursun bu âletleri istimal dahi edemediklerini, Rusların da bu sebeple Baltık'tan dolaşarak Akdeniz'e gelip Çeşme baskını ile Türk gemilerini batırdıklarını ve Boğaz'ı tıkadıklarını yazar. Bu

esnada Venedik ve sair devletlerden beş-on savaş gemisi satın almak istendiği halde buna müsbet cevap vermediklerini ve bu sebeple de derhal tersanelerin ıslahına, yeni ve sağlam gemiler inşasına, bol para ile İngiltere ve Fransa'dan mühendis ve fen adamları getirtilmesine, haritacılığın geliştirilmesine, işe yaramıyan yerli barut yerine İngiliz barutu imal eden bir sanayiin kurulmasına, kara ve deniz kuvvetleri için mühendislik ve topçuluk üzerinde yazılmış eserlerin tercümesine, ecnebi zâbit, kaptan ve muallimler idaresinde bu sınıfların yetiştirilmesine ihtiyaç olduğunu meydana kor. Bunlar yapılmadığı takdirde, Kırım'ı işgal eden Rusların Yalta ve Kerç limanlarında kurdukları donanmalarla evvelce sâhil halkımızı korkuya düşürdükleri gibi ilk fırsatta devleti karadan ve denizden iki ateş arasında daha tehlikeli bir duruma sokabileceklerini de söyler.

Tatarcık Abdullah Efendi, bu gayretler sâyesinde, her milletten daha kabiliyetli olan Osmanlıların, az bir müddet zarfında, sağlam bir orduya sâhip olacaklarına inandığını belirtir. Bu yeni talimli ordunun yeniçeriler arasından seçilecek askerlerden terekküp etmesi üzerinde durulur. Bu sûretle bu ocak kuvvetine karşı ihtiyatlı bulunmayı da ihmal etmez. Zira din ve devlet uğrunda canlarını feda ederek tarihinde büyük zafer ve kahramanlıkların temsilcisi olan yeniçerilerin şimdi böyle imtiyazlı bir duruma geldikten sonra yeni silâhların talim ve terbiyesine teşvik edileceklerini düşünür. Abdullah Efendi, karşılaşılan buhranlara rağmen, eski Türk hâkan ve sultanları gibi, millî ve İslâmî mefkûreye inanmaktadır. Zira Osmanlı devletinin "**Allah tarafından müeyyed**" ve "Allahın himâyesinde" bulunduğu ananesine bağlı kalmakta ve bu surede alınacak tedbirler sâyesinde istikbale güvenmektedir. O, devrinde askerlerin kendi meslek ve faaliyetlerini bırakıp atâlette kalmalarını, başka işler ve eğlencelerle meşgûl olmalarını tenkit ederken, yine ilk vazife ve mesuliyetlerin Pâdişâhlara aid bulunduğunu da belirtir. Zira Abdullah Efendi'ye göre eski Pâdişâhlar daima cihâd ve "**Cihângirlik**" dâvasında bulundukları için "**Hilâfet merkezinde**" (İstanbul'da) pek az kalıp zevke ve ziynete düşkün olmadıklarını, ordunun da onları takip ettiğini, sefer yapılmadığı zamanlarda, Edirne'yi merkez yaparak, Dimetoka, Gümülcine, Malkara, Sofya ve Yenişehir'e kadar uzanıp idman ve sürgün avları, mızrak ve tüfek talimleri yaptıklarını, hem hava tebdili ve hem de askerî hazırlıklarını bırakmadıklarını, Anadolu'da da Bursa'ya giderek bu havalide aynı şeylerle meşgul olduklarını ve ordunun bu sâyede daimî hazırlıklı ve yetişmiş bulunduğunu izah eder, ki bu anane İslâmiyetden önce de mevcud olup Selçuklu ve Osmanlı sultanları da bu askerî talim ve av sporlarına bağlı kalmışlardı.

Mütefekkir Abdullah Efendi Osmanlı devletinin azamet ve inhitatında ilim ve idare adamlarının rollerini de, mukayeseli bir şekilde ve çok sağlam bir muhakeme ile, ele almıştır. Gerçekten o **Nizâm-ı devlet lâyihasında** Osmanlılarca ilim ve din adamlarına gösterilen itibar ve hürmetin hiç bir devirde mevcud olmadığını, devletin de onların hizmet ve himmetleri ile yükseldiğini, tedrisat dışına çıkarak idarede Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerine kadar yükseltilip devlet işlerinde rol oynadıklarını, dindarlık ve faziletleri, şer'î ve kanunî selâhiyetleri ile "**Nizâm-ı âlem**"i kuvvetlendirdiklerini, her vilâyet ve beldede, sağlam idare ve adâletleri sâyesinde, halkı velinimet olan devlete bağladıklarını ve bu sûretle memnûn olan bütün reâya(tebaa)nın memleketi imâr eylediğini izah eder, ki bu görüş Nizâm ül-Mülk'ün Selçuklular hakkında beyan ettiği fikirlere uygundur. Bir kazasker olan Abdullah Efendi devletin baştan beri adâleti ve güzel idaresi icabı **Zimmî** (Hıristiyan ve Yahudi)lerden cizye ve öşürden başka bir vergi almadığını, hüküm süren emniyet ve asayiş sâyesinde bunların müreffeh olup, kendi dindaş ve mezhebdaşları bulunan hükümdarların malî tazyikleri ve zulümleri dolayısiyle Osmanlılara yardımcı olduklarını ve kendi arzuları ile Türklerin idaresine geçtiklerini meydana korken de çok güzel bir tarihî bilgi ve görüşe sahip olduğunu gösterir. Osmanlıların az bir kuvvetle Balkanlara böylece hâkim olduğunu, çok isabetli bir muhakeme ile izah eden rapor sâhibi inhitat devrinde durumun nasıl tersine doğru geliştiğini de tenkit eder.

Filhakika Tatarcık'a göre 150 yıldan beri (XVII'nci asır ortaları) diğer sınıflar gibi ilmiye sınıfı da bozulmuş; iltimas ve rüşvetin hâkim olmasiyle liyâkatsiz insanlar mevkileri almış; kanunsuzluk ve nizamsızlığın başlamasiyle müslüman ve hıristiyan halklar idareci ve askerlerin zulüm ve tecâvüzlerine uğrayarak huzûrsuzluğa, fakirliğe ve perişanlığa düşmüşlerdir. Bu sebepledir, ki 1182 (1768) harbinde Rusların tahrikleri (ığvâat) müessir olmuş; Rumlar ve Adalar halkı bu tesirle dindaşları Ruslara temâyül etmişlerdir. O, bu sûretle imparatorlukta vukubulan isyanların mesuliyetini sadece dış düşmanlara değil, bizzat devlet idaresinin zaafı ile ve bozulmasiyle de ilgili bulur. Bu duruma nihayet vermek maksadiyle de şer'î ve kanunî hükümlerin tatbiki sâyesinde tebaayı kazanmanın lüzumu üzerinde durur.[50] İlmiye ve idareye dair bu fikirler mühim olmakla beraber esas bakımından eski müelliflerden farklı değildir. Tatarcık Abdullah Efendi'nin malî ve iktisadî meselelerle sanayi ve dış ticaret maddeleri üzerinde ileri sürdüğü görüşler de fay-

[50] Tatarcık Abdullah Ef., "Nizâm-ı Cedîd hakkında mütalâat", *TOEM*. VI (1332), s. 257-284, 321-346; VII (1333), s. 15-34.

dalı ise de diğerlerine benzer. Bununla beraber Avrupa medeniyetinin üstünlüğü ve ilmi karşısında daha başka tekliflerin yapılmasının henüz imkânsız olduğu da aşağıda görülecektir. Bu kadarı ile Abdullah Efendi devrin ileri bir şahsiyeti olarak meydana çıkmıştır.[51] Onun bu fikirleri Pâdişâhın düşüncelerine ve **Nizâm-ı cedîd** hareketine tamamiyle uygun idi. Bu sebeple şehzâdelikten beri Selim'in düşüncelerini ifade eden bu fikirler örnek olarak kaydedilmiştir.

[51] Diğer islâhat lâyihaları için bak. Cevdet, *Tarih*, V, s. 216-242, Şerif Mehmed, "Selim-i Sâlis devrinde nizâm-i devlet hakkında mütalâat", *TOEM*, VII, s. 74; E. Z. Karal, *Tarih vesikaları*, VI.

6. Nizâm-ı Cedîd İnkılâbı ve İrtica Hareketleri

"Türkler öldürülebilir; fakat korkutulamazlar"
(Napoleon)
"Dal kılıç oluruz, düşman üstüne dalarız; kıralın tahtını başına geçirir, Kızıl-elmaya dek gideriz".
(Yeniçeriler)

SULTAN SELİM, devletin perişan devri ve ağır mağlûbiyetler karşısında, bu ıstırap ve düşüncelerle tahta çıkıp orduyu modernleştirme faaliyetlerine girişmekle o devir için çok cesûrâne bir harekete başlıyordu. 1792'de başlayan yeniliklere karşı mukavemet ne kadar kuvvetli idiyse Padişah da **Nizâm-ı Cedid** adını alan inkılâpları sâyesinde devleti yeni bir nizâma ve hayatiyete kavuşturmakta o derece inançlı ve kararlı idi. Zira Osmanlı devletinin ilâhî teyid ve himâyeye mazhar bulunduğuna, bir mucize de olsa imparatorluğun bir "**Devlet-i ebed müddet**" sıfatiyle yaşayacağına dair millî ananeye de bağlı idi. Nitekim Sultan Mustafa, oğlu Selim'in doğumunda nücûmî tetkikler yaptırmış ve bu şehzâdenin bir "**Cihângîr-i bî-nazîr**" olacağı müjdesini almıştı. Sarayda bir bayram sevinci yaratan bu kehânet Sultan Mustafa'yı o derece sarmıştı, ki ölümünde: "*Oğlum Selim büyük bir pâdişâh olacaktır. Veliahd Abdülhamid'i bırakıp onu pâdişâh yapın*" demekle de bu inancını tekrarlamıştı. Sultan Mustafa bu ümitle şehzâde Selim'i yeni teşkil ettiği topçu ve istihkâm kıtalarını teftişe giderken yanından ayırmıyor; ona bu vesile ile modern ordunun ehemmiyetini ve yenilik fikirlerini aşılıyordu. Mustafa bir gün Selim'e "*yeni bir ordu kurmadıkça düşmanlarımıza galip gelmemiz imkânsızdır ve yeniçeri ocağı islâh kabiliyetinde değildir*" derken de gayesini ve oğlunun yapması gereken icraatı telkin ediyordu. Bu hava içinde yetişen ve yeni-

lik hazırlıklarını yapan Selim bu sâyede babasına tebşir edilen cihângirlik haberine de inanıyordu. Bu da Türk ve Osmanlı tarihlerinde asırlarca yaşayan bir cihân hâkimiyeti mefkûresinin tabii bir neticesi idi ve ilk fırsatta canlanabileceğini gösteriyordu. Gerçi Sultan Selim bir cihângir pâdişâh olamamış; hatta yaptığı inkılâplarla birlikte hayatını da kaybetmiştir. Lâkin o, yine de, Nizâm-ı Cedîd'in kurucusu ve yenilik hareketlerinin ilk temsilcisi olarak tarihte mühim bir mevki almıştır. Selim bu düşünce ve ümitlerle bir an önce tahta çıkmayı, Osmanlı imparatorluğuna yeni bir nizâm ve revnak vermeyi istiyordu.

Sultan Selim meşveret meclisinde bulunan vezirazam Yusuf Paşa, Şeyhülislâm Ârif Efendi, Tatarcık Abdullah Efendi, Râşid Efendi ve diğer fikir adamları ile yapılan müzakereler sonunda Avrupa harp sınıflarına, askerî talim ve silâhlarına göre askerlerin yetiştirilmesi üzerinde bir karar aldı. Lâkin yeniçeri ocağının husûmetini çekmemek maksadiyle bu askerlere müstakil bir ordu hüviyeti verilmemiş; sarayın Bostancı ocağına bağlı bir sınıfın teşkili kararlaştırılmıştı. Bu karar aşırı muhafazakâr ve inkılâpçı görüşlerin değil orta ve uzlaştırıcı fikirlerin hâkim olduğunu gösteriyordu. Sadrazam Yusuf Paşa'nın harpte esir edilen bir kaç Alman ve Rus subayı ve yeni usûle göre yetişen bazı Türk zâbitleri ile askerleri Levend çiftliğinde talime başlatmış ve bunlara **Nizâm-ı Cedîd** askeri adı verilmişti, İstanbul'da bir kaç yüz gencin toplanmasiyle girişilen talimler bu tenha yerde dikkati çekmiyor ve Sultan Selim de yeni askerlere fazla alâka göstermekten çekiniyordu. Nihayet bir müddet sonra onları ziyâret edip çok memnûn olan Pâdişâh bu askerlerin 12.000'e çıkarılmasını kararlaştırdı. Yeniçerileri okşamak ve ocaklarının itibardan düşmesi endişelerini gidermek maksadiyle onların Nizâm-ı Cedîd gibi bazı talimleri yapmaları da emrolundu. Lâkin bir kaç ay çalışan yeniçeriler "**bu talim gâvur işidir**" diyerek vaz geçtiler. Anadolu'dan toplanılan gençler ile Nizâm-ı Cedîd askerleri çoğalıyor; müstehlik eski ordu yanında devlete bir masraf kapısı açılıyordu. Bu maksatla **Kanûn-ı Sultan Selim** adı ile bir takım yeni kanunlar çıkarılmış; **İrâd-ı Cedîd** diye yeni vergiler ihdas olunmuş ve bunlar üzerinde bir hazine ve nezâret kurulmuştu.[52]

Selim modern ordu için İngiltere, Fransa ve İsveç'ten mühendisler ve subaylar celb ederek kara ve deniz kuvvetlerini geliştirmeğe hız verdi. Baron de Tott tarafından kurulan Bahriye mektebinin yeniden tanzimi ile iki yüz kadar zâbitin yetiştirilmesine başlandı. Bahriye, mühendishane mektepleri, tersane ve top dökümhaneleri yeni tekniğe göre faaliyete geçirildi; yerli ba-

[52] Bu kanunların metinlerini Cevdet Paşa eserine almıştır (bak. *Tarih*, V, s. 438-454); keza Âsım, *Tarih*, I, 41-58.

rut yerine İngiliz barutu imâl eden Baruthane kuruldu. Nizâm-ı Cedîd'in İstanbul'dan başka Kütahya'da ve Konya'da şubeleri teşkil edilmiş ve gittikçe sayıları on binlere varmış idi. Açılan teknik mekteplerde okutulmak, ordu ve donanmaya modern bilgiler vermek sûretiyle Fransızcadan Türkçeye bir takım eserler tercüme edildi. İbrahim Müteferrika ile başlayıp bir müddet çalışıldıktan sonra duraklayan matbaa işleri tekrar canlandırıldı. Bu sûretle kültür faaliyetleri ve Avrupa'yı tanıma imkânları da gelişti. Fransız ihtilâlini Şarkta yaymak maksadiyle Cumhuriyet idaresi İstanbul'da bulunan elçisi Decorches vasıtasiyle Türklerin temâyülünü kazanmağa çalışıyor ve Kırım'ın kurtarılmasına yardım edeceğini beyan ediyordu. Sultan Selim ilk defa olarak büyük devletler nezdinde daimî elçilikler ihdas ederek dünya ahvâlini ve yenilikleri takip imkânları aradı. Fransa ihtilâline karşı cephe alan diğer Avrupa devletlerini şüphelendirmemek maksadiyle Londra, Viyana, Berlin'e ve Petresburg'a da elçiler gönderildi. 1796'da Paris'e tayin edilen Seyid Ali Efendi'nin yazdığı sefâret-nâme Türklerin Avrupa'yı görüşleri hakkında dikkate şâyân bilgiler verir.[53] Bu elçiliklere tayin edilen genç memurlar Avrupa dillerini ve husûsiyle Fransızcayı öğreniyor; Garp medeniyetini tanımağa başlıyorlardı. Bu devirde Hıristiyan Avrupa'ya talebe göndermek mümkün olmadığından Selim Han sefaretlere bulundukları memleketin dilini, ve Türkiye için lüzumlu fenleri öğrenme vazifesini de veriyordu. Böylece modern dünyadan ayrı yaşayan Türkiye artık Avrupa ile tedricen normal münasebetlere girişmiş; bu da Türkler arasında yavaş da olsa bir görüş değişikliğine sebep olmuş ve demir-perdede bir takım aralıklar açılmıştır. Bu sûretle asırlarca Avrupalılara aşağı bir gözle bakan Türkler arasında yalnız Garbın ilim ve tekniğini alma lüzumu kabul edilmiyor; çok az sayıda da olsa Avrupa'ya hayran kimseler de yetişiyordu. Sultan Selim'in himâyesine mazhar olan ve Vakanüvisliğe tayin olunan mütercim Âsım, tabiatiyle Nizâm-ı Cedîd'e taraftar bulunmakla ve aleyhdarlarma şiddetle hücum ederek Pâdişâhı methetmekle beraber, bir çok kimselerin Fransızca öğrenerek iftihar ettiklerini, bu sûretle akidesi zayıf ve muhakemesi bozuk olan, Fransızlara benzemeğe ve onları müdafaaya çalışan bu gibi insanları ahmaklıkla itham eder. Zira Avrupa medeniyetinin üstünlüğünü kabul edip onu taklide uğraşanlara karşı Âsım Efendi İslâm medeniyetinin üstünlüğünü müdafaa ederken Avrupalıların Osmanlı teşkilâtına göre muntazam ordu kurdukları-na dair Montecucculi'nin fikirlerini de delil olarak gösterir. O, Fransız modasına ve onu nakleden Rumlara uyan bu türedileri dinsizlikle ve farmason-

[53] Bu sefâret-nâme *TOEM.*'de tefrika olarak neşredilmiştir (IV, s. 1246, 1378, 1458, 1548; Cevdet Paşa, *Tarih*, V, s. 308; VI, s. 140.

lukla suçlar; Rumların hiyânetine rağmen devlet işlerinde ve husûsiyle tercümanlıklarda kullanılmasının tehlikeli olduğunu, bunların Moskof veya Fransız taraftarı olarak devlet sırlarını düşmanlara götürdüklerini ve onların propagandasını yapdıklarını bir az taassupla ifade eder. Devlet adamlarının konak ve yalılarda sefahat sürmelerini, suistimallerini ve ilmiye mensuplarını şiddetle tenkit eder. Timarlı sipahi teşkilâtı(**Mirî** idaresi)nın bozulmasiyle teşekkül eden derebeylere ve zorbalık yapan yeniçerilere de hücum eder.[54] Âsım Efendi bu tenkitlerinde aşırı olmakla beraber hem devrin manevî bozukluklarını ve hem de halk efkârını ifadede tercüman olmuştur. Böylece Garb dünyası ile temasın bir neticesi olarak Türkiye'de Türk-İslâm ve Avrupa-Hıristiyan medeniyetleri arasında bir mücadele, hafif olarak, daha bu devirde hissedilmeğe başlar.

Sultan Selim devamlı ticaret muvazenesinin bozulması sebebiyle ithalâtın kısılması için Hindistan ve Frengistan kumaşları yerine yerlilerin kullanılmasını emrediyor; memlekette kumaş sanayiinin inkişafı için bir takım tedbirler alıyordu. Deniz ticareti, hem muvazenenin lehde işlemesi ve hem de donanmaya lüzumlu gemiciler bulmak için ehemmiyet arzediyordu. Vaktiyle Osmanlı donanması bütün Avrupa deniz kuvvetlerine üstün olduğu halde, bilâhare bu üstünlüğün devam edememesi deniz ticaretinin Avrupalılar eline geçmesi ile alâkalı idi. Bu sûretle deniz ticareti ile birlikte donanma için gerekli denizcilerin yok olması imparatorluğu denizlerde de zaafa uğratmıştı. Bu ihtiyaçla donanma ve tersane işleri ele alınır ve bir takım modern gemiler inşa edilirken, deniz ticareti için de zengin devlet adamlarının gemi satın alıp şirket kurmaları maksadiyle Sultan Selim bir irâde çıkardı. Lâkin deniz ticaretinin inkişafı donanmayı yeniden inşa etmekten de daha zor bir mesele idi.[55] Bununla beraber başta modern ordu olmak üzere Nizâm-ı Cedîd hareketi gelişiyordu. Nizâm-ı Cedîd askerleri Karaman valisi Kadı Abdurrahman Paşa'nın kumandasında mühim hizmetler görmüş; Mısır'ı işgal eden Napoleon'un oradan yürüdüğü Akkâ'da küçük bir kuvvete sahip Cezzâr Ahmed Paşa'ya karşı mağlûp olarak geri dönmesi bu ordunun ehemmiyetini arttırmış ve Nizâm-ı Cedîd'in lehinde efkârı memnûn etmişti. Bonaparte'm "**Türkler öldürülebilir; fakat korkutulamaz**" sözünü de bu tecrübe münasebetiyle söylediği anlaşılıyor. Osmanlı devleti bütün Avrupa ile düşman bir durumda bulunan Fransa cumhuriyetini tanıdı ve Paris'e elçi gönderdi. Avrupa'nın nefret ettiği Fransızlar da Türkiye'de daima iyi mu-

[54] *Tarih*, I, s. 32, 114, II, s. 225; F. Köprülü, "*Âsım*", *İA*, s. 670-671.
[55] Cevdet, *Tarih*, V, s. 305.

ameleler görmüşlerdi. Bunda ananevî Türk-Fransız dostluğu rol oynadığı gibi Nizâm-ı Cedîd'in inkişafında Fransız teknisyenlerine ihtiyaç ve cumhuriyetin Avusturyalılara karşı kazandığı zafer de iki devlet arasındaki münasebetlerin böylece devamında her iki taraf için faydalı idi. İstanbul'da bulunan diğer devletlerin elçileri bu davranıştan dolayı daima Bâbıâli'ye şikâyette bulunuyorlardı. Nihayet Fransızların, Kampo Farmio muahedesinden sonra, Venedik'e aid Adriyatik sâhillerini ve bu sâhildeki Yunan adalarını işgalleri, bu münasebetle de Yunanlıları Türkiye aleyhinde tahrikleri Osmanlı devletini Fransızlara karşı endişeye düşürdü ve Bonaparte'ın Toulon limanında hazırladığı donanmanın Şarka sefer yapacağı haberleri geldi. Bu hazırlık Rusya'yı da endişeye sevketti. Bu durumda Reis ül-küttâb Âtıf Efendi'nin divana takdim eylediği "**Muvazene-i Politikiyye**" lâyihasında Fransa'nın mevcûd nizamı yıkması ve dinsizliği ile Hıristiyan devletler kadar Osmanlı imparatorluğu için de tehlike teşkil ettiği bildiriliyor; diğer elçilerin verdiği haberler de bu hususu teyid ediyordu.[56] Gerçekten Fransa'nın Napoleon kumandasında Mısır'a gönderdiği ordu (1 Temmuz 1798) bu ülkeyi işgal etti. Fakat Bonaparte Mısır'da neşrettiği beyannâmede Fransa'nın hıristiyanlığı terk ettiğini, kiliseleri yağmaladıklarını, papaslara saldırdıklarını, insanların müsâvi olduğunu, bütün imtiyazların kaldırıldığım bildiriyor; Müslümanların dinine katıldıklarını, Pâdişâha itaatkâr olup İngilizlere karşı Hindistan'a varmak, Mısır'da da Osmanlı hâkimiyetini kuvvetlendirmek ve Rusya'ya taarruz edip Kırım'ı kurtarmak gayesini güttüklerini ileri sürüyor; halkı kandırmağa çalışıyordu. Beyannâme hem Türkçe ve hem de Arapça neşredilmişti.[57] Fransızlar Akkâ'da mağlûp olduktan ve üç yıl kaldıktan sonra hem Mısır'dan ve hem de Yunan sâhillerinden çekildiler. Bonaparte'm imparator olması, Avusturya ve Rusya'ya karşı zaferler kazanması Sultan Selim'i memnûn etti ve İstanbul'a gelen Fransız elçisi Sebastiani'nin teşviki ile tekrar dostluk kurularak 1806'da Rusya ve İngiltere'ye karşı harbe dâhil oldu.

Lâkin Türk ordusunun Tuna boylarında Ruslarla savaş halinde bulunması Nizâm-ı Cedîd aleyhtarlarına fırsat hazırlıyordu. Filhakika yeni ordunun kazandığı muvaffakiyetler ümitleri artırmıştı. Lâkin 500.000-600.000 kişilik modern ordular karşısında küçük bir Nizâm-ı Cedîd askeri ciddî bir kuvvet sayılamazdı. Bu sebeple İstanbul'da ve Anadolu'da olduğu gibi Rumelide de Nizâm-ı Cedîd'in kurulması zarûretini gösteriyordu. Fakat bu teşebbüs yeniçerilerin ve Rumeli derebeylerinin harekete geçmelerine sebep oldu. Nitekim Edirne'de Nizâm-ı Cedîd'e dair Pâdişâhın fermanını okuyan memurların öldürülmesi isyana bir başlangıç oldu. Selim Konya valisi Ab-

[56] Cevdet, *Tarih*, VI, s. 282-288, 311.
[57] Âsım, *Tarih*, I, s. 312, 374-375, 382; B. Lewis, *Emergence*, s. 67-68.

durrahman Paşa'yı, kendisine bağlı modern askerlerle isyanı bastırmağa gönderdi. Fakat onun Sırbistan âsileri üzerine gönderildiğine dair habere inanmıyan Rumeli âyanı Edirne'ye toplanarak şiddetli bir muhalefete geçmekle hükümet şaşırdı. Abdurrahman Paşa'nın âsileri tenkili mümkün iken yumuşak tabiatlı Pâdişâh büyüyen isyan karşısında kan dökülmesine razı olmayarak Paşa'ya geri dönme emrini verdi.[58]

Bu hâdise irticaa cesaret verdi. Zira talimden kaçan, menfaatlerine dokunan, itibarlarının kırılacağından ve hattâ tamamiyle kaldırılacaklarından korkan yeniçeriler Nizâm-ı Cedîd'in **"Gâvur icadı"** olduğunu ve zamanla bütün askerlerin **"şapkalı frenk"** kıyâfetine gireceklerini söylüyor; sıranın taşra âyanına geleceğini propaganda ediyor, taassubu körüklüyor; Pâdişâhın da vezirlerin tesirine kapıldığını ileri sürüyorlardı. Fransızların Mısır'ı işgali, Vehhâbîlerin isyanı ve Hicaz yolunu kesmeleri, Sırbistan'da ve adalarda ayaklanmalar ve âyanın keyfî idareye başlamaları hep Nizâm-ı Cedîd'in günahı sayılırdı. Selim'in Pâdişâh olmasına büyük ümitler bağlayan muhafazakârlar da şimdi girişilen yeniliklere hep bid'at, küfür nazariyle bakıyorlardı. Onlar, I. Sultan Selim'in aldığı Mısır kıtasını, III. Selim'in verdiğini propaganda ediyor; artık **"ne sipahi var, ne yeniçeri; cümlesi başı şapkalı frenk"** olduğunu, Pâdişâhın vezirlerin arzularına uyduğunu, İslâmlara kâfir elbisesi giydirdiğini ve hattâ haremde bile kadınların elbiselerini bırakıp Frenk fistanı giydiklerini söylüyorlar; bu dindar ve yüksek mefkûreye bağlı hükümdara dolaylı olarak, âdi isnadlarda da bulunuyorlardı.[59]

Buna mukabil devletin kaderini gören bir avuç idealist inkılâpçılar ise cahilane ve garazkârane propagandalara karşı ciddî fikirlerle çıkıyorlardı. Bizzat Sultan Selim Han yeniçeri ocağının nizamsız, disiplinsiz bir kalabalıktan ibaret bulunduğunu, askerlikle münasebetleri kalmadığını, kendisini tıraş etmeğe gelen berberin bile topçu ocağına, maaş almak için kayıtlı bulunduğunu söylüyor; buna rağmen ocağa dokunmadığını, fakat böyle giderse devletin kaybedileceğini belirtiyordu.[60] Aslen bir yeniçeri olan ve savaş meydanlarında modern harp fenni ve talimin lüzumunu kavrayan Koca Sek-

[58] Nizâm-ı Cedîd hakkında bak. A. Djevad, *Etat militaire Ottoman*, Paris 1882, I, s. 318-331; İ. H. Uzunçarşılı, *Merkez ve bahriye teşkilâtı*, Ankara 19-38, s. 360-370; E. Z. Karal, *Osmanlı tarihi*, Ankara 1947, V, s. 57-61-, S. J. Shaw, "The Nizâm-i Cedîd army under Selim III", *Oriens*, XVIII-X1X, s. 168-184.

[59] Bu âdi isnatlara dair birtakım dağınık ve yazarları belirsiz vesikalara rastlanmıştır; *TOEM*, XV (1925), s. 395-401. Selim'e karşı hayranlığını belirten Necib Âsım, aynı dergide, 11 yıl sonra, onun yenilik icraatını küçümsemesi, orduyu islâhattan ve Kırım'ı kurtarmaktan başka bir inkılâpçılığı olmadığını belirtmesi insanların zamana göre nasıl değiştiklerini gösteren bir misâldir.

[60] A. Djevad, *Etat militaire Ottoman*, s. 319.

ban-başı, yazdığı risâlede, bu inkılâbı çok güzel fikirlerle müdafaa eder. O, yeniçelerin hâlâ "**dal kılıç oluruz; düşman üstüne dalarız; kıralın tahtını başına geçirir, Kızılelmaya dek gideriz**" tekerlemelerinin boş olduğunu, 150.000 kişilik nizâmsız bir yeniçeri ordusunun sayıca çok az bir düşmana karşı nasıl bozguna uğradığını, bir sürü hâlinde bulunan Rusların Deli Petro'nun islâhatı, talimli askerleri ve ateşli silâhları ile Osmanlılara karşı kazandıkları zaferleri anlatır. Buna mukabil Mısır'da yeniçerileri kolaylıkla yenen Fransızların Akkâ'da bir avuç Nizâm-ı Cedîd'e mağlûp olduklarını ve Rum-eli'de de eşkıya takiplerinde muvaffakiyetlerini belirtir. Koca Sekban-başı yeni askerlerin, yeniçeri ve derebeyleri gibi, nizâmsız ve halka mütecâviz olmadıklarını, bilâkis ahlâk ve cesâretleri sâyesinde din ve devlete hizmetlerini de, mukayeseli olarak, izah eder. Bu mütefekkir Kanunî Sultan Süleyman devrinde düşmanların "**beşikteki piçlerini dahi Türk geliyor**" diye korkuttuklarını ve "**müslüman görünce şapkalarını çıkarıp tapınmak**" istediklerini, şimdi ise talim ve ateşli silâhlar sâyesinde Türkleri uzaktan perişan ettiklerini ifade ettikten sonra eski ve yeni durum üzerinde durur. Ona göre eskiden halkın yumurtasına dokunmıyan yeniçeriler bugün her türlü tecâvüzde bulunuyor. Evvelce içlerine "Frenk, Rum, Ermeni ve Yahudi" dönmeleri, nesebi belirsiz kimseler sokulmaz iken bugün her cins insan aralarında bulunmakta ve ocakta askerlikten başka, ticaret ve esnaflık gibi, her işle uğraşmaktadırlar. Muharebe meydanlarında ihtiyarlayan Sekban-başı Ruslara iki defa esir düştüğünü ve onlarla temasları sâyesinde nasıl kuvvetlendiklerini ve dünyayı öğrendiğini izah ettikten sonra, artık Nizâm-ı Cedîd'in devamından başka bir çare kalmadığını ciddiyetle müdafaa etmiştir.[61] Osmanlı devleti Avrupa ile uğraşırken birden Rusya'nın kuvvetli bir devlet halinde ortaya çıkmasını bir nevi şaşkınlıkla karşılayan Osmanlılar bu sebeplerdir, ki Deli Petro'nun inkılâpları üzerinde durmak lüzumunu duymuşlardır.[62]

Sultan Selim, çok ağır şartlara rağmen, Nizâm-ı Cedîd askerini yetiştirmeğe başlamış; fakat hâdiseler modern ve büyük bir ordunun teşekkülüne engel olmuştur. Nizâm-ı Cedîd'in lehinde ve aleyhinde fikir ve hisler çatışırken, ordunun Tuna boylarında Ruslarla savaşa başlaması irticaa fırsat verdi. İstanbul Boğazında Yamak'larm başına geçen Kabakçı Mustafa ile 1807'de başlayan isyan sadaret kaymakamı (vekili) ve Şeyhülislâm Ataullah Efendi'nin hiyâneti ile muvaffak oldu. Âsiler saraya hücûm ettikleri zaman Sultan Selim'e İstanbul'a asker celbini teklif ettiler. Fakat Pâdişâh Rusların na-

[61] Koca Sekban-başı'nın *Hülâsat ül-kelâm fi redd il-'avâm* gibi mânâlı bir ad taşıyan risâlesi 54 sahife olup *Tarih-i Osmanî Encümeni* tarafından neşredilmiştir.

[62] Vak'a-nüvis Âsım da Rusya'nın bu sür'atli yükselişi üzerinde durur (*Tarih*, I, s. 262-272).

yitahta gelmeleri endişesiyle buna yanaşmadı ve vatanperverliği kendisini, bu nâzik durumda, Nizâm-ı Cedîd'i kaldırmaya zorladı. Bununla beraber âsiler bununla da kalmıyarak bir fetva ile Selim'i tahttan indirip yerine câhil, kabiliyetsiz şehzâde Mustafa'yı pâdişâh ilân ettiler. Bu sûretle menfaat sahipleri, câhil ve hâinler memleketi modern ordudan mahrum bıraktılar.

Muharebe zamanında istanbul'da vukubulan bu hâdise üzerine Rusçuk yârânı adını alan Alemdar (Bayraktar) Mustafa Paşa ve arkadaşları 16.000 kişilik bir kuvvetle Tuna boylarından payitahta geldiler. Yeniliğe ve Selim Han'a bağlı Paşa Kabakçı ile birlikte bir çok zorbayı öldürdü ve 28 Temmuz 1808'de Bâbıâli'ye hâkim oldu. Alemdar, Sultan Mustafa'ya tahtı Sultan Selim'e devretmesi teklifine red cevabı alınca sarayı kuşattı. Âsiler hâkimiyeti muhafaza etmek maksadiyle Selim'i öldürüp cesedini **Bâb-ı hümâyûn**'un önüne attılar. Nâşın üzerine eğilip ağlayan Mustafa Paşa, hânedanın tek erkek evlâdı olarak kalan, şehzâde Mahmud'un da aynı âkıbete uğraması korkusiyle derhal kapıları kırdı ve kadınların kendi kıyâfetleri ile muhafaza ettikleri şehzâdeyi sağ bularak kurtardılar; aynı gün onu pâdişâh ilân ettiler. Şair, musikişinas, sanatkâr ve şefkatli bir ruha sahip olan Sultan Selim devletini kurtarmak maksadiyle şehzâde ve pâdişah iken (1789-1807) uzun müddet uğraşmış; Nizâm-ı Cedîd'i kurmuş ve "**teyid-i din u devlet**" uğrunda her şeyini fedâ edeceğini söylemiş ve gerçekten de hem eserini ve hem de canını kaybetmiştir. Lâkin onun açtığı yenilik yolu ve hâdiselerin zarûreti Türkiye'de inkılâp hamlelerini durduramamış ve irtica da muvaffak olmuştur. Nitekim Selim'in yerine geçen 24 yaşındaki Sultan Mahmud daha büyük bir cesaret ve metânetle Selim'in başladığı Nizâm-ı Cedîd'i umûmî mânâsı ile gerçekleştirdi ve sadece modern ordu ile kalmıyarak tamamiyle yeni bir nizâm kurdu.

Sultan Mahmud Osmanlı töresine göre Eyüp'te kılıç kuşanma (**taklîd-i seyf**) merâsiminden ve takdisten, Fâtih ve diğer ecdâd türbelerini ziyâretten sonra cülûs şartlarını ikmal etti. Selim'in yenilik fikirleri havası içinde yetişen Sultan Mahmud devletin içinde bulunduğu iç ve dış çok tehlikeli ve ağır buhranlar karşısında şaşırmıyor; zekâsı, iradesi ve cesareti sâyesinde mukavemet ve ümidini kaybetmiyor; şartlara göre beklemesini biliyor ve icabında da en şiddetli tedbirlere başvurmaktan da çekinmiyordu. Sultan Selim'in Nizâm-ı Cedîd'i bir başlangıç idi. Fakat Sultan Mahmud bütün devlet müesseselerini modernleştirmek üzere tam mânâsiyle yeni bir nizâm getiriyordu. Bununla beraber ilk icraat Alemdar Mustafa Paşa'ya aid olduğundan kendisi, iç ve dış buhranlar dolayısiyle, uzun zaman fikirlerini gerçekleştirmeğe

fırsat bulamadı. Yeni pâdişâh cülûsunda devlet, biri merkezde bozguncu ve anarşi unsuru haline gelen yeniçerilerin bir nizâma konması ve modern bir askerî sınıfın kurulması; diğeri de eyâletlerde türeyen derebeylerin itaate alınması gibi iki büyük mesele karşısında idi. Alemdar'ın riyâsetinde toplanan ilk mecliste bu iki mesele de karara bağlanmıştır. Aslen yeniçeri ve âyandan olan Paşa bu meclisi güzel bir nutuk ile ve ocağa bağlılık sözleri ile açtı: Düşmanların üstünlüğünü görünce "**gidişimiz yolsuz, bilişimiz yanlış**" olduğunu, devlet uğrunda çok hayırlı işler yapan "**Hüdâvendigâr-ı Şehîd**"e (Selim'e) karşı itaatte kusur işlediklerini ve artık pişmanlık duyduklarını ihtiyatlı ve doğru bir girişle söze başlayan Mustafa Paşa bu nezâket ifadelerinden sonra talimli asker yetiştirmenin zarûretini belirtiyordu. Alemdar Sultan Mustafa tahtta kaldıkça devletin yıkılacağı endişesiyle Sultan Mahmud'u pâdişâh yaptıklarını, yeni hâkanın ilim, fazilet ve dirâyeti ile bir "**Cihângir Pâdişâh**" olduğunu, onun iradesiyle taşra derebeylerini İstanbul'a dâvet ettiklerini ve alınması gerekli tedbirler için toplandıklarını anlatıyordu. Bu sûretle başlayan müzakerelerde yeniçeri ocağına bağlılık ifadeleri tekrarlanmakla beraber modern bir askerî sınıfın ihdası da kabul ediliyor; taşra âyanına tanınacak haklar sâyesinde onları merkeze bağlamanın imkânları üzerinde telif edici kararlar alınıyor; devlet nizâmı ve otoritesi de böylece sağlanıyordu.

Filhakika kurduğu cihanşümul nizâmı ile tarihte müstesna bir mevkii olan Osmanlı imparatorluğu yeniçeri ve timarlı sipahi askerlerinin bozulması, idarenin sarsılması, ağır mağlûbiyetler ve isyanlar dolayısiyle artık kendi nizâmını muhafaza edemez bir hale gelmişti. Kırım Hanlığı gibi halkı Türk ve Müslüman olan koca bir devletten başka bir çok eyâletler de düşman eline geçmiş; Şimalî Afrika, Mısır ve Arabistan gibi uzak ülkelerin devletle münasebetleri hemen kesilmiş bulunuyordu. Fakat daha mühimi imparatorluğun dayanağı olan Anadolu ve Rumeli'de timarlı sipahi teşkilâtının da bozulmasiyle Pâdişâhın fermanlarını dinlemeyen, devlete vergi ve asker vermiyen bir takım âyan ve derebeylerin türemesiyle devlet âdeta kendi bünyesi dâhilinde parçalanmıştı. Her tarafta türeyen bu derebeyleri arasında Bozok havalisinde Çapan oğulları (Cebbar zâdeler), Aydın ve Manisa taraflarında Karaosman oğulları, Bilecik bölgesinde Kalyoncu Mustafa, Selanik ve Kavala arasında Serezli İsmail Bey bu mahalli mühim derebeylerin bir kısmını teşkil ediyordu. Aslen bir yeniçeri ve âyandan olan Alemdar'ın Sadrazam mevkiinde bulunarak bu derebeyleri dâvet etmesi onların korkusuzca pâyitahta gelmelerine imkân verdi. 1808 eylülünde gelen derebeylerin askerleri Kâğıthane'nin iki yakasını ve tepeleri doldurmuştu. Sadece İsmail Beyin as-

keri 12.000 kişi idi. Sultan Mahmud buraya gidip Çağlayan kasrında bunların bir kısmını kabul edip kendilerine ihsanlar yaptı. İsmail Beye "**pek güzel askerin var. Hak Taâlâ düşmana galip eyliye**" hitabı ile iltifat etti. Bu toplantı sonunda hükümet ile âyan arasında **Sened-i İttifak** adı ile bir anlaşma imzalandı. Buna göre bir yandan derebeylerin Pâdişâha sadâkatleri, devlete vergi ve asker göndermeleri taahhüt ediliyor; öte yandan da hükümetin derebeylerin mevcudiyetlerini ve evlâdlarına kadar haklarını kabulü kararlaştırılıyordu. 29 Eylül 1808'de imzalanan mukavelenin Pâdişâh tarafından tasdiki lüzûmu Osmanlı tarihinde ilk defa vukubuluyordu. Bu sebeple Sultan Mahmud senedi devletin istiklâline ve saltanat hukukuna aykırı bularak tasdikten sakınıyor; yeniçerilere olduğu gibi derebeylerine de kin bağlıyor ve Alemdar Mustafa'nın kendi başına bu icraatından huzûrsuz oluyordu.

Gerçekten merkeziyetçi devletin ilk temsilcisi ve **Nizâm-ı âlem** davacısı bulunan Osmanlı imparatorluğunun, böylece, siyasî hâkimiyeti feodal bir esasa göre taksime uğruyordu. Bu, eski Türk hânedan mensupları ve aristokrat boy beyleri idaresinde hâkimiyeti, kendi dereceleri nisbetinde parçalayan tarihî ve millî feodal devlet ananesine benzemiyordu. Zira eski Türk töresinin asilzâdelere bahşetmiş olduğu siyasî haklar şimdi böyle bir asâleti bulunmıyan mütevazi veya türedi derebeylere hukukî ve siyasî bir mevki veriyordu. Bu durum Orta Çağ Avrupasında asırlarca hüküm süren **Féodalité**'nin teşekkülüne göre husûle geliyordu. Eğer imparatorluk ve dünya şartları devam etse idi, Avrupa'ya benzer bir feodalizm meydana çıkar ve modern çağlarda kıralların selâhiyetlerini tahdit ve kontrol eden meclisler gibi Türkiye'de de böyle siyasî bir müessese doğabilirdi. Zira mevcûd durum, bu müzakereler ve ittifak senedi böyle bir gelişmeye uygun düşüyordu. Bu sebeple Sultan Mahmud'un tereddüdü yerinde idi. Lâkin merkezî idarenin zayıf, derebeylerin kuvvetli olduğu ve imparatorluğun da henüz harp halinde bulunduğu böyle bir zamanda bütün kuvvetlerin anlaşması ve birleşmesi zarurî idi. Sultan Mahmud, ilk fırsatta mukaveleyi feshetmek niyetiyle, tasdike mecbur oldu ve bilâhare yeniçerilerden sonra derebeyleri de ortadan kaldırdı.[63] Bu derebeylerinden başka bazı devlet adamlarının rekabetleri ile meydana çıkan Tepedelenli Ali Paşa veya Mısır'a hâkim olan Mehmed Ali Paşa gibi durumları daha şüpheli ve tehlikeli olanlar da vardı. Eskiden "**Ferman Pâdişâhın dağlar bizimdir**" diyen Köroğlu, ancak dağlarda yaşayabiliyor; XVII'nci asır başlarında Osmanoğlu adlı bir âsiye de mukavemetin imkânsızlığı bildirilir ve:

[63] *Tarih-i Cevdet*, IX, s. 5-8, İttifak senedinin bir sûreti de s. 332-339'dadır. M. Nuri, *Netâyic ül-vukuat*, İstanbul 1327, IV, s. 71, 98-99.

Tam dört vezir tayin oldu üstüne,
Kırk bin asker ile bil Osmanoğlu.
Hatt-ı hümâyûna karşı durulmaz,
Hasmın galip bunda dâva sürülmez.

deniliyor; fakat şimdi âyan ve eşkiya eyâletlere hâkim olmuş ve devlet kendi aralarında taksim edilmişti.

Eyâletleri böyle bir anlaşma ile merkeze bağladıktan sonra, karar gereğince, talimli **Sekban** adı ile, modern bir ordunun çekirdeği olarak, yeni bir askerî sınıf kuruluyor; fakat yeniçerileri ürkütmemek için Nizâm-ı Cedîd ismi kullanılmıyordu. Bundan başka yeniçerilerin esnaflık ve ticaret işlerini bırakarak, Kanunî devrinde olduğu gibi, kışlalarında kalmaları ve talimle meşgul olmaları da emrolunuyor ve müzakerelerden sonra bunun meşruiyetine ses çıkarılamıyordu. Bu sebeple esham gibi alınıp satılan ulûfe(**maaş**)lerin ticaret mevzuu yapılması da yasak edildi. Sekban ocağı bol maaşları, sancak, tuğ ve davulları ile imtiyazlı bir sınıf halinde kuvvetleniyor; modern kıyafet, silâh ve talimleri ile ümid veriyordu. Şeyhülislâmın fetvâsiyle meşrûlaşan bu askerler Selimiye ve Levend kışlalarında yeni ve muntazam bir ordunun çekirdeği oluyordu. Böylece, isim değişikliği müstesna, Nizâm-i Cedîd 14 Ekim 1808 tarihinde diriltilmiş; aynı ıslâhat tersane ocağına da tatbik edilmişti. Eski Nizâm-i Cedîd zâbitleri ve Kadı Abdurrahman Paşa'nın Anadolu valiliğinden getirdiği bir kaç bin kişilik talimli "**Tüfenkçi**" askerleri de bu teşkilâtı kuvvetlendirmişti. Bununla beraber bir yandan Sekban ocağının yükselmesiyle yeniçeriler arasında uyanan endişeler, öte yandan kendilerinin talim ve terbiye ile uğraşmaları, ticaret ve esnaflıktan ayrılmaları memnûniyetsizliklerini arttırıyordu. Menfaatleri bozulan esnaf ve sıranın kendilerine geleceğinden korkan **ulemâ-yı rusûm** (vazifesiz maaş alan ilmiye) da bu bozguncu havayı teşvik ediyorlardı.

Filhakika yeni askerlere karşı artan gerginlik, nihâyet Bâbıâli duvarlarına "*Rum-eliden geldi bir çıtak, bayram ertesi ya kılıç oynayacak, ya bıçak*" gibi ağır ibarelerin yazılması sûretiyle açığa vurmuş; yeniçeriler Bayraktar Mustafa Paşa'nın camie gidiş ve dönüşlerinde sekbanlarla hâdise çıkararak kendilerini mazlum düşürüyor; feryâdı basarak efkârı körüklüyorlardı. Bu vesile ile yeniçeri şairi:

Geldi Rum-elinden nice bin çıtak,
Açıldı bayraklar yürüdü asker;
İslâmlar içinde kanlar akacak,

Hacı Bektaş ocağı kahraman besler.
Kadir gecesinde yediler bıçak,
Nizâm-ı Cedîdler bir satır ister.

ifadeleri ile hislerini belirtiyordu. Yeniçeriler arasında "*bir haydut* başı geldi; bir pâdişâhı hal'etti. Şevketlü efendimize (Sultan Mahmud'a) lâyık olan kulluğu da göstermiyor. Biz ona müslümanlığımızı ve yeniçeriliğimizi anlatmalıyız" diyerek isyana hazırlanıyorlardı. Filhakika yeniçeriler nihayet Sekban askerlerinin dağınık ve habersiz bulundukları bir gece Bâbıâli'yi kuşattılar. Alemdar düşman elinde öldürülmemek gayesiyle Cebehaneyi ateşleyerek kendisi ile birlikte bir kaç yüz yeniçeriyi de berhava etti. Âsiler saraya da hücum ederek Sultan Mustafa'yı tekrar tahta çıkarmak istediler. Sultan Mahmud sarayı toplarla ve mevcûd sekbanlarla müdafaa ederken, Kadı Abdurrahman Paşa da Selimiye'deki askerleri ile yetişti. Artık İstanbul sokakları, Divanyolu ve Sultan Ahmed meydanı savaş sahaları olmuş; kardeş kanı akmağa ve yangınlar yükselmeğe başlamıştı. Nitekim bu savaşlarda bir kaç yüz sekban ile birkaç bin yeniçeri öldürülmüştü. Top ateşleri saraya hücumları kırınca da yeniçeri ağaları ve din adamları araya girerek isyan yatıştırıldı. Lâkin yeni bir kışkırtma ile irtica taraftarları tekrar harekete geçti ve şehir alt-üst edildi. Yenilik taraftarları öldürülüyor; bir kısmı da vilâyetlere kaçarak gizleniyordu. Bu durum karşısında Sultan Mahmud da, Sultan Selim gibi, Sekban ocağını kaldırmağa ve irticaın hâkimiyetini kabule mecbur kaldı.[64]

[64] *Tarih-i Cevdet*, IX, 177-199 (Vesikalar, s. 307-316); "Alemdâr destanı", *TOEM*. IV, s. 1326).

7. Sultan Mahmud ve Yeni Devlet Nizâmı

"Şimdi bir köşküm var; yarın bir yalı lâzımdır. Daha sonra kendime bir saray yaptıracağım."

(Hüseyin Paşa)

"Bundan sonra tebeamdan Müslümanları ancak camide, Hıristiyanları kilisede ve Museviler havrada tanımak isterim".

(Sultan Mahmud)

SULTAN MAHMUD böylece yalnız yenilik hareketlerinin boğulmasına ve payitahtın ihtilâllere sahne hâline gelmesine şâhid olmamış; isyanlar, muharebeler ve hattâ Türkiye'nin taksim teşebbüsleri ile de karşılaşmıştır. Fakat bu kadar ağır şartlar ve hâdiseler genç Pâdişâhın ümid ve cesaretini kırmamış; ecdadına yakışır bir irade ile mücadelesine devam etmiş; zamanı gelince fikirlerini tatbike girişmiştir. Zira devletin karşılaştığı dış ve iç gaileler beklemeyi gerektirmişti. Nitekim İstanbul'daki duruma göre hareket eden Ruslar, son iç savaştan cesaret alarak, ileri sürdükleri ağır şartlar kabul edilmediği takdirde, muahedenin İstanbul yakınlarında imzalanacağını da bildiriyorlardı. Bu Rus ültimatomundan müteessir olan Sultan Mahmud yazdığı bir **Hattt-i humâyûn** ile Fâtih camiinde bir şûra topladı ve Rus tekliflerinin ağırlığını ve buna mukabil Anadolu'da ve Rumeli'de "yedi kırala cevap vermeğe kadir" kuvvetlerin (yani derebeylerin) bulunduğunu bildiriyor; bütün milleti **Nefîr-i âm** (seferber) olarak "din ve devlet uğrunda" **Sancak-ı şerîf** altında toplanmaya ve orduya iltihaka dâvet ediyor; kendisinin de bizzat sefere çıkacağını belirtiyordu. Bütün millet heyecana kapılıyor; mukaddes vazifeye koşuyor, derebeyleri ve gönüllü medrese talebeleri de cihâda katılıyordu. Fakat bir yandan Osmanlılar aleyhinde Ruslarla anlaşamıyan Napo-

leon'un Moskova seferine hazırlanması, öte yandan da Türk askerlerinin cepheye yığılması Ruslar ile 1812'de Bükreş muahede-nâmesinin imzalanmasına imkân verdi.

Osmanlı devleti dışarıda sulhu kazanmış ise de dâhilde Sırp, Eflâk-Buğdan ve bilhassa Yunan isyanları ile yeni bir buhrana düşmüştü. Türklerin idaresinde dinî, içtimaî ve kültürel muhtariyetlerini muhafaza eden Rumlar artık Osmanlı bayrağı altında zengin olmuş; Fransız ihtilâlinin getirdiği milliyetçilik fikirlerine bağlanmış; Rusya ve Avrupa'nın himâyesi ve şımartmasmdan cesaret almışlardı. Fenerli Rumlarla eskiden beri sıkı münasebetlerde ve İngilizlerle gizli muhaberelerde bulunan Hâlet Efendinin meş'ûm faaliyetleri ve husûsiyle Tepedelenli Ali Paşa'yı imhası Yunanlılara ayaklanma fırsatı vermişti. Filhakika Rumlar **Etniki Etheria** adı altında masonik esaslara dayanan gizli bir cemiyet kurmuşlar ve bunu Rus çarına bağlayarak halkın cesaretini arttırmışlardı. Odesa'da, Yunanistan'da, Adalar'da ve hattâ bizzat İstanbul'da şûbeleri olan bu **"Fesat cemiyeti"** masonik esaslara ve şifrelere göre teşkilât ve faaliyetlerini geliştirmiş; Avrupa'da ve Rusya'da bulunan Rum sermâyedarlar bu millî seferberliğe katılmışlardı. Bunlar mektepler açıyor; Avrupa'dan getirttikleri muallimlerle yeni nesli hazırlıyor; propagandalarını bunlar ve kilise mensupları vasıtasiyle her tarafa yayıyorlardı. Cemiyet sadece bir Yunan istiklâli düşünmüyor; Osmanlı imparatorluğu yerine Bizans'ı diriltmek hayali ile (**Megalo idea**) de harekete geçmeyi plânlıyor; bir yandan imparatorluğun zayıf hâli, öte yandan da Rusya ve Avrupa'nın yardım edeceği kanaati Rumları bu büyük hayale bağlıyordu. Bu arada son Bizans İmparatoru Konstantin'in lahdinde bir takım Cifrî yazıların bulunduğuna, bunların Türklere karşı zafer mânâsına gelen hükümler ifade ettiğine ve K düs'e inen bir meleğin de patrik Gregorias'a müjde haberlerini getirdiğine dair bir takım efsâneler bile uydurulmuş ve bunlar papaslar vasıtasiyle her tarafa yayılmıştı. Yunanlıları bilâhare bir çok kıyamlardan sonra da, büyük devletlerin himâyesine güvenerek, Tesalya (1897) ve Sakarya muharebelerinde perişan eden Megalo idea bu zamanda başlamış ve bu mağlûbiyetlere rağmen bugün Kıbrıs'ta da meydana çıkmıştır.

Yunanlılar kiliselerinde ve mekteplerinde derin bir Türk düşmanlığını bugün de yeni nesillere aşılarken hem tarihî hakikatleri tersine tahrif ediyor; hem de asırlarca kendilerini himâye etmiş bir millete karşı mücadeleye hazırlanırken kendi hadlerini bilmeyip taassuba da kurban gitmeğe devam ediyordu. Gerçekten Fâtih'in himâyesi ve fermanı ile katolik Avrupa'ya karşı millî, dinî ve kültürel varlığım, dil ve cemaat teşkilâtım muhafaza eden Yunanlılar imparatorluk içerisinde diğer hıristiyan kavimlere karşı da imtiyaz

ve üstünlük kazanmışlardı. Selçuklulardan beri ekseriya Türk idaresini hoş karşılayan ve İstanbul'un fethine de yardım eden Rumlar Venediklilerin istilâ ve zulümlerine karşı Mora despotu bulunan Dimitri'nin talebiyle 1457'de Fâtih'e gönderdikleri mektupta da "**Gel yurdumuzu al da rahat edelim**" diyorlardı. Nitekim Fâtih Mora'yı alınca Yunanlılar hesabına Katolik kilisesine ve İtalyan hâkimiyetine nihayet vermişti. Bir kaç asır haçlıların elinde katolikleşen ve latinleşen Kıbrıs'ta da aynı şey yapılmış ve Ada'da Ortodoksluk ve Helenizm canlanmıştı. Latinler 1204'de İstanbul'u nasıl tahrip etmiş ise Venedikliler de 1692'de Atina'ya ve Akropol'e aynı şeyi yapmışlar; Türklerin tekrar hâkimiyeti, göçmüş Yunanlıların vatanlarına dönmelerine imkân vermişti. Bugüne kadar devam eden bu taassub ve şaşkınlığa rağmen Türklerin Rumlara karşı medenî, âdil ve hattâ imtiyazlı muamelelerini takdir eden bazı Yunanlıların çıktığını gördüğümüzü de burada kaydetmeliyiz.[65]

Etheria cemiyeti, 8 Ekim 1520'de, her tarafa gönderdiği bir beyannâme ile, isyan hazırlığı işaretini veriyor; patrik de parolalı ifadelerle hareketi teşvik ettiğini bildiyordu. Sadece İstanbul'da cemiyetin 18.000 âzası bulunduğu rivâyet ediliyor; isyan günü yaklaştıkça Rumların şımarıklığı artıyordu. Rumlar silâhları ve Avrupa'dan satın aldıkları harp gemileri ile hazırlandılar. Plâna göre İstanbul'da yangın ve kıtal ile başlayacak hareket ile İstanbul halkı dehşete düşürülecek; Türk donanması yok edilecek ve bizzat Sultan Mahmud da yakalanarak Osmanlı devleti yerine Bizans devleti kurulacaktı. Fenerli Rumların tesirinde kalan Eflâk ve Boğdan'da başlangıçta bir isyan hareketi görüldü ise de diğer Balkan milletleri, Yunanlıların bu büyük hayali karşısında, onlarla birlikte hareketten sakındılar. Rusya'nın İmparatorluğa hâkim olma korkusu büyük Avrupa devletlerini de Yunanlıları tutmağa ve isyana yardımcı olmağa sevketti. Avrupa'da uyanan Eski-Yunan romantizmi ve Hıristiyan taassubu da Byron ve Hugo gibi şairlerin şiirleri ile Türkler aleyhinde propagandayı genişletiyordu. Fakat bunlardan bazıları, Haçlı seferleri esnasında olduğu gibi, şimdi de, Yunanlıların ahlâksızlığı ve zulümlerini görerek bu romantik hislerden kurtulmuşlardı. Nitakim Byron bilâhare "**Türkler aldatıcı, âdi ve katil insanlar değillerdir. Rafizîleri yakmazlar** (Avrupa'da olduğu gibi). Allaha ve muktedir olduğu müddetçe de sultanlara

[65] Georgios Maltezos, *Turko kratis Athinon* (Atina'da Türk hâkimiyeti). Atina 1960. Bu müellifin Yunanlılar arasında az görülen tarafsızlığı tekdire şâyândır (bak. *Türk Kültürü dergisi* LXX, s. 56-59). Yunanlılar Şimalde Slav baskısının ilk fırsatta kendilerini adalara atacağını ve Türklerden de bir tehlike gelemiyeceğini düşünemiyor; kör bir taassubun cezbesile kendileri için tehlikeli bir yolda ısrar ediyorlar.

sâdıktırlar" kanaatini bu vesile ile edinmişti. Eski Yunanlılara karşı Avrupa'da gelişen romantizm Katolik-Ortodoks düşmanlığını unutturuyor; fakat Rumları tanıdıkça onların yalancı ve hilekârlıkları karşısında bu hislerini kaybediyorlardı. Bununla beraber siyasetçiler Türklere karşı yine de onları tutuyorlardı.

Sultan Mahmud ve Osmanlı hükümeti Rumların hıyânetlerini artık öğrenmiş; yığmlarca toplanan gizli vesikaları tercüme edilmiş; patriğin metropolit ve papaslann nasıl bir taassubla isyanı kışkırttıkları meydana çıkmıştı. Yunanlılar 1821'de Mora'da ayaklanmış ve isyan Adalara da sirâyet etmişti, İstanbul'da isyan arifesinde Rum halkı bir bayram neşesine kapılır ve Türklere karşı gizli emellerini hakaretle belirtirken hükümet de derhal hıristiyanların silâhlarını toplamağa, hiyâneti sâbit olan metropolit ve elebaşılarını yakaladıkça idama başladı. Patrik Gregorios da Patrikhanenin orta kapısında asıldı, ki Rumların hâlâ bu kapıyı, intikam hissi ile, kapalı tutmaları hatırlatılmağa şâyândır. Patriğin göğsüne asılan yaftada kendilerine bahşedilen imtiyazlar belirtildikten sonra *"Allah tarafından müeyyed ve bekası Âyât-ı semâviyye ile sabit bulunan din ve devlet"* aleyhinde işlediği hıyânetler sayılıyor ve başkalarına da ibret olsun diye idam edildiği ifade ediliyordu. Bu münasebetle neşredilen beyan-nâmede Osmanlı imparatorluğu için **"Devlet-i Aliyye-i Muhammediye"** sıfatı kullanılıyor ve onun kaderinde İslâmiyetin daha fazla hâkim olduğu belirtiliyordu. Rumlar harekete geçmeden Türklerin tenkile girişmeleri ve onların dışarıdan bir yardım görmemeleri kendilerini şaşkına çevirmiş ve sıkışmışlardı.[66] Lâkin Yunanlılar Bizans tarihi boyunca (meselâ X'uncu asırda Girit'te ve Şarkî Anadolu'da, XII'nci ve XX'nci asırlarda da Garbî Anadolu'da) yaptıkları vahşetleri ilk fırsatta Mora'da da tekrarladılar. Öyle ki İspanya'da Müslümanlara ve Yahudilere karşı işlenen cinâyetler gölgede kalmıştır. Türkler kalelere sığmıyordu. Tepedelenli Ali Paşa'nm bertaraf edilmesi ve yeniçerilerin iş görememeleri isyanın devamına, Adalara ve Selânik'e kadar yayılmasına sebep oldu. Sultan Mahmud Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'yı isyanı bastırmaya memur etmiş ve 1824'de isyan bastırılmıştı. Böylece Yunan gailesi koca devletin bozuk ve kalabalık ordula-

[66] *Tarih-i Cevdet*, IX, s. 262-273; Şâni-zâde, *Tarih*, IV, s. 174-182. Balkanlarda Türklere karşı kurulan gizli ihtilâl cemiyetleri, Cevdet Paşa'nın da kaydettiği gibi masonik esaslara dayalı ve İtalyan Karbonari tipinde teşekküller idi. Nitekim Jön-türk ve Selanik'te kurulan İttihad ve Terakki Cemiyeti de bu mahiyette idi. Moltke de Yunanlıların Bizans'ı diriltmek hayallerine kapıldıklarını söyler. Yunan isyanına kadar Eflâk-Buğdan voyvodalıklarını ve Bâb-ı Âli tercümanlıklarını ellerinde tutarak diğer gayri müslümlere nazaran imtiyazlı bir duruma sahip bulunan Rumlar eski mevkilerini kaybettiler ve Türkler de artık Garp dillerini öğrenerek yabancı tercümanlara lüzum kalmadı.

riyle değil ancak Mehmed Ali Paşa'nın küçük, fakat modern ordusiyle yatıştırıldı.

Sultan Mahmud Yunan isyanının bastırılmasiyle hem uzun zaman beklediği modernleşme hareketlerine bir fırsat bulmuş; hem de yeniçeri ve sipahilerin daha fazla bozulmuş olduğunu görmüştü. Yeniçerilerin artan tecâvüz ve zorbalıkları umumî efkârı da hazırlamıştı. Pâdişâh bu fırsatta orduyu ıslâha girişti; önce tersane ve topçu sınıflarının modernleşmesine ve gemi inşa işlerine başladı. Bu esnada Tophane'de inşa olunan Nusratiye câmiinin açılışında bulundu. Bu sınıfları kuvvetlendirip kendisine bağlayarak asıl hedefi olan Avrupa modelinde bir ordu kurmanın hazırlığına girişti. Sadrazamın başkanlığında toplanan mecliste kanunnâmelere göre yeniçerilerin, Sultan Süleyman devrinde olduğu gibi, kışlalarında kalıp talimle meşgûl olmaları, nizâmdan ayrılan bu askerlerin Yunan eşkıyasına karşı devletin haysiyetini perişan ettikleri, küçük Mısır ordusunun talim ve terbiye sâyesinde muvaffakiyet kazandığını ve artık "**bıçak kemiğe dayandı**" sözleri söylendi. Toplantıda bulunan din âlimleri talim ve harp fenlerinin öğretilmesi zarûretini âyet ve hadîslerle teyid ettiler. Bu sûretle şeyhülislâmın fetvasını da alan Sultan Mahmud 25 Mayıs 1826 fermanı ve Eşkinci adı ile yeni bir ocağın kurulmasını emretti. Yeniçeri **orta**(tabur)larından kaydedilen askerlere talim ettirilmesi kararlaştırılırken bu karar hükümet erkânı ile birlikte yeniçerilere de imzalatıldı. Bu münasebetle Pâdişâh, Kanunî devri nizâmlarının ihyasını bahis mevzuu ediyor; ocağa asla dokunmıyacak gözüküyordu. Fakat Pâdişâhın yakını bulunan ve onun adına konuşan yeniçeri ağası Hüseyin Paşa: "**Şimdi bir köşküm var; yarın bir yalı lâzımdır. Daha sonra kendime bir saray yaptıracağım**" derken inkılâbın nasıl gelişeceğini ifade ediyordu. Bununla beraber yeniçeriler de zorbalıklarına, tecâvüzlerine devam ediyor; taahhütlerine rağmen yine de isyana hazırlanıyorlardı. Yeniçerilerin nizâm yerine nizâmsızlık âmili olmaları ve tecâvüzleri ile ilmiye sınıfını ve halkı da kendilerine düşman etmişlerdi. Topçu ve tersane ocakları da yeniçerilere karşı Pâdişâhı tutuyor; Sultan Selim'e karşı isyana katılmakla ve nankörlük yapmakla kendilerini lekeli sayan bu sınıflar artık şereflerini kurtarmak için Pâdişâha taahhütle bağlanıyorlardı.

Yeniçeriler, talim yapmayı reddedip isyana başlarken Sultan Mahmud da hazırlanmış bir durumda idi. Beşiktaş sarayında kılıcını kuşanıp Topkapı sarayına geçti. Sadrazam, şeyhülislâm ve devlet erkânını toplayarak yeniçerilerin artık hiyânette bulunduklarını, **hurûc ale's-sultan** (isyan) hareketine geçeceklerini ve tedbir alınmasını belirtti. Âlimler din ve devletin bekası için ve Pâdişâh uğrunda canlarını fedâya, isyanı bastırmağa ve yeniçerileri öldür-

meğe dair çok heyecanlı konuşmalar yaptılar. Bunun üzerine şeyhülislâmın fetvası ve **Sancak-ı şerîf** çıkarıldı. Pâdişâh bütün milleti onun altında toplanmağa dâvet etti ve bizzat mücadeleye karışmak istedi. Sultan Mahmud, böylece, ölümle karşılaştığı günden ve cülûsundan beri yıkmak istediği bu fesad ocağına karşı artık bütün varlığını tehlikeye koyarak harekete geçti. Hâkan 15 Haziran 1826 günü Et meydanındaki yeniçeri kışlalarının topa tutulmasını emretti. Fazla insanın telef olmaması ve kaçmaları için de kışlaların arka kapılarını serbest bıraktı. Böylece bir kaç saat zarfında, top gülleleri ve gürültüleri içinde bu tarihî ocağın ömrü sona erdi. Bu mücadele esnasında yeniçeri elebaşıları ve 199 orta (tabur) arasında azılı 31'inci orta tamamiyle yok edildi. Diğerlerinin vilâyetlere kaçmalarına göz yumuldu. Hâdisede ölü sayısı altı-yedi bin civarında idi. Ocak devletin yükselişinde ne kadar büyük ve şerefli bir mevkie sahip idiyse son bir asırlık felâketlerine de o derece sebep olmuştu. Hacı Bektaş Veli ananesine bağlılığı dolayısiyle İstanbul'da çok yaygın bulunan Bektaşi tekkeleri de kapatıldı ve baba(dede)ları da birer vilâyete sürüldü. Şâir Keçeci-zâde İzzet Molla ocağın ilgası münasebetiyle:

Tecemmü edüp Meydân-i lahme,
Edüp küfrân-i nimet nice bağı;
Koyup kaldırmadan ikide birde,
Kazan devrildi söndürdü ocağı.

kıtasını yazmış ve Bektaşi tekkelerinin kapatılması üzerine de:

Ağalar eyledi cehîme sefer,
Çaldı Bektâşiler göç borusunu.

beyti ile de efkâra tercüman olurken birbirine bağlı, askerî ve dinî, iki müessesenin akıbetlerini kısaca belirtmiştir.[67] İngiliz elçisi Canning Sultan Mahmud'un "kararlılık ve canlılık faziletlerini" kaydederken yeniçerilerin nasıl doğrandığım ve Marmara denizinin cesetlerle dolduğunu, Pâdişâhın yeni asker kurarken Rusya'nın fırsat vermemek için ilân-ı harp yaptığını tafsilâtiyle anlatır.[68]

[67] *Tarih-i Cevdet,* XII, 165-173.

[68] Lord Stratford, *Türkiye hatıraları,* trc. Can Yücel, Ankara, 1959, s. 57-61.
Hacı Bektaş ananesine çok bağlı olan Yeniçeriler Şâh İsmail'i pîr tanıyan Alevî şairlerden farklı olarak, İran seferlerine dinî bir gaza nazarile bakıyor; Selim ve Kanunî'nin Kızıl-başlara karşı seferlerini tebcil ediyorlardı. XVI. asırda bir kul (yeniçeri olan) Edirneli Nazmi:

Şeh-i sâhib - kırân-ı İskender-âyîn
Ki ya'ni Hân-i Selîm muhyi-i din
Görüp ihyâ-yı dini emr-i lâzım
Kızıl-baş üstüne kim oldu âzim

(F Köprülü, *Millî Edebiyat cereyanının ilk mübeşşirleri,* İstanbul 1928, s. 52).

Devletin kollarını bağlayan, dışarıda mağlûbiyetlere ve içeride de zorbalıklara sebep olan bu köhne ocağın yıkılması o kadar mühim ve hayırlı sayılmıştır, ki tarihimizde bu hâdise, haklı olarak, **Vak'a-i hayriyye** adını almış; Vaka-nüvis Es'ad Efendi de onun hakkında yazdığı esere, aynı maksatla, **Üss-i zafer** ismini vermişti. Böylece, uzun bir devir, sabır ve irade ile hareket eden Sultan Mahmud, büyük buhran içerisinde, ilk fırsatı bulunca yeniçeri ocağını kaldırarak Türkiye'nin yenileşme ve terakki yollarını açmış bulunuyordu. Artık modern bir ordunun kurulması için bir engel kalmamıştı. Nizâm-ı Cedîd ve Sekban ocaklarına mensup subay ve askerlerle kuruluşuna başlanan bu yeni orduya **Asâkir-i Muhammediye** adı verildi. Fakat ismin de gösterdiği üzere yine de dinî hassasiyet yabancı subay ve teknisyenlerin celbinde ihtiyatlı davranmayı gerektiriyordu. Bu sebeple modern ordunun inkişafı yavaş ilerliyordu. Fransa ile münasebetlerin bozulması dolayısiyle Prusya(Almanya)dan subay getirtiliyordu. Pâdişâhın son yıllarında hizmet eden meşhur Moltke, yeni orduda, her milletten subay bulunduğunu, Fransız talimatnameleri, Belçika tüfekleri, Türk serpuşu, Rus ceketi ve Macar eyeri kullanıldığını, ömür boyunca vazifeli **Nizâmiye** kıtalarından başka muayyen müddetli Redifler ile yine eski timarlı askerlerin de mevcud olduğunu söylemekle bu yeni ordunun durumunu güzel belirtir.[69]

Dinî hassasiyet yeni ordunun Avrupalı subaylar idaresinde süratle gelişmesine müsaade etmiyor; fakat ihtiyaçların baskısı ile yalnız ordu değil bütün devlet teşkilâtı da modern nizâma doğru ilerliyordu. Rusya ve Avrupa karşısında ağır mağlûbiyetler imparatorluğu ne kadar sarsıyor ve inhitatı şiddetlendiriyorsa Avrupa'ya yaklaşmayı ve modernleşmeyi de o derece tazyik ediyordu. Yeniçerilerin yalnız modern ordulara karşı kabiliyetsizlikleri ve memleket içindeki zorbalıkları da yenileşmeyi o derece zorluyordu. Gerçekten Türkiye'yi yeni nizâma eriştiren bütün müesseselerin temeli atılıyordu. Sultan Mahmud yabancı tabip ve zâbitlerle ordunun ve memleketin ihtiyaçlarını karşılamak imkânı olmadığını söyliyerek Tıbbiye ve Harbiye mekteplerini açmak sûretiyle ileri bir medeniyet hamlesi yaptı. Zira, umûmî inhitatla birlikte, Türkiye'de eski tıp ve hastahaneler de tam bir sukut içinde idi. XIII'üncü asırda Avrupa'ya intikal eden İslâm tıbbı ve Selçuk hastahane teşkilâtı XVI'ncı asra kadar Garpte hüküm sürmüş; İslâm âlimlerinin ve meselâ İbn Sina'nın eserleri Avrupa üniversitelerinde tedrisatın esasını teşkil etmişti. Bu asırdan sonra Avrupa'da tıp çok ilerlemiş iken Türkiye'de gittikçe sukut etmişti. Sultan Mahmud Hekimbaşı Behçet Efendi ile 14 Mart

[69] Moltke, *Türkiye Mektupları,* trc. Hayrullah Örs, İstanbul 1960, s. 321, 328

1826'da Garbın terakkilerine göre kurduğu Tıbbiye(**Dâr ut-tıb**)nin açılışında bizzat bulunmuş; bu müessese ile yabancı eserlerin tercümesi sûretiyle yetişecek Türk doktorları sâyesinde yabancılara ihtiyaç kalmıyacağını söylemişti. Bu tıbbiyede Türk hocalarından sonra Fransız, İtalyan ve Avusturyalı profesörler dâvet edilmiş; Fransızca tedrisine başlanmıştı. Sultan Abdülhamid devrinde Haydarpaşa'daki binasına nakledilen tıbbiyede Alman hocaları hizmete alınarak Türkiye'de modern tıp ilmi ve hastahaneler gelişmiştir. Böylece memlekette Tıbbiye ve Harbiye mektepleri modernleşme ve ilerilik hareketlerinde birinci derece mevki kazanmış; Sultan Mahmud'dan sonra bu iki müessese Avrupaî fikirlerin temsilcisi olmuştu. Bununla beraber kültür kifâyetsizliği diğer münevverler gibi bu müessese mensuplarını da, bazan aşırı ve zararlı ihtilâlci faaliyetler içine düşürmüştü.

Orduda Avrupa tekniğine göre kara ve deniz kuvvetlerine mütehassıs yetiştirmek maksadiyle kurulan Bahriye ve Mühendishâne mektepleri ise daha eski olup III. Mustafa zamanında, 1773'de, Mühendishânenin kurulmasiyle başlar. Bilâhare kaptan-ı derya olan Cezayirli Gazi Hasan Paşa Fransızca ve İtalyancaya, Garp bilgilerine vakıf olarak Bahriye Mektebinin idaresine tâyin olundu. Bundan sonra da Fransızca mütehassıslar getirtilerek III. Selim zamanında mühendishâne olarak gelişmişti. Ordunun gemici, topçu ve istihkâm teknisyenlerini hazırlayan bu mekteplerden sonra Sultan Mahmud 1834 yılı Maçka'da bir kışlada Harbiye mektebini açmış; Avrupa'dan ders âletleri getirtilmiş; hesap, hendese, harita ve topografya dersleri okutulmuştur. Bu yeni mektepler vasıtasiyle de Avrupa ilmi ve dilleri Türkiye'ye nakledilirken Türkçe de tedrisat dili olarak ilerliyordu.[70] Sultan Mahmud zamanında, ilk defa olarak, Avrupa'ya talebe gönderilmesi mühim bir adım teşkil ediyordu. Nitekim Moltke Garpte okuyup gelenler arasında genç Reşid Beyi (Tanzimat'ın Reşid Paşası) görüp beğenmiş ve "*Sultan Mahmud bu tohumu ekmek mazhariyetine nail olmuştur, ki bu insanlar istikbalde çok ehemmiyet kazanacaktır*" demişti.[71] Mamafih bu devrede (1827'de) Avrupa'ya gönderilen mahdut talebe de yine askerî teknik sahaya inhisar ediyordu.

Filhakika, asırlar boyunca Hıristiyan Avrupa'ya aşağı bir gözle bakmış bir cemiyet şimdi çocuklarını onlara teslim etmek gibi psikolojik bakımdan çok zor bir işe girişiyordu. Bu sebepledir, ki III. Selim buna teşebbüs ede-

[70] Osman Ergin, *Türkiye maarif tarihi*, İstanbul 1940, II, s. 264-321. Sultan Abdülmecid Hanın annesi Bezm-i Âlem Sultan tarafından 1843'de inşa edilen bir çok hayrat arasında Gurabâ hastahanesi de vardır. Bak. Kâzım İsmail Gürkan, *Gureba Hastanesi tarihçesi*, İstanbul 1967.

[71] *Mektuplar*, s. 323.

memiş; sadece elçilik mensuplarını Avrupa'nın lüzumlu fen ve bilgilerini öğrenmeğe memur etmişti. Nitekim Hıristiyan Avrupa da ancak Haçlı seferleri esnasında Şarkla temasını arttırdıktan ve İslâm medeniyetinin üstünlüğünü gördükten sonra medreselere talebe gönderebilmiş veya bazı yerlerde müslüman âlimler idaresinde mektepler açabilmişti. Bununla beraber İslâm medeniyetine göre Avrupa'da başlayan yeni fikir hareketlerine karşı uyanan taassup ve Papalığın açtığı mücadelenin şiddetine Türkiye'de rastlanmadığını kaydederken orada Kiliseye karşı meselâ İbn Rüşd (**Averrhoès**) felsefesi ve mensuplarının yarattığı fikir hareketi seviyesinde bir cereyan da bizde henüz doğmuş değildir. Bu tesirler dolayısiyledir, ki XIII'üncü asırda başlayan Avrupa üniversiteleri de İslâm medreselerine göre kurulmuş ve teşkilâtlanmıştı. Rüşdiye (orta) ve onlara hoca ve devlet dairelerine memur yetiştiren mektepler de ilk defa bu devirde başlar. Bugüne kadar Avrupa dilleri ve tercümanlık Rumların inhisarında iken isyanda hiyânetleri sabit olunca Türkler için de yabancı dil öğretimine başlandı.

Sultan Mahmud, modern ordu ile birlikte, ona bağlı olarak, Garp musikisini de getiriyordu. Eski **Mehter-hâne** asker bir milletin kahramanlık duygularını ve ordu ihtiyacını nasıl karşılıyordu ise Avrupaî askerî teşkilât ve talim de öylece kendi müziği ile beraber giriyordu. İşte **Muzıka-yı humâyûn** mektebi, Türk ve Hıristiyanlar idaresinde bir Bando, böylece kurulmuş; Türk ve Avrupa müziği bir arada öğretilmiş; Enderun ve Pâdişâh için hizmet edecekler de buradan yetiştirilmişti. Zira, çok eski ve yüksek bir musiki kültürü olan Türkler modern ordu icabı yeni bir musiki teşkilâtı kurarken Garp müziğine de alışıyordu. Yeni askerî talim, yürüyüş ve kıyâfetler için Mehterhâne müziği uygun düşmüyor ve Avrupaî askerî musikisi bu sûretle giriyordu. Bu müziğin sarayda başlaması ve oradan yayılması sebebi budur. Eskiden sarayda dinî musiki ihtiyaçları için bir **Meşk-hâne** mektebi vardı. Sultan Abdülhamid devrinde tahsilin ilâhîler ile başlaması musikinin ilk mekteplere girmesine hizmet etti.[72] Sultan Mahmud saray idaresi ve teşkilâ-

[72] *Târih-i Atâ*, III, s. 9-10; Osman Ergin, *Maarif tarihi*, II, s. 211. Sultan II. Abdülhamid devrinde tahsile ilâhîler ile başlanması mûsikinin ilk mekteplere girmesini gerektirmişti. Bu münasebetle yapılan merâsimler yalnız çocukların okuma şevkine ve ruhî yükselişine hizmet etmiyor; aynı zamanda ana-babaların da heyecanlarına ve mekteplere bağlanmalarına sebep oluyordu. Bu sûretle tarihe karışan *Mehter-hâne* Türk saray ve ordularının azametini temsil ediyor, ve Türk askerinin şetâretini arttırmakta ne kadar rol oynamış idiyse düşmanın cesaretini kırmakta da o derece tesir ediyordu. Avrupalı seyyahları da hayran bırakmış, bazıları da onun gürültüsünden hoşlanmamışlardı. XVII. asırda A. Galland: *"Cengâverâne ve neş'eli olan âhengi ile bu kadar güzel tanzim edilmiş bir şey duymamış"* olduğunu söylerken XVIII. asırda Baron de Tott ilk dinleyişte bu müzikten hoşlanmamış; fakat çağdaşı Toderini bayram ve şenlik günlerinde *"Mehter takımının âhengi, debdebe ve ihtişamı"* hakkında hayranlığını belirtmiştir. (Mahmud R. Gazimihal, *Türk askerî mızıkaları tarihi*, İstanbul 1955.)

tını da Avrupa saraylarına göre tanzim etti. Türkiye'de kültürün yayılması ve umûmî efkârın teşekkülünde 1831'de **Takvim-i Vekayi** adlı haftalık resmî bir gazetenin neşrine başlanması da Sultan Mahmud'un ileri hamleleri arasında mühim bir yer alır.

Sultan Mahmud modern ordu ve kültür müesseselerini kurarken bozulan devlet nizâmını da Avrupa idaresine göre şekillendiriyordu. Eski **Dîvân** yerine Avrupa **kabine** usûlünü getirdi. Veziri-azam veya sadrazam yerine **Başvekillik** makamını ve yeni nazırlıklar ihdas etti; Avrupa tarzında vekiller, vazife ve selâhiyetleri tâyin edilmeğe başlandı. Eski unvanları kaldırdı; başta bizzat Pâdişâh olmak üzere bütün devlet memurlarına resmî bir kıyâfet olarak setre pantalon ve fes giydirmek sûretiyle eski karışık kıyâfetler düzene girdi ve halkı serbest bıraktı. Asker ve memurlar dışında kalanların "**Başı bozuk**" adını alması sebebi budur ve bu tâbir bugüne kadar yaşamıştır.[73] Sultan Mahmud devlet ve şahsî otorite üzerinde çok hassas olduğu halde kendisini yüksek memurlardan ayıran bir takım kaideleri de kaldırdı. Hattâ resimlerini dairelere astıracak kadar da ileri gitti. Askerî, idarî ve adlî yüksek Şûra(meclis)lar teşkil ederek memurların vazife, hak ve selâhiyetlerini de modern bir nizâma bağlamağa çalıştı. Vilâyetlerde hüküm süren derebeylikleri kahir kudreti ile ortadan kaldırdı ve merkeziyetçi hâkimiyeti kurdu. Keyfî idâreye alışmış bulunan valileri de merkeze ve maaşlarını hazineye bağladı. Böylece yeni merkeziyetçi devlet nizâmını taşraya tatbike başladı. Müsadere usûlünü de kaldırarak Tanzimat'ın esaslarından biri olan malî emniyeti sağladı. Vilâyetlerin payitaht ile bağlarını kuvvetlendirmek için de, ilk defa olarak, umûma mahsus ve mahremiyeti sağlanan bir posta teşkilâtı tesis etti. Bu maksatla da yol inşasına girişti ve ilk buharlı gemiyi de Türkiye'ye getirtti. Mısır'a hâkim olan ve devlete büyük bir gaile açan Mehmed Ali Paşa'dan başka itaatte kusur eden hiç bir âyan ve derebeyi bırakmadı. Çeşitli ırk ve dinlere mensup tebaası arasında adâletin hüküm sürmesine çalıştı. Bu münasebetle de "*Müslümanları camide, hıristiyanları kilisede ve yahudileri havrada görmekten başka bir fark*" tanımadığını söylüyordu. Bununla beraber burada Müslüman ve **Zimmî**(Hıristiyan ve Yahudi)lere mahsus İslâm hukuku ve Türk kanunlarının tatbiki bahis mevzuu olup hukukî müsavat Tanzimat'ın eseridir.[74]

---

[73] M. Zeki, "Serpûş", *TOEM*, VIII-XI (1335-1337), s. 103-121. Sultan Mahmud modern bir kıyâfet üzerinde dururken Tunus'tan getirilen fesi beğenmiş; onu askerlere ve memurlara resmî serpuş olarak kabul etmişti, ki bu değişiklik 1827'de başlamış ve 1829'da resmîleştirilmiştir.

[74] *Lütfi tarihi*, V, s. 113; Enver Ziya Karal, *Osmanlı tarihi*, V, s. 154-165.

Sultan Mahmud yeniçeri ocağını kaldırmakta, Avrupa usûllerine göre yeni bir ordu kurmakta ulemayı yanında bulmuştu. Fakat onlar din ve kültür sahalarına dokunan inkılâplara karşı aynı düşünce ve duyguda değillerdi. Hattâ yeni ordu için gereken ecnebi mütehassısların getirilmesinde Pâdişâh ihtiyatlı hareket ediyor; halkın artan dinî hassasiyetine hükümet de katılıyordu. Bununla beraber yeniçeri ocağının kaldırılması ve derebeylerin tenkili Pâdişâhın otoritesini çok kuvvetlendirmiş; hükümet idaresi tamamiyle Dîvân'dan veya Bâbıâli'den saraya intikal etmişti. Ocağın yıkılmasiyle din âlimlerinin nüfuzu da kırılmıştı. Onun inkılâpçılığı halk arasında bir türlü anlaşılamıyor; Pâdişâhın neden dolayı gâvur taklidi işler yaptığı suali cevapsız kalıyordu. Taşra halkı da devletin uğradığı mağlûbiyet ve sarsıntıları duyuyor; fakat yine de Sultan Mahmud'un göndereceği 10.000 kişilik bir ordunun, iman ve kılıç kuvveti ile, Moskova'ya kadar varabileceğine inanıyordu. Nitekim Pâdişâh İslâm dinine, Hilâfete ve ecdâdından miras aldığı devletine çok bağlı bulunuyor ve inkılâpları da bunları kurtarmak gayesiyle yapıyordu. O, ağır hastalığında ve ölümünden bir kaç gün önce, cuma namazı için Bayezid camiine zorlukla taşınmıştı.[75]

Sultan Mahmud Avrupa sanayi mamûllerinin memleketi istilâsına karşı yerli malları korumak, ordu ihtiyaçları için askerî fabrikalar kurmak ve Türkleri ticarete sokmak maksadiyle bazı tedbirleri de ihmal etmedi. Lâkin devamlı savaşlar, isyanlar ve buhranlar Türk milletini seferber etmiş ve iktisadî kalkınmaya fırsat vermemiştir. Halbuki bu sarsıntılara çok az uğrayan ve askerlik yapmıyan gayri müslimler ve bilhassa Rumlar ticaret ve sanayide ilerliyor; Avrupa ile temaslarda kültürlerini de arttırıyor; böylece hâkim millet maddî-manevî bakımlardan Hıristiyanlara nazaran gittikçe daha zayıf bir duruma düşüyordu. Büyük savaş ve buhranlar da Türk nüfûsunun, bilhassa bir asırdan beri çok kayıplara uğramasına sebep olmuştu. Nitekim Sultan Mahmud zamanında yapılan bir tahrire göre Anadolu'da 2.000.000 Müslüman aileye karşı 400.000 Hıristiyan hâne, Rum-eli'de de 800.000 Hıristiyan eve mukabil 500.000 Müslüman ev bulunuyordu.[76] Sultan Mahmud Rus harpleri, Mehmed Ali Paşa ve diğer isyanlar dolayısiyle daimî kösteklenmekle beraber giriştiği inkılâpları ile Türkiye'de yeni müesseseler ve yeni nizâm yolunu açabilmişti. Yunan isyanı bastırılınca buna göz yummayan Rus-

[75] Moltke, ağır mağlûbiyetlere ve devletin perişan durumuna rağmen, Anadolu halkının pâdişâha ve devletin kudretine inancı hakkında Birecik'te bir mollanın böyle söylediğini, fakat orada bulunan Reşid Bey (Tanzimat'ın Reşid Paşası)in de *"Evet, fakat Rus sefiri pasaportları vize ederse"* (Fransızca söyledi) cevabını verdiğini kaydeder (s. 324).

[76] Bu rakamlar daimî harp ve isyanlarla bilhassa Rumeli Türk nüfusundaki azalmayı gösterir.

ya, İngiltere ve Fransa 1827'de Navarin faciasiyle Türk-Mısır donanmasını imha ettiler. Yeni ordu henüz kurulmadan da fırsat vermemek için Ruslar 1829'da Edirne'ye kadar ilerlediler; Fransızlar Mora'yı işgal ettiler. Her istilâ büyük bir zâyiata ve muhacerete, hastalık ve ölümlere sebebiyet veriyordu. Ruslar Şarkta Ahiska, Kars ve Erzurum'dan sonra Bayburt'u da işgal ve tahrip etmişlerdi. Şâir Bayburtlu Zihni vatanının bu istilâsı ve Rusların tahliyesinden sonraki hazin manzarayı Hart destanında ve koşmalarında çok güzel tasvir eder.[77]

Vardım, ki yurdumdan ayak götürmüş,
Yavru gitmiş ıssız kalmış otağı.
Camlar şikest olmuş, meyler dökülmüş,
Sâkiler meclisten çekmiş ayağı.

Zihni derd elinden her zaman ağlar,
Vardım ki bağ ağlar, bağban ağlar;
Sünbüller perişan güller kan ağlar,
Şeydâ bülbül terk edeli bu bağı.

Sultan Mahmud bir yandan devlete yeni nizâm verirken bir yandan da iç ve dış dehşetli buhranlarla dağılmak tehlikesine maruz kalan bir imparatorluğu kurtarmağa çalışıyordu. Bunlar arasında en kötüsü Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa'nın çıkardığı isyan olup hâdise gittikçe milletlerarası ağır bir mesele hâlini aldı. Nitekim bütün buhranlar karşısında iradesi, sabrı ve cesâreti kırılmıyan hâkan bu hâdisenin ıstırabı içinde, 1 Temmuz 1839'da, hayata göz yumdu. Ölümünden bir müddet sonra mezarını ziyâret eden Moltke'nin ifadesiyle "*Sultan Mahmud bütün hayatı boyunca büyük bir elem çekti: milletini yeniden diriltmesi onun hayat vazifesi idi. Ümitlerinin gerçekleşmeme-*

[77] Bu harbe dair halk destanları Şarkî Anadolu'da hâlâ yaşamakta olup bunlar arasında Bayburtlu şâir Zihni'nin Hart destanı en mühimmini teşkil eder:

Erzurum küffara biat edince
Figana bağlandı Bayburt diyarı
Gülü hâre kaldı bülbülü zâre

Soldu menekşesi gülberki ban
Sabi sibyan hep zar elinden
Camiler kan ağlar küffâr elinden
Bunların cümlesi Gaffar elinden
Yazılmış, bozulmaz takdir-i Bâri

(bak. Ziyâeddin Fahri, *Bayburtlu Zihni*, İstanbul 1928, s. 76). Hart ovasında yapılan muharebe hakkında daha başka destanlar da vardır. Bayburt, Of ve Sürmene ağalarına mensup kuvvetlerin kazandığı bu savaşta bu satırları yazanın büyük dedesi Osman ağa da kendi maiyeti ile bulunuyordu, ki bu husus mahalli an'ane ve destanlarda da vardır ve bir yazması elimizdedir.

si de onun ölümü oldu."[78] Bununla beraber Sultan Mahmud'un ümitleri boşa çıkmadı. Zira o Türkiye'de yenilik yolunu açmış; yetiştirmeğe başladığı yeni nesil memleketi siyaset, fikir ve edebiyat sahalarında yeni bir nizâma doğru geliştirmiştir. Böylece Hâkan Yeni Türkiye tarihinde yüksek bir mevki kazanmıştır. O, giriştiği yeniliklerle memleketi kurtarmağa çalışırken ecdâdından miras aldığı millî ve dinî mefkûrelere de bağlı kalmış; devletinin ilâhî teyid ve himâyeye mazhar bulunduğu inancını da taşımış ve böylece ilim ve iman, akıl ve vicdan arasında âhenkli bir yol bulmuştu. Sultan Mahmud yeniçerileri ve derebeyleri kaldırır, merkeziyetçi devlet nizâmını tekrar kurarken eski pâdişâhlardan çok fazla bir otoriteye sahip oldu. Hâkanın giriştiği inkılâplara (Frenk usûllerine) karşı kendisine ulemanın bir şikâyetnâmesi sunulunca onlara ancak din işlerine karışabileceklerini, devlet işlerinin de tamamiyle kendisine aid olduğunu ihtar etti. Şeyhülislâma yazdırdığı bir eser Pâdişâha itaatin dinî bir müdafaası mahiyetinde idi. Bu sûretle Sultan Mahmud yalnız çökmüş bir devlet otoritesini kurtarmadı; iktidarı Dîvân'dan veya Bâbıâli'den saraya naklederek mutlak bir hükümdar oldu. Bu da merkezde ve eyâletlerde hüküm süren siyasî ve idarî buhranları yatıştırmak için zarurî idi. Zira Mahmud, Selim veya oğlu Abdülmecid gibi yumuşak bir kimse olsa idi devleti nizâma sokamaz ve çökmesine mâni olamazdı. Bununla beraber Sultan Mahmud, saltanatının millet için bir korku değil bir dayanak olduğunu da tekrarlıyordu. Hâkan, düşmanlara ve âsilere karşı âciz, fakat devlet nizâmına ve yeniliklere engel yeniçeri ocağını ve derebeylerini kahredip kaldırmakla en büyük inkılâbı yapmıştı. Fakat Yunanlıların istiklâl kazanması onda Türk hâkimiyeti ve üstünlüğüne karşı bir darbe tesiri yaptı ve emsal teşkil etmesi de Osmanlı Cihan Hâkimiyeti gururunun dahilde de kırıldığım gösterdi. Mısır meselesinin büyümesi ise büyük ıstırabını ve ölüm sebebini teşkil ediyor; böylece mahiyeti farklı da olsa imparatorluğu nasıl buhranlar içinde teslim aldı ise oğluna da öyle devrediyordu. Lâkin Rusya ile yaptığı anlaşma büyük Avrupa devletlerini kışkırtarak meseleye Milletlerarası bir mahiyet verdi ve Tanzimat bu sâyede Mehmed Ali Paşa'yı Mısır'a sürdü. Böylece Sultan Mahmud büyük Osmanlı pâdişâhları arasında bir mevkie yükseldi.

[78] *Mektuplar*, s. 319.

8. Yenileşmelere Karşı Tabiî ve Sun'î Zorluklar

"Sultan Mahmud Han irâde ve kudret sahibi bir Pâdişâh idi. Lâkin iş başında iktidar sahibi devlet adamları yoktu. Bu sebeple sathî taklitler yoluna gidildi. Acele bir şeyler yapmak isteği ile binanın temellerini tahkim yerine süslenmesi ile uğraşıldı"
(Cevdet Paşa)

SULTAN MAHMUD'un giriştiği inkılâplar ilerlemeğe karşı gelen başlıca maddî engelleri kaldırdı; yolu açtı ve Türkleri Avrupa medeniyetine doğru çekti. Bu hareketin, şümûlü, müsbet ve menfî neticeleri, bilinmemekle beraber, Türk tarihinde yeni bir dönüm noktası teşkil ettiği âşikârdır. Fakat bu açılan yol üzerinde yürüyen Tanzimatçılar, Meşrûtiyetçiler ve Cumhuriyetçiler bir yandan memleketin içinde bulunduğu maddî-manevî şartları iyi kavrayamadığı, öte yandan bu hayatî meselede geniş ve ilmî programa dayanan bir görüşten mahrum bulundukları için Türk milletini sathî taklitlere doğru zorluyor; bir milleti toptan değiştirmenin lüzumsuzluğunu ve imkânsızlığını anlayamıyarak sun'î zorluklar yaratıyor; mukadder manevî buhranlara ve aşağılık duygularına sebep olarak gayeden uzaklaştırıyorlardı. Zira inkılâpçılar medeniyet meselelerini, İslâm ve Hıristiyan medeniyetleri arasında aşılmaz uçurumları görememişlerdi. Bu sebeple Avrupa ilmini ve tekniğini almak gibi nisbeten daha kolay ve esaslı hedefler dururken, beyhûde yere, kendi icadları olan engellere çarpıyorlardı. Bu da, sosyal kanunların mukadder bir akıbeti olarak kendilerinin muvaffakiyetsizlik ve millî bünyeyi sarsma yoluna düşmelerine sebep oluyordu. Bu hükmün itiraz kabul etmez en müsbet bir delili de bir kısım inkılâpların ilim ve akl-i selime dayanan bir gö-

rüşe aykırı bulunması, hususiyle, uzun mücadelelere ve bir asırlık geçen zamana rağmen, hâlâ yeniliklerin inkişafı ve neticeleri hakkında ilmî bir murakabe ve muhasebeyi meydana koyan ciddî ve şümûllü bir eserin meydana konmamış olmasıdır. Halbuki böyle büyük bir istihale geçiren ve medeniyet dâvasında bulunan bir memlekette bugün yüzlerce sağlam araştırmaların bulunması ve meselenin ciddiyetsiz propagandalardan kurtulması gerekirdi. Bu münasebetle Osmanlı inhitatının da hâlâ Osmanlı mütefekkirlerinin görüşleri seviyesinde ve onları tekrarlayan fikirlere göre izah edildiğini ifadeye ihtiyaç vardır. Hattâ bu hâdise İslâm medeniyetinin umumî inhitatına bağlı olduğu halde bu hususta ilim âleminde yapılan araştırmalar da başlıca âmiller değil neticeler üzerinde toplanmış bulunmaktadır.[79]

Türkiye'nin bir asır süren medeniyet hamlelerinde karşılaştığı güçlükleri, maddî ve manevî olarak, iki esasta toplamak mümkündür. Türkler XVIII inci asırda Avrupalıların ilim (fen), teknik ve servetçe ileri olduklarını artık görmüş ve kabul etmişlerdir. Lâkin onlar asırlarca yaşadıkları yüksek bir medeniyeti ve kazandıkları büyük zaferleri düşünüyor; fen ve teknik dışında islâm medeniyeti ve millî nizâmın Hıristiyan medeniyeti ve hayatından manen daha üstün olduğuna inanıyorlardı. Bu sebeple bir asırlık mağlûbiyetler bu kanaatlerini değiştirmeğe ve üstünlük duygularını kırmağa kâfi gelmiyordu. Esasen bu duygular Türklere mahsus olmayıp bütün tarihî medeniyetlerin mensupları da bu hislere sahip bulunuyordu. Eski Yunanlılara, klâsik İslâma ve bugünkü Avrupa'ya mensup mütefekkirler medeniyetlerini nasıl *beşer zekâsının erişilmesi mümkün son merhalesi* saymış ve kendi medeniyetlerinin sonunu da bir *kıyâmet* alâmeti sanmış idiyse Osmanlılar da kendi medeniyet ve nizâmları dışında başka bir hayat tasavvur edemiyorlardı. Bu sebeple bazı mahdut teknik ve kültür mübadele veya iktibaslarını mümkün ve kâfi görüyorlardı. Nitekim doğuşundan beri ilim ve medeniyetle imtizaç edemeyen, hattâ maddeyi ve hayatı inkâr eden Hıristiyanlık Ortaçağ garbını cehalet ve taassub içine sokarken Avrupalılar maddî-manevî kudreti ile parlayan ve askerî zaferleri ile de kendilerini ezen İslâm medeniyetine yaklaşmaktan korkuyor ve kendi cemiyet anlayışları içinde uyuşuk bir hayata mahkûm olmuş bulunuyorlardı. Fakat bu taassup ve cehaletin doğurduğu Haçlı seferleri, bir kaç asır zarfında, milyonlarca insanın ıstırap ve ölümüne sebep olurken aynı zamanda "kitleler halinde Şarka gelen ve İslâm medeniyeti ve mensupları ile bir kaç asır (XII-XV) temasta bulunan Avrupalılar bu sâyede Şarkın ilim, kültür ve tekniğini öğrenmişler; tedricen Akdeniz ve Okyanus-

[79] İslâm medeniyetinin inhitatı için bak. *Selçuklular Tarihi*, s. 368-382.

ların ticaretine hâkim olarak biriken servetlerin yardımiyle modern çağların medeniyetini kurabilmişlerdi.[80]

Avrupa'ya nazaran daha ileri bir medeniyet seviyesinde bulunan ve Türkler gelinceye kadar Müslüman dünyasına mukavemet edebilen Bizanslılar, komşu olarak, İslâm medeniyetine hayranlık duydukları halde bu medeniyetin naklinde Avrupalıların yapabildiği vazifeyi başaramamışlardı. İslâm dünyasına bir mukavemet kudretine sahip bulunmaları buna mâni olduğu gibi Türk devrinde aşağılık duygularına tutulmaları ve fırsat bulamamaları da inkırazlarını hızlandırmıştı. Osmanlı Türkleri de aynı şekilde Garplılarla Orta Avrupa'da yan-yana bulundukları halde iki dünya arasında mevcut manevî demirperde ve daimî savaşlar sebebi ile orada gelişen medeniyetten uzak kalmışlardı. Buna mukabil Asya'nın öbür ucunda bulunan Japonlar, XIX'uncu asrın ortalarında ve Türklerden takriben elli veya yüz yıl sonra, başlayan temaslarla Avrupa medeniyetini daha süratle ve muvaffakiyetle iktibas etmişler; hattâ millî kültür ve ananelerini muhafaza etmekle de daha kudretli bir millet haline gelmişlerdir. Tarih ileri milletlerin rakîp medeniyetler karşısında psikolojilerini kolaylıkla değiştiremediklerini, asırlarca mücâdele halinde yaşayan, üstünlük ve aşağılık duygularına sahip olan cemiyetlerin ancak sıkı iktisadî ve kültürel temaslar sâyesinde bu türlü psikolojik engellerden kurtularak medeniyet iktibasları yapabildiklerini göstermiştir. Burada, bir misal olarak, eski Yunanlıların yüksek bir medeniyete ve müşterek bir yunanlılık şuuruna sahip oldukları halde, Roma istilâsı karşısında bile, site esasına bağlı psikolojilerinin baskısından kurtulamadıklarını ve kapılarını çalan bir tehlikenin bile siyasî bir birlik vücuda getirmelerine imkân vermediğini de belirtelim. Roma imparatorluğunun gururuna ve azamet duygularına vâris olan Bizanslılar, Türklere mağlûp oldukları ve Anadolu'yu Selçuklulara terk ettikleri halde, gururun garip bir tecellisi olarak, hâlâ bu memleketi kendilerine aid ve buranın yeni sâkin ve sahiplerini, izahı güç bir zihniyetle, kendi tâbileri sayıyorlardı. Halbuki Kılıç Arslan'ın 1176 zaferi ile yalnız bu gurur ve telâkkiyi terk etmemişler; Türklerin maddî-manevî üstünlüklerine öyle inanmış ve aşağılık duygularına o derece kapılmışlardı, ki bu tersine psikoloji içinde bir daha kendilerini bulamamış; kültür, ahlâk ve mefkûrelerini düzeltememiş; bu ruh hâli ile bizzat kendi inkırazlarını hızlandırmışlardı.

Bizanslılar, evvelce yabancı sülâleleri nasıl benimsemişlerse, kudretli ve âdil Fâtih Sultan Mehmed'i de öylece kendi imparatorları saymakta fayda

[80] Bak. *Selçuklular Tarihi*, s. 246-254, 260-285, 321-322; *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar*, s. 109-146.

görüyor ve bu zihniyetle teselli buluyorlardı. Osmanlı pâdişâhları ise **Türk hâkanı** ve **İslâm halifesi** unvanları yanında **Sultan-ı Rûm** sıfatını da kullanırken sadece siyasî ve coğrafî bir mefhum olduğunu düşünüyor; kendi Cihan hâkimiyeti mefkûrelerinin icabını yapıyor; bu sebeple de Roma'yı ve bütün Avrupa'yı da kendi dünya nizâmlarına almak istiyorlardı. Hıristiyanlığı kurtarmak ve Bizanslılara yardım etmek için Türklere karşı gelen Haçlılar birincilerini hâin ve hilekâr, ikincileri de kahraman, asîl ve insanlık duygularına sahip olarak tanımış ve memleketlerine dönmüşlerdi. Bununla beraber ne Türklerin bu vasıfları ve ne de İslâm medeniyetinin üstünlüğü Avrupalılarda bir aşağılık duygusu yaratmamış; yalnız Türklerin kendilerine müsavi olduğu kanaatine varmışlardı. Hattâ Osmanlıların Avrupa'yı denizlerde ve Viyana'ya kadar karalarda sarmış oldukları halde Bizanslıların uğradığı ruhî çöküntü onlarda husûle gelmemiştir.[81] Bazı Avrupalı mütefekkirler Türklerin medeniyet, ahlâk ve mefkûre üstünlüklerine hayran olmuşlarsa da Osmanlı imparatorluğu inhitata ve Avrupa yükselmeğe başlamış; bu sebeple de bu hayranlığın bir aşağılık duygusu hâline inkılâp etmesi vukubulmamıştır. Bununla beraber Avrupa'nın en azametli ve imparatorluğun çöküş devirlerinde bile din değiştirme hâdiselerinin Türkler değil, Avrupalılar ve Hıristiyanlar arasında görülmesi yine de İslâm dünyasında bir manevî üstünlüğün devamına delâlet ediyordu. Türkler XVI'ncı asırda Avrupa'ya üstün olduklarını gösterirken Avrupa medeniyeti de yüksek bir seviyeye ulaşıyor; ilim, fikir ve teknikte, bir takım yenilikler vücûda getiriyordu. Bununla beraber Türkler, maddî-mânevî, ileri seviyeleri ve şanlı zaferleri dolayısiyle, bu medeniyetin bazı teknik icadlarını kolaylıkla alırken inhitat devirlerinde görülen psikolojik hassasiyet bahis mevzuu bulunmuyordu. Fakat maddî sebepler Garp dünyasını yakından takibe imkân vermiyor ve yeni fikir hareketlerinden uzak kalıyorlardı. Bu da münasebetlerin kifâyetsizliği ile alâkalı idi.

Filhakika tarih medeniyet ve kültürlerin doğuş ve yükselişlerinde iktisadî, ticarî ve kültürel temasların birinci derecede rol oynadığını göstermiştir. Türkler Akdeniz'e hâkim bulundukları ve Okyanuslar cihâdına giriştikleri zamanlarda bile Avrupalılar, Haçlı seferleri esnasında ellerine geçirdikleri, denizcilik tekniğini ve ticaretini muhafaza etmişler; Okyanuslar mücadelesini kazanmışlar; deniz yollarına ve yeni kıtalara hâkim olmuşlar ve bu sûretle İslâm medeniyetinden aldıkları ilim ve teknik sâyesinde kendi medeniyetlerini ilerletmişlerdi. Osmanlı devlet ve fikir adamları bu ticarî inkılâbın ken-

[81] Türklerin Selçuklu devrinde Rumlara ve Haçlılara karşı üstünlük duyguları bu eserin, 215-222 sahifelerine bakınız.

dileri aleyhinde yaratacağı siyasî ve iktisadî tehlikeleri zamanında görmüş ve bir takım tedbirler almışlarsa da bir tarafta devamlı medeniyet yükselişi, öte tarafda devamlı inhitat ve nihayet Türklerin takati çökerten dünya ölçüsündeki harpleri tarihin seyrini değiştirmişti. Selçuklular gibi Osmanlılar da, ileri bir iktisadî ve ticarî siyasete sahip olarak, dış ticaretin ehemmiyetine göre teşvik edici tedbirlere başvuruyor ve Avrupalılara gerekli ticaret fermanları veriyor veya onlarla muahedeler yapıyorlardı. Avrupalılar inhitat devirlerinde bu anlaşmaları kendi lehlerinde tâdil edince bunlar *Kapitülasyon* (Capitulation) mahiyetini almış ve eski devirlerin bir hatası sanılmıştı. Avrupa, sanayi inkılâbını yapınca yerli tezgâh (el) mamûlleri, daha sağlam ve nefis olduğu halde, idhal mallarına rekabet edemiyor; Tanzimat devrinde yapılan serbest ticaret muahedeleri de kapitülasyonları genişleterek Türkiye'yi açık pazar ve yarı müstemleke hâline getiriyor; böylece millî sanayi ve iktisadiyat çöküp medenî inhitatı hızlandırıyor ve millî bünyeyi sarsıyordu. Bu münasebetle şurasını da ehemmiyetle kaydedelim ki Ortaçağ'da Türkistan gibi Türkiye Türkleri de milletlerarası ticarette mühim rol oynamışlar ise de İslâm dünyası dışına yayılamamış ve hiç bir zaman Avrupa'ya kadar faaliyetlerini genişletememişlerdi.[82] Bu da evvelce Avrupa'nın ticarî ehemmiyeti olmamasiyle ve Haçlı seferlerinden sonra da İtalyan gemiciliği ve deniz ticaretinin zaten onların eline geçmesiyle alâkalı idi. Garplılar Türkiye'de ve mühim İslâm merkezlerinde ticaret kolonileri teşkil ettikleri halde Avrupa'da Türk tacir ve iş adamlarının bulunmaması iktisadî ve kültürel münasebetlerin gelişmesine imkân vermediği gibi, modern medeniyetin eseri olan ilim, sanayi ve teknik keşiflerin de takip edilmesi ve tabiî olarak Türkiye'ye nakli yolu kapalı kalmıştır.

Türkiye'de modern Avrupa medeniyetinden, kolaylıkla ve inkılâp yapmaksızın, tekâmül yolu üzerinde faydalanmayı zorlaştıran bu engel yanında kapitalizme dayanan yeni medeniyetin takibine müsaade etmeyen bir durum da sermayenin teşekkülüne mâni başka şartların bulunmasıdır. Filhakika modern sanayiden önce bir sermâye kaynağı olan toprak aristokrasisi Türkiye'de mevcut değildi. Zira Mîrî arazi idaresi içtimaî adâleti sağlamakta ne kadar yüksek ve dâhiyane bir millî rejim idiyse toprağa dayalı zenginlik ve sermâyeye de o derece engel idi. Bu sebeple Avrupa medeniyetini iktibas ve taklidde başlıca rol oynaması gereken hususî teşebbüs sahibi sermayedar ve sanayici meydana çıkamamış; Avrupa ile Türkiye arasında gittikçe kalınlaşan demirperde normal münasebetlere imkân vermemiş; umumî inhitatla muvazi olarak mevcûd sanayi ve ticaret erbâbı da, yeni şartlara uyamıyarak,

[82] Bu husus *Ortaçağ Türkiye iktisadı tarihi* adı ile hazırladığımız eserde tedkik edilmiştir.

tedricen ortadan kaybolmuştu. Hattâ eski devirde mevcûd bazı büyük Yahudi sermayedarları da büyük iş merkezlerine ve Avrupa'ya göçmüştür. Sultan Mahmud'un, merkeziyetçi devlet nizâmım kurması zarûreti ile, derebeyleri ortadan kaldırması da serbest teşebbüse bu fırsatı kapamıştı. Bununla beraber derebeylerin mevcûdiyeti ticarî ve iktisadî teşebbüslere imkân vermekten ziyâde siyâsî istikamette gelişmekte idi ve zengin bir sınıf halinde kalmaları faydalı olurdu. III. Selim ve Sultan Mahmud millî sanayi ve ticareti korumak maksadiyle bazı tedbirlere başvurdular; donanmanın muhtaç olduğu denizciliği canlandırmak maksadiyle bir takım ticarî şirketlerin kurulmasına ve gemiciliğin gelişmesine çalıştılar. Fakat yüksek memurların maaşlarına dayanan bir mahdut sermâye kaynağından başkasını bulamadılar. Devletin desteklemek istediği bu teşebbüs de daimî harpler ve malî sıkıntılar yüzünden muvaffakiyetsizliğe uğradı ve açılan gümrük duvarları da millî teşebbüslere imkân vermedi.

Türkiye, Avrupa'nın yanında, Tanzimat ile çeşitli inkılâplara girişirken ibtidaî hayat ve hurafeleri içinde uykusuna devam eden Japonya daha kolay, fakat köklü bir inkılâba başlıyordu. Filhakika dünya ile temasları bulunmayan Japonlar bu sırada (1868) Avrupalıların zoru ile limanlarını Garbin ticaretine açıyor; daldığı uykudan, ilk defa uyanıyor, yabancılarla ve Garp medeniyeti ile münasebetler kuruyordu. Feodal bir cemiyet olan Japonya'da asilzâdeler, servet ve sermâyelerinin sâhibi olarak, kolaylıkla Avrupa sanayiini nakle girişmiş ve devlet de bu hareketi himâye etmiştir. XIX. asrın ikinci yarısında Japonlar sür'atle modern tekniğe alıştı ve kapitalist medeniyetin ilmini de bu sâyede memleketlerine götürdüler. Japonya'nın fakir bir memleket olması müstemlekeci devletleri dünyanın daha zengin ülkelerine çekiyor ve bu ülke, bu sebeple, bir istilâya uğramadan yeni terakki hamlelerinde bir güçlükle karşılaşmıyor; az bir müddet zarfında, Japon mu'cizesini yaratıyordu. Böylece Avrupa medeniyeti Türkiye'de ve Japonya'da birbirine zıd neticeler doğurmuştur. Gerçekten Türkler sathî taklidlere göre kendi kültürlerini, yüksek mefkûrelerini ve hayat nizâmlarını sarsmağa çalışırken, Japonlar sâdece iktisadî ve ilmî iktibaslara yönelmiş; kendi hayat ve an'anelerine asla dokunmamışlardı. Bu sâyede onlar millî gurûrlarını ve nefse itimadlarını yükseltirken, dünya nizâm dâvasına ve cihan hâkimiyeti mefkûresine inanan Türk milleti, tersine bir gidişle, aşağılık duygularına ve manevî buhranlara düşürülüyordu. Halbuki Japonlar millî husûsiyetlerini muhafaza ederken, Türkler gibi Avrupa karşısında asırların yarattığı üstünlük duygularına, rekabet ve husûmet mücadelelerine ve bunlarla alâkalı psikolojik engellere sahip bulunmuyordu; sadece tabiî terakki yoluna ve sosyal

kanunlara göre hareket ediyor; Türk inkılâpçıları gibi esası bırakıp teferruata yönelmiyor; cemiyeti kendi temellerinden çıkarıp beyhûde zorluklar yaratmıyorlardı.

İslâm medeniyeti ile temaslardan sonra deniz ticaretini Şarklıların elinden alan Avrupa'da Ortaçağların sonlarında meydana çıkan Şehirli (**Bourgeois**) sınıfı kırallara ve asilzâdelere, XIX'uncu asırda da sanayi inkılâbı ile türeyen işçi (**proletariat**) sınıfı mevcûd nizâmın mümessili olan Bourgeois'ya ve hükümetlere karşı iki defa ihtilâllere girişmişti. Türkiye'de ise Avrupa medeniyetini nakl ile girişilen yeni nizâm teşebbüsleri hep pâdişâhlardan ve devlet adamlarından gelmiş ve aksine halk da yeniliklere karşı mukavemet veya isyan etmiştir, ki bu sebeple Avrupa'da halk tarafından yapılan *ihtilâller*, Türkiye'de de yalnız hükümetler tarafından yapılan *inkılâplar* vardır.[83] Nitekim Avrupalılar da, kendi memleketlerine göre, bu zıd durumu garip karşılıyor ve Türkiye'de inkılâbın tersine başladığı kanaatini taşıyorlardı.[84] Filhakika Türkiye'de yenilik ve inkılâplar iktisadî ve kültürel temasların tabiî bir neticesi olmadığı ve bu sebeple de psikolojik şartlar elverişli bulunmadığı için inkılâbların, Rusya'da olduğu gibi, yukarıdan başlaması zarurî idi. Modern çağlar medeniyet aşı ve nakillerinin isabetli görüşlere ve ilmî programlara göre hükümetler tarafından yapılmasının mümkün ve zarurî olduğunu göstermiştir. Nitekim Türkler Sultan Mahmud'dan önce bazı Avrupalı mühendis ve mütehassıslar getirterek topçu ve tersane ocaklarını modernleştirmeğe çalışmışlardı. Fakat Avrupa'ya karşı mevcûd üstünlük duyguları ve mağlûbiyetlerin yarattığı psikolojik hassasiyet Türk gençlerini Hıristiyan hoca ve müesseselere göndermeğe müsaade etmiyor; Sultan Mahmud zamanında, ilk defa olarak, talebe göndermek durumu hâsıl olunca da ancak teknik saha mümkün oluyordu. Rusya'da olduğu gibi Avrupalı âlimlerin Türk müesseselerine celbi ve yeni nesilleri yetiştirmesi henüz kabil olmuyordu. Bununla beraber teknik sahada gönderilenlerin yüksek ihtisas kazanmaları sağlansa ve bunların idaresinde tedris müesseseleri kurulsa idi tedricen Avrupa ilminin nakli zor olmazdı. Lâkin Sultan Mahmud ve Tanzi-

[83] Bu realite karşısında Şark'ta *"inkılâp"* ve Garpta da *"ihtilâl"* mefhûmları ayrı olup bu kelimeleri karıştırmamalıdır. Bu münasebetle Türkiye için Avrupalılar ihtilâl (*revolution*) kelimesini kullanmakla ve biz de o tesirde kalmakla mefhûm ve istılâhlar karıştırılmıştır bak. Osman Turan, *Türkiye'de siyasî buhranın kaynakları*, İstanbul 1969, s. 114).

[84] Mareşal Moltke bu durumu *"En Turquie on a commencé la réforme par la queue"* (Türkiye'de inkılâba kuyruktan başlandı) (*Mektuplar*, s. 327) cümlesiyle ifade etmiş. Fakat bunun başka türlü nasıl olacağına dair bir şey söylememiştir. İnkılâpların baştan aşağı istikameti sonraları da değişmemiştir. Auguste Comte Tanzimatı Türk cemiyetinin bünyesinin değil pâdişâhın ve Reşid Paşa'nın eseri olduğunu, onu dine karşı hayırlı saydığını ve bu sâyede kendi *Positivizm*'inin yayılacağını umduğunu *La Politique positive* adlı kitabında yazar.

mat devrinde olduğu gibi Meşrûtiyet ve Cumhuriyet devirlerinde böyle bir ilmî anlayış ve program mevcûd olmamış; Türkiye'ye gelmesi gereken ilim ve sanayi gibi başlıca müsbet vasıtaların nakli, bir asır zarfında, bir türlü yoluna konulamamıştır.

Türkiye'de Sultan Mahmud ve ondan bir asır önce Rusya'da Deli Petro ile başlayan inkılâplar ve bu iki şahsiyet arasında bazı benzerlikler dikkati çekmiş ve umumî mahiyette mukayese de yapılmıştır. Çarın daha muvaffakiyetli neticeler elde ettiği ileri sürülürken Hâkanın karşılaştığı dehşet verici iç ve dış mesele ve buhranlar, husûsiyle Türkiye'nin içinde bulunduğu psikolojik zorluklar iyi düşünülememiştir. Sultan Mahmud'un orduda müşaviri olarak çalışan büyük Alman askeri Moltke Pâdişâha aid vazifenin son derece güç ve âdeta beşer takati üstünde olduğunu söylerken şartların ağırlığını güzel ifade ediyordu. Onun, umûmî müşküller yanında, asırlarca Avrupa'ya ve cihâna üstün olduğuna inanan bir milletin mânen teslim olmak ve ideallerini bırakmak mânâsına gelen hareketler karşısında ne derece hassas bulunduğuna dair verdiği misâller de dikkati çekmektedir. Filhakika Moltke'nin şahâdetine göre Osmanlı devlet adamları daima kendisine nezâket göstermiş; zâbitlerin de terbiyeli ve saygılı olduklarını belirtmiştir. Lâkin vazife ve itaatte kusur etmeyen *Türk askerleri*, üstün rütbelerine rağmen, *aşağı sayılan ecnebi subaylara* selâm vermiyorlardı. Zira, askerî mecbûriyet olsa bile, bir gâvura karşı tazim resmi yapılamıyordu. Çünkü bu zâbitler hakîr görülen bir milletin ücret karşılığı pâye verilmiş ferdleri idi ve bu sebeple de selâm vermek için bir kaide de konulamıyordu. Türkler kozmopolit Galata'da ve Beyoğlu'nda Avrupalı ve yerli Hıristiyanları hafif meşreb ve ahlâksız görüyor; bu da Avrupalıların hakîr ve kendilerini üstün sayan kanaatlerini, Frenklere yaklaşmanın zorluğunu teyid ediyordu.[85] Bu sebepledir, ki Türkler Garp medeniyetinden faydalanmaya başlamak zarûretini duyunca, ilk devrelerde, ancak Rum ve Ermeni ustaları gibi, Avrupalı teknisyenleri kullanabiliyor; fakat çocuklarını Avrupa'da ve Türkiye'de onların hocalarına teslim edemiyor; harpler ve mağlûbiyetler arttıkça da Hıristiyan dünyasına karşı hassasiyet de kuvvetleniyordu. Bu sebeple bu devir Türk tarihi ve mütefekkirleri Sultan Mahmud'u yeniçeri ocağını ve derebeyleri temizlemekle, yeni ordu ve devlet nizâmı kurmakla ve İmparatorluğu çökmekten kurtarmakla takdir etmiş ve onu 150 seneden beri gelen pâdişâhların en kudretlisi saymışlardı.[86]

[85] *Mektuplar*, s. 322-323, 327-328.

[86] Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic ül-vukuat*, IV, s. 92. Engelhard Tanzimat'ı Sultan Mahmud ile başlatır (s. 16-37).

Sultan Mahmud'un açtığı yol üzerinde kurulan Tanzimat ve ondan sonraki inkılâpların sathî taklidler yerine Avrupa ilmi üzerinde bulunması ve millî ihtiyaçlara göre yeniliklere yönelmesi mümkün iken bu hayatî medeniyet meselesi bir türlü kavranılamamış; Avrupa'ya hayran olarak yetişen yeni nesiller bu taklit modasına kurban gitmiş; memleket şartlarını ve ihtiyaçlarını anlamadan derhal rejim dâvasına kapılarak ihtilâlci olmuşlar ve gayri müslimlerle birleşerek buhranları arttırmaktan ve devleti sarsmaktan başka bir şey yapmamışlardı. Avrupa'da mevcûd nizâmın ve mutlakiyet idaresinin başlıca mümessili olan Avusturya Başvekili Prens Metternich tabiatiyle ihtilâlci ve inkılâpçı hareketlerin karşısında bulunuyor ve bu sebeple Tanzimat'a da iyi bir nazarla bakmıyordu. Nitekim Tanzimat hareketinin başı olan Reşid Paşa'nın düşmesi üzerine Sadrâzam Ali Paşa'ya, İstanbul'da bulunan Avusturya, elçisi vasıtasiyle gönderdiği bir mektupta, Osmanlı hükümetine, zamanın şartlarına göre hareket edilmesi ve idarenin nizâma konulması lüzûmunu kabul ediyor; fakat Tanzimatm giriştiği hukukî ve içtimaî inkılâpları mahzurlu buluyordu. Ona göre Hıristiyan Avrupa'nın kanunları Müslüman Osmanlı bünyesine aykırı olup, Osmanlı hükümeti Türk kalmalı, imparatorluğun şartlarına, örf ve kanunlarına uygun düşmeyen Garp hükümetlerini taklid etmemelidir. İslâm esaslarına bağlı bulunarak Şeriatin diğer dinlere gösterdiği kolaylıklardan faydalanmalıdır. Bu tatbikatta Avrupa efkârını değil, adâlet ve terakkiyi düşünmelisiniz. Bu takdirde Avrupa efkârı size mütemâyil olacaktır. Dıştan yapılan nasihatlere kulak verir ve iç işlere müdahaleyi red etmez iseniz İslâm memleketleriniz için zarardan başka bir netice elde edilemez. Kırım harbinden sonra gelen sulh devresinde terakki yolunda bundan faydalanmalı ve bu fırsatı kaçırmamalıdır. Metternich'in bu görüşleri hem kendi sistemine uygun düşüyor; hem de Türk cemiyeti bünyesi için yabancı olan Fransız kanunlarının taklidini zararlı gösteriyordu.[87] Halbuki bazı Fransızlar onu Fransa'yı kıskanmakla itham ediyorlardı. Bundan başka İngiliz ve Fransızların vesâyetine düşen Tanzimatçılar ve Garbî Avrupa'yı taklid modasına kapılan Türk münevverleri de Avusturya Başvekilini Türkiye'nin terakkisini istememekle suçluyor ve gayretkeşlik yapıyorlardı. Gerçekten Tanzimat hareketi Avrupa'nın telkinlerine göre ilerliyor; Fuad Paşa'nın vasiyet-nâmesi de bunu gösteriyordu. Aslında Metternich'in bu fikirleri umûmî hatları ile hukuk felsefesine, sosyolojiye ve medeniyet ta-

[87] Engelhard; *Türkiye ve Tanzimat*, trc. Ali Reşad, İstanbul 1326, s. 49-52. Metternich'in bu fikirleri *Memoires* (Hâtırat) adı ile Paris'te 1884'de neşredilmiştir. Tanzimat müellifi inkılâpların tatbikinde Avrupalı devletlerin çıkardıkları müşkilleri, yaptıkları müdahaleleri ve bu münasebetle karşılaşılan hâdiseleri hep Türklerin suçu olarak göstermiş ve kendilerinin müdahaleleri ile de zorlanan cemiyet bünyesi gittikçe sarsılmıştır.

rihinin seyrine de uygun idi. Nitekim Tanzimat devrinin başlıca ilim adamı Cevdet Paşa da bir telif yolunda hareket ederek bu görüşe uyarken modaya ve yabancı tahriklere kapılan Ziya Paşa ve Namık Kemal gibi şairler karışık ve tenakuzlu fikirleri temsil ediyorlardı. Gerçekten Cevdet Paşa yeni devrin şartlarını ihmal etmez; fakat Türk milletinin yabancı kalıplara göre tercüme veya kopya bir hukukun cenderesi altında ezileceğini ve tehlikelere maruz kalacağını da ehemmiyetle belirtir. Nitekim Avrupa medeniyetini taklid ile işe başlayan Deli Petro ve halefleri Garp ilmi ve tekniği üzerinde durmuşlar; kendi bünyelerine aykırı bir siyasî ve hukukî inkılâba yanaşmamışlardır. Halbuki, gelecek bahislerde görüleceği üzere, Türk devlet adamları ve aydınları ilim ve teknik yerine sathî taklide düşmüşlerdi.

Türkler inhitat devrinde Rus istilâları karşısında tattıkları acı mağlûbiyetleri bir türlü hazmedemiyor; birden bire teşekkül eden bu kuvvetin sebeplerini düşünerek Deli Petro'nun Avrupa usûlüne göre yaptığı ıslâhata dikkat ediyor ve bu durum da Türk inkılâplarına tesirlerini gösteriyordu. Evliya Çelebi kalabalık Rus halkının teşkilâtlandığı takdirde Türk-İslâm dünyası için ne derece tehlike doğuracağını görmüştü. Nitekim Çar Petro ile başlayan bu teşkilâtlanma süratle kendini göstermiş ve Osmanlı ordularını daimî mağlûbiyetlere uğratmıştır. Tatarcık Abdullah Efendi ve Koca Sekban-başı gibi tecrübeli Türk mütefekkirleri Ruslar karşısında mağlûp olan Türk ordusunun modernleştirilmesi lüzûmunu belirtirken: "**Mukaddeme Moskoflu tâifesi gayet ahmak ve mağlûp bir tâife iken bir müddettir Âl-i Osman**"a bunca zaferler kazanmalarını Petro'nun milletini Avrupa nizâmına sokması ile izah ediyorlardı. Vakanüvis Âsım Efendi (1755-1820) bu husûsta daha geniş bilgi verir. Ona göre Osman Gazi, oğlu Orhan Gazi'ye din ve adâlet uğrunda cihâd yapmasını vasiyet etmiş ve Osmanlı devleti de bu düstûra bağlı kalarak cihangir olmuştur. Yalnız Kanunî Sultan Süleyman 360 düşman kalesini minarelerin nûru ile aydınlatmış; devlet Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına hâkim olmuştur. 400 yıl kadar Tatarların idaresi ve ayakları altında kalan Moskoflar "*nâdân, gafil ve behâimden farksız*" bir millet iken, akıllı çarları Petro'nun devleti yeniden kurup halkı, kıyâfetleri ile, nizâma soktuğunu, Avrupalı subaylar ile ordusunu vücûda getirerek ıslahı kabil olmayan eski Sterlitz asker ocağını dağıttığını ve bu sâyede önce İsveçlileri ezip Osmanlılar karşısına çıktığını, Karadeniz'de ve Hazar denizi'nde donanma teşkil ettiğini anlatır. Bundan başka Avrupa'nın fen, sanayi ve ticaretini de taklid ederek oradan sanayiciler ve ustalar getirtip "kâr-hâne"(fabrika)ler yaptığını, ilim tahsili için de "Akademiya" denilen medreseler kurduklarını yazar. Âsim Efendi 1768-1774 harbinde Şeyhülislâ-

mm Tatarcık Abdullah Efendi'ye Petresburg'da bulunan Rus donanmasının Baltık ve Okyanus denizlerinden Septe boğazı yolu ile Akdeniz'e gelmesi ve İstanbul boğazını kapatması tehlikesinin mevcûd olup olmadığını sorduğunu, coğrafya ve hendese bilgisi kuvvetli olan Abdullah Efendi'nin evet dediğini, fakat Şeyhülislâmın bu cevaba karşı onu tezyif ve techil ettiğini söylemekle devlet adamları arasında ne derece bilgisiz insanların bulunduğunu meydana kor.[88]

Sultan Mahmud ve Tanzimat inkılâpları devrinde yaşayan Cevdet Paşa'nın (1822-1895) fikirleri çağdaş devlet ve fikir adamları arasında en kuvvetlisini teşkil eder. Gerçekten o, İslâm ve Hıristiyan medeniyetleri arasında bir telif ve terkip yolunu tutarak Türkiye'nin millî ihtiyaçlarına cevap vermeğe çalışmıştır. Fakat Paşa yeniçeri ocağının kaldırılmasından (1826) sonraki devirleri tarihine eklememiş; yaşayan insanlar dolayısiyle tenkidin ve tarafsız tarihin yazılması zorluğu ile bundan sakınmış; bununla beraber çeşitli vesilelerle bazı fikirlerini de meydana koymuştur. Cevdet Paşa da Sultan Mahmud ile Petro arasında mukayesede bulunmuş; farkları göstermiş; Tanzimat'ta yapılan bir kısım dikkate şâyân hatalara işaret etmiştir. Diğerleri gibi o da başlıca tehlike teşkil eden Rusya üzerinde dururken iki memlekette vukubulan inkılâpların benzerliğine de dikkati çekmiştir. Cevdet Paşa Ruslardan vergi alan Kırım ve Kazan Hanlarının birbirleri ile mücadeleye düşerek Rusya'nın Kazan ve Ejderhan ülkelerini işgalini, fakat serbest kalan Kırım hanlarının Ruslara karşı akınlar yaparak Moskova'ya kadar ilerlediklerini ve oradan aldıkları haracın Petro'ya kadar (Petro dâhil) devam ettiğini yazdıktan sonra Kanunî Sultan Süleyman'ın Almanya tarafına ehemmiyet verdiğini ve Rusların bu kadar büyük ve kudretli bir devlet kuracaklarını kimsenin düşünemiyeceğini ifade eder ve nihayet başka bir yerde, Rusya ile Türkiye, Petro ile Sultan Mahmud arasında mukayese yapar.

Filhakika ona göre Sultan Mahmud Han'ın Yeniçeri ve Çar Petro'nun **Sterlitz** ocağını kaldırmaları birbirine benzerse de Rusya'nın bu hâdiseden sonra kazandığı büyük kudret Türkiye'de husûle gelmemiş; iki memlekette farklı neticeler elde edilmiştir. Cevdet Paşa devletlerin üç tabakaya ayrıldığım, saltanat, milletin ileri gelenleri ve halktan ibaret bu üç varlığın muvazenesi sâyesinde cemiyette âhenk olduğunu; aksi takdirde bir tarafın hâkimiyeti ile muvazenenin bozulacağını ve hükümetin de o havaya uyacağını ileri sürer. Ona göre İngiltere'de evvelâ asilzâdelerin harekete girişerek Meşrûtî bir idare kurmalarına mukabil, Fransa'da bilâhare birinci ve ikinci sınıfların

[88] Koca Sekban-başı, *Hülâsat ül-kelâm*, s. 42; Âsım, *Tarih*, I, s. 261-272.

yerine aşağı sınıf (halk) harekete geçmiş ve bu sûretle de kurulan Cumhuriyetin hâkimiyeti bu sınıfa intikal etmiştir. Rusya'da ise ıslâhata birinci tabakadan başlanmış; en kuvvetli ve mutlak bir hükümet vücûda getirilmiştir. Bizde de ıslâhatın saltanat tarafından başlanması ve Sterlitz'ler gibi yeniçeriliğin kaldırılması birbirine benzer. Yeniçeri ocağı Osmanlı devletinin kalbinde bir "**Seretân illeti**" olduğu halde Sterlitz ocağı Rusya'nın omuzunda bir "**ur**" gibi idi. Yeniçerilik millî bir hüviyetle Osmanlıların iliğine kadar işlediği halde öteki böyle bir millî husûsiyete sahip değildi. Bu sebeple birincinin ilgası Türkiye'de ne kadar sarsıntı yapmış ise ikincisinin kaldırılması da Rusya'yı o derece kuvvetlendirmiştir. Filhakika Petro bu sûretle ordusiyle birlikte devletini de nizâma soktu. Buna mukabil bizim ihtiyaçlarımız daha çok ve çeşitli olduğu gibi bunların icabı yapılamadı ve yapılanlar da memleketin şartlarına uygun düşmedi. Bir düşüncenin kuvveden fiile çıkarılması ilim, irâde ve kudretle mümkündür. Girişilen işlerin iyi veya aksak neticeler vermesi bu üç hasletin birlikte mevcûd bulunması veya bulunmamasına göre olur. İrâde ve kudret sahibi olan Petro Avrupa'nın medenî merkezlerini gezip çok şeyler öğrenmişti. Bu sûretle Sterlitz ocağını kaldırıp yeni orduyu kurmakla derhal devletini kuvvetlendirmiş; sanayi ve ticareti geliştirmiş; terakki yollarını bularak "**sırf**" (sathî) taklit yoluna itibar etmemiş ve nazariyata saplanmamıştır. Hattâ esirlerle idare olunan "**çiftlik**"lere ve sahiplerinin imtiyazlarına da dokunmamıştı. Zira devleti kuvvetlendirmek için böyle bir müdahale zarurî değildi.

Sultan Mahmud Han da, kudret ve irâde sahibi bir Pâdişâh olarak, devleti yeniçeri zorbalığından kurtarmış; fakat bizim ahvalimiz icabı bir Avrupa seyahati yapamamıştı. İçte ve dışta lüzumlu bilgilere sahip olma vazifesi dimağ kuvvetini teşkil eden nâzırlara ait idi. Fakat iş başında böyle bir iktidara sahip devlet adamları yoktu. Sathî (**sırf**) taklit yoluna gidildi; acele bir şeyler elde edilmek isteği ile binanın temelleri yerine süslenmesi, esas yerine teferruat ile uğraşıldı. Kendi ihtiyaçlarımızı karşılayacak yerde Avrupa'nın hazır mallarına kayıldı. Ecnebiler burada kazandıklarını çıkın-çıkm altın edip memleketlerine gönderdiler. Böylece sanayi ve ticaretimiz mahvoldu. Deniz ticaretinin deniz askerlerine "**fidanlık**" olduğu anlaşılamadı ve ticarete ehemmiyet verilemedi. Bazı akıllı kimseler devletin dışişlerini yoluna koydular (Tanzimatçılara işaret); ama memleketin iç ahvâlini bilemediklerinden yaptıkları nizâmların çoğu işe yaramadı. Biz o zaman ileri gittiğimizi sanırken bilâhare gerilediğimizi ve kuvvetten düştüğümüzü anladık. Bizim husûsî bazı ahvâlimiz vardır, ki diğer devletlere faydalı olan bize zarar getirir. Ticaretin âşikâr ehemmiyetine tekrar dönen Cevdet Paşa dikkate şâyân bir iki hâdiseyi de zikreder. Hanson'dan işittim: "İstanbul'a geldiğimde *Gala-*

ta'da on bir ecnebi mağazası vardı; bizimle on iki oldu" dedi. Serbest ticaret muahedesinden sonra *memleketimize o kadar ecnebi hücum etti, ki idareleri pek müşkül oldu.* Onlar için ayrıca bir mahkeme açmak lâzım geldi. Ecnebileri himâye belâsı bize yeter iken belâ üstüne belâ olarak bir de *muhtelit mahkeme* kuruldu. O zaman bir ticaret mahkemesi yapmak kabil iken iktidarda bulunanlar adliye işlerini bilmez ve erbâbmdan öğrenmeğe tenezzül etmezlerdi. Ticaret muahedesini yaparken büyük-küçük ticaret maddesini koymakla ticaret işlerinden anlamadıklarım ve dükkân alış-verişi hakkım da ecnebilere verdiklerini fark edemiyorlardı.[89] Cevdet Paşa'nın bir mektup münasebetiyle ileri sürdüğü bu fikirler, şümûllü olmamakla beraber, Tanzimatçıların giriştikleri bu hayatî inkılâpta ne derece fikrî kifâyetten mahrum bulunduklarını göstermek bakımından çok mânâlıdır.

Türkiye ile Rusya Avrupa medeniyetini almakta aynı gayeyi takiple ve her iki hükümdar da yukarıdan inkılâplara başlamakla birbirine ne kadar benzerse psikolojik şartlar ve elde edilen neticeler dolayısiyle de o derece ayrılık gösterirler. Ruslar çok iptidaî bir medeniyet seviyesinde bulundukları ve feodal bir cemiyet halinde yaşadıkları halde Avrupa medeniyetinin ilim ve sanayiini hedef alırken yüksek bir medeniyet ve mefkûrenin mümessili olan Türkler şeklî taklitlere yöneliyorlardı. Bununla beraber bu durum ve duygular başlangıçta psikolojik bir engel teşkil ediyor; Avrupa'ya yaklaşmayı güçleştiriyordu. Buna mukabil Ortodoks ve Katolik mezhep farkına ve rekabete rağmen Hıristiyanlıkta iştirak Rusların Avrupa ile münasebetlerini kolaylaştırıyor; Petro'nun Avrupa seyahati ve tedkikleri için Osmanlı Pâdişâhlarına mahsus manevî engeller mevcûd bulunmuyordu. Bu sebeple Petro, II. Katerina ve halefleri bol miktarda Alman ve Fransız âlim ve mütehassıslarını memleketlerine getirtebiliyor; ordu ve donanmalarını ecnebilerle doldurabiliyor; akademi ve üniversitelerine yabancı ilim adamlarını kolaylıkla yerleştirebiliyor ve bu sâyede Garp medeniyetini süratle nakledebiliyorlardı. Avrupalı âlimler, XIX. asrın sonlarında bile, bulundukları Petresburg akademisinde araştırmalarını Almanca ve Fransızca neşrediyor; Avrupa sermâyesi Rusya'nın sanayileşmesine hız veriyordu. Bu sûretle Avrupa'nın ilmî metodları, sanayii ve tekniği Rusya'da yerleşmiş; her sahada Rus gençleri ve ilim adamları yetişmişti. Bu medenî yükseliş aristokrasi muhitine inhisar etmekle; büyük halk kitleleri henüz ibtidaî ve esir hayatı yaşamakla beraber Rusya'da yeşeren kültür, edebiyat ve sanat sâyesinde bu memleket XIX. asırda artık Avrupa medeniyetinin bir parçası haline gelmişti. Bu maddî ve manevî yükseliş sâyesinde kuvvetlenen Rusya, önce İsveçlileri bertaraf etti;

[89] *Tezâkir*, I-XII, s. 91; XL, s. 218-221.

sonra XVIII'inci asır zarfında inhitat halinde bulunan Şarkî Avrupa, Kırım, Türkistan hanlıklarını ve Osmanlı imparatorluğu ülkelerini istilâya girişerek geniş memleketlere sahip oldu. Tarihte esâretin mümessili olan Ruslar, böylece cihan hâkimiyeti şuûruna erişiyor; Bizansın vârisi olarak Ortodoksluğun ve Slav milletlerin de hâmisi mevkiine yükseliyordu. Bizans'ta olduğu gibi dinî otoriteyi de ellerine alan Çarlar, Avrupa'da bir hürriyet ve demokrasi devri açılırken, mutlak istibdada sahip bir idare kuruyorlardı.

Gerçekten çarlar, bir yandan Ortodoksluğun vârisi olarak kudsîleştirilmiş ve kiliseyi de siyâsî iktidarlarının bir temeli yapmış; öte yandan da Rus halkının alışık bulunduğu tarihî esâret psikolojisinden de otoriteleri için faydalanmıştır. İstanbul'un fethinden takriben bir asır sonra, 1547'de Kazan Hanlığını istilâ eden Moskova **Knez**'i (Prensi) artık **Çar** (Kayser) yâni İmparator unvanını almış; Roma ve İstanbul(İkinci Roma)dan sonra Moskova'yı üçüncü Roma ilân etmişti. Bu yükselişe muvazi olarak Moskova metropoliti de Patrik unvanını almış ve Çar'a: "*Eski Roma dinsizlikten düştü. İkinci Roma yani İstanbul da Türklerin idaresine geçti. Fakat yeni Roma yani Moskova kilisesi bütün dünyada güneş gibi parlıyor; iki Roma düştü; üçüncü ayaktadır ve dördüncüsü de olmayacaktır*" gibi tantanalı cümlelerle hitap ediyordu. Ruslar Bizans'ın vârisi olduğu iddiasiyle, millî ve dinî şuûrla, bir cihân hâkimiyeti dâvâsına atılırken hem Türklere karşı istilâ emellerine doğru ilerliyor; Balkanların Ortodoks ve Slav milletlerini hazırlıyor; hem de Şark-Garp kiliselerinin tarihî rekabet ve husûmet duygularını da canlandırarak Avrupa'ya karşı bir meydan okumaya başlıyorlardı. Filhakika XIX'uncu asır ortalarında siyasî bîr mefkûre haline gelen **Panslavizm** Rus cihân hâkimiyeti dâvasının başlıca desteklerinden biri olmuştu.

Almanların ilmî tetkikleri ile başlayan, Çekoslovakya'ya ve diğer Slav memleketlerine yayılan Slav araştırmaları ilk zamanlarda sadece ilmî ve edebî bir hareket iken süratle bütün Slav milletlerini saran bir siyâsî birlik cereyanı halinde gelişti; Rusya bu mefkûrenin hâmisi ve merkezi oldu. XIX. asırda Aksakof, Khomyakof, Krieyevisky ve başka âlimler tarafından işlenen Panslavizm (Slav milletleri birliği) cereyanı siyâsî ve resmî bir program halini aldı. Yalnız, dinî ve tarihî ayrılık ve husûmet dolayısiyle, Polonyalılar Rusların emrinde bulunan bu hareketin dışında kaldılar. Buna mukabil Türklerin ve Germenlerin hâkimiyeti altında yaşayan Bulgar, Sırp, Hırvat ve Çek milletleri bu cereyana ve Rusya'ya bağlandılar. Gerçekten Panslavist programa göre Ruslar bütün Ortodoks ve Slav milletlerini Türklere ve Avusturyalılara, nihayet bütün Avrupa'ya karşı birleştirmek; bu sûretle kurulacak imparatorluk için İstanbul(**Çarigrad**)u merkez yapmak; Adriyatik

sâhilinden Büyük Okyanus'a, Şimal Buz denizi'nden Akdeniz sâhillerine kadar yayılmak istiyorlardı. Nitekim Rusya siyâset ve istilâlarını bu gayeye göre yürütüyor ve bir cihan hâkimiyetine doğru ilerliyordu.

Bu gelişen Slav milliyetçiliği artık Ortodoksluğu siyâsette ikinci plâna atıyor; bu Slav denizi içinde kalan diğer Rumen, Macar ve Yunan milletlerini temsil edip ortadan kaldırmak bir mesele sayılmıyordu. Nitekim Ruslar, asırlar zarfında, bir çok Türk ve Finogur halklarını hıristiyanlaştırmak ve ruslaştırmakla da böyle bir tecrübeyi kazanmışlardı. Hâlâ soyadları ve hatıraları ile belli olan, Rus asilzâdeleri arasında yer alan pek çok Türk ailelerini bulmak mümkündür. Gerçekten asırlar zarfında Türk kanı Rusların ve diğer Slavların kanına o derece karışmış; milyonlarca ve milyonlarca o kadar Türk ruslaşmıştır, ki Rusya'da "hangi aileyi karıştırırsanız altında mutlaka bir Türk ve Tatar kanı çıkar" sözü de buna delâlet eder. Böylece tarihin dikkate şâyân bir tecellisi olarak eski devirlerde esir yaşadıkları için Avrupa dillerinde **Esclave** (esir) kelimesine kendi Slav (**Esclavus**) adını vermiş olan bir kavim, Türk ve Cermen kavimlerin idaresinde, siyâsî teşkilât ve devlet kurma kabiliyetini kazandıktan sonra, artık cihân hâkimiyeti dâvasına girişen bir millet seviyesine ulaşmış; esâret psikolojisi yerine bir üstünlük duygusu meydana çıkmıştır. Rus devlet ve fikir adamları İstanbul Patrikhanesine de cihanşümûl bir mevki vermek ve onu yükseltmek maksadiyle Avrupa'ya hâkim olmayı düşünüyorlardı. Nitekim onlara göre Avrupa medeniyeti materyalizme saplanarak çürümüş; buna mukabil Slavlık ve Ortodoksluk hayatiyet kazanmıştır. Çünkü Ruslara göre Katolik mezhebi cehâlete ve yalana dayanmış; Protestanlık da dini inkâr eden bir mâhiyet almış ve dünyada tek ve hakiki din olarak Ortodoksluk kalmıştır. Garp Hıristiyanlığına karşı vaktiyle Ortodoksluğu himâye ve müdafaa etmiş bulunan Türkler de tarihî vazifelerini yapmış; bugün bu vazife Ruslara intikal etmiş ve Türklerin rolü nihayete ermiştir.[90]

Böylece Rusya Avrupa medeniyetine girerek millî ve dinî mefkûreleri ile birlikte yükselirken Türkler, daha ilk temaslarında, bu medeniyetin sathî taklidi ile hem kültürlerini ve mefkûrelerini kaybediyor; hem de Ruslar kendi aleyhlerinde maddî-mânevî bütün silâhlarını hazırlıyorlardı. Bir avuç Türk aydını da, yabancı unsurlarla birleşerek, hürriyet ve meşrûtiyet efsânesine kapılarak kendi devletlerini, Avrupa'nın dinsizlik modasına heveslenerek dinlerini yıkmağa sebep oluyor; Balkanlı Ortodoks ve Slav milletlerini Türkiye aleyhinde himâye eden ve teşkilâtlandıran Rusya'nın istilâ emellerine ve Hıristiyan kavimlerin isyanlarına yardımcı durumuna düşüyorlardı.

[90] Bak. Akdes Nimet Kurat, "Panslavizm", *Dil, Tarih, Coğrafya F. Dergisi*, XI, 2-3 (1853), s. 341-376.

Bununla beraber Avrupa medeniyeti temelleri üzerinde kurulan Rusya, bu medeniyetin bazı hastalıklarına da maruz kalmış; Petro'nun inkılâpları ile gelişen Ortodoks ve Slav milliyetçi şuûru karşısında, yine ona bağlı olarak, Garpçı cereyan da aşırı bir mâhiyet almış; iki fikir veya mefkûre arasında bir çatışma başlamıştır. Yeni medeniyete intibakın zorlukları münevverleri iki ayrı cepheye ayırarak daha Petro'dan beri bir muhalefet ve bir buhran doğurmuştu. Rusya'nın tarihî ve içtimaî bünyesine aid tezad ve uçurumlar da aşırı Garpçı cereyanı kuvvetlendirmiş; materyalist, komünist, anarşist ve nihilist fikirler Rus münevverleri arasında yaylımıştır. Gariptir, ki Garp medeniyeti hastalıkları ile birlikte gelirken, Avrupalıları materyalistlikle ve dinsizlikle suçlayan Ruslar, bu hastalıklara onlardan daha fazla tutulmuşlardı. Aristokratik yüksek tabakaya aid olan yükselişe mukabil Rus halk kitleleri eski esaret hayatından kurtulamamış; sanayiin gelişmesiyle artan işçi sınıfı da köylüler gibi sefalet içinde bırakılmıştı. Bir yandan bu durum, öte yandan Avrupa medeniyeti hastalıklarının inkişafı Rusya'da içtamâî muvazenesizliğe başlıca âmil oluyor; 1917'de patlak veren Bolşevik ihtilâli de bu buhranın bir neticesi olarak vukubuluyordu.

Çarların istibdadı yerine onlardan çok daha sert bulunan komünist istibdadının kurulması Garp medeniyeti karşısında Rus münevverlerinin üstünlük ve aşağılık duygulariyle çatışmalarını şiddetlendirmiş ve nihayet ihtilâl Rus cemiyetini sarsmıştır. Bazı Garplı mütefekkirler Bolşevik ihtilâlini Rusya'nın Avrupa medeniyetini hazımsızlıktan ileri gelen mukadder bir buhran olarak izah ederler. Rusya'da toprağa bağlı esir (**serf**) köylüler 1861'de hukukan hür ilân edilmiş idiyse de, topraksız durumları, sefalet hayatlarının devamına sebep oldu. Gelişen sanayi ile muvazi olarak işçi kitlelerinin artması da ihtilâli besledi. Gerçekten de ihtilâl yine de Avrupa medeniyetinin bir hastalığı ve onun evlâdı olarak vukubuldu. Bununla beraber, hangi medeniyet ve rejim olursa olsun, milletlerin tarihî psikolojileri kolaylıkla değişmemiş, din ve milliyet duygularına düşman olan komünizm bazı mütefekkirlere göre Ortodoks - Katolik iki Hıristiyan dünyası arasında mevcûd tarihî düşmanlık ve intikam duygularını daha şiddetli bir şekilde canlandırmış ve Rusya'yı sarmıştır.[91] Nitekim Bolşevik Rusya eski Slav milliyetçiliği ile cihazlanarak Panslavizm programını hemen hemen gerçekleştirmiş; Avrupa medeniyetini yıkarak dünya hâkimiyeti dâvası daha kuvvetli olarak diriltilmiştir. Dikkate şâyândır, ki çarlar gibi bolşevikler de istibdadlarını yine tarihî Rus esâret psikolojisi üzerinde kurmuş ve kuvvetini de bu temele oturtmuştur. Bununla beraber Rus devleti ne kadar kuvvetlenmiş ise Rus

[91] Bak. A. Toynbee, *Civilisation on trial*, Oxford 1949, s. 166-173.

cemiyeti de bu zoraki rejim altında o derece zayıflamış ve materyalist hastalıklara tutulmuştur. Bu sebeple Rusya henüz tabiî bir cemiyet hayatına, normal bir rejime ve istikrara kavuşamadığından bu milletin yeni buhranlara nâmzed olması ve istikbalinin de buna göre istikamet alması mukadder gözükmektedir.

Avrupa medeniyeti karşısında Rusya'nın içtimaî bünyesinden, Türkiye'nin de psikolojik güçlüklerden ve ilmî bir yol bulunmamasından ileri gelen buhranlarına bu medeniyetin iki memlekette aynı hazımsızlığı doğurması nazarile bakmak mümkündür. Nitekim aşırı Garpçılığa karşı Rusya'da uyanan dinî ve millî tepkiler Türkiye'de de, sosyal bir kanun olarak, kendini hissettirmiştir. Halbuki görünüşte içtimaî bünyesinin sağlamlığı, ahlâk ve mefkûre yüksekliği ile Türkiye'nin medeniyet dâvası bir bakıma daha kolay yürüyecek, ilim ve teknik temeller üzerinde maddî-manevî imkânlarımızı kullanmak kâfi gelecekti. Bu da ilim, ahlâk ve mefkûresi sağlam bir kadronun yetiştirilmesi ve müessir olması sâyesinde mümkün olacaktı. Sultan Mahmud ile açılan bir medeniyet yolunun Tanzimat, Meşrûtiyet ve Cumhuriyet inkılâpları ile bir türlü gayesine doğru yönelmediğini ve ilmin halledemiyeceği bir zorluk bulunmadığını bundan sonra tetkik ve izaha çalışacağız.[92]

[92] Bu mühim mesele Tanzimat'tan sonraki devri içine alan III. cildin ve *"Dünya buhranı karşısında Türk-İslâm medeniyetinin ihyası"* adlı eserimizin mevzuunu teşkil edecektir. [Hocamız, üstadımız O. Turan, böyle bir eseri yayınlayamadan hakkın rahmetine kavuşmuştur. Yayınlayanın Notu]

İNDEKS

(Kişi, kavim, kabile ve yer adları)

Abbasîler, Abbasî Halifesi, A. Halifeliği, 32, 56, 77, 133, 153, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 184, 185, 188, 189, 190, 191, 198, 202, 203, 216, 231, 265, 269, 270, 301, 302, 313, 365, 374, 391, 397
Abdullah bin Mübârek el-Türkî, 160
Abdullah bin Tâhir, 161
Abdullah Ef. Bk. Tatarcık
Abdullah Nişâpûrî, 199
Abdullah Yunûnî, 390
Abdurrahman Gafikî, 187
Abdülâziz, 327
Abdülcelil Kazvinî, 192
Abdülhamid I. 448. 465. 484. 485
Abdülhamid II. 302
Abdülhamid bin Vâsî' el-Türkî, 160
Abdulkadir Geylânî, 326
Abdülkadir Kuraşî, 160
Abdülkerim, bk. Satuk Buğra Han
Abdüllâtif Abbâsî, 393
Abdülmecid, Sultan II 434, 460, 484n, 489
Abu'l Abbas el-Türkî, bk. Hâcib bin Mâlik bin Erkin
Abdurrahman bin Rebîa, 269
Abdurrahman Paşa (Konya Vâlisi), 389, 469
Abul-Ferec, 371n
Acem, Acemler 29, 31, 43, 48, 141, 142, 155, 196, 199, 256, 304, 307, 323, 340, 421, 429, 439
Acem Şâhı, 439
Açe (Sumatra), 337
Açe Pâdişâhı, 337
Adah-ket, 170
Adalar, 237, 330, 463
Adalar denizi, 237, 330
Adana, 373
Aden, 210, 332, 337
Adriyatik, 187, 410, 469, 503
Afdalüddin Kirmânî, 50n
Afganistan, 22, 47, 155, 183, 191, 432, 433
Afrâsyâb, 39, 40, 44, 85, 100, 101, 136, 143, 173, 190, 195, 197, 283
Afşin, 155, 162, 216
Afrika, 313, 499, 407n
Agathir, Ağaçeri 61n
Ağrı, bk. Ararat
Agriboz, 334
Ahi, Ahiler, 127, 249, 250, 261, 306, 346, 392, 396, 397, 399, 404
Ahi Ahmed Şâh, 396
Ahi Çelebi, 306
Ahilik, 351
Ahi teşkilâtı, 249, 346
Ahi zâviyeleri, 261, 397, 399
Ahiska, 488
Ahlat-şahlar, 362
Ahmed (Büyük Emir), 218
Ahmed, I. (Osmanlı pâdişâhı),
Ahmed, III. 409
Ahmed bin Ebi Hâlid, 78
Ahmed bin Muhammed el-Fergani, 160
Ahmed bin Tayyib, Özkentli 160
Ahmed bin Yusuf el-Tifâşi, 78
Ahmed Cevdet bak. Cevdet Paşa
Ahmed Paşa, Humbaracı Ahmed Paşa, General Conte de Bonneval, 445, 445n.
Ahmed Refik, 337n, 442n, 454n
Ahmed Resmî Efendi, 446
Ahmed Şâh, 392
Ahmed Tevhid, 311n
Ahmed Yesevî, Hoca 431
Ahsi-ket, 170
Akamenid hükümdarı 182
Akbıyık Dede 277
Ak-dağ, 105
Akdeniz, 24, 25, 151, 185, 187, 204, 208, 209, 231, 267, 312, 314, 316, 320, 325, 329, 330, 331, 333, 334, 338, 339, 341, 344, 420, 426, 429, 438, 441, 447, 461, 491, 493, 500, 504
Akdeniz hâkimiyeti, 333
Akdeniz ticareti, 25
Akdeniz yalıları, 334
Ak-Hun (-lar), 22, 40, 41, 42, 47, 62, 105, 154, 183,
Akkâ, 275, 468, 469, 471
Akkâ muharebesi, 225
Akkoyunlu, (-lar) 121 n, 199, 245, 254, 255, 281, 286, 287

Ak-Manastır, (St. Chariton) 379, 380
Akropol, 479
Akropolites, 371
Akritas destânı, 226
Aksakof, 503
Aksaray, 374, 401
Aksarayî, (Kerimüddin) 123n, 195n, 227, 233, 365n, 366n, 371n, 372n, 373n, 374n, 379n, *380n, 384n*
Ak-sungur, 62
Aksu nehri, 62n
Akşehir, (Philomelion) 377, 386, 394
Ak-Şemseddin, 71, 274, 275, 277, 280, 281, 282, 290, 305, 396
Akşunvar, 62
Alâaddin camii, 395
Alâaddin Kâşanî, 369
Alâaddin Keykubâd, Uluğ Keykubâd, Sultan ül-Âzam 43, 145, 212, 222, 226, 228, 330, 371, 372, 374, 375, 396, 398, 400, 409
Alâeddin Muhammed Hârizmşâh, 43, 78, 117, 143
Alâaddin Paşa, 241
Alâaddin Thrayanos, 401
Alâiye (Kalonoros) kalesi, 372
Alan (As)lar, 89, 90
Alayondlu, (Ha la-yon log) 132
Albigeois'lar, 86
Alexis, 368
Alemdar (Bayraktar) Mustafa Paşa, 472, 473, 476
Alevî, Alevîler, 192, 298, 306, 322, 397, 482n
Alevî Türkleri 434
Alevî Türkmen Kabileleri 296
Âli, (Amacur oğlu Abdullah el-Türki'nin oğlu, riyâziyeci) 423
Ali, Hz. 299, 398
Âli, (Tarihçi) 243n, 269n
Ali bin Hasan, İbn Tarhan, 160
Ali bin Hasan el-Sandalî, 211
Ali Himmet Berki, 243n
Ali Kuşçu, 290, 424, 431
Âl-i Osman, 99, 124, 136, 253, 261, 268, 301, 306, 336, 346, 348, 419, 421, 422, 499
Ali Paşa, 341
Âli Paşa, (Sadrazam) 498
Ali Reşad, 498n
Ali Şir Nevaî, 60, 255
Alman, 33, 46, 128, 224, 237, 266, 268, 289, 317, 318, 322, 323, 335, 339, 344, 360, 386, 414, *466, 484, 497, 502*
Alman imparatoru, 224, 322, 386
Alman Kızıl-elması, 266
Alman seferi, 317, 414
Almanya, 11, 268, 317, 320n, 322, 343, 414, 436, 442n, 446, 453, 483, 500
Almış, (Bulgar hükümdarı) 168
Alpi, N. 362
Alparslan, 50, 71, 90, 209, 214, 216, 217
Alp dağları, 438, 436
Alp-er Tunga, bk. Oğuz Han
Alp Kutluğ Han, 158
Alp-urungu, 112
Altay dağları, 26, 41, 42, 70, 102
Altaylar 75
Altaylılar 40. 70
Altay Türkleri 68
Altay-Ural 39
Altun-baba 386
Altun-can 142
Altun-ordu 22, 26, 34, 118, 129, 144
Altun-ordu Türkleri 129
Amacur oğlu Abdullah el-Türkî 160
Amasra evkliği 378
Amasya 217, 223, 315, 318, 387
Amasya muharebesi 223
Amerika, 331, 334, 420, 437
Amu, bk. Ceyhan
Anadolu, 10, 14, 22, 24, 25, 36, 51, 54, 57, 90, 91, 95, 96, 108, 116, 122, 123, 127, 129, 133, 136, 143, 144, 145, 162, 163, 177, 178, 181, 187, 189, 190, 191, 197, 201, 203, 205, 207, 210, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 222, 223, 224, 226, 227, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 240, 241, 242, 244, 246, 247, 248, 254, 255, 256, 258, 259, 261, 262, 264, 266, 267, 269, 270, 271, 276, 277, 278, 279, 280, 287, 288, 291, 297, 302, 305, 313, 321, 323, 328, 329, 330, 350, 357, 358, 366, 367, 368, 370, 372, 373, 374, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 388, 389, 390, 391, 394, 396, 397, 398, 399, 401, 402, 404, 405, 406, 408, 409, 410, 412, 422, 423, 430, 432, 434, 449, 462, 463, 466, 469, 473, 475, 477, 487, 492
Anadolu Ermenileri 405
Anadolu (Güzelce) Hisarı 271
Anadolu Hıristiyanları 358
Anadolu hükümdarları 449

Anadolu Türkleri 224
Anadolu kavimleri 358
Anadolu Oğuzları 397
Anadolu rumcası, 404
Anadolu Rumları 405
Anadolu Selçukluları 123
Anadolu Selçuklu Sultanları 367
Anadolu Türkleri 127, 224, 226, 233, 367, 432
Anadolu Ucları 259
Andrea Doria, 331
Andromikos, 379
Ani 381
Ani kilisesi 363
Anili Samuel, 210n, 361
Ankara, 18, 237, 244, 313, 390, 392, 452
Ankara metropoliti 378
Ankara muharebesi 412
Ankona 340
Anne Commène (kommena) 220n
Antakya 209, 219, 265, 368, 374
Antakya patriği 413
Antalya 224, 330, 366, 372, 381, 386
Antalya Beyleri 330
Anuşirevân (Dâdger, Âdil), 186
Apangu, 76
Arabistan, 29, 313, 323, 331, 473
Arabistan sâhilleri 332
Aral, Cürcan (gölü) 179, 180n
Aramî, 64
Arap, Araplar 27, 28, 29, 32, 40, 41, 42, 43, 46, 52, 62, 64, 77, 79, 85, 87, 91, 100, 101, 131, 141, 154, 155, 156, 161, 163, 170, 171, 176, 179, 183, 186, 187, 188, 196, 198, 199, 215, 223, 231, 256, 269, 271, 301, 304, 329, 393, 400, 401, 404, 420, 429, 430, 435
Arap Camii, 271
Arap coğrafyacıları 188
Arap imparatorluğu 183
Arap milliyetçiliği 155
Arap ülkeleri 301, 435
Arap yazısı 192n
Ararat (Ağrı), 218
Aras vadisi 216
Arat, R. 118n, 126n, 286n
Argun Han, 365
Ârî, 59
Ârî diller 59
Ârif, M. 308n
Arnavud, Arnavutlar 256, 313
Arnavutluk, 248, 287
Arnold, 279n, 386n, 387n, 389n, 409n, 411n, 412n, 414n
Arpalık, 170
Arsinios, 373
Arslan bin Sumpat bin Yuri, 375
Arslan - tekin, bk. Begeç Arslan - tekin
Artuk Bey 284, 359
Artuklu, Artuklular, 226, 228, 240, 362, 364, 376, 379
Artuç, 173, 174
Aryanî, 45, 50, 53, 82
Arz üt-Türk, bk. Türk-ili (ülkesi)
Asan Bey, bk. Hasan Bey
Ascelin, 116
Âsım (mütercim, vak'anüvis) 438, 467, 468, 471n, 499
Aslar, bk. Alanlar
Astrahan, 433
Asya, 23, 54, 81, 84, 103, 114, 115, 133, 156, 165
Asya Hunları 54
Asyalı Yuhenna, bk. Jean d'Asien
A'şâ, 42
Âşık Paşa-zâde, 100n, 124, 235n, 241n, 242n, 243, 243n, 244n, 253n, 254n, 255n, 257n, 260, 267n, 271n, 273n, 281n, 287n, 290n, 300n, 404n, 407n, 408n, 409n, 412n, 414n, 416, 416n
Âşık Şenlik 450
Atabeg 246
Atabeg Nureddin Mahmud 364, 369, 379
Atalay 39n, 48n, 49n, 69n, 144n, 145n, 147n, 172n, 175n, 397
Ataullah Efendi (Şeyhülislâm) 471
At-başı, 173
Ateş, A. 50n, 191n
Ateş-perest İranlılar, 153, 154
Âtıf Efendi, 469
Attila 54
Atina 151, 479n
Atina Felsefe mektebi 151
Atiya, As. S. 234n
Atlantik, 340
Atlas dağları 26
Atlas okyanusu 339
Atlas sâhilleri 152
Atlıh 170
Atman (Osman Gazi) 235
At meydanı 324
Atrak, 46, 91
Atsız, N. 61n, 181n, 254n
Attaliates, 182n

Attilâ, 61, 104, 114, 195n, 314
Auguste Conte, 496n
Avar, bk. Cücen
Avrupa, 10, 11, 14, 21, 23, 24, 25, 26, 29, 33, 34, 35, 36, 37, 54, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 75, 79, 81, 86, 89, 91, 97, 104, 114, 128, 130, 133, 139, 146, 147, 151, 153, 180, 183, 187, 199, 209, 210, 222, 224, 233, 237, 245, 247, 249, 262, 267, 277, 279, 287, 288, 289, 296, 303, 308, 312, 313, 317, 318, 320, 322, 327, 330, 333, 335, 337, 339, 340, 341, 343, 344, 348, 349, 360, 365, 399, 410, 414, 415, 416, 419, 420, 422, 425, 427, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 440, 443, 444, 446, 447, 448, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 459, 460, 461, 464, 466, 467, 468, 471, 474, 478, 479, 481, 483, 484, 485, 486, 487, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 501, 502, 503, 504, 505, 506
Avrupa devletleri, 428
Avrupa dilleri 467
Avrupa Haçlıları 224
Avrupa harpleri 428, 434
Avrupa Hıristiyan hükümdarları, 454
Avrupa Hunları 22, 104, 114, 133
Avrupa ırkları 58
Avrupa kıraliçeleri 453
Avrupalılar, 25, 29, 44, 104, 114, 130, 139, 153, 224, 234, 238, 288, 312, 316, 329, 331, 334, 347, 400, 421, 427, 433, 441, 443, 468, 491, 493, 496
Avrupalı âlimler 45, 65, 316, 360, 502
Avrupalı mütefekkirler, 493
Avrupalı teknisyenler 497
Avrupa medeniyeti, 33, 492, 494, 496, 499, 502, 505
Avrupa nizâmı 499
Avrupa tarihçileri, 26
Avrupa üniversiteleri 483
Avrupa Yahudileri 365
Avusturya, 118, 139, 267, 316, 322, 345, 349, 403, 419, 445, 448, 459, 469, 498
Avusturyalı, Avusturyalılar, 317, 327, 359, 438, 457, 484
Avusturya ordusu 459
Ay (Han) 62, 73, 97, 121
Ayasluk 381
Ayasofya, 36, 265, 278, 279, 283, 287, 302, 309, 325, 326, 359, 385, 453
Ayaz, İasi (büyükemir) 218
Aybars, 61
Aybeg ed-Devâdârî'nin, 96
Aydın, 236, 237, 330, 366, 396, 473
Aydın oğulları, 145n, 236, 237, 330, 396
Aydın oğlu Mehmed Bey 366
Ayıntap, 200
Ayn Câlût 200, 316
Aynî Ali Efendi 427n
Ayn üd-devle, 401
Ayşe, (Hz.) 126n
Azak denizi 180, 421n
Azak kalesi, 349
Azerbaycan, 22, 39n, 187, 189, 234, 298, 322, 374, 404
Azerbaycan Atabeği, 362
Azerbaycan Türkleri 435
Aziz bin Erdeşir, 404n

Baba Cafer, 202
Babaî isyanı 374, 392
Babaîler, 399
Baba İshak, Baba Resûl, Paperisole 399
Baba Merendi, bk. Buzağı Baba
Baba Resûl, bk. Baba İshak
Baba Tâhir, 202
Bâbek hareketi 162, 185
Bâbıâli, 454, 469, 472, 475, 476, 487, 489
Bâb-ı Âli tercümanlıkları, 480n
Bâb ül-Ebvâb, 56
Babür, Babürlü (imparotorluğu) 23, 26, 332, 429, 433, 434
Bacot, Y. 46n, 132n
Backırtlar, bk. Başkırtlar
Bağatur Tudun, 157
Bağdad, Bağdat Halifesi 62, 86, 117, 121, 142, 143, 157, 161, 163, 168, 199, 203, 204, 208, 209, 210, 302, 324, 365, 366, 372, 390, 422, 439
Bahadır-şâh, 332
Bahâeddin Veled, 372
Bâkî (şair) 312, 327
Balancar, Barancar 88, 169, 269
Balasagun, 83, 85, 135, 164, 170, 173, 176, 180
Balaş, 170
Balat, 381
Balhan, 412n
Balkan, 22, 23, 57, 139, 180, 288, 292, 307, 314, 451, 479
Balkan milletleri, 451, 479

Balkık, 77
Baltık denizi, 128
Bamyan, 82
Banarlı, N. S. 309
Bang, W. 52n, 95n
Barak Baba, 258, 399
Barancar, bk. Balancar
Barbaro, 266n, 279n
Barbaros Hayreddin Paşa, 312, 341, 320, 321n, 325, 332, 333, 339, 341, 342n
Barberos, Fr. 224
Bar Dionisius, 403
Bargaluş, 379
Bar Hebraeus, 71n, 121n, 142n, 203n, 365n, 366n, 370n, 371n, 375n, 376n, 377n, 382n, 392n, 403n, 404n
Barkan, 170
Barkan, Ö. L. 65, 400n, 407n
Baron de Tott, 446, 466, 485n
Barskan, 39n
Barskan'lar, 100
Barsuma, 225, 363, 364, 369, 373
Barsuma manastırı 363, 364, 369, 373
Barthold, 28n, 30, 39n, 43n, 45, 46n, 49n, 53n, 54n, 61n, 62n, 67, 68n, 75, 84n, 85n, 86n, 89n, 92n, 108, 112, 120n, 134, 137, 156n, 157n, 158n, 164n, 167n, 171n, 173n, 177n, 198n, 201, 335n, 356n, 360, 430n, 431n
Barton, E. 321
Basat, 96n
Basil, 361, 375, 403
Baskanya, 339
Basmıl, (Basmıllar, Basmil) 132, 175
Basra, 160, 332, 338
Başkırt(Bacgırt)lar, Başkurt 68, 179, 411
Batlamyus, 61, 182, 291
Baştav, Şerif 39n, 54n
Bâtıniler, 211, 212
Battal Gazi, 226, 262, 269, 270, 271, 326
Batu Han, 75
Baudier, 343, 347
Baudouin, 371
Bavâlıka, bk. Pavlakiler
Bayan Çur kağan, 84
Bayat, 124n
Baybars (Mısır Sultanı) 46n, 200, 228, 365, 382, 392, 426
Baybars Mansûrî, 372n, 380n, 385n
Bayburt, 488
Bayburtlu Zihni (şâir), 488
Baycu, 116
Bayezid, 239, 241, 258, 276, 283, 296, 297, 302, 303, 314, 315, 323, 331, 340, 414, 416, 425, 444, 487
Bayındır Han, 124, 254, 255
Bayraktar Mustafa Paşa, bk. Alemdar Mustafa Paşa
Beaujour, F. de, 52n
Beauvais, Vincent de, 55, 371n, 392
Beç bk. Viyana, 266, 268, 345, 414
Beç Kızıl-elması, 266
Bedreddin Aynî, 200, 260, 390n
Bedreddin Simâvî, 248
Beethoven, 262
Begeç Aslan-tekin, 175
Behmenyâr, 177n
Bekrân, 47n, 79n, 169n
Bektâşiler, 482
Bektaşîlik, 262
Bektaşi tekkeleri, 482
Bektimür, 380
Bek-toğdı, 236
Belazûrî, 161n, 163n
Belde-i Tayyibe (İstanbul) 285
Belek, 362, 376
Belgrad, 282, 287, 314, 315
Belgrad muhasarası 282
Belh, 40, 82, 178, 211, 396
Belinâs, 402
Bellini, G. 291
Benî Asfer, 286
Benjamin de Tudelle, 216, 365
Benli Ali, 349
Berberî, Berberîler, 188, 209
Berçeker (Pers-Acem) kavimleri 155
Berdea, 218
Bergama, 402
Bergeron, 56n, 116n, 217n
Berkyaruk, 143, 362
Berlin, 467
Bernard, Lewis, 335n, 437n, 442n, 444n, 460n, 469n
Berthelot, 61n
Bertrandon de la Broquière, 235
Betts, R. R. 279n, 292n
Beş-balığ, 65, 158, 175
Beşiktaş, 274, 481
Beyatlı, Yahya Kemal, 15n, 288n, 294, 298n, 303n, 309, 310
Bey Böyrek, 397

Beyhakî, 173n, 236n, 396n
Beykend, (t) 82, 155, 163
Beyoğlu, 497
Beyrut, 275
Beyşehir gölü, 368
Bezm-i Âlem Sultan 484n
Bilâl-i Habeşi, 402
Bilecik, 235, 253, 473
Bilecik kâfirleri, 407
Bilge Han (Kağan) 9, 16, 21, 28, 83, 87, 106, 108, 110, 111, 113, 116, 120, 122, 141, 159, 201, 241
Birecik, 487n
Bîrûnî, 81n, 84n, 85n, 89n, 173n, 425
Bizans, Bizanslılar, Bizans imparatorluğu, Şarkî Roma 10, 23, 24, 29, 31, 32, 34, 35, 36, 42, 44, 54, 56, 61, 64, 66, 72, 74, 75, 87, 89, 91, 104, 105, 107, 115, 130, 132, 137, 140, 153, 154, 162, 177, 181, 187, 188, 190, 201, 202, 204, 205, 206, 209, 215, 216, 217, 218, 220, 219, 224, 226, 232, 233, 234, 235, 237, 238, 243, 245, 247, 248, 259, 264, 265, 266, 269, 270, 271, 272, 273, 275, 277, 278, 279, 280, 281, 283, 287, 292, 301, 313, 316, 329, 330, 357, 358, 364, 367, 368, 371, 373, 376, 377, 384, 385, 390, 396, 401, 407, 408, 410, 411, 414, 420, 433, 478, 479, 480, 492, 503
Bizans Anadolusu, 86
Bizans İmparatoru 217, 386
Bizans ordusu 216, 220
Bizans ziyaret-gâhları, 36
Blachère, 215n
Boğaz-kesen, bk. Rum-eli hisârı 277
Boğazlar, 218, 219
Boğdan, Buğdan 479
Boğdan (Romanya) Voyvodalığı 448
Bogomil, 86, 410
Bolşevik, Bolşevikler, Bolşevik ihtilâli 34, 129, 505
Bolu, 234
Bombay, 433
Bosna, 248, 287, 410, 411, 412
Boşnak, Bosnalılar 411
Boşnak Memo, 400
Bozok havalisi, 473
Boz-oklar, 97, 98, 121, 125
Brankoviç, 412
Bratianu, 381n
Brehier, L. 219n, 368n, 385n
Bretschneider, E. 179n
Broquiere, B. de la 51, 373
Brosset, 46n, 55n, 71n, 117n, 210n, 218n, 225n, 362n, 371n, 381n
Browne, E. G. 366n
Bryennios, 216n
Bruyn, C. Le. 455n
Buchner, 372n
Buda dini, 28, 29, 81, 82, 83, 85, 159
Budapeşte, bk. Budin
Buda tapınağı, 82
Budge, W. 71n, 370n
Budin, 262, 314, 315, 316, 319, 324, 349, 400, 436, 441, 442
Budist, 82, 86
Budist rahipleri, 82
Budizm, 83, 86
Budun, bk. Budin
Buğdan bk. Boğdan
Buğu Han, 84, 85, 117n, 158
Buğra Han, bk. Satuk Buğra Han
Buhara, 41, 47, 50, 64, 82, 141, 155, 156, 158, 171, 196, 205, 432
Buharî 268
Bujgob (Mengücik?), 218
Bukarak (Buhara halkı) 155
Bulan (Hazar hanı) 87
Bulgar, Bulgarlar, Bulgar Hanı, Bulgar hanlığı 22, 34, 46, 50, 57, 62, 91, 115, 129, 146, 168, 169, 176, 208, 233, 287, 432, 503
Bulgar denizi, bk. Hazar denizi
Bulgar diyarı, 212
Bulgaristan, 115, 410
Bulgar (İtil) diyarı, 411
Bulgar şehri, 168, 169
Bulgar Türkleri, 146
Bumın Kağan, Tuman 61, 98, 105
Bundarî, 396n
Burdaslar 46
Burhâneddin Merginânî, 431
Bursa, 235, 237, 256, 268, 271, 273, 300, 402, 407, 410, 453, 462
Bursa İpeklileri, 453
Buryatlar, 55
Busbecq, 127n, 139, 244, 247, 253, 289n, 318, 319, 324, 335, 403, 414, 419
Buyuruk Han, 79
Buzağı Baba, Baba Merendi 399
Buz Denizi, 504
Büğe Büdrec, 175
Bükreş muahede-nâmesi, 478

Büyük Bulgarlar, 168
Büyük Bulgaristan, 89
Büyük Hindistan imparatorluğu, 433
Büyük İskender, 32, 182, 183, 314
Büyük Moğol İmparatorluğu, 433
Büyük Okyanus, 504
Büyük Sahra, 26
Büyük Selçuklu, Büyük Selçuklular, Büyük Selçuk İmparatorluğu 26, 123, 210, 215, 223, 227, 246, 255, 313, 361, 391
Büyük Şehinşâh, 204
Büyük Turkia, 41, 197
Büyük Türk Muhacereti, 178, 219
Büveyhîler, (Deylemîler) 188, 198
Byron, 479

Caferoğlu, 61n, 115n, 132n
Câhiliyye Şairleri 42, 154
Câber, 442
Canard, M. 268n, 269n, 283n
Can-balığ, 175
Candelore, bk. Alâiyye
Cahen, 359n, 385n
Câhiz, 28, 29, 42, 85, 134, 161, 198, 215
Carpini, 67, 68, 75, 89n
Cazığ'lar, 177
Cebbâr zadeler (Çapan oğulları), 398
Celâleddin Ekber-şâh, 433
Celâleddin-i Rûmî, 68n, 260, 302, 308n, 326, 357, 380, 388, 406
Celâleddin Mengü-birti, 78, 227
Celâlî eşkıyası, 421
Celâlî isyanı, 301, 348
Celâl-zâde Nişancı Mustafa, 323
Cellâd Şarabdâr İlyas, 243
Cem Sultan, 241, 320
Cemal Karşı, 173, 174, 430
Cend, 138, 170, 174, 177
Cenevizli, 289
Cengiz, bk. Çingiz
Cenubî Anadolu, 383
Cenubî Rusya, 184, 448
Cerbe adası, 333
Cermen, 34, 89, 128, 130, 183, 199, 276, 504
Cermen istilâsı, 138
Cerrâh (Horasan valisi) 155
Cevdet Paşa, 289, 314, 466n, 467n, 480n, 490, 499, 500, 501
Cevherî (Fizik âlimi) 171
Cevzî (Sibt b.) 146
Ceyhun, Amu nehri 40, 41, 53, 62n, 156, 180n, 209, 213
Cezayir, 320, 321, 325, 331, 333, 334, 340, 341, 349, 350, 450, 451
Cezayir Beylerbeyi, 331
Cezayirli Hasan Paşa, 484
Cezâyir Türkleri, 450
Cezzâr Ahmed Paşa, 468
Chabot, 96n
Chalandon, 368n
Charignon, 378n
Charles Quint (Şarlken) 316, 317, 320, 322, 323, 331, 414
Chavannes, 28n, 48n, 62n, 64n, 74n, 75n, 83n, 84n, 85n, 90n, 105n, 107n, 132n, 136n, 140n, 141n, 156n, 157n
Chesneau, J. 346
Cidde, 337
Cihângir Bey (Ziangir-bei) 259
Cihângir câmii, 326
Cihân-şâh, 195
Cimri isyanı, 392
Clauson, G. 132n
Colomb, Cr. 331, 420
Cousin, 75n, 182n, 216n, 235n, 368n, 371n
Cürcân gölü, bk. Aral
Cürcânî, 180n
Cürcanlı Sol-tekinler ailesi, 160
Cüveynî, 65, 71n, 72, 73, 79n, 80n, 85, 87n, 195n, 211
Cücen, Avar, 42, 76, 97, 102, 105, 153, 398
Çağatay, 198, 430
Çağatay Hanları, 430
Çağataylılar, 430
Çağlayan Kasrı 474
Çağrı Bey, 213, 216, 241
Çaka Bey, 330
Çaldıran, 298, 306
Çaldıran Seferi, 301
Çaldıran Zaferi 303n
Çanakkale boğazı 237
Çandarlı Halil Paşa 241, 247, 275, 408
Çapan oğulları 473
Çarlık Rusyası, Çarlık devri 33, 34, 35, 129
Çek, 129, 208, 315, 503
Çekoslovakya, 436, 503
Çelebi bin Emîr ul-İğdiş-başı, 394
Çelebi Sultan Mehmed, 238, 244, 314, 395n
Çenberli-taş (Konstantin sütunu), 278
Çengli Şehbâz ağa 400

Çerkesler, 89
Çeşme, 447
Çeşme baskını, 461
Çigil, Çigiller, 47, 53, 123, 125, 170, 172
Çin, 15, 22, 23, 37, 40, 41, 42, 45, 46, 54, 61, 62, 63, 65, 66, 70, 72, 74, 75, 76, 79, 83, 84, 85, 95, 96, 97, 98, 100, 103, 105, 106, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 132, 135, 136, 139, 140, 146, 147, 153, 155, 156, 157, 158, 160, 165, 175, 176, 178, 179, 183, 197, 201, 202, 207, 209, 213, 215, 332, 334, 397, 401, 431, 444
Çin Bahirleri (denizleri) 332n
Çingiz Han 71, 72, 117, 233, 396
Çingiz Moğolları, 115, 116, 120
Çin İmparatorları, 63, 215
Çin istilâsı 157
Çinliler, 28, 111, 130, 156, 175
Çin seddi 103
Çin tarihleri, 40
Çu, (nehir, vadi) 49, 172, 430
Çukurova, 51, 187, 234, 374
Çukur-ova ermenileri, 404
Çulu yabgu, 54
Çuvaş lehçesi, 60

Dadybra (Zâlifre) 378
Dağ (Han) 97, 121
Dağıstan 323
Dağıstanlı 89
Dalmaçya sahilleri, 86, 441
Damad İbrahim Paşa, 443
Dandanakan meydan muharebesi, 202
Dânişmend İ. H. 45n, 47n, 50n
Dânişmend, Dânişmendliler, 259, 363
Dânişmend Gümüş-tekin Ahmed Gazi, 222, 223, 226, 262, 271, 375, 376
Dânişmendli Mehmed, 377
Dânişmendli Yağı-basan, 377
Dara, 293n
Darko, E. 130n
Dâr ul-âhıre, 213
Dâr ul-Cihâd, 315
Dâr ül-İslâm, 152, 188
Dâvid, Gürcü kıralı 46
Davud Badgîsî, 77
Dâvûd-ı Kayserî, 257, 261
Davûd Paşa çiftliği, 319
Dâye Hatun, 79
Dayık (Yayık, Ural nehri), 182
Decorches, 467
Dede efendiler, 192n, 262
Dede-Korkut, 51, 73, 98, 99, 122, 125, 144, 147, 203, 226, 231, 254, 262, 263, 300, 397, 398
De Guignes, 66n, 70n, 76n, 98n, 104n, 114n, 122n, 130n, 131n, 136n
Deli Petro, 336, 346, 444, 461, 471, 497, 499
Demirbaş Charle, 456
Demirkapı, bk. Derbend
Deniz, (Han) 97, 121, 255, 468
Deniz Alp, 254
Denizli, 145, 234, 315, 380, 386
Denizli dağları 224
Deny, 127, 339n, 350n
Depe-göz, 96n
Derbend, Demir-kapı 56, 90, 183
Derbend-i Hazar, 56
Dervâzât, 189
Descartes, 426
Despot, 410n
Devlet-i Aliyeyi, 320n, 335
Devlet-i Aliyye-i Muhammediye, 252, 480
Deylemiler, bk. Büveyhiler
Dımışkî, 400n
Dicle, 210
Diehle, Ch. 368n
Dimetoka, 462
Dimitri, 479
Dinarit ırkı 57
Diu, 332, 337
Divanyolu, 476
Divriği, 400
Diyarbekir, 124, 204, 228, 400
Diyâr-ı Rûm, 332n
Diyâr-i Ungurus, 314
Djevad, A. Bey 261n, 454n, 470n
Dobruca, 411
Doğrul, Ö.R. 258n
D'Ohsson, 179n, 460
Dokuz-Oğuz, Dokuz Oguzlar 64, 77, 100, 101n, 157, 173
Don nehri (Ton) 62n, 89, 337n, 421n
Don-Volga Kanalı 337, 437
Doria, A. 333
Dördüncü Haçlı İstilası 271
Driault, E. 26
Ducange, 372n
Dukak, 101
Dukas, 235n, 243n, 271n, 276n, 278n, 279n, 280n, 395n, 408n, 409n, 410n
Dulaurier, E. 46n, 117n

Dulkadir (oğulları) 144, 244, 287, 308
Dunlop, D. 64n, 88n, 90n
Dursun Bey, 281n, 283n, 294
Duveyn şehri 363

Eberhard, 46n, 54n, 98n
Ebu'l - Fidâ, 46n, 404n
Ebu Bekir, Hz. 152, 259, 398, 459
Ebu Bekir Niksarî, 259
Ebû Bekir Tahranî, 124n, 199n
Ebûbekir el-Sulî, 160
Ebû Cafer Muhammed, 205
Ebû Dâvud Sicistanî, 154
Ebû Eyyûb el-Ensarî (Halid bin Zeyd), 269, 282, 293
Ebu Hâmid el-Endülüsî, (al-Andalûsi) 90, 402n
Ebû Hanife, İmam-ı Âzam 160, 195, 326, 369, 421
Ebu İshak Kâzerûnî, 326
Ebû İshak Şirâzî, 211
Eb'ul-Abbas İsa, 77
Ebu'l-Ferec, 372n
Ebû'l Hasan Zeyd el-Bayhakî, 47
Ebû Müslim, Horasanlı 156, 157
Ebû Nasr, 173, 365
Ebû Said Bahadır Han, 381
Ebu's-Suûd Efendi, 251, 324
Ebû Şuca, 365
Ece Halil, 412
Eckhardt, 54n, 97n, 105n, 195n
Edebâli, 300, 407
Edirne, 237, 245, 275, 276, 277, 283, 301, 326, 345, 425, 452, 453, 462, 469, 488
Edirnekapı, 319
Edirneli Nazmi, 482n
Edremit, 235
Efdaleddin, 444n
Efendi-zâde, bk. Melike Hatun
Eflâk, 287, 315, 323, 428, 448, 478, 479
Eflâk-Buğdan voyvodalıkları 480n
Eflâkî Dede, 373, 388n, 398n
Eflâtun manastırı, 400
Efrenciye, İfrenç, (Avrupa) 303, 322, 330
Efrenç dili 411
Eğri, 400, 442, 443, 447
Eğridir gölü, 220
Ejderhan, 500
El-Gazzî, 225, 400
El-Hâkim, Halife 186, 270, 359
Elizabeth, 316, 321
El-Omarî, 46
Emevî, Emevîler, E. Devleti, E. Halifesi 32, 154, 155, 156, 157, 159, 191, 231, 265, 269, 270, 302
Emevî camii, 302, 304
Emin Bülend, 295
Emir Gazi, 143
Emir Karaca, 362
Emir Mahmud, 332
Emîr Sultan, 272, 273, 281
Endicân, 174
Endülüs, 165, 187, 255n, 341, 388, 393, 411, 414
Endülüs müslümanları, 331, 340, 341
Engelhard, 497n, 498n
Engizisyon, 340, 413, 414
Enverî, 145n, 396n, 400n
Erdebil, 297
Erdel, 315, 316, 323, 343
Ereğli, 315, 392
Ereğli imamı, 393
Ereğli muharebesi, 223
Ergenekon, 40, 70, 102, 398
Ergin, O. 446n, 484n, 485n
Ermeni, Ermeniler 31, 46, 55, 117, 206, 210, 216, 217, 218, 222, 223, 256, 347, 357, 359, 361, 362, 363, 368, 370, 371, 372, 374, 379, 388, 390, 393, 396, 403, 460, 471
Ermeni kırallığı, 226, 374
Ermeni metropoliti, 380
Ermeni muhacereti, 218
Ermeni ustaları, 497
Errân, 234
Ertene oğlu Ali Bey, 404
Ertuğrul Bey, 253, 271, 313
Erzi, A. 259n, 293n
Erzincan, 380, 381, 382, 392
Erzurum, 162, 187, 225, 258, 297, 326, 381, 400, 404, 488
Erzurum Emîri, 362
Erzurum Şeyhi, 390
Es'ad Efendi (vaka-nüvis), 483
Esed bin Nûh, 77
Eski İran, 41, 185, 212
Eski Roma, Eski Romalılar 32, 129, 503
Eski Slav milliyetçiliği, 505
Eskişehir, 222, 253, 315, 386
Eskişehir bozgunu 223
Eski Türk hayatı, 399
Eski Türk imparatorlukları, 165
Eski Türk töresi, 474

Eski Yunan, 426
Eski Yunanlılar, 480, 491
Eski-Yunan romantizmi, 479
Estergon, 262, 442
Estergon seferi, 331
Eş'arîler, 211
Eşres, 156
Etheria Cemiyeti, 479
Evhaddin Kirmanî, 326
Evliya-ata, 158
Evliya Çelebi, 35, 261, 266, 275n, 277n, 278n, 281n, 283n, 284, 325, 335, 336, 345, 348, 359, 400, 411, 425, 499
Evreng-zîb, 434
Eyûb türbesi 308
Eyûb (Eyyûb) Hz. 282, 291, 293, 297, 302, 315, 326, 472
Eyyubî Hânedanları, 371
Eyyubîler, 226
Ezgişler, 47

Fahreddin, İgdiş-başı, 392
Fahreddin Ali, 372
Fahreddin Mübarek şah, 41n, 60, 64, 79, 87, 197, 255
Falben (Kumanlar) 46
Fârâb, 41, 47, 117, 160, 170, 171
Fârâbî, Uzluk oğlu Fârâbî 160, 171, 302, 425
Fars edebiyatı, 164
Fars kaynakları, 40
Farslar, 49, 175
Fatımî, Fatımîler, 32, 162, 186
Fâtih Sultan Mehmed, 13, 118, 195, 241, 243, 251, 264, 266, 274, 275, 276, 283, 285, 286, 287, 288, 291, 296, 300, 305, 311, 323, 409, 410, 414, 423, 424, 492
Fatma, (Hz.)126n
Feher, Geza 115n
Felemenk, 334
Fenerli Rumlar, 478
Fener Patrikhanesi, 36
Fenikeliler, 33
Ferdinand, Ferdinandos, 244, 316, 317, 323
Fergana, Ferganah 47, 100, 158, 160, 161, 162, 163, 173, 176, 433
Fergana (İhşidî), 157
Ferîdun (Şâh-nâme kahramanı), 40
Ferîdun Bey, 286n, 302n, 304n, 321n
Feth-i mübîn, 285
Fetret devri, 238, 244, 272, 314
Fındıklılı Süleyman, 278n
Fındıkoğlu, Z. Fahri, 488n
Fırat nehri 205, 223, 287, 298
Figânî, 324
Filistin, 199, 212, 224, 304
Fin dili, 59
Finlay, 368n, 384n
Finogur kavimleri 55, 146, 169, 504
Firdevsî, 31
Fireng, 339, 340
Fîrûzânfer, 388n
Floransa, 235
Franciscain, Franciscainler 381
François, 316, 317, 320
Frank, 222, 374, 386, 387, 392, 410
Frank elçisi, 219
Fransa, 86, 209, 289, 316, 321, 331, 339, 371, 414, 415, 427, 446, 448, 452, 455, 457, 459, 460, 461, 466, 469, 483, 488, 498, 500
Fransa Cumhuriyeti, 468
Fransa kıralhığı, 317, 320, 457
Fransız, Fransızlar 26, 33, 55, 116, 127, 144, 235, 237, 276, 319, 320, 373, 381, 386, 392, 444, 448, 451, 455, 460, 467, 468, 469, 483, 484, 488, 498, 502
Fransız denizcileri, 320
Fransız ihtilâli, 31, 467, 478
Fransız kanunları 498
Fransız kıralı, 322
Frederick, 446
Frenk, Frenkler, 235, 325, 334, 337, 415, 470, 471, 489
Frengistan, 325, 334, 348, 452, 468
Frengistan kumaşları, 452, 468
Frenk köyü (Zay'at ul-İfrenç), 387
Frenk ülkeleri 95
Fr. Barberos 224
Fuad Paşa, 498
Fu yun-se, 70
Fuzûlî, 312

Gabriel, 363, 368, 375
Gagauz, (Keykâvus) lar 412
Gag ovası, 363
Galata, 271, 497, 501
Galiçya, 35
Galile, 426
Galland, A. 485n
Gandara, 62, 83
Ganj nehri, 26

Garbî Akdeniz, 333
Garbî Anadolu, 219, 235, 236, 480
Garbî Gök-Türkler, on-ok 82, 97, 154
Garbî Avrupa, 316, 328, 441
Garp, Garp medeniyeti 33, 50, 103, 203, 288, 289, 331, 420, 436, 443, 467, 484, 485, 493, 495, 497, 498, 502, 503, 504, 505
Garp ilmi ve tekniği, 499
Garp İmparatorluğu (Roma - Bizans) 103, 105
Garplı mütefekkirler, 505
Gazâlî, 196, 290
Gazan Han 258, 366, 382, 390, 397
Gazi Âşık Hasan, 436, 441n, 449
Gazi Giray, 449
Gazi Mihal, bk. Köse Mihal 407
Gâzimihal, Mahmud R. 485n
Gazi Selçuk, bk. Selçuk
Gazne, 22, 164, 188, 197, 202, 236
Gazneliler, Gazne Devleti 31, 47, 182, 191
Gazneli Sultan Mahmud, 45, 47, 53, 65, 115, 175, 180, 396, 433
Gazzî (Şâir) 45, 225
Gebze, 290
Gedik Ahmed Paşa, 288, 288n
Gelibolu, 330, 408, 412
Gence, 216
Gencek, 50
Genç Osman, 439
General Conte de Bonneval, bk. Ahmed Paşa
Gennadios, 287, 409
Georgios Maltezos, 479n
Gerçek, 444n
Gerdizî, 40n, 41n, 46n, 47n, 54n, 68n, 69n, 73n, 76n, 85n, 87n, 88n
Gerger ermenileri 362, 376
Gevher-âyîn, 365
Gevher Hatun, 142
Gevherî, 449, 450
Geyve, 402
Gırnata, 340
Gıtâs (épiphanie) yortusu 380
Gibb, 308n
Gibbons, H. A. 385n, 408
Gimek, 79, 81, 100, 180
Giorgi (Gürcü) 218
Girit, 187, 344, 349, 413, 422, 428, 480
Giyâseddin Keyhusrev, 370, 377, 392, 399
Gluck, H. 401n
Goller, 130
Gök-Alp 253, 254
Gök-Han 97, 121
Gökbilgin, T. 428n
Gökçe, 72, 117, 203
Gölpınarlı, A. 124n, 400n
Göl-tekin, 54, 155, 241
Göktürk, Göktürklerler 39, 41, 42, 47, 61, 66, 67, 69, 81, 82, 83, 87, 97, 105, 112, 114, 115, 131, 132, 133, 135, 139, 158, 166, 171, 178, 183
Gök-Türk hakanları 42, 356
Gök-Türk kitâbeleri 72
Gök-Türk yazısı 64
Göynük, 271, 282, 407
Gratz, 317
Grenard, Fr. 26, 237, 320n, 347, 339n
Gregorias (Patrik) 478
Gregoire le Prétre, 374n
Gregoras, 373, 384
Grenard, F. 130n, 158n, 164n, 174n, 313n, 346n, 348n
Groot, De 42
Grousset, R. 179n
Grumel, V. 378n
Guillaume, 389
Gureba Hastanesi, 484n
Gutenberg, 419
Gücerat, 332
Gülhâne, 459n
Gülistan, 244
Gümbed-i Tuğrul, 204
Gümülcine, 462
Gümüşlü Künbed, 271
Gün Han 97, 99
Günss, 317
Gür-buğa, 219
Gürcistan, 90, 218, 323, 385n, 448
Gürcü, Gürcüler, 46, 51, 55, 89, 91, 117, 177, 210, 216, 217, 218, 225, 363, 374
Gürcü kaynakları, 210, 362
Gürcü kıraliçesi, 51, 371
Gürgân (şehri) 118, 135, 432
Gürgân Türkmenleri 136n
Gürkan, K. İ. 484n
Güyük Han, 140
Güzelce hisârı, bk. Anadolu hisârı 271

Habeşliler, 189
Habeşistan, 26, 209
Habsburg imparatorluğu 413
Habsburglar 321, 414

Haccâc, 82
Hâce-i İsfahânî, 307
Hacer-i esved, 186
Hacı Bektaş Velî, 262
Hacı Giray, 118
Hacîb bin Mâlik bin Erkin, Ebu'l Abbas el-Türki 160
Hâcib Esed üd-Devle, 375
Hâcib ul-huccâb, 394n
Haçlı, 24, 25, 36, 37, 86, 143, 144, 152, 154, 187, 219, 220, 222, 223, 224, 225, 232, 234, 236, 237, 238, 243, 264, 266, 267, 271, 274, 280, 286, 288, 292, 313, 315, 320, 329, 331, 332, 333, 335, 338, 340, 344, 347, 349, 358, 359, 362, 381, 383, 386, 395, 410, 414, 421, 425, 441, 460, 479, 485, 491, 493
Haçlı kaynakları, 373
Haçlı kronikleri, 289
Hâdım Süleyman Paşa, 332
Hâdim ül-Haremeyn, 301, 309
Hajuk oğlu (Piser-i-) Hüsâm'm, 393
Hakîm Senaî, 146
Halaç, bk. Kalaç
Hala Hatun, Hala Sultan 270
Ha la-yun log bk. Alayotlu
Halep, 51, 302, 326, 403, 411
Halet Çelebi, 293n
Halhalı, 54n
Haliç, 274
Halife, 87, 144, 156, 158, 161, 162, 184, 189, 199, 202, 203, 205, 212, 302, 439
Halifelik, 25, 198, 296, 302, 434
Halifelik İmparatorluğu, 25
Halil Edhem, 372n
Halil Hamid Paşa, 448
Halil Paşa, 247, 275
Halil ul-Rahmân ziyâret-gâhları 302
Ham, 40
Hanbeli, Hanbelîler, 211
Hami 146n
Hamid, 244, 304, 448
Hammer 51n, 237n, 243n, 267n, 279n, 283n, 305n, 311n, 317n, 324n, 325n, 326n, 366n, 409n
Hanazit, 362, 376, 379
Hanefi, 196
Hanson, 501
Haran, 170
Haremeyn vakıfları, 303
Hârezm, 22, 158, 168, 179, 211, 307, 430
Hârezmli, Harezmliler, 41, 130, 146n
Harezmşâh, 117, 372
Harzemşah Celâleddin Mengü, 78
Haricî, 190
Harman-Kaya, 235
Harran, 258
Hart destanı 488
Hart ovası, 488n
Harun Buğra Han, 174
Harun Reşid, 87, 158
Hasan, Hz. 398
Hasan (Asan) Bey (Kayseri emiri) 220
Hasan b. Abd ul-mümin, 393n
Hasan Can, 304, 306, 308
Hasan Dağı 220
Hasan Kale zaferi 270
Hasan Paşa 334
Hasan Sabbâh, 212
Hase, M.C.B. 235n
Hasluck, M. 267n, 271n, 373n, 379n
Hasnon, 375
Hâtıf, 194
Hatun 109, 141
Havvâri, 118
Hayâtile, bk. Ak-hunlar
Haydarpaşa, 484
Hayreddin Nedim, 460n
Hayreddin Paşa, 332, 333
Hazar, Hazarlar 22, 44, 46, 49, 56, 62, 64, 75, 76, 81, 82, 87, 88, 89, 90, 91, 100, 129, 133, 154, 158, 159, 168, 169, 170, 177, 179, 181, 204, 207, 208, 337, 356, 499
Hazar denizi, 62n, 89, 179
Hazar geçidi, 56
Hazar hakanı, hanı 75, 87, 90
Hazar hâkanlığı, 158
Hazar-ili, Gazaria, Hazar ülkesi 89
Hazar sahilleri, 179
Hazret-i Peygamber, bk. Muhammed, Hz.
Hekimbaşı Behçet Efendi, 483
Hekîm Yakub Paşa 414
Helenizm, 479
Hemedan, 142, 202, 205
Henri Pirenne, 360
Heraklius, 152, 154, 358, 433
Herât, 178, 431, 432
Herder, 128
Herodot, 54, 61, 66
Herevî, 270n, 400n, 402n
Hersek, 287

Heybeli Ada, 321
Heyd, U. 414n
Hıristiyan, Hıristiyanlık 10, 11, 24, 25, 28, 29, 31, 34, 36, 37, 43, 45, 53, 55, 64, 65, 67, 72, 73, 76, 79, 82, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 119, 126, 142, 145, 147, 151, 152, 153, 154, 157, 158, 167, 168, 169, 177, 181, 182, 187, 192, 195, 199, 206, 218, 219, 222, 232, 233, 236, 237, 247, 256, 257, 265, 267, 269, 270, 279, 286, 289, 290, 292, 301, 311, 313, 315, 316, 318, 320, 323, 328, 331, 333, 339, 341, 347, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 367, 368, 370, 371, 372, 373, 374, 376, 377, 378, 379, 382, 282, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 391, 392, 394, 400, 402, 403, 407n, 408, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 421, 425, 427n, 433, 441, 444, 454, 461, 463, 467, 468, 469, 479, 484, 486, 487, 491, 496, 497, 498, 500, 504, 505
Hıristiyan âlemi, Hıristiyan dünyası, 187, 292, 328, 333, 505
Hıristiyan Avrupa, 292, 316, 467, 485, 498
Hıristiyan devletleri, 315
Hıristiyan donanmaları 331
Hıristiyan Kıpçaklar 177
Hıristiyan medeniyeti, 491
Hıristiyan memleketleri, 218
Hıristiyan rahipleri, 388
Hırvat, 345, 503
Hıtay, 78
Hızır Bey, 290
Hızır Reis, 341
Hızkıyâl Peygamber 215
Hia'lar, 40
Hicaz yolu 470
Hilâfet, 143, 156, 157, 161, 162, 163, 187, 188, 203, 209, 215, 286, 302, 303, 306, 313, 337, 462
Hilâfet (Abbasî) imparatorluğu 156, 162
Hilâfet merkezi 188, 203, 209
Hilâfet ordusu 157, 163
Hind, 58, 96, 303, 313, 331, 332, 334, 337, 340
Hind denizi, Hind okyanusu 313, 332
Hindiçini, 83
Hindistan, 11, 22, 23, 24, 26, 27, 40, 41, 47, 62, 95, 100, 139, 153, 165, 183, 184, 188, 197, 209, 212, 215, 297, 303, 331, 332, 334, 337, 420, 432, 433, 434, 452, 468, 469
Hindistan hükümdarları, 332
Hindistan Türk beyleri, 434
Hindliler, 68
Hind mimarisi 434
Hind sarayları 434
Hind okyanusu kumandanlığı 332
Hindu, 433
Hind yolu 338, 340
Hisar 303
Hiusen Tsang, 83n
Hiung-nu, bk. Kun
Hive, 432
Hoca Sa'adeddin, 241n
Hoca-zâde, 290
Hoço, 175
Hokand, 432
Horasan, 22, 39n, 41, 42, 77, 100, 131, 155, 156, 161, 162, 163, 185, 188, 191, 203, 205, 207, 216, 219, 227, 304, 307, 313, 322, 432
Horasan çölü 207, 304
Hotanlılar 50
Hoten, 53, 87
Houdas, G. 39n, 79n, 234n
Houtsma, Th. 50n, 123n, 124n, 394n
Howard, J. 455
Huart, Fr. Cl 76n, 84n, 145n, 371n, 373n, 388n, 400n
Hugo, 479
Hulefâ-i Râşidîn, 252
Humbaracı Ahmed Paşa, bk. Ahmed Paşa
Hun, bk. Kun
Hungar (Macar), 411
Hunyad, J. 278
Hurmuz, IV. 154
Huten, 146n
Huttal, 158
Huttalân, 131
Huzeyfe, 213
Hüccet ül-İslâm, bk. Gazali
Hülâgü Han, 117, 195, 200, 380
Hürmüz 333
Hürrem Sultan 324
Hürremşâh, İğdiş-başı 392
Hüseyin, Hz. 398
Hüseyin Baykara, 286, 432
Hüseyin Paşa (Yeniçeri ağası) 477, 481

Irak, 22, 95, 154, 165, 185, 187, 189, 191, 198, 205, 211, 370, 379, 380, 399
Irak Selçukluları, 198
Irkıl Hoca, Uluğ-türk , 72, 96, 121, 203
Isık-göl, 40, 54n, 100, 156, 170

İasi, bk. Ayaz
İbiş Hatun, 144
İbn Abd ul-Hakem, 268
İbn Allân, 365
İbn Batûta, 51, 124n, 127, 144, 145, 177, 260n, 261, 346, 366, 380, 382n, 395n, 396n, 397, 402n, 403n, 404n, 407, 411
İbn Bîbî, 51n, 123n, 145n, 255n, 370n, 371n, 372n, 375n, 385, 391, 392n, 393n, 396n, 400n, 404, 407n
İbn Cübeyr, 388
İbn Fadlân, 42n, 67n, 68n, 69n, 70n, 75n, 81n, 88n, 90n, 126n, 137n, 139, 140n, 144n, 145, 146n, 147n, 168, 169n, 171n, 179, 397n
İbn Funduk, 200n
İbn Hacer, 258n
İbn Haldun, 26, 187, 189, 329, 425, 426
İbn Hallikân, 51n, 160n, 171n
İbn Hassûl, 189, 195
İbn Havkal, 48n, 75n, 82n, 84n, 88n, 137n, 158n, 161n, 163n, 170n, 180n, 188n
İbn Kalânisî, 209n
İbn Kemal, 276n, 282n, 283n, 290n
İbn Kesir, 195n
İbn Miskveyh, 89n
İbn Mukanna, 157, 178
İbn Rüşd, (Averrhoès), 290, 424, 425, 485
İbn Sa'd, 189
İbn Sa'id al -Mağribî, 169n
İbn Semhâ, 365
İbn Sina, 483
İbn Şâkir, 171n, 404n
İbn Şeddâd, 382n
İbn Ta'âvîzî, 198
İbn Tarkan, bk. Ali bin Hasan
İbn Teymiyye, 29
İbn'ul-'Adîm, 370n
İbn ul-Cevzî, 147n, 172n, 379n, 396n
İbn ül- Esîr, 51n, 123n, 156n, 160n, 164n, 176n, 191n, 203n, 370n
İbn ül-Fakîh, 47, 77
İbn ul-Fuvatî, 258n
İbn un-Nedîm, 62, 64, 82n, 88n, 166n
İbn Vâsıl, 245
İbn Zâfir, 176n
İbrahim, M. 50n
İbrahim Bey, 396
İbrahim bin İshak, 171
İbrahim el-Sulî, 160
İbrahim Müteferrika, 444, 467
İbrahim Paşa, 317, 320, 321n, 323, 422, 443, 444
İbrahim Yınal, 142, 200
İç-Asya, 165
İç-Oğuz, 125
İdrisî, 200
İfrenç, bk. Avrupa
İkinci Haçlı seferi, 224
İkinci Kosova meydan muharebesi 238
İkinci Mani, 401
İkinci Roma, 292, 503
İkinci Viyana muhasarası, 267
İl-basan, 142
İl-bilge Hatun, 111, 141
İldeniz, 362, 363
İlhan Abaga, 382
İlhanî, İlhanîler, 235, 244, 365, 366, 381
İlhanî töresi 244
İlhanlı hükümdarları, 432
İlig Han, 53
İli nehri 175
İli vâdisi 132
İl-tapar, bk. Yaltavar
İlteriş bk. Kutluğ Kağan
İlyas (Sâmânî şehzadesi) 164
İlyas (Aleyhisselâm) 402
İlyas Bey, 381
İl-yu-sü, 104
İmadeddin İsfahânî, 123n, 178, 184n, 192n, 209n, 213n
İmam Buharî, 268
İmam-ı Âzam Ebû Hanife 160, 195, 326, 369, 421
İmâm Kuşeyrî, 365
İmam Müslim, 268
İmam Şafiî, 397
İmam ül-Haremeyn, Cüveynî 169
İnalcık, H. 282n, 289n, 337n
İnan, A. 61n, 75n, 79n, 97n, 124n, 254n
İnce-burun köyü 135
İncil, 91, 369
İncü-ügüz, bk. Zerefşân nehri
İnebahtı (Lepanto) 334, 342, 344
İngiliz, İngilizler 11, 33, 129, 319, 321, 334, 432, 434, 447, 451, 454, 462, 467, 482, 498
İngiltere, 209, 289, 316, 427, 453, 461, 466, 469, 488, 500
İqbal, M. 196n
İran, İranlı, İranlılar, İranî 22, 23, 26, 29, 31, 32, 39n, 40, 41, 42, 43, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 58, 69, 72, 79, 84, 91, 95, 100, 101, 116, 121,

135, 146, 151, 152, 153, 154, 157, 162, 164, 165, 182, 183, 185, 186, 189, 191, 212, 215, 218, 221, 227, 228, 248, 282, 296, 298, 299, 300n, 301, 302, 303, 306, 313, 318, 322n, 325, 328, 332, 344, 345, 363, 402, 404, 422n, 429, 430, 431, 432, 434, 435, 438, 439, 448, 456, 482n
İran edebiyatı, 212, 435
İran İlhanîleri 258
İranî kavimler 41, 47, 50, 53, 100
İran İmparatorluğu 185
İran Moğolları, 431
İran pâdişâhları 215
İran sanatı, 435
İran seferi, 300n, 345, 456
İran Sünnîleri, 306
İran Şâhı, 325
İran Şâhları 434
İran-Turan mücadeleleri 40
İrec (İranlıların ceddi) 40
İsa, 29, 34, 64, 84, 86, 87, 118, 152, 157, 159, 288n, 289, 307, 369, 372, 389, 411, 413
İsa dini, 64, 84, 87
İsa Beg, 244
İsfahan, 143, 208, 435
İsfendiyar, 123, 244, 287, 404
İsfendiyar oğlu, 281
İsfendiyar oğlu Süleyman Paşa 123
İshak Bey, 457
İskandinavyalılar 34, 128
İskandinavyalı Varegler 128
İskender, 41, 43, 49, 56, 184, 254n, 289, 312, 420, 482n
İskender istilâsı, 49
İskenderiye, 151, 265, 337, 368
İskit, 235
İskit kadınları 145
İslâm, İslâm Dini, İslâmiyet, 12, 15, 23, 24, 25, 31, 32, 64, 66, 74, 81, 82, 84, 86, 89, 92, 107, 119, 151, 152, 153, 157, 158, 159, 160, 161, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 174, 175, 181, 194, 199, 205, 221, 232, 250, 252, 260, 265, 299, 350, 355, 361, 384, 391, 398, 400, 406, 411, 433
İslâm âlimleri 168, 192, 291, 398, 434, 483
İslâm birliği 210, 303, 304, 309
İslâm devletleri 423
İslâm cihâdı, 237, 261, 262, 406
İslâm dünyası, İslâm âlemi 24, 49, 123, 130, 154, 158, 163, 168, 185, 187, 192, 209, 213, 291, 338, 421, 425, 494
İslâm halifeliği, 302
İslâm Halifesi, 493
İslâm hukuku, 299, 381, 486
İslâm an'aneleri 40
İslâm idealleri, 327
İslâm medeniyeti, 16, 21, 24, 159, 185, 186, 188, 189, 338, 384, 398, 425, 429, 441, 491, 496
İslâm mefkûreleri 17, 274
İslâm müellifleri, 46, 56, 84, 117, 433
İslâm mütefekkirleri, 26, 191, 424
İslâm nizâmı, 348
İslâm Pâdişâhı, 334
İslâm şehirleri 206
İslâm Şeriatı 413
İslâm tıbbı 483
İslâm-Türk dünyası 219
İslâm-Türk tarihi 408
İslâm ülkeleri, İslâm memleketleri, 65, 73, 86, 116, 152, 180, 181, 182, 186, 197, 203, 228, 269, 286, 392
İsmail (Sâmânî emîri) 41, 85, 163, 173, 391
İsmail Beliğ Ef, 273n
İsmail bin Ahmed, 77
İsmail el-Cevherî el-Türkî 171
İsmail Hakkı, 372n
İsmailîler, 211
İsmailî mezhebi 163
İspaniket, 170
İspanya, 118, 187, 316, 320n, 322, 323, 333, 339, 340, 341, 414, 415, 430n, 480
İspanya Habsburg kıralı, 414
İspanyol, İspanyollar 258, 289, 341
İspanyol Yahudileri 365
İstahri, 82n, 170n
İstanbul 34, 36, 179, 187, 196, 219, 235, 251, 262, 263, 264, 265, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 293, 294, 295, 296, 298, 301, 303, 311, 314, 315, 316, 317, 318, 322, 323, 324, 326, 330, 331, 332, 333, 334, 341, 344, 346, 356, 359, 368, 370, 371, 373, 378, 385, 388, 396, 407, 408, 409, 411, 412, 414, 415, 424, 427, 433, 444, 447, 448, 451, 452, 453, 454, 455, 460, 462, 466, 467, 469, 471, 473, 476, 477, 478, 479, 480, 482, 498, 500, 501, 503, 504
İstanbul boğazı, 219, 471, 500

İstanbul fethi, 219, 263, 264, 272, 275, 279, 282, 291, 294, 409
İstanbul patriği, 371, 378
İstavraki 448
İstemi Kağan 21, 74, 103, 105, 140
İstiklâl Harbi, 14
İstokholm, 456
İsveç, 89, 456, 460, 466
İsveç dili 89
İsveçliler 499, 502
İspara Han, Şa-po-lu 54, 109, 111, 114, 115, 128
İtalya, 222n, 266, 267, 288n, 289, 290, 321n, 333, 338, 339, 414, 415, 288n
İtalyan, İtalyanlar 129, 234, 259, 286, 289, 290, 291, 338, 381, 420, 479, 484, 494
İtalyan cumhuriyeti 234, 286
İtalyan gemiciliği, 420, 494
İtil, Volga nehri 42, 61, 62, 182,
İtil boyu, 168
İtil şehri 88, 90
İtil Volga Bulgarları, 22, 64, 144, 158, 168
İzmir 36, 330
İzmirli, İ. H. 46n
İzmit 177, 234, 297, 408
İznik 16, 218, 222, 226, 235, 237, 257, 315, 330, 371, 402, 408
İznik Rum imparatorluğu, 226
İznik Türk beyleri, 330
İzzeddin Keykâvus, 372, 375, 379, 380, 385, 398, 411
İzzeddin Keykâvus, Melik Kostantin 385, 412

Japonlar 492, 495
Japon mu'cizesi 495
Jean d'Asie (Asyalı Yuhenna) 105n
Jean efsanesi, bk. Yuhanna
Jisl, Lumir 54n
Joinville 356n
Jordanes 104
Jön-Türk 480n
Julien, St. 40n, 54n, 55n, 63n, 64n, 69n, 70n, 74n, 75n, 76n, 82n, 83n, 97n, 105n, 109n, 110n, 112n, 113n, 115n, 130n, 131n, 135n, 136n, 139n, 140n, 146n, 246n
Justinus, 105
Justinyanus, Justinianus 151

Kabakçı Mustafa, 471
Kâbe, 326
Kâbil, 62
Kadı Ahmed, 374n
Kadı Burhaneddin, 404, 449
Kadı el-Bulgarî, 65n, 169
Kadıköy, 154
Kadir han, 53
Kafkasya, Kafkaslar 22, 24, 46, 90, 269, 385, 430
Kafkas kavimleri, 89
Kâğıthane, 444, 446
Kahire, 236
Kâhtan, 90
Kaim Biemrillah, 212
Kalaç, Halaç, Kalaçlar 41, 47, 48, 97
Kalküta, 433
Kalmuk, 55
Kalonoros, bk. Alâiye kalesi
Kaloyan, 401
Kalyoncu Mustafa, 473
Kampo Farmio muahedesi 469
Kananos, 272n
Kanarya boğazı 340
Kandahar, 82
Kanglı, Kao-çe 43, 48, 75, 97, 140, 144
Kansu-guri, 308
Kantura oğulları, 189
Kanunî devri, 324, 481
Kanunî Sultan Süleyman, 25, 26, 35, 51, 118, 251, 266, 311, 314, 315, 316, 319, 322, 323, 330, 334, 335, 337, 340, 344, 345, 412, 414, 415, 421, 424, 438, 442, 451, 461, 471, 499, 500
Kao-che (Oğuzlar) 100n, 140
Kao Şien-çe, 157
Kapağan Han 110, 135, 155
Kara-Arslan, 376, 379
Karabağ, 234, 298
Kara-balgasun, bk. Ordu-balığ
Kara-Budak, 124
Karacahisar, 253
Kara-Çelebi-zâde 327
Karadeniz, 24, 25, 81, 89, 128, 181, 324, 330, 447, 461, 499
Karadeniz donanması 330
Kara-Han, 95, 98
Karahan (Kıpçak hükümdarı) 46
Karahan (Oğuz'un babası) 48
Kara han (Tanrı) 68
Karahanlı, Karahanlılar 22, 43, 44, 45, 53, 101, 123, 133, 136, 142, 171, 173, 174, 175, 176, 179, 180, 182, 188, 204, 216, 239, 255, 256, 432

Karahanlı askerleri 45
Karahanlı hükümdarı 53, 142
Kara-Hazar, 48
Karahıtay, Karahıtaylar 43, 92
Karakorum, 107
Kara-koyunlu, Kara-koyunlular, 121n, 124
Karal, E. Z. 448n, 460n, 464n, 470n, 486n
Karaman 244, 287, 323
Karamanî Mehmed Paşa (Vezîrâzam) 416
Karamanlı, Karamanlılar, Karaman oğulları 44, 236, 243, 245, 272, 286, 392, 423
Karamanlı Kara Rüstem, 408
Karamanoğlu 373
Karamanoğlu Alâeddin Bey 245
Karamanoğlu İbrahim Bey 394
Karaman-oğlu Mehmed Bey 255
Kara Mustafa Paşa 440n
Kara Osman, 254
Kara Osman oğulları, 473
Karasi beyliği 313, 412
Karaşar, 158
Karatekin, 180
Kara-Türkeş, 48
Karayım, 24
Karayım Türkleri, 90
Kara Yusuf Bey, 124
Karlofça muahedesi, 349
Karlofça ovası 442n
Karlos, bk. Charles Quint
Karmatîler, 185
Karpini (Carpini), Plano 55, 56n
Kars, 218, 225, 450, 488
Karluk, Karluklar 22, 47, 48, 49, 53, 76, 77, 79, 81, 97, 100, 138, 157, 158, 170, 171, 172, 176, 178, 179, 180, 182
Karluk yabgusu 157
Kasr-ı Şirin 344
Kastamonu 123, 234, 366, 378
Kastamonu beyliği 131
Kâşgar, 65, 87, 164, 173, 174, 209, 212
Kâşgar hükümdarları, 164
Kaşgarî, bk. Kâşgarlı Mahmud
Kaşgarlı Haydar Mirza Duglat, 430
Kâşgarlı Mahmud (Kâşgarî) 17, 39n, 41n, 47, 48, 49, 50, 53, 60, 62, 65, 69, 77, 79, 82n, 86, 98n, 100, 107, 121n, 122, 125, 130, 138n, 144, 145, 147n, 172, 174, 175, 176, 194, 195n, 196, 197, 199, 255, 3397n, 393, 432
Katerina, 502
Kathar'lar, 86
Katlec, K. 129
Kâtip Çelebi, 257n, 261, 325, 333n, 420, 421n, 437n
Katolik, 10, 25, 34, 89, 170, 238, 266, 279, 288, 291, 316, 320, 321, 327, 409, 412, 413, 414, 479, 480, 502, 504, 505
Katolik Avrupa, 31, 320, 478
Katolik dünyası 410
Katolik İspanyollar 321
Katolik kıralları 412
Katolik kilisesi 25, 279, 409, 479
Katolik papazları, 89
Kavad (İran Şâhı) 186
Kavala, 473
Kavurt Bey 208, 396
Kayalık, 87
Kaydu han, 55
Kayıhan, 99
Kayı (soyu, boyu) 51, 99, 100, 121, 124n, 231, 254n, 264, 300, 313
Kayıkçı Kul Mustafa, 439, 441n, 443
Kay'lar, 181
Kaynarca muahedesi 433
Kayseri 217, 220, 297, 302, 326, 363, 372, 375, 377, 378, 381, 390, 392, 393, 394, 402
Kayseri emîri, 220
Kazaklar 413
Kazan (şehir) 125, 168, 482
Kazan (Han) 433
Kazan Hanları 500
Kazan Hanlığı 503
Kazan ülkesi 500
Kazvinî, H, 374n
Kazvinî, Z. 47n, 50n, 56n, 65n, 77n, 78, 79, 159n, 163, 164, 169n, 213n, 234n, 265n, 374n, 380, 397n, 402n
Keçeci-zâde İzzet Molla (Şâir) 482
Kedrenos, 182n
Kemaleddin (filosof) 369, 381
Kemal Paşa-zâde, 301, 306, 312, 330
Kemal Reis, 340
Kepler, 426
Kerait, 91
Kerç, 462
Keşiş Gregoire, 370n, 377n
Keşmir, 47, 79, 83
Keyhusrev (Kurus) (İran Akemenid hükümdarı) 182
Keyhusrev, I., 376
Keyhusrev, II., 371

Keykâvus, 226, 371, 373, 380, 396, 411
Khirtowo, B. 266n, 403n
Khomyakof, 503
Kıbrıs, 187, 299, 342, 344, 415, 478, 479
Kılıç Ali Paşa 333, 344
Kılıç Arslan, I., 143, 219, 222, 368
Kılıç Arslan, II., 198, 220, 224, 240, 271, 369, 370, 373, 374, 377, 379, 387, 400, 426
Kılıç Arslan, IV., 380, 399
Kınık boyu, 121, 313
Kıpçak, Kıpçaklar, 41, 43, 46, 48, 50, 57, 62, 75, 89, 91, 97, 139, 176, 177, 180, 181, 184, 233, 323, 392, 412, 432
Kıpçak-ili, Kumania 41, 184
Kıpçak köleleri, 392
Kırgız, Kırgızlar 42, 46, 68, 81, 86, 109, 132, 135
Kırım, 43, 89, 90, 177, 226, 233, 258, 268, 287, 298, 319, 330, 335, 336, 345, 409, 433, 437, 443, 447, 448, 449, 451, 458, 459, 461, 462, 467, 469, 473, 498, 500, 503
Kırım Hanı, 336, 345
Kırım Hanları, 336
Kırım Hanlığı, 233, 409, 433, 437, 447, 473
Kırım harbi 498
Kırım seferi 330
Kırım süvarileri 449
Kırım Türkleri 451
Kış-kezek, 174
Kıtay, Kıtaylar, Ki-tan 43, 55, 65, 112, 176, 179, 180, 181
Kıyâme (Resurection) kilisesi 284, 359
Kızılbaş 299
Kızıl-deniz, 303, 331, 332, 337
Kızıl-elma, 264, 265, 266, 267, 268, 278, 288, 290, 314, 326, 346, 414, 436
Kızıl-elma seddi, 266
Kief, 34, 88, 89, 128
Kief prensleri, 34
Kie-li Han, 112
Kilikya, 218, 226, 382
Kilisli, 98n, 122n, 126n, 393n, 397n
Kira, bk. Mevlâna'nın zevcesi
Kiragos, 55n, 75n, 117n, 372n
Kir Khaya, 372
Kir Kedid, 372
Kirman, 191
Kirmanî, Afzaluddin 191n
Kirman Selçukluları, 49
Kirvard, 372
Ki-tan, 179
Klaprot, 135n
Klaviyo, 144n, 404n, 430n
Koca-ili, 334
Koca Mimar Sinan, 325
Koca Sekban-başı, 470, 499
Koçi Bey, 344, 419, 421, 423
Kodama, 164
Komnenos, Komnenler, 219, 220, 226, 374
Komnenos kilisesi, 402
Komuklar, 90
Konrad, 386
Konstantin, 266, 278, 280, 412, 478
Konstantiniyye, bk. İstanbul
Konstantin Porphyrogenetos, 180
Konstantin Sütunu, bk. Çemberli-taş
Konya, 54, 145, 228, 236, 253, 255, 259, 260, 297, 302, 315, 326, 357, 364, 366, 368, 370, 371, 372, 378, 380, 386, 389, 390, 392, 394, 395, 396, 400, 401, 404, 467, 469
Konya Hıristiyanları, 381
Konya piskoposu, 378
Korkut-ata, 96, 99, 101, 254
Kosova, 237, 278, 313, 315, 442
Kosova muharebesi 278
Koyaş, 39n
Kök Alp, 101n
Köke Moğol, 115
Köl-çur (Kürsûl) (Sarı-Türkeşlerin reisi) 156
Köl-erkin, 146n
Köl-tekin, 122
Köprülü, F. 79n, 101n, 118n, 129n, 137n, 146n, 163n, 197n, 203n, 220n, 254n, 256n, 258n, 259n, 282n, 283n, 291n, 335n, 338n, 342n, 350n, 380n, 385n, 396n, 399n, 404n, 412n, 439n, 441n, 468n, 482n
Köprülü-zâde Fazıl Ahmed Paşa, 438
Köroğlu, 447, 474
Kösedağ, 228, 233
Kösedağ muharebesi 403
Köse Mihal, Gazi Mihal 235, 407
Kremlin, 268
Krieyevisky, 503
Kritovulos, 277n, 291n, 414n
Kuba, 170
Kubâd-âbâd 54, 401
Kuban, 43
Kuça, 156, 158
Kudüs, 153, 154, 187, 212, 265, 284, 302, 359, 478
Kulan şehri 158

Kuman, Kumanlar 46, 57, 73, 89, 91, 129, 139, 181, 184, 356, 411
Kuman-duht (Kuman kızı) 46
Kumania, bk. Kıpçak ili
Kumral Dede, 407
Kun, Hun, Hiung-nu 22, 39, 44, 60, 61, 62, 95, 98, 103, 107, 108, 122, 132, 136, 138, 181, 182, 239, 356
Kundanlı (Myriokephalon) boğazı 220
Kurat, A. N. 42n, 118n, 180n, 182n, 337n, 504n
Kurdoğlu Hızır, 337
Kureyş, 199
Kurus, bk. Keyhusrev (İran Akamenid hükümdarı)
Kutalmış, 216
Kutbeddin Şirazî, 260
Kuteybe, 82, 155
Kutluğ, Kağan, İlteriş Kağan 109, 158
Kutluğ Terken, 144
Kutuz, 200
Kûfe Râfizîleri, 198
Kürsül, bk. Köl-çur
Kürt ili 112
Kütahya, 234, 415, 467
Kyrille, 87

Lâle devri, 444, 451
Langusto, 289, 290
Lârî (tabib) 416
Larnaka, 270
Laskarid, 371
Lâtin, Lâtinler 42, 54, 61, 89, 266, 279, 280, 371, 381, 479
Lâtin imparatoru, 356, 371
Lâtin yazısı, 192n
Lao-tse dini 83
Lattimore, O. 61n, 98n, 104n, 130n, 135n
Laurent, J. 358n
Lavisse, E. 128n
Lâz, 256
Le Beau, 368n, 370n, 378n
Lebedia, 180
Leh, Lehliler, 413
Lehistan, 201n, 316, 323, 327, 345n, 456
Lepante, bk. İnebahtı 342
Levend, A. S. 315n, 342n, 449n
Levend çiftliği 466
Lewis, A. R. 329n
Leysi zade Mehmed Efendi, 243n
Lezgi, 89
Ligeti, L. 130n
Londra, 467
Lord Stratford, 482n
Louis, XVI. 116, 457
Lugal, N. 124n, 199n, 259n, 293n
Lütfi Paşa (vezir) 242n, 245n, 303, 304n, 330
Lykandos, 377
Lyon, 67

Macar, Macarlar, 55, 57, 59, 73, 88, 133, 179, 266, 267, 276, 278, 314, 315, 316, 323, 406, 411, 412, 442, 443, 444, 483, 504
Macaristan, 25, 35, 73, 314, 315, 316, 317, 318, 321, 331, 332, 335, 343, 348, 349, 441, 442, 448
Macar kıralı, 314, 406, 411, 412
Maçka, 484
Madame Montague, 441n, 451
Madras, 433
Magellan, 331
Magrip, 439
Mahmud II, Sultan 54, 444, 472, 474, 476, 477, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 490, 495, 496, 497, 498, 500, 501, 506
Mahmud Paşa, 281, 423
Mâh-peri hatun, 372
Makarios, 413
Makedonyalı, 56
Makrizî, 46n, 258n
Malatya, 143, 162, 225, 237, 363, 364, 368, 369, 375, 376, 377, 379, 380, 392, 403
Malatya emîri, 364
Malatya patriği, 225, 369, 379
Malazgirt, 205, 217, 220
Malazgirt (meydan) muharebesi, 216
Malazgirt zaferi, 216
Mal-hatun, 101
Malkara, 462
Malta, 333, 339
Mançurya, 179
Mani dini, 28, 64, 85, 86, 87, 91, 157, 410
Manihaist, Manihaistler, 86
Manihaist Uygurlar, 187
Manihaizm, 84, 85
Mani rahipleri 84
Mani yazısı 64
Manisa, 273, 275, 473
Mankışlag, 177
Manuel, Paleologos, 220, 235, 248, 278, 390, 408
Manyak, 105

Maran (gizli Yahudiler, dönmeler) 415
Maraş, 218, 368
Marburg, 317
Marco Polo, 41n, 56n, 67, 69n, 75n, 79n, 87n, 378
Mardin, 228, 400
Mar Dionyius, 373
Margiana, bk. Mâverâünnehir
Mar Jaques, Süryanî 182
Marmara (denizi) 482
Marquart, 62n
Maslama, 270
Maslama bin Abdülmelik, 90
Maslama camii, 270
Mathieu, Urfalı 46n, 182n, 209n, 210n, 216n, 217n, 218n, 223n, 284n, 359n, 361n, 362n, 363n, 368n, 370n, 387n
Mathew Paris, 195n
Ma Tuan-lin, 46n
Maundeville, 266n
Maurikianus, 115
Mâverâün-nehr, Margiana 84, 91, 112, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 165, 166, 170, 171, 180, 181, 182, 183, 185, 188
Mâverdî, 203
Mavrozomos, 371
Mazdak, 157, 185
Mecdi Efendi, 416n
Medine, 42, 269, 301, 323
Medinet üt-Tuğrul-bek, bk. Tuğrul Bey şehri 203
Mehdi, Halife 157, 178
Mehmed (İşnas'ın torunu), 63n
Mehmed, IV. 345
Mehmed Ali Paşa, 474, 480, 489
Mehmed Ârif, 243n
Mehmed Atâ, 237n
Mehmed Bey, 364
Mehmed Hân-ı râbi, 336
Mehmed Said Efendi, 445
Mekke, 42, 1154, 86, 189, 205, 282, 290, 301, 303, 323
Mekkeliler, 154
Melemir Han, 115
Melike Hatun, Efendi Pula, efendi-zâde 404
Melik Eşref, 225
Melik Gâzi, 363
Melik Konstantin, bk. İzzettin Keykâvus 385
Melik Mehmed Gazi, 363
Melik-şâh, 120, 123, 142, 143, 146, 190, 192, 206, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 219, 223, 227, 240, 305, 314, 358, 361, 362, 365, 370, 374, 379, 396, 409
Memlûk, Memlûkler 22, 46, 297, 299, 301, 302, 340, 403, 429
Memlûk ordusu, 403
Memlûk Türkleri, 429
Me'mun, Halife 77, 158, 160, 161
Menandros, 75n, 107, 397n
Menderes havalisi, 377
Menderes havzası, 234
Mengücik, 218, 371
Mengücüklü, 240
Mengü Han, 67, 72, 73, 86, 396
Merâgî, Abdulkadir 261
Merc-i Dâbık, 301
Merds, 146
Merhasyâ, 380, 382
Meriç nehri, 275
Merv, 40, 47, 160, 197, 211, 213
Mervân (Emevî) 154
Mervezî, 46, 48n, 49, 57, 65n, 68n, 92n, 112n, 116n, 145n, 159n, 166n, 169n, 172n, 175n, 176n, 180, 181
Mes'ud (II. Kılıç-arslan'ın oğlu) 224, 377
Mes'udî, 47n, 84n, 86, 87, 100, 180n
Meşhed, 174
Meşrûtiyet, 497, 506
Meşrûtiyetçiler, 490
Mete, 61, 98, 103, 108
Metternich, Prens 498
Mevdûd, 387
Mevlânâ Celâleddin Rûmî, 44, 68, 261, 264, 357, 360, 372, 387, 388, 389, 393, 395, 396, 401, 404, 406
Mevlânâ'nın anası (Büyük Kira) 404
Mevlânâ'nın zevcesi (Kira) 404
Mevlevî, Mevlevîlik, Mevlevîler 260, 399, 404
Mevlevî Arap Noyan, 390
Meyyâfârıkîn, 228, 403
Mezdek, 212
Mırmıroğlu, 235n
Mısır, 22, 46, 95, 96, 144, 152, 154, 162, 163, 165, 186, 195, 200, 203, 210, 228, 244, 270, 275, 282, 285, 290, 297, 298, 299, 301, 303, 306, 308, 321, 323, 329, 331, 332, 334, 337, 338, 340, 358, 365, 382, 392, 403, 426, 428, 429, 434, 460, 468, 469, 470, 471, 473, 474, 480, 481, 486, 488

Mısırlılar 303
Mısır Memlûkleri, 200
Mısır Sultanı, 200, 228, 290, 308, 382, 392
Mısır-Suriye (Türk) Memlûkleri, 329
Mısır şiî halifesi, 359
Mihael (Bizans İmparatoru), 217
Michel le Syrien (Süryanî tarihçi), 96, 105n, 139n, 143n, 183, 195n, 217n, 225, 358, 363, 385, 403n
Mihael Paleologos, 378
Mihal oğlu Ali bey, 315
Mihrimâh Sultan, 422
Milikoff, İ. 385n
Milket-i Efrenci, 340
Mimar Sinan, 312, 326, 433
Minorsky, V. 46n, 48n, 77n, 86n, 90n, 180n, 181n, 363n
Mir'at ül-Memâlik, 332
Mîrim Çelebi, 424
Mirki camii, 170
Modun, bk. Mete
Moğol, Moğollar, 45, 47, 53, 55n, 56, 58, 65, 67, 72, 73, 75n, 112, 117, 137, 201, 220, 233, 234, 366, 380, 399, 430, 432, 444
Moğol devri 50, 79, 87, 169, 380, 390
Moğol efsânesi 228
Moğol hâkimiyeti, 382
Moğolistan, 39, 41, 48, 65, 86, 91, 179, 180, 430
Moğol istilâsı, 144, 200, 201, 233, 234, 330, 372, 387, 393, 404, 425, 429, 430
Moğol puthâneleri, 390
Mohaç, 315, 316, 332
Molla Gürânî, 273, 277, 290
Molla Hüsrev, 290
Molla Yeğen, 282, 290
Moltke, 400n, 480n, 483, 484, 487n, 488, 496n, 497
Moncuk (Attilâ'nın babası) 61
Mongoloid ırk, 45
Montecucculi, General 438, 467
Mora, (More) yarımadası 280, 286n, 321n, 334, 349, 410n, 441, 479, 480, 488
Mordvin, 146
Moskof, Moskoflar, 336, 458, 468, 4999
Moskof memâlikini, 336
Moskova, 34, 292, 335, 345, 478, 487, 500, 503
Moskova kilisesi, 503
Moskova Knezi (prensi) 503
Moskova metropoliti, 292, 503
Moskova patriği, 34
Moskova seferi, 478
Mozart, 262
Muammer (Süleyman bin Tarhan'ın oğlu) 160
Muâviye, 189, 195, 269
Mudurnu, 402
Muhammed, Hz., Hazret-i Peygamber 12, 13, 257, 262, 264, 266, 268, 273, 2274, 275, 277, 280, 282, 283, 285, 286, 294, 299, 300, 304, 311, 327
Muhammed Battâl, 402
Muhammed bin Hasan, 334
Muhammed bin Hüseyin et-Tûsî, 77
Muhammed bin Süfyân el-Kelimâtî, 171
Muhammed el-Muttali (Abdülhamid bin Vâsi'el-Türkî'nin oğlu) 160
Muhammed Hanefî, 402
Muhammed Tapar, Sultan 123, 143
Muhiddin Arabî, Şeyh Ekber 257, 260, 282, 379
Muhiddin Mes'ûd, 378
Muhtarî, 53
Mu'ineddin Süleyman Pervâne, 220, 371, 382
Mu'izzî, 213
Mukaddesî, 49n, 50n, 76n, 163n, 164n, 169n, 170n, 172, 173n, 188
Mukan Han, 54, 82, 246
Muktedir, Halife 85, 168
Muller, F. W. K. 115n
Munkacsi, 43
Murad, (I., Hüdavendigâr), 245, 327, 473
Murad, II., 13, 99, 118, 238, 245, 255, 272, 300
Murad, III., 321, 334, 415, 422, 424, 428
Murad, IV., 421, 422n
Murad Giray, 345
Murgab kanalı, 135
Murted Julien, 289
Musa, Hz. 159
Musalla mahallesi 442
Musevî, Musevîlik, Musevî dini, Musevîler 75, 82, 87, 88, 90, 91, 167, 168, 216, 414, 415, 477
Musevî Hazarlar, 187
Mustafa, Düzmece (Şehzâde) 243, 272
Mustafa (Sultan II. Murad'ın kardeşi) 243
Mustafa 453
Mustafa, III., 346, 409, 484
Mustafa Çavuş, 337
Mustafa Nuri Paşa, 448n, 497n
Mustansır, 302, 359
Musul, 51, 199, 223, 366, 390
Muş, 403
Mu'tasım, Halife 161, 162, 163

Mutezile mezhebi, 211
Muvahhidler, 341
Mübarek Zengi, 131
Mübeyyize, Sepid-câmegân hareketi 157
Mueyyed üd-din Bağdadî 177n
Mükrimin Halil, bk. Yınanç, M. H.
Müller, Max 59, 60
Mülhidler 192
Müntecib üd-din Atabeg, 177n
Müslüman, 12, 13, 17, 27, 41, 43, 49, 53, 55, 56, 71, 72, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 95, 104, 112, 114, 116, 117, 121, 123, 126, 133, 136, 144, 146, 159, 164, 168, 169, 170, 171, 173, 175, 182, 188, 189, 191, 199, 200, 204, 224, 231, 232, 233, 237, 249, 253, 259, 271, 272, 301, 305, 316, 322, 329, 331, 334, 338, 346, 347, 355, 358, 359, 362, 365, 372, 373, 374, 380, 381, 382, 383, 384, 386, 389, 390, 395, 400, 401, 402, 403, 411, 412, 413, 414, 425, 431, 440, 441, 473, 486, 487, 492, 498
Müteferrika, 444n
Mütevekkil, 162, 302
Myriokephalon boğazı, bk. Kumdanlı

Nâbiga, 42
Naîmâ, 348
Naksos (Nakşe) 415
Namık Kemal, 499
Napoleon Bonaparte 290, 460, 465, 468, 477
Nasi, 415
Nasîruddin Tûsî, 258
Navarin faciası, 488
Nayman, Naymanlar 79, 91
Nasır Lidinillâh, 198
Necib Âsım, 470n
Necmeddin Râzî, mutasavvuf 191, 226
Nedîm (Şâir) 452
Nef'î, 348
Nefise Sultan, 453
Nefîsi, S. 173n, 200n
Nemçe, Nemse 266, 319, 337, 340, 349, 439, 441, 442
Nemçe imparatoru, kralı 344
Nemeth, G., 39n, 42
Nerşahî, 141n, 164n
Nesevî, M. 39n, 79, 234n, 397n
Nestor, 128
Nesturî dini, 181
Nesturîler, 91
Neşrî, 101n, 245n, 408n
Newton, 426
Nice, 320
Niğbolu, 237, 271, 315
Niğde, 220
Niğdeli Kadı Ahmed 101n, 393n
Niketas Khoniates 182n, 368n, 371n, 378n, 384n
Niksar, 364
Nişâncı Mehmed Paşa, 281n
Nişancı Celâl-zâde, 311n
Nişâpûr, 196, 200, 202
Nizâm-ı Cedîd, 268, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 475, 483
Nizâmi-i Arûzî Semerkandi 164n, 373
Nizâmiye medreseleri 207, 208
Nizâm ül-Mülk, 120, 123, 141, 142, 185, 190, 192, 208, 209, 210, 211, 212, 240, 365, 407, 463
Norman, 200
Norman Kırallığı, 187
Nöldeke, Th. 360
Nuh bin Esed 77
Nuh Peygamber, 76
Nureddin Mahmud, 51, 370
Nûr-ı Buhara, 213
Nûri Osmaniye Camii, 452
Nusratiye Câmi 481
Nuveyrî, 380n, 404n

Obruk, 401
Odesa, 478
Odon de Deuil, 386n
Of, 488n
Oğulcak Han, 173
Ogur, 57, 60
Oğuz, Oğuzlar, Uz, Oğuz boyları 48, 50, 70, 76, 77, 81, 96, 97, 99, 121, 144, 158, 170, 171, 172, 174, 178, 179, 180, 181, 182, 198, 216, 217, 254, 430
Oğuz çölleri, 179
Oğuz Han, Oğuz Kağan, Afrasyâb, Alp-er Tunga, Tunga Alp, 17, 27, 72, 74, 95, 96, 97, 100, 101, 114, 118, 121, 124, 136, 137, 172, 190, 195, 202, 203, 253, 254, 264
Oğuz ili, 109
Oğuz Kağan, bk. Oğuz Han
Oğuz Karahan, 271
Oğuz tipi 51
Oğuz yabguları, Oğuz yabgusu, Oğuz beyleri, Sultan ul-guziyye 39, 61, 77, 97, 106, 125, 174, 176, 398

Oğuz yurdu, 49
Okiç, T. 412n
Oktay Kağan, 79
Okyanus, Okyanuslar 129, 218, 331, 334, 335, 337, 338, 419, 436, 493, 500
Okyanuslar Cihâdı, 493
Olcaytu Han, 235, 366
Olympe dağı 235
On-ogurlar (On-oğuz) 60
On-ok, bk. Garbî Gök-Türkler
Orbelian, 210n, 362n, 381n
Ordu, 170
Ordu-balığ, Kara-balgasun 65, 85
Orhan Gazi, 241, 255, 257, 271, 300, 407, 408, 499
Orhun, Orkun, Orhun kitâbeleri 28, 30, 42, 56, 60, 61, 63, 64, 66, 67, 68, 75, 85, 101, 103, 105, 110, 115, 116, 122, 131, 132, 141, 155, 179, 183
Orhun (Orkun) alfabesi, 63, 64
Orhun bölgesi, 65, 79
Orkun, H. N. 43n, 112n
Orta Anadolu, 219, 363, 364, 378, 384, 394
Orta-Asya, 10, 24, 28, 54, 129, 133, 139, 157, 182
Orta-çağ Avrupa tarihi, 360
Ortaçağ Türkiyesi, 380, 383, 388, 395, 401
Orta Asya Türk sanatı, 401
Orta Avrupa, 22, 23, 24, 139, 181, 267, 314, 315, 316, 325, 332, 333, 335, 413, 428, 441, 442, 451, 492
Orta-şark, 22, 104
Ortodoks, Ortodokslar 10, 34, 36, 91, 224, 235, 236, 238, 279, 283, 288, 291, 316, 320, 358, 368, 378, 383, 385, 480, 502, 503, 504, 505
Ortodoks kilisesi, 383
Ortodoks metropoliti, 378
Osman Gazi, 99, 101, 124, 128, 235, 242, 253, 254, 259, 271, 300, 407, 499
Osman, III., 452
Osmanlı, Osmanlılar, Osmanlı Türkleri, Osmanlı Hanedanı, 17, 25, 30, 32, 43, 51, 147, 228, 237, 238, 245, 247, 248, 250, 254, 255, 256, 257, 259, 260, 263, 264, 266, 267, 270, 271, 272, 286, 292, 296, 297, 302, 312, 313, 315, 322, 330, 331, 339, 344, 345, 348, 349, 350, 394, 404, 406, 408, 412, 414, 416, 420, 421, 423, 428, 430, 431, 434, 435, 437, 438, 440, 442, 443, 448, 471, 477, 491, 492, 494, 499
Osmanlı bayrağı, 478
Osmanlı cihân hâkimiyeti mefkûresi, 263, 406
Osmanlı denizciliği, 420
Osmanlı donanması, 341, 344, 468
Osmanlı ırkı, 408
Osmanlı kanunları, 422
Osmanlı Maranları, 415
Osmanlı mimarisi, 452
Osmanlı mütefekkirleri, 26, 335, 423, 426
Osmanlı Ordusu, 251, 297, 419
Osmanlı Pâdişâhı, Pâdişâhları, 35, 248, 252, 260, 265, 273, 288, 297, 300, 302, 303, 322, 343, 344, 489, 493
Osmanlı şairleri, 434
Osmanlı töresi, 472
Osmanlı Türkiyesi, 429
Osmanoğlu, 474, 475
Otluk-beli zaferi, 286
Otranto, 266, 288
Otrar, 117
Oxus, bk. Ceyhun 62n

Ögünç, 87
Ömer, Hz., 269, 329, 359, 379, 402
Ömer bin Abdülâziz, 155
Ömer Tâlib, 334
Ön-Asya, 58
Örs, 483n
Ötüken, 106, 108, 110
Öz, T. 284n
Özbek Han, 144
Özbekler, 431, 433
Özi, (Özü) nehri, 62n, , 336, 345
Öz-kent, 179
Öz-kentli, 160

Pachymeres, 373, 384
Pakistan, 11, 47
Panipat zaferi 332
Panslavizm (Rus cihân hakimiyeti) 503, 505
Papa II. Pius, 288
Papalık, 29, 286, 289, 315, 320, 338
Papaz Mihael, 374
Paperisole, bk. Baba İshak
Paris, 67, 346, 443, 452, 457, 467, 468
Paris arşivi, 372
Pasarofça muahedesi, 451
Patrik-hâne, 287, 292, 408, 409
Patrona Halil, 444
Pauliciens, bk. Pavlakîler
Pavend, 50n

Pavlakîler, 86, 410
Peçenek, Peçenekler, 179, 180, 181, 206, 411
Peçenek Bayramı, 182
Peçevî, 300n, 317n, 324, 325n, 326, 333n, 419n, 342n, 420,
Peçuy, 442
Peisker, 129
Peleponez yarımadası, 248
Pelliot, P. 63n, 65n, 85n, 115n, 116n, 117n, 132n, 179n
Peşte, 319, 349
Petersburg, 467, 500
Petersburg akademisi, 502
Petro bak. Deli Petro
Peygamber evlâdları, 155
Philippe, 316, 321, 414
Plilomelion, bk. Akşehir
Pierre, St. 369
Pirene dağları 152
Pîri Reis (Paşa), 332, 334, 420, 423
Pir Muhammed, 147n
Piser-i Kerokle, 392
Pius II, 289
Piyâle Paşa, 333, 342
Plethon, 248
Podolya, 441
Polonya, 90
Polonyalılar, 35, 413, 503
Polovtsi (Kumanlar) 46
Pompenius, 42
Pont, 217
Portekiz, 333, 334, 337, 415
Portekizliler, 331, 332
Porter, 454, 455n
Preveze, 331, 332
Protestan, Protestanlar 11, 316, 321, 327, 413
Poitier, 328
Poitier (732) meydan muharebesi, 187
Priskos, 104
Prusya, 446, 459, 483
Prut zaferi, 451
Psidia eveki, 373
Pulya, 340
Putperest Türkler, 175

Quatremère, 76n, 79n, 225n

Râfi, 157
Râfizî, Râfiziler 192, 216, 288, 367, 368
Râfizî zümreler (Sectes) 383
Radloff, W. 137n
Ragıp Paşa, 452
Rahmeti, R. (Arat) 52n, 95n, 118n
Ramazanoğlu, 373
Ramazan Paşa, 333
Rambaud, A. 128n
Ramsay, W. M. 368n, 382n, 383n, 394n
Rasonyi, L. 39n, 104n
Râşid Efendi, 466
Râvendî, 196n, 198n, 207n
Raverty, 195n
Râzî, 425
Reis ül-küttâb Âtıf Efendi, 460
Reis ül-küttâb Bekir Efendi, 453
Reis ül-küttâb Hüseyin, 243n
Remusat, A. 61n, 62n
Reşideddin, vezir 39n, 40n, 70n, 72n, 85n, 95n
Reşideddin, (Malatya subaşısı), 403
Reşid Paşa, 487n, 498
Rey, 204, 205, 208, 216
Reynaud, 387
Ricci, A. 41n
Rifâî tarikati dervişleri, 399
Rim papa, bk. Roma Papalığı
Ritter, H. 192n
Rockhill, 41n, 46n, 56n, 61n, 62n, 69n, 90n, 100n, 105n, 195n, 371n
Rodos, 296, 303, 314, 333
Rodos Şövalyeleri, 333
Roma (Şehir) 118, 128, 129, 151, 152, 179
Roma, Roma imparatorluğu, 25, 30, 96, 232, 289, 302, 340, 492
Roma-Cermen imparatorluğu, 323
Roma Çasarı, 344
Roma İmparatoru, 183
Roma istilâsı, 492
Roma Kızıl-elması, 266
Roma kilisesi, 236, 371
Romalı, Romalılar, 26, 31, 67, 105, 130, 216, 232, 250, 289
Romanos Diogenis, 205, 216, 217
Roma Papalığı, Rîm Papa 266, 414
Ross, D. 197n
Rossudan, 371
Rossi, E. 199n
Rönesans ressamları 452
Rubruck, W. (G.) 41n, 46n, 48, 55, 56n, 61n, 67n, 69n, 73, 75n, 76n, 86, 87n, 89n, 90n, 116n, 117n, 135n, 140n, 144n, 146n, 147n,

169n, 195n, 197, 234n, 371n, 373, 378, 379, 381, 396
Rum, Rumlar, 11, 27, 31, 154, 201, 205, 216, 217, 218, 220, 224, 234, 235, 266, 277, 278, 279, 288, 291, 367, 368, 386, 394, 404, 410, 440, 463, 478, 479, 480, 487
Rûm (Anadolu), 191
Rûm (Roma) hükümdarları, 215
Rum-eli, 22, 24, 25, 136, 177, 181, 237, 238, 241, 242, 245, 248, 256, 257, 264, 267, 276, 277, 279, 280, 288, 291, 301, 305, 313, 315, 316, 319, 321, 330, 403, 408, 409, 411, 423, 463, 469, 471, 473, 477, 487
Rum-eli (Boğaz-kesen) hisârı 277
Rumen, Rumenler 129, 504
Rum illeri 209
Rûm (Roma) hükümdarları 215
Rûm Kayseri, 154
Rum Memleketleri, 411
Rum resmi, 401
Rum vergileri 209
Runciman, St. 280n, 289n, 383n
Rurik, 128
Rus, Ruslar, 30, 33, 34, 35, 40, 41, 45, 64, 67, 88, 89, 95, 96, 128, 129, 196, 201, 279, 315, 319, 335, 336, 337, 345, 360, 403, 413, 432, 447, 466, 477, 478, 483, 487, 499, 500, 502, 503, 504, 505
Ruscuk, 472
Rus donanması 447, 500
Rus harbi, 447
Rus kilisesi 413
Rus kronikleri 33
Rus prensleri, 34
Rusya, 23, 26, 34, 35, 36, 37, 57, 128, 176, 335, 336, 445, 447, 448, 456, 458, 459, 461, 469, 471, 478, 479, 482, 483, 487, 489, 496, 497, 500, 502, 503, 504, 505, 506
Rükneddin, bk. Süleyman şâh
Rûm-beyoğlu Fahreddin, 442n
Rüstem Paşa, 422

Saadeddin Nüzhet, 449n
Saad üd-Devle, 365, 366
Sa'dî (Şâir) 244
Sadruddin el - Hüseynî, 101n
Safevî, Safevîler, Safevî İmparatorluğu 23, 26, 35, 245, 296, 297, 318, 322, 414, 434
Safevî İran, 35, 318, 414, 436
Safevî sarayları, 434
Saffet, 321n, 334n, 337n
Sâfi üd-Devle 375
Safranbolu, 378n
Sâhib ül-Haremeyn, 301
Sâhib üz-Zamân, 186
Sâ'id (Kadı) 200
Sâ'id bin Hâtem, 171
Said Çelebi, 444
Saîd el-Endelüsî, 57n, 215
Said Mehmed Efendi, 456
Said Nefîsî, 54n
Saint Augustin, 86
Saint Gothard, 320, 344, 438
Saint Louis, 386
Saint Martin, 371n
Saint Pierre, 118
Saint Thomas, 29
Sakalar, 182
Sakalibe, bk. Slav 88, 128
Sakarya, 36, 478
Salefadin, bk. Şerâfeddin Mahmud
Saklâb, bk. Slav 128
Saksın, Sarığşın 88, 169, 208
Saleman, 404n
Sâliha Hatun, 399
Salih Paşa, 333
Saltuk, 362
Sâm, 40
Sâmânî, Sâmânîler, 163, 164, 174, 180
Sâmânî emîri, 85, 163
Sâmerrâ 161
Sâmerrâ camii, 213
Sâmi diller 59
Samsun, 330
Samur şehri, 90
Sancar, Sultan 47, 50, 91, 143, 192, 196, 197, 208, 212, 213, 214, 227, 314
Sandalî, 305
Sara Hatun, 287
Sarasin, 222
Sarı 45
Sarığşın, bk. Saksın
Sarı-Saltuk, 399, 411
Sarı-Türkeş, 46
Sarı-Uygur, 46
Sarız köyü (Sarıka) 381
Sarre, Ff. 401n
Sâsânî İmparatorluğu, Sâsânîler 142, 152, 153, 154, 185, 186, 265
Sâsânî İran, 154

Sason havâlisi 380
Sathas, 217n
Satuk Buğra Han, Abdülkerim 173
Savcı Bey, 242
Savran, 170
Sayda, 275
Sayram, İspiçap, 39n, 91, 158, 163, 170, 171
Schefer, Ch. 39n, 123n, 142n, 163n, 176n, 190n, 373n, 400n
Sebastian, 337
Sebastiani (Fransız elçisi) 469
Sekkâkî, 429, 431
Selâhaddin Eyyûbî, 271
Selânik, 179, 244, 473, 480
Selçuk, Gazi Selçuk 49, 61, 95, 174, 176, 183, 201, 211, 412,
Selçuk denizciliği, 330
Selçuk devri, 49, 61, 357
Selçuklu, Selçuklular, Selçuklu İmparatorluğu 11, 12, 16, 17, 22, 25, 28, 30, 32, 41, 43, 44, 50, 65, 71, 75, 82, 91, 101, 121, 123, 126, 127, 130, 131, 133, 135, 136, 138, 139, 142, 145, 147, 162, 163, 174, 176, 177, 178, 181, 182, 184, 185, 189, 190, 191, 192, 196, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 206, 207, 209, 212, 213, 215, 216, 220, 222, 223, 225, 228, 231, 232, 233, 234, 240, 245, 246, 248, 249, 253, 255, 256, 257, 259, 260, 261, 262, 270, 301, 302, 313, 314, 315, 330, 338, 346, 357, 358, 360, 361, 362, 363, 365, 367, 369, 370, 372, 374, 377, 378, 380, 382, 383, 384, 385, 386, 390, 391, 393, 394, 395, 397, 399, 400, 401, 403, 408, 424, 427, 429, 430, 435, 437, 440, 462, 463, 494
Selçuklu askerleri, 220
Selçuklu göçleri, muhacereti, 41, 139, 176, 183, 383
Selçuklu hânedanı, 223, 240
Selçuk hastahane teşkilâtı, 483
Selçuklu-İlhanlı devlet nizâmı, 44
Selçuklu İsmail, 362
Selçuklular Konyası, 145
Selçuk oğulları, 101, 373
Selçuk Oğuzları, 184
Selçuk payitahtı, 222
Selçuk sarayı, 371
Selçuk sultanı, sultanları, 203, 226, 338, 357, 395, 396, 398
Selçuk Şah-nâmesi, 227
Selçuk şehzâdesi, 412
Selçuk tarihçisi, 233
Selçuk Türkiyesi, 123, 271, 387, 392
Selçuklu Türkleri, 357
Selem, 40
Selim, III. 268, 409, 448, 449, 457, 470, 484, 495
Selimiye, 17, 192n, 262, 326, 475, 476
Sem'anî, 171
Semender, 88
Semendire, 412
Semerkand, 47, 50, 56, 64, 82, 84, 85, 155, 156, 157, 158, 431, 432
Semerkant Tarhan (Gûrek), 156
Sempad, 372n
Senâî, 207
Sepîd -câmegân, bk. Mübeyyize
Septe boğazı, 331, 500
Serezli İsmail Bey, 473
Seydi Ali Reis, 326n, 329, 332, 333
Seyfeddin (Musul Atabeği), 385
Seyhun, Şaş nehri 180n
Seyid Ali Efendi, 467
Seyyid Buharî, 272, 282
Seyyid Gazi, 270, 297
Seyyid Lokman, 312
Schiltberger, 380, 389, 396
Shaw, J. 470n
Shimbou, Iwamura 132n
Sırbistan, 287, 470
Sır (nehri), Sır-derya, Yaxart nehri 39, 40, 43, 49, 81, 99, 140, 156, 170, 179, 199, 204, 254, 312, 431
Sır-derya yabguları, 135
Sırp, Sırplar, 313, 412
Sırp beyleri, 412
Sırp kıralı, 412
Sırp sındığı, 315
Sıvas, 46n, 143n, 208, 217, 297, 364, 366, 375, 377, 378, 381, 387, 390, 392, 394, 404
Sivas Ahileri, 390
Sivas İğdişleri, 393
Sicilya, 187, 200
Sicilya kralı, 388
Sigetvar, 327, 442, 443
Sigetvar seferi, 327
Silezya, 344
Silvan, 228
Sînâ çölü 302n
Sinan Paşa, 306
Sinan Pâşâ-i Gâzi 339
Sind, 334

Sinop, 51, 330, 366, 396, 402
Sipahi isyanı, 434
Sirâceddin, 260
Sistan (Afganistan) 191
Sivrihisar, 402
Siyâh-küh, 179
Skylitzes, J. 217n
Slav, Slavlar, Sakalibe, Saklâb 33, 34, 43, 55, 64, 87, 88, 91, 128, 169, 292, 411, 503, 504, 505
Slavlık, 504
Slav milliyetçileri, 504, 505
Slovan, 345
Sofya, 283n, 454, 455n, 462
Soğd, 56, 64, 84, 86, 91, 163
Soğd alfabesi, 64
Soğudlular, 50
Sokullu Mehmed Paşa, 312, 337, 343, 344, 415
Somhet dağı, 218
Sozopolis, bk. Uluborlu
Söğüd, 237, 313, 407
Sökmen, 362, 363
Spandagino, 290
Stefan, 368
St. Chariton, bk. Ak-manastır 379
St. Pierre, 266
St. Thomas, 119
Subkî, 198
Sudak, 89
Suğnak, 170
Suhrap Ağa, 400
Sultan Ahmed meydanı, 476
Sultan-ı Rûm, 288, 410, 493
Sultan Muhammed Han, 118, 286
Sultan öyüğü (tell-Sultan) 302
Sultan Selim Şâh, 306
Sultan ül-Guziyye (Oğuz yabguları) 170
Sultan Veled, 401
Sulu (Türkeş Hanı) 155, 156
Sumatra, bk. Açe 337
Sun'ullah Efendi, 424
Sûr-i Sultanî, 291
Suriye, 22, 25, 95, 96, 152, 154, 163, 186, 187, 189, 191, 199, 204, 205, 210, 219, 223, 224, 226, 299, 315, 321, 329, 358, 359, 361, 370, 374, 380, 386, 387, 403, 426, 429, 431
Suvar, 88
Suyûtî, 268
Süleyman, Halife 270
Süleyman, Şehzâde 306
Süleyman Beg, 244
Süleyman bin Tarhan, 160
Süleyman Çelebi, 272
Süleymaniye, 17, 284, 325, 327
Süleymaniye medreseleri, 425
Süleyman Köy, 442
Süleyman mâbedi, 359
Süleyman-şâh (Osmanlıların ceddi) 219, 223, 225, 228, 270, 330, 367, 368, 370, 374, 387, 392
Sülmi, 175
Sümer, F. 124n, 199n
Sünnî, Sünnîler, Sünnîlik 397, 406
Sünnî Abbâsî halifeleri, 186
Sünnî-hanefî, 192
Sünnî - Şiî mücadeleleri, 186
Sünnî Türk devletleri, 434
Sürmene, 488n
Sürre alayı, 303
Süryani, Süryanîler 105, 165, 357, 358, 363, 367, 368, 375, 385, 403, 415
Süryani manastırı, 363
Süryani metropoliti, 403
Süryanî Mihael, 166
Süveyş, 332, 334, 337, 436
Süveyş donanması, 332
Süveyş kanalı, 334, 337, 436
Sviatoslav, 89

Şad, bk. Kutluğ Kağan
Şâh Abbas, 435
Şahâbeddin Sühreverdî, 226
Şâh İsmâil, 296, 297, 298, 482n
Şahruh, 244, 431
Şâh Tahmasb, 322
Şakîk ul-Belhî, 158
Şalcı, 170
Şaman, 399
Şamanî an'aneleri, 88
Şamanî İlhanîler, 365
Şamanî Kıpçaklar, 43
Şamânî matem usûlleri, 397
Şamanî Moğol kavimleri, 182
Şamanî Oğuz (Uz)lar, 91
Şamanî Türkler, 28, 131, 166, 269, 356
Şamanî yabguları, 182
Şa'rânî, 369
Şarkî Anadolu, 24, 78, 103, 122, 168, 223, 226, 248, 258, 296, 361, 362, 379, 382, 403, 411, 480, 488n, 503
Şarkî Gök-türk devleti, 155

Şarkî İran, 188
Şarkî Roma, 152, 265, 281, 313
Şarkî Türkistan, 41, 50, 155, 156, 432
Şarlken (bak. Charles Quint)
Şa-po-lu, bk. İşpara Han 115
Şâş bk. Taşkent, 155
Şâş nehri, bk. Seyhun
Şavgar, 170
Şecer üd-dür, 144
Şehzâde (Düzmece) Mustafa 243, 272
Şehzâde Mehmed, 273
Şehzâde Orhan, 243, 275
Şemseddin Dımışkî, 400
Şemseddin Fenârî, 305
Şemseddin Yavtaş, 380
Şerâfeddin Mahmud, Salefadin 392
Şerif A, 459n
Şerif Mehmed, 464n
Şeyh Abdullah, 390
Şeyh Ak-Şemseddin, 270, 273
Şeyh Alaman mahallesi, 386
Şeyh Ali bin Şeyh Alaman, 387
Şeyh Burhaneddin Tirmizî, 326
Şeyh Edebali, 101, 253
Şeyh-i Ekber, 257n
Şeyh Galip, 452
Şeyh Hüsâmeddin Âsimî, 198
Şeyh Mehmed Ef. 421n
Şeyh Muhammed Bedahşî, 304
Şeyh Muslihüddin, 327
Şeyh Şerefeddin Busîrî, 225
Şeyhülislâm Ârif Efendi, 466
Şeyhülislâm Ebu's-Suûd Efendi, 261, 412
Şıknı, 176
Şiî, Şiîler, Şiîlik, Gulât-ı Şîa 186, 192, 213
Şiî Büveyh oğulları, 186
Şiî-Fâtımî halifesi, 210, 270
Şiî-Fâtımîler, 203, 205
Şiî Hilâfeti, 186
Şiî İran, 322, 337
Şimal Bulgarları, 169
Şimalî Afrika, 22, 189, 316, 331, 333, 341, 414, 435, 473
Şimalî Karadeniz, 234
Şimalî Suriye, 258
Şimal Türkleri, 46, 233, 268, 448, 458
Şimal Türklüğü, 337, 432
Şükrullah, 253

Taberî, 154n
Taberiye gölü, 415
Tabgaç, 175
Taceddin, 372
Tacik, Tacikler 48, 199
Tâci-zâde Ca'fer Çelebi, 259n
Taeschner, G. 127n, 233n
Tafur, P. 236
Tahran, 204
Tâk-ı Kisrâ, 266
Takı-zâde, 84n
Takvim-i Vekayi, 486
Talas, Taraz, Taras 41, 47, 163, 170, 178, 212
Talas Meydan Muharebesi, 157
Taman (Tama-Tarkan) yarımadası 89
Tameşvar, Temeşvar 441, 442, 443
Tameşvar'lı Hacı İbrahim Efendi, 449
Tamgaç Han 53, 175, 179
Tamim bin Bahr, 86n
Tamuça, 84, 160
Tang şu (Tan-şu) 132
Tanrı-berdi, 258n
Tanrı'nın ordusu (Cund Allah), 13, 195
Tanzimat, Tanzimat devri 27, 153, 249, 460, 484, 486, 489, 494, 495, 497, 498, 500, 506
Tanzimatçılar, 490, 498
Tanzimat hareketi, 498
Tanzimat inkılâpları, 500
Tapu (To-po) Han, 82
Taraklı Yenicesi, 407
Taraz, bk. Talas 47
Tardu Kağan, 66, 105, 115
Tarhoncu Ahmed Paşa, 428
Tarsus, 162, 218, 374
Ta-si (arap) 179
Taşkent, Şâş 47, 84, 100, 155, 157, 158, 161, 170
Taşkent tudunu, 157
Taşköprülü-zâde, 257n, 261n, 273n, 300n, 306n, 325n
Taşlıklıoğlu, Z. 272n
Taş-Oğuz, 125
Tat, 50, 53, 175
Tatar, Tatarlar 55, 144, 176, 233, 254, 323, 336, 439, 451, 504
Tatarcık Abdullah Efendi, 252, 413, 438, 461, 462, 463, 466, 499
Tatar kanı, 504
Taver, F. 195n
Tavgaç dağları, 78
Tebriz, 209, 298, 322, 366, 381, 390, 435
Teken-ket, 170

Tekfur, 287, 407
Tekindağ, 300n
Tekin-şad, 83
Tell-Sultan, bk. Sultan öyüğü 302
Temîn bin Bahr, 77
Temir, Ahmed 117n
Teodos bin Yan bin Alaman, 386
Teologos Koraka 278n
Tepedelenli Ali Paşa, 474, 478, 480
Terken Hatun, 142, 143, 144, 209, 210, 212
Terken Hatun medresesi, 143n
Tesalya, 36, 478
Thamara, 225
Theophylaktos, 62n
Thevenot, 346, 347n, 439, 440n
Thomsen, W. 42, 63n, 66n, 69n, 75n, 106n, 108n, 109n, 110n, 111n, 113n, 114n, 117n, 122n, 141n
Tiberius, 183
Tibet, 83, *146n*, 182
Tibetliler, 158
Tiesenhausen, W. de 46n
Tiflis, 218, 363
Tik, 42
Timarlı sipahi, 351, 468
Timuçin, 72
Timür, 144, 258
Timürlü, Timür İmparatorluğu 23
Timurtaş Noyan, 380
Tirmizî, 370
Toderini, 485n
Togan, Z. V. 42n, 47n, 67n, 76n, 90n, 92n, 140n, 169n, 175n, 335n, 437n
Togan Han, 180
Toharistan, 84, 160, 178
Toharistan yabgusu, 84, 160
Tokat, 258, 390
Tokatlı Lütfi, 424
Tokmak, 83, 156, 178
Toktamış Han, 432
Tolun Oğlu Ahmed, 163
Tolun Üge, 163
Tonguz, 59
Tonyukuk, 28, 81, 83, 110, 113, 159
Tophane, 424, 446, 481
Top-kapı, 281
To-po, bk. Tapu Han
Toraman, 62
Torgamanlar 217
Toroslar, Toros dağları, 163, 187, 218
Tosyalı Ebu Bekir Râtıp Efendi, 459
Toulon, 320, 331, 469
Toulon limanı, 469
Toynbee, A. 33
Trablus, 333
Trabzon, 226, 281, 287, 291, 297
Trajanus, 183
Treveth, N. de 373n
Troie, 222, 236, 289
Tudebode, 222n
Tudelle, Benjamin de 56
Tuğaç oğlu Mehmed, 163
Tuğrul Arslan, 143
Tuğrul Bey, 142, 189, 195, 198, 200, 202, 203, 204, 216
Tuğrul Bey şehri (Medinet ül-Tuğrul bek) 203
Tuğ-şad, 141
Tukak, Yukak 61n
Tu-kiu, 42
Tulu Han, 132, 155
Tuman (Teu-men), bk. Bumin
Tumanbay, 308
Tuna, 41, 42, 60, 62, 75, 91, 135, 181, 197, 277, 287, 314, 315, 318, 324, 336, 408, 469, 471, 472
Tuna Bulgarları, 61n, 115, 158, 159, 168
Tunga Alp, bk. Oğuz Han101
Tunga Tekin, 101
Tung yabgu, 154
Tunket, 84, 86, 170
Tunus, 320, 321n, 331, 333, 486n
Turan, 14, 17, 18, 40, 41, 42, 49, 322
Turan, Osman 40n, 44n, 46n, 51n, 56n, 62n, 63n, 73n, 97n, 98n, 121n, 122n, 127n, 136n, 142n, 158n, 166n, 174n, 188n, 191n, 220n, 222n, 247n, 248n, 258n, 261n, 270n, 271n, 338n, 359n, 367n, 387n, 399n, 496n
Turan Ş, 276n
Turanî kavimler, 40
Turan-şah, 50
Turfan, 158
Turgutoğlu, 244
Turgut Reis (Paşa) 333
Turkaye, bk. Türk kavmi
Turkia 41, 197
Turkoi 42
Türk, Türkler: hemen her sayfada geçmektedir.
Türk (Yâfes'in oğlu), 40
Türk askerleri, 77, 113, 161, 199, 220, 247, 318, 497

Türk Delhi Sultanlığı, 433
Türk denizcileri, 331, 334, 339
Türk donanması, 320, 333, 342, 479
Türk edebiyatı, 431, 434, 452
Türk efsâneleri, 402
Türkeş, Türkeşler 42, 109, 155, 156, 159
Türkeş Hanı, 156
Türkeş yabgusu, 69
Türk hakanı, 15, 106, 122, 134
Türk-ili (Arz üt-Türk), 41, 197
Türk Ishak, 157
Türk-İslâm (dünyası), 35, 211, 245, 257, 279, 335, 375, 419, 437, 499
Türk-İslâm nizâmı, 245
Türk-İslâm hükümdarları, 213
Türk-İslâm medeniyeti, 31n, 209, 285, 360n, 432, 441n
Türk-İslâm mefkûresi, 189, 272
Türkistan, 22, 23, 24, 26, 40, 41, 43, 44, 50, 55, 65, 76, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 86, 97, 100, 117, 118, 123, 126, 129, 132, 133, 141, 142, 153, 155, 157, 159, 160, 162, 163, 164, 165, 168, 170, 173, 178, 185, 186, 190, 191, 197, 200, 204, 207, 208, 209, 216, 218, 221, 227, 251, 259, 297, 332, 337, 365, 370, 399, 429, 430, 431, 432, 437, 494
Türkistan hanlıkları, 503
Türkiye, 16, 22, 24, 26, 27, 36, 37, 41, 51, 126, 136, 139, 144, 191, 227, 233, 234, 244, 245, 247, 251, 279, 296, 297, 306, 316, 318, 320, 322, 325, 335, 346, 357, 366, 367, 369, 372, 378, 381, 387, 390, 398, 400, 405, 413, 414, 415, 419, 427, 430, 439, 444, 445, 447, 451, 453, 454, 456, 467, 468, 472, 474, 477, 483, 484, 485, 486, 487, 489, 491, 494, 495, 496, 497, 498, 500, 502, 504, 506
Türkiye Büyük Selçuk Sultanı, 396
Türkiye Putperestleri, 56
Türkiye Selçukluları, 43, 216, 218, 226, 228, 237, 246, 330
Türkiye Selçuklu hükümdarları, 143
Türkiye Sultanı, 227
Türk kavmi, Türkaye 172, 183
Türk Kızıl elması, 265
Türk köleleri, 197
Türk marşı, 262
Türkmen, Türkmenler, 25, 51, 135, 144, 170, 181, 199, 201, 216, 217, 233, 234, 235, 236, 259, 262, 297, 313, 374, 378, 399
Türkmen babaları, 237, 259, 387, 388, 399
Türkmen beyleri, 228, 233, 242, 246, 357, 396, 402
Türkmen göçlerini, 218
Türkmen hükümdarı (Melik üt-Türkmeniyye) 49, 173
Türkmenistan, 378
Türkmen kabileleri, 296, 434
Türkmenlik, 128, 133
Türkmen memleketi (Arz üt-Türkmeniyye) 173
Türkmen ülkesi, 49
Türk-Mısır donanması, 488
Türk-Moğol şamanîliği, 73
Türk muhacereti, 383
Türk mutasavvıfları, 406
Türk resmi, 401
Türk şâirleri, 164
Türk Tanrısı, 68, 108, 109, 111, 113, 195
Türk Tarhanları nesli, 160
Türk tasavvufu, 431
Türk timarlı sipahisi, 409
Türk töresi, 255
Türk ülkesi (Arz üt-Türk) 197
Tûr, Tûrec (Türklerin ceddi), 40

Uc (Anadolu), 224
Ukrayna, 349, 441
Ulah, Ulahlar 276, 313
Ulu Ârif Çelebi, 390
Ulubat gölü, 219
Uluborlu (Sozopolis) 368
Uluç Ali, 334
Ulu-dağ, 235
Uluğ Bey, 431, 432
Uluğ Hatun, 141
Uluğ Kaykubâd, bk. Alâaddin Keykubad
Uluğ Türk, bk. Irkıl Hoca
Umay, 69, 108
Umm Harâm, 270
Unat, F. R. 456n, 459n
Ungürüs, 322
Ural, Urallar, 96
Ural, Yayık nehri, 179, 182
Ural-Altay dilleri, 59
Urfalı Mathieu, bk. Mathieu, Urfalı
Urum, bk. Roma
Urus, bk. Rus
Uruz beg, 125
Uspensky, 115n
Uş, 170
Uşrusana, 132n, 161, 163

Uşrusana afşini, 157
Utbî, 45, 47, 53n
Uturgurlar (Otuz-Oğuz), 60
Uygur, Uygurlar, 29, 64, 69, 72, 78, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 90, 91, 111, 133, 141, 146, 158, 167, 175, 432
Uygur alfabesi, 64, 179
Uygur destânı, 102
Uygur dili, 65n
Uygur duvar resimleri, 54
Uyguristan, 86
Uygur medeniyeti, 73
Uygur san'atı, 54
Uygur yazısı, 85
Uyvar, 344, 439, 442, 443
Uyvar fethi, 344
Uyvar kalesi, 439
Uz, bk. Oğuz 57, 139, 181, 206
Uzak-Şark, 23, 29, 58, 83, 86, 103, 132, 164, 165, 337, 338
Uzunçarşılı, İ. H. 394n, 448n, 453n, 470n
Uzun Hasan, 118, 258, 259, 282, 286, 287

Üç-oklar, 98, 125
Üçüncü Roma, 129
Ürgenç, 208, 211
Üsküdar, 235, 270, 445

Vaczy, P. 54n
Vâdi üs-Seyl muharebesi, 333
Vak'a-i hayriyye, 483
Valaşgirt, 78
Vambery, 43
Vardan (Tarihçi), 361n, 362n, 363n, 381n
Varna, 238, 315
Vasil, 375
Vasiliev, 182n, 217n, 248n, 270n, 289n, 358
Vassâf, 365, 393, 430
Vasvar, 344
Vefa, 315
Vehhâbiler, Vehhabilik, 29
Venedik, 298, 316, 321, 330, 344, 415, 462, 469
Venedikliler, 289, 381, 413, 479
Vernadsky, 116n, 117n
Vigny, J. de 371n
Vincent de Beauvais, 392n
Vistül nehri, 35
Viyana, Beç 26, 262, 266, 314, 317, 328, 343, 345, 346, 414, 436, 441, 459, 467, 493
Viyana muhasarası, 317, 349, 414, 440n
Volga, bk. İtil
Volga bulgarcası 60
Volga Bulgarları, bk. İtil Bulgarları
Voltaire, 455
Vu-Sun'lar, 54n

Waechter, 379n
Wittek, P. 234n, 235n, 289n, 290n, 291n, 373n, 378n, 384n, 385n, 407n, 412n

Yabagular, 175
Yabgulu Türkmenleri, 142
Yâfes, 40, 54, 76
Yağma, Yağmalar 47, 48, 53, 77, 121, 123, 125, 182
Yahova, 68n
Yahudi, Yahudiler, 87, 192, 365, 381, 413, 414, 415, 416
Yahudi bankeri, 379
Yahudilik, 366
Yahudi sermayedarları, 452, 495
Yahya Kemal, bk. Beyatlı
Yakın-Şark, 22, 23, 25, 96, 132, 139, 151, 165, 338, 358, 416, 435, 441
Yakın-Şark hıristiyanları, 27, 31
Yakubî, 164
Yakup Çelebi, 242
Yakut, 48n, 50n, 68n, 77n, 88n, 90n, 146n, 159n, 163n, 169n, 189n, 197, 213n, 265n, 402n, 411
Yakut lehçesi, 60
Yalta, 462
Yaltavar, İl-tapar (Bulgar Meliki) 168
Yaltkaya, Ş. 47n, 198n, 199n, 382n
Yamaklar, 471
Yamalı Recep Ağa, 400
Yanko, 245
Yarkent, 87
Yasef, 379, 415
Yasef Nasi, 415
Yassı-Çimen, 227
Yaş muahedesi, 459
Yaxart, bk. Sır-derya 182
Yavuz Sultan Selim, 51, 118, 206, 251, 285, 297, 299, 300, 301, 303, 304, 322, 330, 331, 348, 421, 423
Yayık nehri, bk Ural
Yazıcı, T. 260n, 390n, 398n, 399n
Yazıcıoğlu, 394
Ye'cüc-Me'cüc kavmi 53, 55
Yedikule, 291

Yedi-sene (1756-1763) muharebeleri, 446
Yedi-su, 70, 81, 86, 135, 182
Yel-tekin, 83
Yemen, 210, 323, 334, 337
Yengi-balığ, 175
Yengi-kent, 39, 99, 135, 170, 176
Yenice, 271, 407
Yeni Roma, 503
Yenişehir, 462
Yeni-sey, (kitabeleri) 60, 63, 75, 112, 180
Yese, 431
Yesevîlik, 399
Yezdigerd, 152
Yezid, 154
Yıldırım Bayezid, Sultan 237, 242, 244, 271, 300, 305, 327, 389, 408, 409, 410, 412
Yıldız Han, 97
Yınal (Oğuz yabgusunun yüksek bir memuru), 171
Yınanç, Mükrimin Halil 145n
Yincü Öğüz, bk. Ceyhun (Amu nehri)
Yirmisekiz Mehmed Çelebi, 443
Yorgi Amirukis, 291
Yuannis Komnenos, 181, 368
Yuhenna (Jean) efsânesi, 91
Yukarı Yeni-sey, 179
Yunan, 21, 25, 30, 36, 40, 45, 61, 64, 67, 130, 132n, 153, 182, 266, 270, 279, 441, 469, 478, 479, 480n, 481, 487, 504
Yunan adaları, 469
Yunanistan, 36, 37, 287, 478
Yunan isyanı, 487, 481
Yunanlılar, 36, 130, 145n, 292, 478, 479n, 480
Yunus Emre, 124, 256, 355, 360, 400, 406
Yusuf Has Hacip, 126
Yusuf Paşa, 466
Yüksek Asya, 84
Yürük, Yürükler 43, 52

Zâbulistan emiri, 189
Zahîruddin Nişâpûri, 50n
Zalifre, bk. Dadybra
Zamahşerî, 47
Zamantı, 143, 395
Zâtî, 312
Zay'at ul-İfrenç, bk. Frenk köyü 387
Zehebî, 118n, 171n, 172, 399
Zekeriya Kazvinî, 48n, 171, 401
Zemarkos, 75, 105
Zeki M, 162n
Zenbilli Ali Efendi, 251, 299, 304, 305, 348
Zenciler, 57
Zerdüşt dini, 82, 84, 154, 157, 167, 185
Zerefşân nehri, İncü-ügüz, 155
Zigana dağları, 287
Zimmi, 153
Zitvatorok muahedenamesi, 267
Ziyâd bin Salih, 157
Ziya Paşa, 499
Zonaras, 216n
Zulkadriye, 323

MADDELER İNDEKSİ

(madde, unvan ve Türkçe tâbirler)

afşin 155
ağacı 164
ağırlık 146
Ahî teşkilâtı 249
ajun beyi 100
akşunvar 62
Âl-i Cengiz oyunu 233
alkış (dua) 125
Allah'ın askeri (Türkler) 131, 169, 264
alp, alperen 259, 167
altın çadır (otağ) 121
altom (altıncı) 62
amazon 145n
amiral, emir ul-mâ, emir us-sevâhil 420
and 356
andiçme 356
arap atları 131, 394n
arıkan 61
arkucı 147
arsenal, dâr us-sına'a 420
arslanlar hanı 215
asâ 369, 409
ata 167
atabeg 246
atal, atel (itil) 62n
avâriz vergisi 393
avâsım 162
avul 135
ay 62
âyân 392
aş 397
Âyin-i ekberî 433
baba (dede) 482
Bâb-ı hümâyûn 472
Bâcıyân-ı Rûm tâifesi 145
bağatur 61
Bahriye Mektebi 466, 484
Bahriye (tersâne) sınıfı 446
balbal 28, 74
bargâh 255
bâr-i âm 123
baruthâne 466
basilika, bk. kilise 283
baş-ağa, bk. paşa
başı bozuk 486
başlık 147
başvekillik 448
beçkem, perçem 175n
bedestan 291
beg 147
Belçika tüfekleri 483
beyaz külâhlar 409
beylerbeyi 334, 372
beyler (mîrzalar) 336
bıçgas 356
Biçin yılı 227
bîmâristan 50
boru, nefîr 262
Bostancı ocağı 466
boy beyleri 474
bozkurt, böri 96
böri, bk. bozkurt
börk 53
Bulgar güzelleri 146
Burkan 82
Burkan evi 82
buyruk 114, 138
büyük reis (kaptan) 320
büyük Tan-yu 60
Büyük Türkia 41, 197
cadamış kerden, bk. yadamışî
cal, bk. yıl
candar 78
capitulation, kapitilasyon 338, 494
carandolo, bk. kalender
cavlakî 257
cayık (yayık) 61
cebehâne 476

Cebrâil 173
Cennet bağı 443
Cevâhir minâresi 325
ceylân 198
chemise (gömlek - kamîs) 130
cihâd 186
cihâd-i ekber 428
cihângîr pâdişâh 266, 466
cirim (yirmi) 60
cizye 153, 155, 382
concile (rûhânî meclis) 67, 257
çadır-hamam, bk. çerge
çadır-şehir 140
Çarigrad (İstanbul) 34
çasar, bk. kayser
çek 208
çerge, çadır-hamam 130
çetr 191
çevgân 258
çiçek aşısı 427
çiçekçilik sanatı 427
çingiz adı 72
çini 401
çur 138
dal boy 48
damga 453
dar pantalon 129
dâr us-sınâa, bk. arsenal 420
dâr uş-şifâ (hastahâne) 387
Dâr uz-zafer (Aksaray) 374
dâr ül-adl, dîvân-i mezâlim 136, 200
dâr ül-harb, dâr ül-cihâd (gayri müslim memleketler) 152, 315
dâr ül-İslâm (İslâm ülkesi) 152, 188
davul 261, 278, 389
davul sesleri 212
dayık 61, 74
dede 482
demir 344
dengizik 61
deniz (cilik) ticâreti 321, 468
derb 82
derebeyler 468, 474
dergâh 255
deri kuşak 129
devlet baba 30
Devlet-i ebed müddet 26, 350, 426, 436, 465
didek 145
didim 147
dihkan 156
din-i ilâhî 433
dinî musikî 485
dîvân 35, 243n, 322n, 434
dîvân ehli 422
dîvân-ı âli 321n
dîvân-ı hâkanî 284
dîvân-ı hümâyûn 249
dîvân-ı mezâlim, bk. dâr ül-adl
dîvân toplantıları 422
dizgin 129
dokiya, dahiya (yuğ) 61n, 74
doks (domuz) 62
Dokuz-Oğuzca (Tokuz-guzî)64
drugu, bk. Türk atı
dünyâ melikesi 143
dvanş (tavşan) 62
eb (çadır, ev) 63
efendi 404
eget 147
ehl-i kitap 152, 357
ejder 401
emîr ul-mâ, bk. amiral 420
emîr us-sevâhil, bk. amiral 420
enderûn 485
eren 167
erganun 262
esb-i Türk, bk. Türk atı
esnaf teşekkülleri, loncalar 346
eşkinci 481
Etniki Etheriya 478
Etil 62n
Fâtih burnu 51
Fâtih kânûn-nâmesi 243n
feodalite 474
ferişte 167
Garp müziği 485
gâzilik 259, 260
gerdek gecesi 147
geyüt 147
Gog, magog 55
Gök Tanrı 60, 63, 117
Grégeois, bk. Yunan ateşi 270
gulâm-hâne, bk. köle mektepleri 374, 391
Gulat-ı şîa, bk. müfrit şiî
hâdim ul haremeyn 301, 309
hamam 427
hamam-i seferî 130
han, ribât 126, 163, 170, 191, 375
hanekah 191
hân-i yağma (yağma sofrası)121

harâç 207, 323
haseki 326
hâss 247, 323
hastahâne 375, 384, 400, 415, 425, 427, 483, 484
Hatt-ı Uygurî 65
hatun 83
havass 123
havari 380
havra 390, 477
haydarî 257, 258
hendese-hâne 445
hünkâr mahfeli 306
ıduk (mübarek) 98, 108, 121
ibâhîyye 257
idi-kut 87
iğdiş, ikdiş 131, 132, 392, 393
iğdiş at 394*n*
iğdiş başı 392, 393
iğdiş emîrleri 392
ihşid 155
ikdiş, bk. iğdiş
iktâ 136, 142, 247, 374, 391
iktâ askerleri, bk. sipâhîler
il 323
ilçi 323
il-tapar 138
il tutmak 137
imâret 259, 291, 293, 440
inal 138
İngiliz barutu 462
İrâd-ı cedîd 462
İskender efsânesi 56*n*
İskender-i Sânî 43
İskenderiye kapudanı 337
İskender (Zulkarneyn) seddi 56, 184
itizal 191
kaftan 298
kaganus 34, 88
kağan 62, 155
kâğıt 132
kahvehâne 324
kalender-hâne 258
kalenderî 257, 258, 259
kalgay, bk. veliahd
kalıng 146
kam, şaman 13, 67, 70, 72, 74, 399, 400
Kamereddün bahçesi 400
kamis 130
kanun 250, 251, 262
kanûn-ı Âl-i Osman 422
kanûn-ı hümâyûn 243*n*
Kanûn-i Sultan Selim 466
Kanûnnâme 243, 249
kapalıçarşı 453
kapitülâsyon, bk. capitulation
kapu ağası 319
kapucular 319
kapudan, kaptan 320, 331
kaptan-ı deryâ 484
kaptan paşa 333, 420
kapitalist medeniyet 495
kapitalizm 494
karabudun 111
karaton 61
kâr-hâne (fabrika) 499
kaval 262
kavânin-i Osmâniye 324
kayser 34, 119, 154, 345, 503
keçe 322
kenâis-i kadîme 251
kemençe 262
kengeş 137
kervansaray 126, 163, 190, 191, 226, 249, 374, 400
kervan yolu 84
kılıç 194, 196, 205
kılıcıma doğranayım 398
kılıç kuşanma (taklîd-i seyf) merâsimi 472
kılıç üzerinde yemin 398
kımız 89, 122, 125, 131, 140, 144, 356, 398
kır (kız) 60
kışlak 134
kıval (burun) 48
kızıl börk 307
kızıl - elma 264, 265, 267
kızıl - elma seddi 266
kızıl külâh 322
kilise teşkilâtı 407*n*
Kira Hatun 405
komik temsiller 401
komünist cereyanlar 190
komünist Mezdekçi fikirler 402
konak kanûnu, hükm-i nuzûl 50
kopuz 262, 400
koşum takımları 129
Kök-Sagun 115
Köl - Erkin 116*n*, 138
köle ticâreti 392
kös 278
kubbe Türkiyye, bk. otağ

kuçi (koç) 62
kurgan 75
kurt 96, 98, 100, 102, 104, 113
kurt efsaneleri 54
kurultay 97, 98, 99, 137, 138
kûs-i hakanî 261
kut (uğur) 60, 87
kut dağı, kut taşı 80, 85, 97, 102
kûfi yazı 277
kündür 137n
kyria 405
kyrilique (yazı) 64
Lâtin şapkası 279
levend 319
loncalar, bk. esnaf teşekkülleri 346
manastır 82, 292, 379, 380, 381
macar altını 323
macar eyeri 483
meclis-i sultanî 284
mecûsî (putperest) 387
Medâris-i semâniye 424
medrese 50, 169, 190, 191, 192, 212, 226, 257, 259, 260, 284, 326, 374
megâzi (gazâlar) ilmi 160
Megalo idea 36, 478
mehdi 213
mehdilik 380
mehter-başı 261
mehter-hâne 261, 262, 278, 485n
mehter-hâne müziği 485
melâmî 257
melike 371, 404
mengü (ebedî) 67
mescid 412
meşk-hâne mektebi 485
mevâcib hârân 437
mevâli (âzâdlı-köle) 32, 155
mevlûd âyini 29
mezbah (tapınak) 279
mihr 147
minber 374
mi'rac 173
mîrî toprak idâresi, 248, 357, 378, 401
mirzalar, bk. beyler 336
moncuk 61
Mongke Tangrı (ebedî Tanrı) 116
monotheisme 358, 433
Muharrem âyinleri 397
mukaddes ittifak 344, 349
muvallidûn 393
Müfrit şiî, gulat-ı şîa 185
müfti 324, 423
mühendishâne mektepleri 446, 466, 484
mülk 12, 127
müzika-i hümâyûn 485
nakkaş 306
namaz (namus, nom) 85, 167
nebîz, bk. sücü 168
nefir-i âm 477
nev-bahâr 82
nevbethâne 261
ney 260, 262, 400
nizâm-ı âlem 13, 231, 232, 241, 242, 263, 351, 463, 474
nizâm-ı cedid 268, 464, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 475, 476, 483
Nizâmiye 190
nizâmiye kıtaları 483
Oğuz türesi 99, 120, 123, 125, 202, 262
oibars 61
ok 99, 203, 262, 447
ongun 122
on ok 116
orta (tabur) 481
oruç (rûze) 167
orun 99
Osmanlı sulhü, pacta Ottomana 312
Osmanlı topçuları 332
otağ (kubbe Türkiyye) 164
öğüz 62n
ölü aşı 397
örf 111
pan-germanizm 33
pan-slavizm 34, 129, 503, 505
paşa, baş-ağa 242
patrikhâne 378
peçeli kadınlar 145
perçem, bk. beçkem 175n
polytheisme 68
potin 129
puthâne 171, 172, 175, 366
putperestler (abedet-ül evsân) 88, 151, 166, 175, 184, 213, 432
râfizî, (Rumlar) 192, 216, 279, 367
rasad-hâne 424
rebâb 260, 262, 400
redifler 483
reis ül-küttâb (hâriciye nâzırı) 459, 460
ressam (musavvir) 306
ribât, bk. han

rind 390
Rokoko uslûbu 452
rûmî nijâd (Rum soyu) 391
rus ceketi 483
rüşdiye (orta mektep) 485
rûze, bk. oruç
sadrazam kethüdası 453
Sagun 115, 138
sahâbe türbeleri 326
sahne sanatı 401
sakkır (sekiz) 60
sancak 212, 253
sancak beyi 334
sancak-i şerif 428, 438, 477, 482
santur 262
savcı (Peygamber, savcı) 167
sayfiye 187
Sedd-i İskender 56
sekban 475
sekban askerleri 476
Sekban ocağı, Sekban ocakları 475, 483
Selçuk kartalı 400
semâ (raks) 29, 260, 261, 388, 399, 401
Seneviye (din) 64
Ser-asker 323
Serdengeçti 439
Serhad gazaları 443
Ser-leşker 246
Serpûşlar 397
Sette (yedi) 60
Seyyar hasta-hane 130
Sıngın donanması 344
Sınmaz Armada (İnvicible Armada) 321
Sigor (sığır) 62
Silig (İffetli) 111
Sin-taş 75
Sipâhiler, (ikta askerleri) 246, 391
Sirim (yirmi) 60
Sterlitz, asker ocağı 499, 500
Su-başı 440
Sugûr 187
Sul, bk. yıl
Su tesisleri 291
Sücü, süçiğ, nebîz (bal şarabı) 144, 168
Sünnet, (olmak) 155, 159, 387
Sûr 291
Sürhab 78
Sütlük 146
Şad 110, 138
Şâhlar Şâhı 215
Şan-yu, bk. Tanyu
Şehirli (Bourgeois) sınıfı 496
Şeriat 35, 249, 261, 307, 448
Şeriat ilimleri 424
Şeyhülislam 35, 299, 324, 423, 444, 460, 475, 481, 489
Şitâiyye 187
Şölen 121
Şu'ûbiyye (milliyetçilik) 32
Tabl (davul) 261
Tabl-hâne 258
Tab Tangrı 72
Tâc 147, 203
Tacik 48
Tahrir defteri 408
Taluy 116n
Tamgaç, Tavagaç 53, 175, 179
Tamuğ (Cehennem) 68, 167
Tambur 262
T'ang-li ku-tu 60
Tangrı, Tanrı 60, 62, 67, 72, 103, 115
Tanrının kılıcı 104
Tan-yu, Şan-yu 60, 98, 103, 104
Tarhan 41, 155
tarikat şeyhleri 406
tarkan 89
taş-nine 75
Tat 50, 53, 175
Tavgaç, bk. Tamgaç
Tekfur 287
Tekin 41, 62, 155, 164
Tekke 257, 261
terken 142, 144
tersâne 330
Teslis (üçleme) inancı 151
Tıbbiye (Dâr ut-tıb) 483
tıkır (dokuz) 60
tiki 69
Til (İtil) 62n
timâr 247, 428
timarhaneler 455
Timar idaresi 437
timarlı askerleri 483
Timarlı Sipâhiler, Timarlı Sipâhi teşkilâtı 351, 409
Tiyatro temsilleri 401
tok (tovuk) 62
Tokuz-guzî, bk. Dokuz Oğuzca
top dökümhaneleri 466
Topkapı 481

toprak aristokrasisi 136
toy 98, 121, 124, 125
Toyun 85
tudun 138, 155
tuğ 475
tuğra 17, 121, 262
tuğrul 196
tulga 199
tulum 262
Turanî dil 60
Turkia 41
Turquerie 452
tutuk 138
tuyuğ 449
tüfenkçi askerleri 475
tümen 98
türbe 190, 226, 282, 300, 302, 326, 442
türbek kilise 442
türe 43, 106, 108, 113, 121, 126, 136, 251
Türk (adı) 42
Türk atı, Esb-i Türk, Drugu 132
Türk çadırı 126
Türk müziği 453
Türk İmân (Türkmen) 49
Türk-mânend 42, 49
Türkmen (Türke benzer) 48
Türkmen babaları 237, 256, 259
Türk resim mektebi 401
Türk sarığı 279
Türk serpuşu 483
Türk Tanrısı 68, 109
Türk türesi 122, 123
Uc 224, 407, 384
Uc beyi 253
Uc beyliği 90
Ucmak 68, 131, 167
Ud 262
Ulak 132, 304
ulatu 130
ulûfe (maaş) 475
Uluğ gün, (kıyâmet) 69, 167
Uluğ Kurultay 98
Uluğ Kutluğ 375
Uluğ Tanrı 68
Umacı 69
Umay 69, 108
U-tu (Hun çadırı-otağ) 61
Utur (otuz) 60
Uzun kılıç 129
Üç ok 284
ütü 130
Üzengi 129
Veçem (üçüncü) 62
Velâyet-i pederâne 120, 123
Veliahd (Kalgay) 336
Velîlik 120, 300
Vıkır (öküz) 60
Vihara 82
Yabgu 41, 97, 105, 120, 138, 155, 204, 212, 246, 254
yada, bk. Yat
yadamışî, cadamışı kerden 79
yada taşı 76, 78, 79
yağız 132
yalvaç (Peygamber, resûl) 167
yam 132
yamçı 132
yargu (mahkeme) 68, 87
yarlığ 113, 116
yasak 325
yat, yada 76, 77, 78, 79
yatçı 78
yaycı 79
yayık 61
yaylık 119
yatuk kişi, 199
yazuk (günah) 28, 167
Ye'cüc - Me'cüc 53, 55, 56
yek (şeytan) 167
Yeniçeri, Yeniçeriler 247, 267, 268, 351, 408, 437, 446, 462, 465, 466
Yeniçerilik 501
Yeniçeri ocağı 408, 409, 423, 460, 465, 470, 487, 501
Yerli barut 462
Yeşil sancak (Sancak-ı Şerif) 428
yetti 60
yıl, sul, cal 60
yılkı 132
yir-sub (yer-su) 69
yir-sular 108
yolak 136
yond 132
yörüklük 133, 254
yuğ (mâtem) 74, 155, 396
yuğ basan 397
Yunan ateşi, Grégeois 270
yurd-i asli 98
yurt 134, 135
yurtluk (iktâ) 142

yükünç (secde, namaz) 85n, 167
Zâviye, Zâviyeler 29, 50, 126, 190, 192
Zeâmet 247
Zımmî 365
Zındık 259
Zındıklık 191
Zikr-i erre, (hizar sesine benzeyen zikr) 399
Zurna 262
Zülkarneyn seddi, bk. İskender seddi

KİTAPLAR İNDEKSİ

Akritas destanı 226
Atlas Major 421
Battal Gâzi destanı 269
Cihân-nümâ 421
Codex Comanikus 89
Dânişmend-nâme 144, 162, 363, 364, 385
Dede Korkut 51, 122, 125, 144, 147, 231, 398
Destân-ı Köroğlu 447
Dîvân ül-edeb 171
Ekmel 424
Feres-nâme 131
Fezâ-il ül-Etrâk 161
Fusûs ul-hikem 257
Futûh-ı Mısr 268
Hadıkat üş-şühedâ 449
Hadis-i Nev 334
Hidâye 424, 431
Huasianift 84
Hüner-nâme 312
Irk bitig (fal kitabı) 64
Kitâb-i Bahriye 420
Kitâb-i Mustatâb 424
Kitab ul-Kuniye 133
Kitab-ül Ahcar 78
Kuduri, 390
Kutatgu-bilig 432
Mecâlis-i seb'a 44n
Mefâhir ul-Etrâk 213
Mesnevî 260
Mizân ul-hak 325
Muhakemet ül-lûgateyn 431
Muvâzene-i Politikıyye lâyihâsı 469
Nizâm-ı devlet lâyihası 463
Oğuz destanı, Oğuznâme 39, 40, 43, 52, 95, 115, 140, 184, 255
Risâle-i Melikşahî 209
Satuk Buğra Han tezkiresi 173
Sihâh 171
Sünen (Ebû Dâvûd)
Şehnâme 31, 40, 327
Selçuknâme 254
Şemail-nâme 51
Tabakat 189
Tang-şu 178
Tarih-i Bulgar 169
Tarih-i Hind-i Garbî 334
Tarih-i Kâşgar 173
Tehâfüt ül-felâsife 193
Tezkiret ül-ebniye 326
Usûl ul-hikem 444
Üss-i Zafer 483

UMÛMÎ BİBLİYOGRAFYA

(Kaynak ve Tetkikler)

Abd ul-Celîl Kazvînî, *Kitâb un-Nakz*, nş.r. Celâleddin Urmavî, Tahran 1331.
Abdullah Nişâpûrî, *Tevârih-i Türkmaniyye*, Husûsi ktp. yazma.
Abdülaziz, *Ravzat ul-Ebrâr*, İstanbul 1247.
Abdülkadir Kuraşi, *Tabakat ul-Hanefiyye*, Haydar-âbâd 1332.
Abdüllâtif Abbasi, *Letâif ul-lûgat*.
Abu'l-Farac Bar Habreaus, *Chronography*, İngl. trc. W. Budge, London 1932.
» » *Muhtasar ud-düvel*, nş.r. Salhani, Beyrut 1890.
Adıvar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde ilim*, İstanbul 1943.
» » *Tarih boyunca ilim ve din*, İstanbul 1944.
Afdalüddin Kirmanî, *Vakay-i Kirman*, Tahran 1326.
Ahmed bin Yusuf al-Tîfâşi, *Ahcar ul-mülûkiyye*, Veliyüddin Ef. Ktph. No: 2542.
Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul 1279, 1301.
Ahmedî, *İskendernâme*, nşr. N. S. Banarlı, İstanbul 1939
Ahmed Tevhid, "Hünernâme", *TOEM*, I.
Âli, *Fusûl-i hall u akd*, yazma (hususî kütüphane).
» » *Heft Meclis*, İstanbul 1316.
Ali Şir Nevâî, *Muhakemet ul-lûgateyn*, İstanbul 1315.
Anne Comnène, *Alexiade*, II, Fr. trc. B. Leib, Paris 1943.
Arman, *Voyage*, nşr. Ch. Schefer, Paris 1887.
Arnold, *İntişâr-i İslâm târihi*, İstanbul 1343. (trc. Halil Hâlid).
Âsım, (Vak'anüvis), *Târih*, I.
A. Şeref, "Topkapı Saray-i hümâyûnu", *TOEM*, I.
Âşık Paşa-zâde, *Tevârih-i Al-i Osman*, İstanbul 1332.
Atîya, A. S., *The Crusades in the later Middle Ages*, London 1938.

Atsız, N., *Dokuz boy Türkler*, İstanbul 1939.
» » *Türk tarihi üzerinde toplamalar*, İstanbul 1935.
Attila, O., *Türk kahramanlık şiirleri antolojisi*, İstanbul 1967.
Ayni, Bedreddin, *'Ikd ul-Cumân*, Veliyüddin Ef. Ktph. No: 2391; Carullah Ef. Ktph. No: 1588.
Aynî Ali, *Kavânin-i Âl-i Osman*, İstanbul 1280.
Aziz bin Erdeşir, *Bezm u Rezm*, İstanbul 1928.
Bacot, J., "Reconnaissence en Haute Asie septentrionale par cinq envogés Ouigours au VIIIe siècle", *JA* (1956), 2.
Barbaro, *Travels to Tana and Persia*, London 1873.
Barbaro, *Konstantiniyye muhasarası*, İstanbul 1953.
Barkan, Ö. L., *"İstilâ devirlerinin kolonizatör Türk dervişleri"*, *Vakıflar dergisi*, II. s. 297-387.
Barthold, W., *Academie imperial des sciences de Petersburg*, 14.
——— *Eski Türk kitabelerinin tarihi ehemmiyeti*, trc. Necib Âsım, *Orhon Abideleri*, İstanbul 1340.
——— "Orta-Asya'da Hıristiyanlık", TM, I.
——— *Orta-Asya Türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul 1927.
——— *Turkestan down to the Mongol invasion*, London 1928.
——— *Türklerde ve Moğollarda defin merasimleri*, *Belleten* LXIII, s. 515-519.
Baudier, M., *Histoire de la religion des Turcs*, Paris 1625.
Baybars Mansûrî, *Zubdet ul-Fikre*, Carullah Ef. 1459; B. M. Add. 23325; Bodlein, Poc. 324.
Beau, Le, *Histoire du Bas-Empire*, XVI.
Beaujour, F. de, *Voyage militaire dans l'Empire Ottoman*, Paris 1829.
Beawais, Vincent de, *Miroir historial*, Fr. trc. J. de Vigny, Paris 1495.
Benjamin de Tudelle, *Voyage du Benjamin de Tudelle autour du Monde Commence l'an 1173*. nşr. Bergeron, Paris 1830.
Bertholet, A., *L'asie ancienne d'après Ptolémée*, Paris 1930.
Betts, R. R., *İstanbul'un sukutu*, İstanbul dergisi, II, s. 193-198.
Beyhaki, *Târih-i Mes'ûdî*, nşr. Said Nefisi, Tahran 1319-1332.
Bîrûnî, Abû Reyhan, *Âsâr ül-bakıyye*, nşr. Sachau, Leipzig 1878.
Kânun ul-Mas'ûdî, Haydarâbâd 1373/75.
Bratianu, *Commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, Paris 1929.
Brehier, L., *La Civilisation Byzantine*, Paris 1950.
Broquiere, B. de la, *Voyage d'Outre-mer*, ed. Schefer, Paris 1892.
Brosset, M., *Histoire de la Géorgiel l.*, Fr. trc. St. Petersburg 1897.
» » , *Histoire de la Siounie*, St. Petersburg 1864.
Brown, E. G., *Literary History of Persia*, Cambridge 1929/30.
Bruyn, C. Le, *Voyage*, La Haye 1732.

Bryennios, N., *Historia*, Fr. trc. Cousin *(Histoire de Constantinople*, III), Paris 1672; H. Grégoire, *Byzantion* XXII (1953).
Busbecq, *Türk Mektupları*, Ankara 1953.
Caferoğlu, A., "Tukyularda ve Uygurlarda han unvanları", *THİTM*, I.
» » , *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1958.
» » , "Türk onomastiğinde At kültü", *TM*, X, s. 201-212.
Cahen, CL, "Tughra Seldjoukide", *JA*, CXXXIV (1947).
Câhiz, *Fezâil ül-Etrâk* (Tria Opuscula), nşr. Van Vloten, Leiden 1903.
Câmi, *Nefehat ul-üns*, Trk. trc. İstanbul 1270.
Canard, M., "Les Expedition des Arabes contre Constanople, dans L'histoire et dans la Legende", *JA* (1926) CCVII, s. 61-121.
Celâleddin Rûmi, *Fih mâfih*, nşr. Firûzan Fer, Tahran 1330.
Cemal Karşı, *Mülhakat uş-şurâah*, nşr. Barthold, Turkestan I.
Chalandon, *Les Comnènes*, I, II. Paris 1900-1912.
Chavennes, E., *Documents sur les Tou-kioue Occidentaux*, Paris 1900.
Chavennes, et Pelliot, P., "Un traité Manichéen retrouvé. en Chine", *JA* (1913), I.
Cousin, M., *Histoire de Constantinople*, Paris 1673 (Bizans kaynakları tercümesi).
Cürcânî, *Coğrafya*, Brit. Mus. Add. 7705.
Cüveynî, A., *Târih-i Cihân-guşâ*, nşr. M. Kazvînî, London 1912-1937.
Çelebi, A. Halet, *Dîvân şiirinde İstanbul*, İstanbul 1953.
Dânişmend, İ. H., *Türklerle Avrupalıların menşe birliği*, İstanbul 1935.
» » , *Türkiyat ve İslâmiyet tetkikleri*, İstanbul 1956.
Deny, J., *Chansons des Janissaires Turcs d'Alger*, Paris 1925.
Dımışkî. *Nuhbet ud-dehr*, nşr. Mehren, St. Petersburg 1866.
Diehl, Ch., *Byzance. Grandeur et décadence*. Paris 1934.
» » , *Grands problèmes de l'histoire Byzantine*, Paris 1947.
Djevad, A., *Etat militaire Ottoman*, Paris 1882.
» » , *Les Turcs d'arprés les auteures célèbres*, İstanbul 1919.
D'Ohsson, M., *Histoire des Mongols*, La Haye 1834.
Ducange, *Histoire de Constantinople sous les Empereurs Français*, ed. Buchner, Paris 1826.
Ducas, *Bizans Tarihi*, trc. Mırmıroğlu, İstanbul 1956.
Dunlop, D., *The Jewish Khazars*, Princeton 1954.
Dursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, İstanbul 1330.
Eberhard, V., *Çin'in şimal komşuları*, Ankara 1942.
Ebi'l-Fidâ, *Tarih ul-Beşer*, İstanbul 1280.
Ebû Bekir Tahranî, *Târih-i Diyârbekriyye*, nşr. N. Lugal ve F. Sümer, Ankara 1964.
Efdaleddîn, "Bir vesîka-i müellime", *TOEM*, I.
"Memâlik-i Osmaniye'de tabaatın kıdemi", *TOEM*, VII.

Eflâkî, *Menâkıb ul-'Ârifîn*, nşr. Tahsin Yazıcı, Ankara 1961; Fr. trç. Cl. Huart, Paris 1918-1922.
Engelhard, *Türkiye ve Tanzimat*, trc. Ali Reşad, İstanbul 1326.
Enverî, *Dustûr-nâme*, nşr. M. H. (Yınanç), İstanbul 1928.
Ergin, O., *Türkiye maârif tarihi*, II. (İstanbul 1941-1943).
Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme*, trc. M. Şerif, İstanbul 1314.
Fahreddin Mübârek-şah, *Tarih*, nşr. D. Ross, Londra 1927.
"Fâtih'in Yarlığı", nşr. R. Rahmeti Arat, *TM*. VI.
Fehér, G., *Les Titre des khans d'après l'inucription du cavalier de Madara*. (Th. Uspensky'e âid hâtıra kitabı). Paris 1939.
Ferîdun Bey, *Münşeât us-Selâtîn*. İstanbul 1265-1274.
Fındıklılı Süleyman, *Müri üt-tevârih*. İstanbul 1338.
(Fındıkoğlu), Ziyaeddin Fahri, *Bayburtlu Zihni*, İstanbul 1928.
Finlay, G., *History of the Byzentine and greec Empires*, London 1851.
Gazavat-nâmeler, nşr. A. S. Levend, İstanbul 1956.
Gâzimihal, Mahmud R., *Türk askerî mızıkaları târihi*, İstanbul 1955.
Gerçek, S. N., *Türk matbaacılığı*, İstanbul 1939.
Gluck, H., *Anadolu'da Selçuk heykeltraşlığı*, İstanbul 1917 (Müze-i Hümâyûn neşri).
Gökbilgin, T., "Sancak-i Şerif", *İA*, sayı: 102.
Gregoire le Pretre (Keşiş). *Chronique de Mathieu d'Edesse avec la continuation de Gregoire le Prétre*, Fr. trc. E. Dulaurier, Paris 1858.
Grenard, F., "La Legende de Satuk Buğra Khan et l'histoire", JA, XV (1900), trc. O. Turan, "Satuk Buğra Han menkıbesi ve târih", *Ülkü dergisi*, sayı: 74-80.
Grenard F., *Grandeur et decadence de l'Asie*, Paris 1939.
Grousset, R., *Empire des Steppes*, Paris 1938.
Grumel, V., Leon, *Metropolite d'Amasée (XIIe siécle)*, Etudes Byzantines III (1945).
Guignes, De, *Türklerin tarih-i umumîsi*, trc. H. Cahid, İstanbul 1924.
Gürkan, K.İ., *Gureba Hastanesi tarihçesi*, İstanbul 1967.
Halil Edhem, *Kayseri şehri*, İstanbul 1334.
Haramer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, trc. Mehmed Atâ.
Hasan b. Abd ul-mümin, *Rusûm ur-risâil*, Üsküdar Nûr-bânu Ktp. No: 122.
Hasluck, *Christiantiy and İslâm under the Sultans*, Oxford 1929.
Hayreddin Nedim, *Bir elçinin tarihçe-i sefâreti*, İstanbul 1333.
Herevî, *Kitab uz-ziyârât*, Şam 1953.
Heyd, U., *Moses Hamon, Chief Jewish Physician to Sultan Süleyman*, Oriens, XIV (1963).
— *Histoire anonyme de la Première Croisade*, éd. Brehier, Paris 1924.
Hoca Sadeddin, *Tâc ut-tevârih* (Selim-nâme), İstanbul 1279.
İbn Bîbî, *el-Evâmir ul-'Alâiyye*, Faksimile neşir, T.T.K., Ankara 1956.
İbn Fadlan, *Rihle*, nşr. ve izahlar, Z. V. Togan, Leipzig 1939.

İbn Hacer, *Dürer ül-kâmine*, Haydarâbâd 1348-1350
İbn Hallikân, *Vefeyât ul-ayân*. Kahire 1299.
İbn Hassûl, *Tafzil ul-Etrâk*. metin ve trc. Ş. Yaltkaya, *Belleten* XV (1940).
İbn Kemal, *Târih-i Âl-i Osman*, nşr. Ş. Turan, Ankara 1954.
İbn Kesir, *el-Bidâye*, Şam 1932.
İbn Miskveyh, *Tecârib ul-umem*. Kahire 1332.
İbn Mühennâ, *Hilyet ül-İnsan* nşr. Kilisli, İstanbul, 1340.
İbn Said al-Magribî, *Kitâb Bast ul-arz*. Tetuan 1958.
İbn Şeddâd, *Beypars Târihi*. trc. Ş. Yaltkaya, İstanbul 1941.
İbnü'l-'Adîm, *Bugye*, Brit. Mus. Add. 23354.
İbn ül-Cevzî, *el-Muntazâm*, Haydarâbâd 1358.
İbn ül-Esîr, *Tarih al-Atabekiyye al-Musul*. Fr. trc. *Histoire des Atabecs de Mosul*. (R. H. Cr., Historiens Orientaux).
İbn ül-Fuvatî, *el-Havâdis ül-Câmia*. Bağdad 1351.
İbn ün-Nedim, *Kitab ul-Fihrist*. Kahire 1348.
İbn Zâfir, *Duvel ul-munkatia*, Brit. Mus. Or. 3685.
İbrahim Müteferrika, *Usul ul-hikem*. Fr. trc. *Traité de la tactique*. 1769.
İmâdeddin İsfahânî, *Zübdet un-Nusre*, Nşr. Th. Houtsma, Leiden.
İnalcık, H., "The Origin af the Ottoman - Russian rivalry", *A.Ü. Yıllığı*, I (1947), s. 47-110.
» » , "Mehmed II.," *İA*.
İnan, A., "Orun ve uluş meselesi", *THİTM*, I.
» » . *Türk târihinin ana hatları*. İstanbul 1934.
» » . *Şamanizm*, Ankara 1954.
İsmail Beliğ Ef., *Güldeste-i Riyaz-i İrfan*. İstanbul 1287.
İsmail Hakkı, *Kitâbeler*, *I*.
Jisl, Lumir, "Kültekin Anıtında yapılan arkeolojik araştırmalar". *Belleten*, CVII (1963), s. 386-402.
Joinville, *Histoire de Saint Louis*, nşr. Natalis de Wailly, Paris 1872.
Julien, St. *Documents sur les Tou-kiou*, Paris 1878.
Kananos, J., "İstanbul savaşı", trc. Z. Taşlıklıoğlu, *Tarih Dergisi*, VIII (1956), s. 217-221.
Karal, E. Z., *Osmanlı Tarihi*, V, Ankara 1947.
» » , *Selim III.'ün Hatt-i hümâyunları*, Ankara 1946.
» » , "Tanzimattan önce Garplılaşma hareketleri", *Tanzimat*, İstanbul 1940.
» » , *Tarih vesikaları*, VI.
Karamanî, *Ahbâr üd-düvel*, İstanbul 1288.

Kâşgarlı Mahmud, *Divânu lûgat-it-Türk*, metin, K. Rifat, İstanbul 1333, trc. B. Atalay, Ankara 1940-1941.

Kâtip Çelebi, *Düstûr ül-amel*, İstanbul 1280.
» » , *Mizan ül-hak*, İstanbul 1280.
» » , *Tuhfet ül-kibâr*, İstanbul 1329.
Khirtowo, B., *İtineraires Russe en Orient*, Genève 1889.
Kitâb-i Dede Korkut, Kilisli neşri, İstanbul 1332.
— *Kitâb-i mustetâb*, (Anonim), Husûsî Ktp.
Klaviyo, *Kadis'ten Semerkant'a seyahat*, trc. Ö. R. Doğrul, İstanbul 1939.
Klaproth, *Tableau historique de l'Asie*, Paris 1826.
Koca-sekbanbaşı, *Hülâsat ül-Kelâm fi Redd il-avâm*, İstanbul.
Koçi Bey, *Risâle*, İstanbul 1277.
Köprülü, F., "Âsım", *İA*.
Köprülü, F., "Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri", *THİTM*, I.
» » *Influence du Chomanisme Turco-Mongol sur les Ordres mystiques musulmans*, İstanbul 1929.
» » , *Kayıkçı Kul Mustafa*, İstanbul 1930.
» » , *Les Origines le l'Empire Ottoman*, Paris 1935.
» » , *Milli edebiyat cereyanının ilk mübeşşirleri*, İstanbul 1928.
» » , "Orta-zaman Türk hukukî müesseseleri", *II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, İstanbul 1943.
» » , *Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu*, Ankara 1959.
» » , *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, İstanbul 1918.
» » , *Türk edebiyatı tarihi*, İstanbul 1926.
» » , *Türk ve Moğol sülâlelerinde hanedan azasının idamında kan dökme memnûiyeti*, T. Hukuk Tarihi dergisi, Ankara 1944, I, s. 1-9.
Kritovulos, *History of Mehmed the Conqueror*; Princeton 1954; *Trk. trc. Tarih-i Sultan Mehmed Han*, 1328.
Kural, A. N., *Göktürk Kağanlığı*, DTCF d., X (1952).
» » , *Panslavizm*, DTCF d., XI (1953), 1-2, s. 341-376.
» » , *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937.
» » , *The Turkish empedition to Astrahan in 1569 and the problem of the Don-Volga Canal*, Slavonic and European Review, XI (1961), 94, s. 7-23.
» » , *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara 1966.
» » , *Yarlık ve Bitikler*, İstanbul 1940.
Latrie, Mas, *Bibl. de l'ecole des Chartes*, V (1864); XXXI (1870).
Lattimore, O., *İnner Asian frontiers of China*, New York 1951.
Laurent, J., *Byzance et les Turcs Seldjoucides jusqu'en* 1081, Nancy 1913.
— *La Magasins Pittoresques*, Paris 1845.
Lewis, A. R., *Naval power and Trade in Mediterranean A. D. 500-1100*, Princeton 1951.
Lewis, B., *Osmanlı İmparatorluğunun inhitatı*, *İsl.. Tedk. Enst. Dergisi*, III, s. 161-178.

Lewis, B., *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmiyet, Türk Yurdu*, sayı: XI (1960), s. 5-7.
» » *The Emergence of Modern Turkey*, London 1968.
Ligeti, L., *Attila ve Hunlar*, trc. Şerif Baştav, Ankara.
Loir, *Le voyage du sieur du Loir*, Paris 1654.
Lütfî Paşa, *Âsaf-nâme*, İstanbul 1326.
» » *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul 1341.
Makrizî, *Sulûk*, Kahire 1936.
Maltezos, G., *Turco kratis Athinon* (Atina'da Türk hâkimiyeti). Atina 1960, (Tenkidi için bk. *Türk Kültürü* dergisi, LXX, s. 56-59).
— "Manzum bir sefâret-nâme", nşr. Abdurrahman Şerif, *TOEM*, III.
Martin, St., *Memoire sur l'Armenie*, Paris 1819.
Mathieu d'Edesse (Urfalı Mathieu), *Chronique*, trc. E. Dulaurier, Paris 1858.
— *Mecmua' ut-tevârih*, nşr. Ch. Schefer, *(Description de Boukhara* Paris 1892).
Mes'udî *Murûc uz-zeheb*), nşr. B.de Meynard Paris 1861-71. Kahire 1346. (Takı zâde, *Mani ve din-i o*, Tahran 1325.
Metternich, *Memoires*, Paris 1884.
Mevlânâ Celâleddin, *Fih-mâfih*, nşr. F. Fer, Tahran 1330.
Mevlânâ'nın mektupları, nşr. F. N. Uzluk, İstanbul 1937.
M. İbrahim, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, nşr. Th. Houstma.
Michel le Syrien (Süryani Mihael), *Chronique*, Fr. trc. Chabot, Paris 1905.
Minorsky, V., *Marvazi on China, the Turks and India*, London 1942.
» » *Studies in Caucasian History*, London 1953.
M. Nuri, *Netâyic ül-vukuât*, İstanbul 1327.
— *Moğolların Gizli Tarihi*, Trk. trc. Ahmet Temir, Ankara 1948.
Moltke, *Türkiye Mektupları*, trc. H. Örs, İstanbul 1960.
Montague, *Madame, Lettres*, Paris 1764; Trc. Ahmed Refik, "Madame Montague'nün mektupları", *TOEM*, IV, s. 1274-1279, 1244-1247, 1403-1405; VI, 412-416.
Muhammed b. Bekrân, *Cihân-numâ*, Tahran 1342.
Mukaddesî, *Kitâb ul-Bed ve't-Tarih*, trc. Cl. Huart.
» , *Ahsen ut-takasim*, Brill, Leiden 1906.
— *Mücmel ut-tevârih*, Tahran 1318.
Müeyyed üd-bin Bağdadî, *Tevessül*, nşr. Behmenyâr, Tahran 1315.
Müntecib üd-din Atabeg, *Atabet ül-ketebe*, nşr. M. İkbal, Tahran 1329.
M. Zeki, "Serpuş", *TOEM*, VIII-XI (1335-1337), s. 103-121.
Necip Âsım, "Gazavât-i Hayreddin Paşa", *TOEM*, I.
» » "Vatanperverliğin temâsil-i şâhânesi", *TOEM*, V (1330), s. 193-196.
Nemeth, G., "Türklüğün eski çağı", trc. Şerif Baştav, *Ülkü dergisi*, LXXXVIII.
Nerşahî, *Târih-i Buhara*, nşr. Ch. Schefer *(Description dr Boukhara)*, Paris 1892; nşr. M. Rizavî, Tahran 1317.

Nesevi, M., *Sîretu Sultan Celâluddin Mengü-birti*, nşr. O. Houdas, Paris 1891; Fr. trc. O. Houdas, Paris 1892; Fars. nşr. N. Minovi, Tahran 1314.
Neşri, *Cihân-nümâ*, Ankara 1949.
Nişancı Mehmed Paşa, *Tarih*, İstanbul 1290.
Nizâmeddin Şâmi, *Zafer-nâme*, nşr. F. Tauer, Prag 1937.
Nizâmi-i 'Arûzi, *Çahâr-makâle*, nşr. M. Kazvînî, London 1910.
Nizâm ül-mülk, *Siyâset-nâme*, nşr. Ch. Schefer, Paris 1891.
Nuvayrî, *Nihayet ül-Ereb*, Köprülü ktp. No: 1188.
— *Oğuz-Kağan Destanı* nşr. W. Bang ve R. Rahmeti, İstanbul 1936.
Okiç, T., "Sarı Saltuk'a âit bir fetvâ", *İlâhiyât Fakültesi dergisi*, I (1952), s. 48-58.
el-Omarî, *Metalik ül-ebsâr*, nşr. Fr. Taeschner, Leipzig 1929.
Orbelian, *Histoire de la Siounie*, Fr. trc. Brosset, St. Petersburg 1864.
Orkun, H. N., *Türk adının aslı*, İstanbul 1940.
Ögel, B., *Sino-Turcica*, Taipei 1964.
Öz, T., *Stiftungs urkunden des Sultan Mehmed II. Fâtih*, İstanbul 1935.
Pelliot, P., "A. Propos des Comans", *JA, I* (1920).
» » , *Le Mongols et la Papauté*, ROCh, III (XXIII).
» » , *Neuf notes sur Les questions d'Asie Centrale*, T'oung Pao, XXVI (1929).
Piri Reis, *Kitâb-i Bahriye*, İstanbul 1937.
Pir Muhammed, *Zubd üt-fetâvâ*, Veliyüddin Ef. ktp. No: 1451.
Porter, *La Religion, les lois, le gouverment et les moeurs des Turca*, trad. Paris 1770.
Quatremère, *Histoire des Mongols de la Perse*, Paris 1836.
» » , *Histoire des Sultans Mamlouks*, Paris,
Rambaud, A. ve E. Lavisse, *Târih-i Umumî*, Trk. trc. İstanbul 1926.
Ramsay, W., *The Intermixture of races in Asia Minor*, (Proce. B. Academy).
» » *Cities and Bishoprics of Bhrygia*, Oxford 1895.
Rasonyi, L., *Dünya tarihinde Türklük*, Ankara 1942.
Râvendî, *Râhat üs-sudûr*, nşr. M. İqbal, London 1921.
Refik, Ahmed, "Bahr-i Hazar ve Karadeniz kanalı ve Ejderhan seferi", *TOEM*, XLIII, s. 1-14.
Reis ül-küttâb Hüseyin, *Bedâyi' ul-Vekâyi*, Faksimile, Moskova 1961.
Remusat, A., *Recherchas* sur les *langues Tartares*.
» » , *N. Melanges Asiatiques*, II (1829).
Reşîdeddin, *Câmi ut-tevârih*, nşr. B. Kerimî, Tahran 1338.
Reşîdeddin, *Câmi ut-tevârih*, (Selçuklular kısmı), nşr. A. Ateş, Ankara 1960.
Rockhill, *Journey of W. Rubruck*, Rockhill, London 1900.
Rossi, E., *Tre Inscriptioni Turche in Caratteri Greci di Burdur in Anatolia*, Rendi-conti della Classe di scienze morali, storiche et filologiche (A.N.L.). Roma 1953, Vol. VIII, 1-2, s. 69-71.
Rûm-beyoğlu Fahreddîn, "Macaristan'da Osmanlı asarı", *TOEM*, IV, s. 1391-1400.

Runciman, St., A *History of the Crusades*, Cambridge 1951-1952.
» » . "İstanbul'un Sukutu", *İstanbul dergisi*, II.
Saadeddin Nüzhet, *Gevheri*, İstanbul 1928.
Sadighi, G. H., *Les mouvements religieux des Iraniens*, Paris 1937.
Sadruddin el-Hüseynî, *Ahbâr ud-devlet is-Selçukiyye*, nşr. M. Iqbal Lahore 1933.
Saffet, "İkinci Cerbe harbi üzerine vesikalar", *TOEM*, I, s. 20-34, 85-102.
» » . "III. Sultan Murat'ın İngiltere kraliçesi Elizabeth'e bir nâmesi", *TOEM*, I, s. 814-820.
» » . "Bir Osmanlı filosunun Sumatra seferi", *TOEM*, II, s. 604-678.
Sa'id al-Andalûsi, *Tabakat ul-Umam*, Fr. trc. R. Blachère, Paris 1935.
Said Nefisi, "Âsâr-i Güm-şude-i Beyhaki", *Mecelle-i Mihr*, III, (1314), sayı: VIII.
» » . *Tarih-i Beyhaki* zeyli, Tahran 1332.
Samuel d'Ani (Anili), *Tables Chronologique*, trc. M. Brosset, St. Petersburg 1876.
Sarre, Fr., *Der Kiosk von Konia*, Berlin 1936; Trk. trc. *Konya Köşkü*, Ankara 1967.
Schot, *Zu Uiguren, frage*.
— *Selçuknâme*, (Türkçe), Paris Bibi. Nat. No: 1185.
Semerkandî, A., *Matla'us-saadeyn*, nşr. M. Sefî, Lahor 1360.
Sempad, *Vakayi-ndme*, (R.H.Cr.)
Seydî Ali Reis, *Mir'at ul-memâlik*, İstanbul 1313.
Shaw, J., *The Nizam-i Cedîd army under Selim III.*, Oriens, XVIII-XIX, s. 188-184.
Shimbou, Iwamura, "Nomad and Fermer in Central Asia", *Acta Asiatica*, Tokyo 1962.
Sibt b. Cevzî, *Mir'at uz-zaman*, Topkapı, 2907, III.
— *Siyer âbâ al-batârika*, Paris Bibl. Nat., Arapça yazma, No: 301-302.
Stratford, Lord, *Türkiye hâtıraları*, trc. Can Yücel, Ankara 1959.
Şabânkârî, *Mecmua' ul-Ensâb*, Brit. Mus. 16696.
Şâni-zâde, *Târih*,
Şerif Mehmed, "Selim Sâlis devrinde nizâm-i devlet hakkında mütalâat", *TOEM*, VII, VIII.
Şükrullah, *Behçet ut-tevârih*, trc. N. Atsız (Dokuz boy Türkler ve Osmanlı Sultanları tarihi, İstanbul 1919).
Tâci-zâde Ca'fer Çelebi, *Münşeât*, nşr. N. Lugal ve A. Erzi, İstanbul 1956.
Tamim bin Bahr, *Journey to the Uighours*, nşr. V. Minorsky, BSOAS, XII (1948).
Tanrı-berdi, *el-Menhel üs-sâfî*, Nûr-i Osmaniye, No: 3428.
Ata Târihi, İstanbul 1293.
— *Tarih-i Câmi-i Nur-i Osmaniyye*, İstanbul 1335.
Târih-i Fahreddin Mübârek-şâh, nşr. Dr. Ross, London 1927.
— *Târih-i Osman-i Encümeni Mecmuâsı, (TOEM)*.
— *Târih ul-Bâb*, nşr. V. Minorsky, *(History of Sharvan and Darband)*, Cambridge 1958.
Taşköprülü-zâde, *Şakayık*, Mecdi Ef., İstanbul 1269.

Tatarcık Abdullah Ef., "Nizâm-ı Cedîd hakkında mütalâat", *TOEM*, VI (1332), s. 257-284, 321-346; VII (1333), s. 15-34.
Tauer, F., "La Legende de l'édification d'Ay a Sofya", *Köprülü Armağanı*, s. 488-494.
Tekindağ, Ş., "Yavuz'un İran seferi", *Edebiyat Fak. Tarih Dergisi*, XVII (1967), 22, s. 50-58.
"Teşrifatî Edib Ef. Lâyihası", *TOEM*, II.
Tevhid, Ahmed, "Kanuninin şehzâdeliği", *TOEM*, XLIX-LXII.
Thevenot, *Relation d'un voyage fait au Levant*, Paris 1665.
Thompson, A., *A History of Attila*, Oxford 1948.
Thomsen, Z., *Inscriptions de l'Orkhon*, Helsingfors 1896.
» » . "Moğolistan'da eski Türkçe kitâbeler", *TM*, III.
Tiesenhausen, W. de, *Altın-ordu tarihine aid metinler* (Yeni nşr. İ.H. İzmirli), İstanbul 1941.
Tietze, A., "XVI. asırda Türk şiirinde gemici dili", *Köprülü Armağanı*, s. 501-509.
Togan, Z. V., *Bugünkü Türkistan*, Kahire 1940.
» » , *İbn Fadlân*, Leipzig 1939.
» » , *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946.
Tott, Baron de, *Memoires sur les Turcs*, Amsterdam 1784.
Toynbee, A., *Civilisation on trial*, Oxford 1949.
Treveth, Nicola de, *Chronique* (Michaud, *Bibl. de Croisades)*, Paris 1829.
Turan, O., "Altun-aba vakfiyesi", *Belleten*, XLII
» » , "I. Keykubad", *İA*.
» » . "I. Kılıç Arslan", *İA*
» » . "I. Süleyman-şâh", *İA*.
» » , "Çingiz adı hakkında", *Belleten*, XIX (1941).
» » . "Droit terrieu sous les Seldjoukides de Turquie", *Revue des Etudes Islamiques*, yıl: 1948, s. 25-49; Trk: "Türkiye Selçuklularında toprak hukuku", *Belleten*, XLVII (1948), s. 549-574.
» » , "Eski Türklerde okun hukukî bir sembol olarak kullanılması", *Belleten*, XXXV (1945), s. 305-318.
» » . "Islamiation dans la Turquie du Moyen-âge", *Studia Islamica*, X (1959), s. 137-152.
» » , "II. Gıyâseddin Keyhusrev", *İA*.
» » , "II. Keyhusrev", *İA*
» » , "İkta'", *İA*.
» » , "Les Souverains Seldjoukides et leurs sujets nonmusulmans", *Studia Islamica*, I (1953), s. 65-100.
» » . *Oniki hayvanlı Türk takvimi*. İstanbul 1941.
» » . "Ortaçağlarda Türkiye-Kıbrıs münâsebetleri", *Belleten* CX (1964).
» » . "Selçuk kervansarayları", *Belleten* XXXIX, s. 471-496.

» » . *Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti*, Ankara 1965.
» » . "Selçuklu Türkiyesi din tarihine dâir bir kaynak". Köprülü armağanı.
» » . "Selçuk vakfiyeleri", *Belleten* XLV, s. 67-71.
» » . "Terken unvânı", *THT dergisi*, I, s. 69-73.
» » . "The Ideal of World domination among the Medieval Turks", *Studia Islamica*, Paris 1955 (IV), s. 77-90.
» » . *Türkiye'de manevî buhran*, Ankara 1964.
» » . *Türkiye'de siyasî buhranın kaynakları*, İstanbul 1969.
» » . *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar*, Ankara 1958.
» » . "Türkiye Selçuklularında toprak hukuku", *Belleten* XVII (1948), s. 349-574.
» » . "Türkler ve İslâmiyet", *DTCF dergisi*, IV, 4 (1946) s. 457-485.
Unat, F. R., *Osmanlı sefirleri ve sefâretnâmeleri*, Ankara 1968.
Utbî, *Târih-i Yemînî*, Kahire 1286.
Uzluk, F. N., *Mecâlis-i seb'a*, İstanbul 1937.
Uzunçarşılı, İ.H., "Halil Hâmid Paşa", *TM*, V.
» » , *Merkez ve bahriye teşkilâtı*, Ankara 1948.
Vasiliev, A., *Histoire de l'Empire Byzantine*, Paris 1932.
Vesâyâ-yi nizâm ül-mülk, Brit. Mus. Or. 416.
Wachter, *Verfall der christentum*.
Wittek, P., "Von der Byzantinischen zus Turkischen toponymie", *Byzantion*, X (1935).
» » . "Feth-i Mübîn", *İstanbul Enstitüsü dergisi*, II (1956).
» » , *Menteşe Beylığı*. Trk. trc. O. Ş. Gökyay, Ankara 1944.
» » . "Yazijioghlu Ali on the christion Turks of Dobruja", *BSOAS*, XIV/3 (1952), s. 659-661.
Yakut, *Mucem ul-buldân*, Beyrut 1955.
Yaltkaya, Ş., "Türklere dair arapça şiirler", *TM*, X.
Yazıcıoğlu, *Selçuk-nâme*, nşr. Th. Houtsma.
Yenisey yazıtları, nşr. H. N. Orkun, III.
Yınanç, M. H., *Anadolu'nun fethi*, İstanbul 1944.
Yunus Emre, *Dîvân*, nşr. A. Gölpınarlı, İstanbul 1943.
Yusuf Has-Hâcib, *Kutadgu Bilig* bugünkü türkçe ile neşreden R. R. Arat, Ankara 1959.
Zehebî, *Düvel ül-İslâm*, Haydar-âbâd 1364.
Zekeriya Kazvînî, *Acâib ul-mahlûkat*, Trk. trc. Veliyüddin Ef. No: 2462.
Zekeriya Kazvînî, *Âsâr ul-bilâd*, Beyrut 1960.

TÜRK CİHÂN HÂKİMİYETİ MEFKÛRESİ TARİHİ

TÜRK DÜNYA NİZÂMININ MİLLÎ, İSLÂMÎ VE İNSANÎ ESASLARI

PROF. DR
OSMAN
TURAN

TÜRKLERİN, TARİH BOYUNCA, KITALARA HÂKİMİYETİ BİLİNİYOR; FAKAT BU KUDRETİN MANEVÎ VE MEFKÛREVÎ ÂMİLLERİ DÜŞÜNÜLMÜYORDU. BU DURUM TÜRK MİLLETİNİ, TARİHİNİ VE MEDENİYETİNİ ANLAMAKTA, HATTÂ İSLÂM VE HIRİSTİYAN DÜNYALARININ TEKAMÜLLERİNİ DE İZAHTA GÜÇLÜK TEŞKİL EDİYORDU. İŞTE BU ESER, MİLLÎ, DİNÎ VE İNSANÎ İDEALLERE BAĞLI BİR MİLLETİN, ASIRLARCA, NASIL BİR CİHÂN HÂKİMİYETİ MEFKÛRESİNE ERİŞEREK YÜKSELDİĞİNİ, "NİZÂM-I ÂLEM" DÂVÂSI İLE BAŞKA MİLLETLERE NE DERECE ADÂLET VE NİZÂM GETİRDİĞİNİ HİKÂYE EDER. BU KİTAP, BU HÜVİYETİYLE, İLMÎ BİR İHTİYACI KARŞILAMAĞA ÇALIŞIRKEN, BUGÜN, MATERYALİST HASTALIKLARA BOĞULMUŞ BİR DÜNYADA MEVCUD BİR BİRLEŞMİŞ MİLLETLER İDEALİNİN NASIL NAZARİYATTA KALDIĞINI VE KİFÂYETSİZ OLDUĞUNU DÜŞÜNDÜRMEKTE, TÜRK TARİHİNDE, DEVİRLERİN ŞARTLARINA GÖRE, ONUN NE NİSBETTE GERÇEKLEŞTİĞİNİ DE GÖSTERMEKTEDİR. ESERİN MANEVÎ VE İDEOLOJİK BUHRANLAR İÇERİSİNDE SARSILAN TÜRK AYDINLARININ TARİH ŞUURUNA VE UYANIŞLARINA HİZMET ETMESİ DE BAŞLICA EMELİMİZ VE MÜKÂFATIMIZ OLACAKTIR.

Süleyman Şah Üni. Merkez Kütüphanesi
0013358
255.07.02.01.06.00/14/0013358

9 789754 374605